Christen Democratische Verkenningen

DOCUMENTATIECENTRUM
NEDERLANDSE POLITIEKE
PARTIJEN

Zorg op maat van de deugd 4

Respect en respons 15

De basis herstellen is onvoldoende 17

Democratie en medische ethiek, een spanningsveld 26

God in Nederland 30

Maandblad van het
Wetenschappelijk Instituut
voor het CDA

1/98

Christen Democratische Verkenningen is het maandblad van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA. Het is de voortzetting van Anti-Revolutionaire Staatkunde, Christelijk Historisch Tijdschrift en Politiek Perspectief.

Redactie
drs. M. Beinema
prof. dr. M.L. Bemelmans-Videc
drs. W.J. Deetman
mr. J.J.A.M. van Gennip
mr. J.G. de Hoop Scheffer
prof. dr. E.M.H. Hirsch Ballin (voorzitter)
prof. dr. E.J.J.M. Kimman S.J.
dr. A. Klink
drs. F.J. Laning-Boersema
dr. H.A.C.M. Notenboom
mr. drs. F.J. Paas
prof.dr. A. Wessels
J.W.P. Wits
drs. M. Jansen (secretaris)

Redactie-adres
Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, Postbus 30453, 2500 GL Den Haag, telefoon 070 - 342 48 40 t.a.v. drs. M. Jansen.
Secretaresse: A. Vleeschouwer-Van Wissen.
De redactie stelt er prijs op artikelen (tot maximaal 4000 woorden) te ontvangen die passen in de opzet van Christen Democratische Verkenningen; ter recensie gezonden boeken kunnen niet worden geretourneerd.
Internet-adres: http://www.cda.nl
E-mail-adres: wi@cda.nl

Christen Democratische Verkenningen wil een gewetensfunctie vervullen binnen de christen-democratie; verkennend, grenzen aftastend, opiniërend, zowel historisch-analitisch als toekomstgericht en internationaal georiënteerd. Het doet dit vanuit een kritisch-solidaire en onafhankelijke opstelling ten opzichte van het CDA. Het schrijft over en vanuit het spanningsveld tussen geloof en politiek.
Het vraagt de aandacht voor de betekenis van christen-democratische uitgangspunten voor politieke en maatschappelijke vraagstukken.

Christen Democratische Verkenningen richt zich op de trend in het politieke en maatschappelijke gebeuren, ook in de politieke actualiteit van de dag.

Uitgever
Wetenschappelijk Instituut voor het CDA
Postbus 30453
2500 GL Den Haag
telefoon 070 - 342 48 70

Eindredactie
drs. M.C.B. Meijer
H.G.M. Veringa-Loomans

Vormgeving en productie
M. van Schaik
A. Vleeschouwer-van Wissen

Druk
Sdu Grafisch Bedrijf

Abonnementen
De abonnementsprijs bedraagt f 77,50 per jaar incl. BTW en verzendkosten.
Studenten CDJA-leden f 46,50
Losse nummers f 8,-
Abonnementenadministratie: redactie Christen Democratische Verkenningen, Postbus 30453, 2500 GL Den Haag.

Beëindiging abonnement
Abonnementen kunnen schriftelijk tot uiterlijk 1 december van het lopende abonnementsjaar worden opgezegd, bij voorkeur met opgave van reden(en). Bij niet tijdige opzegging wordt het abonnement automatisch voor een jaar verlengd.

Adreswijzigingen
Bij wijziging van naam en/of adres verzoeken wij u een gewijzigd adresbandje toe te zenden aan de redactie Christen Democratische Verkenningen, Postbus 30453, 2500 GL Den Haag.

Betalingen
Gebruik voor uw betalingen bij voorkeur de te ontvangen stortingsacceptgirokaarten; dit vergemakkelijkt de verwerking.

Advertenties
Opgave van advertenties aan CDA-redactie: telefoon 070 - 342 48 40.

INHOUD

Ter introductie 2-3

Zorg op maat van de deugd
Prof.dr. P.J.M. van Tongeren 4-14

Column
Prof.dr. E.M.H. Hirsch Ballin 15-16

De basis herstellen is onvoldoende
Prof.dr. C.J. Klop 17-25

Democratie en medische ethiek, een spanningsveld
Lody B. van de Kamp 26-29

Periscoop: God in Nederland
Mr. J.J.A.M. van Gennip 30-37

Ter introductie

In de eeuw die bijna afgesloten is heeft de neutrale staat de samenleving gerepresenteerd. De organen van de staat werden neutraal gesymboliseerd en de manier van spreken was zo algemeen mogelijk. Er zijn eeuwen van dit millennium geweest, waarin de kerk die samenleving representeerde. De organen van de kerk stonden ten dienste van de samenleving, zoals de hospitalen, armenzorg en scholen. De manier van spreken was theologisch. Deze neutralisering of veralgemenisering van de staat en het openbare leven is lang als iets onvermijdelijks gezien: het was een vooruitgang ten opzichte van vroeger, zo werd in de Verlichting al gesteld en in de negentiende eeuw door velen verkondigd. Eigenlijk hebben de christen-democratische partijen dit neutrale karakter ook geaccepteerd, toen ze opkwamen voor een soevereiniteit in eigen kring. Was die acceptatie een fundamentele aanvaarding van het neutrale karakter van het openbare leven? Of was het een stap uit een situatie van onwaarachtigheid naar een iets billijker situatie? Nu zijn er altijd wel kleinere christelijke partijen geweest die erop wezen dat christenen eigenlijk het theocratische karakter van een publieke orde moesten voorstaan, maar in de *'mainstream'* christen-democratie is dat nooit een ideaal geweest. Ook niet nu fundamentalistisch georiënteerde regeringen in staten met een islammeerderheid die weg op hun manier wel willen inslaan. Wat meer twijfel over die aanvaarding van het neutrale karakter van de publieke orde, van het openbare handelen, van het publieke spreken en argumenteren zou op zijn plaats zijn. In enkele artikelen van dit nummer wordt die twijfel gezaaid.

Vanaf dit nummer zullen de introducties worden geschreven door redactieleden. Hen wordt zoe de ruimte geboden om een persoonlijke visie op één artikel of de samenhang in een nummer te geven. De vertrouwde column vindt u in het midden van elk nummer.

Die twijfel uit zich al wanneer iemand gaat nadenken over de ideologie van de 'maakbare samenleving'. Aan het einde van de 'column' over respect en respons, geschreven door Ernst Hirsch Ballin, wordt gerefereerd aan het gemeenschapsdenken, zoals dat te vinden is bij communitaristisch georiënteerde denkers als Amitai Etzioni. Deze socioloog poogt een alternatief te ontwikkelen voor onze publieke ordening die hij een gebrek aan gemeenschapszin en historisch besef verwijt.

Kees Klop buigt zich over de kloof tussen zichtbare en neutrale publieke ordening en de onzichtbare en op waarden georiënteerde samenleving. Hij citeert het verkiezingsprogramma van het CDA dat stelt dat de overheid een bedreiging kan zijn voor het particulier initiatief en de persoonlijke verant-

woordelijkheid als gevolg van de bureaucratisering. De rechtszekerheid van een bureaucratie zou gebaseerd zijn op neutraliteit en gelijkheid. Subsidies worden pas verstrekt als er een beleid is dat strookt met de eenzijdig vastgestelde subsidievoorwaarden. En dat werkt in de hand dat allerlei maatschappelijke organisaties professioneel en bureaucratisch bestuurd moeten worden. Professionele bestuurders of managers zijn uitwisselbaar. Management zou een neutrale vaardigheid zijn. En de participatie van de initiatiefnemers en de directbetrokkenen wordt geleidelijk teruggedrongen of bureaucratisch vormgegeven in een cliëntenraad. Klop pleit voor een hernieuwd gebruik van de beginselen van soevereiniteit in eigen kring en van subsidiariteit, voor een ontneutralisering van de maatschappelijke organisaties en voor een expliciete morele dimensie van de non-profitdienstverlening. Hoe bekostigingsvoorwaarden dan moeten worden geformuleerd zou fundamenteel door de overheid bekeken moeten worden.

Behalve de horde die bureaucratisering opwerpt, is er, volgens Paul van Tongeren, ook sprake van de horde van de commercialisering. Kan er wel van 'cliënten' worden gesproken in de zorgverlening? Dit klantvocabulaire dreigt zowel de zorgvrager als de zorgverlener te beroven van zijn identiteit. Een patiënt is geen klant, maar hij is op hulp aangewezen. Hij komt niet winkelen, want niet zelden is hij in nood. Het is waar dat zieken, bejaarden, geestelijk gehandicapten en nog vele andere zorgvragers volwaardige burgers zijn, maar het zijn ook mensen die op de zorg door andere medeburgers aangewezen zijn. Zorgvrager en zorgverlener zijn ten opzichte van elkaar meer dan klant en verkoper: ze zijn als morele subjecten op elkaar aangewezen. Zonder zieken, ouderen en gebrekkigen zou er geen echte samenleving zijn. In ziekte, ouderdom en gebrekkigheid wordt uitgedrukt wat mens-zijn is, zoals dat ook kan gebeuren in een sportprestatie, een kunstwerk of een toneelvoorstelling. Het communitaristisch perspectief is een alternatief voor het liberalisme, dat bijna twee eeuwen het westerse politieke debat heeft beïnvloed. Het liberale dreigt de standaard te worden, zo onderkent rabbijn Lody van de Kamp. De zorgsector wordt onnodig veralgemeniseerd.

De kerken hebben tot op heden nog weinig gezegd over de resultaten van een enquête, gepubliceerd als vergelijkende studie met de titel 'God in Nederland: 1966-1996.' Ook in deze studie valt te lezen hoe secularisatie het sociaal kapitaal van de samenleving bedreigt. De kerken hebben zich laten dringen naar de marges van de samenleving. In een neutrale samenleving raken de burgers vervreemd van elkaar en zijn ze steeds minder te motiveren voor een belangeloze inzet voor anderen en voor de samenleving als geheel. Jos van Gennip reflecteert op dit onderzoek in de 'periscoop'.

Prof.dr E.J.J.M. Kimman

Zorg op maat van de deugd*

De medische technologie maakt steeds meer mogelijk en de vraag van de patiënt maakt steeds meer nodig. De commercialisering van de zorg en de leus 'zorg op maat' wekken de indruk dat de zorgbehoefte en -aanbod naadloos op elkaar kunnen aansluiten. Maar de patiënt is geen klant, hij zoekt geen product maar hulp. De commerciële verleiding in de zorg moet het hoofd worden geboden door cultivering van de deugd van de maat. Dat heeft verstrekkende consequenties.

De uitdrukking 'zorg op maat' is in zeer korte tijd merkwaardig sterk ingeburgerd. Iedereen kent de uitdrukking en velen gebruiken haar. Wie echter hulpverleners of managers uit de zorgsector – of zichzelf – de vraag stelt, wat die leuze eigenlijk betekent, zal vaak de bekende mond vol tanden zien en een hoop gestuntel horen. De uitdrukking staat weliswaar voor een programma waarvan men wel weet dat het nog uitgevoerd moet worden, maar ze kondigt dat aan in het triomfantelijk vertrouwen dat zorgaanbod en zorgbehoefte naadloos op elkaar kunnen aansluiten. Wie kijkt naar de praktijk van de zorg, en naar de wijze waarop de zorgsector in Nederland zich ontwikkelt, wordt minder optimistisch gestemd. In september jongstleden heeft bisschop Muskens van die ontwikkelingen een scherp en schrijnend beeld geschetst onder de titel: 'Stop de verarming van de zorg'.[1] Ik zal die behartigenswaardige kritiek hier niet herhalen. In plaats daarvan zal ik de vraag stellen of vanuit de deugdethiek een constructieve bijdrage geleverd kan worden aan het denken over een maatvolle, passende zorg. Die benadering mag verbazing wekken, maar is minder vreemd dan ze lijkt. Het begrip 'maat' heeft immers een belangrijke geschiedenis in de traditie van de deugdethiek. Omdat het huidige spreken over maat echter ver van die traditie lijkt afgedwaald te zijn, begin ik met een korte kritische schets

Prof.dr. P.J.M. van Tongeren

van het huidige spreken over maat, zoals dat in de uitdrukking 'zorg op maat' doorklinkt.

Zorg op maat

Men hoeft niet buitengewoon wantrouwig te zijn om te vermoeden dat een leuze als 'zorg op maat' past in onze tijd, als een tijd die beheerst wordt door reclame. Onze tijd is een tijd van reclame; een tijd waarin we verleid worden spullen te kopen door de aantrekkelijkheid van de verpakking waarin ze worden aangeboden, of door de plaatjes of de kreten ('nieuw!') die op die verpakking staan. Dat geldt niet alleen voor ondernemingen die hun producten verkopen door ze in aantrekkelijke verpakkingen te stoppen, maar ook voor organisaties die zichzelf verkopen door een aantrekkelijk beeld van zichzelf te presenteren: ze werken aan hun imago, heet het dan. Dat lijkt één van de belangrijkste redenen waarom allerlei organisaties tegenwoordig niet meer zonder een *'mission statement'* kunnen.

De reclame waarmee bedrijven en organisaties elkaar opjagen produceert een beeld van het product, waardoor we verleid worden het te kopen. Ze voedt en prikkelt onze verbeelding, zodat we eerder onze eigen fantasie kopen dan het product dat daarin zit ingepakt. De leuze 'zorg op maat' lijkt thuis te horen in deze cultuur; het is een imago waarmee een bepaald soort zorg zichzelf wil verkopen, zoals een reclameleuze op een verpakking.

Wantrouwen

Wie kritisch wil consumeren, zal moeten leren door de reclame en de verpakkingen heen te kijken – hetgeen niet altijd gemakkelijk is. Wie durft nog de motorkap van een auto open te doen, als er zo'n mooie juffrouw op zit? Een beproefde techniek om je niet door de reclame te laten misleiden, bestaat erin haar letterlijke boodschap wantrouwig om te keren. Natuurlijk klopt het niet altijd helemaal, maar – probeer het maar eens uit – heel vaak verraadt de reclame het zwakke punt van het product, doordat ze het tegendeel als voordeel ervan afficheert. Een zeepmiddel waarop met grote letters 'nieuw' staat, is waarschijnlijk weer hetzelfde als altijd. Een product dat wordt aangeprezen als 'anders dan anderen' had blijkbaar niets waarin het zich kon onderscheiden. Wanneer we de leuze 'zorg op maat' op die manier lezen, zou ze wel eens kunnen staan voor een zorgeloze matiging of bezuiniging, en een mateloze ontkenning van wat zorg eigenlijk is.

Misschien wordt de boodschap van matiging wel heel sluw verpakt doordat de term 'maat' de suggestie van het maatpak wil wekken: het zorgaanbod zou zoveel als mogelijk moeten worden afgestemd op de behoeftes en verlangens van de zorgvrager, als klant. Het 'klantmodel' dat in die betekenis van het maatpak zit bevestigt overigens het commerciële karakter van de boodschap achter deze leuze. Er is al genoeg gewezen op de gevaren van deze verklanting van de zorgvrager en deze ver-

---

* *Deze tekst is de uitgewerkte versie van een voordracht die Paul van Tongeren hield tijdens het congres van de Katholieke Vereniging van Zorginstellingen (KVZ), over 'Zorg om maat'. In het voorjaar zal een bundel verschijnen waarin onder andere ook de voordrachten van pastor Marieke Meyer, Dom Jeroen Witkam en de hoogleraren Cor Spreeuwenberg, Carla Frederiks, Jacques de Visscher en Jos Koldeweij gepubliceerd zullen worden. (M. Pijnenburg, P van Tongeren, red., Zorg om maat, Damon 1998.)*

marketing van de zorg. Ik noem hier alleen kort twee punten van kritiek, die beide samen te vatten zijn onder de titel 'vervreemding'. Het klantvocabulaire dreigt zowel de zorgvrager als de zorgverlener te vervreemden van zijn identiteit.

Vervreemding

Ongetwijfeld is het mogelijk om zorg op te vatten als een product, dat wordt geproduceerd, verkocht en afgenomen; een product dat een prijs heeft en waarvoor een markt is. Die markt kan beïnvloed worden, aan de vraagzijde bijvoorbeeld door reclame. Het prijsniveau op die markt kan beïnvloed worden, bijvoorbeeld door concurrentie. Het hele jargon kan ook op dit segment van de markt, het segment dat H. Achterhuis jaren geleden al "de markt van welzijn en geluk" noemde van toepassing worden gemaakt.[2]

De leuze 'zorg op maat' verraadt een commercieel model, dat bedreigend lijkt voor de zorg.

En toch is een patiënt geen klant. Hij zoekt niet het product dat hem het meest aanstaat (via een prijs-kwaliteit vergelijking), hij zoekt hulp. Hij komt niet winkelen, maar hij is in nood. Hij wil geen product, maar moet verzorgd worden. Maar niet alleen de zorgvrager, ook de zorgaanbieder wordt in zijn identiteit bedreigd door het klantvocabulaire. Iedereen kent die typische vriendelijkheid van winkeliers, die – vaak pijnlijk duidelijk – een deel is van de strategie om te verkopen. Nergens wordt zoveel hulp aangeboden als in winkels: "Kan ik u misschien helpen, meneer?" Men schrikt zelfs voor archaïsch taalgebruik niet terug: "Waarmee kan ik u van dienst zijn?" Meestal duurt die gedienstigheid totdat de klant zijn keuze gemaakt heeft. Als de koop gesloten is verdwijnt de gedienstigheid; voor de kassa mag je weer gewoon in de rij staan wachten. De onwezenlijkheid van deze klantvriendelijkheid zou de zorg wel eens op een heel speciale manier kunnen bedreigen. Ik noem één enkel punt: het vermoeden dat het klant-denken functioneert om contradicties die de zorgaanbieder ervaart te verdoezelen. Hoe kan een arts of een verpleegkundige zich het ene moment vol toewijding richten op de vraag van een patiënt om een zwangerschap af te breken, en het andere moment met dezelfde toewijding op de vraag van een andere patiënt om hulp om zwanger te worden, of op de zorg om een te vroeg geboren baby in leven te houden?

De spanningen die dat bijna onvermijdelijk moet geven in de persoon van de arts of verpleger, worden weggewerkt in het klant-model. Dat maakt de geboden zorg ineens niet meer tegensprekelijk, maar in alle gevallen identiek: het is immers steeds dat wat de klant wil. Maar kan een zorgaanbieder werkelijk op dezelfde manier onverschillig staan tegenover de vraag van de patiënt, als de verkoper, die het uiteindelijk een zorg zal zijn (dat wil zeggen geen zorg zal zijn) welke broek de klant koopt – als hij maar betaalt?

Een ander model

De leuze 'zorg op maat' verraadt een commercieel model, dat bedreigend lijkt voor de zorg. Voorzover het model spreekt van matiging, betekent dat doorgaans bezuiniging en ontleent het zijn norm niet aan de inhoud van de

zorg, maar aan de beschikbare middelen. De norm is puur formeel: hoe goedkoper, hoe beter. Voorzover het model duidt op klantvriendelijkheid, ontleent het evenmin zijn norm aan de aard en inhoud van de zorg, maar slechts aan de wens (en de koopkracht) van de klant. In beide gevallen zegt 'maat' dus niets over de kwaliteit van de zorg, maar slechts over een bepaald soort, namelijk de economische, kwaliteit van het proces waarin een product – in dit geval zorg – geproduceerd, aangeboden en afgenomen wordt. Tegenover dit commerciële model dat verscholen zit in de leuze 'zorg op maat', wil ik in het volgende een ander model plaatsen, het model van de deugdethiek. De traditie van de deugdethiek kan ons wellicht helpen te spreken over maat op een manier die meer met de inhoud van de zorg verbonden is. De notie 'maat' is minstens op twee manieren aanwezig in die deugdethische traditie. Niet alleen is de maat of matigheid een van de deugden die worden beschreven, zelfs een van de zogenaamde kardinale deugden, maar ook speelt zij een centrale rol in het begrip van de deugd in het algemeen. Met dit laatste wil ik beginnen – ook al om eerst in grote lijnen dat model van de deugdethiek te kunnen presenteren.

De maat van de deugd

Het model van een deugdethiek is voor het eerst systematisch ontwikkeld door Aristoteles, meer dan twee duizend jaar geleden.[3] Het is vervolgens door allerlei auteurs en stromingen verder ontwikkeld, en maakt tegenwoordig weer steeds meer opgang. Ik beperk me in het volgende tot een paar elementen uit de wijze waarop Aristoteles de deugd definieert.

Geen maatlat maar een ideaal

Op de eerste plaats moeten we ons realiseren dat deugdethiek geen ethiek is die normen of regels voorschrijft. Er zijn – grofweg – twee soorten van ethiek. De normethiek zegt wat elke mens in ieder geval moet doen, of nog strikter geformuleerd: wat hij moet laten. De doelethiek geeft aan waarnaar een mens moet streven en hoe hij aan dat streven het beste vorm kan geven. De eerste is een ethiek van de grens. Ze zegt eigenlijk alleen waar de grens ligt die je niet mag overschrijden. Wie dat wel doet, begaat een overtreding en is fout. Over wat goed is zegt deze ethiek eigenlijk niet zo veel. De tweede daarentegen is een ethiek van het ideaal. Ze zegt niet zozeer wat fout is, maar beschrijft het goede leven als een ideaal dat je meer of minder kunt benaderen. De deugdethiek hoort in deze tweede soort van ethiek thuis. Deugden zijn geen wetten waaraan iedereen zich moet houden. Het zijn manieren waarop perfectie, volmaaktheid, waarop het ideaal bereikt of benaderd kan worden. Deugden zijn de houdingen waarin het goede leven zich concretiseert.

Een houding is een stabiele vorm die je geeft aan je doen en laten. Wat mensen doen komt voort uit allerlei strevingen (passies, emoties) die ze in zich hebben, en uit de manier waarop ze de buitenwereld waarnemen en ervaren. Een houding is een vaste vorm voor die strevingen en waarnemingen. Zo zijn er deugden, houdingen, voor het streven naar plezier en het waarnemen van wat plezierig is, voor het streven naar veiligheid en voor de manier waarop we waarnemen wat onze veiligheid bedreigt, of van wat ons veiligheid geeft, enzovoort.

Er zijn dus vele verschillende deugden. Plato noemt de vier belangrijkste (kardinale) deugden: wijsheid of verstandigheid, moed of dapperheid, maat of matigheid en rechtvaardigheid. Aristoteles was de eerste die niet alleen die verschillende deugden beschreef (hij noemt er nog veel meer dan deze vier), maar die ook meer in het algemeen probeerde aan te geven wat voor soort houding de deugd eigenlijk is.

De deugd is een midden

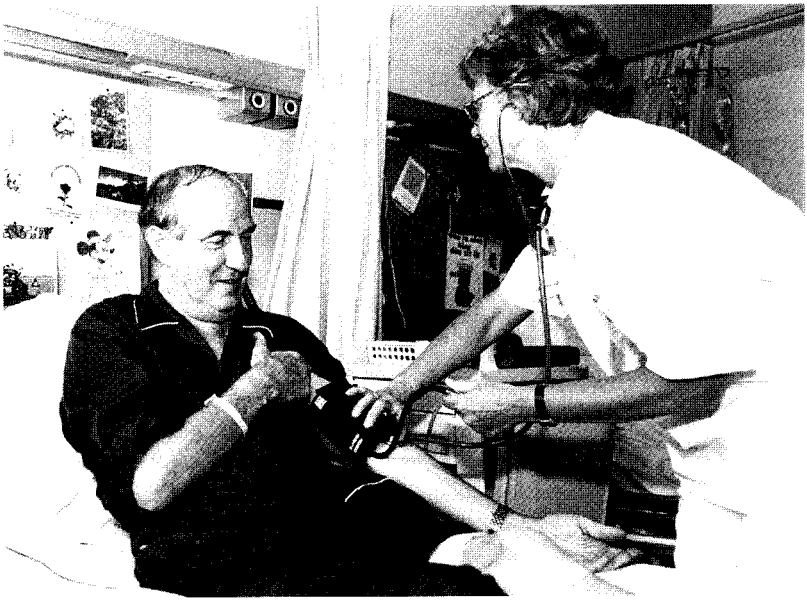
Een van de belangrijkste en meest bekende kenmerken is dat de deugd altijd een midden is. Een voorbeeld kan dit verhelderen. De deugd van de moed is de deugdzame houding inzake onze waarneming van en onze emoties in verband met gevaar. Die deugd is een midden, en wel tussen twee extremen. Het ene extreem – voor wat betreft de waarneming – is dat van degene die overal gevaar ziet en altijd op zijn hoede is, het andere dat van degene die zich nooit van gevaar bewust is. Het midden bestaat erin op het juiste moment en in de juiste mate aandacht te hebben voor het gevaar dat je bedreigt. Vervolgens – voor wat betreft onze reactie op dat gevaar dat we waarnemen – zal het ene extreem erin bestaan, alle gevaar te ontvluchten; dat noemen we lafheid. Het andere extreem bestaat erin altijd maar op het gevaar af te stormen, zonder goed je kansen te berekenen; dat noemen we overmoed. De moed of dapperheid is het midden tussen die twee extremen.

Toepassing

Voordat we verder gaan, kunnen we al proberen de tot nu toe genoemde kenmerken toe te passen op het domein van de zorg. Dat de deugd geen regel is maar een ideale houding, herinnert ons eraan dat de deugdethiek niet gebruikt kan worden als een soort checklist. Het gaat er eerder om je geleidelijk aan te oefenen in een bepaalde houding. In een deugdelijke of deugdzame zorg zal het niet gaan om het opleggen of volgen van een regel, maar om het ontwikkelen van een cultuur, waarin de juiste houding aangeleerd en geoefend kan worden. Dat de deugd een midden is, impliceert onder meer dat je steeds op minstens twee manieren ernaast kunt zitten: je kunt zowel te veel als te weinig doen, zowel te hoog als te laag mikken. Het gaat erom in de deugd, de juiste maat daartussen te vinden.

Eigenlijk zouden we voor een toepassing van de deugdethiek op het domein van de zorg moeten analyseren wat voor soort strevingen, waarnemingen en ervaringen hier in het geding zijn, en vervolgens proberen aan te geven wat inzake al die strevingen en ervaringen een teveel en een te weinig zou zijn, om langs die weg het juiste midden te kunnen bepalen. Zonder dat nu in extenso te doen, kunnen we aannemen dat het hier gaat om ervaringen van nood, lijden, verdriet en pijn. Zowel de lijdende (de zorgvrager) als de helpende (de zorgaanbieder) kan daarvoor extreem gevoelig of extreem ongevoelig zijn. Die gevoeligheid zit niet alleen in de mate waarin iemand het zich aantrekt, maar ook al in de mate waarin hij het opmerkt, waarneemt. Neemt iemand alleen de pijn of alleen het verdriet, of beide waar? Het zijn vervolgens stuk voor stuk ervaringen die een appèl doen op degene die waarneemt. Maar dat is een gecompliceerd appèl: een vraag om hulp, om troost, om aandacht, enzovoort.

De deugden in verband met zorg hebben dus op de eerste plaats te maken

(foto Dirk Hol)

met een juiste waarneming, een adequate ervaring. En dat betreft niet alleen de waarneming door de zorgaanbieder, maar ook die van de zorgvrager. Een deugdethische benadering ziet die twee niet als klant en producent/verkoper in een economische relatie verbonden, maar als morele subjecten, die beide meer of minder deugdzaam kunnen zijn. Dat betekent dat de patiënt niet koning klant is, aan wie ik mij als winkelier onderwerp, maar een medemoreel subject die ik ook kan aanspreken op zijn eigen deugdzaamheid, of gebrek daaraan. Als morele subjecten zijn mensen elkaars hoeder en opvoeder. De vraag van een klant is mij als winkelier heilig, maar de behoefte van een medemoreel subject meet ik aan hetzelfde moreel ideaal dat ik ook zelf nastreef.

Het midden is relatief

Overigens is dat geen legitimatie voor een onbeperkt moralisme tegenover de patiënt. Niet alleen omdat ook ikzelf als zorgaanbieder niet perfect ben, maar ook omdat het midden niet voor iedereen en in alle situaties hetzelfde is. Het is afhankelijk van persoon, tijd, plaats en omstandigheden. Het is niet moeilijk dit toe te passen op de situatie van de zorg. Er zijn geen algemene richtlijnen te geven (tenzij algemene), voor al die verschillende situaties waarvoor zorgers komen te staan. Er bestaan geen checklists die een garantie vormen voor kwaliteit. Kwaliteit is alleen te maken doordat de arts, de verpleger, de bestuurder, de pastor, in de situatie waarin zij staan, zelf in staat zijn die situatie op een adequate manier waar te nemen; en doordat zij in hun eigen optreden zelf het juiste midden weten te vinden inzake al die emoties en neigingen die mogelijk zijn: tussen bemoeizucht en onverschilligheid, tussen alleen maar zwijgen en alleen maar praten, tussen familiariteit en afstandelijkheid, tussen autoriteit en onderda-

nigheid, enzovoort. De relativiteit van de deugd impliceert geen relativisme. Het zou dwaas zijn te zeggen dat het er niet toe doet wat je kiest, 'omdat het te kiezen midden toch maar relatief is'. Wat het juiste midden is, hangt af van de situatie; maar er is in elke situatie wel degelijk een echt beste, en je kunt er ook echt naast zitten.

Oefening en voorbeelden

Om het juiste midden te vinden is zelfkennis nodig (want wat je moet doen, hangt af van wie en wat je zelf voor iemand bent), en oefening; want niemand kan in elke situatie opnieuw een omvattende analyse maken van alle omstandigheden, om daaruit vervolgens af te leiden wat het beste is om te doen. Men zal zijn emoties en neigingen getraind moeten hebben, zodat ze als vanzelf op de juiste manier zullen reageren in elke verschillende situatie. Deugd vereist ervaring, en vorming en begeleiding in de tijd waarin men nog niet ervaren is. Daarom ook zijn voorbeelden van zo'n groot belang. Iedereen kent ze: die dokters waarover patiënten roemen, omdat ze aandacht hebben, omdat ze de mens achter de patiënt zien, omdat ze weten mee te lijden, enzovoort.

Hetzelfde geldt voor verplegenden en de andere actoren in de zorg. Het zijn die voorbeeldige voorbeelden van wie we kunnen leren hoe het moet. Zij zijn als de ervaren timmerman, die ook niet kan uitleggen waarom hij precies doet wat hij doet, maar die wel met onfeilbare zekerheid steeds het juiste gereedschap en materiaal pakt. Zo iemand heeft geen maatlat waaraan hij meet wat hij doet, maar hij is een maat voor degene die het moet leren. Het voorbeeld is de maat. Het is een eigen en eigenaardig soort weten dat zich toont in die voorbeelden van ervarenheid. Dat weten heeft alles te maken met die bepaalde deugd waar het ons nu vooral om te doen is: de deugd van de maat.

De deugd van de maat

Zoals gezegd is de maat een van de voornaamste deugden in de klassieke deugdethiek, maar een die veel wordt misverstaan. Onder invloed van een bekrompen moralisme en van een verkeerd begrepen ascese, is de maat geworden tot matigheid en is die soms verworden tot de boodschap dat minder altijd beter is. Dat is een grove versimpeling, die misschien wel hieruit voortkomt dat bijna niets zo moeilijk is als het vinden van de juiste maat: voor veel mensen is matig drinken of roken nog veel moeilijker dan helemaal niet. Omdat het zo moeilijk is om maat te houden, versimpelen we die maat dan maar tot de matigheid van de onthouding. Maar de deugd kan eigenlijk nooit in een dergelijke negativiteit bestaan: deugd is nooit een negatie of onderdrukking van natuurlijke neigingen, maar een vorming ervan. Voor degene die maat weet te houden is totale onthouding even mateloos als de overmaat.

Eigenlijk is de deugd van de maat de houding die – als vanzelf – in allerlei situaties de juiste maat, dat is: de maat van het midden, weet te vinden en te houden.

Ik denk dat we kunnen zeggen dat de deugd van de maat van toepassing is op alle verlangens die gemakkelijk grenzeloos en mateloos worden. En misschien zijn ze dat wel allemaal.

André Comte-Sponville, een hedendaagse Franse auteur die een mooi boek heeft gepubliceerd waarin hij op klas-

sieke wijze de grote deugden beschrijft, zegt dat die grenzeloosheid eigenlijk niet zozeer in de verlangens zit, maar in onze verbeelding.[4] Onze begeertes komen wel tot rust als ze bevredigd zijn, maar onze verbeelding zweept ze op tot over die natuurlijke grenzen heen. En dan stellen we ons de hemel voor als een 'eeuwig' gastmaal of prikkelen we op andere manieren onze fantasie om de gestilde begeerte weer te wekken. Voor een adequaat begrip van de deugd van de maat moeten we daarom kijken naar al die menselijke verlangens die door de verbeelding grenzeloos gemaakt kunnen worden. Ik denk dat dat een mogelijkheid is van alle menselijke verlangens, en zal proberen dat uit te werken in een toepassing op de situatie van de zorg.

Zo'n uitwerking kan alleen maar beperkt en schetsmatig zijn: de menselijke verlangens zijn te veelsoortig. Ik duid slechts een schema aan, dat gebruikt zou kunnen worden voor een analyse van het terrein van de zorg, en een toepassing van de deugd van de maat; voor een soort moreel zelfonderzoek dus. Ik neem mijn toevlucht tot een klassiek schema, waar volgens de menselijke verlangens worden samengevat in de driedeling van het verlangen om te hebben (te bezitten), om te kunnen (kunnen doen, het vermogen of de macht hebben) en om te zijn (en te gelden, onze geldingsdrang). Het meest herkenbaar zijn die drie typen van verlangen wellicht in hun kwalijke extremen van respectievelijk: hebzucht, heerszucht en eerzucht. We zouden kunnen kijken of en op welke manieren die verlangens een rol spelen in de zorg, en vooral hoe de verbeelding ze dreigt grenzeloos te maken. Ik geef van alle drie slechts één voorbeeld, steeds betrokken op een andere groep van betrokkenen in de zorg.

Mateloosheid in de zorg is minstens voor een deel toe te schrijven aan die mateloze vraag.

Hebben – de patiënt en zijn gezondheid

Ons verlangen om te hebben kan op allerlei wijzen grenzeloos worden. De samenleving van overvloed waarin wij wonen maakt dat op veel manieren duidelijk: naar mate we meer hebben, is er meer dat we nog begeren te bezitten. Elke vervulde begeerte lijkt slechts de aanleiding tot nieuwe begeerten, en onze overvloed lijkt paradoxalerwijze de oorzaak van de schaarste die we menen waar te nemen. De paradox is overigens wel degelijk te begrijpen. We zijn niet tevreden als we nu hebben wat we willen hebben, omdat we de zekerheid willen dat we het zullen hebben als we het later weer zullen willen. Dus willen we een tweede auto en voorraadkast, enzovoort. En we willen een verzekering voor het geval dat we, door wat dan ook, die dingen weer verliezen. Het verlangen om te hebben wat we nodig hebben, wordt steeds meer een verlangen om zeker te zijn dat we het altijd zullen hebben: zekerheid voor alle omstandigheden en een verzekering tegen alle toeval.

Het lijkt er op dat dit het schema is volgens het welke wij tegenwoordig over onze gezondheid en ons lichamelijk functioneren denken. Als we konden zouden we ons het liefst niet zozeer tegen de kosten in verband met ziekte verzekeren, maar tegen ziekte en ongeval zelf. Ziekte, ouderdom en ge-

brekkigheid proberen we op allerlei manieren uit te sluiten, desnoods door te verklaren dat wij er niet meer willen zijn als we er nog slechts gebrekkig kunnen zijn. Het is niet alleen de medische technologie die steeds meer mogelijk maakt, het is ook de vraag van de patiënt die steeds meer nodig maakt. Mateloosheid in de zorg is minstens voor een deel toe te schrijven aan die mateloze vraag.

Tegenover de grenzeloze, mateloze begeerte om te hebben en zich van het bezit te verzekeren, staat een maatvolle houding, die het nodige vergaart, maar voor wie het bezit geen obsessie wordt; de houding die nog iets van de evangelische onbezorgdheid houdt (zie de vogels in de lucht en de leliën op het veld; en laat de dag van morgen voor zichzelf zorgen). Natuurlijk is dat een riskante houding, maar de gedachte dat risico zoveel mogelijk zou moeten worden uitgesloten is juist een effect van die mateloze houding. De deugd van de maat weet niet alleen te zorgen voor zichzelf, maar ook te aanvaarden waar die zorg haar grenzen vindt. Je kunt niet altijd alles hebben, je kunt niet eeuwig jong blijven, niet alle lichamen kunnen alles.

Kunnen – de manager en zijn organisatie

Het verlangen naar kunnen, macht, beheersing kwam ook in het vorige tussen de regels door al ter sprake. Net als allerlei andere organisaties, wordt ook de organisatie van de zorg steeds gecompliceerder. Steeds meer mensen doen een beroep op steeds meer voorzieningen. Naar verhouding tot de mogelijkheden komen er minder middelen beschikbaar. Steeds meer specialismen ontwikkelen zich of raken bij eenzelfde patiënt betrokken. Steeds meer deeltijdwerkers verdubbelen langzamerhand het aantal betrokkenen. Afstemmingsproblemen zijn het gevolg. Er komen steeds meer procedures die moeten zorgen dat alle betrokkenen van elkaars handelen op de hoogte zijn; er moeten steeds meer mensen in het kader en in de organisatie werkzaam zijn om die procedures te ontwikkelen, te sturen en te controleren; steeds meer zorgenden moeten meer tijd besteden aan rapportage, communicatie, enzovoort; en moeten er weer nieuwe procedures ontwikkeld worden om te zorgen dat de kwaliteit van de zorg bewaard wordt en controleerbaar blijft; en dus zal er weer minder tijd besteed kunnen worden aan de zorg, omdat die tijd nodig is voor de beheersing van de zorg.

Natuurlijk is dit een veel te simplistisch beeld van wat er gebeurt, maar het lijkt me niet geheel bezijden de waarheid. Het is een voorbeeld van de manier waarop ons verlangen om te kunnen (te beheersen) mateloos wordt. Ook het verslavend karakter van de grenzeloos wordende begeerte kan hier worden herkend: voor veel betrokkenen lijkt het een onvermijdelijke ontwikkeling. Net zoals de verslaafde roker wel weet dat hij zou moeten matigen, maar er – om de moeilijkheid daarvan de baas te kunnen – eerst nog maar eentje opsteekt, zo lijkt de doldraaiende organisatie bijna onvermijdelijk zijn heil te zoeken in nieuwe procedures en technieken tot beheersing. Het lijkt op zijn plaats om hier te herinneren aan de deugd van de maat, die het juiste midden vormt tussen *laisser faire* en totale beheersing, en om te zoeken naar wat dat concreet betekent voor de organisatie van de zorg.

Zijn – de zorgverlener en zijn pretentie

Het verlangen om te zijn of te gelden, tenslotte, geeft gelegenheid om niet alleen nog een andere groep van betrokkenen onder de aandacht te plaatsen, de zorgenden zelf, maar ook erop te wijzen dat mateloosheid niet alleen bestaat in een teveel, maar ook kan bestaan in een te weinig.

Het verlangen om te zijn heeft betrekking op de wijze waarop we onszelf zien en waarop we verdragen dat anderen een bepaald beeld van ons hebben. Dit verlangen kan op verschillende manieren grenzeloos worden. Het meest uitgewerkt in de traditie is de mateloosheid die zich uit in de ijdelheid: het verlangen om samen te vallen met zijn ideaal via de erkenning daarvan door anderen. De mateloosheid blijkt uit de voortdurende onrust die erdoor wordt veroorzaakt: de ijdele is steeds bezorgd of de ander wel goed over hem denkt en raakt verstrikt in de paradox van de afgedwongen erkenning.

Maar er is ook een te weinig mogelijk: men kan de eigen kwaliteit bagatelliseren uit angst om haar te moeten waarmaken of rechtvaardigen. Iets dergelijks lijkt me soms aan de hand onder zorgenden. Ik geef tot slot een voorbeeld, dat ons weer zal terugbrengen bij waar we begonnen: de commercialisering van de zorg. Voor een terugkomdag van de postdoctorale beroepsopleiding 'ethiek in de zorg', maakten wij, op verzoek van cursisten, een programma over het thema dankbaarheid.[5] Velen hadden de indruk dat dit een belangrijk thema was, waaraan ten onrechte te weinig aandacht werd besteed. We begonnen de dag met een 'sokratisch gesprek' (een bepaalde techniek, die je dwingt om zo helder en georganiseerd mogelijk te denken en te communiceren met elkaar) over de vraag: 'mag een hulpverlener dankbaarheid verwachten van de patiënt?'

In mijn groep maakte iemand meteen in het begin de opmerking dat zij blij was dat er van 'patiënt' sprake was, en niet van 'cliënt', zoals steeds meer in zwang kwam. De zorgrelatie was, zo stelde ze, geen commerciële relatie, en iedereen beaamde dat. Het was weliswaar moeilijk om precies aan te geven wat voor relatie het dan wel was, en wat de identiteit van de verzorgende is, als hij geen producent of verkoper (toeleveraar) is, maar daar moesten we dan maar naar zoeken; en wellicht had ook het thema dankbaarheid daar wel mee te maken. Toen we vervolgens op de vraag zelf ingingen bleek echter dat iedereen op verschillende manieren die eigen identiteit van de zorgverlener probeerde weg te werken in toch weer een soort van economische verhouding.

De meeste leden van de groep meenden dat er eigenlijk geen sprake kon zijn van een verwachting van dankbaarheid. De een zei: je moet geen dankbaarheid verwachten, want je doet gewoon je werk; en daarvoor wordt je betaald. Een ander zei: je moet juist heel argwanend zijn tegenover dankbaarheid van patiënten, want dankbaarheid is vaak een manier om jou te dwingen meer te doen dan wat je kunt of behoort te doen. Een enkeling zei dat hij wel degelijk dankbaarheid verwachtte, juist als hij een patiënt extra aandacht en tijd had geschonken, maar hij gaf na een tijdje toe dat die dankbaarheid dan een soort extra betaling was voor wat hij zelf extra had geïnvesteerd. Zo waren er meer strategieën waarmee de zorgers zelf (er waren artsen, verplegenden en pastores in de groep) hun eigen identiteit wegwerkten in een economische

rol, in een functioneren binnen een relatie van do ut des, waarin met gelijke munt betaald moet worden.

Waarschijnlijk is de vereconomisering van de zorg niet alleen te wijten aan politici of ambtenaren die vanachter hun bureaus de zaak proberen te beheersen, maar zit ze ook in de hoofden van de zorgers zelf. Ze werkt als een strategie waarmee men zich beschermt tegen de hoge eisen die zouden kunnen volgen uit de erkenning van de eigen bijzondere identiteit van iemand die zijn tijd geeft voor de zorg van een ander. Ook tegenover deze angstige ontkenning van de eigen identiteit, kan de deugd van de maat ons wellicht wapenen.

Prof.dr. Paul J.M. van Tongeren (1950) is hoogleraar wijsgerige ethiek aan de Faculteit der Wijsbegeerte aan de Katholieke Universiteit Nijmegen, tevens voorzitter van het Centrum voor Ethiek (CEKUN).

Noten

1. Mgr. M. Muskens, 'Stop de verarming van de zorg'. Zorgrede, 2 september 1997, gepubliceerd in: Kerkelijke Documentatie 1997, 167-172.
2. H. Achterhuis, De markt van welzijn en geluk, Ambo, 19..
3. Aristoteles, Nikomachische Ethiek.
4. André Comte-Sponville, Kleine verhandeling over de grote deugden, Amsterdam/Antwerpen, 1997.
5. Postdoctorale beroepsopleiding Ethiek in de Zorg, Centrum voor Ethiek, Katholieke Universiteit Nijmegen (CEKUN).

Respect en respons

Al jaren lang volgen de meeste verkiezingsprogramma's en regeerakkoorden de indeling van de overheidsorganisatie op de voet. Men redeneert daarin sterk vanuit de taken die de diverse onderdelen van de overheid – met name ministeries, provincies en gemeenten – nu eenmaal hebben. De steeds terugkerende vraag is: doen zich ergens problemen voor die tot een bijstelling van het beleid aanleiding geven? Bestuurskundigen noemen die methodiek nuchter 'voortmodderen' (*muddling through*). Geen wonder dat vervreemding van de politiek en het gevoel dat het allemaal niet veel verschil maakt zo wijd verbreid zijn. In het strategiedocument 'Nieuwe wegen, vaste waarden' en het verkiezingsprogramma 'Samen leven doe je niet alleen' is een begin gemaakt met een andere methodiek: politieke strategieën ontwikkelen vanuit het gezichtspunt van de samenleving en van de mensen die de overheid nodig hebben.

Prof.dr. E.M.H. Hirsch Ballin

In eerste aanleg is dat voorzichtig gedaan, in het besef dat bestendigheid van beleid voor velen een fundamentele waarde is. Toch is in de koers van de christen-democratische politieke beweging nu al zichtbaar dat het daadwerkelijk verschil maakt. Een van de belangrijkste werkterreinen waar dat naar voren komt, is de volksgezondheid.

Geen stelselherziening maar zorgverlening

De vragen van degene die behandeling of zorg nodig heeft, zijn van andere orde dan de talloze andere verlangens om meer middelen van de overheid: als het gaat om de volksgezondheid zijn het immers vragen van mensen die zich niet of maar gedeeltelijk zelf kunnen redden. Zowel een benadering vanuit het gezag ('het politieke mandaat') van de overheid als een benadering vanuit het zelfbeschikkingsrecht is eenzijdig en schiet bijgevolg tekort. Waar het op aankomt zijn de relaties tussen mensen, alsook de door mensen gevormde organisaties. Zonder marktwerking of politieke controle moet degene die om zorg of behandeling vraagt respons krijgen en met respect worden bejegend. Gelukkig is dat vaak de 'natuurlijke' houding van hulpverleners en behandelaars.

Het wachten aanpakken

Toch zijn er procedures en structuren die mensen naar beneden halen. Het vele en lange wachten is een belangrijk voorbeeld daarvan. Daarbij gaat het niet alleen om de vaak tergend lange wachttijden bijvoorbeeld als een opera-

tie nodig is, maar ook om het alledaagse wachten in de wachtkamers. Wie inderdaad de relaties in de samenleving centraal stelt, zal inzien dat verbeteringen daarin niet zullen voortkomen uit grootse reorganisaties, maar uit het doorlichten van werkwijzen en het stimuleren van verbeteringen daarin. Uiteraard zijn daarvoor (extra) financiële middelen nodig, maar minstens zo belangrijk is een ontwikkeling van deze professionele diensten en organisaties op zo'n manier dat ze sneller de juiste respons geven.

In het programma wordt dan ook niet gepleit voor grootscheepse veranderingen of nieuwe 'stelsels', maar voor het doelgericht wegnemen van de knelpunten die patiënten en gebruikers van zorgvoorzieningen tegenkomen. Dat is een uitvloeisel van de verandering van gezichtspunt. Redenerend vanuit het gezichtspunt van degenen voor wie de zorg en behandeling bestemd zijn, bepleit het programma het wachten met een grootscheeps plan aan te pakken. Er is niet alleen extra geld nodig – het programma begroot dit op een half miljard gulden bovenop de andere extra uitgaven en *efficiency*verbeteringen – maar een doorlichting van werkwijzen en een meer op dit belang van de patiënt en zorgontvanger gerichte taak van de inspectie.

Een activerende overheid

Ook in andere opzichten blijkt deze verandering van gezichtspunt voor het programma van belang. Dat velen, ook mensen die zorg krijgen, weerbaarder zijn geworden, is enorm waardevol. Net zo min echter als strakke centrale sturing – de ideologie van de 'maakbare samenleving' – tot respect en respons leidt, helpt het blind te varen op het 'maakbare zelf'. De medische technologie moet worden beoordeeld met menswaardigheid als uitgangspunt, en er wordt een minder gecompliceerd systeem van eigen financiële medeverantwoordelijkheid bepleit. Legalisering van euthanasie wordt afgewezen – zodat de verplichting van de officier van justitie blijft bestaan deze in het concrete geval te toetsen.

De taak van de overheid is in deze benadering een beschermende jegens mensen in een kwetsbare positie – maar dat is niet het enige. Overheidsbeleid dat door respect en respons wordt gekenmerkt, is activerend ten opzichte van de samenleving: het vraagt om verantwoordelijkheid, een morele discussie over nieuwe technieken, het zoeken naar een menswaardige uitweg in de grenssituaties van het leven.

Gemeenschapsdenken

Buiten de gezondheidszorg – in het onderwijs bijvoorbeeld, of bij de criminaliteitsbestrijding – is deze andere politieke methodiek ook van belang. Gemeenschapsdenken hoeft – zoals de initiator van het *New Communitarianism* Amitai Etzioni heeft laten zien – niets gezapigs te hebben. Het vraagt geen dominante overheid noch zelfgenoegzame individuen, maar een actieve samenleving.

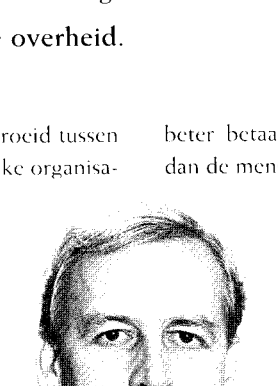
Prof.dr. E.M.H. Hirsch Ballin

In de column geven de leden van de redactie hun persoonlijke opvattingen weer. Zij hopen daarmee een aanzet te geven voor reflectie of debat.

De basis herstellen is onvoldoende

De stellingname van Van der Lans inzake maatschappelijke organisaties in het decembernummer van Christen Democratische Verkenningen is sympathiek volgens Klop. Hij betwijfelt echter of het algemeen belang en de publieke moraal hersteld kunnen worden als we de bureaucratisering bestrijden en de basis, betrokken burgers, weer aan het woord laten. Nodig is een visie op maatschappelijke organisaties en de door hen te behartigen moraal, die bindend kan werken naar het eigen bestuur en eigen medewerkers, naar de burgers en de overheid.

Er is een kloof gegroeid tussen de maatschappelijke organisaties en de burgers rond de representatie van het publieke belang en de publieke moraal. De oorzaak van deze afwezigheid van het publieke belang in het dagelijks leven ligt in bureaucratisering en professionalisering van de maatschappelijke organisaties enerzijds en het oprukken van het bedrijfsmatige denken bij de overheid anderzijds. De professionals in allerlei organisaties, variërend van de politie, de woningbouwverenigingen, de politieke partijen en de ziekenhuizen tot de geestelijke gezondheidszorg zaten tot voor kort achter bureaus en doen werk dat bij hun functieomschrijving past. Zij worden beter betaald en hebben meer status dan de mensen die het handwerk doen, waarvoor de organisatie oorspronkelijk was opgericht. En ook die mensen, vrijwilligers vaak, stuiten op taak- en functieomschrijvingen die niet aansluiten op de werkelijkheid waarmee zij te maken hebben.

Prof.dr. C.J. Klop

Die werkelijkheid is intussen wel de enige werkelijkheid die de burgers kennen. Door de ontzuiling, de individualisering en de op-

In dit artikel reageert Klop op het artikel 'Weg naar het verleden heeft ons weinig te bieden' van Jos van der Lans in Christen Democratische Verkenningen 12/97, 641-650.

komst van thematische sociale bewegingen zijn steeds minder burgers lid van de verenigingen en stichtingen die het traditionele middenveld vormen. Zij hebben geen achtergrondinformatie meer over het beleid van deze organisaties, anders dan uit de massamedia en voor de besten onder hen uit hun ervaring in actiegroepen en sociale bewegingen, die zich veelal kritisch opstellen tegenover het georganiseerde maatschappelijk middenveld, dat zij als bureaucratisch ervaren. Deze onzichtbare samenleving, waarin het volgens Jos van der Lans in zijn bijdrage aan Christen Democratische Verkenningen van december 1997 allemaal niet zo normloos toegaat als de cultuurpessimisten zeggen, moet zijn inziens aan het licht worden gebracht en gehonoreerd. Die onzichtbare burger doet het eigenlijk voortreffelijk, is solidair en wil het milieu best respecteren, als de maatschappelijke organisaties hem maar een steuntje in de rug geven. Dat is een sympathieke stellingname. Tegelijk blijf ik met wat onbehagen zitten. Klopt het echt wat hij schrijft? Gaat het deze onzichtbare burgers echt om het algemeen belang of gaat het hen vooral om op zichzelf zeer legitieme eigen belangen in hun directe omgeving? Herstellen we het algemeen belang en de publieke moraal echt, als we de basis weer aan het woord laten en de bureaucratisering bestrijden?

De bureaucratische paradox

De vraag is wat er achter deze bureaucratisering steekt. Waardoor is die op gang gebracht en wat houdt die in stand? Wat daarachter steekt is mijns inziens: de onbedoelde onteigening van de samenleving door de overheid. Onbedoeld, want in de wijze waarop mensen zich verantwoordelijk weten voor elkaar en hun omgeving, en daar in hun dagelijkse samenwerking in verbanden en organisaties vorm aan geven ligt het fundament van de samenleving. Niet primair in markt, overheid of recht, aldus ook het ontwerp-verkiezingsprogram 'Samen leven doe je niet alleen' van het CDA. Hoofdstuk 2 van dat ontwerp-program zegt: "Wat mensen bindt is het hele scala van wijkverbanden, patiëntenorganisaties, sportorganisaties, organisaties voor vrede en ontwikkelingssamenwerking, vrouwen-, milieu-, consumenten- en andere bewegingen, besturen van scholen, ziekenhuizen en zorginstellingen, of kerken en levensbeschouwelijke organisaties, tot vakbeweging, ondernemersorganisaties en land- en tuinbouworganisaties. Daar kunnen mensen hun idealen realiseren, belangen behartigen of aan hun leefomgeving vormgeven. Daar ligt ook de voedingsbodem voor het maatschappelijk vermogen tot verandering en om aan nieuwe uitdagingen te beantwoorden. Dat net van verbanden en organisaties mogelijk maken, beschermen en stimuleren is een eerste taak van de overheid."

Maar het program vervolgt: "Vaak is die overheid echter een bedreiging, wanneer particulier initiatief en persoonlijke verantwoordelijkheid worden vervangen door ambtelijke sturing en eigenbestuur wordt overgelaten aan professionele deskundigen." Voorbeeld van het eerste is het aanleggen van bureaucratische criteria voor bekostiging die door de betrokken organisatie gretig nagevolgd worden op straffe van subsidieverlies. De actuele situatie rond de crèches is daarvan een treffend voorbeeld. We zien daar de bureaucratische paradox in werking: ter wille van op zichzelf goede doelen van rechtszekerheid en kwaliteit wordt het particulier

initiatief aan bekostigingsvoorwaarden verbonden, die ook in de instellingen weer een zekere mate van bureaucratie zullen uitlokken. Er moeten immers beleidsplannen worden ingediend om bekostiging te verkrijgen. Ook de politieke partijen staan aan het begin van dit proces nu minister Dijkstal bereid is hen te gaan subsidiëren, maar in ruil daarvoor een jaarlijks activiteitenplan vraagt.

Als gevolg hiervan heeft in maatschappelijke organisaties en instellingen het professionele bestuursmodel de overhand gekregen. Dit ten koste van bestuur en participatie door betrokkenen zelf. In de afgelopen jaren hebben we het oprukken van managers en het raad-van-bestuur-model in de nonprofitinstellingen meegemaakt, die de plaats innamen van de oorspronkelijke verenigings- en stichtingsbestuurders die uit de ideële achterban gerekruteerd werden. Zulke professionele bestuurders weten vaak een effectieve tegenmacht op te bouwen tegen de bezuinigende overheid, maar vervreemden even vaak tegelijk de organisatie van de oorspronkelijke achterban en de idealen die die achterban dreef. En zelfs de eigen beroepskrachten zuchten onder de voortdurende reorganisaties en bezuinigingen die hun raden van bestuur doorvoeren.

Gevolg is dat de relaties met maatschappelijke organisaties voor de overheid een grote mate van stroperigheid krijgen en voor de burgers afstandelijkheid. De overheid zit daarbij vaak met de handen in het haar. De samenleving is voor haar niet alleen onzichtbaar geworden, maar volgens sommigen door de individualisering ook principieel onkenbaar. In arren moede probeert de overheid nu om overal zoveel mogelijk marktwerking en bedrijfsmatig denken in te voeren. De markt zal als werkzame *invisible hand* vraag en aanbod allocceren, waar de bureaucratie van overheden en maatschappelijke organisaties niet toe bij machte is. Het bedrijfsmatige denken rukt op in organisaties en bij overheden die naar hun aard helemaal geen bedrijf zijn. Iedereen wordt ineens ofwel gebudgetteerd en aan de hand van kwantitatieve resultaten afgerekend op het product wat hij neerzet, ofwel de burger krijgt een budget waarmee hij diensten kan inkopen. Op dat laatste hebben veel bestrijders van de bureaucratie hun hoop gevestigd, maar het is de vraag of zulke marktverhoudingen de burger werkelijk helpen. Marktrelaties vergen immers consumentensoevereiniteit en die ontbreekt nu juist als burgers vanwege hun relatieve onkunde hulpverleners moeten raadplegen.

Maatschappelijke verantwoordelijkheid en betrokkenheid moeten weer tot hun recht komen en de sturing van de samenleving moet worden teruggebracht bij burgers en hun organisaties.

Onteigening stopzetten

Zo 'onteigenen' overheid en markt, door bureaucratisering en commercialisering, de samenleving aldus 'Samenleven doe je niet alleen', artikel 2.1.2. Dat proces van onteigening moet worden stopgezet. Maatschappelijke verantwoordelijkheid en betrokkenheid moeten weer tot hun recht komen en de sturing van de samenleving moet

worden teruggebracht bij burgers en hun organisaties.

Op een bepaalde wijze zullen we daarbij de overheid nodig blijven hebben. Het liberale pleidooi om de maatschappelijke organisaties weer volledig over te laten aan het spontane initiatief en aan bekostiging uit zelf bijeengebrachte middelen, zal hun betekenis marginaliseren of voorbehouden aan de welgestelden, die het kunnen betalen en de sponsors die er profijt inzien. Dat zal een geweldige maatschappelijke ongelijkheid teweegbrengen en veel van de doelen uit de sociale grondrechten onbereikbaar maken. Ik denk dan ook dat marktwerking en bedrijfsmatig denken niet de oplossing vormen. Maatschappelijke organisaties zullen zonder overheidsoptreden onmachtig blijven om hun rol te vervullen. De bureaucratische paradox kan niet worden opgelost door de overheidsbemoeienis af te schaffen. Wij willen niet terug naar een nachtwakersstaat. De in de sociale grondrechten terecht erkende zorgplichten vergen juridische waarborgen en bekostigingssystemen voor de maatschappelijke organisaties die deze inspanningsverplichtingen moeten realiseren.

Het probleem vraagt daarom niet terugtred, maar een andere opstelling van de overheid: "Een andere benadering in beleid, bestuur en regulering. Instrument is het ontwikkelen en versterken van het vermogen tot maatschappelijke zelfregulering door burgers in en tussen hun eigen verbanden en organisaties. Dat vraagt een bestuursstructuur en -cultuur die berust op het uitgangspunt dat de overheid de noodzakelijke sluitsteen is voor het functioneren van de samenleving, maar deze niet bij decreet maakt of verandert", aldus het ontwerp-verkiezingsprogram van het CDA. Het vraagt ook een wending van deze organisaties zelf om weer meer aansluiting te zoeken bij de burgerij en zich voor hun legitimering daarin te verankeren. Die wending gaat niet vanzelf. De inmiddels gevestigde patronen zijn uitermate taai en letterlijk machtig.

De burger heeft twee gezichten

Ook Jos van der Lans voert een pleidooi om de maatschappelijke organisaties en de overheden weer aansluiting te doen vinden op de belevingswereld van de mensen. Dat pleidooi is terecht. Soms zullen daarbij wensen van burgers gewoon beter zijn dan het beleid dat overheden en maatschappelijke organisaties voeren. Maar voor een al te groot vertrouwen in de spontane bereidheid van de burger om het algemeen belang werkelijk goed te behartigen vind ik geen reden. Daarin verschil ik met Van der Lans van mening. Hij geeft in zijn boek 'De onzichtbare samenleving' het voorbeeld van buurtbewoners voor wie de veiligheid van spelende kinderen en de leefbaarheid van de straat een algemener belang vertegenwoordigen dan het verkeerscirculatieplan van de plaatselijke overheid, die de stad voor de komende vier jaar wil voorbereiden op de verwerking van twintig procent meer auto's. Zijn standpunt is dat het vermeende particuliere belang van de burgers vaak refereert aan zaken die onder een algemeen belang zijn te scharen, terwijl de overheid vaak een eenzijdige opvatting van het algemeen belang heeft.

Ik maak daarbij de kanttekening dat die twintig procent méér auto's waar de gemeente het over heeft, vermoedelijk bestuurd zullen worden door dezelfde mensen die opkomen voor veiligheid op straat. Burgers kunnen even sterk voor het belang van het milieu zijn als

voor hun eigen mobiliteitswens. Meer in het algemeen gesproken kunnen burgers tegenstrijdige belangen behartigen, zonder aan de afweging tussen die belangen te willen deelnemen. Dat geldt niet alleen het publieke domein waarvoor de overheid verantwoordelijk is, maar ook de domeinen van de maatschappelijke organisaties. De potentiële conflictstof tussen leerkracht en ouders, tussen arts en patiënt, tussen welzijnswerker en cliënt, tussen woningbouwvereniging en lastige huurder is in deze geïndividualiseerde tijd hoog. Een flink deel van de mensen zal zelf wel bepalen hoe het wil leven en heeft daarbij geen boodschap aan een gemeenschappelijk overeengekomen beleid of normbesef. Dat is de zijde van de onzichtbare samenleving die Van der Lans niet behandelt.

Remedie

Dat betekent dat er een visie nodig is op maatschappelijke organisaties en de door hen te behartigen moraal, die bindend kan werken naar het eigen bestuur en de eigen medewerkers, naar de burgers en die ook de overheid een handvat geeft bij de bekostiging en regelgeving. Zo'n visie op maatschappelijke organisaties en hun relatie tot de overheid is mijns inziens beschikbaar in de protestantse en katholieke traditie. De beginselen van soevereiniteit in eigen kring en subsidiariteit verwijzen naar relatief autonome maatschappelijke organisaties, die taken behartigen welke in het algemeen belang zijn. Zulke organisaties wortelen in de burgerij zelf. Zij zijn niet een verlengstuk van de overheid, maar een verlengstuk van groeperingen in de burgerij, die aldus hun maatschappelijke verantwoordelijkheid gestalte geven.

Soevereiniteit in eigen kring en subsidiariteit wijzen niet op de eerste plaats naar verzuiling. Dat misverstand is helaas zeer hardnekkig. Het protestantse beginsel van soevereiniteit in eigen kring wijst erop dat er in de samenleving onderscheiden kringen zijn met ieder een eigen normatief, in de scheppingsorde verankerd, mandaat. In het gezin gaat het om liefde, trouw en zorg tussen partners en tussen ouders en kinderen. In de school gaat het om een pedagogisch ideaal, een wensbeeld van waartoe men de kinderen wil vormen en scholen. In de gezondheidszorg gaat het om het geestelijk en lichamelijk welbevinden voor iedereen, ongeacht rijkdom of afkomst. In het bedrijfsleven gaat het om een optimaal doelmatige omgang met de productiefactoren arbeid, kapitaal, natuur en informatie met het oog op maatschappelijk zinvolle producten. In de universiteit gaat het om nieuwsgierig gebruik van het verstand gericht op het zoeken naar waarheid. De verschillende kringen dienen zelf dat normatieve ideaal gestalte te kunnen geven. Het ideaal is soeverein, niet het bestuur van de instelling.

In het subsidiariteitsbeginsel ligt het niet anders. De waarden solidariteit en menselijke waardigheid dienen gestalte te krijgen in maatschappelijke verbanden die zo dicht mogelijk liggen bij de mensen die het aangaat. De mens wordt niet opgevat als een los individu, maar als een persoon die zich ontwikkelt in relaties met anderen. De mens is principieel een gemeenschapswezen. Elk maatschappelijk verband, waarin mensen hun ontplooiing vinden, heeft daarbij volgens de katholieke sociale ethiek een eigen aard en doel. Daarom gaat het ook. Dat is het bindende element naar binnen, naar bestuur en werknemers, en naar buiten naar de burgers.

Van verzuiling is bij toepassing van deze beginselen dus in eerste instantie nog helemaal geen sprake. Organisaties op levensbeschouwelijke grondslag komen pas in beeld als de eigen aard van het werk daarom vraagt. Bijvoorbeeld in onderwijs en omroep, waar het gaat om cultuuroverdracht. Bij subsidiariteit en soevereiniteit in eigen kring gaat het echter op de eerste plaats om het bevorderen van het samenleven en samenwerken van de burgers in gemeenschappen en verbanden die uitdrukking zijn van een eigen leidend beginsel (in protestantse termen), een eigen aard en doel (in katholieke termen), of in moderne termen: van een eigen *standard of excellence*, een kwaliteitsstandaard. Die standaard moet worden aangelegd aan elke maatschappelijke organisatie op een bepaald gebied, ongeacht of het een organisatie op levensbeschouwelijke grondslag is of niet. Dat is wat subsidiariteit en soevereiniteit in eigen kring bedoelen. Met die benadrukking van eigen kwaliteit onderscheidt deze visie zich van het denken in termen van markt en bureaucratie, waarin alle sectoren hetzelfde worden behandeld onder invloed van geld, respectievelijk bureaucratische efficiency als allocatiemechanismen.

Is met zo'n visie het algemeen belang gediend en kan zo de publieke moraal worden hersteld? Moeten middenveldorganisaties zich niet veel meer ook als politiek activist namens hun gebruikersgroepen opstellen? In beginsel niet. De leer van de soevereiniteit in eigen kring en van de subsidiariteit beperkt juist de verantwoordelijkheid van ieder maatschappelijk verband tot een draagbare verantwoordelijkheid. Als elk zijn eigen kwaliteitsstandaard weet te bereiken, draagt zij bij aan het algemeen belang. Dan komt een harmonieuze samenleving tot stand. Slechts waar andere samenlevingssectoren met hun kwaliteitsstandaarden de eigen kwaliteit dreigen te overwoekeren – zoals bijvoorbeeld het geval is wanneer de cultuur van het bedrijfsleven of van de bureaucratie oprukt binnen de 'soevereine kringen' of de 'corpora met een zelfstandig leven' – past een beroep op de overheid om bescherming of een actief optreden in het publieke debat teneinde de dominante liberale en postmoderne cultuur een alternatief voor te houden.

Toepassing

Het toepassen van deze visie vergt het voeren van een moreel gesprek binnen elke maatschappelijke organisatie dat uitmondt in het van onderop ontwikkelen van eigen morele codes. Het morele aspect van de verschillende maatschappelijke organisaties omvat een positieve betrokkenheid op de eigen kwaliteitsstandaard. In de staat noemen wij dit vaderlandsliefde of burgerzin. In maatschappelijke organisaties betreft het inzet voor de gezamenlijke zaak. Dit morele aspect, dat door alle betrokkenen in de organisatie moet worden gedeeld, leidt ook tot inclusief denken dat functieomschrijvingen en afgebakende competenties overschrijdt. Die functieomschrijvingen zijn op zichzelf niet verwerpelijk, zij verschaffen de medewerkers een afgebakende verantwoordelijkheid die nodig is, maar zij mogen niet als alibi gaan functioneren. Precies daar is het waar het misgaat. De organisatiemoraal moet mensen betrokken houden op de missie van de organisatie waar het eigenlijk omgaat.

Die eigen kwaliteitsstandaard bepaalt ook op welke wijze er met geld wordt omgegaan. Het economische aspect moet in dienst staan van de kwaliteits-

standaard. De financieel directeur van een bedrijf voert een ander financieel beleid dan zijn collega van een ziekenhuis, dan de minister van Financiën of de penningmeester van een vereniging. Hun beleid wordt ingekleurd door de eigen kwaliteitsstandaard.

Die standaard moet ook bepalen op welke wijze er georganiseerd en bestuurd wordt. Thans is dat niet het geval. Teveel wordt gedacht dat je elke maatschappelijke organisatie kunt besturen op basis van algemene managementkwaliteiten. Dan krijg je zulke aberraties als de manager die de gemeentelijke sociale dienst ziet als een 'fantastisch lopende uitkeringsfabriek' die het 'product bijstand' in een markt levert. Of waarin het wetenschappelijk onderwijs wordt gezien als een markt waarin fors betalende studenten de onderling om geldstromen concurrerende hoogleraren afrekenen op de prijs/kwaliteitsverhouding van het 'product onderwijs'. Of waarin de staat wordt gezien als een BV Nederland, in plaats van als een publiekrechtelijke lotsgemeenschap van burgers rond het beginsel van de gerechtigheid. Of waarin een door de regering benoemd centraal bestuur onder leiding van afgedankte politici gaat bepalen wanneer de KRO en de NCRV hun identiteitsbepalende programma's mogen uitzenden.

Gelukkig bezitten wij nog voldoende gedeeld besef van de identiteit van de staat, van de sociale dienst en van de universiteit om bij zulk taalgebruik in de lach te schieten. Tegelijk bepalen die taal en de denkwereld die daarachter schuil gaan, in belangrijke mate de werkelijkheid waarin wordt gewerkt. Zulk management komt vaak niet verder dan uiterlijkheden: nieuwe gebouwen, nieuwe computers, nieuwe organisatiestructuren, een goede beloning voor henzelf en voor de bureaucraten die voor hen beleidsdocumenten opstellen en altijd óók een nieuwe huisstijl. Daar pronkt men mee. Waar morele gemeenschappen worden gereduceerd tot bureaucratische of calculerende verbanden, gaat echter identiteit verloren. Gaat morele betekenis verloren. Ik stem op dit punt van harte in met de vorige rector van de Rijksuniversiteit Leiden, die bij de rectoraatsoverdracht zei: "Wat baat het de universiteit om de hele wereld onder contract te hebben, maar schade te lijden aan haar ziel?"

Elke sector van de maatschappij heeft zijn eigen bestuurlijke en organisatorische professionaliteit. Die professionaliteit kan niet losgezien worden van de kwaliteitsstandaarden waar het in de betrokken maatschappelijke sector om moet gaan. Zulke eigensoortige professionaliteit moet worden ontwikkeld teneinde ook de aansluiting tussen de maatschappelijke organisaties en de onzichtbaar geworden burgerij weer mogelijk te maken. De inrichting van de organisatie, de professionaliteit van bestuur en medewerkers en de relaties met burgers zijn een afgeleide van deze kwaliteitsstandaard. Dat kan heel goed betekenen dat in de organisatiestructuur het uitvoerende werk weer op de eerste plaats wordt gezet. Zo is er een bedrijf dat in het jaarverslag de organisatiepiramide op zijn kop afdrukt. 'De top draagt de

De organisatiemoraal moet mensen betrokken houden op de missie van de organisatie waar het eigenlijk omgaat.

basis' wilde de directie daarmee terecht uitdrukken. Een voorbeeld voor maatschappelijke organisaties! En als dat betekent dat daarmee niet aan de bekostigingsvoorwaarden van de overheidsbureaucratie wordt voldaan, dan is er reden voor een indringend gesprek met de politiek en de overheid. En zo nodig voor het dreigen met burgerlijke ongehoorzaamheid.

Die kwaliteitsstandaard is ook het criterium waarop de onzichtbare burgers bestuurders en professionals van maatschappelijke organisaties moeten kunnen aanspreken. Een kwaliteitsstandaard brengt een democratiserend element binnen omdat ieder daarmee een maatstaf heeft om het beleid te kunnen beoordelen. En een maatstaf waaraan ieder omgekeerd gehouden kan worden. Zulke normatieve standaarden scheppen als het ware gemeenschapsrelaties tussen mensen omdat zij een morele band hebben die hen bindt. Het verenigingsmodel is bijzonder geschikt als juridische ruggengraat voor zulke organisaties. Voor geprivatiseerde nutsbedrijven kan de coöperatieve rechtsvorm daartoe beter dienen dan de naamloze vennootschap. Maar zo'n interne ruggengraat is niet genoeg meer om de aansluiting met de onzichtbare samenleving te herstellen. Die interne ruggengraat behoeft aanvulling met extern beleid. Net zo als Shell een *'issuemanager'* heeft aangesteld, zouden ook maatschappelijke organisaties en politieke partijen mensen moeten aanstellen die tot taak krijgen om de relaties met de onzichtbare samenleving actief te herstellen door de mensen op te zoeken op de plaatsen waar zij wel te vinden zijn. Politieke partijen zouden aldus weer aansluiting moeten zoeken met de actiegroepen en de sociale bewegingen, waarin de burgers massaal politiek actief zijn, maar de effectieve beslissingsmacht ontberen, die politieke partijen wel hebben. De RIAGG's zouden zich aldus de zorg voor de op straat zwervende psychiatrische patiënten met een te geringe opname-indicatie moeten aantrekken. De wijkagent, de huismeester en de maatschappelijk werker die mensen met huurachterstanden thuis begeleidt zijn ook zulke broodnodige functionarissen.

Laat er maar op kwaliteit gerivaliseerd worden, dat is beter dan concurrentie om geld.

Ook een commercieel verlengstuk van de non-profitdiensten die maatschappelijke organisaties traditioneel verlenen, kan zo'n hernieuwde aansluiting bewerkstelligen bij de geïndividualiseerde burger. Bijvoorbeeld de Nederlandse Katholieke Sportraad past dat model met succes toe. Hij boort aldus nieuwe doelgroepen aan onder jongeren en dringt met de inkomsten zijn subsidieafhankelijkheid terug naar hanteerbare proporties.

Overheid en middenveld: de kenbare samenleving

Ook voor de overheid biedt een op subsidiariteit en soevereiniteit in eigen kring gebaseerd maatschappijmodel weer houvast. In plaats van overal het marktmechanisme en een bedrijfsmatige cultuur te laten oprukken dient zij juridisch en financieel de maatschappelijke verbanden zelf in de gelegenheid te stellen hun kwaliteitsstandaarden na te streven. Zij dient de verantwoordelijkheid daarvoor juridisch te waarborgen en niet op de stoel van het bestuur te gaan zitten als dat dingen doet die zij noodzakelijk acht, maar die de overheid niet zinnen. En zij dient bekostigingssytemen op basis van burgerlijke solidariteit te scheppen en te handha-

ven, in aanvulling op de eigen middelen van maatschappelijke organisaties, die het bereiken van deze kwaliteitsstandaarden mogelijk maken.
Natuurlijk moet de overheid daarbij ook kwaliteitseisen stellen, maar deze dienen het minimum aan gelijkheid en rechtszekerheid te behelzen dat de sociale rechtsstaat moet behartigen. Niet de uiteindelijke kwaliteit die als resultaat van het werk van maatschappelijke organisaties bereikt wordt. De bepaling daarvan dient via de verenigingsdemocratie of de coöperatieve gebruikersraad de verantwoordelijkheid van die organisaties en de daarbij betrokken burgers zelf te zijn. Aldus kan de onteigende samenleving weer worden teruggegeven aan de mensen zelf en kan de kloof tussen de zichtbare en de onzichtbare samenleving worden gedicht. Als daardoor verschillen ontstaan zijn die goed voor de maatschappelijke dynamiek. Laat er maar op kwaliteit gerivaliseerd worden, dat is beter dan concurrentie om geld.

Kentering

Er begint ook al een kentering te komen. Woningbouwverenigingen stellen speciale consulenten aan om armlastige huurders met de door Van der Lans bepleite bemoeizorg te begeleiden naar een betere situatie. De politieke partijen beginnen te beseffen dat zij zich weer met de actiegroepen in verbinding moeten gaan stellen. Het morele beroep van de Leeuwardense politiecommissaris op de bevolking, haar organisaties en op commerciële partijen binnen de stad heeft succes gehad. Er is nu een beleidsplan waarin de verschillende maatschappelijke organisaties en de overheid gezamenlijk acties ondernemen die weer aan het stedelijke gemeenschapsbesef appelleren. Zo verleent de gemeente bijvoorbeeld alleen nog maar vergunning aan horecagelegenheden waarvan de portier een cursus conflictbeheersing en de-escalatie heeft gevolgd. De grote bedrijven, Shell voorop, bezinnen zich al of niet door kopersstakingen gedwongen op hun morele rol in de samenleving. Allemaal tekenen van een ontwikkeling waarin men de eigen kwaliteitsstandaard weer met morele inzet gaat toepassen, met als gevolg dat men over de grenzen van de eigen competentiesfeer heenkijkt naar een samenleving waarin men iets te bieden wil hebben. Zo kunnen de zichtbare en de onzichtbare samenleving weer op elkaar worden aangesloten.

Prof.dr. C.J. Klop is plaatsvervangend directeur van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA en bijzonder hoogleraar Ethiek, politieke praktijk en christelijke levensbeschouwing aan de Katholieke Universiteit Nijmegen.

Democratie en medische ethiek, een spanningsveld

Dient de materie van medische ethiek onderdeel uit te maken van het democratisch proces? Deze vraag vraagt serieuze overweging in een tijd van liberalisering. Rabbijn Van de Kamp wil hier een eerste aanzet tot discussie geven door te kiezen voor een structuur in de gezondheidszorg waar ruimte wordt geschapen voor instellingen waarin het totale medisch beleid wordt getoetst aan zelf gekozen religieuze normen.

Voor de moderne burger is de democratie zoals wij die in Nederland kennen waarschijnlijk de beste staatsvorm die men zich kan wensen. Een staatsvorm waar de stem van de meerderheid geldt. Een staatsvorm die de rechten van een ieder waarborgt. De grondwet als wettelijke basis van die democratie garandeert de rechten van minderheden, beschermt de godsdienstige principes van een ieder en zorgt er voor dat elke burger van welke signatuur ook voor zijn mening en visie kan uitkomen zonder dat dit direct leidt tot allerlei repercussies. Voor hen die proberen volgens de normen en voorschriften van de bijbel te leven en deze als levensnorm verheffen zou een op die normen gestoelde theocratie misschien nog net iets beter zijn. Gezien het feit dat het grootste deel van de samenleving daar echter niet voor kiest is zo iets op democratische gronden dan echter niet weer haalbaar. En een theocratie afdwingen, dat is iets waar ieder weldenkend mens van overtuigd is dat men daar vooral niet aan moet beginnen. Religieuze grondslagen kunnen slechts door educatie en inspiratie worden overgebracht. Nooit door enige vorm van coërcitie. De felle tegenstanders van een theocratie en de bepleiters voor een totale scheiding tussen kerk en staat verwijzen dan altijd naar een dergelijke afgedwongen staat waar het kerkelijk recht tot norm wordt verheven. En waar als vanzelfsprekend dan heel veel mis gaat.

Lody B. van de Kamp

Knelpunten en mogelijkheden

Daarentegen is de feitelijke situatie binnen de democratie niet helemaal zo

rooskleurig als hierboven wordt geschetst. Het hedendaags omgaan met normen en waarden binnen het onderwerp gezondheidszorg, als voorbeeld, laat zien dat juist vanwege het functioneren van het democratisch mechanisme knelpunten zichtbaar worden waarbij diegenen die er principieel andere standpunten op nahouden het behoorlijk moeilijk kunnen krijgen.

De liberalisering van de abortuswetgeving is op democratische wijze gebeurd. Het totstandkomen van de wetgeving is helemaal gegaan volgens de regels die onze rechtsstaat kent.
Daarbij moeten we niet vergeten dat dit gebeurde aan het einde van dat deel van deze eeuw waarin de door velen zo geroemde 'seksuele revolutie' met al die vrijheden die dit met zich meebracht plaats vond. Dit proces van wettelijke regulering juist in die periode heeft bij mij dan ook geleid tot de conclusie dat het totstandkomen van deze regulering niet alleen een gevolg was van het democratisch proces. Het was eerder een product van die vrijheden, daarbij gebruik makend van de mogelijkheden die de democratie ons aanreikt.
Tot het moment van deze liberalisering was er voldoende ruimte voor hen die op principiële gronden kozen voor een standpunt over abortus dat de garantie bood voor het ongeboren leven. Ruimte, in de zin dat ook zij volledig konden functioneren binnen de gezondheidssector. Zonder dat zij geconfronteerd werden met een verzoek om mee te werken aan iets dat voor hun op bijbelse of andere religieuze gronden onaanvaardbaar was.
Sinds de op democratische gronden totstandgekomen liberalisering van de abortuswetgeving zijn, mede door de tijdgeest van die periode met het verlangen om vrijheden die tot dan toe wettelijk niet mogelijk waren, de beroepsmogelijkheden voor deze bevolkingsgroep aanmerkelijk verminderd. Zij die niet wensen te delen in de vrijheden hebben langzamerhand wat uit te leggen en moeten hun principes maar elders handhaven.

Op eenzelfde wijze speelt zich een dergelijk proces af binnen de zorgcentra. Maar dan in relatie tot de problematiek van actieve euthanasie en het zogenaamde verstervingsbeleid. Voor hen die zich gehouden weten aan de bijbelse levensgrenzen en de begin- en eindgrens van het leven bepaald weten door de Schepper en niet door menselijk handelen is het een onmogelijkheid om hier aan mee te werken. Binnen deze sector wordt echter vanwege de verregaande liberalisering over de hoofden van hen die deze principes handhaven beslist wat het beleid is en waar de medewerkers zich aan te houden hebben. Ook hier een voorbeeld waar de democratie in plaats van bescherming te bieden kennelijk tekortschiet. De mening van de opponenten belemmert hun in de breedte van de samenleving werkzaam te zijn en te blijven in dit deel van de gezondheidszorg.

Ontnomen illusies

Met deze twee gebieden als voorbeeld dient dan serieus de vraag aan de orde te komen of juist de materie van medische ethiek wel onderdeel dient uit te maken van het democratisch proces. Op het moment dat die vraag gesteld wordt is het antwoord duidelijk. Binnen een parlementaire democratie komt vanzelfsprekend wetgeving alleen maar tot stand op democratische wijze. Maar, en dat is essentieel, dan moet dat gebeuren op zo een manier dat het

principiële standpunt van de tegenstanders van deze liberalisering ook gehonoreerd kan worden. En daar wringt het nu juist. Sinds de religieuze invloed binnen de samenleving, door de voortschrijdende secularisatie, steeds verder gekortwiekt wordt ontstaat steeds meer mogelijkheid voor een liberaler beleid in deze zaken. Daardoor wordt steeds meer een sfeer geschapen van minder kennis van en daardoor minder begrip voor religieus gedachtegoed. Het gevolg daarvan is dat religie dreigt te worden verdrongen naar het domein van ouderwetse normen en fundamentalistische maatstaven. Iets waar men in de moderne tijd geen rekening meer mee hoeft te houden. Of zoals vicepremier Dijkstal onlangs opperde inzake het kerkasiel: "Het is niet meer van deze tijd." Het is deze houding en visie die menigeen de illusie ontneemt dat het voor het religieuze segment van de samenleving, voor wie de bijbelse normen van levensvraagstukken van groot belang zijn, ooit weer goed komt. Goed in de zin dat zij dezelfde beweegruimte weer terugkrijgen zoals het was vóór de liberalisering werd doorgevoerd. Met die ontnomen illusie dienen wij dan ook te erkennen dat in dit opzicht het mechanisme de democratie heeft meegewerkt aan het opheffen van een stukje democratische bescherming van religieuze vrijheden. En dat is mijns inziens een ernstige zaak. Met het constateren daarvan zijn wij er echter niet. Onmiddellijk dient zich namelijk de vraag aan hoe nu verder te gaan. Over hoe dat moet zullen in de toekomst nog vele discussies moeten worden gevoerd. Als eerste aanzet tot deze discussie: het lijkt mij niet onmogelijk dat de samenleving weer terug zou moeten naar een structuur in de gezondheidszorg waarvan zij meende reeds lang afscheid te hebben genomen. En dat is een structuur waar weer ruimte wordt geschapen voor gezondheidscentra die, net als vanouds, worden gegrondvest op religieuze of bijbelse zorgnormen. Een stukje van de verzuiling zou misschien moeten terugkomen. Niet alleen verzorgingshuizen maar ook ziekenhuizen, psychiatrische klinieken en kraamcentra op rooms-katholieke, reformatorische, islamitische of joodse grondslag. En deze grondslag niet alleen vanwege de denominatie van de pastoor, predikant of imam die daar de dienst uitmaakt, maar een grondslag waarbij het totale medisch beleid wordt getoetst aan de religieuze normen die men zich voor ogen stelt. Misschien lijkt een dergelijke situatie ver weg. Toch is het misschien met het onderwijs voor ogen, dat vanwege de wetgeving op het bijzonder onderwijs een uitstekend voorbeeld is, helemaal niet zo moeilijk om in dit opzicht toch weer een soort tweedeling in de samenleving mogelijk te maken. Zij die er voor kiezen op liberale wijze om te gaan met dit spanningsveld in de gezondheidszorg kunnen dat doen. Daar heeft de democratie voor gezorgd. Zij echter die vasthouden aan hun bijbelse geloofsgoed en er van overtuigd zijn dat in de huidige situatie duidelijke grenzen overschreden worden, zij krijgen binnen hun centra alle ruimte om hun beroep binnen de marges van hun eigen principes ruimhartig uit te voeren. Deze tweedeling in de zorgsector lijkt misschien "niet meer van deze tijd". De verantwoordelijkheid voor het behoud van de levensnormen, gedicteerd vanuit de bijbel, laat ons binnen de grenzen van onze democratie echter weinig andere mogelijkheden. En alleen al vanwege die verantwoordelijkheid is het mijns inziens de moeite waard om op zijn minst de dis-

cussie aan te gaan over de mogelijkheden en de wenselijkheden hiervan. En mocht het ooit gelukken dan is dat stuk zorgverlening de basis van waaruit de grote samenleving kan worden getoond dat ook met bijbelse normen als handvat de zorg over de medemens op verantwoorde wijze kan worden uitgevoerd. Zowel aan het begin als aan het einde van het leven op deze door God geschonken aarde. Net zo verantwoord als de zorgverlening die een liberalisering van beleid meent nodig te hebben om op zorgvuldige wijze met het leven van de medemens te kunnen omgaan.

Alhoewel dit zeker niet het uitgangspunt mag zijn kan het bovenstaande standpunt leiden tot een electoraal gunstig bijeffect. Het (her-)oprichten van segmenten in de gezondheidszorg die gelinieerd zijn aan de religieuze stromingen is alleen realiseerbaar door de grotere politieke stromingen zoals het CDA. Indien het CDA dit als onderdeel van een beleid zou maken zou het mogelijkerwijs ook kiezers vanuit andere hoek naar zich toe kunnen trekken. Ik denk daar bij aan het electoraat dat nu kiest voor de kleinere christelijke partijen. Alleen een grote partij kan het bovenstaande bewerkstelligen.

Rabbijn Lody B. van de Kamp is kandidaat-gemeenteraadslid in Amsterdamse deelgemeente Buitenveldert-Rivierenbuurt.

Forum

In deze rubriek passen kortere bijdragen waarin kort en krachtig argumenten worden gegeven voor een bepaalde opvatting. Bijdragen zijn welkom die in niet meer dan 2000 woorden een prikkelende kwestie neerzetten. De opinie moet passen in de opzet van Christen Democratische Verkenningen: het dient te gaan over de strategische vragen achter de politieke actualiteit. Bijdragen die discussie uitlokken verdienen de voorkeur.

God in Nederland

Steeds minder Nederlanders zijn momenteel intensief betrokken bij het kerkelijk leven, en steeds minder mensen participeren daadwerkelijk in kerkelijke activiteiten. Die constatering uit het rapport 'God in Nederland: 1966-1996' zal voor weinigen als een verrassing komen. Nog maar een kwart van de Nederlanders heeft die nauwe en directe band, hetgeen overigens volgens velen historisch niet eens zo ongunstig is (met uitzondering van grofweg de periode 1850-1950). Opvallend in een tijdperk van individualisering en secularisering is, dat ongeveer de helft van de bevolking zegt zich wel op enigerlei wijze bij een kerk betrokken te voelen. Daarnaast moeten we ook constateren, dat niet alleen het tempo van kerkverlating maar ook de afname van het kerkbezoek over hun dieptepunten heen schijnen te zijn. Sommige kerkgenootschappen en getuigende stromingen komen zelfs op. Nu gaat het hier om tamelijk meetbare gegevens, moeilijker wordt het vast te stellen of mensen nog gelovig zijn en wat zij geloven. De Amerikaanse godsdienstsocioloog Greeley hamert keer op keer op de onbetrouwbaarheidsmarge van enquêtes. De meetbaarheid van het niet bezig zijn met ultieme zingevingsvragen (het criterium bij Greeley van secularisering) acht hij zeer gering. Daarom moeten er vraagtekens geplaatst worden bij de veel verkondigde stelling, dat de bevolking van Europa zoveel sterker geseculariseerd zou zijn dan die van de Verenigde Staten.

Toch staat de reputatie van de auteurs van het in november verschenen rapport (Dekker, De Hart, Peters) borg voor een zeer serieuze aanpak en is het moeilijk de negatieve en de positieve trends, om het voor dit moment in deze termen te duiden, te ontkennen. De bevindingen zijn in ieder geval voor een beweging als de christen-democratie zeer de moeite waard om erop te reflecteren, evenals zij dat zijn voor identiteitsgebonden organisaties, de Nederlandse overheid en eigenlijk heel de samenleving.

Naast de tendens tot kerkverlating, die zo'n ingrijpende culturele en sociale breuk heeft betekend voor onze samenleving in vooral het laatste kwart van deze eeuw en die, als de tekenen niet bedriegen, ook wel het eerste kwart van de volgende eeuw zal domineren, is er de indringende vraag welke consequenties die kerkbreuk zal hebben voor zaken als de morele opvattingen van de Nederlandse bevolking en vooral haar religieuze overtuigingen.

Dit staat intussen vast en is ook redelijk meetbaar: de kennis omtrent het christelijk geloofsgoed vervluchtigt in een hoog tempo tussen alle andere interessante en prikkelende wetenswaardigheden. Het rapport geeft onthutsende cijfers, op de eerste plaats voor wat betreft de katholieke geloofsgroep. Het

wegebben van de kennis omtrent de christelijke traditie – of moeten we zeggen het weer terugvallen van onze bevolking in de onwetendheid van haar eigen geloofsgoed van ruim anderhalve eeuw geleden – heeft al indringende gevolgen bijvoorbeeld voor de mogelijkheid van het aanwijzen van gekende en gedeelde ethische referentiepunten terzake medisch handelen, maar ook veel bredere maatschappelijke, politieke en economische oriënteringen.

Zonder maar iets aan deze constatering af te doen, en vooral aan de verregaande consequenties die die zal hebben voor de politieke oriënteringen van een belangrijk gedeelte van de Nederlandse bevolking, is het de verdienste van de studie, dat zij wel een duidelijk onderscheid maakt tussen zaken als ontkerkelijking, secularisatie, afscheid christendom, verdwijnen godsgeloof en bezig zijn met zaken als eindbestemming, zingeving, religieuze bezinning en waardering voor kerken en kerkelijk spreken.
Het is opvallend, dat tweederde van de Nederlandse bevolking zichzelf wel als gelovig beschouwt. Dat geloof verandert, maar verdwijnt niet zonder meer. En de band tussen religie en kerken wordt losser, maar noch de religie noch de kerken verdwijnen.

Er is naast de kerkverlating iets anders aan de gang in onze cultuur: een zoektocht naar hogere waarden; het bij velen doorbrekende gevoel dat normen alleen aan zichzelf ontleend niet toereikend zijn bij de beslissingen die onontkoombaar zijn, bijvoorbeeld in de technologie; de onrust over de vraag of economische groei, de concentratie op het hier en nu toereikend zijn. Er is iets aan het broeden, dat zou kunnen wijzen op het ontstaan van een tegenbeweging. Er is iets van onbehagen, verzet, soms tot uiting komend in bewust afwijkende keuzes en verinnerlijking, buiten en binnen de kerken, nu zoveel paradijselijke doeleinden bereikt zijn, en toch het paradijs niet herwonnen blijkt.

De positie van de kerken

Het onderzoek 'God in Nederland' heeft vooral de aandacht getrokken door de hoge maatschappelijke waarderingscijfers voor de kerken. Die waardering blijft hoog en stijgt soms nog ondanks de kerkverlating. Dat is in zoverre methodologisch een interessant gegeven, omdat uit de onderzoekingen van het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) van vier jaar geleden blijkt, dat de kerkverlating in juist ons land verhoudingsgewijze zo agressief en definitief was. Hier geen zogenaamde 'vierwielenchristenen', zoals in de Scandinavische landen en Frankrijk: niks van je kinderen laten dopen, in de kerk trouwen, misschien eerste communie doen en begraven; eruit is eruit en we willen er niets meer mee te maken hebben. Dat was het beeld, dat oplichtte uit de SCP-studie. Nu hoeft die constatering niet in strijd te zijn met de uit het onderhavige onderzoek voortkomende stelling, dat een overgroot gedeelte van de Nederlanders in ieder geval vindt, dat de kerken een zeer belangrijke functie hebben en het gezag om uitspraken te doen inzake maatschappelijke vraagstukken. De geloofwaardigheid en het aanzien van de kerken scoort hier beduidend hoger dan die twee krachten, die zichzelf leiderschap in juist het maatschappelijke debat toedichten: de media en de politiek. Is dit een kentering of is dit de bevestiging van een vermoeden, dat er een

spanning bestaat tussen de grote vraag naar oriëntatie en oriëntatieautoriteit bij de oplossing van de centrale maatschappelijke dilemma's en de sterke neiging het geloof tot een privé-zaak te bepalen. De toeloop van meer dan een miljoen jongeren naar het pausbezoek deze zomer in Parijs stelt ons voor een soortgelijke vraag: hunkering naar herbronning in het persoonlijk leven, of verlangen naar morele autoriteiten en oriëntatiepunten? We stuiten hier op paradoxen, die ook in Noord-Amerika zo overduidelijk aanwezig zijn: een zo veel grotere kerkbetrokkenheid dan in Europa, een massale toeloop bij bezoeken van de Paus, maar een duidelijke afscherming van de morele keuzes in het persoonlijk leven.

Daarom is het zeer opvallend dat in ons land toch de rol van de kerken op het terrein van euthanasie, abortus, positie van het gezin, kortom in een aantal morele kwesties, hoog geacht wordt. Tenminste de helft van de Nederlanders erkent dat kerk en godsdienstigheid daarbij een belangrijke rol vervullen, al acht men godsdienstigheid en zeker de rol van kerken daarbij niet noodzakelijk. Er ontstaat in ons land een soort *civic religion*, niet zozeer in directe antithese met kerken en christelijke religie, maar eentje die daaraan mede haar bronnen ontleent.

Hetzelfde patroon is herkenbaar in de waardering voor maatschappelijke dienstverlening als het christelijk onderwijs en de christelijke zorginstellingen Uit andere bronnen blijkt de praktisch onverminderde, en soms zelfs toegenomen, populariteit van het christelijk onderwijs; of de feitelijke voorkeur vóór identiteitsgebonden zorginstellingen in het bijzonder die waarin het om *cure* gaat. Ook wordt de rol van de kerk als rekruteerster van vrijwilligheid zeer op prijs gesteld: de rol van kerkelijke vrijwilligers bij de drugsverslaafden, asielzoekers of anderszins bij de gemarginaliseerden in onze samenleving.

Dat bij elkaar doet de slotconclusie in dit rapport, in tegenstelling tot wat in sommige kringen gemeengoed lijkt, niet verbazingwekkend zijn: vrijwel niemand in Nederland zou het een goede zaak vinden als de kerken zouden verdwijnen. De ex-directeur van het Gronings gemeentemuseum, Frans Haks, zal daarom nog enige tijd nodig hebben voor hij voor zijn pleidooi voor afschaffing van de godsdienstvrijheid gehoor bij de meerderheid van de Nederlandse bevolking zal vinden.

Verworvenheid of opdracht?

Het aanzien van de kerken mag dan op een aantal punten groot zijn, het is geen verworvenheid, maar hoogstens een nieuwe kans en vooral een opdracht. Ik schrijf dat niet vanuit de politiek, maar als kerklid.

De kerken staan voor een moeilijke opdracht. Kunnen de kerken in de grote behoefte aan morele heroriëntering voorzien met de moeilijke boodschap, dat de individuele mens niet de maat aller dingen is? Zal de ontvankelijkheid daarvoor groot zijn? Kunnen ze de notie van de transcendentie van de waarden terugbrengen in onze cultuur die zo gericht is op zelfverwerkelijking en het *hic et nunc*? Hoe kan een nieuwe brug worden geslagen tussen het bezig zijn met vragen naar eindbestemming, de zoektocht naar nieuwe vormen van godsgeloof en religieuze bezinning, maar ook de godsverduistering, zoals die door velen, soms tot hun eigen ver-

driet ervaren wordt, en zoiets afgezworens als een instituut, niet-democratische instituten zelfs?

Johannes Rau, de socialistische minister-president van Nordrhein-Westfalen, – om maar een stem uit onverdachte hoek te noemen – roept in dit verband de kerken op om vooral niet te vluchten in puur maatschappelijke uitspraken en vermaningen. De remoralisering van onze cultuur vraagt autoriteit juist op het gebied van de moraal en waarden. Maar laten we beseffen, in navolging van het boek van professor Wessels over de christianisering van Europa, dat autoriteitsverwerving alleen mogelijk is door uit te gaan van de leefwereld van degenen die om nieuwe autoriteit vragen. Wie jongeren wil binden, zal de leefwereld, de taal en de nieuwe symbolieken van die nieuwe jongerencultuur niet alleen moeten begrijpen, maar zelfs vanuit een doorleving van die wereld moeten spreken. Dat geldt de revolutionaire jongerencultuur, die zich enkele decennia al aan het ontwikkelen is, dat geldt ook de nieuwe dimensies, die aan ons denken en handelen worden gegeven door de ontwikkelingen in de wetenschap en technologie. Juist bij de beantwoording van de vraag, of alles mag wat kan, is nieuwe morele autoriteit nodig. Maar gezagvol spreken op dit terrein kan uiteraard alleen, als die autoriteit gevestigd is in deskundigheid op het betreffende terrein.

De noodzaak van deskundigheid op het terrein van maatschappelijke vraagstukken als voorwaarde voor gezagvol spreken is in deze rubriek al vele malen aangestipt. Wie Ninive een oordeel aanzegt, moet weten wat er echt in die stad aan de hand is. Maar die opdracht slaat op de Nederlandse gelovigen zelf terug. Het gezagvol spreken van bijvoorbeeld de Amerikaanse bisschoppen op terreinen als armoede en nucleaire bewapening was alleen mogelijk doordat de geloofsgemeenschap zelf in haar volle breedte en diepte bereid was zich te engageren in het gesprek over die onderwerpen en haar kennis en ervaringen ter beschikking te stellen en te laten meewegen. Wie bijvoorbeeld de Raad van Kerken op bepaalde terreinen ondeskundigheid voorwerpt, is gerechtigd de vraag te stellen, of de communicatiestructuren, die tot bepaalde uitspraken leiden voldoende open zijn; maar hij moet terzelfder tijd bij zichzelf de vraag stellen, of hij als kerklid voldoende aan de meningsvorming heeft bijgedragen en beschikbaar was, als deskundigheid gevraagd werd. Er is behoefte aan autoriteit op het gebied van sociale, economische en culturele vraagstukken, maar dat betekent dan een agenda voor de versterking van die autoriteit in deskundigheid.

Vernieuwing geldt ook de waardering voor de aanwezigheid van de kerken in het maatschappelijk dienstbetoon. Zeker hier niet alleen een oproep aan het instituut kerk, maar primair aan kerkleden. We zien die inzet met erkentelijkheid op een aantal gebieden, waar mensen zich in grenssituaties bevinden, soms aan de zelfkant, soms letterlijk. De inzet van kerkmensen, daar waar de maatschappij het als geheel laat afweten of tekort schiet, is een bijzonder getuigenis, en het respect voor kerken en kerkmensen is juist het grootst in die samenlevingen en historische periodes, waarin de officiële maatschappij echt tekort schiet. Dan wordt juist de unieke waarde van zelfoverstijging zichtbaar. Ook in de Nederlandse samenleving zien we een aantal initiatieven waarin dit treffend tot uitdrukking komt.

Maar misschien is er in de Nederlandse samenleving ook behoefte aan nog een andere maatschappelijke taak. Als eenzaamheid, gebrek aan plekken van vertrouwdheid, gebrek aan samenbindende kaders tot de centrale vragen van onze samenleving behoren, dan kunnen parochies en kerkelijke gemeentes een groeiende functie hebben om hiertegn ten strijde te trekken. Dan kan het gaan over allerhande maatschappelijke dienstverlening, maar ook om de organisatie van zoiets klemmends als kinderopvang en gastouderschap in de sfeer van vertrouwdheid en bekendheid. Ook hier weer: vanuit de leef- en de belevingswereld van hedendaagse mensen.

En de laatste conclusie, die mijns inziens door het rapport nog eens onderstreept wordt, is de noodzaak van veel meer aandacht voor catechese. Vrijwel nergens ter wereld is het systeem van bijzonder onderwijs zo goed geregeld als hier, en dan verbaast het toch, hoe beperkt kennelijk – ten opzichte van het gezin – de kennisoverdracht is middels aanvullende kanalen zoals de christelijke school. Misschien is naast het vele positieve wel het meest onthutsende van het rapport 'God in Nederland' de woestijn van onkunde terzake de elementaire noties over de christelijke traditie. Het is vooral een gewetensvraag aan ons allen, wat we hebben nagelaten en nalaten om de kennis over de bronnen van ons bestaan in onszelf en anderen over te dragen en te verdiepen.

Het antwoord van de politiek

Het rapport 'God in Nederland' komt op een moment, dat de druk om godsdienst als puur privé-zaak te beschouwen steeds sterker wordt. Voor die bevolkingsgroepen, die in het verleden het godsdienstig criterium als een barrière hebben moeten ervaren voor volledige en volwaardige maatschappelijke participatie had dat voordelige kanten, maar de marginalisering van de kerken in onze samenleving is een verarming in moreel en cultureel opzicht. De najaarspublicatie van het Brookings Institute over de *civil society* laat zien hoeveel erkenning de kerken in de Verenigde Staten krijgen voor hun rol in het behoud en de wederopbouw van de samenleving, ook officiële erkenning; en dat nota bene in het land waar de scheiding tussen kerk en staat het eerst en het scherpst gedefinieerd werd. In de Nederlandse politiek lijken bewuste en onbewuste tendensen om aan kerken gelieerde en zelfs identiteitsgebonden organisaties te veralgemeniseren of aan neutrale instellingen de voorkeur te geven, de overhand te krijgen.

Het is zeer de vraag, of de links en rechts bespeurbare weerstand tegen een het privaat domein overstijgende rol van kerken en christelijke instellingen wel op zo'n brede steun in de samenleving kan rekenen. De uitkomsten van het hier behandelde rapport wettigen in ieder geval niet de veronderstelling, dat er geen brede, ook de kaders van de christelijke politiek overstijgende, waardering zou zijn.
De afstandelijkheid van paars tegenover de kerken is in het afgelopen jaar nog eens duidelijk tot uitdrukking gekomen bij de onderhandelingen rond het Verdrag van Amsterdam. De pogingen van andere lidstaten om de positie van kerken en levensbeschouwelijke organisaties in Europa niet volledig gelijk te laten vallen met die van private organisaties stuitte hier op bijzonder veel on-

begrip; toen duidelijk werd – om de staatssecretaris voor Europese Zaken in de Eerste Kamer aan te halen –, dat zo'n bepaling alleen consequenties had voor landen, waarin "nog een symbiose bestond" tussen kerk en staat (lees de Bondsrepubliek) en niet voor kennelijk gelukkiger landen als de onze, waar die scheiding volledig was doorgevoerd, was de Nederlandse regering akkoord gegaan.

In het rapport 'Gaven in overvloed' van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA over een Europees cultuurbeleid wordt uitvoerig op de rol van de kerken in Europa ingegaan. In het verkiezingsprogramma 'Samen leven doe je niet alleen' wordt concreet per beleidsterrein over de rol van kerken, geestelijke verzorging en de positie van identiteitsgebonden organisaties gesproken. Natuurlijk gaat het dan niet om een opheffen van de scheiding tussen kerk en staat. Maar het gaat wel om allereerst achterstelling van kerken en christelijke organisaties bij neutrale instellingen te voorkomen, en het gaat om het honoreren van de duidelijke voorkeur van gebruikers voor identiteitsgebonden voorzieningen, zoals scholen en verzorgingshuizen.

Het gaat verder: het gaat om recht op geestelijke verzorging en om aan de eredienst te kunnen deelnemen in situaties, die afwijken van die van normale burgers, die kunnen gaan en staan waar zij willen. Het gaat om de invulling van het begrip 'kwaliteit' in de gezondheidszorg en het is dan veelzeggend, dat paarse partijen in de Eerste Kamer concrete invullingen voor geestelijke verzorging met name ten behoeve van ouderen, geblokkeerd hebben.

Maar het gaat om meer: het gaat om de erkenning, ook in de politiek, dat wij allen staan voor verdediging en versterking van de humaniteit in onze cultuur, voor het bijeenhouden van die samenleving, en dat kerken daar onmisbare bondgenoten bij zijn.

Misschien is naast het vele positieve wel het meest onthutsende van het rapport 'God in Nederland' de woestijn van onkunde terzake de elementaire noties over de christelijke traditie.

Als aan de ene kant er juist voor de publieke taken van de kerken en met hen verwante instellingen zo'n brede waardering bestaat, en als aan de andere kant vanuit paarse partijen gesproken wordt over verloedering van de publieke ruimte en over verval van normen en waarden, dan is het onbegrijpelijk en achterhaald, dat er bij velen in de politiek kennelijk bij het woord kerk een reflex optreedt, en dat onvoldoende het potentieel van de kerken als bondgenoot wordt gezien. Wie erkent, dat godsdienst meer is dan een privé-aangelegenheid, tornt niet aan de scheiding van kerk en staat, maar erkent wel dat de problemen en uitdagingen, waarvoor onze maatschappij hier en wereldwijd staat, de krachten van de overheid en het primaat van de politiek overstijgen. Het rapport van de Commissie-Hirsch Ballin van een decennium geleden is voor deze vraagstelling nog onverminderd leerzaam.

Het eigen huiswerk

Sinds het voorjaar van 1997, sinds de conferentie samen met de Vrije Uni-

versiteit (VU) over de positie van identiteitsgebonden organisaties in een plurale cultuur, hebben het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA en de redactie van dit blad systematisch aandacht besteed aan de uitwerking van dit thema. Het rapport 'God in Nederland' onderstreept de actualiteit van die keuze.
Het gaat ten diepste over de vraag naar de plaats van christelijke organisaties in een geseculariseerde cultuur. Dat is een vraagstelling die de christen-democratie overstijgt, die de politiek overstijgt. En daarom is al enkele keren een pleidooi gehouden voor een vervolg en een verbreding. Het zou goed zijn, als in dit nieuwe jaar door andere identiteitsgebonden organisaties medeverantwoordelijkheid zou worden genomen voor het antwoord op de nu weer gebleken behoefte aan belangeloze morele autoriteit; de behoefte aan maatschappelijke dienstverlening in vrijwilligheid; de vraag naar toerusting van de basiskennis en de basiswaarden, die Europa door de eeuwen heen gevormd hebben; de bevordering van de publieke relevantie van kerken en christelijke organisaties.
Er is een draagvlak nodig voor dat bredere initiatief. Wat nodig is, is een goed voorbereid symposium, waar al die aspecten in naar voren komen, bijvoorbeeld in het voorjaar van 1999.

Er zijn uiteraard nog andere conclusies te trekken voor de christen-democratie uit het onderzoek. In ons Program van Uitgangspunten wordt de noodzaak van een constante dialoog met de kerken vastgelegd. Het CDA moet blijven investeren in die dialoog vanuit een veel verderreikend perspectief dan alleen maar luisteren. Het gaat om het gezamenlijk proberen te duiden, wat de consequenties zijn van de gedeelde grondslag voor bepaalde politieke oriënteringen, ieder op basis van eigen verantwoordelijkheid; maar ook om de kerken te confronteren met onze kennis, onze dilemma's, onze keuzes. Bijvoorbeeld terzake de asielproblematiek gaat het niet om eenrichtingsverkeer. Een dialoog betekent, dat wij moeten mogen verwachten, dat onze afwegingen, onze kennis, onze eigen dilemma's serieus worden genomen. Het betekent beschikbaarheid in menskracht. Wij hebben wel eens geklaagd over de eenzijdige accentzettingen van parakerkelijke organisaties. Die mag in ieder geval nooit veroorzaakt zijn door gebrek aan beschikbare menskracht onzerzijds.

De studie geeft te denken over de autoriteit van kerken (zoals beschreven). Hoe gaan we om met het geconstateerde autoriteitsverlies van de politiek? Dat lossen we zeker niet op door, zoals nu door de regering wordt voorgesteld, wat meer subsidie naar politieke partijen, hoezeer dat nodig en gerechtvaardigd is. Dat lossen we ook niet helemaal op door een functieherstel van de politieke partijen, zoals rond de discussie over de subsidiëring met name door professor Klop wordt bepleit. Dat is nodig: de rechter, de semi-overheidsonderzoeksinstelling, de ministeries, de gesubsidieerde discussiecentra, zij alle nemen taken waar, die in vele andere landen door politieke partijen worden uitgeoefend.
Maar de kern van het autoriteitsverlies van de politiek ligt kennelijk bij het gebrek aan relevante richtinggeving. Het enthousiaste onthaal voor een keer van het verkiezingsprogramma 'Samen leven doe je niet alleen' had ook en wellicht vooral te maken met het feit, dat het een

poging was om richting te geven aan de meer fundamentele keuzes, waar onze maatschappij voor staat, een antwoord vooral te formuleren voor de dilemma's van burgers en hun organisaties.

Iedere politieke beweging moet voor zichzelf de uitdaging beantwoorden van het autoriteitsverlies.
Wil de christen-democratie in de toekomst een gezagvolle politieke stroming zijn, dan liggen er voor ons bijzondere mogelijkheden:
- Juist onze achterban heeft wortels in heel de samenleving, niet in de laatste plaats in het vrijwilligerswerk en de wereld van de niet-gouvernementele organisaties. De maximale betrokkenheid van onze leden bij onze politieke keuzes maakt in ons antwoord de kennis zichtbaar van wat er in heel die samenleving omgaat.
- Er is een nieuw contact en samenwerking nodig met de wereld van de wetenschap, die andere autoriteit naast de kerken, die haar geloofwaardigheid niet verloren heeft. Door de maximale betrokkenheid van leden/experts van onze beweging, maar ook door eerder bepleite netwerken van verwante wetenschappelijke instellingen kunnen wij de deskundigheid en de inhoudelijke vernieuwing in huis halen, die momenteel van de politiek verwacht wordt.
- De systematische dialoog met kerken en levensbeschouwelijke instellingen kan aan het politieke gesprek die noodzakelijke dimensie geven van zinoriëntering, moraliteit en zelfs spiritualiteit. Hoe tastend voorstellen op deze terreinen ook geformuleerd worden, het feit, dat ze door de politiek niet belerend, maar als perspectief worden aangedragen, is iets wat de samenleving van de politiek en politici verwacht.

In kerken wordt al eeuwenlang in de adventstijd het *Rorate Coeli* gezongen. Dat lied van verwachting en terzelfder tijd die eeuwenoude klacht over godsverduistering. *'Et abscondisti faciem tuam a nobis.'* Waarom houdt Gij Uw gezicht voor ons verborgen, zou je kunnen zeggen.
De in het afgelopen jaar overleden christen-democratische militant Hans Velu heeft ooit over die vertwijfeling heen dat boekje geschreven: 'God laat zijn gezicht zien'.
In dat gezang ontdekken we, dat de vertwijfeling over de onzichtbaarheid van de Heer geen monopolie is van de hedendaagse West-Europese cultuur. Het onderzoek 'God in Nederland' gaat over godsverduistering, maar ook over het gegeven, hoe velen in ons land op een of andere manier bezig zijn met die vraag naar wanneer en hoe God een gezicht krijgt.
Ook de politiek, en zeker de christen-democratie, doen er in alle bescheidenheid goed aan te beseffen, dat zovelen, juist in de verwarring van de tijd, blijven hunkeren naar dat gezicht, over de godsverduistering heen.

Mr. J.J.A.M. van Gennip

Congres

Tussen overheid en particulier initiatief bestaat een haat-liefde verhouding. Moeten beleid en regelgeving van de overheid worden bepaald door 'herstel van het primaat van de politiek', versterking van het zelf-organiserend en zelfregulerend vermogen' van de samenleving of door 'meer marktwerking en concurrentie'?

Prijs: *f* 175,-

Plaats: Auditorium
Vrije Universiteit Amsterdam

Inlichtingen:
Bureau PAO Rechtsgeleerdheid
Vrije Universiteit
telefoon: (020) 444 6255
telefax: (020) 444 6210
email: pao@rechten.vu.nl

Sprekers: onder meer
Prof. dr. J.P. Balkenende
Drs. J. Greven
Prof. mr. E.M.H. Hirsch Ballin
Drs. B.M. Jansen
Mr. J.W. Kalkman
Prof. dr. P. van Lieshout
Mw. mr. C.H.C. Overes
Prof. mr. T.J. van der Ploeg
Prof. mr. H.J. de Ru
Prof. mr. A. Soeteman
Mr. W.J.M. van Veen

Datum: woensdag
18 februari 1998
van 9.30 tot 17.00 uur

Vrije Universiteit Amsterdam

INHOUD

Ter introductie 40-41

CDA is klaar om de aanloop af te maken
Jan Willem P. Wits 42-48

Het CDA en het begin van menselijk leven
Prof.dr. L. Bosch 49-57

Bosch en de innesteling in de baarmoederwand
Dr. B. Gordijn 58-61

De ene kloon is de andere niet
Dr. A.G.W.J. Lansink 62-63

Staatsrechtelijke onwetendheid
Dr. H.C.R.M. Notenboom 64-65

Bijzonder gebundeld
J.J. Esmeijer 66-72

Periscoop: Het gezin en het Sociaal en Cultureel Planbureau
Drs. M. Jansen 73-78

Ter introductie

Ruim zestig jaar geleden poneerde Karl Mannheim de stelling dat de maatschappelijke orde en de moraal achterblijven ten opzichte van de zich snel(ler) ontwikkelende technische mogelijkheden.

Menswaardigheid

Een van die mogelijkheden is inmiddels het voor wetenschappelijke doeleinden gebruiken van bij in vitro bevruchting ontstane embryo's. Het concept-verkiezingsprogramma van het CDA sluit dat uit, prof. dr. L. Bosch sluit dat in.
Uit zijn artikel 'Het CDA en het begin van het menselijk leven' blijkt dat voor hem dat begin – en dus de daarmee gepaard gaande menswaardigheid – in een latere fase ontstaat dan in het concept-verkiezingsprogramma wordt verondersteld.
Een reactie van de hand van Gordijn is aan dit artikel toegevoegd. Hopelijk zal het niet bij één reactie blijven, want dit onderwerp is letterlijk en figuurlijk van levensbelang.
Zelfs tussen geestverwante deskundigen zal een debat over de vraag of het embryo vanaf zijn prille begin beschermwaardig is, wel een discussie zonder einde zijn, want niet elke christen schaart zich onder het rooms-katholieke leergezag. Maar ook dan kan die discussie uiterst zinvol zijn, door bij te dragen aan de verheldering van eigen en andermans en -vrouws argumentatie.
De belangrijkste overeenkomst tussen Bosch en zijn (CDA-)opponenten zal hoogstwaarschijnlijk zijn, dat zij allen bij onderzoeksactiviteiten grenzen willen respecteren.
Bosch zelf voert "vanzelfsprekend geen pleidooi voor het klonen van mensen", evenmin als trouwens velen van zijn wetenschappelijke collega's die de uitgangspunten van het CDA niet delen, dat blijken te doen.
Zo'n betrekkelijke consensus, hoezeer ook te waarderen, wijst er helaas nog niet op dat Mannheim's stelling achterhaald is.
De 'klonen' van Marten Toonder's professor Sickbock kondigen zich her en der al aan en zullen hun kansen zoeken en krijgen in die landen waar de overheid wettelijke beperkingen aan het klonen niet weet te handhaven, of ze zelfs niet oplegt.
De vraag gaat zich dan voordoen of internationale sancties alleen gewettigd zijn bij de mensheid en de menselijkheid bedreigende toepassingen van wetenschappelijk onderzoek in de Iraakse wapenindustrie?

Christelijk onderwijs

Esmeyer's artikel 'Bijzonder gebundeld' heb ik als bijzonder bemoedigend ervaren. Als er immers bij een vorm van onderwijs van oudsher in twijfel is getrokken, dat een levensbeschouwing een fundamentele rol kan spelen, is het wel bij (technisch en economisch) beroepsonderwijs.

De frequent gestelde, maar te simpele vraag is: hoe kun je christelijk leren timmeren of boekhouden?
De auteur laat ons zien, dat het in revolutionair gewijzigde omstandigheden – immense schaalvergroting; grotere pluriformiteit van schoolbevolking enzovoort – voor de instellingen weliswaar moeilijker, maar bepaald niet onmogelijk is geworden op een christelijke grondslag te functioneren. Hij suggereert daarbij bepaald niet dat de 'C' een minder prominente plaats zou moeten krijgen. Zijn inbreng is ook in meer algemene zin leerzaam, want die grotere pluriformiteit geldt alle vormen van christelijk onderwijs. En, nog ruimer gesteld; evenzo andere christelijke maatschappelijke organisaties.

Toetsing

Jan Willem Wits geeft in zijn artikel 'CDA is klaar om de aanloop af te maken' een even geestige als leerzame beschrijving van de vorige, in wezen triest verlopen, verkiezingscampagne van het CDA en weet ook in de toepassing van die les op de actualiteit het nuttige met het aangename te verenigen. Zijn paradox, dat Wim Kok "de hoogst geplaatste christen-democraat in ons land is", belicht niet alleen Kok's twijfelachtige positie ten opzichte van het sociaal-democratische erfgoed, maar dwingt ook CDA-ers tot bezinning. Kok schudde de ideologische verentooi van zich af. En wat deden, wat doen wij?
Wits stelt vast dat "met name het sociale gezicht van het CDA (...) nieuw leven is ingeblazen, ook als de noodzakelijke vertaling van de 'C'." Alleen maar noodzakelijk omdat de Nederlandse bevolking dat verwacht en waardeert?
Nee, vooral en allereerst noodzakelijk, omdat "onze politieke overtuiging, in antwoord op de oproep van de Bijbel" (Program van uitgangspunten) daartoe noopt.
Bij de door Wits bepleite modernisering "hoeft", zo schrijft hij, "de christelijke inspiratiebron niet verzwegen te worden". Ze mag naar mijn stellige overtuiging ook niet verzwegen worden. Een vergelijking met het onderwijs kan verhelderend zijn.
Alle vormen van christelijk onderwijs kennen een grote levensbeschouwelijke diversiteit van deelnemers.
Voor al die scholen geldt, zoals Esmeyer stelt, dat ze "niet alleen recht maar vooral ook reden van bestaan hebben, wanneer ze er ook metterdaad in slagen dat levensbeschouwelijk profiel te versterken."
Andersgelovige of niet-gelovige ouders en leerlingen/studenten die in grote getale voor christelijk onderwijs kiezen, geven daarmee aan uitwerking en toepassing van juist die grondslag tenminste te respecteren. Maar dan moet er in dat opzicht wel iets te respecteren blijven.

Mutatis mutandis: des te meer anders- of niet-gelovigen voor het politiek programma van het CDA kiezen, des te noodzakelijker is het dat onze politieke overtuiging gekenmerkt wordt door "de voortdurende toetsing aan de Bijbel" (Program van uitgangspunten, artikel 2).

M. Beinema

CDA is klaar om de aanloop af te maken

Het CDA heeft de afgelopen vier jaar geïnvesteerd in de diepte, met als voornaamste doel om van de bestuurderssociëteit weer een (moderne) politieke partij te maken. De vrucht van dat werk is dat het CDA weer op de politieke kaart voorkomt. Waar het nu om gaat is dat de politieke boodschap wordt teruggebracht tot de unieke essentie en dat de samenhang bewaakt wordt op elk moment dat de kiezer met het CDA in aanraking komt. Het CDA moet een heldere visie neerzetten en vertrouwen, authenticiteit en geloofwaardigheid uitstralen. Het CDA kan dat voor elkaar krijgen; het staat sterker dan ooit en is klaar om de aanloop af te maken.

De aanloop is begonnen, lazen we enkele maanden geleden op het station. Een energieke De Hoop Scheffer stond klaar om het op te nemen tegen paarse oudjes als Borst, Bolkestein en natuurlijk minister-president Kok. En inderdaad biedt het CDA voor het eerst sinds het aantreden van paars weer een aansprekend alternatief: duidelijkheid over de partijleider, een prachtig program en een verrassende kandidatenlijst. Binnen het CDA wacht iedereen gespannen op het definitieve startschot. De klus moet nu ook goed worden afgemaakt, want een tweede kans zit er niet in. Toch blijft het nog stil, te stil. De finish is in zicht, maar de wedstrijd is nog niet gelopen.

Jan Willem P. Wits

In de politiek gaat het om integriteit en geloofwaardigheid. Om een imago dat je kunt waarmaken dus. Juist op dit punt heeft de kiezer het CDA in 1994 afgestraft. Want wilde de kiezer echt wat anders? Of kon het CDA het eigen imago – en vooral het *'unique selling point'* (het onderscheidende verkoopargument) – niet langer geloofwaardig presenteren? Het CDA was altijd de partij aan wie men met een gerust hart het beheer van de 'BV Nederland' kon toe-

vertrouwen. Nu twijfelde de zittende directeur openlijk aan zijn beoogde opvolger. Het CDA was altijd de partij die met recht de nationale driekleur in het vaandel droeg, want blindelings het juiste Nederlandse midden tussen streng en sociaal vond. Nu sloeg de partij in de AOW-affaire opeens rechts door. Het CDA was altijd de partij die de Dreesiaanse politieke stijl van soberheid en het boterhammen-trommeltje-op-de-bagagedrager tot in de vingers beheerste. Nu liet men zich verleiden tot een glamourcampagne. Kortom, het CDA kon niet meer waarmaken waar het voor stond. De identiteit en het imago liepen op elkaar stuk, zouden ze in communicatiekringen zeggen. Daardoor konden anderen vrijuit negatieve etiketten op het CDA-imago plakken als 'regentesk', 'hypocriet' en 'spruitjeslucht'. De finale afrekening met de christen-democratische omnipresentie werd onafwendbaar. De media waren er als de kippen bij en in Den Haag hoorde je de messen slijpen voor de Bijltjesdag waar men al zeventig jaar op wachtte.

Kok en de PvdA

Dat de verkiezingsuitslag van 1994 niet zozeer op het conto van de kiezer, maar op dat van het CDA zelf geschreven moet worden, blijkt uit het succes van minister-president Kok. Hij belichaamt immers de continuïteit in de politieke voorkeur van het Nederlandse volk. Wim Kok is de hoogst geplaatste christen-democraat in ons land. Met zijn sobere en bijna a-politieke regeringsstijl en het fijngestemde evenwicht tussen streng en sociaal, heeft Kok de sterkste troeven van het CDA naar zich toegetrokken. De foto van de Vader des Vaderlands met een dienbord in de rij van de PvdA-congreskantine kon het niet beter samenvatten. Een kiekje van Kok op de camping is voldoende om de kiezer de twee en een halve ton per jaar, de auto met chauffeur en het kribbige karakter te laten vergeten. Het gewone dat al gek genoeg is, heerst nog steeds in het Torentje. Alleen het kruisbeeld is even verdwenen. Zelfs Koks kleedgedrag verraadt de hand van de meester. Alhoewel hij zijn pakken betrekt bij dezelfde zaken als Bolkestein, oogt het als een wereld van verschil. Bolkestein is gekleed als de heer van stand die er rekening mee houdt dat hij 's avonds nog naar het Concertgebouw gaat. Kok moest van zijn vrouw een kostuum kopen voor de trouwerij van zijn zoon. De verlegenheid staat op zijn gezicht te lezen. "Ik moet er nu eenmaal een beetje netjes bij lopen." Juist omdat Wim Kok het *'unique selling point'* van het CDA wist te veroveren, was en is het zo moeilijk voor het CDA om het goede antwoord te vinden. Het valt niet mee om je eigen spiegelbeeld te bestrijden. Gelukkig is de PvdA zelf de grootste bedreiging voor het gewonnen marktaandeel. De PvdA moet het nieuw verworven imago kunnen waarmaken. Wanneer deze partij er niet aan wil of aan kan om zich de identiteit die Kok ambieert blijvend eigen te maken, zal het masker op een zeker moment vallen. De premierbonus is mooi, maar is de prijs voor het electorale succes toch niet te hoog? Zijn de sociaaldemocraten echt toe aan iets anders of zal men uiteindelijk toch de adem niet kunnen inhouden en al Internationale zingend weer de rode vlaggen van zolder halen? Kok heeft voorlopig het tij mee, vooral ook dankzij Felix Rottenberg die de rug van de regionale partijbaronnen wist te breken. Het geruisloze verloop van tegenwoordige sociaal-democratische partijcongressen is

voor menig christen-democraat een feest van herkenning. Het is niettemin de vraag hoe lang dit duurt. Karin Adelmund houdt vol en spreekt het congres nog steeds ferm toe met 'Partijgenoten!'. Het congres beloonde haar en collega-fundi Pronk met een ovationeel applaus – een duidelijke waarschuwing aan de Kokkianen. Er is dus voldoende reden om het tweede paarse kabinet met vertrouwen tegemoet te zien.

CDA: van bestuurderssociëteit tot moderne politieke partij

Het CDA heeft daar niet op willen wachten. In de afgelopen vier jaar is geïnvesteerd in de diepte, met als voornaamste doel om van de bestuurderssociëteit weer een (moderne) politieke partij te maken. Het vacuüm dat ontstond toen de politieke regie niet langer vanuit het Torentje plaatsvond, werd in eerste instantie beslecht in het voordeel van de partij en het Partijbestuur. De Tweede Kamerfractie kon deze speelruimte goed gebruiken om een nieuwe stijl van politiek bedrijven te ontwikkelen, iets waar men steeds beter in slaagde. Het tweesporenbeleid – de partij werkt aan het fundament, de fractie aan het handwerk – is geslaagd. Enkele maanden voor de verkiezingen kan het CDA een positieve balans opmaken. Het eerlijke zelfonderzoek van de commissie-Gardeniers zette de deur open. 'Nieuwe wegen, vaste waarden', de investeringen in kaderscholing, de Algemene Beschouwingen van De Hoop Scheffer, het verkiezingsprogramma 'Samenleven doe je niet alleen' én de kandidatenlijst staan als piketpaaltjes langs de weg van een diepe afgrond naar boven.

De vrucht van het werk in de afgelopen jaren is dat het CDA weer op de politieke kaart voorkomt. De leidraad in het eigen christen-democratische verhaal – het nieuwe *'unique selling point'* – is de overtuiging dat een mens altijd gericht staat op en bepaald wordt door sociale verbanden. Met name het 'sociale gezicht' van het CDA is daarbij nieuw leven ingeblazen, ook als de noodzakelijke vertaling van de 'C' in de partijnaam. Het onderzoek 'God in Nederland' geeft het CDA daarin gelijk. De Nederlandse bevolking verwacht én waardeert van christenen dat zij opkomen voor de zwakken, de mensen aan de 'rafelige rand van de samenleving'. Dat gegeven is voor het CDA van groot belang. Immers, electorale steun wordt verworven door voorspelbaarheid, door verwachtingspatronen omtrent het politieke gedrag van een partij waar te maken. Wanneer een partij het verwachtingspatroon – het imago dus – doorbreekt, volgt onafwendbaar de afstraffing. Een CDA dat tekort schiet om het publieke imago van de 'C' om te zetten in herkenbaar politiek handelen, haalt uiteindelijk bakzeil. Als de kiezer 'hypocriet' zegt, bedoelt hij dat hij zijn beeld van christenen niet bevestigd ziet in de politici die zich met het christendom associëren.

In het CDA staat politiek weer op de agenda, maar wat achterblijft is de vertaling in partijstructuur.

De marktpotentie van het CDA

Electoraal succes vloeit voort uit continue werken aan geloofwaardigheid en integriteit. Dat is een lange weg die niet valt af te snijden door te zoeken

naar slogans die aanslaan. Er zijn volop signalen dat het CDA-verhaal een voedingsbodem heeft – 'marktpotentie' zo u wilt – ook in de samenleving van vandaag en morgen. De invloedrijke Amerikaanse *trendwatcher* Faith Popcorn beschrijft in haar boek 'Clicking' de culturele oriëntatie van de toekomst. Het is een credo dat zo op de voorkant van het verkiezingsprogramma zou mogen. *Clicking* staat voor *Courage* (moed), *Letting go* (loslaten), *Insight* (inzicht), *Commitment* (inzet) en *Know-How* (praktische kennis). Vertaald naar de politiek draait het dus om de moed om een eigen verhaal te houden. Een verhaal waarin spiritualiteit en inzicht doorklinken. Een verhaal dat bovendien gebaseerd is op deskundigheid en geïnspireerd wordt door een authentieke inzet voor de samenleving.

Het CDA heeft dit verhaal in huis, mits men bereid is tot een voortdurende modernisering van de eigen politieke thema's. De christelijke inspiratiebron hoeft daarbij niet verzwegen te worden. Het is wel de vraag of de 'C' te allen tijde zo'n prominent argument moet blijven om electorale steun te verwerven. 'God in Nederland' maakt ook duidelijk dat men de publieke rol van de kerken weliswaar waardeert, maar persoonlijk dikwijls weinig behoefte heeft om zich met de kerken in te laten. "Het is goed dat ze er zijn, maar mij zien ze niet." Hetzelfde kan het CDA ook gebeuren. Wanneer het CDA-verhaal wordt beschouwd als een belangrijke maar exclusief christelijke bijdrage aan de samenleving, blijft het kiesgedrag ongewijzigd. Net zoals er nu algemene waardering bestaat voor G. Schutte, zonder dat dit leidt tot electorale winst voor het GPV. Wanneer het CDA een volkspartij wil zijn en blijven – en geen zeer gewaardeerde getuigenispartij – moet de vraag gesteld worden of de 'C' ook in de toekomst nog kan functioneren in het mobiliseren van brede maatschappelijke ondersteuning. Een discussie over een 'doorstart' zoals de Italiaanse christen-democraten hebben gemaakt of een nieuwe Doorbraak, zou in de komende jaren in ieder geval geen taboe moeten zijn.

De partijstructuur

Voorlopig staan er eerst verkiezingen voor de deur. Zoals gezegd heeft het CDA hard gewerkt aan een hergroepering van manschappen en middelen. De stellingen zijn betrokken, het geschut staat opgesteld. Het grootste gevaar is echter dat de bunkers bevolkt blijven, terwijl de generaal al op het slagveld staat. Of, om bij de atletische beeldspraak van de poster op het station te blijven, dat het CDA sneuvelt na twee valse starts. Jarenlange training, een doortimmerde strategie en een ijzersterke conditie kunnen in de finale alsnog vergeefse moeite blijken.

Is er reden voor deze dreigende taal? Ja. Nu de partij en de fractie ieder op eigen wijze een bijdrage hebben gele-

Is je eigenlijk wel bekend
Wie en Wat en Hoe je bent?
En Wat heb je in je mars,
Of interesseert je dat geen snars?
Hoe maak je nu de goeie keus
Uit al die dingen voor je neus
Als je niet weet van Hoe en Wat?
Doe je nu dit of doe je dat,
't Blijft steeds maar vallen op je gat!
Want al het mooie in 't verschiet,
Daarvan weet je immers niet,
Als je niet weet van deze drie;
Hoe en Wat en Wie.

(uit De Tao van Pooh, geciteerd in Faith Popcorn, Clicking, 1996, Amsterdam)

verd aan het opbouwen van een nieuw profiel, is het zaak dat beide weer samenvloeien in één krachtige electorale machine. Een stukje synergie, zouden ze bij Bakkenist zeggen. Dat is nog onvoldoende gelukt. In het CDA staat de politiek weer op de agenda, maar wat achterblijft is de vertaling in de partijstructuur. Een moderne politieke organisatie moet permanent bezig zijn met het voeren van campagne. Door constant de beeldvorming te bewaken, informatie te verzamelen, netwerken op te bouwen, zichtbaar te zijn in de samenleving, kansen te zien en te grijpen. Zo'n partij is steeds in staat van paraatheid en wacht niet leidzaam af tot de verkiezingsdata naderen. Zo'n partij heeft niet alleen een 'frontmentaliteit', maar richt de organisatie er ook op in. Dit militaire jargon is niet toevallig. Want juist de ontwikkelingen binnen het Nederlandse defensie-apparaat laten leerzame perspectieven zien. Onze Krijgsmacht wacht niet meer op de grote klap (de verkiezingen), maar richt de organisatie in op flexibiliteit en constante paraatheid (de permanente campagne).

Duidelijk leiderschap

Het heeft natuurlijk ook met een politieke stijl te maken. Met moed, geloof in de zaak, inzicht, inzet en deskundigheid (uitknippen en boven je bed hangen). Zorg dat het CLICKt. Dat kan niet zonder duidelijkheid. Op de eerste plaats in het leiderschap. De kandidaten op de lijst, met de politiek leider als hun aanvoerder, staan vooraan in de frontlinie. De politiek leider komt daarom het primaat in de campagne toe. Elke partij die wordt geregisseerd vanuit de coulissen van partijcongressen en afdelingsvergaderingen komt van een koude kermis thuis. De PvdA kan daarover mee praten, maar ook het recente GroenLinks-congres gaf dit weer eens aan.

Duidelijk leiderschap vraagt wel om goede communicatie met de partij en *feeling* met wat er leeft bij de grondtroepen. De politiek leider mag dan de belangrijkste factor in de verkiezingen zijn, maar als men achter de marktkraampjes niet begrijpt waar 'ze' in Den Haag mee bezig zijn, kan ook de lijsttrekker wel thuis blijven. In het CDA is het bovendien van belang dat de inzet van de partij in de afgelopen jaren wordt gehonoreerd en de geloofwaardigheid van de fundamentele discussie die gevoerd is, overeind blijft. Het estafettestokje dat nu weer aan de fractie is teruggegeven, moet niet door een andere vervangen worden. Ook niet als krantenkoppen en vluchtige enquêtes wellustig lonken.

Duidelijke politieke keuzes

Duidelijkheid is daarom ook nodig in de politieke keuzes. Uit het verkiezingsprogramma moeten enkele onderscheidende hoofdthema's worden genomen, die tot vervelens toe worden uitgedragen. Bijvoorbeeld het gezinsbeleid, menswaardigheid (in economische verhoudingen en het asielbeleid, maar ook in de werkwijze van sociale diensten en de thuiszorg), gemeenschapszin en een einde aan de 'cultuur van de onverschilligheid' (van straatgeweld tot het gedogen). Deze politieke keuzes vragen niet alleen om repetitie, maar ook om consistentie en lef. Bijvoorbeeld door gewoon het stemgedrag van de Eerste Kamerfractie inzake het recht op deeltijd te betreuren, door nog eens een nachtje te slapen over het lot van Koerdische vluchtelingen en door een discussie over het milieubeleid toe te juichen.

Communicatie met de kiezers

De kandidatenlijst voor de Tweede Kamer biedt eveneens mogelijkheden om het onderscheidende profiel te versterken. Door alle discussies over de 'C', zou het CDA bijna die andere twee hoofdletters vergeten. Het CDA moet zich profileren als de partij waarin mensen mensen kiezen en niet alleen de nummer één. Dan wordt de partij een beweging. Dat hoeft niet door 'regionale lijsttrekkers', maar kan eenvoudig door het verbinden van vaste thema's aan vaste woordvoerders, inclusief het laten doorklinken van hun persoonlijke levensverhaal. Zo krijgen de keuzes van de partij een geloofwaardig gezicht, voorbij de holle frasen. Waarom geen magazine als verkiezingsprogram, met de mensen áchter de meningen: Bijleveld over de combinatie gezin en werk, Buijs over de zorg, Verburg over de 24-uurseconomie en De Milliano over internationale solidariteit? En De Hoop Scheffer als rode draad natuurlijk. Ook het CDA als de grootste lokale partij van Nederland biedt kansen. Politiek bedrijven doe je niet alleen. De partijvoorzitter kan hiervan de belichaming zijn, die zijn licht laat gaan over al wat leeft van Middelburg tot Wolvega. Zodat hij ook wat minder energie hoeft te steken in het vanaf de reservebank becommentariëren van Haagse ontwikkelingen. En zet in twee dagen de lokale lijsttrekkers samen met de politiek leider op de foto. De Hoop Scheffer als *running mate* in Schiedam. Maak ook meteen een mooi groepsportret. Omdat mensen tellen. Verzekeringsmaatschappijen en luchtvaartondernemingen brengen toch ook niet alleen de president-directeur in beeld?

Natuurlijk gaat het hier niet om de concrete ideeën. Het gaat om de aanpak waardoor elke communicatie-uiting de herkenbare belichaming wordt van de kernboodschap. Losstaande acties als een poster op het NS-station kunnen op zichzelf prachtig zijn, maar missen de communicatieve doorwerking die nodig is om het gewenste imago verder uit te bouwen. Dan blijven ze in de lucht hangen. Een herkenbaar gezicht ontwikkel je evenmin door het zo vaak mogelijk op het NOS-Journaal te komen. Beeldvorming wordt bepaald door het refrein, niet door het aantal coupletten (*'It's the economy stupid!'*). De kiezer moet niet alleen weten hoe je heet, maar ook wie je bent. Pas als de journalisten gaan gapen, begint het bij de kiezer te beklijven. Een uitspraak waarin de kernboodschap ontbreekt, draagt daarom niets bij aan het gewenste imago. Een uitspraak waarin de kernboodschap wordt weersproken, is rampzalig.

Het is de vraag of de 'C' te allen tijde zo'n prominent argument moet blijven om electorale steun te verwerven.

Het inkoken van de politieke boodschap tot de unieke essentie en het bewaken van de samenhang in elk moment dat de kiezer met het CDA in aanraking komt, is de enige formule die werkt. De totale beeldvorming van de partij moet daarom niet worden bepaald door de optelsom van fragmenten. Het omgekeerde dient het geval te zijn: in alle fragmenten dient het totaalbeeld op te lichten. Over alles wat het CDA doet, moet een groene waas hangen. Met een litanie van standpunten

en elke dag op de televisie met een nieuwe *soundbite* schiet je niets op, als de kernboodschap niet doorkomt. De ene keer blauw en de andere keer rood, maakt van het CDA een politieke toverbal. Eventjes verassend, en altijd goed voor een gesprekje met Wouke of Paul, maar na een tijdje hou je alleen een kleurloos wit over.

Duidelijkheid en herkenbaarheid

Duidelijkheid en herkenbaarheid zijn essentieel om van het CDA weer een geloofwaardig alternatief voor de kiezer te maken. Dat begint met het eigen geloof in de waarde van de boodschap. De volgende stap is het stelselmatig uitbouwen van de herkenbaarheid van de boodschap, ook door elke ruis te bestrijden. Het CDA zal tevens afscheid moeten nemen van het streven naar een *'catch all'*-partij. Daarmee zet men de eigen authenticiteit op het spel en worden ook de paradoxen van de politieke opvattingen van de burger anno 1998 niet onderkend. De gemiddelde Nederlander wil een streng asielbeleid, maar juicht ook het kerkasiel toe. De gemiddelde Nederlander dreigt massaal op de VVD te stemmen, maar maakt zich ook zorgen om de maatschappelijke tweedeling. De gemiddelde Nederlander wil strenge milieueisen, maar vindt ook dat er meer wegen moeten komen om de dagelijkse uren in de file te vermijden. Ga er maar aan staan. Het gaat er niet om de positie te kiezen die de burger behaagt. Het gaat erom datgene te doen wat de kiezer van je verwacht. Een politieke partij die uit is op iedereen, zal uiteindelijk niemand weten te vinden. Zo'n partij stort hijgend neer, een metertje voor de eindstreep.

De burger van vandaag zit niet te wachten op een waslijst aan politieke opinies. Het gaat hem om een visie die aanspreekt en uitdaagt. Het gaat hem om vertrouwen, authenticiteit en geloofwaardigheid. CLICK. Er is geen enkele reden om aan te nemen dat het CDA dat niet voor elkaar kan krijgen. Integendeel. Het CDA staat sterker dan ooit en is klaar om de aanloop af te maken.

Jan-Willem P. Wits is lid van de redactie van Christen Democratische Verkenningen.

Het CDA en het begin van menselijk leven

Het CDA hanteert in zijn concept-verkiezingsprogramma op het terrein van de medische ethiek onhoudbare standpunten die onaanvaardbare verwarring veroorzaken. Het CDA zou zich ook moeten inzetten voor wetenschappelijk onderzoek aan embryonale cellen. Het getuigt van slecht rentmeesterschap die onderzoeksmogelijkheden onbenut te laten. Het onderzoek aan embryocellen moet echter beperkt worden tot stadia voorafgaande aan innesteling in de baarmoederwand.

Enige weken geleden heb ik toegegeven aan een innerlijke aandrang om mijn stem te verheffen tegen het concept CDA-verkiezingsprogram 'Samenleven doe je niet alleen'. Ik ben lid van het CDA en als moleculair bioloog heb ik mij gestoord aan enkele paragrafen betreffende medische ethiek, in het bijzonder die welke handelen over het begin van menselijk leven. Mijn bezwaren heb ik onder meer weergegeven in een artikel, gepubliceerd in het dagblad Trouw.[1] Dit blijft natuurlijk niet ongestraft. De Evangelische Omroep greep toe en prompt raakte ik verwikkeld in een radio-debat met het CDA-Tweede Kamerlid Dr. Ad Lansink. Het maandblad Christen Democratische Verkenningen biedt wellicht een goed forum om mijn bezwaren nader te formuleren. Het concept-verkiezingsprogram stelt centraal de eerbied voor het menselijk leven. Dit leven moet worden beschermd "of het nu gaat om embryo's, dan wel om het gehandicapte of naar het einde neigende leven". Deze beschermwaardigheid, zoals het conceptprogram dit noemt, spreekt de mensen aan. Het appelleert aan het verantwoordelijkheidsgevoel en het transspireert, vooral wanneer het gaat om het ongeboren kind, een gevoel van warmte en haast tedere zorg. Terwijl ik dit schrijf is het vlak voor Kerst en ik zou bijna zeggen, ik voel mij er wel bij.

Prof.dr. L. Bosch

Gelijktijdig dringt zich dan echter de vraag op: Waartegen moet het menselijk leven eigenlijk worden beschermd? Paragraaf 1.5. van het concept begint

Weet dat het leven gegeven is
en dat aan het begin en eind van dit
geheimenis,
God te vinden is.

met waarschuwende woorden: "Medisch handelen moet in alle gevallen vooraf worden gegaan door een zorgvuldige afweging. Daarin moet de medische technologie in dienst staan van de mens en niet omgekeerd". In Christen Democratische Verkenningen[2] wordt dit door de auteurs Lansink en De Vries nog krasser gezegd: "Onderzoek en de toepassing van medische technologie moeten worden verboden als zij niet meer in dienst staan van de zorg, of in strijd zijn met de menswaardigheid van het medisch handelen". Blijkbaar gaat er volgens de opstellers van het concept-program dreiging uit van wetenschappelijk onderzoek en het gebruik van technologische methoden. Het is opvallend dat zij hun paragraaf over medische ethiek menen daarmee te moeten aanvangen. Wat moeten wij ons van die dreiging precies voorstellen? Het zou fijn zijn indien het concept-program dat klip en klaar aangaf. Dat is helaas niet het geval maar een aantal uitspraken, verpakt in verbodsbepalingen betreffende medisch ondersteunde bevruchting, wijzen ons de weg.

Bevruchting buiten het lichaam

Bevruchting buiten het lichaam, thans algemeen aangeduid met in vitro fertilisatie of IVF heeft in de jaren zeventig, toen het voor het eerst werd gerealiseerd, aanzienlijke opschudding veroorzaakt. Een researchgroep in Engeland, onder leiding van Dr. R.G. Edwards slaagde er na uitgebreid onderzoek in om de omstandigheden te vinden waaronder eicel en zaadcel in een glazen vaatje fuseren met bevruchting als gevolg. Toen in 1978 de eerste aldus in vitro verwekte baby werd geboren was het juist vijf jaar geleden dat met een nieuwe genetische techniek het DNA van een kankerverwekkend virus afkomstig uit een aap gekoppeld werd aan DNA uit een bacterie. Deze zogenaamde recombinant-DNA-techniek maakt het mogelijk om het gecombineerde DNA in de bacterie te vermenigvuldigen en op deze wijze een gen te isoleren in hoeveelheden die nauwkeurige analyse mogelijk maken. De verdere geschiedenis is bekend en veelzeggend. De wetenschappelijke onderzoekers namen het initiatief om wereldwijd van dit soort experimenten af te zien totdat meer informatie over mogelijke risico's verkregen zou zijn. Ook de ethische discussies kregen door deze zelf opgelegde discipline van de onderzoekers ampele mogelijkheden.[3] Opvallend was het interdisciplinaire en internationale karakter van deze discussies, waarbij politici, vertegenwoordigers van de media en verschillende maatschappelijke geledingen nadrukkelijk werden betrokken. Op één van deze internationale bijeenkomsten (in Davos) was ik getuige van het optreden van Robert Edwards en proefde ik de reacties van een zeer gedifferentieerd gehoor op het verslag over zijn experimenten die uiteindelijk leidden tot bevruchting en tot de geboorte van een volwaardig kind. Inderdaad: in vitro bevruchting is één en al manipulatie! En omdat een volledige set chromosomen van de man en een volledige set chromosomen van de vrouw door fusie van de geslachtscellen in een glazen vaatje bij elkaar worden gebracht om samen verder te gaan kan men eigenlijk wel spreken van een genetische manipulatie in optima forma. De zeventiger jaren

en daarna hebben een ongekende verdieping van ons inzicht gebracht in de moleculair biologische en genetische processen die ten grondslag liggen aan het leven. Daarnaast hebben ze ook geleid tot een ontmythologisering van bepaalde aspecten van het leven, waaronder die van het ontstaan van het leven zelf.

Het ontluikende leven en de waardigheid van de mens

Weg koesterende warmte en tedere zorg? Ach, nee! In vitro bevruchting is thans algemeen aanvaard, ook in de kring van het CDA.[4] Ongewenst kinderloze paren zijn maar al te gelukkig dat nieuwe hoop gloort, en nemen de technische manipulaties bij een bevruchting buiten het lichaam voor lief. Het CDA komt thans in het geweer nà het tot stand komen van zulk een bevruchting. Het Program van Uitgangspunten van het CDA (artikel 13)4 stelt namelijk: "eerbied en bescherming van menselijk leven, ongeacht ontwikkelingsstadium of verschijningsvorm, behoort hoeksteen te zijn van onze samenleving". Dit houdt in dat niet alleen een embryo bestaande uit acht cellen, maar ook één enkele bevruchte eicel "beschermwaardig" is. In de huidige IVF-praktijk loopt men daar gemakkelijk tegenop. De kans op geboorte van een kind is nog beperkt: Zelfs in goede laboratoria niet meer dan 20-25% van de gevallen.[5] Om deze kans te verhogen wordt veel onderzoek verricht en om aan de verwachtingen van de ouders in spe tegemoet te komen onderwerpt men veelal meerdere eicellen aan bevruchting. Daarbij aanvaardt men de kans op het ontstaan van een teveel aan bevruchte eicellen, zogenaamde surplus-embryo's. Het Concept Program stelt dat deze "zo weinig mogelijk mogen ontstaan". En als ze ontstaan mag er niets mee worden gedaan dat niet gericht is op de tot standkoming van de beoogde zwangerschap. Aan manipulaties met ei- en zaadcellen wordt niets in de weg gelegd, maar zodra fusie optreedt krijgt de cel, dan embryo genoemd, plotseling een andere status. Wetenschappelijk onderzoek bijvoorbeeld is dan uitgesloten.

Vanwaar deze cesuur? Het embryo heeft nog een zeer lange weg te gaan en alleen wanneer aan een lange reeks van opeenvolgende, in de tijd wisselende, stringente condities wordt voldaan kan het uitgroeien tot een menselijk individu. Het concept-CDA-program legt aan het begin van deze weg al maatstaven aan, zoals de waardigheid van de mens, die pas in een

In het verkiezingsprogram 'Samen leven doe je niet alleen' is paragraaf 1.5 gewijd aan 'menswaardigheid in de medische ethiek'. Hierin is de lijn gekozen dat het embryo beschermwaardig is vanaf de bevruchting. Belangrijk is paragraaf 1.5.3: 'Bij vruchtbaarheidsbehandelingen mogen zo weinig mogelijk 'rest-embryo's' ontstaan. Op het embryo mogen alleen die onderzoeks- en behandelingsmethoden worden toegepast, die gericht zijn op de totstandkoming van de beoogde zwangerschap. Klonen en elke vorm van selectie op niet-medische gronden worden wettelijk verboden'. Uitvoerige onderbouwing van dit uitgangspunt is te vinden in het rapport 'Genen en grenzen', dat in 1992 gepubliceerd is door het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA. Ook in het vorige verkiezingsprogramma werd deze lijn gevolgd.

veel later stadium betekenis en zin krijgen. Men kan zeggen dat dit standpunt het voorrecht is van een ieder onzer, maar het wordt bedenkelijk wanneer men zulk een standpunt tot hoeksteen van onze samenleving verklaart. Eerlang zal het naar alle waarschijnlijkheid mogelijk worden om een menselijke bindweefselcel in vitro te laten fuseren met een eicel waarvan de celkern is geïnactiveerd. Dit zogenaamde klonen is recent verwezenlijkt bij schapen en de algemene opvatting in wetenschappelijke kring is dat het bij de mens ook mogelijk moet zijn. Het fusieproduct zou dan langs dezelfde lange weg en onder in principe dezelfde condities kunnen uitgroeien tot een volwaardig menselijk individu. Strikt genomen zouden de auteurs van het concept-program aan dit fusieproduct dezelfde status moeten toekennen als aan het fusieproduct ontstaan bij de conventionele in vitro fertilisatie. Dat wordt moeilijk want het concept-CDA-program stelt dat klonen van mensen wettelijk moet worden verboden.

Wetenschappelijk onderzoek en rentmeesterschap

Vanzelfsprekend is het bovenstaande geen pleidooi voor het klonen van mensen (zie ook hieronder) maar een illustratie van de verwarring waartoe verkeerde uitgangspunten en toetsingscriteria kunnen leiden. Eerlijkheidshalve zij vermeld dat nauwelijks tien jaar geleden ook de Gezondheidsraad van mening was dat overtollig geworden menselijke embryo's een intrinsieke waarde hebben, die gelegen is in hun vermogen uit te groeien tot een menselijk persoon. Ze zouden daarom zonder nadere rechtvaardiging niet voor andere doeleinden mogen worden bestemd.[6,7] Toch heb ik op het grote belang van wetenschappelijk onderzoek aan embryonale cellen gewezen en er voor gepleit dat het CDA er zich voor inzet.[8] Een wezenlijk element van het christen-democratisch erfgoed is het rentmeesterschap. Nu wij in een tijd leven die ons steeds meer mogelijkheden biedt om fundamentele mechanismen te doorgronden die aan het functioneren van levende cellen ten grondslag liggen, zou het van slecht rentmeesterschap getuigen wanneer wij die mogelijkheden onbenut zouden laten. Dit geldt beslist ook voor de mechanismen die betrokken zijn bij het begin van het menselijk leven en de prille ontwikkeling daarvan. Ik denk daarbij dan ook aan de woorden die in een kader op de tweede pagina van dit artikel zijn geplaatst. Als het leven ons gegeven is, moeten wij dan niet alles doen om ons te verdiepen in dit geheimenis?. De generatie moleculair biologen en genetici, die na de oorlog is aangetreden, beschouwen het als een bijzonder voorrecht te hebben mogen leven en werken in de naoorlogse jaren.[9] Deze jaren zijn gekenmerkt door een lange reeks van fascinerende ontdekkingen en een ongekende explosie van kennis op het terrein van de levenswetenschappen.

Als het leven ons gegeven is, moeten wij dan niet alles doen om ons te verdiepen in dit geheimenis.

Onderzoek aan embryonale stamcellen en standpunt Gezondheidsraad

Tot mijn voldoening maakte de pers kort na mijn beroep op het CDA melding van een advies van de Gezond-

1.5. Menswaardigheid in de medische ethiek

De voortschrijding van de medische technologie is in veel gevallen een zegen, maar kan ook nieuwe vragen en verantwoordelijkheden met zich meebrengen. Artsen, verpleegkundigen, patiënten en familie komen voor moeilijke en soms bijna onmogelijke keuzes te staan. In medisch-ethische beslissingen moet de menswaardigheid uitgangspunt zijn. [1.5.1]

Medisch handelen moet in alle gevallen vooraf worden gegaan door een zorgvuldige afweging. Daarin moet de medische technologie in dienst staan van de mens en niet omgekeerd. Of het nu gaat om embryo's of om het naar het einde neigende leven, menswaardigheid is leidraad van medisch handelen. Als dat bij onderzoek of toepassing van de medische technologie niet (meer) het geval is, moet het betreffende onderzoek of de toepassing verboden worden. Mensen met een handicap zijn volwaardig lid van de samenleving. De mogelijkheid van een handicap ligt besloten in het leven zelf. [1.5.2]

De techniek in dienst van de kwaliteit van de samenleving
Vruchtbaarheidsbehandelingen zijn alleen toegestaan, indien de vraag naar hulp een medisch-biologische achtergrond heeft. Bij vruchtbaarheidsbehandelingen mogen zo weinig mogelijk "rest-embryo's" ontstaan. Op het embryo mogen alleen die onderzoeks- en behandelingsmethoden worden toegepast, die gericht zijn op de totstandkoming van de beoogde zwangerschap. Klonen en elke vorm van selectie op niet-medische gronden worden wettelijk verboden. [1.5.3]

Pre-implantatiediagnostiek is alleen toegestaan voor een beperkt aantal door de Gezondheidsraad nader te omschrijven erfelijke aandoeningen, waarbij aansluiting wordt gezocht bij de bestaande indicatielijst voor erfelijkheidsonderzoek. Alleen indien aanstaande ouders daar zelf om vragen en door de medische hulpverlener worden doorverwezen, mag prenatale diagnostiek worden toegepast. Somatische gentherapie is toegestaan. Alle niet-therapeutische genetische manipulatie wordt wettelijk verboden. [1.5.4]

Het gebruik van informatie uit genetische tests door verzekeraars en werkgevers wordt bij wet verboden. [1.5.5]

De overheid draagt zorg voor goede voorlichting over het voorkomen van onvruchtbaarheid, erfelijke ziekten en aangeboren afwijkingen. [1.5.6]

(Uit het concept-verkiezingsprogramma 'Samen leven doe je niet alleen')

heidsraad[10] aan de minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport waarin onderzoek aan embryonale cellen wordt aanbevolen. Dit advies is signalerend en loopt vooruit op een door de minister aangekondigd wetsvoorstel inzake handelingen met menselijke geslachtscellen en embryo's. Uit de contouren van dit wetsvoorstel, reeds in 1995 in een notitie aan de Tweede Kamer[11] aangeboden, blijkt dat de minister onderzoek aan menselijke embryo's wil beperken tot onderzoek gericht op verbetering van de kennis inzake (on)vruchtbaarheid, kunstmatige voortplanting en erfelijke of aangeboren aandoeningen. Recente publicaties op het terrein van de ontwikkelingsbiologie over mogelijke toepassingen zijn voor de Gezondheidsraad in dit stadium echter aanleiding om de minister te adviseren onderzoek aan menselijke embryonale stamcellen onder ruimere voorwaarden toe te laten.

Onderzoek aan embyrocellen moet beperkt worden tot stadia voorafgaande aan de innesteling in de baarmoederwand.

Embryonale stamcellen ontstaan na deling van de bevruchte eicel. Na drie delingen zijn er acht cellen gevormd die onderling geen verschillen vertonen. Bij verdere deling worden geleidelijk aan wel verschillen manifest en treedt er differentiatie op, zowel in samenstelling als functie. Dit differentiatieproces bepaalt van welk weefsel of orgaan de cel in kwestie uiteindelijk deel zal uitmaken. Embryonale stamcellen zijn ongedifferentieerd. Zij zijn de voorlopers van alle soorten cellen waaruit een intact levend organisme is opgebouwd. Ze worden *totipotent* of *pluripotent* genoemd omdat zij elk voor zich in staat zijn te differentiëren tot cellen van alle weefsels en organen, inclusief de geslachtscellen. Embryonale stamcellen kunnen buiten het lichaam in glazen vaatjes worden gekweekt. Hun neiging tot differentiatie kan door keuze van een geschikt kweekmedium worden onderdrukt, waardoor hun stamcel-karakter behouden blijft. Langs deze weg is het mogelijk om embryonale stamcellen te vermenigvuldigen door ze in vitro te laten delen. Van groot belang is dat ze in vitro ook tot differentiatie in een bepaalde richting kunnen worden aangezet.

Van muizen en het schaap Dolly

Kennis van embryonale stamcellen danken wij hoofdzakelijk aan experimenten met proefdieren, zoals muizen. De Gezondheidsraad stelt nu voor om het onderzoek naar menselijke cellen uit te breiden. Zulk onderzoek heeft grote potenties. Ontwikkelingsbiologen hebben zich vele jaren het hoofd gebroken over de vraag wat zich binnen een cel afspeelt wanneer deze differentiatie ondergaat. Ontstaat er een levercel, dan moeten er totaal andere eiwitten worden gesynthetiseerd dan wanneer er een spiercel ontstaat. De informatie bepalend voor de synthese van een specifiek eiwit ligt opgeslagen in een gen en de vraag is derhalve: gaat celdifferentiatie gepaard met een verlies aan genen die na differentiatie voor de cel niet meer nodig zijn? Of beschikt de gedifferentieerde cel nog over alle genen die oorspronkelijk in de stamcel aanwezig waren, maar maakt hij er een gedifferentieerd gebruik van? Het laatste is het geval. We weten dit dankzij het schaap

Dolly, het eerste gekloonde zoogdier. Dolly is ontstaan uit de fusie van een gedifferentieerde (bindweefsel)cel en een eicel met (experimenteel) geïnactiveerde genen.[12,13] Zij ontleent alle erfelijke informatie aan de genen van die éne bindweefselcel, die de weg terug naar het embryonale stamcelstadium moet hebben afgelegd. Het gebruik van deze genen, (in moleculair biologisch jargon: de expressie van deze genen), is na de fusie geherprogrammeerd.

In vitro gekweekte embryonale stamcellen stellen ons in staat veranderingen in de gen-expressie tijdens de embryonale ontwikkeling te bestuderen. Ook zijn het ideale objecten om de functie van genen te bestuderen die een essentiële rol spelen in de ontwikkeling van het embryo. Bij proefdieren, zoals de muis, zijn met zulk onderzoek opmerkelijke resultaten verkregen. De verwachting is gewettigd dat hetzelfde het geval zal zijn met menselijke embryonale stamcellen. De Gezondheidsraad wijst erop dat zulke cellen[14] verkregen kunnen worden uit overtollig geworden embryo's uit de IVF-praktijk.

Waarom is zulk onderzoek zo belangrijk? Inzicht in de moleculaire regulatie van de celdifferentiatie werpt niet alleen nieuw licht op de embryogenese maar ook op de celdeling in het algemeen en ontsporingen daarvan zoals kanker, waarbij vaak dedifferentiatie optreedt. Voorts kan zulk onderzoek ons op het spoor brengen van ziekten voortkomend uit stoornissen in de ontwikkeling, en kunnen nieuwe therapeutische mogelijkheden worden beproefd. Ook zijn er degeneratieve ziekten die differentiatie-afhankelijk zijn zoals de ziekte van Parkinson. Menselijke embryonale cellen zouden zich goed kunnen lenen voor in vitro onderzoek naar de toxiciteit van nieuwe geneesmiddelen en andere verbindingen. Wanneer ons inzicht in de moleculaire regulatie van de celdifferentiatie zich verdiept, doemt de mogelijkheid op om deze differentiatie naar onze hand te zetten in een door ons gewenste richting. In dit verband kan men denken aan de vorming van cellen van één soort, zoals bijvoorbeeld de voorlopers van beenmerg-cellen, mogelijk te gebruiken voor behandeling van leukemie-patiënten. Door het opzetten van celbanken met verschillende celpopulaties zou wellicht voorzien kunnen worden in de behoeften van specifieke bevolkingsgroepen om de kans op afstoting te verminderen.

Het zou te ver voeren om alle mogelijkheden hier te releveren. Verwezen wordt naar het recente advies van de Gezondheidsraad.[15]

Klonen en grenzen aan het onderzoek

In een commentaar van het wetenschappelijk tijdschrift Nature[16], wordt de aandacht gevestigd op een soortgelijk advies van het Franse Nationale Comité Bio-Ethiek[17]. Dit comité heeft begin mei van dit jaar ook op onderzoek van embryonale stamcellen in Frankrijk aangedrongen vanwege het groeiend bewustzijn dat gedifferentieerde cellijnen, die van deze stamcellen kunnen worden afgeleid, potentieel zeer groot therapeutisch nut kunnen hebben. In dit verband merkt Nature op dat kloontechnieken, hoewel nog niet voor menselijke cellen gerealiseerd, daarbij van groot nut kunnen zijn.

Het is hier niet de plaats om in te gaan op ondeskundige en misleidende uitspraken over klonen.[18] Maar waarschijnlijk ten overvloede wil ik herhalen dat ik onderzoek aan embryocellen

wil beperken[19] tot stadia voorafgaande aan de innesteling in de baarmoederwand. Deze grens dient uiteraard ook in acht te worden genomen wanneer de kloontechniek te hulp wordt geroepen. Geen gekloon van mensen dus.

Nieuwe wetgeving

Uit de reeds genoemde notitie van de minister[20] blijkt dat zij voornemens is met een wetsvoorstel te komen dat een beperkt gebruik van menselijke embryo's voor onderzoek toestaat. De bedoeling van de beperking is te onderstrepen dat gebruik alleen mag worden aangewend voor onderzoek waarmee zwaarwegende gezondheidsbelangen zijn gediend. Met de in het thans ingediende advies van de Gezondheidsraad[21] signaleert de raad een wetenschappelijke ontwikkeling, die de vraag doet rijzen of de voorgestelde opsomming van legitieme onderzoeksdoelen niet meer uitsluit dan gewenst is. De raad stelt als mogelijke oplossing de "limitatieve opsomming van toegelaten onderzoeksvragen in de redactie van het uiteindelijke wetsvoorstel te vervangen door de open geformuleerde eis dat menselijke embryo's alleen mogen worden gebruikt voor onderzoek waarmee een zwaarwegend gezondheidsbelang is gediend".

De raad wijst op een garantie die de minister blijkens haar notitie voornemens is in het wetsvoorstel op te nemen, namelijk de eis dat al het onderzoek aan menselijke embryo's wordt voorgelegd aan de krachtens de Wet inzake medisch wetenschappelijk onderzoek (WMO) in te stellen Centrale Commissie, ter toetsing aan de wettelijke voorwaarden. Aan die commissie zou kunnen worden overgelaten er op toe te zien dat menselijke embryo's alleen worden gebruikt voor onderzoek waarvan het belang voor de volksgezondheid boven iedere twijfel verheven is.

Conclusie en aanbeveling

Het concept-CDA-verkiezingsprogram heeft de verdienste dat het zich in de paragrafen 1.5.1 tot en met 1.5.4 indringend bezighoudt met het begin van menselijk leven en de prille ontwikkeling daarvan. Hierin onderscheidt het zich van de ontwerp-verkiezingsprogramma's van de drie paarse partijen. Het hanteert echter uitgangspunten, welke onhoudbaar zijn en onaanvaardbare verwarring veroorzaken. Dit betekent dat het haaks staat op de opvattingen in dit artikel weergegeven. Een verzoening van de twee standpunten is een onhaalbare kaart. Een zodanige amendering van het concept-CDA-verkiezingsprogram, dat de genoemde paragrafen worden vervangen, is in mijn ogen dan ook noodzakelijk.

Daarbij dient te worden bedacht dat de minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport voornemens is met een wetsontwerp terzake te komen.[22] Ik pleit er daarom voor, dat het CDA zich bij de beraadslagingen over het toekomstig wetsontwerp van de minister, laat leiden door de overwegingen in dit artikel uitgedragen en recht laat wedervaren aan de nieuw verworven wetenschappelijke inzichten. Hier ligt een kans om zich te profileren als een moderne, zichzelf vernieuwende, partij die het aandurft te anticiperen op zich aandienende ontwikkelingen zonder haar christen-democratische signatuur prijs te geven.

Prof. Dr. L. Bosch is emeritus-hoogleraar Biochemie aan de Rijksuniversiteit te Leiden en lid van de Koninklijke Nederlandse Academie van Wetenschappen.

Noten

1. Bosch L., 'CDA zet met kloonverbod onderzoeker buiten spel', *Trouw*, 26 November 1997 (deze titel is een eigenmachtige verandering door *Trouw* van de oorspronkelijke titel: Worsteling van het CDA met de Medische Ethiek).
2. Lansink A. en de Vries H., 'Het CDA en medisch-ethische vraagstukken', *Christen Democratische Verkenningen*, Februari, 1997.
3. *Recombinant DNA*, Eindrapport van de commissie ter bestudering van de maatschappelijke en ethische aspecten van werkzaamheden met erfelijkheidsmateriaal (Brede DNA Commissie, ingesteld door de Minister van Onderwijs en Wetenschappen, Prof. van Trier), Staatsuitgeverij, Den Haag, 1983.
4. *Zinvol Leven. Een Christen-democratische bijdrage aan de discussie over draagmoederschap, kunstmatige inseminatie, gift en in vitro fertilisatie*, Van Loghum Slaterus, September, 1988.
5. Galjaard, H., 1997, persoonlijke mededeling.
6. Gezondheidsraad. Commissie kunstmatige voortplanting. *Kunstmatige voortplanting*. Den Haag: Gezondheidsraad, 1986, publicatienummer 1986/26.
7. Gezondheidsraad. Commissie erfelijkheid. *Erfelijkheid, wetenschap en maatschappij*. Den Haag: Gezondheidsraad, 1989, publicatienummer 1989/31.
8. Bosch L., 'CDA zet met kloonverbod onderzoeker buiten spel', *Trouw*, 26 November 1997 (deze titel is een eigenmachtige verandering door *Trouw* van de oorspronkelijke titel: Worsteling van het CDA met de Medische Ethiek).
9. van Kammen, A. *Nieuwe avonturen tegemoet*, Afscheidscollege als Hoogleraar in de Moleculaire Biologie, 12 September, 1997; Landbouwuniversiteit Wageningen.
10. Gezondheidsraad. *Onderzoek met embryonale stamcellen*. Signalement ten behoeve van aangekondigde wetgeving Den Haag: Gezondheidsraad, 1997, publicatienummer 1997/27.
11. Tweede Kamer der Staten Generaal. *Wijziging van de Wet inzake medische experimenten in verband met regels inzake handelingen met menselijke embryo's en geslachtscellen*. Brief houdende intrekking van het wetsvoorstel. Tweede Kamer, vergaderjaar 1994-1995, nr 23.016-7. Den Haag: SDU, 1995.
12. Wilmut I., Schnieke, A.E., McWhir, J., Kind, A.J., & Campbell, K.H.S., *Viable offspring derived from fetal and adult mammalian cells*, *Nature*, Vol. 385, 810-813, 1997.
13. Schnieke, A.E., Kind, A.J., Ritchie, W.A., Mycock, K., Scott, A.R., Ritchie, M., Wilmut, I., Colman, A. & Campbell, K.H.S. 'Human factor IX transgenic sheep produced by transfer of nuclei from transfected fetal fibroblasts', *Science*, Vol. 278, 2130, 1997.
14. Bosch L., 'CDA zet met kloonverbod onderzoeker buiten spel', *Trouw*, 26 November 1997 (deze titel is een eigenmachtige verandering door *Trouw* van de oorspronkelijke titel: Worsteling van het CDA met de Medische Ethiek).
15. Gezondheidsraad. *Onderzoek met embryonale stamcellen*. Signalement ten behoeve van aangekondigde wetgeving Den Haag: Gezondheidsraad, 1997, publicatienummer 1997/27.
16. France is urged to loosen ban on embryo research. *Nature*, Vol. 387, 15 Mei, 19 87, pag. 218, Commentaar in de rubriek News.
17. Comité Consultatif National d'Éthique pour les sciences de la vie et de la santé. 'Avis sur la constitution de collections de tissus et organes embryonaires et leur utilisation á des fins therapeutiques et scientifiques'. *Les Cahiers du CCNE*, 1997, (No 12, Juli): 4-16.
18. Post, D. 'Dieren klonen voor transplantaties?' *Trouw*, 18 December, 1997, rubriek Podium.
19. Bosch L., 'CDA zet met kloonverbod onderzoeker buiten spel', *Trouw*, 26 November 1997 (deze titel is een eigenmachtige verandering door *Trouw* van de oorspronkelijke titel: Worsteling van het CDA met de Medische Ethiek).
20. Tweede Kamer der Staten Generaal. *Wijziging van de Wet inzake medische experimenten in verband met regels inzake handelingen met menselijke embryo's en geslachtscellen*. Brief houdende intrekking van het wetsvoorstel. Tweede Kamer, vergaderjaar 1994-1995, nr 23.016-7. Den Haag: SDU, 1995.
21. Gezondheidsraad. *Onderzoek met embryonale stamcellen*. Signalement ten behoeve van aangekondigde wetgeving Den Haag: Gezondheidsraad, 1997, publicatienummer 1997/27.
22. Tweede Kamer der Staten Generaal. *Wijziging van de Wet inzake medische experimenten in verband met regels inzake handelingen met menselijke embryo's en geslachtscellen*. Brief houdende intrekking van het wetsvoorstel. Tweede Kamer, vergaderjaar 1994-1995, nr 23.016-7. Den Haag: SDU, 1995.

Bosch en de innesteling in de baarmoederwand

Het CDA heeft met de beschermwaardigheid van het menselijk embryo vanaf de conceptie een helder en duidelijk standpunt ingenomen. Dat kan niet gezegd worden van prof. dr. Bosch die embryo's pas na het moment van innesteling in de baarmoederwand als mensen beschouwt. Voor het trekken van deze grens ontbreekt bij hem iedere argumentatie. Bosch ontkomt niet aan wat hij de opstellers van het CDA-program verwijt: een gebrek aan inhoudelijke onderbouwing van zijn visie.

Enkele paragrafen van het concept-CDA-verkiezingsprogram (de paragraven 1.5.1. tot en met 1.5.6, zie pagina 52 in dit blad) geven prof.dr. L. Bosch aanleiding tot een kritische reactie.

Zijn hoofdpunt van kritiek betreft de in dit program verwoorde opvatting ten aanzien van de beschermwaardigheid van het menselijk embryo. Waar aan manipulaties met ei- en zaadcellen niets in de weg wordt gelegd, wordt de cel na fusie van ei- en zaadcel plotseling embryo genoemd en geniet zij een geheel andere status, zo vat Bosch het CDA-standpunt samen. Inderdaad is volgens het CDA-program de beschermwaardigheid van het embryo met de conceptie gegeven. Bosch vraagt zich af waar deze cesuur vandaan komt. Naar zijn mening heeft het embryo nog 'een zeer lange weg te gaan' en kan het slechts uitgroeien tot een 'menselijk individu', wanneer aan 'een lange reeks van opeenvolgende, in de tijd wisselende, stringente condities' wordt voldaan. "Het concept-CDA-program" aldus Bosch "legt aan het begin van deze weg al maatstaven aan, zoals de waardigheid van de mens, die pas in een veel later stadium betekenis en zin krijgen."

Dr. B. Gordijn

Een argumentatieve onderbouwing van deze toch centrale stelling in het stuk van Bosch blijft achterwege.

De manier waarop Bosch aan het einde van zijn artikel, nadat hij uitgebreid op allerlei mogelijke voordelen van wetenschappelijk onderzoek aan embryonale stamcellen is ingegaan, zijn hoofdgedachte nader concretiseert, is dan ook niet weinig verrassend: "Maar waar-

> *"Uw ogen zagen mijn vormeloos begin, in uw boek waren zij alle opgeschreven, de dagen, die gevormeerd zouden worden, toen nog geen daarvan bestond."*
> *(Psalm 139, 16)*

schijnlijk ten overvloede wil ik herhalen dat ik onderzoek aan embryo-cellen wil beperken tot stadia voorafgaande aan de innesteling in de baarmoederwand. Deze grens dient uiteraard ook in acht genomen te worden wanneer de kloontechniek te hulp wordt geroepen. Geen gekloon van mensen dus."

Vanwaar nu deze als een *deus ex machina* in het pleidooi van Bosch verschijnende cesuur bij de innesteling in de baarmoederwand? Hier zal toch niet het begin liggen van dat 'veel latere stadium' waarin de waardigheid van de mens pas betekenis en zin krijgen. Helder is in ieder geval dat Bosch embryo's slechts na het moment van de innesteling als mensen beschouwt, ofschoon men zich natuurlijk wel afvraagt als wat voor soort entiteiten deze embryo's voor dit *moment suprême* gezien moeten worden. Voorts genieten embryo's volgens Bosch na de innesteling een zekere beschermwaardigheid die ze daarvoor ontberen; reden waarom hij na dit moment geen onderzoek meer wil toelaten. Ook hier ontbreekt voor zijn verrassende grenszetting argumentatie. Het is ondertussen duidelijk dat Bosch zelf niet ontkomt aan datgene wat hij de opstellers van het concept-CDA-program verwijt: een gebrek aan inhoudelijke onderbouwing van de visie op de beschermwaardigheid van het embryo.

Drie verschillende visies op beschermwaardigheid menselijk embryo

Laten wij beide standpunten, zowel dat van het concept-CDA-program als dat van Bosch, eens pogen beter te begrijpen. Ten aanzien van de beschermwaardigheid van het embryo zijn in de ethiek drie verschillende visies te onderscheiden.

Volgens de eerste visie, de conceptionalistische, is de vrucht vanaf de conceptie (samensmelting van zaad- en eicel) volledig beschermwaardig.

De tweede visie stelt dat de beschermwaardigheid van de vrucht ten tijde van de conceptie ontbreekt of gering is, waarna deze dan stap voor stap toeneemt. Bijvoorbeeld bij de innesteling van het embryo in de baarmoederwand, het vertonen van de eerste hersenfunctie en met het moment van potentiële levensvatbaarheid buiten het moederlichaam. Zo kunnen volgens deze visie verschillende mijlpalen onderscheiden worden in de embryonale ontwikkeling van een bevruchte eicel tot een baby na de geboorte, waarbij de beschermwaardigheid gradueel toeneemt.

Vanuit een derde gezichtspunt is de beschermwaardigheid van het embryo nihil totdat het een bepaald ontwikkelingsstadium heeft bereikt. Dit ontwikkelingsstadium impliceert een volkomen beschermwaardigheid en kan onlosmakelijk verbonden zijn met eigenschappen zoals bijvoorbeeld het vermogen om het eigen bestaan te waarderen en rationaliteit. Volgens deze visie kunnen dan ook volwassen mensen door onomkeerbaar verlies van zulke eigenschappen – door bijvoorbeeld dementie of onomkeerbare coma – hun beschermwaardigheid verliezen.

Het CDA bepleit de eerste visie. Waarom verbaast Bosch zich hierover? Zijn passage over het rentmeesterschap (zie onder) geeft aan dat hij bekend is met het christelijk gedachtegoed. Zo had hij kunnen weten dat aan het con-

ceptionalistische standpunt verwoord in het concept-CDA-verkiezingsprogram een christelijke levensbeschouwing ten grondslag ligt. Het huidige rooms-katholieke leergezag bijvoorbeeld laat in haar visie op de beschermwaardigheid van het embryo aan duidelijkheid niets te wensen over. Zo lezen we in *Donum Vitae* (1987, I, 1): "Daarom eist de vrucht van de menselijke voortbrenging vanaf het eerste moment van het bestaan ervan, en dat wil zeggen vanaf de vorming van de zygote [bevruchte eicel] de onvoorwaardelijke eerbied, welke aan het menselijk wezen in zijn lichamelijke en geestelijke totaliteit moreel verschuldigd is. Het menselijk wezen moet vanaf het moment van zijn ontvangenis worden geëerbiedigd en behandeld als een persoon en daarom moeten er vanaf datzelfde moment de rechten van de persoon aan worden toegekend, waaronder voor alles het onaantastbare recht van ieder onschuldig menselijk wezen op het leven."[1]

De achtergrond voor deze morele stellingname kan gevonden worden in talloze passages uit de Heilige Schrift waaruit Gods engagement met de mens vanaf het eerste begin (en zelfs daarvoor) duidelijk wordt. God initieert immers de zwangerschap (Gen. 29, 31; 30, 22; 49, 25; Ruth 4, 13). Ook de woorden op pagina 60, van de dichter van psalm 139, getuigen van Gods bemoeienis met de mens evenals de woorden van Job: "Uw handen doen mij smart aan, hoewel zij mij gemaakt hebben; te zamen rondom mij zijn zij [...]." (Job 10, 8). Elk menselijk leven is vanaf de conceptie door God gewild. In zoverre is ook ieder menselijk leven door de steeds weer unieke relatie met God intrinsiek waardevol. Derhalve is het dan ook niet aan de mens dit leven te beëindigen. Vandaar het Vijfde Gebod 'Gij zult niet doodslaan'. Dit lijkt mij de christelijke levensbeschouwelijke achtergrond van het conceptionalistische standpunt in het concept-CDA-verkiezingsprogram.

Rentmeesterschap

Komen wij terug op het standpunt van Bosch. Interessant is de passage over de rol van het rentmeesterschap, wat hij als wezenlijk element van het christendemocratisch erfgoed beschouwt. Zo schrijft hij: "Nu wij in een tijd leven die ons steeds meer mogelijkheden biedt om fundamentele mechanismen te doorgronden die aan het functioneren van levende cellen ten grondslag liggen, zou het van slecht rentmeesterschap getuigen wanneer wij die mogelijkheden onbenut zouden laten."

Laten wij eens nader op dit rentmeesterschap ingaan. In de christelijke visie staat de mens boven het dier, maar onder God, welke positie goed tot uitdrukking komt in de metafoor van het rentmeesterschap. De mens beheert de wereld als Gods vertegenwoordiger. In medisch-ethische discussies is nu van belang in hoeverre dit rentmeesterschap van de mens niet slechts inhoudt dat hij *co-operator* is, maar tevens toelaat dat de mens *co-creator* is. Deze laatste interpretatie kwam met name op in het vijftiende eeuwse humanisme. Pico della Mirandola (1463-1494) bijvoorbeeld zag de waardigheid en de essentie van de mens als beeld Gods (*imago dei*) daarin dat hij zijn eigen wezen moest creëren: de mens zou door God als enige schepsel 'zonder gezicht', zonder gefixeerde natuur geschapen zijn.[2] Pico's stellingname betekende echter geenszins dat de natuurlijke scheppingsdrang en nieuwsgierigheid van de

mens niet aan ethische normen gebonden zouden zijn.
Ten aanzien van deze normatieve regulering van natuurwetenschappelijk onderzoek zijn er twee tradities waarvan Francis Bacon (1561-1626) de eerste goed verwoord heeft door te zeggen: de natuur is als een leeuw; men moet haar op de staart trappen om haar ware aard te leren kennen. Als representant van de tweede traditie kan Goethe (1749-1832) gezien worden, die zich in zijn *Farbenlehre* opwindt over Newton (1642-1727) die in zijn *Opticks* het ware wezen van het licht dacht te kunnen doorgronden door het via prisma's uitéén te rijten. Alsof je door iemand te martelen de waarheid te horen zou kunnen krijgen. De eerste traditie bepleit een meer experimenteel, actief in de natuur interveniërend onderzoek, de tweede een meer terughoudende observerende onderzoeksmodus. De Baconiaanse traditie is binnen het huidige natuurwetenschappelijke onderzoek dominant geworden.

Het standpunt van Bosch wil ik begrijpen als een continuering van de traditie van Pico della Mirandola en Francis Bacon. Maar is het niet ook een radicalisering? Het is nog maar de vraag hoe Pico tegen klonen aan had gekeken. Hadden zijn opvattingen over het *co-creatorschap* van de mens niet veeleer een spirituele strekking? Is voorts het vernietigen van embryo's in niet-therapeutisch experimenteel onderzoek niet heel wat anders dan de leeuw op zijn staart trappen? De beantwoording van deze vragen hangt af van onze visie op de morele status en de daarmee verbonden beschermwaardigheid van het menselijk embryo in de verschillende fasen van zijn ontwikkeling.
Het CDA heeft met de beschermwaardigheid vanaf de conceptie vanuit een christelijke levensbeschouwing een helder en duidelijk standpunt ingenomen. Hetzelfde kan niet gezegd worden van prof.dr. L. Bosch en de innesteling in de baarmoederwand.

Dr. B. Gordijn is als filosoof verbonden aan de vakgroep Ethiek, Filosofie en Geschiedenis van Geneeskunde van de Katholieke Universiteit Nijmegen.

Noten

1. Congregatie voor de Geloofsleer: *Donum Vitae*, Rome: *Osservatore Romano*, 11 maart 1987; Ned. vertaling in: Archief van de Kerken, 42e jg. (1987), 353-379.
2. Forbes, E.L., 'Pico's Oration of the Dignity of Man', *Journal of the History of Ideas* 3, 347-354.

De ene kloon is de andere niet

Opvallend is dat prof. dr. L. Bosch het 'gekloon van mensen' afwijst en tegelijk een lans breekt voor de toepassing van de techniek van het klonen op menselijke embryo's. Het 'nee' tegen klonen van mensen maakt het 'ja' voor het klonen van embryonale (stam)cellen tot een bijkans onmogelijke opgave.

Via een kritisch artikel in het Dagblad Trouw[1] en een door de EO georganiseerd radiodebat met de schrijver van deze bijdrage is prof. dr. L. Bosch beland in deze kolommen. Dat is op zichzelf een goede zaak, want thema en aard van zijn kritiek zijn gediend met een inhoudelijke discussie over de voors en tegens van grensverleggend onderzoek. Wetenschapper Bosch kiest in navolging van de Gezondheidsraad voor een ja-mits benadering, terwijl zijn partij – zowel in het (ontwerp)-verkiezingsprogramma 1998-2002 als in de stellingname van de CDA Tweede Kamerfractie – uitgaat van de nee-tenzij-lijn.

Dr. A.G.W.J. Lansink

De nee-tenzij-benadering

Opvallend is, dat de auteur het 'gekloon van mensen' afwijst, en tegelijk een lans breekt voor de toepassing van de techniek van het klonen op menselijke embryo's. Hij gaat ook verder dan minister Borst, die het onderzoek aan die embryo's wilde beperken tot kennisverwerving inzake (on)vruchtbaarheid, kunstmatige voortplanting en erfelijke of aangeboren afwijkingen. Tekenend is overigens, dat minister Borst er nog steeds niet in geslaagd is een wetsvoorstel inzake handelingen met menselijke geslachtscellen en embryo's in te dienen. En dat terwijl het onder verantwoordelijkheid van minister Hirsch Ballin en staatssecretaris Simons ingediende wetsvoorstel al kort na de kabinetsformatie in 1994 werd ingetrokken. De weerbarstigheid van de materie is kennelijk groter dan op grond van de adviezen van de Gezondheidsraad mocht worden verwacht. Dat bleek onlangs ook in de Tweede Kamer[2], toen minister Borst moest komen uiteenzetten, waarom zij het internationale verdrag[3] inzake biogeneeskunde niet wilde ondertekenen. In dat verdrag wordt het klonen van mensen verboden.

Achtergrond van de ministeriële terughoudendheid was de spanning met het nog in te dienen wetsvoorstel, aangezien door het verdrag via een addendum onderzoek aan embryonaal weefsel onmogelijk zou worden.
Dat daarbij vooral de omschrijving *'human being'* het onderwerp van interpretatieverschillen is, laat zich raden. Waarmee de discussie teruggebracht lijkt tot de vraag: wanneer begint het menselijk leven?
De opstelling van het CDA, dat het embryo beschermwaardig is vanaf het prilste begin houdt zo geen absoluut nee, dan toch een nee-tenzij-benadering in. De door Leendert Bosch aan de Gezondheidsraad ontleende stellingname, dat "menselijke embryo's alleen mogen worden gebruikt voor onderzoek, waarmee een zwaar gezondheidsbelang is gediend" is zo open geformuleerd, dat de loutere afweging van het belang voor de gezondheid van andere personen dan de mens in wording voldoende lijkt om kloontechnieken en andere middelen toelaatbaar te achten. De toevoeging van de term 'zwaar' doet niets af aan het feit, dat het ene doel het andere middel heiligt, zelfs als dat middel een mens in wording is. Het zoeken naar de achtergrond van fundamentele mechanismen past zeker binnen het kader van het rentmeesterschap. Maar het gebruik van methoden en de toepassing van verworven kennis op een wijze, die strijdig is met de menselijke waardigheid, staat op gespannen voet met datzelfde rentmeesterschap.
Daar ligt de kern van mijn bezwaar tegen de open formulering van Bosch, die – overigens met de beste bedoelingen – de deur opent voor toepassingen, die ethisch en maatschappelijk ontoelaatbaar moeten worden geacht.

Borst en het verdrag inzake biogeneeskunde

Het 'nee' tegen het klonen van mensen maakt het 'ja' voor het klonen van embryonale (stam)cellen tot een bijkans onmogelijke opgave, ook voor medisch-ethische commissies krachtens de Wet medisch-wetenschappelijk onderzoek, die immers het ja of nee moeten toetsen aan wettelijke randvoorwaarden en criteria. Minister Borst heeft inmiddels de Kamer toegezegd het genoemde verdrag wel te willen ondertekenen, onder de voorwaarde, dat Nederland via een aantekening een voorbehoud kan maken inzake het grensverleggend onderzoek aan embryonale (stam)cellen. Uit een nog met de Tweede Kamer te voeren overleg moet blijken, of een formulering kan worden gevonden, die een breed politiek draagvlak vindt. Lukt dat niet, dan blijft ondanks de eensgezindheid over het afwijzen van het klonen van mensen onzekerheid bestaan over de toelaatbaarheid van het gebruik van menselijke embryo's voor (wetenschappelijk) onderzoek, en over de vraag of en in welke mate Nederland een geïsoleerd standpunt inneemt in internationaal verband. De ene kloon is de andere niet. Maar zoveel is zeker, dat hoe dan ook de grens van de menselijke waardigheid dichterbij is dan menigeen denkt. ■

Dr. A.G.W.J. Lansink is Tweede Kamerlid voor het CDA.

Noten

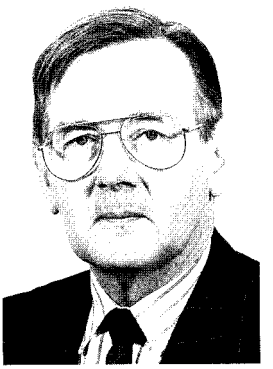
1. *Trouw*, 26 november 1997: 'Leendert Bosch: CDA zet met kloonverbod onderzoek buitenspel'.
2. *Handelingen*, nr. 41, 14 januari 1998, blz. 3295 e.v.
3. *Verdrag van de Raad van Europa inzake rechten van de mens en de biogeneeskunde*, waarvan het 'Additionele Protocol inzake het verbod van kloneren van mensen' deel uitmaakt.

Staatsrechtelijke onwetendheid

COLUMN

Men hoeft geen specialist, zwartkijker of lettervreter te zijn om waar te nemen dat de laatste jaren met hoofdspelregels van ons staatkundig bestel luchtig wordt omgegaan. Er niet van uitgaande dat boze wil, zelfs niet hervormingsaanzetten aan de orde zijn, lijkt mij daarvoor geen andere verklaring te zijn dan onwetendheid van spelers.

De hoofdspelregels van de manier waarop het land geregeerd wordt liggen vast in het staatsrecht. Geschreven staatsrecht kan worden gewijzigd door grondwetswijzigingen en door wijziging in organieke of andere wetten. Ongeschreven staatsrecht is ook aan verandering onderhevig, maar langzaam en veelal nadat een aantal casussen in eenzelfde richting gaat wijzen. Juist met staatsrecht moet extra zorgvuldig worden omgegaan. Immers, wanneer aan de grondslagen van een rechtsgemeenschap wordt getornd, kan dit ernstige gevolgen hebben.

Dr. H.C.R.M. Notenboom

Hoge colleges van staat hoofdrolspelers

De eerbiediging van dit rechtssysteem veronderstelt dat hoofdrolspelers de betreffende regels kennen. Daar zijn boeken en artikelen voor, adviseurs, collega's enzovoort, maar niet zelden volstaat het gezond verstand. Wetenschap en publiciteit omringen dit kostbare erfgoed.

Het zijn vooral de hoge colleges van staat die de spelregels te bewaken hebben. Onze grondwet noemt deze hoge colleges van staat met name en regelt hun posities. In de volgorde waarin de grondwet deze behandelt, zijn dat: de regering, de Staten-Generaal, de Raad van State, de Algemene Rekenkamer en de Hoge Raad der Nederlanden.

Van leden van de genoemde instellingen moet worden verwacht dat juist zij de hoofdspelregels in acht nemen.

Taak Rekenkamer

De stampij die de minister van Economische Zaken maakte toen de Algemene Rekenkamer afkeurende opmerkingen maakte over het gevoerde beleid met betrekking tot de technolease (Fokker en Philips) deed mij vreemd aan. Overduidelijk werd de vraag het land in geworpen: Wat denkt die Rekenkamer wel? Dat die Rekenkamer toevallig door de grondwet is aangewezen om als onafhankelijk controle-orgaan op de ontvangsten en uitgaven van het Rijk te fungeren werd over het hoofd gezien. Erger nog: het was niet bekend. Uiteindelijk speelt de Staten-Generaal,

vooral de Tweede Kamer een rol bij de beslissing wat met een Rekenkamer-oordeel wordt gedaan.
Naar aanleiding van de gebleken onwetendheid van de minister vond een gesprek plaats tussen een delegatie van het kabinet onder leiding van de minister-president en de president van de Algemene Rekenkamer. Uit persberichten valt op te maken dat het nodig blijkt om de constitutionele verhouding tussen Regering en Algemene Rekenkamer nog eens goed door te nemen. Naar mij ter ore kwam komen alle ministers voor zulk een "informatief gesprek" aan de beurt.

Uitvoering Kamermotie

Eveneens bekroop mij een vreemd gevoel toen ik op de beeldbuis zag hoe in de Tweede Kamer een gierend-lachende minister van Financiën brulde: "Wij voeren hem niet uit." Het bleek te gaan om een door de Kamer aangenomen motie over studiefinanciering. Nu schrijft het staatsrecht op zichzelf niet voor dat alle kamermoties moeten worden uitgevoerd. Het niet-uitvoeren kàn, maar als uitzondering en het vereist goede overweging en toelichting. Zo'n daad in een sfeer van hilariteit te presenteren getuigt niet van een serieus omgaan met stellingnames van de Tweede Kamer.

Ernstige inbreuk

Helemaal niet meer te verstaan was de aansporing van de minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport jegens de bevriende Kamerfractie om vol te houden in haar verzet tegen een regeringsvoorstel tot reductie van de varkensstapel. De veelbeschreven en vanzelfsprekende regel "hoe dichter bij de kroon, hoe minder partijpersoon" leefde kennelijk niet bij deze minister. De nieuwe combinatie van het ministerschap met het kandidaat-lijsttrekkerschap voor de komende verkiezingen, alsmede de aangeboden excuses, nemen de vraag niet weg hoe het mogelijk is dat ministers zulke ernstige inbreuken maken op de staatsrechtelijke positie van hun hoge ambt.

Voortdurende parlementaire controle noodzakelijk

Is er voldoende kennis aanwezig bij ministers en bij hun adviseurs over de kern van ons staatsrecht?
Een quiz is niet het middel om hierover opheldering te verschaffen. Voortdurende parlementaire controle, ook door regeringspartijen, maar zeker door de oppositie, is broodnodig om ons staatsrecht hanteerbaar te houden. Juist als men in het vaan heeft staan een aantal regels te veranderen, mag worden verondersteld dat men in elk geval de bestaande regels kent. Tenminste een aantal ministers heeft blijk gegeven dat dit niet het geval is.

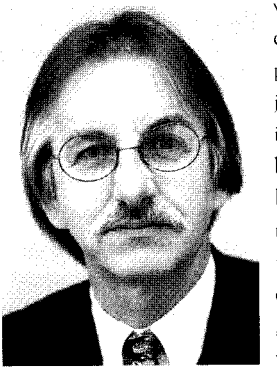
Dr. H.C.R.M. Notenboom

In de column geven de leden van de redactie hun persoonlijke opvattingen weer. Zij hopen daarmee een aanzet te geven voor reflectie of debat.

Bijzonder gebundeld

Na de schaalvergroting houdt het christelijk beroepsonderwijs en educatie recht en reden van bestaan; het is echter nodig het levensbeschouwelijke profiel te versterken. De Vereniging Christelijk Beroepsonderwijs en Educatie wil daartoe prioriteit geven aan drie activiteiten: toerusting van colleges van bestuur van de onderwijsinstellingen op het onderwerp identiteitsprofilering, het organiseren van overleg over de invulling van de zogenoemde vrije ruimte en de eigen invulling van eindtermen en het toerusten van scholen en docenten op het gebied van de waardeoverdracht.

Het onderwijs, dat thans behoort tot de categorie van Beroepsonderwijs en Volwassenen-educatie – de afkorting BVE is nog niet echt ingeburgerd – heeft met name in het bijna voorbije decennium een stormachtige ontwikkeling doorgemaakt.

J.J. Esmeijer

De operatie Sectorvorming en Vernieuwing Middelbaar beroepsonderwijs – afgekort SVM – hergroepeerde (vanaf 1990) vooral het middelbaar beroepsonderwijs en het kort-middelbaar beroepsonderwijs. Vóór 1990 betrof het hier zo'n 500 zelfstandige scholen. Twee jaar later was dit aantal door fusies teruggebracht tot 140.

In het najaar van 1996 is de Wet Educatie en Beroepsonderwijs van kracht geworden, waaraan parallel de vorming van de Regionale Opleidingen Centra (ROC's) plaatsvond. Binnen twee jaar zijn nagenoeg alle instellingen voor middelbaar beroepsonderwijs, het leerlingwezen, het vormingswerk, het volwassenenonderwijs en voor educatie ondergebracht in 46 grootschalige ROC's, 13 vakinstellingen en 2 zogeheten 'laatste instellingen van een bepaalde denominatie'. Het is de bedoeling dat de instellingen zo beter het onderwijs op maat voor de individuele deelnemer kunnen verzorgen, waardoor er minder ongekwalificeerde schoolverlaters zullen zijn en de instellingen een betere aansluiting kunnen verzorgen van de deelnemer op de ar-

De vereniging Christelijk Beroepsonderwijs en Educatie

De Vereniging Christelijk Beroepsonderwijs en Educatie is in april 1996 notarieel opgericht en heeft zich op 20 januari 1997 publiekelijk gepresenteerd door middel van een bijeenkomst in het Perscentrum Nieuwspoort te Den Haag. De Vereniging, die als werknaam Federatie Christelijk BVE heeft, telt totaal dertien instellingen voor beroepsonderwijs en educatie als lid. Dat zijn acht christelijke Regionale Opleidingen Centra (ROC's), twee algemene ROC's waarbinnen een organisatorische eenheid met een christelijke identiteit, twee vakinstellingen met een christelijke grondslag en een unieke categoriale instelling.
Deze instellingen, die in totaal onderwijs verzorgen voor ruim 60.000 deelnemers, hebben de federatieve samenwerking willen aangaan en hebben zich daarmee "bijzonder gebundeld" om de identiteit van het christelijk beroepsonderwijs te (her)profileren en te versterken. Daarnaast willen deze instellingen actief bijdragen aan het publieke debat over normen en waarden, uitgaande van het christelijk sociale erfgoed.

beidsmarkt. Deze bestuurlijk versterkte instellingen zullen zo een belangrijker rol gaan spelen (naast de arbeidsvoorziening) in de sociaal-economische infrastructuur van ons land en van de eigen regio.

Dit zijn operaties geweest, die in de Nederlandse onderwijsgeschiedenis hun weerga niet kennen. Dit geldt des te meer als gelet wordt op de gelijktijdige grote inhoudelijke veranderingen: de autonomie-vergroting op het gebied van de financiering door de lumpsumbekostiging, op het gebied van het personeelsbeleid, van de huisvesting en niet in het minst de integratie van verschillende onderwijs-typen en culturen, enzovoort.
Opmerkelijk bij deze hervormingen is echter, dat de maatschappelijke en politieke aandacht veel minder groot is, dan die bij soortgelijke operaties in andere sectoren van het onderwijs. Deze aandacht lijkt omgekeerd evenredig met de grote betekenis van de sector BVE voor de samenleving als geheel en meer in het bijzonder voor het bedrijfsleven.

Deze veranderingen hebben grote gevolgen voor de onderwijskaart van Nederland. Niet alleen de grootte en de vormen zijn veranderd, ook de denominaties hebben bij die operaties onder druk gestaan en laten een gewijzigd palet zien.
De algemene denominatie is het meest vertegenwoordigd. De openbare denominatie is daarin opgegaan. De roomskatholieke denominatie in vooral de provincies Brabant en Limburg komt voor in combinatie-instellingen met ook een andere denominatie, meestal de algemeen bijzondere. Dat geldt ook voor sommige voormalige protestants-christelijke instellingen. Niettemin zijn op de kaart een aantal christelijke instellingen toch helder aanwezig gebleven.
In het artikel van prof. dr. H.M. Vroom[1] dat eerder in deze artikelenreeks verscheen, noemde hij het identiteits-relevatie-dilemma. Dat was vaak het dilemma in de fusieprocessen van de afgelopen jaren: tot hoever kan een christelijke instelling gaan in een fusieproces met een algemene instelling,

zonder aan identiteit in te boeten of anders gezegd: kan in zo'n samenwerking blijvend sprake zijn van een voluit geprofileerde, veelal levensbeschouwelijke identiteit. In die afweging hebben veel instellingen gekozen voor het behoud van de denominatie in een eigen bestuurlijke structuur, hetgeen soms leidde tot onorthodoxe, bovenregionale fusieclusters.

Nieuwe kansen

Christelijk beroepsonderwijs en volwasseneneducatie is in onze tijd geen vanzelfsprekendheid. De betrokken instellingen zijn zich ervan bewust, dat christelijk beroepsonderwijs ook in de ons omringende landen een zeldzaam verschijnsel is. De betrokken instellingen beschouwen het christelijke beroepsonderwijs dan ook vooral als cultureel- en ideologisch erfgoed, dat naar hun overtuiging ook nu en in de toekomst waardevol en waardenvol zal blijken te zijn.

Deze overtuiging hangt niet samen met een hang naar traditie of onberedeneerd conservatisme. De betrokken instellingen zien in de periode na de schaalvergroting, voldoende bestaansredenen en nieuwe kansen en perspectieven voor een eigentijdse vormgeving van christelijk beroepsonderwijs en educatie. De instellingen die gekozen hebben voor behoud van het christelijk beroepsonderwijs in meestal een eigen bestuurlijke structuur, hebben de krachten willen bundelen en de nieuwe kansen willen creëren onder meer door zich te verenigen in de Federatie Christelijk BVE. Zie voor nadere informatie over de Federatie het aparte kader op pagina 67.

Pluriform

De missie die de Federatie heeft is: behoud en versterking van het levensbeschouwelijke profiel van de christelijke BVE-instellingen. Duidelijk is al dat deze BVE-instellingen onderling sterk verschillen in grootte, ontstaansgeschiedenis, complexiteit en spreiding over een regio.

Het ROC Albeda College in Rotterdam en omstreken werkt in een geheel andere context, dan het ROC Friese Poort in Friesland. Zo is ook het verschil tussen het CIBAP (de schildersvakschool) in Zwolle en het doveninstituut Effatha te Zoetermeer enorm. Daarom kon het binnen de Federatie Christelijk BVE geen doel zijn om de instellingen meer op elkaar te laten lijken, ook niet in de vormgeving van de levensbeschouwelijke dimensie. Het gaat om een profiel in meervoud, een eenheid in verscheidenheid. Het zal duidelijk zijn dat het vraagstuk van christelijke organisaties in een pluriforme samenleving, dat in het artikel van professor Vroom centraal staat, natuurlijk voor de christelijke instellingen in het beroepsonderwijs en de volwasseneneducatie actuele betekenis heeft. Enkele punten uit de onderwijspraktijk kunnen dit illustreren.

Praktijk van alledag

Onze christelijke BVE-instellingen kennen een grote pluriformiteit in schoolbevolking. Dat geldt zowel voor de medewerkers als voor de deelnemers. De enorme schaalvergroting van onze instellingen maakt het probleem van de pluriformiteit niet eenvoudiger. Voorheen waren de scholen kleiner en de opvattingen liepen minder ver uiteen. Met andere woorden: de interne pluriformiteit was doorgaans kleiner.

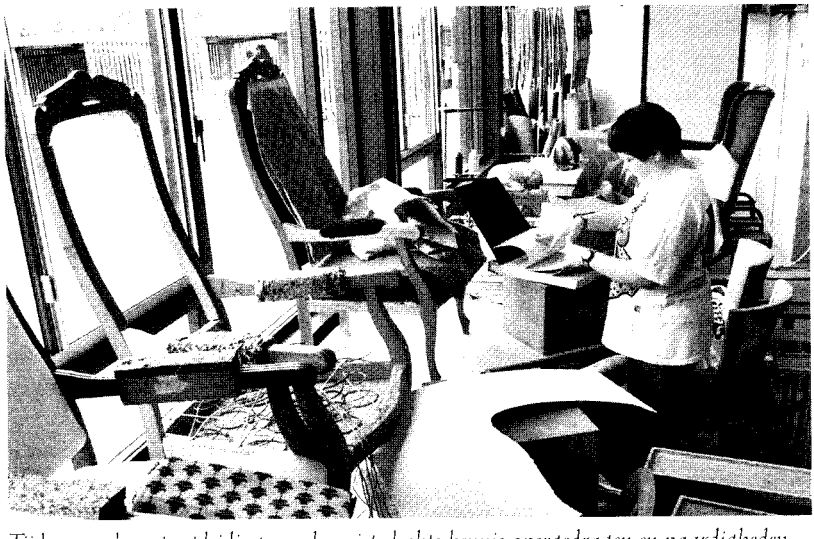
Binnen de huidige ROC's nemen duizenden jonge mensen en volwassenen deel aan het onderwijs, dat verzorgd

wordt door honderden medewerkers. De keuze voor de school wordt in de meeste gevallen niet meer in hoofdzaak bepaald door de identiteit. Het toelatingsbeleid is veelal ook ruimhartiger. Daarbij komt dat in veel regio's nauwelijks meer iets te kiezen valt voor deelnemers, omdat door fusies één, hooguit twee ROC's zijn ontstaan. Bovendien maakt de wet- en regelgeving het ook niet bepaald gemakkelijk om de verschillen in identiteit binnen een instelling te handhaven. Binnen de ROC's is bijvoorbeeld in beginsel sprake van één personeelsbestand.

Dit probleem wordt in de komende jaren versterkt door een groot tekort aan bekwame en toegeruste leraren en andere functies die in het BVE nodig zijn. Dat betreft zowel de bekwaamheid op het gebied van de onderwijsvernieuwing in het BVE, het kunnen begeleiden van onderwijsdeelnemers bij het leren in plaats van de meer traditionele kennisoverdracht, als ook de tekorten die ontstaan als gevolg van onvoldoende belangstelling van aspirant-docenten voor de sector BVE. Dat probleem is nog groter waar het betreft leraren die instemmen met de missie van onze instellingen en daaraan actief willen en kunnen bijdragen.

Tussen de verschillende sectoren binnen één ROC bestaan soms aanzienlijke verschillen; bij de sector dienstverlening en gezondheidszorg is de levensbeschouwelijke identiteit soms levendig aanwezig, terwijl dit bij de economische en technische sectoren moeilijk herkenbaar is. Ook hier kan niet te gemakkelijk gegeneraliseerd worden. Elk van de afdelingen, sectoren, *units*, divisies e.d., hebben een eigen sfeer, die mede wordt bepaald door de aansluiting op het verwante segment van het afnemend bedrijfsleven, waarvoor wordt opgeleid (bouw, horeca, handel bijvoorbeeld).

Stages bij bedrijven en instellingen maken deel uit van het leerplan. Dit 'leren in de praktijk' is voor de beroepsopleidingen een wezenlijk onderdeel. De betekenis hiervan neemt alleen maar

Tijdens een beroepsopleiding worden niet slechts kennis overgedragen en vaardigheden opgedaan. *(foto Bart Versteeg)*

toe en een deel van de totale studietijd zal in toenemende mate in de praktijk worden doorgebracht.
Hier doet zich het probleem voor hoe de onderwijsinstelling in levensbeschouwelijk opzicht omgaat met deze beroepspraktijkvorming buiten de instelling. De instelling heeft nagenoeg geen vat op de wijze waarop binnen zo'n stage omgegaan wordt met zingevingsvraagstukken.
Deze vele vragen moeten in de eerste plaats binnen elk ROC zelf worden beantwoord. In federatief verband kunnen we elkaar terzijde staan met het zoeken naar oplossingen en het doorgeven van voorbeelden van *'good practice'*.

Profielversterking

De Federatie heeft zich vooral de herprofilering en versterking van het christelijk beroepsonderwijs in het algemeen en die van de aangesloten instellingen in het bijzonder, tot doel gesteld. Het christelijk beroepsonderwijs heeft niet alleen 'Recht' maar vooral ook 'Reden' [2] van bestaan, wanneer de instellingen er ook metterdaad in slagen dat levensbeschouwelijke profiel te versterken. Dat is nodig. Uit het feit dat de Federatie spreekt in een soort vergrotende trap over "versterking" van het profiel, moge blijken dat de leden-instellingen niet tevreden zijn met de wijze waarop in de statuten de grondslag zorgvuldig is beschreven maar dat zij ook de praktijk van alledag waarin dat gestalte krijgt willen vernieuwen en versterken. Hiervoor is al aangegeven dat die praktijk vaak sterker is dan de leer van het onderwijs op levensbeschouwelijke grondslag.[3]
Die grondslag, het fundament, is net als bij een bouwwerk voor voorbijgangers niet het meest in het oog springende deel van de constructie. Maar het fundament draagt wel het functionele gebouw, waarin en waaraan de instellingen werken.
De instellingen voelen zich toch dikwijls verlegen met de vraag, waaraan "men" precies kan merken, dat een instelling er een is met een christelijke grondslag. Bekende uitingen daarvan zijn de dagopeningen, weekopeningen en -sluitingen, vieringen, godsdienstlessen. Maar ook kan gewezen worden op het benoemingenbeleid, een schoolpastoraat, gebedsgroepen, stiltecentra, het organiseren van bezinningsdagen, vormingsweken, projecten en acties of het vormen van een koor of gospelgroep. Al deze zaken zijn heel belangrijk. Deze genoemde vormen van identiteitsbeleid zijn tenminste concreet waarneembaar, óók in hun afwezigheid!

Gewoon bijzonder

Moeilijker wordt het als verwezen wordt naar het streven van instellingen om iets van het Bijbelse "zuurdesem" te laten proeven in de omgang met elkaar, in de stijl van leiding geven, in de begeleiding van onderwijsdeelnemers, in de beoordeling van resultaten, in het organiseren van de medezeggenschap, in het scheppen van kansen en herkansingen, in het bijzonder voor de zwakken. Terwijl juist hier de kansen liggen om het bijzondere gewoon te laten zijn. Barmhartigheid, genade, naastenliefde, talenten, rentmeesterschap en de uniciteit van elk mens als beelddrager van God behoren kernbegrippen te zijn van christelijk onderwijs, ook in de BVE-sector.
Deze "zondagse begrippen" dienen werkzaam te zijn in de alledaagse schoolpraktijk. Op dit punt willen de instellingen de verlegenheid overwinnen. Zonder overdreven pretenties wil-

len zij een omgeving creëren, waarin mensen kunnen gedijen.
In deze sector zijn de meeste deelnemers tussen de 16 en 20 jaar. Niet zelden wordt beweerd, dat deze categorie deelnemers geen behoefte meer heeft aan levensbeschouwelijk onderwijs. Daarbij wordt er gemakkelijk aan voorbijgegaan, dat juist in de leeftijdsfase van 16 tot 20 keuzes worden gemaakt in politiek, maatschappelijk en religieus opzicht. Relaties die dan worden aangegaan hebben vaak een duurzame betekenis. Bestendige voorkeuren in smaak en in ethische zin worden juist in deze leeftijdsfase gevormd. In zo'n fase van het leven moeten jongeren en jong-volwassenen kunnen rekenen op de dagelijkse nabijheid van mensen, met ideeën, houdingen en gedrag, waarmee zij zich kunnen identificeren.

Integratieve identiteit komt voort uit de opvatting dat levensbeschouwelijke vorming niet alleen de taak is van docenten godsdienst en maatschappijleer.

Beleidsprogramma

De Federatie-instellingen hebben eind 1996 een beleids- en activiteitenprogramma[1] van de Federatie vastgesteld om aan dat bijzondere actief inhoud te geven. In het programma zijn totaal veertien acties genoemd om de doelen te bereiken.
Drie activiteiten hebben prioriteit gekregen:

1. Ten eerste de toerusting van de colleges van bestuur op het onderwerp identiteitsprofilering. Aan het beleidsvoerend vermogen van het leidinggevend kader worden steeds hogere eisen gesteld.
De Federatie wil een ontmoetings- en oefenwerkplaats zijn voor het management van de christelijke instellingen om visies en ambities op het gebied van beroepsonderwijs en educatie vanuit een evangelische inspiratie te ontwikkelen ten aanzien van de vraag welke visie het management heeft op de doorwerking van de grondslag op de totale onderwijsorganisatie binnen de eigen instelling. Er moeten heldere antwoorden worden geformuleerd binnen de nieuwe constellatie. Een vrijwillige vorm van intervisie zou de functie moeten krijgen van stimulering en kan door middel van een soort "schering en inslag" de deelnemende instellingen verder helpen.
Jaarlijks belegt de Federatie een identiteitsconferentie waar deze onderwerpen aan de orde zijn. Een en ander kan een onderdeel zijn van een aanvulling op het stelsel van kwaliteitszorg, dat iedere instelling volgens de wet moet hebben. Identiteit kan zo een kwaliteitskenmerk zijn van de BVE-instellingen, die lid zijn van de Federatie.

2. Een tweede prioriteit is het organiseren van overleg over de eigen invulling van de zogenoemde vrije ruimte waarin godsdienstige en levensbeschouwelijke vorming wordt verzorgd en de eigen invulling van de eindtermen op het vlak van de maatschappelijke en culturele kwalificaties. Hiervoor worden docenten en leerplanontwikkelaars bij elkaar gebracht om concrete producten te leveren, die gebruikt kunnen worden binnen de nieuwe kwalificatiestructuur. Bij die eigen invulling wordt aandacht

besteed aan beroepsethiek. Deelnemers aan ons onderwijs moeten niet vreemd aankijken tegen het bestaan van ethische codes in bedrijven en instellingen. Integendeel, zij moeten er vertrouwd mee zijn, er naar leren vragen en eventueel een bijdrage kunnen leveren aan de totstandkoming ervan.
Deze vorm van integratieve identiteit komt voort uit de opvatting dat de levensbeschouwelijke vorming niet alleen de taak is van de docenten godsdienst en maatschappijleer. Ook de docenten in de zogenaamde beroepsgerichte vakken dragen waarden en normen over.

3. Onderwijs is nooit waardenvrij. Het gaat bij waardenoverdracht niet om het overdragen van vanzelfsprekendheden. Waarden moeten geleerd en beleefd worden. Het expliciteren van de in de leerstof aanwezige waarden is een opgave voor alle docenten. Al was het maar om onbewuste indoctrinatie te vermijden. Daarom is het toerusten en scholen van nieuwe en zittende docenten een derde prioriteit die door de Federatie zal worden aangepakt. Dat is even hard nodig als bijscholing op het gebied van nieuwe technologie, het gebruik van de pc of de methodiek van het studiehuis.

Tot slot

Tijdens een beroepsopleiding worden niet slechts kennis overgedragen en vaardigheden opgedaan. De cultuur van de school wordt meegenomen bij de vorming en ontplooiing van individuele personen. Hun levensverhaal wordt in die periode beïnvloed.
Een omgeving waarin geborgenheid en uitdaging in een goede verhouding aanwezig zijn, kan voor jonge aspirant-beroepsbeoefenaars van doorslaggevende betekenis zijn bij het vinden van een levenshouding.
De instellingen voor christelijk beroepsonderwijs en educatie willen zo'n omgeving bieden. Ouders en deelnemers zelf moeten daarvoor kunnen kiezen.
In onze ogen vormt in de oriëntatie op zingeving van beroep en leven het Evangelie een onuitputtelijke inspiratiebron. De instellingen die lid zijn van de Federatie vinden deze bron zo belangrijk, dat zij zich als christelijk beroepsonderwijs en educatie willen blijven aanbieden op de Nederlandse onderwijsmarkt. Met al hun verworvenheden, maar ook met een nieuwe eigentijdse aanpak: soms onorthodox, onconventioneel, misschien zelfs controversieel.

J.J. Esmeijer is secretaris van de Vereniging Christelijk Beroepsonderwijs en Educatie

Noten

1. Prof. Dr. H.M. Vroom: 'Tegen de stroom in', in CDV 9/97.
2. *Recht en Reden*, bundel van de werkgroep identiteit mbo, desgewenst op te vragen bij het secretariaat van de Federatie Christelijk BVE, tel. 070-3481253.
3. Zie het boek *Identiteit en verzuiling* van prof. dr. J. Dronkers.
4. *Bijzonder Gebundeld* van de Federatie Christelijk BVE, desgewenst op te vragen bij het secretariaat van de Federatie, tel. 070-3481253.

Eerder verschenen in de serie over Christelijke organisaties van prof.dr. H. M. Vroom ('Tegen de stroom in' in CDV 9/97, pagina 417 e.v.), drs. T.S. Boer ('De eigenheid van christelijke zorginstellingen'in CDV 10/97, pagina 543 e.v.) en C. van der Knaap ('Herkenbaarheid met eigen waarden en normen' in CDV 10/97, pagina 538 e.v.)

Het gezin en het Sociaal en Cultureel Planbureau

Gezinsbeleid is een politiek item, omdat het een van de gezichtsbepalende thema's is van het CDA. Dat betekent dat resultaten van gezinsonderzoek al heel snel een politieke lading wordt gegeven. Dat is in de afgelopen jaren wel gebleken. Met name naar aanleiding van onderzoeken in opdracht van het ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport (VWS) zijn er publiciteitsgolfjes geweest waarin op de voorpagina's te lezen was dat het zo goed gaat met de gezinnen in Nederland'. In 1993 gaf het ministerie van VWS opdracht een grootscheeps onderzoek te doen naar het 'opvoeden in Nederland'. In de publiciteit leidde dit onderzoek tot koppen als 'Nederlandse ouders doen het goed. Onderzoeker: regels erg gewaardeerd, gezinsbeleid niet nodig' (Trouw, 31 mei 1996). In november 1997 was het weer raak toen het Gezinsrapport van het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) verscheen. Een kop luidde: 'Geen reden voor zorg over gezin. Werkenden hebben behoefte aan flexibel en deeltijdwerk, minder aan geld' (Trouw 6 november 1997). De journaliste Barbara Berger concludeerde op de voorpagina dat het uitgekomen rapport – behalve op het terrein van arbeid en zorg – de wind uit de zeilen van de oppositie haalt. 'In het bijzonder op het terrein van opvoeding van kinderen en de overdracht van waarden en normen – waar het CDA zich de meeste zorgen over maakte – is er volgens het SCP weinig aan de hand'. Naar aanleiding van de berichtgeving rondom het Gezinsrapport van het SCP heb ik een kritisch stuk geschreven dat verschenen is onder de kop 'Van het SCP moet het wel goed gaan met de gezinnen in Nederland' (22 november 1997). In reactie daarop schreef C.S. van Praag, medewerker van het SCP en mede-auteur van het Gezinsrapport – een reactie onder de titel 'Jansen wil een gezinsrapport waarmee beleid is te kraken' (28 november 1997). Ik wil van de gelegenheid gebruik maken om nog eens terug te komen op deze korte discussie. Dat is nodig omdat het voor de hand ligt dat andere partijen met het SCP-rapport in de hand het CDA zullen proberen in de hoek te drijven. Zoals Bolkestein onlangs in het Buitenhof Jaap de Hoop Scheffer voorhield dat hij na het SCP-rapport toch moeilijk kon volhouden dat het in Nederland slecht gaat met het gezin. Ik wil hier de argumenten nog eens geven waarom het CDA zich niet in de hoek moet laten drijven door de uitkomsten van het SCP-rapport.

Het is opvallend dat dit soort debatten zich met de regelmaat van de klok voordoen: er verschijnt een rapport over gezinnen in Nederland, de pers bericht dat het allemaal geweldig gaat met de gezinnen in Nederland, vervolgens staat iemand op die de optimistische conclusies bestrijdt. En dan is het weer wachten op de volgende discussie.[1]

Van onderzoekers – en zeker van onderzoekers die in opdracht van een ministerie werken – mag verwacht worden dat ze zo precies mogelijk aangeven welke politieke conclusies wel en niet op basis van hun onderzoek getrokken kunnen worden. Juist bij onderzoek in opdracht van een ministerie is het vaak heel verleidelijk om toch wat concessies te doen aan wat er door een 'stuurgroep' op een ministerie verwacht wordt. Daarom is het dringend noodzakelijk dat juist onderzoeken over politiek gevoelige materie waartoe een ministerie opdracht heeft gegeven grondig en kritisch gekeken wordt. Op het Gezinsrapport van het SCP is kritiek mogelijk, en die kritiek richt zich dan met name op de relatie tussen het rapport en de eruit getrokken conclusies. Aan de hand van het SCP-rapport zal ik zo precies mogelijk proberen te formuleren waar mijn kritiek zich op richt.

De benadering van het Sociaal en Cultureel Planbureau

Het SCP-rapport bevat ontegenzeggelijk heel veel informatie, en vaak ook genuanceerde informatie. Indrukwekkend veel materiaal is verwerkt, en dan met name in de hoodstukken over werk en zorg en over opvoeding. Opvallend is dat twee hoofdstukken worden gewijd aan de verdeling van arbeid en zorg en dat die aan de kop van het rapport staan. Daarmee is al aangegeven dat daarnaar de meeste aandacht dient te gaan. In overeenstemming daarmee zijn de resultaten zo opgevat dat er met name beleid ten aanzien van werk en zorg noodzakelijk is. Dat speelt de paarse coalitie in de hand die gezinsbeleid vooral uitlegt als het verbeteren van de faciliteiten voor werk en zorg. De hoofdstukken over 'Inkomen' en 'Gezin en school' zijn veel minder breed opgezet.

Mijn kritiek richt zich op deze gekleurde selectie. Nog meer richt mijn kritiek zich op de manier waarop in het rapport – en dat komt nog ongenuanceerder over in het persbericht – de zorgen worden gesust over ten eerste het inkomen van gezinnen en ten tweede over de kwaliteit van de opvoeding. Over het inkomen staat in het persbericht te lezen: 'De inkomenspositie van gezinnen met kinderen is vergelijkenderwijs niet ongunstig'. En over de kwaliteit van de opvoeding: 'De ouders lijken voor de overgrote meerderheid te voldoen aan de gangbare pedagogische eisen waarbij aan kinderen liefdevolle ondersteuning en gezagsuitoefening wordt geboden in een evenwichtige dosering'. In het rapport staat zelfs een zinnetje dat Nederlandse ouders een Nobelprijs zouden moeten krijgen. Een mediagenieke uitspraak die ook de pers gehaald heeft.

Het gaat nadrukkelijk om een verkennende studie, op verzoek van opdrachtgever, staatssecretaris Terpstra: 'Dat wil zeggen dat het onderzoek eerder is gericht op het signaleren van problemen dan op het verschaffen van oplossingen. Beleidsaanbevelingen zijn in dit stadium van onderzoek prematuur'. 'Stoutmoedige aanbevelingen voor beleid worden niet gegeven', aldus het SCP zelf. Dat moge waar zijn. Er worden echter wel stoutmoedige conclusies getrokken. De belangrijkste stoutmoedige conclusie is dat er weinig aan de hand is. Het rapport is in veel opzichten genuanceerd, maar de conclusies niet. Ik loop de twee punten 'inkomen' en 'opvoeding' na.

Inkomenspositie

De positieve conclusies over de inko-

menspositie zijn onvoldoende gefundeerd. De onderzoeksvraag is namelijk nogal smal: men richt zich uitsluitend op de inkomensgevolgen van de geboorte van kinderen. Wat het hebben van kinderen betekent voor het gezinsinkomen gedurende de 18 tot 25 jaar dat ouders kinderen onderhouden, wordt in het hoofdstuk over gezinsinkomen nauwelijks belicht. Bovendien wordt juist in dit hoofdstuk niet het begrip tweeverdieners uiteengelegd in verschillende groepen. Elders in het rapport gebeurt dat terecht wel. Daar worden onderscheiden: anderhalfverdieners, half-om-half-verdieners en dubbelverdieners. Alle tweeverdieners lijken op een grote hoop te worden gegooid. De voorbeelden lijken vervolgens vooral te gaan over anderhalfverdieners (of nog minder): waarin de man fulltime werkt en de vrouw een kleine deeltijdbaan heeft. Als de vrouw dan haar baan opgeeft is het voorstelbaar dat de inkomensderving wordt opgevangen door kinderbijslag, inkomensverbetering van de hoofdkostwinner en gunstiger belasting- en premietarieven. Dat zou dan betekenen dat de voetoverheveling voor het gezinsinkomen positief uitwerkt. Gemist wordt echter een grondige analyse van de bijdrage die de voetoverheveling levert aan het inkomen van gezinnen met een eenverdiener. In de belastingplannen van Zalm en Vermeend verdwijnt ook deze gezinsondersteunende voorziening. Evenmin kon ik terugvinden de hoger geworden ouderbijdragen aan kinderopvang. Eveneens ontbreekt in de berekeningen het veel hardere regime van de Algemene Nabestaandenwet en de forse kortingen op de kinderbijslag die zich steeds scherper zullen doen voelen (als de overgangstermijn zal zijn afgelopen). Het is toch werkelijk opvallend dat de korting op de kinderbijslag niet besproken wordt in relatie tot de inkomenspositie van gezinnen. De berekeningen gaan nog uit van de oude situatie (1995). De conclusies over de financiële situatie zijn dus gebaseerd op oude gegevens. De nieuwe situatie vanaf 1997 (invoering Algemene Nabestaandenwet en wijziging kinderblijslag) is niet verwerkt. In een korte toegevoegde paragraaf constateert het SCP dat de bezuiniging op de kinderbijslag 'een niet te verwaarlozen inkomensachteruitgang voor gezinnen met kinderen' is. Ten opzichte van het oude systeem betekent dat een achteruitgang van 900 gulden per jaar en voor grotere gezinnen met oudere kinderen nog meer. Ook miste ik een grondige analyse van de kosten voor onderwijs. Dat wordt een klein beetje goedgemaakt door de paragraven in het hoofdstuk over 'Gezin en school' waar kort iets gezegd wordt over de kosten die ouders voor onderwijs moeten opbrengen. Een preciezere analyse van bijvoorbeeld de kosten voor onderwijs zou interessant zijn, na de invoering van de tempobeurs onder dit kabinet en nu verschillende politieke partijen de studiefinanciering weer ouderafhankelijk willen gaan maken. Intrigerend is in ieder geval dat uit enquetes over hypothetisch nieuw gezinsbeleid blijkt dat een aanzienlijke verlaging van de kosten van onderwijs hoog op het wensenlijstje staat (als tweede na de topprioriteit betere mogelijkheden om in deeltijd te werken). Blijkbaar vinden ouders de kosten voor onderwijs erg hoog. Dat zal onder andere samenhangen met de moeilijke positie van gezinnen met middeninkomens en studerende kinderen. Het SCP concludeert dat het 'profijt van de overheid' van huishoudens met kinderen ten opzichte

van andere huishoudens ruim 7000 gulden meer is en dat dat voordeel vooral ontstaat door subsidiëring van het gebruik van onderwijsvoorzieningen. Het SCP spreekt wel van 'een substantieel bedrag', waarmee het de indruk wekt dat het wel voldoende of zelfs teveel is. Al met al lijken de positieve conclusies ten aanzien van het inkomen onvoldoende onderbouwd te zijn. Er wordt onvoldoende rekening gehouden met het pakket gezinsonvriendelijke maatregelen van het kabinet-Kok. Daarnaast is de positieve conclusie wel erg selectief. Duidelijk wordt dat de komst van kinderen een gevoelig effect op de koopkracht van een huishouden heeft. Deze daalt met 18,4%. Ook bij de volgende geboorten loopt de koopkracht terug, zij het in mindere mate, ongeveer 5% per kind. De ouder die na een scheiding het kind onder haar hoede neemt verliest 46,3% aan inkomen en 31,9% aan koopkracht.

Bovendien wordt berekend dat gezinnen met kinderen op het minimumniveau onder het bestaansminimum leven omdat de kinderbijslag maar 41% van de kosten van kinderen dekt (dat was dan wel in 1995!). Hier moet aan toegevoegd worden dat het SCP niet meegerekend heeft de *'opportunity costs'* van een eventueel door – meestal moeders – gemiste carrière. Uit gegevens die wel in het rapport staan blijkt dat het arbeidspatroon van vrouwen zeer gevoelig is voor de aanwezigheid van kinderen. Het SCP kon dat nog niet berekenen en geeft dat ook ruiterlijk toe. Evenmin bevat het rapport uitputtende gegevens over het zogenaamde 'gezinsdal' waarover de Nederlandse Gezinsraad al verschillende jaren rapporteert. Dat is een echte tegenvaller. Waar zijn de gegevens van de Nederlandse Gezinsraad – die aan dit rapport, maar om een of andere reden niet aan het hoofdstuk over inkomen, heeft meegewerkt – gebleven? Tenslotte ontbreekt een vergelijking tussen de Nederlandse investering in gezinnen en die in andere Europese landen. In 1996 heeft de gezinssocioloog Kees de Hoog al vastgesteld dat Nederland in Europa bepaald geen gidsland is op het gebied van financieel gezinsbeleid.

Mijn conclusie blijft dat het hoofdstuk over inkomen nauwelijks een betrouwbaar beeld geeft en dus niet geschikt is als uitgangspunt voor het voeren van gezinsbeleid. Het is te selectief en het geeft geen betrouwbaar beeld van de situatie van gezinnen nu. De vraag blijft hangen waarom het SCP hoofdstukken over werk en zorg en opvoeding zo uitvoerig en grondig heeft aangepakt en het hoofdstuk over inkomen zo zeer beperkt heeft opgezet.

De opvoeding

Naar aanleiding van het hoofdstuk over opvoeding waren de koppen euforisch: 'Gezinnen functioneren goed, van crisis in opvoeding is geen sprake'. Dit is gebaseerd op twee empirische onderzoeken, waarbij het SCP zelf al zeer veel en zwaarwegende kritische kanttekeningen maakt. Zoals gezegd gaf het persbericht ook aanleiding tot deze koppen. Mijn stelling is dat uit de besproken onderzoeken een dergelijke optimistische conclusie gewoonweg niet mogelijk is. Het SCP verwijst in het rapport zelf naar een themanummer van een tijdschrift over de vraag of het goed of slecht gaat met de jeugd. Omdat de redactie geen duidelijk antwoord kreeg, luidde de titel van dat themanummer 'Het gaat goed/slecht met de jeugd'. Kan wetenschappelijk onderzoek überhaupt wel die uiteindelijk politieke vraag beantwoorden? Ik

denk dat dat niet goed mogelijk is. En zeker niet in dit geval. Een van de twee grote onderzoeken waarop een beroep is gedaan is dat van prof.dr.J.M. Gerris, gezaghebbend gezinspedagoog in Nederland. In een recent interview antwoordt hij op de vraag of hij het eens is met de optimistische conclusies van het SCP-rapport. Zijn antwoord is negatief: 'Op de eerste plaats hebben de onderzoekers in het Gezinsrapport op zijn best een vertekende interpretatie gegeven van de scores van ouders in zelfrapportages over een aantal opvoedings- en gezinskenmerken. Deze vertekening zit allereerst in het feit dat we tot nu toe in de sociale wetenschappen maar heel sporadisch een ondergrens kunnen vastleggen als het gaat om de kwaliteit van een bepaald aspect van ons functioneren. Dus als het gaat om opvoedingswarmte of de mate waarin ouders streng controleren kan daaruit niet automatisch een conclusie getrokken worden in de zin van 'goed' en 'slecht'. Op de tweede plaats hangt de vertekening richting Nobelprijs samen met het feit dat deze conclusies worden getrokken zonder verwijzing naar de feitelijke ontwikkelingsuitkomsten bij kinderen en jeugdigen. Hiermee kom ik op de belangrijkste, derde kanttekening, namelijk dat het volgens mij gaat om de totale opvoedingsomgeving van kinderen en jeugdigen: thuis, in de buurt, op school, in de groep van leeftijdgenoten en vrienden, in de media. Dat wil zeggen dat het tijd wordt om al deze 'omgevingen' ook praktisch te bekijken vanuit het perspectief van wat kinderen en jongeren nodig hebben om uit te groeien'.[2]

Allerlei gegevens waaruit blijkt dat het niet zo goed gaat met gezinnen in Nederland zijn niet bij het onderzoek betrokken. Er wordt vermoed dat er in een groot aantal gezinnen sprake is van kindermishandeling. Dat is al jaren bekend. Recent werd duidelijk dat huisartsen daarop niet adequaat inspelen. Precieze getallen zijn niet bekend. In zijn prachtige studie over de opkomst van een nieuw gezinsideaal in Nederland concludeert Gabriël van den Brink dat het aannemelijk is dat incest en andere vormen van sexueel misbruik werkelijk vaker voorkomen.[3] De mede-auteur van het SCP-rapport C.S. van Praag stelde daartegenover in zijn reactie op mijn kritiek dat 'kindermishandeling, verwaarlozing en seksueel misbruik' eerder vaker voorkwamen 'in een periode dat het gezin nog zijn traditionele aanzien had en er nog geen meldpunten voor dergelijke verschijnselen waren'. Hier wreekt zich dat het SCP niet erg sterk is in meer 'kwalitatief' onderzoek en niet het oor te luister heeft gelegd bij leraren, bij mensen die dag in dag uit met kinderen bezig zijn. Een lerares die vertelt dat een klas met eerstejaars ervaren en onervaren docenten verbaast; dat deze klas op geen enkele prikkel reageert en letterlijk onbestuurbaar is. Een pedagoge die opvoedingscursussen geeft en ouders met stomheid slaat wanneer ze vraagt welke regels thuis gelden. De ouders hebben geen regels. Of zelfs maar het onderzoek van de GGD Den Bosch onder ouders naar behoeften aan opvoedingsondersteuning (1993). Alle ondervraagde ouders geven aan wel eens bezorgd te zijn over de ontwikkeling of het gedrag van hun kind. Bij ongeveer eenderde is hiervan zelfs wekelijks of dagelijks sprake. Veel ouders (56%) blijken moeite te hebben met het overdreven druk zijn van hun kind, met slecht luisteren, eigenwijs gedrag en driftbuien. 47% stelt zich positief op ten opzichte van deelname aan opvoedingscursus-

sen. Dan is er nog de GGD in Rotterdam die besloten heeft om zich vooral te richten op opvoedingsproblemen. Ik heb dan nog niet genoemd het stijgende drugs- en drankgebruik door jongeren en de groter geworden aggressiviteit. Hoe verklaart het SCP dat uit eigen onderzoek blijkt dat het gezin tweederde van de Nederlanders de meeste zorgen baart, meer nog dan geldzaken en gezondheid?[4]

Eindoordeel

Het beeld dat uit het rapport opdoemt is dat de overheid vooral moet zorgen voor meer voorzieningen om zorgen en werken te combineren, dan wordt er voldoende gedaan aan gezinsbeleid. Het rapport steunt en weerspiegelt daarmee de paarse invulling van gezinsbeleid. Dit wordt gekenmerkt door: versmalling van gezinsbeleid tot emancipatiebeleid en dan vooral tot werk- en zorgvoorzieningen; het afbouwen van de gezinsondersteunende financiële voorzieningen en onduidelijk beleid ten aanzien van opvoedingsondersteuning.

Het SCP-rapport bevat veel wetenschappelijke gegevens, maar de optimistische conclusies zijn 'grote stappen, snel thuis'. Het is de vraag of het verantwoord is geweest om deze studie op dit moment al uit te brengen. Er moet nog veel meer materiaal op tafel komen dan er nu is. Ook is veel grondiger analyse noodzakelijk. Van de inkomenspositie van gezinnen hebben we met dit rapport nog steeds geen betrouwbare indruk. Daarvoor is een gerichte jarenlange inspanning nodig van instellingen als het SCP, het CBS, het NIBUD en de Nederlandse Gezinsraad. Er is grote behoefte aan een gezinseffectrapportage. Daarvoor is men blijkens het SCP-rapport nog niet voldoende uitgerust. Het is positief dat het ministerie van VWS de Nederlandse Gezinsraad in september 1996 opdracht heeft gegeven om in een tweejaarlijks signalement de voortgaande ontwikkeling van de maatschappelijke positie van gezinnen en andere leefvormen weer te geven. Zaak is dan wel dat de Gezinsraad zich onafhankelijk kan opstellen ten opzichte van de opdrachtgever. Bij dit SCP-rapport heeft de Gezinsraad een opvallend klein aandeel gespeeld. Aan een veel grondiger internationale vergelijking is ook grote behoefte. Daarvoor kunnen de gegevens van Europese gremia gebruikt worden. Er valt nog veel te doen en de uitkomsten daarvan zijn gelukkig niet bij voorbaat bekend.

Drs. M. Jansen is stafmedewerker bij het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA

Het Gezinsrapport, een verkennende studie naar het gezin in een veranderende samenleving. C.S. *van Praag en M. Nijhuis-Nell (red.) - Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau, 1997.*

Noten

1. Zie Saskia Grotenhuis en Anne Kampstra: 'De media over de zegeningen van het moderne gezin', in: S. Grotenhuis en J. van der Zwaard (red.): *Kiezen voor kinderen. Gezin en beleid*. Utrecht 1997 (p. 51-63).
2. Drs. M. Jansen: Interview met prof.dr.J.R.M. Gerris, 'Nationaal en lokaal gezinsbeleid hard nodig', in Themanummer *Bestuursforum* 'Lokaal gezinsbeleid', jaargang 21, nr. 11, november 1997, p. 250.
3. Gabriël van den Brink: *Hoge eisen, ware liefde. De opkomst van een nieuw gezinsideaal in Nederland*. Nederlands Instituut voor Zorg en Welzijn, Utrecht 1997, p. 189.
4. Van den Brink (1997), p. 83-84 geeft hiervan een interessante interpretatie.

INHOUD

Ter introductie 80-81

Armoede en armoedeval
Drs. G. de Jong 82-88

Marga Klompé: zorg en solidariteit
Drs. R.F.M. Lubbers 89-95

'Die Geister die ich rief .....'
Dr. A. Klink 96-99

In memoriam: Jacques Aarden
Mr. J.J.A.M. van Gennip 100-103

Boekbespreking: Tussen Staat en Maatschappij
Prof.mr.dr. A. Postma 104-109

Periscoop: Het profiel van de nieuwe christen-democratie
Mr. J.J.A.M. van Gennip 110-112

De ondraaglijke lichtheid van paars

Marga Klompé stelde haar leven in dienst van de publieke zaak. Proef die prachtige woorden eens. Het roept een ethos op dat te maken heeft met roeping, bezieling en onbaatzuchtigheid. Enig heimwee naar bewogen dienaars van de publieke zaak als Klompé zal menigeen niet vreemd zijn. Ruud Lubbers heeft in zijn boek over Marga Klompé – waarvan een voorpublicatie in dit nummer – daarom terecht een monument voor haar opgericht. Het is te hopen dat haar geestelijke nalatenschap langs deze weg ook onder de aandacht komt van hedendaagse bekleders van publieke ambten. De stand van de publieke zaak in onze dagen geeft daarvoor in ieder geval voldoende aanleiding.

"Tevreden Kamer na 'PG-debat'", kopte NRC-Handelsblad onlangs. Hand in hand herstelden kabinet en parlement het primaat van de politiek. Dat mocht wat kosten. Zelfs een super procureur-generaal (PG) die in juridisch Nederland als uiterst capabel te boek staat. Desnoods was de hele p.g.-top eruit gevlogen. Hetzelfde artikel constateerde dat de Tweede Kamer weinig moeite deed om het de minister moeilijk te maken. Cruciale vragen bleven slechts gedeeltelijk beantwoord, maar de Kamer toonde zich 'allerminst gefrustreerd'. Het voorstel van Schutte om eerst de minister orde op zaken te laten stellen zodat de Kamer daarna kon oordelen over de minister zelf, was men allengs vergeten. Niet de Kamer maar de ambtenarenrechter moet nu het uiteindelijke oordeel vellen. Een staatsrechtelijke innovatie. De controlerende taak van het parlement wordt aan de rechter gedelegeerd.

Bredere implicaties debat onbesproken

De bredere implicaties van het p.g.-debat bleven ook in de media grotendeels onbesproken. Het bungelen van de minister en het seksisme van de p.g.-haantjes leverden luchtiger kopij. Dankzij parlementaire en journalistieke 'lankmoedigheid' kwam Sorgdrager zo weg met een optreden dat haar als minister van Justitie diskwalificeert. Het kan toch niet zo zijn dat de hoedster van de rechtsstaat op tilt slaat als iemand zich beroept op een mondelinge overeenkomst en rechtspositionele regelingen? En wat te denken van een Justitieminister die het niet *de iure* volgen van procedures geen probleem vindt zolang het resultaat *de facto* maar gelijk is?

Echt meesterlijk was de minister in het volledig negeren van de *status aparte* die het Openbaar Ministerie rechtens toekomt. Sorgdrager maakt geen geheim van haar verlangen naar de macht over de magistraten. Dat bleek uit haar commentaar bij het vonnis inzake de molestanten van Tjoelker, maar ook in de p.g-kwestie. In de rechtsstaat volgens Sorgdrager zijn ten minste de staande leden van de magistratuur doodnormale ambtenaren. En daarvan is zij gewoon

de baas. De Tweede Kamer heeft ingestemd met deze exegese van het 'p.g.-conflict' als een strijd om het ministeriële primaat. Voor Sorgdrager staat nu het sein op groen om het Openbaar Ministerie in een definitieve houdgreep te nemen.

Luchtig omspringen met rechtstaat

De recente ontwikkelingen versterken het beeld van een kabinet dat onder het mom van pragmatisme lekker luchtig omspringt met de rechtsstaat. Met name Binnenlandse Zaken en Justitie – eens de bewakers van deugdelijk bestuur en het tegengewicht voor al te jolig gedrag – zijn gewone departementen geworden. Het land dat Sex voor de Buch voortbracht en *shoppen* als ultieme *fun* beschouwt, heeft geen behoefte aan bedachtzaamheid en prudentie. En dus steunt de minister van Justitie liever op een ingevlogen marinier en een 'muiterij, muiterij!'-roepende voorlichtster dan op een wijs college rechtsgeleerden.

En dus kregen we op BiZa een saxofoon spelende grappenmaker in plaats van een strenge somberman in driedelig grijs. Deze minister verdedigde onlangs met ingehouden glimlach een grondwetswijziging inzake het referendum. Zijn partijgenoot in de Eerste Kamer, H. Wiegel merkte fijntjes op geen bezwaar tegen het voorstel te hebben omdat het vrijwel uitgesloten was dat er ooit een daadwerkelijke volksraadpleging uit zou voortvloeien. Wetgeving als smeerolie voor coalitieverhoudingen – het Paarse geschenk voor de honderdvijftigste verjaardag van de Nederlandse Grondwet. Van het huidige kabinet valt dus weinig te verwachten. Dat constateerde Notenboom al in de vorige uitgave van Christen Democratische Verkenningen. Helaas moeten we vaststellen dat ook de Tweede Kamer geen dam opwerpt tegen de uitholling van de rechtsstaat. Dualisme zonder meer brengt daarin geen verandering. Wat nodig is, is niet zozeer een politisering van het parlementaire debat – zoals sommigen in PvdA-kring bepleiten. Veeleer zou het parlement moeten letten op de deugdelijkheid en degelijkheid van de wetgeving die aan haar wordt voorgelegd. Wat nodig is, is een oud debat in spiegelschrift: de Tweede Kamer moet wat meer op de Eerste Kamer gaan lijken in plaats van andersom.

Primaat politiek als alibi gebruikt

Dat met het ontslag van Docters van Leeuwen het primaat van de politiek is hersteld, lijkt mij een voorbarige conclusie. Want wat is dat primaat waard als een groter goed – de rechtsstaat – geslachtofferd wordt? Akkoord: de politiek komt het laatste woord toe. Maar dat mag geen reden zijn om de ophaalbrug op te halen wanneer anderen zich met legitieme kritiek aan de poort vervoegen. Het Binnenhof 'solidariseert' steeds vaker op het verkeerde moment. Dat bleek uit de reactie op kerkelijke kritiek rond armoede en asielzoekers, maar tevens uit het p.g.-debat. De Kamer verkiest de rol van het hooguit wat keffende schoothondje van de regering boven dat van de wakkere waakhond van de rechtsstaat. Het primaat van de politiek biedt zo een alibi om particuliere belangen van ministers of partijen boven het algemeen belang te stellen. Dat is een verkeerde koers. Het is de hoogste tijd dat het schip van staat weer op een juist kompas gaat varen.

Jan-Willem P. Wits

Armoede en armoedeval

Armoede wordt soms bestendigd door armoedevallen. Het is niet aantrekkelijk om te gaan werken omdat allerlei aanvullingen wegvallen. In een organische maatschappij-opvatting past het niet dat grote groepen burgers zich gevangene voelen van vaste lasten voor wonen, kinderen of ziekte. Deze kosten moeten aan een maximum gebonden worden waardoor mensen weer hun eigen keuze kunnen maken. Dat is de kern van het plan 'De moeite waard' dat de CDA-Tweede Kamerfractie 24 februari jongstleden presenteerde.

Armoede staat weer op de politieke agenda en het paarse kabinet schrijft het bij op zijn conto. De maatregelen die worden genomen om de armoede te bestrijden zijn grofweg in twee categorieën in te delen.

- In de eerste plaats het op peil houden van het inkomen. Hiervoor dient de koppelingswet van Bert de Vries. Deze wet wordt toegepast, zij het dat dit in strijd is met het regeerakkoord van het zittende kabinet. In noodgevallen kan een beroep worden gedaan op bijzondere bijstand.
- In de tweede plaats het scheppen van werk. Er zijn de afgelopen periode honderdduizenden banen gecreëerd. De werkloosheid is afgenomen, zelfs onder langdurige werklozen.

Drs. G. de Jong

In deze bijdrage beperk ik mij tot het eerste onderdeel en geef ik er een ruimere strekking aan. Armoede komt vooral voor op het niveau van het minimuminkomen. Maar kijkt men ruimer dan blijkt het voor mensen met een inkomen boven het minimum soms moeilijk rondkomen. Een belangrijke oorzaak hiervan is dat bij het beklimmen van de inkomensladder allerlei aanvullingen op het inkomen wegvallen. Een problematiek die wordt aangeduid als de marginale wig of de armoedeval. De vormgeving van sommige subsidieregelingen is zodanig dat bij het overschrijden van een inkomensgrens de wegvallende subsidie

groter is dan de inkomensstijging. Het besteedbare inkomen daalt. De marginale druk is dan meer dan honderd procent. In economische zin noemen we dit een pervers effect.

De vraag die ik mij stel is of de armoede en de armoedevallen kunnen worden bestreden op een creatiever manier dan tot nu toe gebruikelijk. De discussie gaat nu hoofdzakelijk over het al of niet toepassen van de koppeling van de uitkeringen aan de loonontwikkeling, over het beleid van gemeenten met betrekking tot bijzondere bijstand en vrijstellingen en over de vraag of er een extra generieke verhoging van het sociale minimum moet komen.

Recent is het rapport verschenen van de Interdepartementale commissie Harmonisatie inkomensafhankelijke regelingen, de commissie-Derksen.[1] Deze commissie vindt de nadelen van de inkomensafhankelijke regelingen zo groot dat zij ervoor pleit deze regelingen af te schaffen en te vervangen door een generieke verhoging van het laagste inkomen. Op zichzelf een logische conclusie, maar wel irrealistisch. Natuurlijk belemmert een inkomensafhankelijke subsidie de doorstroming op de arbeidsmarkt en sluit het sommigen op in een armoedeval. Maar een afdoende generieke verhoging is budgettair zo kostbaar dat deze niet is te verwezenlijken. Bovendien bestaat het gevaar dat daardoor het gehele loongebouw omhoog wordt gekrikt, waardoor op den duur de werkloosheid zal toenemen. En een extra verhoging van een paar miljard gulden is per hoofd zo gering dat daardoor de specifieke noden van mensen niet worden opgelost.

In het navolgende stel ik voor te kijken naar de componenten van het besteedbare huishoudinkomen. Als we kijken naar de inkomensstatistieken dan blijkt dat er drie soorten uitgaven zijn, die sterk variëren tussen huishoudens en dikwijls doorslaggevend zijn bij het antwoord op de vraag of een gezin kan rondkomen. Concreet gaat het om

- de kosten van kinderen;
- studiekosten;
- ziektekosten en;
- woonlasten.

Door deze uitgaven aan een maximum, gerelateerd aan het inkomen, te binden kan een aanzienlijk deel van de armoede en van de armoedevallen worden opgelost.

Voordat dit voorstel nader wordt uitgewerkt sta ik stil bij de vraag of de overheid hier wel een taak heeft.

Organische maatschappij-opvatting

Vanouds hanteert het CDA een organische maatschappij-opvatting. Als één lid lijdt lijden alle leden mee en als één lid eer ontvangt, delen alle leden in de vreugde.[2] Op dit moment gaat het redelijk wel in onze maatschappij. De hoogconjunctuur houdt lang aan en een evenwichtige begroting komt binnen handbereik. De arbeidsmarkt is nog in het ongerede. In brede zin is bijna een kwart van de beroepsbevolking afhankelijk van een overgedragen inkomen en zonder betaald werk. Intussen incasseert het kabinet internationaal roem en lof met het poldermodel. Maar velen herkennen zich niet in de paarse euforie, zij delen niet in de vreugde.

In de jaren zestig vraagt een jongetje uit de *slums* van Seoul zich af waarom hij en zijn buren niet kunnen meedelen in de fantastische groei, die Zuid-Korea op dat moment doormaakt. Dertig jaar later promoveert Sangwon Lee aan de Theologische Universiteit van Kampen en het onderwerp is die vraag: waarom

konden wij niet meedelen.[3] Na een vergelijkende studie van de opvattingen van John Rawls en Abraham Kuyper concludeert Lee dat de visie van de neo-liberaal Rawls moet worden aangevuld met de organische maatschappijopvatting van Kuyper. Honderd jaar geleden toen Kuyper zijn ideeën ontvouwde ging dat gepaard met een hartgrondige kritiek op het overheersende liberale denken. Hij hekelde 'die jacht op het geld' en sprak van 'de slooping van alle sociale organisaties, gevolgd door de uitroeping van het mercantiele evangelie van het: *Laissez faire, laissez passer*".[4] Lee vertolkt dezelfde kritiek een eeuw later als hij stelt dat het najagen van eigen belang het morele principe van de markt is geworden. Het gevolg is dat het verantwoordelijkheidsbesef bij de burgers verzwakt.[5]

Sociale balans

Het zou goed zijn wanneer we weer eens de lectuur van Galbraith *'The Affluent Society'* ter hand zouden nemen.[6] Galbraith pleit voor een sociale balans tussen de publieke en de private sector. Een maatschappij van overvloed waarin een rijke private sector gepaard gaat met een arme publieke sector is in onbalans. Zo langzamerhand begint onze maatschappij weer trekken van dit uit het lood hangen te krijgen. Delen van de private sector hebben grote overvloed en tegelijkertijd vertoont de overheid sleetse plekken. Het onderwijs vertoont achterstallig onderhoud en de files op de wegen en de wachtlijsten in de zorg zijn een symptoom van dezelfde kwaal. Conventionele wijsheid schraagt een politiek die in het verleden succes heeft geboekt. Het dogma dat bezuinigen op overheidsuitgaven ten gunste van lastenverlichting voor het bedrijfsleven altijd positieve effecten heeft is zo'n wijsheid die kritisch tegen het licht mag worden gehouden. Ontegenzeggelijk heeft het beleid van bezuinigen annex lastenverlichting heilzaam gewerkt en aan de sanering van onze economie bijgedragen. Maar er komt een tijd waarop een dergelijk beleid moet worden genuanceerd. De beste overheid is niet de kleinste. De laatste jaren heeft de publieke sector een duidelijke krimp doorgemaakt.

Omvang publieke sector (bruto collectieve uitgaven in % BBP)

1983	1986	1989	1994	1998
62,3	60,7	60,3	55,6	49,6

bron: CPB, MEV 1998

Het is hier niet de plaats uit te weiden over de Bert-norm van 60% of de Zijlstra-norm van 50%. Ik constateer dat dit jaar de publieke sector onder de vijftig procent komt, dat daarbinnen de sociale zekerheidsuitgaven een relatief groot aandeel hebben en derhalve de door belastingen gefinancierde overheidsuitgaven zo langzamerhand in de verdrukking komen.

Verschuiving

De krimp van de publieke sector is soms niet meer dan een lastenverschuiving van de overheidsbegroting naar het huishoudbudget van de burger. De bezuiniging op bijvoorbeeld de kinderbijslag doet de kosten van kinderen niet afnemen. De collectieve lastendruk neemt af, maar de lasten voor de huishoudens met kinderen stijgen navenant. Het financieringstekort bij de overheid neemt af, maar dat bij sommige huishoudens neemt toe. Twee voorbeelden maken dat duidelijk (zie tabel op pagina 103).

Het gezin uit het eerste voorbeeld kan niet rondkomen. Men gaat niet op vakantie, er wordt nauwelijks kleding gekocht, het onderhoud en de inventaris worden verwaarloosd en de kinderen werken allen op zaterdag voor hun zakken kleedgeld. In het tweede voorbeeld kan de krapte gemakkelijker worden opgevangen, maar er hoeft niets te gebeuren of ook hier zijn de problemen onoverkomelijk. Als in geval van ziekte een paar dagen per week gezinsverzorging nodig is zijn de eigen bijdragen prohibitief en niet op te brengen.
Het gaat niet aan in deze voorbeelden van armoede te spreken, maar zij maken wel duidelijk dat rondkomen niet alleen een probleem kan zijn aan de onderkant van het inkomensgebouw, maar dat ook middeninkomens niet altijd in de paarse euforie kunnen delen.

Solidariteit tussen generaties

De kinderen in deze huishoudingen zien dat hun ouders de kosten van het grootbrengen nauwelijks kunnen betalen. Veel ouders zien er dan ook van af nog langer voor de studiekosten op te draaien. Kinderen kunnen in toenemende mate zelf in hun onderhoud voorzien terwijl zij studeren door hetzij betaald erbij te werken, hetzij zich in de schulden te steken. Dit verscherpt de breuk in de generatierekening. Reeds nu is het zo dat de generatie die is geboren na 1955 wordt aangeduid als de verloren generatie.[7] Zij wordt hard aangeslagen om de grijze golf van pensioen te voorzien en mag zelf haar best doen via kortlopende contracten en hoog opgevoerde *employability* aan de kost te komen. Een zodanig onder druk zetten van de solidariteit tussen de generaties is riskant voor de samenhang in de maatschappij; het staat op gespannen voet met de opvatting van de maatschappij als organisme.

Taak van de overheid

Nu terugkerend naar de vraag of de overheid hier een taak heeft, stel ik dat:
- de overheid een taak heeft de samenhang en de stabiliteit in de maatschappij te bevorderen

	Alleenverdiener met vrouw en vier kinderen (tieners)		Echtpaar met twee uitwonende studerende kinderen	
Bruto-inkomen	57.000		90.000	
Belasting en ziektekostenverz.		21.000		30.000
Woonlasten		10.000		16.000
Studiekosten		7.000		14.000
Gas,water en licht		4.000		5.000
Auto		4.000		7.000
Verzekeringen		2.000		2.000
Telefoon en contributies		1.500		2.000
Kleding,onderhoud,inventaris		7.000		7.000
Huishoudgeld		14.000		10.000
	70.500		93.000	
Saldo	-13.500		-3.000	

Lijsttrekker De Hoop Scheffer en Tweede Kamerlid De Jong tijdens de presentatie van 'De moeite waard' in Nieuwspoort op 24 februari jl. *(foto Mieke Schlaman)*

- de burgers in staat moeten worden gesteld verantwoordelijkheid te nemen voor hun eigen situatie. Daarbij past dat zij kunnen rondkomen van hun inkomen zonder volledig afhankelijk te worden van de overheid.

Ik stel vast dat de overheid een traditie heeft om zich met alle drie de uitgavensoorten te bemoeien. Maar deze bemoeienis is aan een grondige revisie toe, omdat zij heeft geleid tot allerlei nieuwe verstoringen.

- Zo worden soms voorzieningen beneden kostprijs ter beschikking gesteld. Dit leidt tot een verstoring van de allocatie en kan leiden tot overconsumptie. Beter is het zo lang mogelijk de burger te confronteren met de kostprijs.
- Inkomensafhankelijke subsidies leiden tot armoedevallen. In enkele gevallen zijn deze marginale drukverschillen erg groot. Dit leidt tot verstoringen op de arbeidsmarkt.
- Soms geeft de overheid subsidie in de vorm van een belastinguitgave, een aftrekpost. Nadeel daarvan is dat deze subsidies zich snel onttrekken aan de controle door het parlement en dat zij zijn gebonden aan een besteding. Dat bevordert niet de bestedingsvrijheid en de verantwoordelijkheid van de burger.
- Tenslotte worden soms eigen bijdragen gevraagd als remgeld. Vooral wanneer deze eigen bijdragen cumuleren kunnen deze het gebruik van overigens wel wenselijke voorzieningen onnodig beperken.

Het CDA-voorstel

Uitgaande van de mondige en verantwoordelijke burger ligt het voor de hand haar zolang mogelijk zelf de (kost)prijs voor de geleverde goederen en diensten te laten betalen. Dat bevordert een juiste afweging binnen de huishouding. Maar voor de vier genoemde uitgavensoorten zou de overheid een uitgavenmaximum moeten instellen. De uitgaven voor kinderen, voor studie, wonen en ziekte hebben aspecten van een collectief goed. Eenieder moet toegang hebben tot een

fatsoenlijke voorziening. De burger betaalt daarvoor zelf, maar wordt de last te zwaar dan springt de gemeenschap bij. Concreet kan dit door aan de woonlasten, de ziektekosten, de studiekosten en de kosten voor kinderen een lastenplafond te stellen dat de vorm krijgt van een bepaald percentage van het belastbaar huishoudensinkomen. Kost een sobere, maar fatsoenlijke voorziening meer dan dit plafond dan komt de rest in aanmerking voor subsidie.

Ten aanzien van de bestedingsruimte betekent dit concreet:

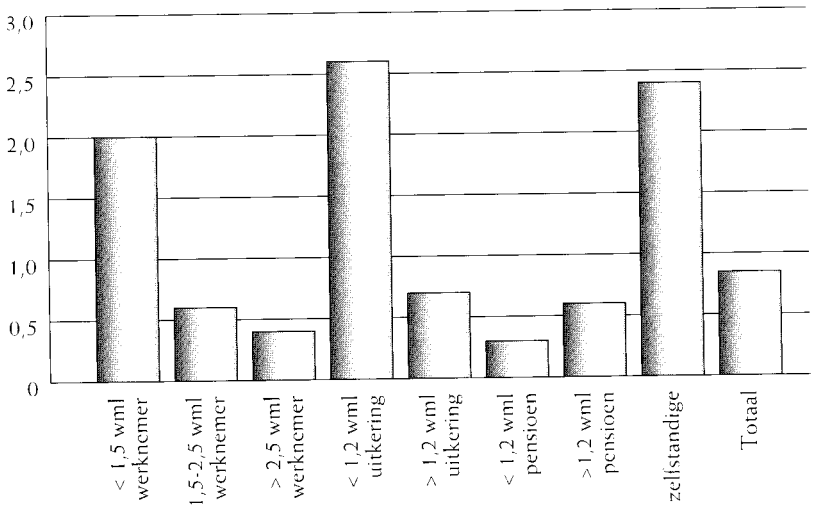
- Er wordt overgegaan op een subsidiëring van de vraag in plaats van het aanbod. Dit bevordert de keuzevrijheid en daarmee de verantwoordelijkheid van de consument en de concurrentie tussen de instellingen, die het aanbod verzorgen.
- Door van een percentage van het inkomen uit te gaan als lastenplafond worden armoedevallen afgevlakt. Verdient men een gulden meer dan stijgen de uitgaven voor de betreffende kostenpost nooit meer dan het percentage van het plafond.
- De dubbele inkomensafhankelijkheid vervalt. Nu komt het voor dat premies worden geheven die in hoogte afhankelijk zijn van het inkomen en dat ook de uitkeringen inkomensafhankelijk zijn. Dat lijkt wat veel van het goede. In plaats daarvan betaalt men een reële prijs, maar wel tot een maximum. Daarboven worden in solidariteit de lasten gemeenschappelijk gedragen.

Recent heeft de Tweede Kamerfractie een uitgewerkt voorstel naar buiten gebracht.[8] De voornaamste elementen zijn:

- De woonlasten worden gemaximeerd op 15% van het belastbaar inkomen. Dit geldt voor een woning van maximaal f 610,- per maand. De subsidie kan derhalve doorlopen tot een inkomen van f 48.800,- per jaar.
- De studiekosten voor kinderen worden gemaximeerd op 10% van het inkomen, ongeacht het aantal kinderen, voorzover dit inkomen ligt boven een drempel van f 39.728,-. Beneden deze drempel worden alle kosten vergoed.
- De kinderbijslag voor het eerste kind wordt opgetrokken naar 100 procent, dat wil zeggen naar de bijslag die nu geldt voor een kind van 12-17 jaar. Dit is een verbetering van het besteedbaar inkomen met f 540,- per jaar voor eenieder met kinderen.
- Er komt een kindertoeslag voor mensen met een gering inkomen. De toeslag bedraagt f 900,- per kind met een maximum van twee kinderen op het niveau van het minimuminkomen. Daarna loopt de toeslag af conform een eigen bijdragenorm voor de kosten van kinderen van 6,25% van het inkomen.
- De kosten van kinderopvang worden gemaximeerd op 2,5% van het inkomen per dag kinderopvang met een maximum van drie dagen, ongeacht het aantal kinderen.
- De zorgkosten worden aan een maximum gebonden van 10% van het inkomen. De eigen bijdragen in de thuiszorg en in de verpleeg- en verzorgingshuizen worden verlaagd. De ziekenfondspremie wordt een vast bedrag voor iedereen van f 100,- per maand. Dat is gelijk aan de premie die nu wordt betaald op het niveau van het minimuminkomen. De werkgever vergoedt hiervan de helft.

Het voorstel is doorgerekend door het Centraal Planbureau en het Sociaal en Cultureel Planbureau. De budgettaire effecten bedragen f 2,1 miljard per jaar. Dit valt geheel binnen de financiële pa-

Inkomenseffecten (% per huishouden)

ragraaf van ons verkiezingsprogramma. De inkomenseffecten zijn positief en uit bovenstaande grafiek op te maken.

De inkomenseffecten zijn positief, met een extra plus aan de onderkant van het inkomensgebouw voor beneden 65-jarigen. Dit wordt vooral veroorzaakt door de kindertoeslag. Overigens moet worden benadrukt dat op microniveau de inkomenseffecten kunnen afwijken. Daarom moet een voorstel als het onze als één geheel worden opgevat en ook als zodanig worden ingevoerd. Dan kunnen tegengestelde effecten tegen elkaar worden weggestreept.

Conclusie

Armoede wordt soms bestendigd door armoedevallen. Mensen kunnen daardoor moeilijk rondkomen, ook al verdienen zij meer dan het minimuminkomen. De groei van de welvaart in de afgelopen jaren wordt dan nauwelijks gemerkt. In een organische maatschappij-opvatting past het niet dat grote groepen burgers zich de gevangene voelen van vaste lasten voor wonen, kinderen of ziekte. Door deze kosten aan een maximum te binden wordt de ruimte geschapen waarbinnen mensen weer hun eigen keuzen kunnen maken en hun verantwoordelijkheid kunnen beleven.

Drs. G. de Jong is Tweede Kamerlid voor het CDA

Noten

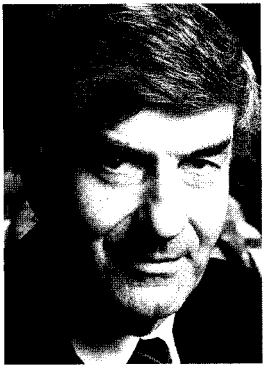
1. *Armoede en armoedeval. Rapport van de interdepartementale commissie Inkomensafhankelijke regelingen*, september 1997
2. 1 Korinthiërs12:26
3. Sangwon Lee, *Markets and Ethics*, Kampen 1997
4. A. Kuyper, *Het sociale vraagstuk en de Christelijke religie*, Kampen 1990, blz. 21
5. Lee, a.w., blz. 193
6. J.K. Galbraith, *The Affluent Society*, 1958
7. Henk Becker, *De toekomst van de Verloren Generatie*, Amsterdam 1997
8. CDA-Tweede Kamerfractie, *De moeite waard*, februari 1998

Het rapport 'De moeite waard' is op te vragen bij de Afdeling Voorlichting van de CDA-Tweede Kamerfractie, telefoon: 070-3182510.

Marga Klompé: zorg en solidariteit

Eind maart verschijnt een boek van drs. R.F.M. Lubbers over Ruijs de Beerenbrouck, Marga Klompé en hemzelf. In dit boek geeft Lubbers aan wat in lijn met de idealen van Ruijs en Klompé zijn inspiratiebronnen bij het politieke handwerk zijn geweest. Hieronder volgt een voorpublicatie uit het boek; een deel van het hoofdstuk 'Marga Klompé: zorg en solidariteit'.

De politiek was in de jaren zestig overigens nog ontzettend traditioneel. Ministers gingen nog erg formeel om met hun personeel en hun collega's. Nog steeds werkten zij maar een beperkt aantal uren per dag op hun departement om dan voor het avondeten weer thuis te zijn. Kamerbewaarders droegen nog een jacquet. Tutoyeren was uiterst ongebruikelijk. De politiek was regentesk en stond ver van de mensen af. Ondanks de inspanningen om de verzorgingsstaat op te bouwen en de vele miljoenen die erin werden gestoken, was de verworteling in de samenleving gebrekkig. Voor veel jongeren was het niet modern genoeg. Zo kwam het door de val van het kabinet-Cals tot spijtstemmers onder jonge antirevolutionairen. Zij zochten gelijkgezinde leeftijdsgenoten op bij CHU en KVP en samen met hen doopten zij zich christen-radicalen. Het ging die groepen niet eens zozeer om meer geld en meer verzorgingsstaat, als wel om afschaffing van die regentensfeer, om democratisering en openheid. Toen Romme in 1961 de politiek verliet, zagen jonge, zich vooruitstrevend noemende mensen hem als ouderwets. Romme was voor hen de gefossiliseerde katholieke staatspartij. Het Tweede Vaticaans Concilie (1962-1965) zette de ramen en de deuren wijd open. En toen waren er de hippiejaren. De tijd van op traditionele waarden gebaseerde, naar binnen gerichte, regentesk bestuurde instituties was voorbij.

Drs. R.F.M. Lubbers

Bouwvallige muren

Dat trof de KVP. De katholieke instituties die in de loop van de voorafgaande generaties waren uitgebot, verloren hun overtuigingskracht. Bij alle waardering

die Marga Klompé verdient, op dat punt heeft zij geen grote rol kunnen spelen. Zij was fantastisch in het mobiliseren van ideële waarden, in het bestuur, als minister, in de relatie met de kerk, maar in de vormgeving van het institutionele was zij niet thuis. In de samenleving was ze beschikbaar, maar ze had amper in de gaten dat de muren veel bouwvalliger waren dan ze op het eerste gezicht leken.

Wie had dat wel, trouwens? De bouwvalligheid werd door niemand gezien als een signaal van een andere tijd. Schmelzer had het niet in de gaten, en De Jong ook niet. Hij straalde eerder de laconieke houding uit dat het wel weer over zou gaan. De val van het kabinet-Cals maakte duidelijk dat de regie weg was binnen de KVP. Het werd goed merkbaar dat er geen leider meer was. Romme, bij uitstek de man die de verschillende belangen en instituties kon verbinden, was weg. De katholieke instituties waren alle geneigd te deconfessionaliseren. Daarmee verloren zij het talent om naast de behartiging van hun groepsbelang ook het algemeen belang in het oog te houden. In de jaren vijftig was Romme nog in staat de verbinding te leggen wanneer de deelbelangen de overhand dreigden te krijgen. Hij hield dan een geweldige speech in de Kamer, en daarna 'klopte' het weer. In Schmelzers tijd waren de instituties zelf zwakker aan het worden. Er was geen organisatievermogen meer dat de middelpuntvliedende kracht kon samenbinden.

De val van het kabinet-Cals was, na het bisschoppelijk mandement, de tweede indrukwekkende aankondiging dat er iets fundamenteel aan het veranderen was in het katholieke deel van de samenleving. Toen kwam de breuk met de radicalen, die zich in 1968 afscheidden van de KVP. Dat was een signaal dat de partij niet zomaar naast zich neer kon leggen. Het was echter zeer moeilijk daar wezenlijke consequenties aan te verbinden. Er liepen namelijk twee problemen door elkaar. Enerzijds was er de zeer krachtige deconfessionalisering en de roep om nieuwe tijden waar het de democratisering betrof. Anderzijds was er de vraag hoe om te gaan met de verzorgingsstaat en het overheidsbudget. Een en ander leidde tot een sterk aanzuigende werking van het zogenaamde progressieve blok van PvdA, PPR en D66, én tot de plannen om van KVP, ARP en CHU één geheel te smeden. Die beide ontwikkelingen hebben lange tijd naast elkaar bestaan.

Vertaling katholieke ideële waarden in politiek

Marga Klompé heeft een geweldig belangrijke rol gespeeld in de vertaling van katholieke ideële waarden in de Nederlandse politiek. Het ging haar niet om institutievorming, het ging haar om een authentieke bekommernis om de medemens. Ze ontwikkelde haar eigen variant, die trouwens veel overeenkomsten vertoont met de sociale betrokkenheid van Ruijs. Hoewel zij meewerkte aan de verstatelijking van de verzorgingsstaat, verbureaucratiseerde ze volstrekt niet. Zij had een bijzondere gevoeligheid. Het was niet voor niets dat ze de Bijstandswet tot stand bracht. Zigeuners, de armsten, de verdrukten over de wereld, daar zette zij zich voor in. De *Justitia et Pax-traditie*. Ze had een Ruijsiaans gevoel dat armoede en onderdrukking niet goed zijn en dat daar iets aan gedaan moet worden. Ze hield die traditie levend.

Stond Ruijs voor de bijdrage van katholieken aan de democratische rechtsstaat, Marga stond voor de democrati-

sche én sociale rechtsstaat, en voor het aangaan van een verbond met mensen van goede wil, ook over de grenzen heen, zowel Europees als internationaal. In die zin was ze modern, progressief op een goede manier. Veldkamp bijvoorbeeld was zedelijk veel minder indrukwekkend. Bij hem ging het veel sterker om de macht. Bij Marga nooit. Zij was sociaal; ze was ook helemaal lyrisch van de encycliek *Populorum Progressio* van paus Paulus VI. Zij maande ook tot samenwerking met de PvdA, maar niet tot iedere prijs. Zij heeft in de confrontatie van 1966, die leidde tot de val van het kabinet-Cals, niet gebroken met de KVP. Dat was ook weer zo'n typische Marga-positionering: je moest er op eigen kracht staan en voor die eigen kracht uitkomen. Anders zou je je als KVP ondergeschikt maken aan het socialisme. De KVP moest met de socialisten samenwerken, maar zij moest wel tonen ook zonder de socialisten sociaal te kunnen zijn. Een coalitie met linkse partijen was voor haar niet hét kenmerk van progressief. Ze vond niet dat ze minder progressief was omdat ze Jo Cals naar huis had gestuurd. Je mocht de weg naar een coalitie met links nooit afsluiten, maar zij vond eigen gezicht tonen het belangrijkst. Evenzeer als ze het mandement afwees, tegen de bisschoppen in, wilde ze nu als katholieke politica het eigen gezicht benadrukken. Ze heeft het CDA later niet verweten dat het in 1982 een kabinet vormde met de VVD. Dat bood volgens haar juist de mogelijkheid om je progressief te tonen. Zij heeft zich dus niet in links laten opsluiten.

Keuze voor 'de kerk'

Na het kabinet-De Jong was ze echt uitgediend. Ze had het gevoel dat ze klaar was. Ze was inmiddels zestig, ze had veel gedaan. Bovendien: de politiek was niet alles, er was veel daarbuiten te doen: de kerk, het Vaticaans Concilie, *Justitia et Pax*.

Interessant is dat ze kennelijk dacht: Het politieke werk is gedaan, ik ga naar 'de kerk'. Mijn politieke vrienden zijn bezig met de vorming van het CDA, maar daar zie ik niet zoveel in. We hebben de verzorgingsstaat: de solidariteit is georganiseerd. De katholieken zijn geëmancipeerd, al de doelen zijn bereikt. Het is belangrijk dat ik ook buiten de politiek aan de beleving van authentieke waarden ga werken. Bociend is dat ze toch ook Minister van Staat werd. Daarmee toonde zij haar bereidheid de regering waar nodig van advies te dienen. Als zodanig had ze nauwelijks zeggenschap, het was voornamelijk een politieke erefunctie. Het betekende dat ze de koningin kon adviseren en toegevoegd kon worden aan een bepaalde of bijzondere missie, maar ze voelde dus wel haar verantwoordelijkheden. Ze vergeestelijkte niet. Ze bleef zich bemoeien met bepaalde aspecten van de politiek. Ze had een intensieve relatie met het koninklijk huis.

Opheffing van de KVP vond zij onverstandig. Er was nog zoveel te doen.

Haar taak in de politiek zat erop. De emancipatie was voltooid. Kerk en samenleving waren gekenmerkt door *aggiornamento* en democratisering, de staat was verzorgingsstaat geworden. Het ging Marga Klompé om *'justitia et pax'*, niet door het bouwen van instituties, zoals Ruijs, maar door navolging van het Verhaal van de Levende. Marga

koos voor 'de kerk'. Hoewel het begrip *civil society* haar nog niet vertrouwd was, gaf ze met die keuze aan dat de beleving en de vormgeving van waarden niet alleen in de politiek plaatsvindt. In die zin koos ze voor de *civil society avant la lettre*.

Wat de kerk betreft waren er in Marga drie lijnen zichtbaar: de emancipatie, de diaconie en de loyale oppositie. Bij de emancipatie in de kerk ging het zowel om erkenning van de positie van de leek als die van de vrouw. Haar grote geloof legde haar zowel de zorg voor de eigen godsdienstige ontwikkeling en het levend houden van het geloof op, als ook tegelijk de diaconale zorg voor de medemens. Ten slotte was ze bezig met de loyale oppositie binnen het instituut kerk. Dat was bijzonder omdat ze zelf zo lang bestuurlijk bezig was geweest en bleef. Zij vond echter dat zij waar nodig in de kerk de hiërarchie, het kerkelijk gezag, moest tegenspreken. Daarbij nam ze geen blad voor de mond. Ze bleef echter loyaal.

Inzet voor ontwikkelingssamenwerking en mensenrechten

Het internationale heeft Marga altijd bijzonder beziggehouden. In ideële zin begon dat in het najaar van 1945 met de oprichting van de Verenigde Naties. Vrede en verzoening, nooit meer oorlog, waren de drijfveren voor internationale samenwerking in die tijd. Het Marshallplan en de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens waren onderdeel van de idealistische opbouwfase na de Tweede Wereldoorlog. Marga was al snel betrokken bij het Katholieke Genootschap voor Internationale Betrekkingen en bij de verzoening tussen Duitsland en Nederland. Via het Kamerlidmaatschap en het ministerschap werd zij vervolgens zeker tien jaar lang volledig in beslag genomen door de uitbouw van de zorg en de invoering van de Bijstandswet, maar ook in die posities kwam zij op voor de verdrukten. Zij ontworstelde zich aan de 'verbonzing' die om zich heen greep. De anekdote is bekend: zij belde haar collega Luns van Buitenlandse Zaken midden in de nacht op wanneer er bijvoorbeeld in Ecuador weer mensenrechten geschonden werden. 'Wat doet het koninkrijk daaraan?' vroeg zij dan. Waarop Luns zei: 'Het koninkrijk slaapt.' Niet voor Marga dus. Luns noemde haar plagend 'Onze Lieve Vrouwe van Eeuwigdurende Bijstand'. Toen ze in 1971 minister àf was, kreeg ze de mogelijkheid terug te keren naar het internationale: de UNESCO, *Justitia et Pax*. De inzet voor ontwikkelingssamenwerking en mensenrechten lag in het verlengde van haar solidariteit met armen en verdrukten in het algemeen. Zij had nog herinneringen aan de crisis, aan de oorlog en aan de periode van wederopbouw en internationalisering. Ze had gevoel voor het sociale en gevoel voor de behoefte aan moderne verhoudingen, het Tweede Vaticaans Concilie, dat in wezen een democratisering van de kerk betekende en ruimte aan de jonge generatie gaf. Daar voelde Marga zich in thuis. Stond Ruijs nog voor de opdracht de katholieken te begeleiden naar deelname aan de democratie, in de tijd van Marga was het inzet in de politiek opdat 'elke mens telt', nationaal en internationaal.

Vasthouden aan katholieke instituties

Het feit dat de katholieke emancipatie voltooid was, betekende ook dat katholieken het zich konden veroorloven te fuseren met andersdenkenden. Maar

dat was iets waar Marga niet in mee kon gaan. Zij hield vast aan de katholieke instituties, het Katholiek Vrouwengilde, de katholieke kerk, de katholieke commissie *Justitia et Pax*, de Katholieke Volkspartij. Ondertussen was er een nieuwe generatie katholieken opgekomen. De radicalen bijvoorbeeld, of zij nu in de KVP waren gebleven, of met de partij hadden gebroken. Bij de eersten hoorde ik ook. Ik was in de jaren zestig onder andere voorzitter van de Katholieke Jonge Werkgeversvereniging. Een van mijn eerste taken daar was het aangaan van een fusie met de protestantse evenknie. Daar en ook elders, overal waar ik een bestuursfunctie aannam, was ik als het ware degene die het katholieke licht uit moest doen. De samenleving ging open.

Marga Klompé stond voor de voltooiing van de katholieke emancipatie in de politiek, het hoogtepunt en de voleinding ineen. Het cement tussen de stenen sleet weg, de instituties werden fragieler. Een man als Harry van Doorn, die ooit voorzitter van de KVP was geweest, koos voor de Politieke Partij Radicalen, voor een progressieve volkspartij. Hij brak met de KVP. Ook dat was een vorm van emancipatie: de deur achter je dicht trekken. Marga deed dat niet. Zij bleef trouw aan de Katholieke Volkspartij. Intussen halveerde de aanhang van de KVP in de tien jaar tussen 1963 en 1972. Voor Marga Klompé was de authenticiteit van de eigen boodschap echter belangrijker dan de grootte van de partij. Misschien heeft ze ook wel gedacht dat de partij de problemen wel weer te boven zou komen, omdat ze de achteruitgang als een tijdelijk fenomeen beschouwde, dat mede te wijten was aan het feit dat de partij in de loop van de jaren te regentesk was geworden.

Zij was zelfs zo katholiek dat zij de totstandkoming van het CDA niet zag zitten. Katholieke instituties waren nog steeds haar referentiekader. Samenwer-

Marga Klompé nadat zij in de brievenbus van de Zuid-Afrikaanse ambassade aan de Wassenaarseweg een petitie heeft gedeponeerd. De petitie betuigt solidariteit met de hongerstakende zwarte vrouwen in de Kaapstadse kathedraal. (foto ANP)

king met de protestanten kon wel, maar samengaan niet. Marga beschouwde de protestanten in de ARP en CHU als wezenlijk anders. Ze denken anders, ze doen anders, vond ze. Katholieken en protestanten waren twee dranken, die je niet moest mengen, het resultaat zou smakeloos zijn. Naar haar oordeel was samenwerking ook niet nodig. Opheffing van de KVP vond zij onverstandig. Er was nog zoveel te doen. Zij had de lijn van Schmelzer gesteund in het omgaan met de radicalen. Zij vond dat het veel beter was de KVP van binnenuit te hervormen, zodat het weer een moderne partij zou zijn. Zo'n partij zou absoluut niet hoeven te verrechtsen. Een nieuwe partij als het CDA vond zij overbodig.

Dat zij om die reden tégen het CDA gekant was, had overigens vooral ook redenen buiten de politiek. Ze maakte zich intussen veel meer zorgen om de eenheid onder de katholieken in Nederland, waar het sinds het einde van de jaren zestig immers steeds meer begon te gisten, na het Vaticaans Concilie en de vertaling daarvan in eigen land door het Pastoraal Concilie. Daar ging haar belangstelling toen vooral naar uit. De eenheid van het katholieke volksdeel te bewaren, daar zag zij haar nieuwe opdracht in. Daarnaast ging ze zich vooral ook bezighouden met de problematiek van gerechtigheid en vrede in de wereld. Haar belangstelling ging steeds meer uit naar mondiale bewegingen als *Justitia et Pax*.

Fascinerende gesprekken

Mijn eigen ervaringen met Marga Klompé beginnen eind jaren zestig. Nog zittend in het bedrijfsleven, werd ik benaderd voor actieve medewerking aan *Justitia et Pax*, waarvan zij toen voorzitter was. Wat vooral indruk op mij maakte was ten eerste het feit dat zij een natuurlijk gezag uitstraalde; zij was een geëmancipeerde vrouw die niet kunstmatig overkwam, ze was een mens uit één stuk. Ten tweede: ervaring en inspiratie waren bij haar geïntegreerd in bestuurlijk denken, terwijl ze tegelijk duidelijk gemotiveerd bleek door haar geloof, haar godsdienst. Ze had bovendien dankzij een uitstekende kennis van zaken en een op daden gericht idealisme een grote vrijmoedigheid, bijvoorbeeld in haar omgaan met hoge wereldlijke autoriteiten en met het Vaticaan. Humor was overigens niet haar opvallendste eigenschap. Ze kon relativeren, maar was eigenlijk altijd vrij ernstig gestemd. Marga kreeg vooral pretogen bij samenzweringen en had plezier in het vinden van wegen om iets te bereiken.

Toen ik minister van Economische Zaken was, was Marga Minister van Staat. Zij kon mij als piepjonge minister waarschuwen voor bepaalde gevaren en deze waarschuwing ook een bedding in het geloof geven. Als Kamerlid had ik meer tijd haar te bezoeken. Toen inspireerde ze me opnieuw. Wij hadden intensief contact in de periode 1977-1981. Ze bleef sceptisch ten opzichte van het CDA. Het werd duidelijk dat wij van twee verschillende generaties waren. Zij kwam uit een KVP als eigenstandige politieke zuil en kon dat katholieke ook op authentieke wijze in de politiek vertalen. Tegelijkertijd hield ze haar ogen gericht op haar vrienden uit de sociaaldemocratie en had ze voorkeur voor samenwerking met de PvdA. Ze was bevreesd voor een kleurloos CDA zonder krachtige sociale politiek. Daarnaast was in onze gesprekken ook de verhouding tussen Rome en de Nederlandse katholieken een onderwerp. En

er was voor Marga nog een derde reeks van onderwerpen voor gemeenschappelijk gesprek: het koningshuis, waar toen belangrijke zaken speelden, zoals de scheiding tussen Irene en Carlos, de *Lockheed*-zaak, de troonsopvolging van Beatrix en de ziekte van Claus. Ik zat midden in het politieke leven en ze vroeg zonder moeite naar mijn oordeel.

Ook als minister-president ging ik naar haar toe en dronk een borrel met haar in haar flat. Onze gesprekken waren intens en hadden diepte. Vaak ook belde ze zelf, soms om middernacht, om een oordeel. Rond kabinetsformaties gaf ze namen van kandidaten door voor wie ze een zwak had. Van mijn kant had ik er ook behoefte aan om haar oordeel te vragen. Daar kwam op den duur veel genegenheid uit voort. Gevraagd en ongevraagd gaf zij haar adviezen. Ze besefte echter dat het om niet meer dan goede raad ging. Zij had een pragmatisch gericht idealisme en een gedrevenheid die wortelde in het katholieke emancipatiebewustzijn '*Credo pugno*', dat wil zeggen 'Ik geloof dus ik knok', de befaamde leuze van Schaepman. Daarnaast was er die specifieke vorm van genegenheid die niet verzuimde om je op zijn tijd als vriend ook op je feilen te wijzen.

Voor mij was de omgang met Marga Klompé extra boeiend door de ontdekking van het generatieverschil. Zij zat eerder in de geschiedenis, waardoor ik gedwongen werd voor mezelf vast te stellen wat voor mijn eigen generatie zwaarder woog. Marga had andere ervaringen met betrekking tot de oorlog, de wederopbouw, de inrichting van maatschappelijke en kerkelijke organisaties. Zij liet mij mijn voorland zien. Zelf ben ik geboren in 1939 en heb vanaf de jaren vijftig gedreven op de golven van de verandering. Per jaar veranderden de dingen. Dat was een continue ontwikkeling van 1958 tot 1973. Aan het einde daarvan kwam ik Marga Klompé tegen en daarna bleef ik haar ontmoeten. De lijn van Marga is helemaal die van het verzuilde Nederland, maar ook van de vernieuwing, van het *aggiornamento* van paus Johannes XXIII, van het Tweede Vaticaans Concilie. De oudere zag iets revolutionairs in het openzetten van de ramen door paus Johannes, de jongere was zelf al bezig met het openzetten van de ramen. Mijn lijn was toen al die van het anti-regentendom met een andere opvatting over gezag. Als Marga Klompé als minister bestuurt, demonstreert Ruud Lubbers als student tegen de bestuurders. Als die twee elkaar ontmoeten, dan moeten dat wel fascinerende gesprekken worden.

Als Marga Klompé als minister bestuurt, demonstreert Ruud Lubbers tegen de bestuurders.

Drs. R.F.M. Lubbers is minister van Staat, was minister-president (1982-1994), fractievoorzitter van het CDA (1978-1982) en minister van Economische Zaken (1973-1977)

'Die Geister die ich rief .....'

Paars lijdt aan euforische blindheid. De hamvraag bij de beoordeling van het sociaal-economisch beleid is hoe paars met de sociale structuur is omgesprongen. Het sociale gezicht anno 1994-1998 lijkt te zijn gekocht met in de schoot geworpen belastingmeevallers terwijl er een sociale infrastructuur ontstond waarin het neoliberalisme en kapitalisme konden gedijen. 'Die Geister die ich rief, werde ik jetzt nicht mehr los." schreef Goethe al.

Nederland maakt economisch gezien florissante tijden mee. Het lijkt niet op te kunnen. Belastingmeevallers tuimelen over elkaar heen. Het financieringstekort daalt gestaag tot ver onder de Economische Monetaire Unie (EMU)-norm. Winstcijfers verdubbelen. Over de hele linie zit de vaart erin. Paars heeft de wind mee. Een stevige bries, waarvoor de voorwaarden gecreëerd zijn door vorige kabinetten.

Toch had met name het vorige kabinet het heel moeilijk. De wereld verkeerde in de ban van de Golfcrisis. De wereldeconomie stagneerde. Centraal Planbureau (CPB)-scenario's gaven aan dat met name Europa er slecht voorstond. Allerwegen werd gewaarschuwd voor de opkomst van nieuwe Derde Wereldlanden (naast de tijgers Korea, Taiwan en Japan) omdat zij goedkope arbeidskrachten zouden gaan leveren. Europa zou met zijn sociale arrangementen aan inertie lijden. Reden waarom veel economen, en de VVD voorop, er de bezem doorheen wilden halen. Het minimumloon bijvoorbeeld was steen des aanstoots. CAO's zouden niet meer verbindend moeten worden verklaard. Een ministelsel moest lucht geven aan de consumptie- en investeringszin van de beter bedeelden. Het dreigende decor van een failliet Nederland en Europa zorgde bij de vorige verkiezingen voor een klimaat waarin dergelijke voorstellen er soms als koek ingingen. Ja, ten tijde van de Tussenbalans (1992) vroeg de toenmalige minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid zich zelfs hardop af of wij, Nederlanders, ons er niet op zouden moeten gaan instellen dat groei van de koopkracht er tot het jaar 2000 niet meer zou inzitten. Het illustreert het algemene klimaat uit die toch nog vrij recente dagen.

Of was het niet zo algemeen? Was dat pessimistische gevoel wellicht voorbehouden aan het CDA dat voelde aankomen dat er een tijdperk ten einde liep

met het vertrek van Ruud Lubbers uit de actieve politiek? Projecteerde het kabinet-Lubbers III en zijn geestverwanten de eigen sores op een omringende werkelijkheid? Moet achteraf worden gezegd dat paars nieuw elan bracht in een sleets geworden Nederlandse politiek? Af en toe wordt wel degelijk aan een dergelijk sentiment geappelleerd. Lubbers III zou het aan slagvaardigheid hebben ontbroken. Een cultuurpessimistische ondertoon zou het kabinet hebben begeleid en verlamd. De verfrissing kwam midden 1994. Dat is een appreciatie die de coalitiepartijen 'er graag inhouden'. Terecht is zij echter niet.

Daadwerkelijk reden tot zorg

Ik plaats bij die teneur dan ook enkele kanttekeningen. In de eerste plaats was er in de eerste helft van de jaren negentig daadwerkelijk reden voor zorg. De werkloosheid liep ineens weer hard op. Het herstelbeleid dreigde te stagneren. Er moest worden bezuinigd. Ingrepen volgden. Die waren extra pijnlijk, omdat zij de volgende op rij waren. Maar noodzakelijk waren zij wel. Ondertussen groeide ook de criminaliteit. Het kabinet bouwde er, ondanks de financiële tegenwind, veel cellen bij. Het investeerde ook flink in alternatieve straften. Maar dat alles wel in het besef dat er iets fundamenteels aan de hand was met de publieke moraal, met de ethiek op straat. Dat appèl op die moraal werd niet zelden afgeschilderd als een restant uit de jaren vijftig. Inmiddels is het appèl gemeengoed geworden. Toch schromen de nieuwe vaandeldragers niet om het CDA nog steeds van een oubollig moralistisch aureool te voorzien.

Terug naar die tijd: ook de internationale context was instabiel. Er was de dreiging die uitging van brandende olieputten in Koeweit en Irak. Dat maakte het moeilijk te geloven in een op handen zijnde periode van stabiliteit en bloeiende wereldhandel. Veeleer stonden de verhoudingen met Arabische staten onder grote hoogspanning. Het beste kan het toenmalige geestesklimaat misschien nog wel worden geïllustreerd met een toen verschenen *'Spiegel Spezial'* getiteld *'Die Erde 2000. Wohin sich die Menschheit entwickelt'*. De *special* behandelt op een bijna apocalyptische manier vragen rond overbevolking, aantasting van het milieu, islamitisch fundamentalisme, het verval van het vooruitgangsgeloof in de wetenschap, de terugkeer van het nationalisme, de geweldspiraal en het verzwakken van de natiestaat. Wetenschappers van naam en faam tonen zich uitermate bezorgd over wat ons op korte termijn te gebeuren staat.

Geen beroepsmopperaars

In de tweede plaats werd het CDA in die tijd zeker niet bevolkt met beroepsmopperaars. Terwijl de Eurosclerose breed werd uitgemeten in de media, door het Centraal Planbureau en vooral liberale politieke partijen liet onder meer Bert de Vries zich niet meeslepen in het geagiteerde sentiment van die dagen. Hij zag geen redenen voor een snoeiharde veramerikanisering van economie en samenleving. Hij zette in zijn oratie (1994), in de aula van de Erasmus Universiteit, de feiten nuchter op een rij. Hij constateerde dat de Nederlandse economie het in vergelijking met de andere Europese landen goed deed en bovendien met enig gemak de vergelijking met de toen onvolprezen Amerikaanse economie kon doorstaan. Dit, terwijl Nederland – anders dan de Verenigde Staten – er wèl een zeer fat-

soenlijk sociaal bestel op nahield en -houdt!! Houdbaar, sociaal en bloeiend zijn hierbij de trefwoorden. Met feiten gestaafd, werd het poldermodel verdedigd op het moment dat paars inmiddels een stevige aanloop nam om met dit 'corporatistisch gedrocht' af te rekenen. Inmiddels is het poldermodel een soort nationaal handelsmerk geworden. Evenals bij de roep om een publieke moraal volgt paars het CDA-denken.

Euforische blindheid

Dat paars de aanloop niet liet volgen door een verre sprong kwam omdat eind 1994 eerste tekenen van economisch herstel zich aandienden. Sindsdien is Nederland tamelijk euforisch. ....En het kabinet? Ja dat deelt in de Nederlandse tevredenheid. Hier nu plaats ik mijn derde kanttekening. Circa vijf à zes jaar was het moeilijk om door het algemene gevoelen heen te zien. Het is moeilijk om het moment van onder meer economische terugval niet te verabsoluteren en te veronderstellen dat een periode van groei zich niet meer zou aandienen. Nu is het omgekeerde het geval. Het besef dat alles niet zo mooi zal blijven als het nu is, is moeilijk aan te boren. Nu de portemonnee weer dikker is, lijkt het ook alsof fundamentele maatschappelijke vraagstukken zich minder scherp aandienen. Dat nu is nog maar de vraag. Klopt het minuscule bericht in de Telegraaf van enige weken geleden dat rond circa 2020 de totale ontbossing van Brazilië, bij ongewijzigd beleid, een feit zal zijn? Zijn de berichten uit de *Spiegel-Spezial* (1993) van een uitermate instabiel Oost-Europa, met op de achterhand corrupte en misdadige krachten, met hun verbindingslijnen naar terroristische groeperingen in het Midden-Oosten, inmiddels achterhaald. Of zijn het uitingen van een niet vrolijk maar wel opportuun realisme? Het lijkt erop dat de vrolijke kijk op de wereld al die problemen ineens wat minder nijpend maakt. In ons land is bisschop Muskens er dan ook blijkbaar voor nodig om de (vooral ook paarse) euforie met enige regelmaat te bepalen bij het gegeven dat niet iedereen deelt in de nationale rijkdom. Kortom, laat de euforie niet met ons aan de haal gaan! Dat is even ongezond als een ongeclausuleerd cultuurpessisme.

Geen euforische blindheid dus, ook niet bij het beoordelen van de maatregelen die de afgelopen periode op sociaal-economisch gebied zijn genomen. Het ging goed met Nederland. Voor 1998 is alle inwoners van ons land op zijn minst koopkrachtbehoud gegarandeerd. Elk kabinet dat dat kan doen, mag zich gelukkig prijzen. Toch zijn dergelijke garanties sterk conjunctureel bepaald. Het sociale gezicht van een partij of kabinet is aan dat soort tijdgebonden garanties dan ook maar zeer ten dele aan af te lezen. Een sociaal beleid bestaat niet bij gratie van de min of meer toevallige belastingmeevallers alleen.

Hamvraag

Van groter belang is of we een sociaal bestel hebben dat is opgewassen tegen onverhoopte economische tegenwind. Hoe is met die sociale structuur omgesprongen de afgelopen jaren? Dat is een hamvraag bij de beoordeling van het sociaal-economisch beleid. Hoe zal bijvoorbeeld de geprivatiseerde Ziektewet gaan uitpakken bij een flinke conjuncturele dip? Werkgevers moeten tegenwoordig de Ziektewet betalen. Werknemers moeten vooral employable zijn. Nu al is daarom in discussie de vraag of werknemers bij voorrang be-

handeld moeten gaan worden door de zorginstellingen. Hoe zal het dan wel niet zijn als bedrijven straks weer in gevarenzones gaan komen? Zal de druk op het gelijkheidsideaal in de zorg dan niet bijna onhoudbaar zijn. In elk geval zullen de privé-klinieken gouden tijden tegemoet gaan, met alle gevolgen vandien voor ons publieke bestel. Bovendien, hoe zullen bedrijven en private verzekeraars in die omstandigheden omgaan met chronisch zieke werknemers? Hun loon moet telkens uit het eigen vermogen worden betaald, zonder dat er een arbeidsprestatie tegenover staat. Welke reïntegratie-verplichtingen in termen van scholing en overplaatsing komen dan over hen heen? Hoe hard zal het spel gespeeld gaan worden door bedrijven en private verzekeringsinstellingen die ook onderling in een concurrentiestrijd zijn verwikkeld? Door private verzekeringsinstellingen die ook meer en meer arbeidsongeschiktheidsrisico's (WAO) zullen gaan verzekeren. Wat een en ander zal gaan betekenen voor het wervings- en selectiebeleid van ondernemingen en de aard van de arbeidscontracten (tijdelijke dienstverbanden etc.) laat zich raden. Ook laat zich raden dat in die tijden het werken in avonduren, tijdens christelijke feestdagen en weekenden geen vrijblijvende zaak meer zal zijn. Over de effecten op gezins- en sociale leven is al voldoende gedebatteerd. Tegen die tijd zal het echt menens worden.

Bij de discussie over de tweedeling in de zorg stelt minister Borst in alle eerlijkheid dat het kabinet de consequenties van de Ziektewet niet heeft overzien. Voor hoeveel andere effecten en wetten zal dat straks het geval zijn? Voor de minister-president, voor het sociale smaldeel in dit kabinet is het te hopen dat dan de analyse niet zal zijn dat het sociale gezicht anno '94-'98 gekocht werd met in de schoot geworpen belastingmeevallers, terwijl er ondertussen een sociale infrastructuur ontstond waarin het neo-liberalisme en kapitalisme konden gedijen.
'Die Geister die ich rief, werde ich jetzt nicht mehr los', schreef Goethe ooit. Hoe zullen de zwakken tegen die tijd tegen de huidige euforie aankijken? Ik zou er, kruipend in de huid van sociaal-democraat, niet per se gerust op zijn. Toch lijkt me die toekomstige maatstaf een belangrijk meetpunt voor de politiek van vandaag.

Dr. A. Klink is redactielid van Christen Democratische Verkenningen.

In memoriam Jacques Aarden

De eind november 1997 op 83-jarige leeftijd overleden oud-staatsraad drs. Jacques Jacobus Maria (J.J.M.) Aarden verdient in de kolommen van dit blad herdacht te worden.

Gedurende twee decennia, van 1945 tot 1968 was hij directeur-secretaris van het Centrum voor Staatkundige Vorming, één van de drie rechtsvoorgangers van ons Wetenschappelijk Instituut. In 1962 werd hij lid van de Tweede Kamer voor de KVP. Na de Nacht van Schmelzer nam hij steeds meer afstand van de toenmalige fractie om tenslotte medeoprichter te worden van de Politieke Partij Radicalen (PPR). Hij bleef tot 1972 lid van de Tweede Kamer en werd in 1973 benoemd tot lid van de Raad van State. In 1984 ging hij met pensioen.

Formele complicatie

Als directeur van het Centrum voor Staatkundige Vorming had hij met twee belangrijke complicaties te maken, een van meer formele aard, en een van culturele aard.

De formele betrof de tweeslachtige positie van het Centrum voor Staatkundige Vorming in de relatie met de Katholieke Volkspartij (KVP).

De relatie van de wetenschappelijke bureaus tot hun verwante partijen is altijd al delicaat, hier en in het buitenland. Zij dienen beleidsvernieuwend en beleidskritisch te opereren; zij dienen een wetenschappelijke integriteit te bewaken, en zij dienen – geloofwaardig – als brug te kunnen fungeren tussen de wereld van de politiek en die van de *academia*.

Terzelfder tijd plegen zij *research* ten behoeve van hun verwante partijen en worden zij ingeschakeld voor structurele (partijprogramma's) en incidentele dienstverlening. Dat geeft een hybridisch karakter, waarin het gevaar van ongeloofwaardigheid zowel naar de academische wereld als naar de verwante politieke beweging steeds op de loer ligt.

Het Centrum voor Staatkundige Vorming nu kreeg te maken met nog een andere complicatie.

In 1945 was immers de Katholieke Volkspartij gestart als niet-confessionele, niet kerkgebonden, maar programmatische partij. Die intentie kwam echter eerst in de praktijk en later zelfs formeel niet geheel uit de verf.

Velen, binnen en buiten de katholieke gemeenschap zagen de KVP toch vooral primair als de feitelijke opvolger van de RK Staatspartij en dus ook toegerust met een primaire en allesoverheersende doelstelling van emancipatie van dè katholieke bevolkingsgroep en behartiger van haar belangen, inclusief die van het kerkelijk instituut. Vele katholieken, met name ook intellectuelen, voelden zich weinig gelukkig met deze feitelijke situatie. Het meest gepronnonceerd kwam dat naar voren bij degenen, die de Doorbraak naar de PvdA

hadden doorgezet en waren gekomen tot de vorming van de katholieke werkgemeenschap in die partij. Daar had de KVP merkwaardigerwijze echter minder last van (ook doordat het sociaaldemocratisch gehalte van de PvdA zo overduidelijk werd) dan van de afstand die vele katholieke intellectuelen, met name in Nijmegen, van de katholieke partij namen.

Een wetenschappelijk instituut, dat ook een brug naar die groepering moest slaan, had het daarom sowieso niet gemakkelijk, maar dat werd nog moeilijker, toen na het Mandement (1954) ook formeel de KVP de katholieke eenheidspartij werd, en ruimte moest laten voor bijvoorbeeld de groep-Welter, die zich steeds verzet had tegen de onafhankelijkheid van Indonesië.
Het Centrum werd in feite opgezadeld met de taak een platform te zijn ook voor die vele intellectuelen, die zich niet wilden bekennen tot de KVP als partij, maar die ook weinig heil zagen in aansluiting bij een andere politieke beweging.
Lidmaatschap van de KVP was dan ook uitdrukkelijk geen vereiste om mee te doen aan de studiecommissies, adviezen uit te brengen en in het algemeen beleidsaanbevelingen te doen aan wie, ja aan wie anders dan diezelfde KVP. Het zal duidelijk zijn, dat dit de positie van het Centrum en ook van zijn intellectuele en fijnzinnige directeur-secretaris niet vergemakkelijkte.

Culturele complicatie

Maar ernstiger nog was de culturele factor. Wie de geschiedenis van de KVP bestudeert, zoals die door Bornewasser in zijn boek 'Katholieke Volkspartij 1945-1980. Band I: Herkomst en groei (tot 1963).' is beschreven, en wie nog

Dat er een katholieke intellectuele politieke traditie was, die bijwijlen zelfs sterker was dan de KVP, is mede te danken aan het Centrum voor Staatkundige Vorming. Dat Centrum was in feite het eenmansbedrijf van Jacques Aarden. *(foto ANP)*

zelf bij die beweging betrokken is geweest, weet, dat er een sterke anti-intellectualistische stroming in die partij aanwezig was. Die constatering is iets anders dan de schuldvraag beantwoorden, want er zou veel te zeggen zijn voor de stelling, dat in ieder geval ook in de cultuur van de Nijmeegse universiteit vanaf de stichting tot in de jaren vijftig sterke elitaire elementen waren, die weinig verwantschap gevoelden met het volkse emancipatiestreven. Maar feit was, dat met name in tegenstelling tot het Tilburg van Cobbenhagen en De Quay de kloof tussen de Mauritskade (partijbureau van de KVP in Den Haag) en de Wilhelminasingel (Aula Nijmeegse Universiteit) heel breed en heel diep was. De geografi-

sche afstand speelde en speelt daarbij ook een niet geringe rol. De corporatistische opbouw van de KVP – ook weer mede het gevolg van haar karakter als eenheidspartij – bevorderde evenmin de dialoog met de intellectuelen.

In ieder hoofdstuk van Bornewassers boek duikt die spanning tussen de antiintellectuelen en de katholieke academische wereld wel ergens op.
In die spanning moest Aarden (en met hem eerst Prof. W. v.d. Grinten en later Prof.dr. Th.L.M. Thurlings) opereren.

Eenmansbedrijf

En in die spanning heeft Aarden geopereerd, met resultaten. In een beweging, die op dat terrein haar traditie nog moest vestigen, ontwikkelde zich het Centrum tot een wetenschappelijk instituut, dat bij haar vijftienjarig bestaan in 1960 een honderdtal beleidsrapporten had geproduceerd. Maar daarnaast had het door een groot aantal lokale afdelingen een brede uitstraling in de katholieke wereld van die dagen, en het was in zoverre ook zijn tijd ver vooruit, dat het op die manier sterk drempelverlagend werkte voor inhoudelijke politieke betrokkenheid. Het Centrum stimuleerde en organiseerde landelijk breed het inhoudelijke debat over hoe de katholieke sociale leer in de politiek vertaald kon worden.
Het was grotendeels het werk van één man, die zich niet oplegde, maar luisterde, stimuleerde, en bijwijlen, en met name bij redevoeringen zeer kon inspireren.

De invloed van het bureau op de Prinsengracht – ook dat was symbolisch – is groot geweest en hoe moeilijk meetbaar ook kan toch gesteld worden, dat toen de katholieke zuil implodeerde, er nog een cohort katholieke intellectuelen aanwezig was, die vanuit de combinatie van politieke en principiële betrokkenheid het gesprek met anderen kon aangaan over de vraag, hoe christelijke waarden vorm konden blijven houden in de Nederlandse staatkunde. Dat er een katholieke intellectuele politieke traditie was, die bijwijlen zelfs sterker was dan de KVP, is mede te danken aan het Centrum voor Staatkundige Vorming. Dat Centrum was in feite het eenmansbedrijf van Jacques Aarden.

Middelpunt afscheidingsbeweging

Wie op grond van die inzet en die verdiensten mocht hebben verwacht, dat Aarden een prominente plaats in de politiek zou hebben gekregen van de KVP vindt in zijn 'bungelpositie' op de lijst een bevestiging van die spanning tussen de representanten van de verschillende maatschappelijke groeperingen, de vertegenwoordigers van lokale belangen en de bestuurders/ministeriabelen. Ruimte voor *'egghead's'* was en bleef schaars.
De lage plaats voor Aarden (en ook voor iemand als de principiële mr. K. van Rijckevorsel) was voor sommigen aanleiding om juist wel op de KVP te stemmen, met een duidelijke voorkeurstem, en voor anderen was dat de druppel, die de emmer deed overlopen en hen naar andere bewegingen joeg.

In dat klimaat tekenden zich al snel de scheuren en scheidslijnen af. Dat de conciliaire Aarden daarbij het middelpunt werd van een afscheidingsbeweging zegt veel over de diepte van de vertrouwenscrisis in die enkele jaren tevoren (einde kabinet-De Quay in 1963) zo triomfantelijke partij.

Dat de zeer gelovige, kerkbetrokken Aarden, die bovendien de lokale politiek een zeer warm hart toedroeg, een factor werd van betekenis in het nationale en vooral Amsterdamse debat over de herijking van de verzuilde politieke verhoudingen, tekent tegelijkertijd zijn integriteit, het serieus nemen van zijn principiële, dus radicale politieke keuzes als zijn vereenzaming.

Inspirator en gesprekspartner

Een echte politiek leider is Aarden nooit geweest, niet in zijn KVP-tijd, en niet in zijn latere jaren in de PPR. Hij was veel meer inspirator en faciliteerder, gesprekspartner dan voorganger of opponent. Daarom werd hij ook een *'old soldier, who just faded away'*.

Dat had behalve met zijn karakter ook te maken met die factor, waar zovele Brabantse katholieken in de politieke arena tegenop lopen. In de eigen katholieke kring werden zij zo gemakkelijk overstemd door de beter opgeleide, maar vooral meer uitgesproken, soms hardere, soms ook ambitieuzere katholieken van boven de rivieren, niet zelden uit de weerbare kringen in Amsterdam en Rotterdam. En buiten hun eigen kring was er die wereld, die debat vraagt, zich presenteren, opponeren, nadrukkelijke aanwezigheid, assertiviteit in plaats van soms en in ieder geval naast de inzet voor een bepaald ideaal of een legitiem belang.

Zachtgestemden als Aarden halen zelden de voorpagina's of zelfs de opiniepagina's.

In zijn laatste jaren volgde Aarden weer met grote belangstelling de ontwikkelingen in het CDA. Het zal hem toch plezier hebben gedaan, dat binnen die beweging er een groeiende behoefte aan inhoud en reflectie zichtbaar werd, juist na de tegenslagen. Het deed hem in ieder geval pijn – ons laatste contact – als die beweging gemarginaliseerd zou worden.

Een man, verdwaald soms in het Haagse geweld, maar met krachtige innerlijke overtuigingen, moed en betrokkenheid. Ook hij behoort tot de erflaters van de christen-democratie.

Mr. J.J.A.M. van Gennip is directeur van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA.

Tussen Staat en Maatschappij

Het boek 'Tussen Staat en Maatschappij' (over de geschiedenis van de christen-democratie in België tussen 1945 en 1995) laat zien dat de christen-democratie in België veelkleurig van aard is. Er zijn opmerkelijke verschillen met Nederland zoals de grote invloed van standsorganisaties en het feit dat het politieke zwaartepunt bij de partij en niet bij de gekozen volksvertegenwoordigers ligt.

In 1995 verscheen het boek 'Tussen Staat en Maatschappij' over de geschiedenis van de christen-democratie in België tussen 1945 en 1995.

Het is een omvangrijk werk geworden: 563 pagina's. De bladzijden 519 tot 563 bevatten de voetnoten. Reeds dit laatste geeft aan dat hier sprake is van een wetenschappelijk werk. Dit was ook de uitdrukkelijke opzet van de initiatiefnemers Frank Swaelen en Charles-Ferdinand Nothomb. Zij formuleren het zelf als volgt: "Het gevaar van een dergelijke onderneming was uiteraard dat zij zou uitmonden in een ongeloofwaardige zelfverheerlijking. Daarom werd van meet af beslist uitsluitend wetenschappelijke normen bij de redactie van het boek te hanteren".

Prof.mr.dr. A. Postma

De inhoud valt in drie delen uiteen. Deel 1 (pagina 11-118) gaat over de christen-democratie in het Belgische politieke landschap en is onderverdeeld in vijf hoofdstukken die bepaalde tijdvakken behandelen. Deel 2 (pagina 119-262) handelt over de structuur en de verankering van de christen-democratische partijen en is onderverdeeld in vier hoofdstukken. Deel 3 (pagina 263-518) behandelt de invloed van de christen-democratie op het politieke leven. Dat gebeurt in tien hoofdstukken, die elk een beleidsterrein behandelen, dat overeenkomt met één van de departementen. In deze recensie zullen slechts enkele van de vele capita behandeld kunnen worden.

Het ontstaan van de christen-democratie

Interessant is de beschrijving die gegeven wordt van het ontstaan van de christen-democratie. Hieruit blijkt dat een onderscheid gemaakt moet worden

tussen katholieke partij enerzijds en christen-democratie anderzijds. De christen-democratie ontwikkelde zich niet tot een afzonderlijke partij, maar tot een duidelijk herkenbare en georganiseerde fractie binnen de katholieke partij. Daarnaast bestond een andere fractie binnen de katholieke partij: de conservatieven.

Kenmerkend voor Vlaanderen vóór de Tweede Wereldoorlog was de aanwezigheid van het begrip christen-democratie in twee betekenissen: er was de christen-democratie in enge zin, die betrekking had op het Algemeen Christelijk Werkersverbond (ACW); daarnaast was er een christen-democratie in brede zin, waarvan het maatschappelijk programma luidde: "Christelijk, Vlaams en volksgezind".

Na de Tweede Wereldoorlog kwam het tot de oprichting van de Christelijke Volkspartij (CVP). Wezenlijk voor de nieuwe partij was het Kerstprogramma van 1946. Hoeksteen was het personalisme: de ontplooiing van de persoon in zijn gezin en in zijn beroepsactiviteiten.

De opbouw en geaardheid van de CVP

Het overwicht ligt niet meer bij de verkozenen, maar bij het partijapparaat zelf. De verkozenen moeten zich onderwerpen aan de partijtucht, waardoor op termijn ook hun individuele verantwoordelijkheid overging naar de partij. Opmerkelijk in de CVP is de sterke aanwezigheid van de standsorganisaties. Formeel-juridisch bestaan deze niet, doch in de praktijk spelen ze een grote rol. Parlementsleden worden toegerekend aan een bepaalde stand. In 1946-1965 was het aandeel van het ACW (Algemeen Christelijk Werkersverbond) 35,1%, in 1995 49%. Het aandeel van de Boerenbond bedroeg in 1946-1965 20,6, in 1995 14%. Het Nationaal Christelijk Middenstandsverbond haalde in 1946-1965 17,6%, in 1995 22%. Het percentage van de standenlozen bedroeg in de periode 1946-1965 22,5%, in 1995 11%. De ontwikkeling van de afgelopen halve eeuw gaat dus niet in de richting van een verzwakking van de standsorganisaties, maar toont juist een vergroting van hun invloed.

Sedert de statutenwijziging van 1989 wordt van de CVP-leden heel wat verwacht. Geëist wordt dat zij meedoen aan een gemeenschappelijk denken en handelen; actief meewerken aan de ontwikkeling en het uitdragen van de christen-democratische politieke overtuiging; mee inhoud en gestalte geven aan de partij; de interne regels eerbiedigen en loyaal meewerken aan de uitvoering van de beslissingen genomen door partijorganen; en actief deelnemen aan het georganiseerde maatschappelijke leven. Naast actieve leden kent de partij ook cliënt- en sympathisantenleden.

Sedert de statutenwijziging van 1989 is er sprake van 'een gematigd dualisme' tussen de fracties enerzijds en de vertegenwoordigers in de regering anderzijds. Zo werd onder meer bepaald dat de fracties hiërarchisch niet ondergeschikt zijn noch aan het nationaal partijbestuur noch aan de regering(en).

Wat is de verhouding van de CVP tot de katholieke Kerk en de katholieke organisaties? De katholieke zuil heeft zich sedert de jaren vijftig kunnen handhaven, echter uitsluitend door middel van een verregaande secularisatie van zijn ideologische basis. De plaats van de Kerk als overkoepelende

en integrerende instantie is grotendeels ingenomen door de partij. De CVP is tot op heden bijna als een Siamese tweeling met de belangrijkste katholieke sociale organisaties verbonden gebleven, met name de standsorganisaties en daarnaast vooral het katholiek onderwijs en Caritas Catholica. Maar de voortdurende electorale achteruitgang van de CVP leidt er toe dat zij langzamerhand niet langer in staat dreigt te zijn haar centrale functie waar te maken. De leden en vooral cliënten van de katholieke organisaties stemmen immers niet langer volgens de verzuilde lijnen. Voor de grote katholieke organisaties in Vlaanderen doemt er op termijn daardoor een belangrijk probleem op. Door de toenemende voorrang die zij geven aan hun eigen domeinspecifieke doelstellingen, verwijderen zij zich bovendien als vanzelf van de andere organisaties en van de zuil zelf.

De kiezers van de CVP

Van alle partijen is het electoraat van de CVP het meest heterogeen als men kijkt naar het genoten onderwijs en de socio-professionele samenstelling. De trouwe CVP-kiezers vallen te typeren als cultureel conservatieve kiezers. Meer dan het gemiddelde zijn ze tegen liberalisering van abortus, ze hangen relatief meer autoritaire denkbeelden aan, ze hebben meer reserve tegen een onbeperkte (en kritische) vrije meningsuiting in het openbaar, ze leggen meer de nadruk op natuurlijke verschillen tussen mannen en vrouwen, en ze wijzen iets minder radicaal de superioriteit van het blanke ras af.
Betekent dit nu dat deze kiezers aangetrokken worden door het Vlaams Blok? Dat is niet het geval. Vanwege andere aspecten in hun levensbeschouwing – de zogenoemde sociaal-culturele christenheid met de klemtoon op sociale rechtvaardigheid en medemenselijkheid – worden ze juist afgeremd om extreem-rechts te kiezen.
De hoogste score (50%) haalt de CVP bij de kerkelijke katholieken. Voorts wordt het stemmen op de CVP bevorderd door het lidmaatschap van een christelijke sociale organisatie. Voor de jonge kiezers gaat dat echter niet meer op.

De ideologie van de CVP

In haar Kerstprogramma van 1945 koos de CVP voor het personalisme. De uitoefening van de politieke macht is onderworpen aan een kerndoelstelling: de ontplooiing van de persoon. De partij gaat uit van de idealen van vrijheid, gelijkheid en rechtvaardigheid die de erfenis zijn van het westerse humanisme. De partij heeft géén binding meer met een bepaalde geloofsbelijdenis en staat open voor allen, gelovigen en ongelovigen, verenigd rond de wezenlijke grondwaarden van de westerse beschaving. Het doel van de partij is niet meer de verdediging van de katholieke godsdienst, van zijn instellingen en van zijn werken. De partij blijft evenwel een 'Christelijke partij'.

De eerstverantwoordelijke voor de ontplooiing van de persoon is de persoon zelf die vrij, in volle overeenstemming met de waarden die de zijne zijn, de levenswijze moet vinden die hem past. De CVP is voorstander van het ideologisch pluralisme.
Het begrip 'persoon' staat tegenover het begrip 'enkeling' dat van liberale huize is. De menselijke persoonlijkheid kan slechts opbloeien in voor haar geschikte 'maatschappelijke kaders', waaronder de natuurlijke gemeenschappen, de 'tussenmaatschappijen'; het gezin en

het bedrijf op de eerste plaats, vervolgens het vaderland.
De Staat is niet de eerstverantwoordelijke voor de ontplooiing van de persoon. De taak van de Staat bestaat er eerst en vooral in het pluralisme te verdedigen, de natuurlijke gemeenschappen aan te moedigen en ze de meest gunstige ontplooiingskansen te waarborgen. De Staat heeft ook de opdracht zich in te zetten om de nodige maatregelen te treffen opdat iedereen zijn persoonlijkheid zou kunnen ontplooien.

In de periode 1968-1995 evolueerde de partij van personalisme naar sociaal personalisme. Dit betekent dat de CVP meer aandacht kreeg voor de sociale determinanten van de persoonswording. De structuren van het menselijk wonen, ruilen, zorgen en communiceren kunnen een hulpmiddel zijn voor een personalistisch beleid. De misstanden in het verleden had men slechts bestreden door morele oproepen en niet met structurele tegenmaatregelen. Het sociaal-personalisme werd onderverdeeld in vier deelbeginselen: personalisme, solidariteit, verantwoordelijkheid en rentmeesterschap. Het laatste beginsel is duidelijk van CDA-huize. Onder deze beginselen wordt het volgende verstaan:

Het *personalisme* roept ieder mens op om zich te ontwikkelen tot een persoon die in staat is te kennen en te denken, te willen en lief te hebben en die zichzelf weet te richten op een uiteindelijke bestemming die aan deze ontwikkeling zin geeft.
De *solidariteit* stelt dat de mens pas volkomen persoon kan worden samen met de andere mensen en roept hem op de persoonswording en het geluk van de anderen te erkennen als voorwaarde voor zijn eigen persoonswording en geluk.
De *verantwoordelijkheid* roept de mens op om zijn persoonlijke en collectieve geschiedenis niet aan het toeval of aan blinde krachten over te laten maar om er zelf richting en zin aan te geven; in volle vrijheid en bewustzijn, met volle inzet van lichamelijke en geestelijke krachten.
Het *rentmeesterschap* ziet de menselijke persoon in zijn onlosmakelijke verbondenheid met de natuur en de hele kosmische werkelijkheid rondom hem; het roept de mens op om zorg te dragen voor het aardse erfgoed dat hij/zij gekregen heeft, ervan te genieten, de oproep te beantwoorden, het te bewerken en het verrijkt verder te geven.

Op het terrein van de economie is er duidelijk sprake van eigen christen-democratische opvattingen. De christen-democratische opvatting leunt op een fundamenteel verschillend beeld van de mens, de samenleving en de wereld. Daarom hebben christen-democraten een specifieke kijk op de bij de ordening, de doeleinden en de maatregelen betrokken waarden. Conflicten tussen doelstellingen en instrumenten lossen zij op in een evenwichtige synthese die rekening houdt met de feitelijke omstandigheden.
Als het gaat om de economische ordening hechten de christen-democraten in vergelijking met de liberalen meer belang aan de sociale dimensie van de menselijke personen. Het betreft onder meer de sociale verbondenheid in gezin, beroep en onderneming, de solidariteit met de zwaksten in de samenleving, de betekenis van de belangengroepen (sociale middenveld) voor de medezeggenschap van iedereen, voor de sociale vrede, de correctie

van marktfalen door overheidsoptreden.
In vergelijking met de socialisten komen onder meer volgende verschillen tot uiting: grotere betekenis van persoonlijke verantwoordelijkheid en subsidiariteit (particulier initiatief versus overheid) en meer aandacht voor overheidsfalen (meer markt).
Betreffende de doeleinden van de economische politiek ontstaat uit een vergelijking het volgende beeld: (a) tegenover de liberalen: meer belang hechten aan volledige werkgelegenheid, aan redelijke inkomensverdeling, aan zorg voor de minstbedeelden en aan een sociaal aanvaardbare sociale zekerheid; (b) tegenover de socialisten: meer belang hechten aan duurzame economische groei en prijsstabiliteit voor welvaart.

Wat betreft de instrumenten ontstaat een specifieke benadering ingevolge de meningsverschillen over ordening en doeleinden: (a) in tegenstelling tot de liberalen: meer belang hechten aan maatregelen in verband met sectorale en regionale ontwikkeling, met herverdeling en werkgelegenheid, meer aandacht voor overleg tussen belangengroepen en tussen deze groepen en de overheid, alsmede voor overheidsoptreden; (b) in tegenstelling tot de socialisten: meer belangstelling voor begrotingsevenwicht, minder voor overheidsondernemingen en gedetailleerde reguleringen en frequent overheidsoptreden.

Op sociaal gebied is de CVP aanhangster van de beginselen van de overlegeconomie. Dat zijn de vrijheid van vereniging, het subsidiariteitsbeginsel, het harmoniemodel, de medezeggenschap en de autonomie van het georganiseerde bedrijfsleven.
Kenmerkend voor de overlegeconomie is dat de beslissingen worden genomen in het kader van een drieledige institutionele structuur, bestaande uit regering, vakbonden en werkgeversorganisaties.

Met betrekking tot de parlementaire democratie moet worden vastgesteld dat de CVP niet steeds eenduidig heeft gesproken en gehandeld. Voor een partij die haar politieke actie stoelt op een personalistische mensopvatting is het opmerkelijk te moeten vaststellen dat de verruiming en de verfijning van het waarborgen van de fundamentele mensenrechten in het programma zó weinig aandacht hebben gekregen. Ook de behoorlijke werking van de rechterlijke macht heeft te weinig aandacht gehad.

De trouwe CVP-kiezers zijn te typeren als cultureel conservatief.

Op het terrein van het onderwijs brak de CVP in het Kerstprogramma van 1945 met de oude opvattingen. De CVP noemde zich niet exclusief verdediger van de katholieke school, maar pleitte voor de vrijheid van keuze; zowel het Rijk als het vrij initiatief heeft bestaansrecht en inrichtende macht. Het katholiek onderwijs is niet onverenigbaar met het bestaan van andere richtingen. In het Kerstprogramma werd het aldus geformuleerd:
"De CVP stelt voor de schoolkwestie op te lossen en een einde te maken aan de steriele geschillen waartoe ze aanleiding gaf. Zij meent, dat het openbaar onderwijs en het door privaat initiatief ingerichte onderwijs, niet in dier voege mededingers zijn dat het verval van de

ene een succes betekent voor de andere, maar wedijveraars die, ieder op zijn wijze zoveel mogelijk moeten bijdragen tot de grootheid van het nationaal onderwijs. De CVP, die alle gewetensvrijheid eerbiedigt, verlangt dat alle gezinshoofden aan hun kinderen het onderwijs en de opvoeding zouden kunnen bezorgen in overeenstemming met hun opvatting over de bestemming van de mens, steeds met inachtneming der grondwaarden van staat en maatschappij".

De CVP en de staatshervorming

Uitvoerig wordt beschreven hoe op het terrein van de staatshervorming de ontwikkeling van de CVP is geweest. De CVP is opgericht als een unitaire partij. Onder druk van de omstandigheden is zij geëvolueerd van unitair naar federaal standpunt. Zelfs confederale standpunten worden in de partij geventileerd. De taalkwestie heeft er voor gezorgd dat de christen-democratie in twee aparte partijen is gesplitst: de Nederlandstalige CVP en de Franstalige PSC. Het contact tussen beide partijen is marginaal.

Conclusie

Het boek laat zien dat de christen-democratie in België veelkleurig van aard is. Opmerkelijke verschillen met Nederland zijn aan te wijzen. Zo is de invloed van de standsorganisaties zeer nadrukkelijk aanwezig. Voorts ligt het politieke zwaartepunt bij de partij en niet bij de gekozen volksvertegenwoordigers. De christen-democratie is niet van steen, maar wordt in zijn uitingen gevormd door politieke en historische omstandigheden. Een van die omstandigheden wordt gevormd door de tweetaligheid in België. In Vlaanderen ontstond een nauw verband tussen christen-democratie en Vlaamse beweging. De christen-democratie in Vlaanderen kan aldus beschouwd worden als een emancipatiebeweging binnen het katholicisme, en soms ook tegen het katholicisme.

Het boek 'Tussen Staat en Maatschappij' is een standaardwerk. De Nederlandse christen-democratie heeft een dergelijk werk dringend nodig.

Prof.mr.dr. A. Postma is vice voorzitter van de Eerste Kamer en hoogleraar Onderwijsrecht en Staatsrecht

'Tussen Staat en Maatschappij. 1945-1995 Christen-Democratie in België.' Onder hoofdredactie van Wilfried Dewachter, George-Henri Dumont, Michel Dumoulin, Emmanuel Gerard, Emiel Lamberts, Xavier Mabille, Mark Van den Wijngaert. Uitgeverij Lannoo.

Het profiel van de nieuwe christen-democratie

De paarse partijen zenden naar elkaar, nog voor de kiezer gesproken heeft, steeds duidelijker liefdessignalen en zijn zelfs bereid op voorhand hun programma's aan elkaar aan te passen. Valt er nog wel wat te kiezen is een terechte vraag. Voor het CDA vormt die vervlakking een gouden kans. Een christelijke en principiële partij kan juist nu de zo gemiste lange termijnvisie op de richting van onze samenleving uitstralen en vertalen in politieke keuzes. Dat is de meerwaarde van de nieuwe christen-democratie.

De aantrekkingskracht van een partij bestaat uit verschillende componenten. Voelen bepaalde groepen, belangen of regio's zich met de partij verwant? Zijn de gezichtsbepalende personen appellerend en competent genoeg? Is het programma relevant voor de problemen zoals de kiezer die ervaart? Is er een lange termijnvisie die perspectief biedt? En, zijn de verschillende elementen met elkaar in harmonie en past de partijcultuur bij de boodschap en de personen?

De verwijten dat de verkiezingsprogramma's zoveel op elkaar lijken, golden in ieder geval niet voor het CDA-programma 'Samenleven doe je niet alleen'. Trouw sprak over "het nobelste in de mens" en andere media constateerden dat het CDA-programma het enige was wat de echte onderstroom in de samenleving vertolkte. Kritiek was er ook. Het zou te links zijn en daarmee niet in harmonie met dat andere element: de herkenbaarheid naar de verwante groeperingen en belangen.

Links programma?

Echter, wat is er links aan een programma dat zwaar inzet op versterking van de rechtsstaat en de belofte van die tienduizend agenten wel uitgevoerd wil zien? Wat is er links aan het willen beëindigen van het gedoogbeleid, aan de eis van inburgering van allochtonen en aan de recivilisatie van de publieke ruimte? Wat is er links aan een programma dat zo kiest voor respect voor menselijk leven, juist in de meest kwetsbare fases en dat om meer discipline en normen in het onderwijs vraagt? Voor ruimte voor een kindvriendelijk gezins- en familiebeleid? Voor een plaats voor de ouderen in het hart van de samenleving en niet aan de rand ervan?

De schaal van links-rechts is hopeloos achterhaald, zegt A. Etzioni, de voorman van de communitaristische beweging in zijn laatste boek *'The new golden rule'*. Het politieke en maatschappelijke debat zal de komende jaren gaan over zaken als de verhouding tussen individu en samenleving en de verhouding tussen vrijheid en orde. Het waardendebat zou weleens het centrale thema van de politiek in de komende decennia kunnen worden, zo voorspelde het Duitse

blad *Focus*. Zowel de PvdA als de VVD hebben dit zo broodnodige ideologische debat gefrustreerd.

Herstel politiek visioen

De gouden kans voor de christen-democratie ligt in het herstel van het politieke visioen. Dat is de vertaling van de hoop en de angst van hedendaagse mensen, van hun successen en teleurstellingen en vooral ook van hun dilemma's en paradoxen. Het gaat in de politiek om het openen van realistische vergezichten en niet om blikvernauwingen tot de horizon van de volgende verkiezingen. Een lange termijnvisie. Het durven stellen van de vraag: wat is er in onze cultuur echt gaande en hoe kan ik vanuit de politiek daarop inwerken? Omdat het politieke debat zich geruime tijd moest concentreren op vragen van bedreigingen van buiten (Koude Oorlog) en binnen (de omvorming van de verzorgingsstaat) werd deze vraag lange tijd niet gesteld.
Het gaat nu om vragen naar de plaats van de menselijke persoon die meer is dan een consument of belastingbetaler, om de vraag of de samenleving niet meer is dan een zandbak van losse individuen en om de vraag of de blijvende oriëntatie op een aantal centrale waarden niet verder moet gaan dan zelfverwerkelijking. De vraag of we kiezen voor de toekomst of dat we ons blijven fixeren op het hier en nu.

Politiek antwoord nodig

Christen-democraten moeten geweldig uitkijken om niet in een soort moralisme te vervallen, zeker niet in een land waar het zoveel mist en regent. Maar we kunnen niet om de analyses en observaties van zovelen heen, dat in de huidige trends gevaren zitten van desoriëntering, dehumanisering en desintegratie. Om die tendensen te onderkennen, tendensen die echter ook een uitdaging vormen, is een politiek antwoord nodig. Een politiek antwoord waar de mensen in het voorbije jaar om vroegen ten tijde van de moorden op Kloppenburg en Tjoelker en de Beursfraude. Een politiek antwoord ook op de vragen van al die jonge mensen die klem raken tussen carrière en het hebben van een normaal sociaal leven.

De leemte van lange termijnvisies in politiek duidelijke keuzes is merkbaar. Zo willen de paarse partijen het veiligheidsprobleem oplossen met alleen maar 'meer blauw op straat'. Ook het CDA is een groot voorstander van meer politie en ferme rechtshandhaving, maar er is meer nodig. Dat andere spoor heet veiligheidsontwikkeling en dat moet gerealiseerd worden door degelijke morele toerusting en normstelling en samenlevingsverbanden en een leefomgeving die misdaad, geweld en vernieling voorkomt. De verschraling van het onderwijs en de media lijkt in financieel en in moreel opzicht bewust getolereerd, zo niet gewild te worden, terwijl juist nu herstel van het aanzien van onderwijsgevenden, versterking van de identiteit van scholen en kwaliteitsverbetering een absolute noodzaak zijn met het oog op de toekomst. En wie de mond vol heeft over democratisering zou meer respect op moeten brengen voor de positie van juist de omroepverenigingen van burgers in het publieke bestel. De verkilling van de zorg, geen tijd meer voor

De versplintering van de samenleving vraagt een samenhangend antwoord van armoedebestrijding, integratie, toelatingsbeleid van vreemdelingen en bestrijding van verschillende vormen van tweedeling.

een warm woord en lange wachtlijsten, zegt heel veel over het achterliggend mensbeeld. De versplintering van de samenleving vraagt een samenhangend antwoord van armoedebestrijding, integratie, toelatingsbeleid van vreemdelingen en bestrijding van verschillende vormen van tweedeling.

Een lange termijnverbond

Toen Tony Blair een visie ontwikkelde op de toekomst van de Britse samenleving stroomden vele tienduizenden nieuwe leden toe naar zijn partij. Een duidelijk signaal dat mensen geen politieke desinteresse hebben, maar zitten te wachten op visie, op een lange termijnverbond, zoals E. Hirsch Ballin schreef in het onlangs verschenen boek *Poldergeest*.

Er zijn nogal wat aanwijzingen dat ook in de Nederlandse samenleving – met name in de generatie van vijfentwintigtot veertigjarigen – gewacht wordt op een perspectief, op dat verbond. Deze generatie staat voor geweldige kansen, maar ook tekorten, dilemma's ; het zou wel eens zo kunnen zijn, dat juist de christen-democratie daar geweldige kansen heeft. Als het CDA tenminste de moed heeft dat visioen in de komende jaren systematisch en consequent te vertalen.
Het gaat om ruimte scheppen voor het combineren van werk en zorg, om een integraal veiligheidsbeleid, om kwaliteit en identiteit bij onderwijs en media, om warmte en menselijkheid in de zorg, om het bijeenhouden van een samenleving die iedereen in zijn of haar waarde laat. Een CDA dat die visie in zijn politiek optreden tot uitdrukking brengt, vertaalt in tastbare maatregelen en daadwerkelijk kiest voor de instellingen die de kwaliteit van de samenleving verzekeren, kan voldoende nieuw profiel en werfkracht krijgen. Dat zal duidelijk blijken tegenover het al voor de verkiezingen beoogde Paars II dat zeker geen 'gewoon' kabinet zal zijn, maar het juist zal laten aankomen op confrontaties op al deze en andere terreinen, die de christen-democraten en haar achterban zo dierbaar zijn.
Dat zal evenzeer blijken uit die eigen herkenbare bijdrage als het CDA weer mee regeert.

Mr. J.J.A.M. van Gennip is directeur van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA en lid van de Eerste Kamer.

Drieluik Ruijs, Klompé en Lubbers

Het in deze uitgave gepubliceerde hoofdstuk 'Marga Klompé: zorg en solidariteit' is afkomstig uit een politieke trilogie van de hand van Ruud Lubbers over drie vooraanstaande christen-democratische staatslieden – behalve Klompé en Lubbers zelf, Charles Ruijs de Beerenbrouck – die eind maart verschijnt. In dit boek geeft Lubbers aan wat in lijn met de idealen van Ruijs en Klompé – zijn christen-democratische 'voorouders' – zijn inspiratiebronnen bij het politieke handwerk zijn geweest. Ruijs, Nederlands eerste katholieke premier, blijkt met zijn sociale bewogenheid en zijn gewetensvolle, verzoenende wijze van werken een voornaam voorbeeld voor Lubbers.
Van Marga Klompé heeft hij vooral de interesse in de ethische dimensie van de politiek meegekregen, de zorg voor gerechtigheid en solidariteit. Lubbers plaatst zijn beide voorbeelden in hun tijd en geeft aan waarin juist zij hem inspireren. Hij analyseert wat er in de eeuw tussen Ruijs en hemzelf veranderd is. Tot slot blikt hij vooruit: wat is de betekenis van de christen-democratie en hoe gaat het nu verder?

Het boek, dat 136 pagina's zal tellen en in de boekhandel f 29,50 zal kosten, is speciaal voor lezers van Christen-Democratische Verkenningen te bestellen bij de uitgever voor f 24,50 incl. verzendkosten. Stuur onderstaande bon in een ongefrankeerde envelop naar: Uitgeverij Valkhof Pers, Antwoordnummer 1701, 6500 VB Nijmegen.

BON

Hierbij bestelt ondergetekende . . . . ex. van *Een politieke trilogie: Ruijs, Klompé, Lubbers* á f 24,50 incl. verzendkosten

Naam: . . . . . .

Adres: . . . . . .

Woonplaats: . . . . . .

Handtekening: . . . . . .

INHOUD

Ter introductie *114-115*

Uitbreiding Europese Unie:
Een historisch veiligheidspolitiek belang
Drs. C.C.J. Veldkamp *116-123*

Hardlopers en handicaps bij uitbreiding Europese Unie
Drs. A.M. Oostlander *124-134*

Column
Prof.dr. M.L. Bemelmans-Videc *135-136*

Forum: Embryo's en klonen
Prof.dr. L. Bosch *137-142*

De afrekening van paars met het christelijk erfgoed
Dr. H. van Spanning *143-150*

Periscoop: Zelfregulering en 'polderkringen'
Prof.mr.dr. J.P. Balkenende *151-160*

Ter introductie

De komende uitbreiding van de Europese Unie is hoofdbestanddeel van dit nummer. Twee auteurs schetsen voorwaarden en doelstellingen uit verschillende invalshoeken. Veldkamp brengt een diplomatieke invalshoek in, Oostlander een parlementaire. Bij beiden gaat het om de echte doelstelling: een veilig en solidair Europa, dat vrede versterkt en in stand houdt, waarbij de economie belangrijk, maar niet hoofddoel is. Ook nooit geweest is. Veldkamp heeft de moed anno 1998 te refereren aan de oorspronkelijke Europese idealen van de beginjaren, waarbij de stapsgewijze realisering vooral via economische verstrengeling moest verlopen. Hij ontkent de betekenis van de economische sector niet, maar plaatst de uitbreiding naar Midden- en Oost-Europa terecht tegen de achtergrond van Europese stabiliteit en vrede. Hij kent uit ervaring de gevoelens en motieven waarmee 'bevrijde' landen aankijken tegen hun toekomstig EU-lidmaatschap. Als diplomaat brengt hij ervaringsgegevens in uit het bilaterale vlak, dat ook voor de multi- en supranationale toekomst grote betekenis behoudt. Hij wijst ook op de noodzaak van een goede (mede via de diplomatie op te bouwen en te onderhouden) kennis over Europees-budgettaire zaken en opvattingen daaromtrent in de diverse landen. Die passages doen mij er weer eens aan denken hoe gewenst en in het Nederlands belang wat meer diplomatie ook zou zijn bij het optreden van onze hoofdrolspeler terzake: de minister van Financiën. Oostlander kent ook uit eigen waarneming de situatie in veel 'bevrijde' landen en benadrukt criteria van rechtstatelijkheid die de Unie behoort aan te leggen, naast en voorafgaande aan sociaal-economisch-financiële voorwaarden, die bij toetredingen aan de orde plegen te komen. Hij verrijkt de lezer met de recente geschiedenis van het ingezette toetredingsproces, inclusief de boeiende invloed daarop van het Europees Parlement. Ons land diep rakende ontwikkelingen, die wij in de media stelselmatig missen.

Herwaardering van het publieke ambt

De column die onze collega Bemelmans-Videc wijdt aan een zinsnede in het CDA-verkiezingsprogam betreft zowel een vanzelfsprekendheid als een loodzware opgave: herwaardering van het publieke ambt. De weg terug naar een bestel waarin de bestuurlijke en overheidsdeugden voor iedereen zichtbaar en vanzelfsprekend waren, bestaat niet. Het zal een nieuw te kweken bestel moeten zijn waarbij de door schrijfster genoemde kwalificaties, de leidende persoonlijke waarden van de politiek-maatschappelijke elite geleidelijk weer gaan behoren. Dat is niet alleen een kwestie van versterking van technische en ethische bekwaamheid van politieke en ambtelijke bestuurders. Het is ook een kwestie van aankijken tegen het "al-

gemeen belang" en tegen de hoge taak, het verheven ambt van de dienaren van dat algemeen belang. Dat is de laatste decennia helaas niet buiten de verloedering gebleven. Naar mijn persoonlijk oordeel is dat niet los te zien van de wijze waarop we getracht hebben de "staat" minder log te maken. De conceptie daarbij van allerlei tussenvormen tussen de overheids- en de particuliere sector – zonder structuur en visie – heeft er mede toe bijgedragen dat "het publieke ambt" in aanzien, verschijning en werking naar beneden is gegleden. Opnieuw aanzien verwerven en weer met aanzien functioneren is zaak van iedereen, zeker ook de media, onverminderd hun taak het overheidsgedrag kritisch te volgen. De schrijfster constateert de beperkingen van de noodzakelijke opwaardering door instructies en trainingen. Een "ethos als persoonlijke duiding van generale waarden" is niet alleen cursorisch op te bouwen; het meest effectief ziet zij dat gebeuren door ze eenvoudig "voor-te-leven": door voorbeeldige houding en gedrag van zittende politieke en ambtelijke gezagsdragers.

Primaat van de samenleving

Balkenende stelt in de periscoop eveneens een CDA-programonderdeel centraal: een nieuw verantwoordelijkheidsevenwicht in de samenleving. Omvormen van het "staat-individu"-denken van paars naar veel grotere verantwoordelijkheid voor maatschappelijke verbanden. Met voorbeelden toont hij aan hoe twee beginselen waarmee paars begon, dragende krachten in de maatschappij hebben aangetast en weggenomen: 1. de politiek moet het primaat weer terugkrijgen; 2. zoveel mogelijk laten regelen door de marktwerking. In het begin van de paarse kabinetsperiode stond de overlegeconomie in een kwaad daglicht, "dat leidde maar tot stroperigheid". Marktwerking werd doel en deregulering instrument.

Van Spanning geeft in zijn artikel 'De afrekening van paars met het christelijk erfgoed' daar ook voorbeelden van. Intussen wordt ons land in het buitenland geprezen om zijn 'poldermodel', dat juist zijn oorsprong vindt in vooral door sociale partners gedragen gespreide verantwoordelijkheid. De burgers worden zich meer en meer bewust van de dominantie van de economie. Het overdreven marktdenken raakt mede daardoor 'uit' en breed groeit het inzicht dat vraag- en aanbodwerking lang niet overal gerechtigheid oplevert, integendeel. Balkenende geeft voorbeelden hoe het weer ruimte geven aan zelfregulering door maatschappelijke verbanden van burgers bredere draagvlakken kan bieden voor beleid op het terrein van het gezin, de sociale zekerheid en de media.

Het is zijn laatste periscoop want Balkenende wordt lid van de Tweede Kamer. Hij gaat daar – dat kan niet anders – zijn overtuiging over een wenselijke maatschappijstructuur in de praktijk vorm en uitwerking geven. Een zaak, die overtuigde volksvertegenwoordigers nodig heeft en een werk van lange adem. Evenals het werken aan de herwaardering van het publieke ambt en niet minder de stelselmatige arbeid aan een krachtig, veilig en geïnspireerd Europa. De redactie wenst hem daarbij veel succes en dankt hem voor zijn bijdragen aan ons tijdschrift.

Dr. H.C.A.M. Notenboom

Een historisch veiligheidspolitiek belang

De Europese Unie staat voor een aantal belangrijke uitdagingen. Naast de totstandkoming van de Economische en Monetaire Unie (EMU) is vooral de uitbreiding met Midden- en Oost-Europese landen van belang. Daaraan ligt een wezenlijk (veiligheids)politiek belang ten grondslag: uitbreiding van de West-Europese zone van politieke stabiliteit, waarin welvaart kan gedijen.

Twee vragen spelen de laatste tijd weer een belangrijke rol in Europa. De eerste vraag betreft het einddoel van de Europese eenwording. Jarenlang spraken Europese leiders in mooie termen over het belang van een federale, of juist van een interstatelijke inrichting van Europa; over totstandkoming van een Verenigde Staten van Europa, of juist over een Europa der Staten of Vaderlanden. Maar in wezen konden zij het antwoord op de vraag in wolken hullen: in de praktijk was het allemaal nog lang niet aan de orde. Welke onderlinge twisten men ook over de beoogde vormgeving van Europa kon hebben, voorlopig moest op de weg erheen nog het nodige aan concrete zaken gebeuren waarover men het in ieder geval met elkaar eens kon worden. De vaders van het verenigd Europa – Monnet, Schuman, Spaak, Bech, Beyen e.a. – spanden met de oprichting van de EGKS en de EEG destijds bewust de kar voor het paard en begonnen met praktische economische zaken en concrete details. Nu zoveel is bereikt op het punt van de zogenaamde negatieve integratie (het afbreken van tariefmuren en dergelijke), maakt confrontatie met terreinen van positieve integratie (zoals de EMU) de vraag over het einddoel van de Europese eenwording weer actueel; in de publieke opinie en dus ook in de politiek.[1]

Drs. C.C.J. Veldkamp

Op de vraag over het einddoel, de beoogde vormgeving en inrichting van Europa, hoeft hier niet al te zeer te worden ingegaan. De vraag is weliswaar belangrijk, maar kent een zodanig existentieel karakter dat zij een afzonderlijk opstel zou verdienen. Zij verkrijgt hier echter wel vermelding, omdat de oorspronkelijke gangmakers

van de Europese eenwording over de uiteindelijke vormgeving misschien veelal minder, maar over een bepaalde doelstelling van het eenwordings*proces* altijd des te meer eenstemmigheid hebben gekend: het scheppen van een zone van politieke stabiliteit in Europa, waarin welvaart kan worden gecreëerd. Met de uitbreiding van de Europese Unie (EU) voor de deur krijgt deze wezenlijk politieke doelstelling opnieuw actuele betekenis.[2]

De tweede vraag is veel ouder, maar evenmin afdoende beantwoord. Het betreft de vraag waar Europa begint, en waar het ophoudt. Sinds het uiteenvallen van het Romeinse rijk lijkt het antwoord op deze vraag alleen maar complexer geworden. Het mag duidelijk zijn dat ook de vraag naar de grenzen van Europa recentelijk – met de kwestie-Turkije – nieuwe actualiteit heeft verkregen.[3] Vragen over doelen en grenzen van de Europese integratie lijken op het eerste gezicht nogal abstract. Maar te verwachten is dat ze zich de komende jaren in de Europese besluitvorming telkens opnieuw zullen stellen – op directe danwel indirecte wijze. In de praktijk van het diplomatieke werk van alledag moeten zij echter veelal wijken voor concretere problemen.

Zo heeft de EU op haar topbijeenkomst in Luxemburg (12 en 13 december 1997) lastige keuzen moeten maken met betrekking tot de systematiek en de volgorde van de EU-uitbreidingsonderhandelingen. Het ging om concrete landenkeuzes, keuze tussen startlijn- en andere modellen, toetredingspartnerschappen en inhaalsporen. De uitkomst van deze zogenaamde Europese Raad is dat de EU zich binnen een jaar of tien

Stabiliteit en recht in de uitbreiding van de Europese Unie

Waar begint Europa en waar houdt het op? Veldkamp stelt die vragen in zijn artikel 'Uitbreiding Europese Unie: een historisch veiligheidspolitiek belang'. Twee vragen, die voor meerdere uitleg vatbaar zijn, maar in het uitbreidingsproces van de Unie onherroepelijk aan de orde komen en om een antwoord vragen.

Het begin van Europa kan opgevat worden als het startpunt van het integratieproces, de praktische economische zaken en concrete details die Veldkamp noemt, maar ook als aanduiding van de beginselen die aan het integratieproces ten grondslag liggen. Oostlander, in 'Hardlopers en handicaps bij uitbreiding' wijst erop: de beginselen van rechtsorde en democratie, die hun oorsprong vinden in de joods-christelijke cultuur.

Waar houdt Europa op? Bij het christen-democratische toekomstbeeld van een federaal Europa, of juist bij een Europa der vaderlanden, zoals dat door de Gaullisten beleden wordt? Veldkamp focust wat dichterbij op het punt waar meer eenstemmigheid te bereiken valt: het scheppen van een zone van veiligheid en stabiliteit. Uitbreiding van die zone is van historisch belang, zo schrijft hij. En met dat belang in het oog doet hij concrete aanbevelingen voor de Nederlandse diplomatie. Oostlander richt de aandacht op tekenen van het Europa van de toekomst zoals die nu al te ontwaren zijn: een groeiende parlementaire invloed volgens dezelfde rechtsbeginselen als in de nationale parlementen. De vraag waar Europa ophoudt is deels een geografische, waarbij het Oostzeegebied en Cyprus met name genoemd worden, maar niet minder een inhoudelijke: bij de landen die niet voldoen aan die beginselen. Dat is een opdracht voor de landen die het lidmaatschap van de Unie ambiëren, maar niet minder voor de Unie en haar instellingen zelf. Daar begint Europa en daar houdt het op.

Theo Brinkel

zal uitstrekken tot ver in het voormalige Oostblok en zelfs een stukje van de voormalige Sovjet-Unie zal omvatten.[4] De buitenlandspolitieke betekenis van dit alles kan niet worden overschat. Het debat over kosten, baten en exportkansen bij EU-uitbreiding is misschien belangrijk, maar vormt niet de kern van de zaak. Ons belang bij de EU-uitbreiding is primair veiligheidspolitiek van aard. Dit kan niet genoeg worden benadrukt. Het is van historisch veiligheidspolitiek belang dat de Westelijke zone van veiligheid en stabiliteit naar het oosten wordt uitgebreid.[5] Het is tevens van historisch belang dat de na-oorlogse politiek van Westelijke inbedding van Duitsland in internationale kaders (de zogenaamde *Westbindung*) met een oostelijke component wordt gecompleteerd. De Duitse eenwording lijkt niet voltooid zonder een dergelijke actualisering van de Duitse inbedding in Europa.

Kwalitatieve gevolgen

Bondskanselier Kohl heeft zich vanuit dit politieke inzicht de afgelopen jaren zeer sterk gemaakt voor EU-uitbreiding, met en soms tegen de zin van zijn vakministers. Er schuilt echter wel iets paradoxaals in Kohls verklaarde streven. Een uitgebreide Europese Unie zou uiteindelijk weleens een verwaterde Unie kunnen worden. Dit is ook de reden waarom de Britten zich vaak zo sterk voorstander tonen van uitbreiding.[6] De aanstaande uitbreidingsronde is van een zodanige omvang en van een zo ander karakter dan voorgaande uitbreidingen, dat deze niet slechts kwantitatieve, doch vooral ook kwalitatieve gevolgen zal hebben voor het Europese eenwordingsproces. Voormalig Europees Commissaris Frans Andriessen heeft dit al eens gesignaleerd. Met de uitbreiding zal volgens hem een definitief einde komen aan de illusie van homogeniteit binnen de EU. Een uitgebreide Unie zal, misschien meer dan we ons realiseren, eenheid in verscheidenheid opleveren, aldus Andriessen.[7] De uitbreiding stelt ons daarmee voor wezenlijke vragen over de toekomst van Europa. Leidt de heterogeniteit die hoort bij een uitgebreide Unie ertoe dat we fundamentele inbreuken op het *acquis communautaire* maar moeten accepteren voor het hogere politieke doel, zoals Andriessen suggereert? Wat zouden de gevolgen zijn voor de Interne Markt, waarvan de Nederlandse economie zoveel profijt heeft? Men kan zich afvragen of het al te zeer verwateren van gemeenschappelijke Europese verworvenheden, Europees recht en Interne Markt – een soort cement dat de Europese Unie aaneensmeedt – de Europese stabiliteit ook in politiek opzicht zou kunnen ondermijnen. Duidelijk mag zijn dat het gaat om zaken die zich moeilijk laten vatten in een beknopte kosten-batenanalyse. Verwatering van het integratieproces zou ook kunnen worden bevorderd doordat toetreders misschien niet gemakkelijk bereid zullen zijn steeds meer delen van hun recent herwonnen soevereiniteit aan supranationale organen over te dragen. De aard van hun *vocation européenne* is een andere dan die welke wij gewend zijn. Midden- en Oost-Europeanen willen vooral uit economische en historisch-culturele overwegingen zo snel mogelijk bij Westelijke clubs behoren, zonder al te veel aan hun zo recent herwonnen soevereiniteit op te hoeven geven. De uitbreiding zal daarom een druk kunnen uitoefenen in intergouvernementele richting, ten koste van het grotendeels supranationale institutionele evenwicht dat de Unie kenmerkt.

Externe politieke dimensie

Vaak wordt de Europese Unie verweten nauwelijks enige buitenlandspolitieke *impact* te hebben. Op een aantal punten hebben critici daarin gelijk. Aan de zogenaamde Tweede Pijler van de Unie, het Gemeenschappelijk Buitenlands en Veiligheidsbeleid (GBVB), valt inderdaad nog wel het een en ander te verbeteren. Maar niet vergeten mag worden dat de EU als geheel wel degelijk reeds een enorme buitenlandspolitieke *impact* kent, vooral in haar directe omgeving. Wie de uitkomst beziet van de Europese top van Luxemburg van afgelopen december, moet iets dergelijks wel concluderen. Concentreren we ons bijvoorbeeld op de Oostzeeregio, dan zien we dat het aan de drie Baltische staten geboden toetredingsperspectief, inclusief de beslissing om binnenkort toetredingsonderhandelingen te openen met een van hen – Estland – een positieve uitwerking heeft op de veiligheid en stabiliteit van het gehele Baltische gebied. Dit temeer daar de NAVO tijdens haar Top van Madrid in juli 1997 nog niet zover heeft kunnen gaan. Ook in dergelijk opzicht is het karakter van de uitbreiding van wezenlijk politieke aard. Opname van Estland in de eerste groep landen waarmee de EU nu toetredingsonderhandelingen aangaat, is dan ook een goede zet. Hiertoe had Europees Commissaris Hans van den Broek het voortouw genomen, waaruit besef van de Unie's geopolitieke *impact* blijkt. Vermelding van dit voorbeeld is hier op haar plaats om aan te geven dat de externe politieke dimensie van de Europese integratie niet kan worden gereduceerd tot zuivere Tweede Pijleractiviteiten, zeker niet als het om Midden- en Oost-Europa gaat. De buitenlandspolitieke dimensie van de EU laat zich niet opsluiten in de formele institutionele inrichting van de Unie. De EU als geheel, alle pijlers afzonderlijk en in synergie, hebben – zeker met deze majeure uitbreiding voor de deur – een externe politieke dimensie, waarvan we de implicaties niet moeten onderschatten. Misschien is dat laatste door sommigen met betrekking tot Turkije wel gebeurd.

Ten aanzien van Turkije is de Europese top van Luxemburg ongelukkig verlopen. Weliswaar is op het hoogste EU-niveau het Turkse toetredingsperspectief nog eens bevestigd, maar door de aparte categorisering van het land in een soort derde klasse en door de weinig subtiele presentatie daarvan richting Turkije, is de relatie tussen de EU en Ankara onnodig onder druk komen te staan. De Griekse diplomatie valt hierbij overigens niet eens zo veel te verwijten. Die heeft slechts de buitenkans uitgebuit die haar door EU-partners is geboden. Jammer is dit alles wel, want het strategische belang van een goede relatie met Turkije is voor West-Europa groot. Dit niet alleen vanwege Turkije's geografische ligging. Het is vooral ook een van de belangrijkste landen in de regio die zich mentaal op het Westen tracht te richten, als gevolg van zijn Kemalistische politiek.[8] Turkije kampt onmiskenbaar met enorme problemen, die het grotendeels aan zichzelf te danken heeft. Het is echter in ons belang dat de Westerse oriëntatie van Turkije niet in een mislukking eindigt. De

Het is in ons belang dat de Westerse oriëntatie van Turkije niet in een mislukking eindigt.

moeizame verhouding van Europa tot Turkije raakt uiteraard ook de gecompliceerde problematiek rond de voorziene EU-toetreding van Cyprus. Het is te hopen dat de toetredingsonderhandelingen met Cyprus een oplossing van de deling van het eiland naderbij brengen en niet in het tegendeel verkeren, waardoor ook de Cricks-Turkse betrekkingen verder zouden verslechteren.

Europese integratie speelt zich niet alleen af in het kader van de Europese Unie. Juist in een uitdijende Unie van meer snelheden komen andere fora om de hoek kijken. Noord-Atlantische Verdragsorganisatie (NAVO), Organisatie voor Veiligheid en Samenwerking in Europa (OVSE), West-Europese Unie (WEU) en Raad van Europa hebben en houden een belangrijke rol bij het eenwordingsproces, zeker waar het gaat om het verzekeren van bepaalde randvoorwaarden waarbinnen verdere EU-integratie zich zal kunnen ontwikkelen. De NAVO komt hierbij uiteraard een speciale rol toe. Waarbij dient te worden benadrukt hoezeer onze belangrijkste NAVO-partner, de Verenigde Staten, de Europese eenwording reeds in een vroeg stadium heeft gestimuleerd.[9] Het Europese integratieproces is op zichzelf ook niet anti-Atlantisch, althans hoeft het niet te zijn. Nu de uitbreiding het integratieproces terugbrengt bij zijn twee wezensvragen, te weten die over einddoel en grenzen van Europa, is het niet verwonderlijk dat de Amerikaanse diplomatie buitengewone belangstelling voor de ontwikkeling van de Unie toont. Ook in Washington wordt kennelijk ingezien wat na de val van de Muur misschien wel de belangrijkste doelstelling van de Europese integratie is geworden: het succesvol exporteren van politieke stabiliteit en welvaart naar Midden- en Oost-Europa.

Nederlandse positie in EU

Voor een succesvolle uitbreiding van de Europese Unie, inbegrepen de bestendiging van de betrekkingen met de landen daarbuiten, is de komende jaren een grote inspanning nodig. De Nederlandse buitenlandse betrekkingen zullen de komende tijd voor een belangrijk deel in het teken staan van de uitbreiding. De Nederlandse positie in de EU is namelijk in het geding. Enerzijds wordt Nederland in een uitgebreide Unie slechts een van de velen. Anderzijds blijft Nederland zowel bereid als in staat aan EU-kopgroepen deel te nemen, met bijbehorende sturende invloed op het integratieproces. Bovendien: als een medeoprichter met bijbehorende ervaring en met een zekere internationale en Europese roeping, geeft Nederland zijn aspiraties niet gauw op. Over het geheel genomen zal echter onze kwantitatieve rol afnemen. We moeten dus sterker bezien waar Nederlands kwalitatieve kracht ligt. Dit vormt reden om structureler aandacht te besteden aan de diplomatieke betrekkingen met EU-partners en toetredingskandidaten en de cruciale rol van onze Ambassades daarin.

Sommigen verkeren in de veronderstelling dat Europese besluitvorming tegenwoordig uitsluitend via Brussel verloopt en dat Nederland bijgevolg geen bilaterale Ambassades meer nodig heeft in Europese hoofdsteden. Men leze het artikel dat oud-PvdA-politicus Stemerdink onlangs schreef voor het blad 'Internationale Spectator'.[10] Europese Ambassades zouden wat hem be-

treft kunnen worden omgevormd tot zuivere handelsmissies.[11] Stemerdink is zich er kennelijk niet van bewust welke belangrijke rol Ambassades vaak achter de schermen spelen in de promotie van ons land, zijn samenleving en cultuur; iets wat met het oog op gevoelige kwesties als de Europese dimensie van het Nederlandse drugsbeleid in belang slechts is toegenomen.[12] Ook het belang van bilaterale politieke betrekkingen binnen Europa mag niet worden onderschat. Ondanks jaren van succesvolle integratie is Europese besluitvorming in veel opzichten een zaak gebleven van nationale hoofdsteden en hun onderlinge betrekkingen. Nederland moet zich daarom niet alleen concentreren op het Brusselse besluitvormingstraject. Wil Nederland in de EU een effectief beleid kunnen voeren, dan doet het er goed aan de posities van de Europese partners en bijzondere bilaterale verhoudingen in Europa, zoals de Frans-Duitse, in zijn tactische opstelling te verdisconteren. Voldoende aandacht voor bilaterale politieke en andere contacten in de nationale Europese hoofdsteden blijft daarvoor noodzakelijk. Het belang van coalitievorming en – daarmee – bilateraal vooroverleg is de afgelopen jaren in geheel Europa (en daarbuiten) aan herwaardering onderhevig geweest.[13] Ook Den Haag onderkent nu dat voortdurend voeling houden met wat er leeft bij de Europese partners belangrijk is om aan de Brusselse onderhandelingstafels succesvol te kunnen zijn. In een uitdijende Unie met een steeds gecompliceerder institutionele ontwikkeling zal hiervan nog sterker sprake worden. De altijd al enigszins kunstmatige scheiding tussen bilaterale en multilaterale diplomatie lijkt verder te vervagen. Een intensieve en operationele bilaterale diplomatie is cruciaal om als kleinere lidstaat in de EU en andere internationale fora invloed te kunnen blijven uitoefenen.

Een intensieve bilaterale diplomatie is cruciaal om als kleinere lidstaat in de EU en andere internationale fora invloed te kunnen blijven uitoefenen.

In dit verband kan ook de politieke Beneluxsamenwerking van belang zijn. Revitalisering van deze samenwerking kan een nuttige aanzet- en initiatieffunctie vervullen voor de uitbouw van de Europese eenwording; zij kan het politieke gewicht van de Beneluxlanden vergroten en biedt een middel voor behartiging van gemeenschappelijke belangen.[14] Intensievere Beneluxsamenwerking moet niet leiden tot geforceerde eensgezindheid. Van belang lijkt eerder om door intensief informeel overleg ten aanzien van elkaars belangen en beleidsoptiek goede voeling te hebben, zodat in het Europese besluitvormingsproces voldoende rekening met elkaar kan worden gehouden. Enige variatie in visie vanuit de verschillende Beneluxregeringscentra is daarbij helemaal niet zo erg. Waar het om gaat is dat de Beneluxlanden in een vroeg stadium in besloten kring met elkaars belangen en visies vertrouwd raken; op zichzelf beschouwd reeds een nuttige exercitie, temeer daar op Europese schaal in wezen hetzelfde nodig zal zijn.[15]

De Nederlandse Ambassades in Midden- en Oost-Europa maken alle momenteel een transformatie door in het karakter van hun werkzaamheden. Stonden vroeger algemene contacten

(onder andere met dissidenten) en rapportage in het politieke werk centraal, nu wordt ook en vooral alert gebruik van specifieke contacten in de multilaterale en EU-sfeer verwacht en meer gerichte rapportage over allerlei zeer gecompliceerde zaken daaromtrent. Het uitbreidingsproces heeft daarmee ongetwijfeld gevolgen voor werklast en werkprioriteit. Dat is echter niet te vermijden. Een adequaat bilateraal netwerk en optimale informatie-uitwisseling tussen Den Haag en bilaterale Ambassades is voor Nederland namelijk van vitaal belang om als middelgrote lidstaat binnen een uitdijende Unie invloed te kunnen blijven uitoefenen. De opbouw van kennis van beleidsattitudes, inhoudelijke voorkeuren en preoccupaties van aanstaande medelidstaten is essentieel voor de Nederlandse positionering binnen de nieuwe Unie die na de uitbreiding zal zijn ontstaan.

De komende jaren zal ook de Nederlandse politiek kunnen worden geconfronteerd met zaken die de concrete toetredingsonderhandelingen met kandidaat-lidstaten betreffen, of er een uitvloeisel van zijn. Allerlei handelstechnische, wetgevings- en andere kwesties die in de toetredingsonderhandelingen een rol gaan spelen kunnen aan de orde komen. Bovendien zal de vergaande interne aanpassing van de EU ten behoeve van de uitbreiding, in institutionele en financiële zin, hoog op de Europese politieke agenda staan.[16] Aanpassing van het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid, van de Structuurfondsen en van de algehele financiën van de Unie, zal gevolgen hebben voor de binnenlandspolitieke agenda. Dergelijke zaken zijn van groot belang voor Nederland en zijn economisch welvaren. Het is essentieel dat er in politiek Den Haag een goed overzicht en gedegen kennis van bestaan. De aard van de problematiek zal met zich meebrengen dat we sterk door het technische en financiële karakter ervan zullen worden geabsorbeerd. Het publieke draagvlak voor Europa's eenwording zal door al of niet reële beweringen over kosten en offers voor de uitbreiding verder onder druk kunnen komen te staan.

Tegen die achtergrond is het van belang de hierboven kort geschetste externe politieke dimensie altijd in het achterhoofd te houden: uitbreiding van de Europese Unie geschiedt om het wezenlijke belang van stabiliteit in Europa.[17] Daarmee zijn ook de toekomstige kansen voor welvaart en welzijn gemoeid, niet alleen voor de toetredende landen, maar ook voor huidige lidstaten als Nederland. Europa staat voor een van de belangrijkste politieke uitdagingen. Nieuwe lidstaten gaan toetreden, juist met argumenten die verband houden met de oorspronkelijke doelstellingen van de Europese integratie. Ze geven daarmee wellicht nieuwe impulsen aan beantwoording van de belangrijke vragen waarmee Europa zich opnieuw geconfronteerd ziet: die over het einddoel en de geografische afbakening van de Europese eenwording.

Drs. C.C.J. Veldkamp was van 1995 tot 1998 tweede secretaris van de Nederlandse Ambassade te Warschau. Hij schreef dit artikel op persoonlijke titel.

Noten

1. Negatieve integratie: het wegnemen van belemmeringen tussen lidstaten, zoals afbraak van tariefmuren, liberalisering van personenverkeer, et cetera. Positieve integratie: de werkelijke totstandkoming van gemeenschappe-

lijk beleid en gezamenlijke instellingen, zoals met betrekking tot het Gemeenschappelijk Buitenlands en Veiligheidsbeleid in de Tweede Pijler, of de Economische en Monetaire Unie.

2. Zie ook een lezenswaardig artikel van Ambassadeur Philippe de Schoutheete, die jarenlang als Belgisch permanent vertegenwoordiger bij de EU fungeerde: 'L'avenir de l'Union européenne', in: *Politique Etrangère*, Irg. 62, nr. 3 (najaar 1997), blz. 263-277 en diens boek: *Une Europe pour tous*, uitg. Odile Jacob, Parijs, 1997.
3. Zie ook de lezing die Europarlementariër Jean-Louis Bourlanges (EVP) hierover enige tijd geleden te Brussel hield, *Agence Europe*, 9/10 februari 1998; en het internet-adres http://www.ctheory.com/a-european_borders.html.
4. De toetredingsonderhandelingen vangen aan met Estland, Polen, de Tsjechische Republiek, Hongarije en Slovenië, alsmede met Cyprus. Ook Letland, Litouwen, Slowakije, Roemenië en Bulgarije maken deel uit van het uitbreidingsproces. Het toetredingsperspectief van Turkije is in Luxemburg nog eens bevestigd.
5. Vgl. de bekende uitspraak van Vaclav Havel: "Wanneer het westen het oosten niet stabiliseert, zal het oosten het westen destabiliseren."; zie over deze thematiek ook een officiële Zweedse regeringsstudie, *A Larger EU - A More Secure Europe*, welke in oktober 1997 te Stockholm is uitgebracht.
6. Zie o.a. *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 15 december 1997.
7. In een vraaggesprek met *NRC Handelsblad*, 16 maart 1996.
8. Zie ook: Drs Th.B.F.M. Brinkel, 'Beschaving en buitenlandse politiek', in: *Christen Democratische Verkenningen*, Nr. 12/97 (december 1997), blz. 655.
9. Men leze: Pascaline Winand, *Eisenhower, Kennedy and the United States of Europe*, uitg. Macmillan, Londen, 1993.
10. A. Stemerdink, 'Aardappels en Gloeilampen: it's the economy, stupid', in een themanummer 'Diplomatie ter Discussie', in: *Internationale Spectator*, Irg. 51, nr. 10 (oktober 1997), blz. 546-549.
11. Temeer een vreemde suggestie daar de West-Europese economieën vaak al zo open en transparant zijn, dat een overheidsrol hier eerder van af- dan toenemend belang lijkt. Vgl. het artikel van de Ierse Ambassadeur in Den Haag, John Swift, 'De veranderende rol van ambassadeurs en diplomatieke missies', in: *Internationale Spectator*, Irg. 52, nr. 2 (februari 1998), blz. 97-101.
12. De Duitse diplomatie besteedt aan dergelijke taken prioritaire aandacht, zie: Staatssekretär Dr Peter Hartmann, *Auswärtiger Dienst und schlanker Staat*, Auswärtiges Amt, Bonn, 1998, blz. 4: "Selbstdarstellung und Ansehen eines Staates im Ausland sind eben auch für seine politischen und aussenwirtschaftlichen Chancen ein massgeblicher Faktor".
13. Vgl. George F. Kennan, 'Diplomacy without Diplomats', in: *Foreign Affairs*, Irg. 76, nr. 5 (herfst 1997), blz. 198-212. Volgens deze beroemde Amerikaanse kenner van de internationale betrekkingen zal een bilaterale Ambassadeur beter in staat zijn aan te geven wat een onderhandelingsdelegatie uit diens gastland bij een internationale conferentie beweegt, alsmede beter overzicht hebben van het bredere spectrum van belangen en beleid van dat gastland, dan multilaterale diplomaten of onderhandelaars die rechtstreeks worden afgevaardigd naar internationale conferenties. Hij breekt dan ook een lans voor algemene herwaardering van de rol van de bilaterale Ambassadeur, juist ook ten behoeve van en in het verlengde van het onderhandelingsspel in internationale fora.
14. Cf. het 41e Benelux-jaarverslag over de samenwerking op het gebied van buitenlands beleid, Den Haag, februari 1998.
15. Zie over de Benelux in de EU ook hoofdstuk 12 ('De Drie Kleintjes') in: Arendo Joustra, *Het Hof van Brussel: of hoe Europa Nederland overneemt*, Prometheus, Amsterdam, 1997. In dit boekje legt journalist Joustra op zeer heldere wijze de dagelijkse werking van de EU uit.
16. De Europese Commissie deed in juli 1997 reeds belangrijke voorstellen in haar veelomvattende rapport *Agenda 2000*. Hierin zijn de volgende onderwerpen opgenomen: de meningen ('Avis') over de kandidaat-lidstaten en de uitbreidingsstrategie; de hervorming van de Structuurfondsen; de herziening van het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid (GLB); en de financiële perspectieven voor de periode 2000-2006. De Nederlandse bewindslieden van Buitenlandse Zaken hebben op 3 november 1997 een reactie op dit complexe en samenhangende geheel aan voorstellen aan de Tweede Kamer gezonden.
17. Vgl. Prof.dr E.M.H. Hirsch Ballin, 'Vertrouwen in Europa opbouwen', in: *Christen Democratische Verkenningen*, Nr. 3/97 (maart 1997), blz. 108.

Hardlopers en handicaps bij uitbreiding

In maart 1998 is het toetredingsproces van alle Midden- en Oost-Europese landen tot de Europese Unie (EU) van start gegaan. Ieder land in haar eigen tempo, zonder voor enig land een toetredingsdatum vast te leggen. Alle landen worden gestimuleerd een intensiever toetredingsbeleid te voeren. Aan de EU de taak om intussen zichzelf te hervormen zodat ze binnen enkele jaren de landen kan toelaten die hun huiswerk hebben afgemaakt. Over de hervorming heeft het Europees Parlement (EP) niet het laatste woord, over de toetreding wel. Daarom is het verstandig het EP voortdurend bij het toetredingsproces te betrekken.

1. Inleiding

1.1 Waar het eigenlijk om gaat

Drs. A.M. Oostlander

Tien Midden- en Oost-Europese landen en Cyprus staan te dringen om lid van de Europese Unie (EU) te mogen worden. De Unie is een uiterst begerenswaardige levenspartner, met name voor landen die, na een abrupte scheiding, terugblikken op de periode met de onderdrukkende echtgenoot van voorheen. Ongeduldig staan ze voor de poort en allemaal willen ze zo snel mogelijk naar binnen. Wat zoeken ze bij ons? Vanuit het huidige materialistische en neo-liberale denkklimaat veronderstellen velen dat het hen wel om de welvaart te doen zal zijn. Maar bij nadere beschouwing blijkt het hen daar niet, en zeker niet in de eerste plaats, om te gaan. De Centraal- en Oost-Europeanen willen 'erbij horen' omdat ze in de Westerse staten modellen zien van rechtsorde en democratie, die dus betrouwbare veiligheid bieden voor hun burgers. Bovendien zien ze daar waarden en normen die onontbeerlijk zijn voor de publieke orde, het arbeidsethos en de sanering van milieu en landschap. Men ziet de vrijheid die wij genieten vanwege het pluralisme in onze cultuur. Hun visie op de Europese Unie staat in dit opzicht dichterbij de christen-de-

mocratische dan bij het gangbare marktdenken van het nog steeds tamelijk monomaan op economische concepten gerichte ambtenarenapparaat van de EU. Voor hen die vanuit christelijke verantwoordelijkheid over de uitbreiding van de EU denken (en gelukkig ook voor veel anderen) is de toetreding van de nog maar kort geleden onder totalitaire dictaturen zuchtende volken zoiets als de realisatie van een droom. Nooit konden we iets doen voor die volken (althans dat meenden we) en nu is er een kans op de inlossing van een ereschuld. Wij zien de Unie als een bond van democratische rechtsstaten die door dit karakter een veilige toekomst voor volgende generaties garandeert. Overheden zijn er primair voor het recht en het algemeen welzijn, dus ook de Europese. Juist om gebreken in de rechtsorde te corrigeren hebben we de Unie opgericht. Daar hebben christen-democraten heel wat van hun waarden en normen in geïnvesteerd. Om die reden streven we ook naar een versterking van de Unie in communautaire of federale zin, conform het beginsel van de subsidiariteit. De regeringen van de toetreders hebben daar soms weinig idee van. Zij hebben zojuist hun soevereiniteit herkregen en overschatten die dus. 'Soevereiniteit delen in een Europese Unie' trekt hen op het eerste gezicht niet aan. Specialisten, zoals de ministers van Buitenlandse of van Europese Zaken weten natuurlijk wel waarover het gaat. Maar diverse minister-presidenten verbazen ons vanwege de vaagheid van hun ideeën. 'Erbij horen', ja; maar bij wat dan? Ze denken soms dat het om een 'Europa der Vaderlanden' gaat, in gaullistische zin. Het verschil tussen EU en Noord Atlantische Verdragsorganisatie (NAVO) bestaat voor hen doorgaans alleen in de doelstellingen en in het feit dat de Verenigde Staten in de ene club wel zit en in de andere niet zit. Toch willen wij vasthouden aan een sterke Gemeenschap. Uitbreiding daarvan staat gelijk met uitbreiding van rechtvaardig bestuur over grotere delen van Europa: een zeer christelijk doel en daarom hebben we er zoveel in geïnvesteerd. Ook bij de Uitbreiding. Het komt er intussen op aan hoe we dit gaan doen. Op een democratische manier, die zelf model kan staan voor de ontluikende parlementaire democratieën ginds? Gaan we de goede accenten leggen, of zal onze onderhandelingsstrategie neerkomen op het aanpraten van kapitalistische waarden?

1.2 De start van het proces van uitbreiding

1.2.1 Met hoeveel?

Acht jaar na de val van het communisme werd dan eindelijk de opening van de poort aangekondigd. De Europese Raad in Luxemburg heeft op 10 december 1997 besloten om begin 1998 het toetredingsproces te starten. Tijdens de Intergouvernementele Conferentie in Amsterdam werd nog gedacht aan een beperkt groepje (drie of vijf) landen waarmee het proces zou beginnen. Als die 'binnen' zouden zijn dan zou weer een Intergouvernementele Conferentie gehouden moeten worden om de Unie echt geschikt te maken voor uitbreiding tot meer dan twintig leden. De Europese Commissie stelde voor om een Versterkt Toetredingspartenariaat (bilaterale verdragen die met elk van de tien kandidaten gesloten worden) in te stellen voor alle tien Midden- en Oost-Europese landen en om parallel daaraan met vijf Midden- en Oost-Europese landen plus Cyprus toetredingsonderhandelingen

in engere zin te openen. Het Parlement heeft met klem aangedrongen op een behandeling die een rigide tweedeling tussen de kandidaat-lidstaten zou vermijden. Die tweedeling had immers evenveel te maken met belangen van bepaalde lidstaten als met het ontwikkelingsstadium van de toetreders. Polen, Tsjechië en Hongarije fungeren als de beschermelingen van Duitsland; Estland wordt als een achtertuin van Scandinavië gezien en Oostenrijk heeft een direct belang bij Slovenië en zou, als het even kan, ook Slowakije erbij willen betrekken. Als het hierbij zou blijven dan zou Europa er bepaald onevenwichtig gaan uitzien. Niet de belangen van bepaalde lidstaten moeten het proces gaan beheersen maar het karakter van de Unie zelf. Het is niet ondenkbaar dat sommigen een Europa van slechts 20 lidstaten allang goed vinden en weinig zin hebben om voor de achterblijvers de deur open te houden. Dan zou het tevens minder urgent zijn om de Unie te verdiepen, verder te ontwikkelen in communautaire of federale zin. Mede daarom was het nodig om te pleiten voor een zo gelijk mogelijke behandeling van de kandidaat-lidstaten. Dat heeft bepaald enig gevolg gehad. Een goed voorbeeld van parlementaire invloed op het Buitenlandse beleid van de Unie, terwijl het Europees Parlement niet eens over harde bevoegdheden op dit gebied beschikt.

De Centraal- en Oost-Europeanen willen 'erbij horen' omdat ze in de Westerse staten modellen zien van rechtsorde en democratie.

1.2.2 De Toppen vooraf; standpunten van de Raad

De Unie-instellingen waren al lang bezig met het vraagstuk van de toetreding van de ex-communistische landen in Midden- en Oost-Europa. Belangrijke momenten waren de Toppen in Kopenhagen (december 1993) en Essen (juni 1995). Daar werden de politieke en economische criteria voor het lidmaatschap gedefinieerd. De Europese Commissie heeft zich, ten behoeve van die vergaderingen van staats- en regeringsleiders, gewijd aan de opstelling van de uitbreidingsstrategieën.

Het Europees Parlement heeft zich in resoluties en rapporten daarover uitgesproken. Dat heeft, zoals de Europese Commissie stelt, tot een blijkbaar vruchtbare dialoog gevoerd. Dat moet ook wel, want het laatste woord over het al of niet toetreden tot de Unie wordt uitgesproken door het Europees Parlement. Dit is een van het stijgende aantal zaken, zeker na de Top van Amsterdam (juni 1997), waarbij het Parlement effectief namens de Europese burgers zijn controlerende taak kan uitoefenen, volgens dezelfde rechtsbeginselen als we bij de nationale parlementen aantreffen.

1.2.3 Agenda 2000; de standpunten van de Commissie

In juli 1997 bood de Europese Commissie enkele rapporten aan over het te voeren beleid: 'Agenda 2000'. Die Agenda gaat voor een belangrijk deel over de toetreding van de kandidaat-lidstaten. Zo is voor elk van de kandidaat-lidstaten de balans opgemaakt voor wat betreft hun voortgang in de ontwikkeling naar een democratische rechtsstaat met een functionerende markteconomie. Voor een ander deel bevat Agenda 2000 een politieke visie

op de toekomst van de Unie. Daarbij gaat het over veranderingen in het landbouw- en structuurbeleid en in diverse andere politieke sectoren, alsmede over financiële perspectieven voor de Uniebegroting. Achteraf bezien had de Commissie die twee delen, de uitbreidingsstrategie en het hervormingsbeleid, beter moeten scheiden. Ze hebben wel met elkaar te maken, maar zijn elkaars oorzaak niet. Ook zonder uitbreiding was het noodzakelijk geweest om diverse delen van het EU-beleid te hervormen. Op die hervorming kom ik terug, maar in eerste instantie beperkt dit artikel zich tot de rol van het Europees Parlement in de uitkomsten van het uitbreidingsdebat naar aanleiding van de Commissievoorstellen.

2. Standpunten van Commissie en Raad en de invloed van het Europees Parlement

We onderscheiden hier vier aspecten van het debat inzake de uitbreiding, waarop het Parlement zijn stempel heeft willen drukken.

Ten eerste is dat de keuze voor de rechtsstaat, als het fundamentele criterium voor de toetreding van nieuwe lidstaten, boven dat van de economische vooruitgang.

Ten tweede betreft dat de manier waarop het toetredingsproces concreet wordt: de Versterkte Toetredingspartenariaten en de 'toetredingsonderhandelingen-in-engere-zin'.

Ten derde ging het debat over de multilaterale betrekkingen met de kandidaat-lidstaten: de Europaconferentie.

Ten vierde kregen de kosten veel aandacht. Zij zijn een controversieel punt geweest, met name in Nederland.

Tenslotte is er het pijnlijke punt van het eigen Europese huiswerk: de EU moet immers zèlf klaar zijn voor de uitbreiding. Dat betreft het eigen beleid (het andere deel van Agenda 2000) en de institutionele hervormingen.

2.1 De fundamentele keuze voor de rechtsstaat

2.1.1 'Kopenhagen' en Artikel 6

De Top van Kopenhagen heeft destijds een reeks belangrijke criteria voor toetreding geformuleerd en wel in de juiste volgorde:

* Politieke criteria: stabiele instellingen die een garantie zijn voor democratie, rechtsstaat, mensenrechten en de bescherming van minderheden;
* Economische criteria: een functionerende en levensvatbare markteconomie; opgewassen zijn tegen de concurrentie van de marktkrachten binnen de Unie;
* Aanvaarding van de *acquis communautaire*, inclusief de toewijding aan de doeleinden van de politieke, economische en monetaire Unie;

De EU moet klaar zijn voor de uitbreiding.

Bij vorige onderzoeken en bij werkbezoeken aan de Midden- en Oost-Europese landen bleek me al snel dat het Witboek voor de Aanpassing aan de Interne Markt (1995) weliswaar belangrijke voorwaarden voor toetreding onder de aandacht bracht, maar een fundamenteler gebrek van de kandidaten verwaarloosde. Namelijk de rechtsstatelijke tekorten van de geassocieerde landen. In de eerste plaats was deze verwaarlozing een miskenning van de principiële betekenis van het feit dat de Unie een bond van solidaire democratische rechtsstaten is, die zijn motieven vindt in de waarden van de joods-christelijke cultuur. Op basis daarvan stellen we dat de overheid het recht en het algemeen belang moet bevorderen en dat

de overheidsmacht daaraan dienstbaar dient te zijn. We hechten veel waarde aan de ethiek van het economisch handelen. Vanuit deze cultuur onderstrepen we de waardigheid van de mens, de sociale en ethische verantwoordelijkheid van de persoon, het respect voor het persoonlijk geweten en de levensovertuigingen, gelijkheid en vrijheid, de eigen bevoegdheden van de samenlevingsverbanden in hun verscheidenheid, het respect voor de schepping, etcetera. In Artikel 6 van het Verdrag van Amsterdam is dat in beknopte vorm vastgelegd.

Deze stellingen sluiten, zoals gezegd, aan bij de belangrijkste reden waarom in Centraal- en Oost-Europa werd en wordt uitgezien naar vereniging met de Unie. Zij die nochtans in het primaat van de economie geloven kunnen eenvoudig inzien dat zonder rechtsstaat geen stabiele economische ontwikkeling te verwachten is, geen vertrouwen bij potentiële investeerders, geen adequate aanwending van eigen fondsen noch van buitenlandse hulp. Het streven naar de rechtsstaat is van principiële betekenis en dat is ook van groot praktisch belang. Vandaar dat nieuwe hoop is gegroeid in Roemenië en Bulgarije, waar de regeringen zo krachtig de strijd hebben aangebonden tegen corruptie en nepotisme. Vandaar, anderzijds, de aarzelingen over Slowakije, waar door het ontbreken van voldoende rechtsstatelijke kwaliteiten, de transparantie van de economie te wensen overlaat. De buitenlandse investeringen willen er maar niet toenemen. Het bijzonder grote succes van Hongarije bij het aantrekken van investeringen weerspiegelt het vertrouwen in de daar gevestigde democratie en rechtsorde.

Het Europees Parlement heeft met kracht aangedrongen op een behandeling die een rigide tweedeling tussen de kandidaat-lidstaten zou vermijden.

De Europese Commissie heeft goede nota genomen van de opvatting van het Europese Parlement over het weer in ere herstellen van het politieke toetredingscriterium, zoals vastgesteld in Kopenhagen. Ze heeft experts van de Raad van Europa om vakkundige bijstand gevraagd bij de beoordeling van de rechtsstatelijke kwaliteiten van de kandidaat-lidstaten. Dankzij het genoemde nieuwe artikel in het Verdrag van Amsterdam kunnen in de toekomst lidstaten die (opnieuw) vervallen tot ondemocratische praktijken worden geschorst. Daarmee is eveneens een wens die in het Parlement leefde in vervulling gegaan. Zo krijgt de Unie het karakter dat bij haar past en wordt de maniakale economische eenzijdigheid doorbroken.

Duidelijker nog dan in de oorspronkelijke voorstellen van de Commissie heeft de Europese Raad in Luxemburg een onderscheid gemaakt tussen rechtsstaten en niet-rechtsstaten. Slowakije gaat wel meedoen aan de partenariaten, maar de Raad stelt dat ze met gekwalificeerde meerderheid van stemmen maatregelen zal treffen "wanneer in een kandidaat-lidstaat een essentieel element voor het voortzetten van de pre-toetredingshulp ontbreekt" . Dat slaat met name op voortdurende gebreken wat

betreft het werken aan de kwaliteit van de rechtsstaat. Dan is er nog Turkije dat, afgezien van het feit dat het tot een andere categorie dan de Midden- en Oost-Europese landen behoort, zich bepaald niet dezelfde moeite als de Midden- en Oost-Europese landen heeft getroost om aan de politieke toetredingscriteria te voldoen. Het Europees Parlement heeft krachtig bijgedragen aan het onderscheid tussen rechtsstaten en niet-rechtsstaten. Dat was een broodnodige correctie op de eerste Commissiedocumenten.

De Commissie had namelijk al in de eerste pagina's van Agenda 2000 haar conclusie getrokken: de landen die het verst gevorderd waren bij het voldoen aan de economische criteria mochten al direct over de modaliteiten van hun toetreding onderhandelen. De anderen nog niet. Dat betekende een scheiding van, in de terminologie van de Commissie, *'ins'* (Estland, Polen, Tsjechië, Hongarije, Slovenië en Cyprus) en *'pre-ins'*, de rest (Letland, Litouwen, Slowakije, Roemenië en Bulgarije). Voor de laatsten was dat bepaald geen geruststellende gedachte. Het Parlement besefte dat voor de *'pre-ins'* een extra barrière zou bestaan in de vorm van een Intergouvernementele Conferentie (IGC). In de voorstellen van de Raad zou die namelijk pas gehouden moeten worden nadat de eerste vijf landen zouden zijn toegetreden. Het Europees Parlement heeft zich daarom steeds sterk gemaakt voor de zogenaamde 'regatta-benadering': allemaal op hetzelfde moment beginnen met hetzelfde toetredingsproces, maar dan vanuit de eigen situatie en op eigen snelheid verder. Het moment van toetreding zou geheel moeten afhangen van de inspanningen van de kandidaat-lidstaten zelf. Daarmee werden democratische laatbloeiers als Roemenië en Bulgarije aangemoedigd om op de ingeslagen weg door te gaan. Zonder perspectief op toetreding zouden ze, zeker in de ogen van investeerders, weer achter een soort van ijzeren gordijn beland zijn.

2.2 Het toetredingsproces

2.2.1 *De Toetredingspartenariaten*

De toetreding is een zeer veelomvattend proces. Het echte voorbereidingswerk zal plaatsvinden in de 'Partenariaten' . Dat zijn bilaterale verdragen die met elk van de tien kandidaten gesloten worden. Pas als het werk daarin zover gevorderd is dat aansluiting op middellange termijn (dat wil zeggen 3 à 5 jaar) in het verschiet ligt, wordt begonnen aan toetredingsonderhandelingen-in-engere-zin; het 'laatste hoofdstuk' kun je zeggen. De tweedeling is aanzienlijk verzacht: Wie voldoende gevorderd is kan automatisch, zonder nader politiek besluit, aan toetredingsonderhandelingen beginnen. Commissie en Parlement streven beide naar een IGC die aan de eerstvolgende toetreding voorafgaat. Op 30 maart heeft de EU met de Midden- en Oost-Europese landen de genoemde bilaterale Toetredingspartnerschappen afgesloten. Dat is de belangrijkste etappe: het gereedmaken voor het lidmaatschap. Doel van al dit voorwerk is om de overgangsperiodes bij toetreding zo kort beperkt en kort mogelijk te houden. De interne markt moet zo min mogelijk belemmeringen ondervinden.

Maart '98 werd door zittend Raadsvoorzitter Robin Cook tot de Maand van de Uitbreiding uitgeroepen. Daarmee neemt de Unie de leiding van de bilaterale toetredingsprocessen stevig in handen. Alle instrumenten die de

toenadering tot de Unie kunnen bevorderen worden in één plan samengevoegd. Bij de hulp aan de geassocieerde landen gaat het nu voluit en ondubbelzinnig om versnelling van de toetreding voor àlle landen met een 'Europa-overeenkomst' (het type akkoorden waarin de deelname aan de Unie wordt toegezegd). Het is logisch dat tempo en intensiteit van de werkvergaderingen in het kader van de Partenariaten bepaald worden door wat de kandidaten aankunnen. Dat betekent, zoals door het Parlement beklemtoond en door de Raad overgenomen, een op maat gemaakte strategie voor ieder individueel land afzonderlijk. Sommige landen zullen vlugger opschieten dan andere, maar dat rechtvaardigt niet de tweedeling die Raad en Commissie oorspronkelijk beoogden tussen de zes economisch verstgevorderden (vijf Midden- en Oost-Europese landen plus Cyprus) en de vijf achterblijvers.

In de Partenariaten worden voor elke kandidaat de hoofdlijnen en prioriteiten vastgesteld met betrekking tot de overname van het EU-*acquis* en worden de bijbehorende financiële middelen samengebracht (met name uit het bestaande hulpprogramma PHARE). In overleg met de kandidaten worden de doelstellingen geformuleerd en de termijn bepaald waarin ze moeten worden gehaald. De Commissie toetst vervolgens de resultaten en financiert het proces. De pre-toetredingssteun zal worden geconcentreerd op het versterken van de bestuurlijke capaciteit en de rechtsstatelijke aspecten (30% van het totaalbedrag) alsmede op investeringen in verband met de overname en toepassing van het *acquis* (70%).
De Raad neemt met gekwalificeerde meerderheid van stemmen besluiten over de beginselen, prioriteiten, tussentijdse doelstellingen, belangrijke aanpassingen en de conditionaliteit van elk afzonderlijk partnerschap. Wanneer gebreken worden geconstateerd voor wat betreft democratie en rechtsstaat, kan de Raad 'passende maatregelen' nemen, als het moet snel.

Onder druk van het Parlement, dat de verdeling tussen *'ins'* en *'pre-ins'* verwierp, kwam de Commissie al in de herfst van 1997 met een speciaal 'inhaalfonds' voor de dag ten behoeve van die landen, die vooreerst nog niet rijp zijn voor toetredingsonderhandelingen-in-engere-zin. Bovendien worden voor hen die onderhandelingen versneld voorbereid. Op 8 december keurde de Algemene Raad dat goed. Het gaat om een bedrag van 100 miljoen ECU voor 1998 en 1999, speciaal bedoeld voor de strijd tegen corruptie en georganiseerde misdaad, privatisering van de economie en het scheppen van een gunstig kader voor directe buitenlandse investeringen. De Commissie plant vanaf het jaar 2000 nog extra financiële steun voor alle Midden- en Oost-Europese landen, op de wijze van de Cohesiefondsen, om landbouwhervormingen door te voeren.
Cyprus krijgt, als enige niet-Midden- en Oost-Europese kandidaat, een bijzondere toetredingsstrategie. Dit land is dan ook een categorie apart.

2.2.2 *Partenariaats-werkzaamheden: wat is onderhandelbaar?*
Wanneer een kandidaat-lidstaat, blijkens de jaarlijks door de Commissie uit te brengen toetsingsrapporten, voldoende vooruitgang heeft geboekt en klaar is voor toetreding op middellange termijn, dan kan het beginnen met toetredingsonderhandelingen-in-engere-

zin. Er wordt dus niet zeven of negen jaar gepraat -eventueel onderbroken door lange pauzes- zoals destijds met Spanje en Portugal. De Europese Raad neemt alleen het formele besluit over de start van de partenariaatswerkzaamheden. Hiermee is het het Parlement gelukt om het woord 'onderhandelingen' van zijn magische, politieke lading te beroven. Terecht, want als men het partenariaatswerk goed volbrengt volgt de rest, volgens de opzet van het Parlement, automatisch.

Voor een aantal landen is het nog veel te vroeg om nu al te praten over details als overgangsperiodes en de constitutionele positie binnen de EU, ook als ze het economisch heel goed doen. Want daar wordt echt over onderhandeld in die laatste fase. Voor de meeste andere onderwerpen, namelijk die welke binnen het Partenariaat aan de orde zijn, geldt de regel 'graag of niet'. Dat geldt uiteraard, zoals gezegd, voor de rechtsstatelijke criteria. Bezoeken aan bepaalde kandidaat-lidstaten laten voor 'tolerant' cultuurrelativisme weinig ruimte. Maar ook over de economische orde is discussie vrijwel uitgesloten. Aan de geassocieerde landen wordt een reeks van eisen gesteld, om te zorgen dat de interne markt na een uitbreiding goed blijft functioneren. Daarom moeten de Midden- en Oost-Europese landen de aanwijzingen van het Witboek over de aanpassing aan de interne markt opvolgen en dienen zij het doel van een economische, monetaire en politieke Unie te onderschrijven. Dat is allemaal niet onderhandelbaar. Wie zich wat anders voorstelt zou mijns inziens eventueel een plaats in de Europese Economische Ruimte kunnen worden aangeboden, of een douane-unie, zoals in het geval van Turkije. Waarom ook niet? Met IJsland en Noorwegen zijn we toch de beste vrienden gebleven?

Soms ontmoet men politici of diplomaten uit de Midden- en Oost-Europese landen die doen alsof de toetreding van hun land een afdwingbaar recht is. Soms ook maken ze de indruk alsof de Unie met de pet is rondgegaan, op zoek naar toetredingswillige kandidaten. Zo is het natuurlijk niet. Het zijn de Midden- en Oost-Europese landen die tot de EU willen toetreden en niet andersom. En evenals de huidige lidstaten destijds deden toen de interne markt moest worden voorbereid, zullen ook nu de nieuwelingen gewoon aan het werk moeten.

2.2.3 *De Europaconferentie*

Een duidelijk signaal dat alle Midden- en Oost-Europese landen in het uitbreidingsproces betrokken zijn, vormt de Europaconferentie, die op 15 maart maart in Londen van start ging. Op gelijke, intergouvernementele voet zullen de staats- en regeringsleiders en vakministers van de Vijftien en van alle Europese kandidaat-lidstaten die het EU-lidmaatschap (in eerste instantie de Midden- en Oost-Europese landen, Cyprus en Turkije) nastreven, éénmaal per jaar spreken over buitenlandse zaken en veiligheidsbeleid (Tweede Pijler), justitie en binnenlandse zaken (Derde Pijler), maar ook over gezamenlijke deelname aan bestaande programma's (zoals die op onderwijsgebied). In de lijn van de politieke criteria van Kopenhagen zijn er voorwaarden gesteld aan deelname aan de conferentie. Zo verbinden deelnemers zich er onder andere toe om territoriale geschillen langs vreedzame weg te regelen, met name via de jurisdictie van het Internationaal Gerechtshof.

In eerste instantie leefde er in het Parlement de opinie dat de Europaconferentie meer moest zijn dan een jaarlijkse 'familiefoto', een permanente conferentie waar men serieus gezamenlijk beleid zou kunnen maken, bijvoorbeeld voor wat betreft drugstransporten of Balkan-vredesinitiatieven. In dat geval zouden grote vraagtekens bij deelname van Slowakije of Turkije moeten worden gezet. Die landen zijn immers zelf eerder deel van de problemen dan van de oplossingen. Kortom, moest de Conferentie groot, maar vooral symbolisch, of klein, maar sterk inhoudelijk worden? Met niet-rechtsstaten ga je niet om de tafel zitten om te praten over het op poten zetten van een gezamenlijk binnenlands veiligheidsbeleid. Dat deze landen toch uitgenodigd werden, onder voorwaarde van respect voor de integriteit en onschendbaarheid van de buitengrenzen van de EU, pleit er alleen maar voor dat de Europaconferentie niet al te zeer geïnstitutionaliseerd moet worden. Ook daarin schijnt het Parlement zijn zin te krijgen. In het Europees Parlement werd nog een alternatieve optie in de vorm van een 'uitbreidingsdialoog' aangedragen. Dat zou een intensieve conferentie binnen de Europaconferentie moeten zijn, waar de multilaterale aspecten van het uitbreidingsproces konden worden besproken. Zover is het niet gekomen en dat komt wellicht de duidelijkheid ten goede. In ieder geval is het een misverstand te menen dat de Europaconferentie aan betekenis inboet als Turkije niet deelneemt. Het tegendeel is waar. Het valt mijns inziens zelfs te betreuren dat Slowakije wèl deelneemt. Daardoor kan de Conferentie niet het forum worden waar de EU-leden de toetredingskandidaten op gelijk niveau ontmoeten. En dat zou toch een menselijk evenwicht scheppen tegenover de Partenariaten waar de Unie directief optreedt.

2.3 De kosten

In het Europees Parlement is destijds gestreden over de vraag of de uitbreiding van de Unie niet erg veel zou gaan kosten. De vraag was opgeworpen door de Begrotingscommissie, die hiermee tegenover de Commissie Buitenlandse Zaken kwam te staan. Er deden, net als in de discussie over de NAVO-uitbreiding, de wildste schattingen de ronde. Inmiddels hebben diverse onderzoeksinstellingen berekend dat de kosten stellig niet prohibitief zijn. De totale begroting van de EU kostte in 1997 slechts 1,15% van het BNP van de lidstaten. Dat wil zeggen 2½ cent van iedere belastinggulden. Omdat de Unie onder haar limiet begroot, kan zonder nadere afspraak nog 1/4 cent opgemaakt worden. De Raad steunt de mening van de Commissie en de bovenvermelde researchinstituten, dat de uitbreiding daaruit inderdaad betaald kan worden, mits bovendien de -vanwege de economische groei te verwachten- reële stijging van het toebedeelde budget eveneens voor de uitbreiding opzij gelegd wordt. Het Parlement heeft naar aanleiding van de Top van Luxemburg de Raad gevraagd om de precieze kosten van de uitbreiding duidelijk aan te geven in de volgende financiële perspectieven, die in 1999 op de Raadsagenda staan en door de Commissie zullen worden voorgesteld.

In ieder geval staat vast dat de uitbreiding in etappes plaatsvindt. Ieder land onderhandelt in zijn eigen tempo en treedt pas toe wanneer het daar zelf rijp voor is, onafhankelijk van de stand van

zaken in andere kandidaat-lidstaten. Het Parlement heeft benadrukt dat voor geen enkel land bij voorbaat een toetredingsdatum kan worden genoemd. Dat geleidelijk aan uitbreiden is een belangrijke factor in het financieel beheersbaar houden van de operatie.

Zonder nog diep in te gaan op de discussie over de zogenaamde netto-bijdrage van Nederland aan de EU, moet worden gezegd dat achtereenvolgens staatssecretaris Patijn en minister Zalm een erg eenzijdig beeld hebben geschetst van Nederland als dè betaler van de uitbreiding. Ook de Sociaal-Economische Raad heeft onlangs nog dat verwijt geuit: "Over de redelijkheid van een bepaalde netto-lastenverdeling is lastig te oordelen zonder de onderliggende stromen van uitgaven en inkomsten afzonderlijk te analyseren". De betreffende bewindslieden hebben te weinig oog voor de veelomvattende handels- en investeringsrelaties van Nederlandse ondernemingen met de Midden- en Oost-Europese landen, die steeds intensiever zullen worden. In de toekomst zullen het, bijvoorbeeld, nauwelijks Spaanse of Portugese transporten zuivelbedrijven en *consultancybureaus* zijn, die profiteren van Polen's toetreding tot de interne markt, maar Nederlandse en Duitse. Vooral ondernemende handelslanden als Nederland profiteren van de integratie van Oost en West. Het Nederlandse bedrijfsleven behoort nu al tot de top-drie van buitenlandse investeerders in Rusland, Polen en Roemenië. Trouwens, wat zei premier Kok ook al weer bij de herdenking van het Marshallplan in mei vorig jaar? Hij constateerde dat Midden- en Oost-Europa op grote schaal hulp nodig hebben en sprak van benodigde fondsen van honderd miljard dollar, die gebruikt moeten worden voor wegen, vliegvelden, spoorlijnen en waterwegen. Mocht dat een kwart centje meer zijn?

2.4 Verdieping van de EU

Bij zijn aantreden heeft het Britse voorzitterschap aangekondigd aan beleids- en institutionele hervormingen te gaan werken. Premier Blair en de zijnen zullen nadenken over een herziening van het landbouwbeleid, waar ze het nut totaal niet van inzien. En ook willen ze nadenken over hoe het moet met de stemmenverdeling in een uitgebreide Raad. Parlementaire vragen over een nieuwe Intergouvernementele Conferentie worden, ook door huidig raadsvoorzitter Cook, steevast ontwijkend beantwoord. Commissie en Parlement zijn beide overtuigd dat doorvoering van slechts beleids- en institutionele hervormingen door de Raad niet voldoende is om de EU klaar te maken voor de uitbreiding. Een nieuwe IGC met verdragswijziging is nodig en wel zo spoedig mogelijk, bijvoorbeeld tussen 2000 en 2002. In ieder geval voordat de eerste toetreding plaatsvindt (de ratificatieprocedure neemt zo'n 3 jaar in beslag).

Ook zonder uitbreiding was het noodzakelijk geweest om diverse delen van het EU-beleid te hervormen.

Volgens het document van Luxemburg (december 1997) zullen de afsluiting van de onderhandelingen en de aansluitende toetredingen mede afhangen "van het vermogen van de Unie om nieuwe leden op te nemen". Dit kan worden gelezen als een belijdenis omtrent de prioriteit die de Europese Raad aan hervormingen hecht. Maar het kan ook duiden op een verborgen wens om,

zonder IGC, te berusten in een EU met maximaal 20 leden. Gezien een desbetreffend protocol in het Verdrag van Amsterdam kan dat technisch nog net. Het aantal commissarissen blijft dan op 20 staan, doordat de grote landen hun tweede commissaris inleveren. Het is op zichzelf al twijfelachtig hoe men met 20 lidstaten nog tot een hervorming zou kunnen komen, die de EU doeltreffend en democratisch genoeg maakt voor 26 leden. Met vijftien was dat in Amsterdam al moeilijk genoeg.

3. Conclusie: gehoor bij de Commissie

Tussen Amsterdam en Luxemburg, tussen juli en december 1997 heeft zich een debat afgespeeld, waarvan de begin- en eindposities nogal verschilden. Dat uitte zich vooral in de reacties van landen als Letland, Litouwen, Roemenië en Bulgarije. Waren die landen in juli naar aanleiding van de Commissievoorstellen nog zeer teleurgesteld, in december was dat omgeslagen in hoop en dankbaarheid. In maart 1998 is het toetredingsproces met alle Midden- en Oost-Europese landen van start gegaan, maar met ieder land in eigen tempo, zonder voor enig land een toetredingsdatum vast te leggen. Dit resultaat is een compromis tussen de positie van de Top van Amsterdam, waar nog sprake was van een start met drie, de aanvankelijke bedoeling van de Commissie om met slechts vijf Midden- en Oost-Europese landen serieus te beginnen en de wens van het Europees Parlement om een op maat gemaakt toetredingsproces aan te vangen voor alle kandidaat-lidstaten. Alle worden zij nu gestimuleerd om een intensiever, door de Commissie goed begeleid, toetredingsbeleid te voeren. En de achterblijvers worden bemoedigd door de stelling dat eventuele successen, die nu nog niet voorzien worden, hun plaats in de rangorde kunnen wijzigen (het zogenaamde principe van de flexibiliteit). Aan de EU de taak om intussen zichzelf te hervormen, zodat ze binnen enkele jaren die landen kan toelaten die hun huiswerk hebben afgemaakt.

Wat die hervorming betreft, daartoe kan het Europees Parlement de Raad alleen maar oproepen, maar over de toetreding zelf heeft het EP het laatste woord. Vandaar dat Commissie en Raad er wijs aan doen om het Parlement voortdurend bij het proces te betrekken. Het EP heeft bij de behandeling van mijn laatste twee rapporten (11 maart 1998) aan het Britse voorzitterschap een recht op advies afgedwongen dat qua procedure geheel overeenkomt met het formeel bestaande recht, echter zonder dat het die naam mag dragen. Tot in de plenaire vergadering is daarover het gevecht gevoerd, en met succes. Dit is niet alleen van belang voor de controlerechten van de Europese Volksvertegenwoordiging maar ook als voorbeeldfunctie naar de parlementen in de kandidaat-lidstaten. Zoals gezegd, de Uitbreiding is van groot belang, maar ook de manier waarop die plaatsvindt.

Arie M. Oostlander is lid van het Europees Parlement en rapporteur voor de Uitbreiding van de Europese Unie.
Hij heeft dit artikel in samenwerking met beleidsmedewerker Jelle Bakker geschreven.

Het publieke ambt verdient herwaardering

Ten tijde van de Romeinse republiek golden *gravitas* (prudent oordeelsvermogen), *pietas* (behoorlijk en plichtsgetrouw handelen) en *simplicitas* (eenvoud in zelfpresentatie en levenswijze) als de leidende persoonlijke waarden van de politiek-maatschappelijke elite; een *mos maiorum* die een, in de visie van Finer *) in principe onwerkbare constitutie, feitelijk effectief maakte. Een geïnternaliseerde code voor het persoonlijke functioneren op de leidinggevende posities kan zelfs gecompliceerde politiek-bestuurlijke betrekkingen en verhoudingen feitelijk doen 'werken'.

In 'Nieuwe wegen, vaste waarden' wordt gepleit voor een versterking van 'het professionele karakter' van het bestuur.

Daarbij wordt niet alleen gedacht aan de versterking van de technische bekwaamheid van politieke en ambtelijke bestuurders, maar vooral ook aan een herbezinning op de cruciale betekenis van de publieke ambtsvervulling.

Prof.dr. M.L. Bemelmans-Videc

In het verkiezingsprogramma worden daar de volgende zinnen aan gewijd: "Burgers moeten vertrouwen kunnen hebben in de overheid, in de bestuurlijke integriteit van politieke en ambtelijke bestuurders, in democratische procedures en instituties, in rechtszekerheid en kwaliteit van resultaten. Het publieke ambt verdient herwaardering als dienst aan burgers en samenleving".

Rolopvattingen

In de afgelopen tijd speelden enkele 'affaires' die opnieuw attendeerden op het grote belang van een integere rol(interpretatie) voor en door publieke ambtsdragers. De bijzondere waarden waarover we het hier hebben vinden hun uitdrukking in rolopvattingen, in een *mos maiorum* die zelfs onwerkbare structuren werkbaar maken.

Die rolopvattingen kunnen worden neergelegd in formele regelingen rond de positie van politici en ambtenaren, welke kunnen reiken van integriteitscodes tot rechtspositieregelingen. Jawel, ook dat laatste: in zijn analyse van het voor onze rechtsorde typerende legaal-rationele gezagstype liet Max Weber zien, dat de dienstbaarheid aan het algemene belang bepaalde rechtspositionele voorzieningen (in casu de vaste aanstelling en het recht op pensioen) wenselijk maakten.

De rolopvattingen 'slaan ook neer' in structuren: in voorspelbare, geregulleerde betrekkingen en verhoudingen, zoals die welke gelden tussen politici en hun ambtelijke bestuurders.

'Voorleven'

De moraal van dit korte verhaal is gelegen in de vaststelling dat ook formele bepalingen het uiteindelijk gedrag niet volledig (blijken te) bepalen. Dat zal uiteindelijk worden bepaald door de geïnternaliseerde *mos* van de betrokken persoonlijkheden. Die ethos is de persoonlijke duiding van generale waarden. Waar die 'generale waarden' aan slijtage onderhevig lijken te zijn – ze worden niet meer benadrukt, ceremonieel onderstreept – worden ze niet meer beleefd als relevant.

Waarden-overdracht kan plaatsvinden via uitdrukkelijke instructie: zo zouden in opleidingen en in *'in-service'*-trainingen de relevante codes en de achterliggende waarden veel systematischer aandacht moeten krijgen, terwijl ze bij formele 'initiaties' en beëdigingen nog eens plechtig kunnen worden bekrachtigd. Waarden-overdracht vindt wellicht het meest effectief plaats door ze eenvoudig 'voor-te-leven': door voorbeeldige houding en gedrag van zittende politieke en ambtelijke gezagsdragers.

Een herwaardering van het publieke ambt betekent nadrukkelijk aandacht voor een (her)bekrachtiging van de grote betekenis van een dienstbare, integere en op het publieke belang betrokken rolopvatting. Dat valt moeilijk te combineren met allerlei dwarsconnecties naar met private belangen verbonden posities en *mores*. Gepronnonceerde publieke positiebepalingen, buiten de ministeriële autoriteit om, passen daar evenzeer niet bij.

Het vraagt om *gravitas, pietas* en *simplicitas*.

Prof.dr. M.L. Bemelmans-Videc

Noot

* S.E. Finer, *The History of Government From the Earliest times*, Vol. 1, Oxford University Press, 1977, p. 392 e.v.

In de column geven de leden van de redactie hun persoonlijke opvattingen weer. Zij hopen daarmee een aanzet te geven voor reflectie of debat.

Embryo's en klonen

Tussen biomedische onderzoekingen van menselijke embryo's en het klonen van levende organismen valt een samenhang te onderkennen. Kort geleden bracht de Gezondheidsraad een advies uit over onderzoek aan menselijke embryonale cellen. Vrijwel gelijktijdig hebben de ministers Borst en Ritzen een verzoek gericht aan de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen om een debat over klonen te entameren. De publieke belangstelling gaat gepaard met verontrusting, veelal gevoed door een gebrek aan informatie. Ik doe hier een poging om die informatie te verschaffen en enige misverstanden uit de wereld te helpen.

In Christen Democratische Verkenningen van februari jongstleden heb ik uiteengezet dat het CDA-verkiezingsprogram een verkeerd standpunt heeft ingenomen door wetenschappelijk onderzoek aan embryonale stamcellen af te wijzen. Tot mijn verrassing werd mijn artikel[1] door Christen Democratische Verkenningen gelijktijdig uitgebracht met twee andere van de hand van respectievelijk. Dr. B. Gordijn[2] en dr. A.G.W.J. Lansink[3]. Beide keren zich tegen mijn opvattingen. Dr. Gordijn is als filosoof verbonden aan de vakgroep Ethiek en Geschiedenis van Geneeskunde van de Katholieke Universiteit Nijmegen en dr. Lansink is Tweede Kamerlid voor het CDA. Uit hun bijdragen blijkt dat beide opponenten inzage hadden in het manuscript van mijn artikel voor publicatie. Een slagvaardige reactie dus. Met waardering stel ik vast dat Christen Democratische Verkenningen haar kolommen openstelt voor de door de ministers gewenste discussie. Men liet er kennelijk geen gras over groeien en in de kortste keren houdt dr. Gordijn mij voor dat ik toch had kunnen weten "dat aan de onaantastbaarheid van het embryo vanaf de conceptie, verwoord in het concept-CDA-verkiezingsprogram, een christelijke levensbeschouwing ten

Prof.dr. L. Bosch

grondslag ligt. Het huidige rooms-katholieke leergezag bijvoorbeeld laat in haar visie op de beschermwaardigheid van het embryo aan duidelijkheid niets te wensen over". Hij verwijst daarbij naar de uitspraak van de Heilige Vader dat "het menselijk wezen vanaf het moment van zijn ontvangenis moet worden geëerbiedigd en behandeld als een persoon. Daarom moeten er vanaf datzelfde moment de rechten van de persoon aan worden toegekend, waaronder het onaantastbare recht van ieder onschuldig menselijk wezen op het leven."[4] Inderdaad, ik had het kunnen weten, en ik heb het dan ook geweten. Maar is dr. Gordijn van mening dat ik mij in dezen onder het rooms-katholieke leergezag moet scharen? De redacteur van Christen Democratische Verkenningen wijst er in zijn introductie terloops op dat dat wel niet het geval zal zijn[5].

Onder de 'fijnzinnige' titel: 'Bosch en de innesteling in de baarmoederwand' wordt mij door dr. Gordijn verweten dat ik embryo's pas na het moment van innesteling als mensen beschouw. Voor het trekken van deze grens ontbreekt volgens hem bij mij iedere argumentatie. Hier raakt mijn opponent verstrikt in zijn eigen gedachtegang. Hij refereert aan de grens welke ik stel voor wetenschappelijk onderzoek aan embryocellen. In het artikel in Christen Democratische Verkenningen[6] wordt inderdaad niet aangegeven waarom ik die grens juist daar leg. In een artikel in Trouw[7] heb ik de innesteling een natuurlijke grens genoemd omdat, zou men deze overschrijden, het onderzoek geheel anders van aard zou worden en de weerstand ertegen waarschijnlijk discontinu zou toenemen. Is het dr. Gordijn ontgaan dat experimenteren met embryonale cellen na de innesteling betekent: experimenteren met de vrouw die deze innesteling ondergaat? De haast misschien, slagvaardigheid eist tenslotte zijn tol. Het zij hem vergeven, maar experimenteren met mensen zal hem toch wel niet zo erg gewenst voorkomen. Mij ook niet trouwens. Gelukkig heeft dr. Gordijn's fantasie niet geleden. Hij dicht mij toe dat ik de genoemde grens in acht neem omdat daarna het embryo volgens mij mens zou worden. Vervolgens roept hij dan uit dat aan deze visie elke onderbouwing ontbreekt. Voor alle duidelijkheid dan nog maar: een klompje embryonale cellen beschouw ik niet als een menselijk persoon, niet vóór en niet ná de innesteling.

'Levens Nevels'

Beoefenaren van de moleculaire biologie zijn gewend aan het feit dat grenzen in de levende natuur vaak in nevelen zijn gehuld. Een sprekend voorbeeld daarvan is het leven zelf. Het tabaksmozaiek-virus vertoont zeer karakteristieke elementen van leven. Het bezit het vermogen tot zelfreproductie binnen een levende gastheer, evenals bijvoorbeeld een bacterie. Het is daartoe uitgerust met een erfsubstantie welke onderdeel uitmaakt van het virusdeeltje zelf. Een Amerikaans chemicus slaagde erin het virus te kristalliseren waardoor twijfels rezen of dit deeltje het predikaat levend wel verdient. Inderdaad, virussen zijn structuren op de grens van leven en dood. De grote Nederlandse microbioloog prof.dr. A. Kluyver heeft deze grens in de dertiger jaren welsprekend aangeduid met de retrograde: 'Levens Nevels'.[8]

Ook de menswording is in nevelen gehuld en in de loop der eeuwen zijn er veel gissingen naar gedaan. Pas halver-

wege de negentiende eeuw realiseerde men zich dat de door samensmelting van een zaadcel en een eicel ontstane cel zich door deling via verschillende stadia ontwikkelt tot een compleet levend organisme en rees de vraag in welk stadium van een mens kan worden gesproken. Gedurende dit ontwikkelingsproces klaren de nevels in elk volgend stadium meer en meer op tot bij de geboorte van een voldragen kind de zon in alle helderheid doorbreekt. Dr. Gordijn heeft geen moeite met deze vraag. Immers, zoals we zagen, hij beroept zich op de uitspraak van de Paus. Anatomische, fysiologische of neurologische onderbouwing is dan niet nodig. Men moet dit standpunt uiteraard respectvol benaderen, maar het heeft wel consequenties voor degene die het inneemt: onaantastbaarheid en absolute beschermwaardigheid van alle leven sluit bijvoorbeeld *abortus provocatus* uit. Het Vaticaan veroordeelt dan ook vruchtafdrijving, voorbehoedmiddelen, *in vitro* fertilisatie, andere voortplantingstechnieken en euthanasie. In het artikel van dr. Gordijn meen ik eenzelfde consequente opstelling te beluisteren. Mijn grote bezwaar tegen het in februari aangenomen CDA-verkiezingsprogram is dat het de menselijke vrucht in het embryonale stadium beschermwaardig verklaart en dan toelaat, zij het onder voorwaarden, dat het in een later stadium als *foetus* wordt geaborteerd.

Commissie Biomedische Ethiek

In 1991 verscheen een rapport getiteld 'Mensen in Wording'[9] van de Commissie 'Biomedische Ethiek' uitgaande van het Deputaatschap en de Raad voor de Zaken van Kerk en Theologie van de Nederlands Hervormde Kerk en de Gereformeerde Kerken in Nederland. Voorzitter van de commissie was de Utrechtse ethicus Prof.dr. E. Schroten. Het rapport wijst er terecht op dat men aan de Bijbel moeilijk een expliciete visie op de menswording voor de geboorte kan ontlenen. Dr. Gordijn daarentegen haalt verschillende passages uit de Heilige Schrift aan waaruit, zoals hij het uitdrukt, "Gods engagement met de mens vanaf het eerste begin (en zelfs daarvoor) duidelijk wordt. God initieert immers de zwangerschap" (voor deze passages zie[10]).

Christen Democratische Verkenningen plaatst één van deze passages in een kader, namelijk Psalm 139, 16: "Uw ogen zagen mijn vormeloos begin....". In deze prachtige en ontroerende psalm worden wij als het ware in een andere dimensie geplaatst, die de natuurwetenschappelijke belevingswereld overstijgt. "Het begrijpen is mij te wonderbaar" zegt de dichter in vers 6. Ik kan dat slechts beamen.

In de joodse en christelijke traditie is de status van het menselijk embryo nadrukkelijk aan de orde geweest. In grote lijnen vallen daarbij twee opvattingen te signaleren. De eerste is dat de menselijke vrucht geleidelijk mens wordt, terwijl de tweede uitgaat van een mens-zijn vanaf de bevruchting. Voorstanders van de eerste visie zijn van mening dat we aan de menselijke vrucht geleidelijk aan meer respect verschuldigd zijn en dat de beschermwaardigheid daarvan overeenkomstig toeneemt. Voor sommigen begint de beschermwaardigheid bij de innesteling (14 dagen), anderen leggen de grens bij het begin van de ontwikkeling van het centrale zenuwstelsel (ruim 3 weken) en weer anderen bij de levensvatbaarheid (circa 24 weken) of zelfs de geboorte.

Een meerderheid van de Commissie 'Biomedische Ethiek' is van mening dat

een embryo in de eerste twee weken niet zonder meer onaantastbaar is. Het gebruik voor therapeutische en medische doeleinden van embryo's, overgebleven na *in vitro* fertilisatie, kan onder strikte voorwaarden worden toegestaan. Zoals ik in mijn recente artikel[11] heb vermeld, heeft de Gezondheidsraad kort geleden voorgesteld deze voorwaarden zo te verruimen dat menselijke embryo's alleen mogen worden gebruikt voor onderzoek waarmee een zwaarwegend gezondheidsbelang is gediend.[12] Andere commissieleden zijn van mening dat ook het doen ontstaan van embryo's uitsluitend voor onderzoek, gezien de belangen die ermee gemoeid zijn, aanvaardbaar kan zijn. Een minderheid in de commissie onderschrijft het standpunt van het CDA-verkiezingsprogram.

De korte weergave van dit rapport doet geen recht aan de grote betekenis ervan. De uitvoerige uiteenzetting van wat er over dit onderwerp zowel van rooms-katholieke als van reformatorische zijde naar voren is gebracht, doet het betreuren dat het relatief zo weinig bekendheid heeft gekregen (Mij kwam het pas ter kennis toen mijn artikel[13] reeds in druk was[14]).

Klonen

Evenals de slang in het paradijs en de stier Herman geniet Dolly, het eerste gekloonde zoogdier, algemene bekendheid. Klonen roept verschillende reacties op. Het wetenschappelijk tijdschrift *Science* spreekt van de doorbraak van het jaar. Politici daarentegen vrezen, niettegenstaande de zachtbruine ogen van Dolly, met een wolf in schaapskleederen van doen te hebben, gekomen om 's mensen individualiteit en autonomie te stelen (vrij naar [15]). Een probleem bij de discussie over het klonen is dat het enige kennis vereist van celbiologie en genetica. Velen ontbreekt het aan tijd of ambitie om zich in een paar essentiële details te verdiepen. Ongewild ervaar ik dit probleem bij het lezen van de tweede reactie op mijn artikel[16] van de hand van dr. Lansink.[17] Hij is tegen "de toepassing van de techniek van het klonen op menselijke embryo's" en tegen "het klonen van embryonale (stam)cellen". Het is onduidelijk wat hij daarmee bedoelt. Voortkweken van embryonale cellen? Daar komt geen kloontechniek, als gebruikt bij Dolly, aan te pas. In het ledenblad van het CDA[18], merkt hij op dat met het klonen van geslachtscellen, in het bijzonder van embryonaal weefsel, de grootst mogelijke terughoudendheid moet worden betracht. Hij hoeft zich geen zorgen te maken, klonen van geslachtscellen is biologisch niet mogelijk en niet aan de orde. Waar is dr. Lansink nu precies tegen? Ik kan er slechts een gooi naar doen. Eerder [19,20] heb ik opgemerkt, het wetenschappelijk tijdschrift *Nature*, citerend, dat toepassing van kloontechnieken, hoewel nog niet voor menselijke cellen gerealiseerd, van groot nut kan zijn bij het wetenschappelijk onderzoek van embryonale cellen. Ik zal dat hier nader toelichten en daarbij nog eens ingaan op wat klonen eigenlijk inhoudt.

Tussen de kloontechniek en de *in vitro*-bevruchting bestaat overeenkomst (c.f.[21,22]). Beide gebeuren buiten het lichaam in een glazen vaatje (*in vitro*). Voor beide zijn twee verschillende cellen nodig (*"it needs two to tango"*) en in beide gevallen ontstaat er één geheel nieuwe cel, verschillend van de twee fuserende partners. Bij de bevruchting fuseren een ei- en een zaadcel hetgeen een embryonale cel oplevert. De eicel

bezit van elk chromosoom één exemplaar, de zaadcel eveneens. Na de fusie beschikt de embryonale cel dus over een dubbele set aan chromosomen, de éne set afkomstig van de moeder, de andere afkomstig van de vader. De ontwikkeling van het embryo geschiedt door celdeling waarbij de dubbele set aan chromosomen onveranderd aan de dochtercellen wordt doorgegeven. Alle cellen van het ontwikkelende embryo, als ook die van het *foetus* en alle lichaamscellen van de nakomeling bevatten derhalve deze chromosomen.

Bij klonen fuseren een eicel en een lichaamscel. De lichaamscel treedt hier op als donor van chromosomen. Door een technische ingreep worden de chromosomen van de ontvangende eicel voor de fusie verwijderd. De cel die bij de fusie ontstaat kunnen we beschouwen als een embryonale cel. Immers na verdere deling en introductie in een draagmoeder ontwikkelt zich uit deze cel een levensvatbare nakomeling zoals we in het geval van Dolly hebben gezien. Alle cellen van deze nakomeling zijn weer uitgerust met een dubbele set aan chromosomen, maar deze chromosomen zijn nu exclusief afkomstig van de donorcel.

Bij het klonen speelt de donorcel derhalve een dominante rol. Men kan betrekkelijk gemakkelijk over grote aantallen van éénzelfde type donorcel beschikken door ze af te zonderen uit bijvoorbeeld een *foetus* en voort te kweken in een geschikt medium. (Dolly is gekloond uitgaande van een donorcel genomen uit de uier van een 6-jarig schaap, maar het resultaat van dit experiment is nog niet reproduceerbaar gebleken). Identieke donorcellen leveren genetisch identieke nakomelingen op. Dit schept ongekende economische en medisch-therapeutische mogelijkheden maar roept ook weerstand op. Weerstand richt zich terecht tegen pogingen om mensen te klonen. Aan de techniek kleven nog veel onzekerheden en het moet nog maar blijken of het kan. Men dient zich echter wel te realiseren dat klonen genetisch identieke nakomelingen kan produceren maar dit niet noodzakelijkerwijs behoeft te doen. Is de donorcel afkomstig van een mannelijk individu dan zal ook de nakomeling mannelijk zijn, is de donorcel afkomstig van een vrouwelijk individu dan zal de nakomeling vrouwelijk zijn. Het erf- en familierecht is (nog) niet toegesneden op het genereren van nakomelingen van één 'genetische' vader of moeder. Zijn deze bespiegelingen in de humane sfeer eigenlijk niet erg opportuun gezien alle onzekerheden, bij de veeteelt begint de kloontechniek uiterst belangrijk te worden. Dankzij de snelle ontwikkeling van de moleculaire genetica kan men een menselijk gen in de donorcel introduceren en met deze donorcel koeien of schapen klonen die een hoogwaardig menselijk eiwit in de melk uitscheiden. De grote betekenis van het produceren van zulke eiwitten langs deze weg kan moeilijk worden overschat. De recente beslissing van minister Van Aartsen, ingegeven door een bedenkelijk advies van een zeer verdeelde commissie, valt dan ook zeer te betreuren. Patiënten, wier voortbestaan van een dergelijk eiwit afhankelijk is, zullen hem deze beslissing niet in dank afnemen. Het alternatief van de commissie om zulke eiwitten via genetische manipulatie van gisten of bacteriën te produceren zal de productiekosten tot zeer grote hoogte opvoeren.

Hoe kan toepassing van de kloontechniek van nut zijn bij wetenschappelijk onderzoek aan menselijke embryonale cellen? In een vorig artikel[23] heb ik aan-

gegeven dat embryonale cellen mogelijk kunnen worden aangewend bij therapeutische behandeling van patiënten. Een moeilijk probleem, zich voordoende bijvoorbeeld bij de behandeling van leukaemiepatiënten met beenmergcellen is afstoting van de cellen. Door donorcellen van een geschikt celtype te kiezen kan men met de kloontechniek embryonale cellen van een celtype genereren die geen of zeer weinig afstoting oproepen. Zulke embryonale cellen zijn in celcultuur te handhaven en zijn niet bedoeld voor innesteling. Van het klonen van mensen is dus geen sprake. Ik veronderstel dat dr. Lansink deze benadering van de hand wijst als zijnde in strijd met de menselijke waardigheid. Misschien begrijpt hij echter nu dat ik (om andere redenen) tegen het klonen van mensen ben en toch de kloontechniek als een waardevol instrument beschouw in de pogingen om de ontwikkeling van het embryo te begrijpen en de zieke mens de helpende hand te reiken.

Prof.dr. L. Bosch is emeritus-hoogleraar Biochemie aan de Rijksuniversiteit te Leiden.

Noten

1. Bosch L., 'Het CDA en het begin van menselijk leven' *CDV* 2/98.
2. Gordijn B., 'Bosch en de innesteling in de baarmoederwand' *CDV* 2/98.
3. Lansink A.G.W.L., 'De ene kloon is de andere niet' *CDV* 2/98.
4. Instructie *Donum Vitae*, 1987, 10-12.
5. Beinema M., 'Ter introductie', *CDV* 2/98
6. Bosch, L. 'Het CDA en het begin van menselijk leven' *CDV* 2/98.
7. Bosch L., 'CDA zet met kloonverbod onderzoeker buiten spel', *Trouw*, 26 November, 1997.
8. Kluyver A.L., *Levens Nevels* Voordracht gehouden op het 26ste Nederlands Natuur- en Geneeskundig Congres, 1 April 1937.
9. *Mensen in Wording Theologische, ethische en pastorale overwegingen bij nieuwe voortplantingstechnieken en prenataal onderzoek Een verkenning* Rapport van de commissie Biomedische Ethiek van het Departement Wetenschap en de Raad voor de Zaken van Kerk en Theologie van de Nederlandse Hervormde Kerk en de Gereformeerde Kerken in Nederland, Utrecht, oktober 1994.
10. Gordijn B, 'Bosch en de innesteling in de baarmoederwand' *CDV* 2/98
11. Bosch L., 'Het CDA en het begin van menselijk leven' *CDV* 2/98.
12. Gezondheidsraad. *Onderzoek met embryonale stamcellen.* Signalement ten behoeve van aangekondigde wetgeving Den Haag: Gezondheidsraad. 1997, publicatienummer 1997/27.
13. Bosch L., 'Het CDA en het begin van menselijk leven' *CDV* 2/98.
14. Ik ben veel dank verschuldigd aan prof.dr. P. van Duijn, lid van de genoemde commissie, die mijn aandacht één dezer dagen op dit waardevolle rapport vestigde.
15. Pennisi E., *Science*, Vol. 278, 2038 1998.
16. Bosch L., 'Het CDA en het begin van menselijk leven' *CDV* 2/98.
17. Lansink A.G.W.L., 'De ene kloon is de andere niet' *CDV* 2/98.
18. Lansink A., Stelling: 'Klonen van mensen moet worden verboden, ook internationaal', *Christen Democratisch Appel*, 31 januari, 1998.
19. Bosch L., 'Het CDA en het begin van menselijk leven' *CDV* 2/98.
20. Bosch L., 'CDA zet met kloonverbod onderzoeker buiten spel', *Trouw*, 26 November, 1997.
21. Bosch L., 'Het CDA en het begin van menselijk leven' *CDV* 2/98.
22. Bosch L., 'CDA zet met kloonverbod onderzoeker buiten spel', *Trouw*, 26 November, 1997.
23. Bosch L., 'Het CDA en het begin van menselijk leven' *CDV* 2/98.

Forum

In deze rubriek passen kortere bijdragen waarin kort en krachtig argumenten gegeven worden voor een bepaalde opvatting. Bijdragen zijn welkom die in niet meer dan 2000 woorden een prikkelende kwestie neerzetten. De opinie moet passen in de opzet van CDV: het dient te gaan over de strategische vragen achter de politieke actualiteit. Bijdragen die discussie uitlokken verdienen de voorkeur.

De afrekening van paars met het christelijk erfgoed*

Het kabinet-Kok heeft de discussie over de zondagsrust tot speerpunt gemaakt van een beleid waarbij het gestalte wil geven aan het moderne, eigentijdse levensgevoel, vrij van de machtspositie van het CDA. In de gedachtenwisseling over de Winkeltijdenwet en de Arbeidstijdenwet heeft het kabinet voorkeur getoond voor een neutrale overheid. Het optreden van kerkelijke zijde op voornoemde terreinen en de actie tegen de 24-uurseconomie maken duidelijk dat de rol van de kerken op maatschappelijk terrein onder 'paars' lijkt te zijn toegenomen.

Het in augustus 1994 gevormde 'paarse' kabinet-Kok dat steunt op de PvdA, de VVD en D66 is het eerste kabinet sinds 1918 waarin geen bewindslieden van christen-democratische signatuur zitting hebben. Met name bij D66 leefde de wens om met dit kabinet een regeerperiode te creëren waarin begonnen kon worden een einde te maken aan het 'christelijke' stempel dat het CDA nog steeds op de Nederlandse samenleving drukte. Bij de VVD en de PvdA was dit niet een duidelijk expliciet doel. Nu de regeerperiode van het kabinet-Kok er bijna opzit is het tijd om eens na te gaan of paars een begin heeft gemaakt met een 'afrekening met het christelijk erfgoed'. In hoeverre is er afgerekend? En: wat was het profiel in dezen van de drie verschillende partijen?

Dr. H. van Spanning

Ondanks de vaak scherpe toon is het opvallend dat het 'paarse' kabinet-Kok voorzichtig is omgegaan met christelijke symbolen. Dit kwam tot uiting in het behoud van de bede in de Troonrede; het deelnemen van leden van het kabinet aan de oecumenische kerkdienst in Den Haag aan het begin van het parlementaire jaar en het met succes opkomen

* *Dit is een bewerking van de lezing 'Ontwikkelingen in de relatie tussen kerk en overheid tijdens het "paarse" kabinet-Kok', gehouden op de CHU-Reünie d.d. 1 november 1997 te Apeldoorn).*

van minister Zalm voor het behoud van het randschrift "God zij met ons" op de toekomstige Europese munt.[1] Het beeld wordt anders wanneer geanalyseerd wordt in hoeverre paars bereid is geweest om elementen in onze cultuur die oorspronkelijk nauw samenhangen met de grote invloed van het christendom actief te beschermen. Het gaat dan om elementen die zonder christelijke invloed nooit deel uitgemaakt zouden hebben van de Nederlandse samenleving. Te denken valt aan de mogelijkheid van levensbeschouwelijk geïnspireerd particulier initiatief door de overheid financieel ondersteund. Niet alleen ruimte biedend aan christelijke organisaties, maar ook aan bijvoorbeeld islamitische of humanistische. Een ander voorbeeld is de zondag als vrije dag. De zondag als 'instituut' is ondenkbaar zonder christelijke invloed, maar van waarde voor veel meer mensen dan alleen christenen en alszodanig een kenmerkend element geworden van de westerse cultuur. Tenslotte is het de vraag in hoeverre men bereid is een publieke rol van de kerken te accepteren. Het niet expliciet kiezen voor het beschermen van institutionele elementen die samenhangen met de christelijke traditie – of het opzettelijk proberen die weg te poetsen – heeft een aantal gevolgen. Ten eerste leidt het tot cultuurrelativisme: de uitgangspunten voor beoordeling van bepaalde ontwikkelingen staan niet vast, maar zijn vloeibaar. Voor elke preferentie is wel iets te zeggen, men kan zich bij elke opvatting iets voorstellen. De christelijke traditie wordt niet ingeruild voor een ander fundament. De noodzaak van een fundament in een traditie wordt zelfs ontkend. Cultuurrelativisme en pragmatisme liggen heel dicht bij elkaar. Zo merkte minister Borst in een televisie-uitzending op zich te kunnen voorstellen dat een vrouw uit een buitenlandse cultuur in een noodsituatie kan komen als zij voor de derde of de vierde keer een meisje krijgt en, als haar huwelijk daarbij op het spel komt te staan, vraagt om een einde te maken aan haar zwangerschap. CDA-Kamerlid dr. A. Lansink betoogde dat de minister hier kennelijk discriminatie van vrouwen en meisjes ook in transculturele zin toelaat. Bovendien achtte hij het door haar gegeven voorbeeld strijdig met de wet omdat het geslacht van de ongeboren vrucht niet behoort tot de indicatiestelling die abortus kan rechtvaardigen. Minister Borst meende dat de vraag wat er moet gebeuren bij botsende culturen in een bredere context aan de orde dient te komen. We moeten ons volgens de minister echter wel driemaal bedenken voor we in onze multiculturele samenleving bepaalde regels zo maar aan iedereen opleggen.[2]

Ten tweede leidt het cultuurrelativisme tot een afnemende bereidheid om geloof een betekenisvolle rol in het publieke domein te gunnen. Geloof wordt steeds meer tot een privé-zaak bestempeld. Ten derde leidt het tot een afbrokkeling van door de overheid met wetgeving gesteunde instituties.

In dit artikel kunnen niet alle relevante discussies uit de afgelopen vier jaar bij de kop worden gepakt. Het gaat om een analyse die verkennend is en belangrijke tendenzen laat zien. Er wordt om te beginnen uitvoerig aandacht besteed aan de nu – dankzij de actie van de kerken zeer actuele – discussie over de Winkeltijdenwet en de Arbeidstijdenwet. Opvallend was dat bij de parlementaire behandeling van beide onderwerpen de vraag naar de zondagsrust een centrale plaats kreeg. Toen kwamen de opvattingen van de paarse

partijen en het CDA duidelijk aan de oppervlakte. Vervolgens wordt geanalyseerd hoe de krachtenvelden in de verschillende paarse partijen eruit zien.

De politieke discussie over de zondagsrust

De Winkeltijdenwet

De Winkeltijdenwet werd in de media en in de partijpolitieke discussie veelal gezien als typerend voor de cultuur van 'paars'. De macht van het CDA zou hier zichtbaar worden neergehaald. Uitgaande van het beginsel dat winkels in beginsel op zondag gesloten zijn werd, volgens het oorspronkelijk wetsvoorstel, aan gemeenten de mogelijkheid geboden zelf te kiezen op welke van de 52 zondagen in het jaar men open wilde zijn. Het kabinet was van oordeel dat er in de huidige economische en sociaal-culturele ontwikkeling bij de consument een toenemende behoefte bestaat om op verschillende tijdstippen inkopen te kunnen doen. De ondernemer moet,volgens het kabinet, gelegenheid worden geboden op die behoefte in te spelen.

Het CDA heeft op twee punten fundamentele kritiek geleverd op dit voorstel. Zijn woordvoerder, drs. M. Smits, wees er op dat in veel gevallen de bestaande mogelijkheid tot openstelling gedurende acht zondagen per jaar nog niet volledig wordt benut. Een ruimere openstelling op een doordeweekse dag was voor de CDA-fractie bespreekbaar. Verdere openstelling op zondag achtte het CDA echter ongewenst. In dit verband beklemtoonde de fractie het bijzondere karakter van de zondag als gemeenschappelijke dag die voor het sociaal-maatschappelijk leven een essentiële rol vervult en voor velen ook een religieuze betekenis heeft.

Het CDA acht het een taak van de centrale overheid om hier regelend op te treden. Wanneer de zondagsopenstelling wordt overgelaten aan de gemeenten kan dit tot een ongebreidelde beleidsconcurrentie leiden. De overheid behoort in dit geval een klimaat te waarborgen waarin niet de allerhoogste prioriteit aan de consumptie toekomt.[3] Het wetsvoorstel inzake de Winkeltijden kreeg krachtig steun van de VVD en D66. Het 'paarse eenheidsfront' toonde echter een belangrijke scheur. De PvdA-fractie kwam, na interne discussie, tot een veel genuanceerder standpunt. Haar woordvoerster, mevrouw M.M. van Zuylen, meende dat meer rekening moest worden gehouden met de behoefte van velen aan een rustpunt in de week en was van oordeel dat de overheid hierin een taak diende te houden. Op grond hiervan stelde de PvdA voor om het aantal zondagen dat winkels open kunnen zijn terug te brengen tot maximaal 12 per jaar. Dit amendement werd met steun van het CDA – en tegen de zin van VVD en D66 – aangenomen. Overigens stemde het CDA tegen het wetsvoorstel inzake wijziging van de Winkeltijdenwet.

De Arbeidstijdenwet

Bij de behandeling van de Arbeidstijdenwet zou de PvdA in haar afweging uiteindelijk bij haar coalitiepartners uitkomen. Dit voorstel had ten doel de regelgeving met betrekking tot de arbeidstijden te moderniseren en de flexibiliteit van de arbeidspatronen te vergroten. In een gezamelijk ingediend amendement deden de VVD en D66 een voorstel om tot nog verdere liberalisatie te komen. Aanvankelijk toonde de PvdA op dit punt reserves. Tijdens het overleg in de Kamer diende de

PvdA echter, met steun van de VVD en D66, een amendement in waarin de werkgever de mogelijkheid krijgt, indien de bedrijfsomstandigheden dit noodzakelijk maken, na overeenstemming met de Ondernemingsraad, zijn werknemers op zondag te laten werken. Het eerder genoemd amendement van VVD en D66 werd ingetrokken.

Het CDA was van oordeel dat deze wet onvoldoende rechtsbescherming biedt aan personen die bezwaar hebben tegen het werken op zondag. De fractie betreurde het dat deze bescherming niet duidelijker in de wet wordt geregeld maar dat een beslissing inzake het werken op zondag wordt overgeheveld naar de Ondernemingsraad. Hierdoor ontstaat een merkwaardige situatie. Hoewel het werken op zondag in de wet als uitzondering wordt gezien, leidt de praktische uitwerking van de Arbeidstijdenwet er toe dat werknemers die bedenkingen hebben tegen het werken op zondag in zekere zin als gewetensbezwaarden worden gezien. Wanneer we de behandeling van de Winkeltijdenwet en de Arbeidstijdenwet bezien vallen twee zaken op. Het kabinet tracht principiële keuzes met betrekking tot de zondagsrust zo veel mogelijk te voorkomen door decentralisatie. In de onderhavige gevallen respectievelijk naar de gemeenten en de Ondernemingsraden. Voorts heeft met name het optreden van de PvdA bij de behandeling van deze voorstellen duidelijk gemaakt dat 'paars' op dit punt niet een gesloten front vormt.

Een ander punt dat de aandacht vraagt betreft de pogingen binnen 'paars' om de vraag naar de zondag als nationale rustdag ter discussie te stellen. Bij de behandeling van de Winkeltijdenwet merkte de D66-woordvoerder mr. J. van Walsem op dat naast de reeds langer in gang zijnde ontkerkelijking de afgelopen decennia ons land een multiculturele samenleving is geworden. Dat betekent, aldus D66 dat we ook de belangen van die andere mensen die in Nederland wonen in onze overwegingen moeten meenemen.[4]

Tijdens het debat over wijziging van enkele wetten in verband met de erkenning van de vrijheid van levensovertuiging in de Grondwet ging de liberale vice-premier H. Dijkstal nog een stap verder. Bij de bespreking van dit voorstel ontstond een discussie over de betekenis van de Zondagswet. Minister Dijkstal wees er op dat we moesten nadenken over de vraag in hoeverre deze wet nog was toegesneden op een samenleving die er onder andere met de multiculturele samenleving voor de deur op het zo gevoelige terrein van cultuur en godsdienst er zo geheel anders uitziet dan een aantal jaren geleden. "Je kunt je afvragen", aldus Dijkstal, "of je straks in deze multiculturele samenleving naast de Zondagswet ook een vrijdagswet of een zaterdagswet moet hebben".[5]

Paars geen gesloten front

In hoeverre bestaan er tussen de partijen waarop 'paars' steunt – c.q. PvdA, VVD, en D66 – verschillen in hun opvattingen over de relatie tussen kerk en overheid.

De volgende tendenzen zijn zichtbaar.

D66

In de onderzochte periode toont D66 zich de meest anti-clericale partij. Godsdienst wordt sterk als een privé-aangelegenheid gezien. Men is wel bereid hier rekening mee te houden. Binnen D66 bestaat een werkgroep 'Geloof en Politiek handelen' die onder meer een rapport heeft gepubliceerd

over 'Ingrijpen in menselijk leven'. Als partij staat D66 echter uiterst sceptisch tegenover alle vormen van kerkelijke invloed op de politiek. Tegen die achtergrond hebben woordvoerders van D66 de Winkeltijdenwet en de Arbeidstijdenwet krachtig verdedigd. Een opvallende uiting van het anti-clericalisme bij D66 is de weigering van de Tweede Kamerfractie om periodiek overleg te voeren met het Interkerkelijk Contact in Overheidszaken (CIO).[6]

VVD

Evenals D66 heeft ook de VVD zich een enthousiast voorstander getoond van de Winkeltijdenwet, in zijn oorspronkelijke vorm, en de Arbeidstijdenwet. Onder de liberale bewindslieden toonde met name minister Dijkstal soms anti-clericale trekken. Naast zijn gememoreerde uitspraken over de Zondagswet herinner ik in dit verband aan zijn kritische opmerkingen over de positie van het bijzonder onderwijs in relatie tot artikel 23 van de Grondwet.[7] Daar staat tegenover dat de liberale minister van Financiën, drs. G. Zalm, zoals gezegd, met succes krachtig heeft geijverd voor het behoud van het randschrift 'God zij met ons' op de komende Euromunt.

In vergelijking met D66 toont de VVD een meer gematigd anti-clericalisme. Dit kwam onder meer tot uiting in de discussie over de vraag of de VVD opnieuw in haar beginselprogramma moet opnemen dat zij de christelijke waarden voor de samenleving van betekenis acht. VVD-leider mr.drs. F. Bolkestein was hier voorstander van. Dijkstal was tegen. De Partijraad van de VVD heeft in juni 1996 tijdens de bespreking van een door de Teldersstichting opgesteld rapport reserves getoond ten opzichte van het moraliseren in de politiek. Het verloop van deze discussie binnen de VVD heeft opvallende sporen nagelaten in de uitspraken van VVD-leider Bolkestein over de betekenis van de christelijke waarden voor de West-Europese samenleving.

In een artikel in de Volkskrant van 8 februari 1997 wees hij een toekomstig lidmaatschap van Turkije van de Europese Unie af. Daarbij wees hij er onder meer op dat de Turkse bevolking te arm en te talrijk is. "...de cultuur en vooral de godsdienst zijn te verschillend en de Turkse gemeenschappen in Duitsland en Nederland zullen als een magneet de migratie aanwakkeren".

Vervolgens betoogde Bolkestein, in een op 5 april 1997 voor de VVD-Partijraad in Ede gehouden rede, dat de Europese Unie plaats behoort te bieden aan de landen die de grote formatieve gebeurtenissen van de Europese geschiedenis gemeen hebben. Daaronder verstaat hij het feodalisme, de renaissance, de verlichting en de ontwikkeling van de democratie. Landen als Oekraïne, Rusland en Turkije vallen, aldus de VVD-leider daarbuiten. Deze formulering werd geciteerd door de liberale woordvoerder drs. F.W. Weisglas tijdens een Algemeen Overleg van de Kamercommissie Buitenlandse Zaken.[8] Het christendom wordt hier niet nadrukkelijk genoemd. Opvallend is echter dat Bolkestein in een rede over het thema Nationalisme en Europa in mei 1997 een andere formulering gebruikte. Als invloeden die de Europese landen gemeen hebben noemde hij: "de latijnse vorm van het christendom, het feodalisme, de renaissance, de verlichting en de ontluikende democratie".[9] De VVD-leider lijkt in de pers het christendom als pijler van de West-Europese cultuur te noemen en tegenover zijn partijgenoten hierover te zwijgen.

PvdA

De houding van de PvdA in de hier besproken periode toont een zekere wisselwerking tussen een gematigd anticlericale vleugel en een stroming die een meer positieve houding aanneemt in de aan de orde gestelde vraagstukken met betrekking tot de relatie tussen kerk en overheid.

Dit is met name tot uiting gekomen in de verschillende opstelling van de PvdA in de discussie over de Winkeltijdenwet en de Arbeidstijdenwet. In beide gevallen toonde de PvdA-Tweede Kamerfractie een enigermate onvoorspelbaar gedrag. Bij de behandeling van de Arbeidstijdenwet ging men uiteindelijk mee met de coalitiepartners VVD en D66. Bij de Winkeltijdenwet nam de PvdA binnen het kamp van de regeringspartijen een afwijkende positie in. De PvdA-visie werd gesteund door het CDA waardoor een Kamermeerderheid ontstond.

Deze tweeslachtigheid binnen de PvdA is ook zichtbaar in het eerder genoemde debat over de vrijheid van levensovertuiging. In het voorgaande wees ik op uitspraken van minister Dijkstal over de zondagsrust. De betekenis van de Zondagswet was in dit debat ter sprake gebracht door PvdA-woordvoerder dr. J.P. Rehwinkel.

Hij vroeg het kabinet hoe men aankeek tegen de stelling dat voor een groot gedeelte van de Nederlandse gemeenten de Zondagswet een dode regel is geworden die nauwelijks nog wordt toegepast en met name door de organisatie van kermissen, muziekfestivals en andere 'luidruchtige' evenementen wordt overschreden. Hij informeerde of het kabinet bereid was na te gaan in hoeverre het regime van zondagsrust waarvoor wij respect moeten hebben op decentraal niveau kan worden vastgesteld. Hij zag redenen om te overwegen de regels van de Zondagswet in die zin te decentraliseren dat gemeenten waar op dit moment voor strikte handhaving van de Zondagswet wordt gekozen zelf dat regime kunnen vaststellen. Zou men daar niet voor kiezen dan moet er, volgens de PvdA-woordvoerder, waar de Zondagswet in zo'n ruime mate wordt overschreden, op zijn minst een ontheffingsmogelijkheid in de wet worden opgenomen.[10]

Het betoog van Rehwinkel is mijns inziens typerend voor het binnen de PvdA levend verschil van gevoelen ten aanzien van de zondagsrust. Enerzijds accentueerde hij sterk de betekenis die de PvdA hecht aan de zondagsrust maar tegelijkertijd plaatste hij kritische kanttekeningen bij de Zondagswet en bracht hij het door het kabinet bij sommige principiële kwesties gehanteerde systeem van delegatie ter sprake. Op het punt van de verantwoordelijkheid van de centrale overheid had zijn fractiegenote mevrouw M.M. van Zuylen – zoals we in het voorgaande zagen – in het debat over de Winkeltijdenwet een tegengesteld geluid laten horen.[11]

Samenvatting en conclusies

In zijn benadering van de bede in de Troonrede, de oecumenische kerkdienst op Prinsjesdag en het ijveren voor het behoud van het randschrift op de Euro toont het 'paarse' kabinet-Kok respect voor hen die zich – ongeacht hun politieke keuze – zowel in hun privé-leven als in hun maatschappelijk optreden geïnspireerd weten door hun godsdienstige overtuiging.

Het kabinet-Kok heeft de discussie over de zondagsrust tot speerpunt gemaakt van een beleid waarbij het gestalte wil geven aan het moderne,

eigentijdse levensgevoel, vrij van de machtspositie van het CDA.

In de gedachtenwisseling over de Winkeltijdenwet en de Arbeidstijdenwet heeft het kabinet voorkeur getoond voor een neutrale overheid. Voor de uitvoering van deze wetten koos het kabinet voor een model van delegatie waardoor de nationale overheid een principiële keuze ontloopt.

Voorts heeft het kabinet het christelijk karakter van de samenleving ter discussie gesteld door bij verschillende gelegenheden direct of indirect te wijzen op de voortschrijding van het multiculturele element hierin.[12]

Van de coalitiepartners in het kabinet-Kok heeft D66 zich de meest anti-clericale partij getoond.[13] In de VVD heeft tijdens de zittingsperiode van het kabinet-Kok het anti-clericale element gedomineerd. In de PvdA is de worsteling tussen een anti-clericale en een ten opzichte van kerk en godsdienst meer positief ingestelde vleugel het duidelijkst zichtbaar geworden. Het was bij velen de verwachting dat 'paars' met de invloed van het christendom zou afrekenen. Het optreden van kerkelijke zijde op voornoemde terreinen en de actie tegen de 24-uurseconomie maken duidelijk dat de rol van de kerken op maatschappelijk terrein onder 'paars' eerder lijkt te zijn toegenomen.

Tegen deze achtergrond is het van belang dat het CDA in de verdere discussie over thema's waarin de relatie tussen kerk en overheid ter sprake komt duidelijk positie kiest.

In dit verband kan worden opgemerkt dat het CDA, gelet op de in dit artikel besproken onderwerpen, gekozen heeft voor landelijke regels. De overheid dient regels inzake de winkeltijden op zondag te geven. Eenzelfde lijn is door het CDA getrokken in de parlementaire gedachtenwisseling over de Kwaliteitswet zorginstellingen en de Wet geestelijke verzorging instellingen. Het CDA wil geestelijke verzorging bij voorkeur op wettelijke basis geregeld zien. Het vreest dat zonder wettelijke voorschriften in diverse instellingen de geestelijke verzorging onder druk zal komen te staan en financiële problemen het eerst op deze sector zullen worden afgewenteld.[14] Wettelijke regelingen door de landelijke overheid bieden aan de individuele burger een betere bescherming tegen mogelijke beleidswijzigingen samenhangend met wisselingen in de politieke kleur van gemeentebesturen.

De vraag naar de betekenis van het spreken van de kerken voor de overheid kwam onder meer aan de orde in discussies over het asielbeleid en – voornamelijk buiten de Kamer – in de reacties op uitspraken van bisschop Muskens over het armoedevraagstuk in ons land.[15] Sommigen hoopten dat paars met de rol van het christendom zou afrekenen. Soms lijkt het er echter op dat dit kan omslaan in een afrekening van het – kerkelijk georganiseerde – christendom met dit paarse kabinet.

Dr. H. van Spanning is beleidsmedewerker bij de CDA-Tweede Kamerfractie en secretaris van het college van kerkvoogden van de Hervormde gemeente 's Gravenhage

Noten

1. Ten tijde van premier Lubbers sprak de koningin in de Troonrede de wens uit: "...dat Gods zegen op uw werk rust". In de zittingsperiode van het kabinet-Kok heeft zij uitgesproken "... dat velen met mij u wijsheid toewensen en om zegen voor u bidden".
2. *Handelingen Tweede Kamer*, 24-1-'97 blz. 3384 en 3389
3. *Handelingen Tweede Kamer*, 23-11-1995, blz. 2302.
4. *Handelingen Tweede Kamer*, 23-11-1995, blz. 2319.
5. *Handelingen Tweede Kamer*, 4-12-1996, blz. 2812.
6. *Jaarverslag Interkerkelijk Contact in Overheidszaken* 1995 blz. 3 en 1996 blz. 4.

7. Zie voor de discussie in de Tweede Kamer over de uitspraken van minister Dijkstal inzake artikel 23 van de grondwet: Interpellatie-Heerma, *Handelingen Tweede Kamer*, 5-12-1995, blz. 2647-2666.
8. *Verslag Algemeen Overleg Algemene Raad*, 24-4-1997, (21.501-02, nr.202, blz. 3)
9. Frits Bolkestein, 'Het is nog te vroeg voor het einde van de nationale staat', in *Trouw* 31-5-1997.
10. *Handelingen Tweede Kamer*, 4 december 1996, blz. 2808.
11. In dit verband is het tevens van belang kennis te nemen van een uitspraak over de zondagsrust van de FNV-voorzitter L. de Waal. In een interview met het *Reformatorisch Dagblad* van 31 mei 1997 merkte hij op dat de vakbeweging pal moet staan voor de zondagsrust. Hij betreurde het dat de vakbeweging op dit punt enkele slagen verloren heeft. De zondag behoorde de algemene rustdag te blijven. Dat komt, aldus de FNV-voorzitter, tegemoet aan mensen – ook in onze achterban – die aan de zondag een speciale betekenis hechten.
12. In dit verband kan voorts gewezen worden op het ingetrokken wetsvoorstel van minister Sorgdrager tot wijziging van het conflictrecht inzake echtscheiding. (wetsvoorstel 24.709). In dit voorstel werd het onder bepaalde omstandigheden voor Marokkaanse mannen in Nederland mogelijk hun in Marokko achtergebleven echtgenote te verstoten zonder dat duidelijk was gebleken dat de betrokken echtgenote hiermee stilzwijgend had ingestemd of zich er bij had neergelegd. In het verslag merkten diverse fracties op dat dit voorstel strijdig werd geacht met bepalingen inzake gelijke behandeling en een verzwakking inhield van de positie van de vrouw. Essentieel was hier echter naar mijn mening dat voor een specifieke groep Islamitische opvattingen in het Nederlands recht werden geïntroduceerd.
13. Naast de in dit artikel gegeven voorbeelden kan nog het volgende worden vermeld. D66 acht het randschrift 'God zij met ons' uit de tijd. Haar woordvoerder drs. G. Ybema respecteerde de religieuze gevoelens van sommigen met betrekking tot dit randschrift maar meende dat er geen koppeling mocht worden gelegd tussen religieuze beleving en zoiets zakelijks als een betaalmiddel. (Verslag Algemeen Overleg Ecofinraad van 23 april 1997, Tweede Kamer 1996/97 stuk 21.501-07 nr. 191, blz. 4) Het congres van D66 nam een amendement op artikel 168 van haar verkiezingsprogramma aan waarin werd uitgesproken: 'Het in het openbaar beoefenen van cultuur moet ook op zondagochtend mogelijk zijn. Daarom moet het verbod op openbare bijeenkomsten ter vermaak op zondag voor 13.00 uur afgeschaft worden.'
14. CDA-woordvoerder drs. C. Bremmer, *Handelingen Tweede Kamer*, 7-2-'96, blz. 3885/86. Het wetsvoorstel inzake de geestelijke verzorging in zorginstellingen en justitiële inrichtingen werd overigens op 4 november 1997 in de Eerste Kamer verworpen. Het CDA stemde ondanks reserves voor. Op grond van uiteenlopende motieven stemden de fracties van de PvdA – met uitzondering van één lid –, de VVD, SGP en GPV tegen.
15. Zie m.b.t. het asielrecht: PvdA-woordvoerder drs. B. M. Middel, *Handelingen Tweede Kamer*, 7-10-1997, blz. 673. Voorts de rede van mr. I.G. de Hoop Scheffer op het CDA-congres van 27-9-1997; drs. M.J.M. Verhagen, *Handelingen Tweede Kamer*, 7-10-1997, blz. 677; alsook drs. Ank Bijleveld-Schouten, *Handelingen Tweede Kamer*, 9-9-1997, blz.7266

Ja, ik ondersteun de actie van de kerken tegen de 24-uurseconomie

Naam: _____

Woonplaats: _____ Handtekening

Deze oproep sturen naar:
CDA, Sector Vereniging en Communicatie
t.a.v. Carina Hoff
Postbus 30453
2500 GL Den Haag

Deze oproepen worden doorgestuurd naar de initiatiefnemers

Zelfregulering en 'polderkringen'

Aan het begin van het recent verschenen boek 'Grondrechten en zelfregulering' merken Van Bijsterveld en Kummeling het volgende op: "Het fenomeen zelfregulering kent een lange geschiedenis. ... Vroege sporen van het fenomeen kan men ontwaren in het gedachtengoed van het Rooms-Katholieke subsidiariteitsbeginsel en het reformatorische beginsel van de soevereiniteit in eigen kring. In beide tradities wordt het optreden van het centrale (overheids)gezag een aanvullende rol toegekend ten opzichte van maatschappelijke organisaties. Hoewel dit gedachtengoed zeker het wetgevingspatroon in Nederland heeft beïnvloed, met name op het gebied van onderwijs en maatschappelijke zorg, speelt het begrip 'zelfregulering' in het algemeen wetgevingsbeleid van de rijksoverheid als zodanig pas een rol sinds de jaren tachtig. Deze ontwikkeling moet gezien worden tegen de achtergrond van een toenemend besef dat de overheid niet 'alles kan regelen'."[1]

Prof.mr.dr. J.P. Balkenende

Uit het citaat komen twee elementen naar voren. Aan de ene kant kent zelfregulering meer principiële achtergronden, aan de andere kant gaat het om een nieuwe regeltechniek omdat er kennelijk alternatieven nodig zijn voor overheidsregelgeving. Zelfregulering is wel omschreven als "niet-statelijke regels die al dan niet in samenwerking met anderen worden vastgesteld door degenen voor wie de regels bestemd zijn respectievelijk hun vertegenwoordigers, en waarbij het toezicht op de naleving mede door deze groepen wordt uitgeoefend".[2] Zelfregulering onderscheidt zich van allocatie via de markt en hiërarchische beheersing door de overheid. 'Associatieve zelfregulering' heeft betrekking op georganiseerde belangengroepen die door het opstellen en uitvoeren van regels zelf het eigen gedrag sturen in de richting van een door de groep gewenst doel.[3]

Zelfregulering is voor de christen-democratie een intrigerend fenomeen. Zelfregulering lijkt aan te sluiten bij gespreide verantwoordelijkheid, bij het concept van een verantwoordelijke samenleving en bij een vitale rol van het maatschappelijk middenveld. De *'civil society'* zou wel eens gebaat kunnen zijn bij een grotere mate van zelf-

> *'Haast scheen het wel of het land, in eigen polderkringen ingedeeld, kloeker nog dan één, de Souvereiniteit in eigen kring tegen de Staatssouvereiniteit kon verdedigen.' (Abraham Kuyper, 1880).*

regulering. Tegelijkertijd roept zelfregulering ook vragen op. Pogen degenen die zelf regels opstellen niet het overheidsgezag te ontlopen? Schaadt zelfregulering niet het algemeen belang en hoe zit het met achtergestelde maatschappelijke belangen? Wat komt er van de naleving van afspraken terecht? Tot kritische noten bij zelfregulering bestaat stellig aanleiding. De beursfraude in het najaar van 1997 in Amsterdam kan voor een deel worden teruggevoerd op tekortschietende zelfregulering. Sommige economische sectoren of branches prefereren zelfregulering om erger, dat wil zeggen overheidsregelgeving, te voorkomen.[4] Zelfregulering is – vergelijkbaar met begrippen als verantwoordelijkheid of vertrouwen – een 'containerbegrip'. Zelfregulering kan niet louter in een juridisch procedureel perspectief worden geplaatst. Zelfregulering heeft immers evenzeer te maken met de inhoud van de regels. Formele en materiële aspecten kunnen en mogen niet gescheiden worden.

Tot een nadere bezinning op zelfregulering in christen-democratische kring bestaat inmiddels alle aanleiding. Paragraaf 2.2. van het CDA-verkiezingsprogram 'Samenleven doe je niet alleen' stelt nadrukkelijk dat het CDA principieel kiest voor zelfregulering, omdat daar de eigen rol en verantwoordelijkheid van maatschappelijke organisaties in besloten ligt. De overheid moet hiervoor de nodige ruimte scheppen. Vervolgens wordt een pleidooi gevoerd voor een wetgevingsprogramma 'Zelfregulering, maatschappelijke verantwoordelijkheid en wetgevingskwaliteit'. Met dit pleidooi sluit de partij aan bij een van de conclusies van het Christelijk Sociaal Congres in 1991, namelijk de opdracht werk te maken van 'zelfregulering onder voorwaarden'. In deze bijdrage staan drie vragen over zelfregulering centraal. Welke principiële aanknopingspunten biedt de christen-democratische traditie voor het debat over zelfregulering? Waaruit bestaan de principiële verschillen met de reguleringsvisie van de paarse coalitie in het algemeen en het paarse wetgevingsproject 'Marktwerking, deregulering en wetgevingskwaliteit' in het bijzonder? Wat staat het CDA in de komende kabinetsperiode te doen?

Dit is het eerste artikel in een serie over Zelfregulering.
In de komende uitgaven van Christen Democratische Verkenningen zullen meer artikelen over dit onderwerp verschijnen.
Paragraaf 2.2. in het verkiezingsprogramma 'Samenleven doe je niet alleen' is gewijd aan Zelfregulering.
Een projectgroep van het Wetenschappelijk Instituut is momenteel bezig de mogelijkheden tot bevordering van maatschappelijk verantwoorde zelfregulering in kaart te brengen. In samenspel met maatschappelijke organisaties zullen de komende kabinetsperiode voorstellen worden gedaan.

Souvereiniteit in eigen kring en subsidiariteit

Zelfregulering is voor de christen-democratie niet louter een juridisch instrument of een 'functionele' reguleringstechniek; zelfregulering dient een uitdrukking te zijn van 'substantiële', maatschappelijke verantwoordelijkheid. Een belangrijk aanknopingspunt voor deze visie kan worden aangetroffen in Abraham Kuypers openingsrede van de Vrije Universiteit in 1880. Kuyper stelde dat op alle levensterreinen sprake is van Gods soevereiniteit. Maar al die terreinen zijn kwalitatief onderscheiden. De staat is een kring naast de andere kringen. Wel heeft de staat een eigen verantwoordelijkheid: "Hoog steekt dus deze Staatssouvereiniteit, als

de macht die den enkele beschermt en de onderlinge rechtsverhouding der zichtbare levenskringen bepaalt, door recht tot bevelen en door recht tot dwangoefening, boven deze alle uit; maar binnen in elk dier kringen geldt ze niet; dáár heerscht een ander gezag, dat, buiten haar om, uit God nederdaalt, en door haar niet verleend wordt, maar erkend. En zelfs voor de rechtsbepaling van de onderlinge verhouding dezer kringen mag deze Staatssouverein niet eigen wil of keus ten richtsnoer kiezen, maar is hij gebonden aan de keus van Hooger wil, gelijk die uit den aard en het bestaansdoel dezer kringen spreekt. ... Niet het leven te beklemmen noch de vrijheid te binden, maar vrije levensbeweging voor en in elk dier kringen mogelijk te maken, is het niet voor elk edeler Staatssouverein het hem wenkend ideaal?"[5]

Kuyper en later Dooyeweerd onderstreepten de relatieve autonomie van de verschillende kringen. Deze hebben een 'eigen aard en roeping' en zijn niet tot elkaar te herleiden. Om die reden staan in het gezin liefde, trouw en zorg voorop, in het onderwijs de kennis- en cultuuroverdracht en pedagogisch verantwoorde vorming, in de onderneming de optimale omgang met arbeid, kapitaal en natuur, in de woningsector het voorzien in elementaire woonbehoefte en een leefbare woonomgeving, in de omroep de selectie en productie van informatie op grond van levens- en wereldbeschouwelijke visies en in het staatsverband de publieke gerechtigheid voor burgers. De relatieve zelfstandigheid van deze kringen veronderstelt terughoudendheid van overheidszijde, maar wat er in die kringen gebeurt is niet om het even. De rechtsvorming zal immers de naastenliefde en de verantwoordelijkheid voor de schepping moeten dienen. Zo werd in de twintigste eeuw in christelijk-sociale kring gepleit voor 'bedrijfsorganisatie' als alternatief voor de socialistische klassenstrijd en de liberaal-economische vrijheid van de werkgever. Daarmee werd een ander, op samenwerking en consensusvorming gericht sociaal-economisch ordeningsperspectief gecreëerd, waarin plaats was voor werkgevers én werknemers. Maar dat was niet het enige. Het ging namelijk ook om inhoudelijke doelstellingen: verbetering van de kwaliteit van de arbeid, sociale zekerheid, medezeggenschap en betrokkenheid. Bestond er over de norm van de souvereiniteit in eigen kring overeenstemming, in de praktijk bleken er verschillen van interpretatie te bestaan. Dat gold bijvoorbeeld voor de mate van overheidsingrijpen in de sociale zekerheid, het debat tussen Dooyeweerd, CNV en Gerbrandy over de medezeggenschap binnen de onderneming en over de toepasbaarheid van soevereiniteit in eigen kring na de Tweede Wereldoorlog. Wat daarvan ook zij, het gedachtegoed is van invloed geweest op de sociaal-economische en andere maatschappelijke instituties: vrijheid van onderwijs, inrichting van het omroepbestel, pluriformiteit in de zorg, de plaats van de medezeggenschap en de collectieve arbeidsovereenkomst enz.

Formuleringen als die van Abraham Kuyper zullen in het huidige politieke en maatschappelijke debat niet snel meer worden gebruikt. Toch bevat het leerstuk van de Souvereiniteit in eigen kring enkele actuele en relevante aanknopingspunten voor het debat over zelfregulering: laat niet de norm van marktwerking gelden voor alle maatschappelijke sectoren, laat evenmin de

overheid dominant zijn over deze sectoren, onderken dat er verschillen zijn tussen de maatschappelijke kringen en laat ruimte voor zelfregulering, bevorder dat zelfregulering sociale rechtvaardigheid dient. In de termen van 'Samenleven doe je niet alleen': maatschappelijke verantwoordelijkheid en zelfregulering veronderstellen elkaar.

Zelfregulering behoort de uitdrukking te zijn van gespreide maatschappelijke verantwoordelijkheid. In die zin heeft zelfregulering alles te maken met het publieke domein, dat niet louter door de overheid wordt beheerst. Dit roept echter wel de vraag op naar de relatie tussen de rol van de overheid en de relatieve reguleringsautonomie van de maatschappelijke kringen. In dat verband is het Rooms-Katholieke beginsel van de subsidiariteit van betekenis.[6] Het meest expliciet komt dit beginsel aan de orde in de encycliek *Quadragesimo* Anno uit 1931. Maar ook ervoor en later speelde dit beginsel een belangrijke rol in de sociale leer van de Rooms-Katholieke kerk. In de encycliek *Centesimus Annus* (1991) wordt dit beginsel als volgt omschreven: "een maatschappelijk verband op hoger niveau moet zich niet mengen in het leven binnen een maatschappelijk verband op lager niveau en dit niet van zijn bevoegdheden beroven. Het moet dit veeleer steunen in geval van noodzaak en helpen om zijn actie te coördineren met die van de andere maatschappelijke verbanden met het oog op het algemeen welzijn".[7] De stoornissen en gebreken van de verzorgingsstaat vloeien aldus *Centesimus Annus* voort uit "een inadequate opvatting over de eigen taken van de staat." De staat behoort zekerheid te verschaffen voor vrijheid, eigendomsrechten, een vaste munt en efficiënte diensten. Tegelijkertijd moet de overheid waken over de uitoefening van mensenrechten in de economische sector. Daarbij wordt echter nadrukkelijk gesteld dat de "eerste verantwoordelijkheid op dit gebied echter niet ligt bij de staat, maar bij de enkelingen en bij de verschillende groepen en associaties waaruit de maatschappij is samengesteld." De staat heeft het recht om in te grijpen in monopoliesituaties. Ook heeft de staat het recht te voorzien in "aanvullende ingrepen die gerechtvaardigd worden door dringende redenen welke verband houden met het algemeen welzijn".[8]

Zelfregulering behoort de uitdrukking te zijn van gespreide maatschappelijke verantwoordelijkheid.

Overheidsinterventie en zelfregulering zijn geen gescheiden werelden. Tijdens het Christelijk Sociaal Congres van 1991 werd gesproken over 'zelfregulering onder voorwaarden' en onder verantwoordelijkheid van oud-minister van Justitie Hirsch Ballin werd gesproken van 'wettelijk gestructureerde en genormeerde zelfregulering'.[9] Essentieel is dan uiteraard de mate waarin de overheid gelegitimeerd is in te grijpen. In dat geval moet worden teruggegrepen op de staats- en maatschappijvisie van het CDA. In het CDA hebben de beginselen van subsidiariteit en souvereiniteit in eigen kring hun neerslag gevonden in de uitgangspunten publieke gerechtigheid, solidariteit, rentmeesterschap en gespreide verantwoordelijkheid. De samenhang tussen de vier

kernbegrippen is nog eens onderstreept in het nieuwe Program van Uitgangspunten van 1993. Zelfregulering dient tegen die achtergrond in het perspectief te worden geplaatst van de drieslag van publieke gerechtigheid: *waarborgen* van de eigen verantwoordelijkheid van burgers en hun onderscheiden maatschappelijke verbanden, *normeren* wanneer gerechtvaardigde belangen botsen en tegelijkertijd bevorderen dat burgers en hun verbanden zo veel mogelijk de gevolgen van hun handelen en dat voor het natuurlijk leefmilieu in hun gedrag verdisconteren[10], *aanspraken honoreren* teneinde materiële (bestaans-)voorwaarden voor burgers en hun verbanden mogelijk te maken.[11]

Zelfregulering heeft in zichzelf reeds betekenis vanwege de private rechtsvorming, maar betrokken op een houdbare ontwikkeling van de samenleving gaat het uiteraard om meer, namelijk om het bevorderen van maatschappelijke verantwoordelijkheid. In dat verband en tegen de achtergrond van de twee genoemde beginselen is het van belang te onderstrepen dat de overheid nadrukkelijk ruimte behoort te bieden aan maatschappelijk verantwoorde zelfregulering en deze waar nodig moet ondersteunen. In die zin gaan het waarborgen en het honoreren van aanspraken duidelijk aan het normeren vooraf. Een overmaat aan normering leidt immers tot 'functionele decentralisatie'.[12]

Verwijzingen naar begrippen als souvereiniteit in eigen kring en subsidiariteit roepen mogelijk het beeld op van 'iets uit het verleden'. Wie echter het huidige debat over maatschappelijke en sociaal-economische ordening overziet, merkt dat deze begrippen een nieuwe actualiteit krijgen. Het op overheidsinterventie gestoelde verzorgingsstaatdenken is al geruime tijd op zijn retour. Maar inmiddels neemt ook de kritiek op het neo-liberale denken, waarin individu en markt voorop staan, toe. Volgens de Britse politiek filosoof John Gray loopt het neo-liberalisme op zijn einde. Hij neemt afstand van het idee dat de markt op zichzelf de menselijke autonomie bevordert. "Een maatschappij waarin de vrije markt elke andere sociale institutie domineert, kan de menselijke behoefte aan een thuis en deelname aan veiligheid en continuïteit niet bevredigen". Wat komt er voor dit denken in de plaats? Het is niet toevallig dat onder economen de belangstelling voor 'instituties', de factor 'vertrouwen' en waarden en normen toeneemt,[13] dat juristen oog hebben voor zelfregulering, dat politicologen het thema *'civil society'* bestuderen[14] en bestuurskundigen de aandacht voor 'planning' hebben omgezet in die voor netwerken.[15] De verbindende oriëntatie bestaat in feite uit 'gemeenschapsdenken'.

Dit denken, ook wel communitarisme genoemd, appelleert nadrukkelijk aan de verantwoordelijkheid van sociale instituties. Een van de meer recente, aandachttrekkende werken uit deze richting is *The New Golden Rule* van Amitai Etzioni.[16] De wezenlijke vraag die de Amerikaanse rechtssocioloog Selznick in *The Moral Commonwealth* centraal stelt, is: hoe worden instituties integer? Hij combineert, zo wordt in het rapport 'Gaven in overvloed' van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA geanalyseerd, het soevereiniteitsbeginsel en het subsidiariteitsbeginsel.[17] Daarmee krijgen deze beginselen, maar dan nu toegepast in de huidige maatschappelijke context en andere maatschappelijke organisatievormen nieuwe actualiteit.

Maatschappelijke verantwoorde zelfregulering biedt aldus een nieuw (juridisch) ordeningsperspectief.

Paars: marktwerking en deregulering

Hoe anders is het gesteld met de reguleringsvisie van de huidige paarse coalitie. Toen het kabinet-Kok van start ging stonden twee principes voorop: de sociaal-democratische wens van 'herstel van het primaat van de politiek' en het liberale pleidooi voor 'meer marktwerking en concurrentie'. Affiniteit met het maatschappelijk middenveld, de overlegeconomie of met zelfregulering ontbrak in het paarse regeerakkoord. Sterker, er zou moeten worden afgerekend met de 'stroperigheid'. Aan het begin van de paarse kabinetsperiode stond de overlegeconomie in een kwaad daglicht. De ultieme keuze voor een staat-marktdenken kwam pregnant naar voren in het wetgevingsprogramma 'Marktwerking, deregulering en wetgevingskwaliteit' (MDW).[18] Dit programma heeft betrekking op nagenoeg alle beleidssectoren, maar werd primair getrokken door de D66-bewindslieden Sorgdrager en Wijers.

Het doel van de MDW-operatie is meerledig:

1) terug naar wat strikt nodig is (beperking regelgeving en administratieve lastendruk voor bedrijven),

2) versterken van de marktwerking ("concurrentiebeperkende maatregelen worden slechts gehandhaafd indien overtuigend wordt aangetoond dat ze in het algemeen belang zijn") en

3) verbetering van de kwaliteit van wet- en regelgeving (bestuurlijke geloofwaardigheid, handhaafbaarheid van regels, doeltreffendheid van regels).

Nu is er met het wegnemen van niet noodzakelijke regels niets mis. Anders wordt het wanneer marktwerking steeds meer een doel in zichzelf gaat worden. Voor de paarse coalitie wordt marktwerking dan het doel en deregulering het instrument. De MDW-operatie sluit aan bij de neo-klassieke, economische kritiek op regulering, om het even of deze afkomstig is van de overheid of van maatschappelijke organisaties. Rigiditeiten die marktwerking en individuele keuzevrijheid hinderen, zouden zoveel mogelijk moeten worden weggenomen. De operatie sluit ook aan bij het streven van het Ministerie van Economische Zaken de marktwerking te versterken. Het ging en gaat ten principale om liberalisering. De aanpassing van de Winkeltijdenwet is een van de duidelijkste voorbeelden.

Intussen leidt het paarse staat-marktdenken tot allerlei ongerijmdheden. Op het gebied van de media begon de paarse coalitie de concessietermijn van tien jaar, waartoe de Eerste Kamer reeds had besloten, om te zetten in een vijfjarige termijn. Vervolgens werd commerciële omroepen meer en meer ruimte geboden. Daarentegen worden de publieke omroepen inmiddels geconfronteerd met een door de overheid afgedwongen centrale regie. Nog merkwaardiger is het voorschrift van de overheid dat publieke omroepen een bepaald deel van hun producten bij externe producenten moeten afnemen. Al doende slaat paars de bijl aan de wortel van de inhoudelijke en organisatorische pluriformiteit van het omroep-middenveld.

In de sociale zekerheid is het niet veel anders: de overheid waarborgt vooralsnog hoogte en duur van de uitkeringen bij ziekte en arbeidsongeschiktheid, maar de uitvoering is een zaak van de markt. Solidariteit en gespreide verant-

woordelijkheid worden uitgehold, risicodekking en marktwerking worden op de voorgrond geplaatst. Inmiddels blijken de paarse maatregelen bij herhaling tot problemen te leiden, die dan vervolgens weer nopen tot reparatiewetgeving (Wet op de medische keuringen naar aanleiding van risicoselectie, verzachting van de Algemene Nabestaandenwet etc.).

Het is opvallend dat de verkiezingsprogramma's van PvdA, VVD en D66 allen kiezen voor dit staat-marktspoor, voor een overheid-individu-oriëntatie. Een coherente visie op de samenleving en op zelfregulering ontbreekt. Zelfs in de PvdA is het gemeenschapsdenken – een stroming die overigens door de Britse Labour-leider en premier Tony Blair wel werd omarmd – momenteel nagenoeg afwezig. Het paarse staat-marktdenken staat ver af van de principiële erkenning van het bevorderen van maatschappelijke verantwoordelijkheid via zelfregulering door maatschappelijke verbanden. Waarden en normen worden voor de vorm soms nog wel genoemd, maar een visie op de maatschappelijk-institutionele verankering ontbreekt of is slechts zwak aanwezig (en dan hebben we het nog niet eens over de vraag om welke waarden en normen het eigenlijk gaat).

Voor de paarse coalitie is marktwerking het doel en deregulering het instrument.

En Abraham Kuyper? Hij zag het in 1880 al zeer scherp. Wie de 'Souvereiniteitsquaestie' scheiden van de 'geloofsquaestie', beweren "diensvolgens dat er geen andere Souvereiniteit dan die van de Staat denkbaar is; ijveren er dies voor dat de hooge Souvereiniteitsidee steeds zuiverder in den oppermachtigen Staat tot belichaming kome; en kunnen dienovereenkomstig aan de overige levenskringen geen mildere vrijheid gunnen dan zovéél recht, als de Staat hun laat uit onmacht, of uit zijn volmacht verleent."[19]

Samenleven doe je niet alleen; zelfregulering

In 'Samenleven doe je niet alleen' laat het CDA een ander geluid horen dan dat van de paarse coalitie. Het gaat om de juiste verhoudingen tussen overheidsinterventie, marktwerking en gespreide verantwoordelijkheid. Tegen die achtergrond bepleit het program een omvorming van de MDW-operatie naar een operatie 'Maatschappelijke verantwoordelijkheid, zelfregulering en wetgevingskwaliteit'.[20]

In de CDA-opvatting dient in het wetgevingsbeleid aanmerkelijk meer aandacht te worden besteed aan het bevorderen van maatschappelijke verantwoordelijkheid (en dat omvat meer dan marktwerking met hier en daar een overheidscorrectie). Tegelijkertijd moet de rechtsvormende rol van maatschappelijke organisaties worden versterkt. Het zelfreguleringsvoorstel van het CDA komt voort uit authentieke christen-democratische beginselen. De Rooms-Katholieke voorman Schaepman merkte destijds op dat – onder nadrukkelijke erkenning van de rol van de overheid op het gebied van de bescherming van de zwakke – "een oplossing van staatswege altijd een oplossing op krukken is." Het waren uiteindelijk mensen die vorm hebben gegeven aan de samenleving en daarom, aldus Schaepman, "wenschen wij niet dat onze hondenkarren staatshondenkarren zullen worden."

Wat staat het CDA nu te doen? Op basis van het voorafgaande kan het antwoord niet anders luiden dan paragraaf 2.2. van 'Samenleven doe je niet alleen' uitwerken en in het politiek-maatschappelijke debat inbrengen. De overheid dient ruimte te scheppen voor maatschappelijk verantwoorde zelfregulering door maatschappelijke verbanden en moet deze waar nodig ondersteunen. Ter toelichting kunnen drie voorbeelden worden genoemd.

In de eerste plaats is er het gezinsbeleid, meer in het bijzonder de bevordering van de combinatie van arbeid en zorg. De voorstellen in de nota 'Zorg echt delen' van de Commissie-Bijleveld bevatten een goede combinatie van het scheppen van ruimte voor zelfregulering door sociale partners c.q. werkgevers en werknemers en het bieden van overheidswaarborgen waar nodig. De regeling van deeltijdarbeid en zorgverlof beantwoordt aan de norm van subsidiariteit. Wat betreft de hoofdstructuur is de systematiek van de Wet op de Europese ondernemingsraden aangehouden, wat betreft de wijze van overleg tussen werkgevers en werknemers de systematiek van de Arbeidstijdenwet. Ook is rekening gehouden met de bijzondere positie van kleinere ondernemingen die niet onder een CAO vallen.[21]

Na het paarse staat-marktintermezzo wordt het nu tijd voor zelfregulering in 'polderkringen'.

In de tweede plaats moet worden genoemd de sociale zekerheid. De paarse coalitie heeft in de sfeer van nabestaanden-, ziekte- en arbeidsongeschiktheidsregelingen ook hier het staat-marktmodel geïntroduceerd. De schaduwzijden komen steeds duidelijker naar voren: risicoselectie, tweedeling in de gezondheidszorg, uitwegen via contracten voor bepaalde tijd en uitzendcontracten e.d. Dit alles noopt tot voortdurende reparatie via overheidswetgeving. Dit doodlopende spoor moet worden verlaten. Sociale zekerheid behoort immers primair in het teken te staan van solidariteit en verantwoordelijkheid. Het uitgangspunt van marktwerking zal moeten worden teruggedrongen ten gunste van een betekenisvol arbeidsvoorwaardenoverleg van werkgevers en werknemers. De systematiek van de AOW en de Pensioenwet – de overheid voorziet in basiswaarborgen, werkgevers en werknemers zijn verantwoordelijk voor aanvullende regelingen – kan op het terrein van met name de werknemersverzekeringen beter worden benut.[22]

In de derde plaats de media. Het gevoel voor pluriformiteit en institutionele erkenning van de vrijheid van het particulier initiatief begint onder paars volkomen zoek te raken. Gaandeweg en in toenemende mate wordt de relatieve autonomie van de omroepkringen gefrustreerd. De paarse bedilzucht, die onder meer in de Mediawet zijn beslag heeft gekregen, zal plaats moeten maken voor eigen verantwoordelijkheid van omroepverenigingen, niet vanuit nostalgie naar een verzuild verleden, maar vanuit cultuurpolitieke overwegingen die voluit recht doen aan identiteit, pluriformiteit en organisatievorming van onderop. Het Nederlandse publieke omroepbestel onderscheidt zich in gunstige zin van dat van andere landen. Dat verdient bescherming en geen kaalslag. Meer ruimte voor zelfregulering kan het huidige tij keren.[23]

Deze voorbeelden kunnen gemakkelijk worden uitgebreid. Binnen het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA is momenteel een projectgroep bezig de

mogelijkheden tot bevordering van maatschappelijk verantwoorde zelfregulering in kaart te brengen. De voorstellen zullen de komende kabinetsperiode in samenspel met maatschappelijke organisaties moeten worden gedaan. De ordeningsvisie van de huidige paarse coalitie begint sleets te worden en sluit steeds minder goed aan bij het gemeenschapsdenken en bij de noodzaak van een grotere rol voor overdracht en institutionalisering van waarden en normen. Maatschappelijke verantwoordelijkheid en zelfregulering zijn in een vitale, toekomstgerichte *'civil society'* onmisbaar.

Aan het einde van 1997 publiceerde het Algemeen Dagblad een lijst met opvallende trends. Sommige zaken of onderwerpen zijn 'in', andere zijn 'uit'. De laatste regel bevat een voor de christen-democratie interessante trendontwikkeling: paars is 'uit' en het poldermodel is 'in'. Als er een politieke stroming is, die vanuit de politieke filosofie affiniteit heeft met het poldermodel – het model van samenwerking, gemeenschappelijke inzet, zoeken naar consensus –, is het wel het CDA.
Het poldermodel heeft alles te maken met zelfregulering en maatschappelijke verantwoordelijkheid. Is dat een nieuw gegeven? Nee.
Abraham Kuyper merkte in 1880 op: "Haast scheen het wel of het land, in eigen polderkringen ingedeeld, klocker nog dan één, de Souvereiniteit in eigen kring tegen de Staatssouvereiniteit kon verdedigen." Maar na verloop van tijd ontviel, aldus Kuyper, "ook onze landzaat aan zich zelf; ook Holland zonk in zonde weg".[24]
Na het paarse staat-marktintermezzo wordt het nu tijd voor zelfregulering in 'polderkringen'.

Prof.mr.dr. J.P. Balkenende is bijzonder hoogleraar christelijk-sociaal denken over economie en maatschappij aan de Vrije Universiteit en werkzaam bij het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA

Noten

1. H.R.B.M. Kummeling, S.C. van Bijsterveld (red.), *Grondrechten en zelfregulering*, Deventer 1997, p. 1.
2. Vgl. M. van Driel, *Zelfregulering. Hoog opspelen of thuisblijven*, Deventer 1989, p. 2.
3. Vgl. B. de Vroom, 'Zelfregulering', W. Derksen e.a. (red.), *De terugtred van regelgevers*, Zwolle 1989, p. 268 en J.P. Balkenende, 'Zelfregulering vereist juridische cultuuromslag', *Openbaar bestuur*, augustus 1992, pp. 2-6.
4. Vgl. de bijdrage 'Controle op geweld en seks niet overlaten aan branche' van de CDA-Tweede Kamerleden C. Bremmer en M. Verhagen, *Trouw*, 12 februari 1998, waarin wordt opgemerkt: 'Steeds opnieuw blijkt dat geweld en seks simpelweg verkoopt. Bedrijven met een winstdoelstelling kunnen zich als het ware de luxe van zelfregulering niet veroorloven.'
5. A. Kuyper, *Souvereiniteit in eigen kring*, Rede ter inwijding van de Vrije Universiteit, Amsterdam 1880, pp. 12-13.
6. H.E.S. Woldring constateert overigens in zijn boek *De christen-democratie. Een kritisch onderzoek naar haar politieke filosofie* (Utrecht 1996, p. 185) dat de gedachte van subsidiariteit niet alleen in de katholieke sociale filosofie voorkomt. In dat verband wijst hij op de Duitse lutherse filosoof Christian Wolff (1679-1754) die als een van de eersten deze gedachte formuleerde.
7. Johannes Paulus II, *Encycliek Centesimus Annus*, Kerkelijke documentatie, jrg. 19, nr. 3, mei 1991, p. 40.
8. Ib. p. 40.
9. Zie o.a. kamerstuk TK 1990-1991, 22008, nr. 2, p. 15.
10. Tijdens het Christelijk Sociaal Congres in 1991 werd in dit verband gesproken over de noodzaak van het betrachten van 'voorzorg'.
11. Zie Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, *Publieke gerechtigheid*, Houten 1990, par. 4.1.
12. 'Functionele decentralisatie' hier opgevat in de betekenis die er in sociaal-democratische kring lange tijd aan werd toegekend: de rol van decentraal handelende organen wordt erkend voorzover deze passen binnen de doelstellingen van de overheid c.q. de politieke democratie. In staatsrechtelijk opzicht opzicht houdt functionele decentralisatie verband met het op een andere wijze behartigen van publieke belangen dan via de overheidsorganisatie zelf. Bij deze vorm van functionele decentralisatie

moet gedacht worden aan waterschappen, de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie, verzelfstandiging e.d.

13. Vgl. o.a. Elias L. Khalil, 'Etzioni versus Becker: do moral sentiments differ from ordinary tastes?', *De Economist* 145, no. 4, 1997, pp. 491-520.
14. Zie o.a. themanummer 'Civil society', *The Brookings Review*, Fall 1997, vol. 15, no. 4.
15. Zie o.a. Elinor Ostrom, *Governing the Commons. The Evolution of Institutions for Collective Action*, Cambridge University Press 1990, die wijst op de betekenis van 'voluntary organizations'. Vgl. J.P. Balkenende, *Verantwoordelijkheid en recht. Een beschouwing over pluriformiteit, maatschappelijke verantwoordelijkheid en verdeling van taken en bevoegdheden*, Zwolle 1995, par. 5.2.
16. Amitai Etzioni, *The New Golden Rule. Community and Morality in a Democratic Society*, Basic Books 1996. De nieuwe gouden regel heeft betrekking op 'a moral order that is basically voluntary, and ... a social order that is well balanced with socially secured autonomy.'
17. Ph. Selznick, *The Moral Commonwealth. Social Theory and the Promise of Community*, Berkeley/Los Angeles/Oxford 1992, Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, *Gaven in overvloed. Europees cultuurbeleid in christen-democratisch perspectief*, 's-Gravenhage 1996, pp. 80-82 en 84-86.
18. Zie o.a. *Plan van aanpak 'Marktwerking, deregulering en wetgevingskwaliteit'*, TK 1994-1995, 24036, nr. 1, het *Eindrapport Markt en Overheid van de werkgroep-Cohen*, aangeboden aan de ministerraad d.d. 20 februari 1997 en het *Kabinetsstandpunt* d.d. 8 april 1997, TK 1996-1997, 24036, nr. 45.
19. A. Kuyper, *Souvereiniteit in eigen kring*, op.cit., p. 13.
20. Gezien de voorkeur de inhoudelijke norm voor de reguleringsvariant te plaatsen, is het beter niet zelfregulering als eerste te noemen maar maatschappelijke verantwoordelijkheid.
21. CDA-commissie Bijleveld-Schouten, *Zorg echt delen. Aanzet tot een kaderregeling zorg en arbeid*, 1998. Zie verder *Samenleven doe je niet alleen*, art. 1.1.7 e.v.
22. Zie o.a. A.L. de Geus, 'Velen ziek van Pembavirus', *Algemeen Dagblad*, 13 februari 1998. *Samenleven doe je niet alleen*, artt. 5.2.6 en 5.2.7.
23. Vgl. J.P. Balkenende, 'Identiteit en pluriformiteit in de media', J.W. Sap e.a. (red.), *Identiteit en fusie. De spanning tussen overheidsbeleid en het behoud van sociale verbanden*, Utrecht 1997, pp. 121-147. *Samenleven doe je niet alleen*, art. 2.2.12.
24. A. Kuyper, *Souvereiniteit in eigen kring*, op.cit., pp. 15-16.

Laatste Periscoop prof. Balkenende

Dit is de laatste Periscoop van prof. mr. dr. J.P. Balkenende. Prof. Balkenende wordt na de verkiezingen van 6 mei lid van de Tweede Kamer voor het CDA. Balkenende schreef jarenlang met grote regelmaat de Periscoop in Christen Democratische Verkenningen. Zijn eerste Periscoop verscheen onder de titel 'Groot-stedelijk besturen' in Christen Democratische Verkenningen nr. 2 1991. Zijn eerste artikel in Christen Democratische Verkenningen verscheen in 1983 (nr. 7/8) onder de titel 'Over perspectieven gesproken'.

INHOUD

Ter introductie *162-163*

Het evenwicht tussen individu en gemeenschap: een nieuwe gulden regel?
Prof. J.S. Reinders *164-176*

Moraliteit in een vrije samenleving
Prof.dr. E.M.H. Hirsch Ballin en drs. M. Jansen *177-181*

Column
Drs. Marten Beinema *182-183*

Nota paars kabinet over belastinghervorming schiet tekort
Mr. M.L.A. van Rij *184-191*

Wordt de strijd om de ether ooit beslecht?
Drs. H.M. van Bockxmeer *192-198*

Periscoop: De balans van vier jaar oppositie
Mr. J.J.A.M. van Gennip *199-207*

Ter introductie

Een verkiezingscampagne is een keiharde toets van de geloofwaardigheid van politieke partijen. Voor een deel is geloofwaardigheid te danken aan gewoon doen wat je zegt, je beloftes nakomen. Maar het breken van beloftes wordt soms ook wel weer verbazingwekkend snel door de kiezer vergeten. Geloofwaardigheid wordt ook afgemeten aan de authenticiteit van het ideologisch profiel. Van de PvdA verwacht men toch warme woorden (en daden) richting de minima; de VVD moet zich hard maken voor een restrictief asielbeleid. Wanneer partijen beloftes te weinig nakomen die cruciaal zijn voor het ideologisch imago, worden ze daarop hard afgerekend. Dat is duidelijk geworden bij D66.

Zeker in de laatste weken van de campagne geloof je als kiezer nauwelijks meer dat partijen onderwerpen aan de orde stellen omdat zij dat belangrijk vinden. Opportunisme en het proberen te bedienen van electorale groepen nemen de overhand. Door de terechte achterdocht van de kiezer is het buitengewoon moeilijk tijdens een campagne van een ongeloofwaardige een geloofwaardige partij te worden. Geloofwaardigheid moet al voor de campagne in ruime mate zijn opgebouwd. Het CDA is daarmee in de afgelopen vier jaar druk bezig geweest.

Op het moment dat deze introductie geschreven werd, was de uitslag van de verkiezingen op 6 mei nog niet bekend. De peilingen hebben voor het CDA maandenlang op stabilisatie gewezen. Een kleine positieve of negatieve verrassing is mogelijk.

Heroriëntatie

In de afgelopen vier jaar is de herprofilering van het CDA begonnen. De partij heeft zich beziggehouden met de vraag: waar staat de partij eigenlijk voor? Die heroriëntatie was afgedwongen door de forse verkiezingsnederlaag. Het CDA heeft de oppositieperiode goed benut. In zijn periscoop maakt mr. J.J.A.M. van Gennip de balans op van vier jaar oppositie. In de komende vier jaar zal de heroriëntatie moeten worden doorgezet. De vraag is dan of er een plek is voor dat nieuwe CDA en hoe groot die plek moet worden ingeschat. De verkiezingsuitslag zal aangeven of het CDA bij de kiezer als weer geloofwaardig is overgekomen. Als de peilingen enigszins een betrouwbare indicatie geven, zal het CDA ongeveer stabiel blijven. Dat geeft in ieder geval aan dat er een grote groep Nederlanders is die vertrouwen heeft in het CDA en vindt dat het CDA naast de andere grote partijen bestaansrecht heeft.

Hoe het ook zij; verder bouwen aan herkenbaarheid en geloofwaardigheid zijn cruciaal, wil het CDA in de komende tien jaar blijven stabiliseren. Een politieke partij moet de eigen integriteit koesteren. Dat kan alleen wanneer

ze zelf en de kiezer exact weten waar ze voor staat.

Gemeenschapsdenken

Een commentaar bij verschijning van het verkiezingsprogramma luidde: 'CDA vertrouwt op offervaardigheid'. (Marcel ten Hooven, Trouw, 15-10-1997). Hiermee wordt de kern geraakt van het verkiezingsprogramma: 'Het CDA stoelt dat vertrouwen in de offervaardigheid van mensen en hun medemogen op de christen-democratische ideeën over het gemeenschapsdenken. Nederland kent volgens het CDA een waardevolle cultuur van zorgen voor elkaar'. Niet wettelijke regels of marktverhoudingen, wel het gevoel van wederkerigheid bepaalt in die cultuur de relaties tussen mensen'. Het gemeenschapsdenken heeft met het verkiezingsprogramma 'Samenleven doe je niet alleen' weer echt vaste voet aan de grond gekregen binnen het CDA. Het themanummer van dit blad (Christen Democratische Verkenningen van november 1997) over het verkiezingsprogramma heeft laten zien op welke manier dat gemeenschapsdenken is terug te vinden

In het eerder geciteerde artikel in Trouw stond: 'Met christelijk-sociale koers moet winst te boeken zijn'. Als dat nu eens niet het geval zou zijn, moet de koerswending dan weer op de helling worden gezet? Natuurlijk niet, als het waar is dat de koerswending voortkomt uit een oprechte overtuiging van het CDA dat het – gezien het Program van Uitgangspunten – echt werk moet maken van solidariteit.

Nu, na 6 mei zal het werken aan de eigen authenticiteit flink moeten worden doorgezet. Het proces is namelijk zeker nog niet beëindigd. In de komende jaren zal het CDA nader moeten uitwerken welke consequenties het gemeenschapsdenken heeft voor de standpuntbepaling op tal van terreinen. De redactie van dit blad wil daaraan opnieuw – zoals in de afgelopen vier jaar – een stevige bijdrage leveren. Het ligt voor de hand dat er een intensieve dialoog ontstaat met het Amerikaanse communitarianism. In dit nummer worden daartoe de eerste stappen gezet met een uitvoerige analyse en bespreking van *The New Golden Rule*, het laatste boek van Amitai Etzioni (de voorman van deze sociale – en niet politieke – beweging). Ook treft u een impressie aan van een gesprek dat onder leiding van de redactievoorzitter met de heer Etzioni is gevoerd.

Nieuwe bondgenootschappen binnen en buiten Nederland zijn een onmisbare aanvulling van de inhoudelijke heroriëntatie.

Drs. M. Jansen
redactiesecretaris

Het evenwicht tussen individu en gemeenschap: een nieuwe gulden regel?

De socioloog Etzioni is één van de meest gedreven vertegenwoordigers van het communitarisme. In zijn communitaristische programma is duidelijk sprake van een primaat van de civil society, de orde van de politiek komt op de tweede plaats. De Nederlandse christen-democratie kan het communitarisme dan ook als een natuurlijke bondgenoot beschouwen. Alvorens het centrum van de macht op te zoeken zou men er verstandig aan doen zich mede in het licht van de communitaristische beweging grondig te bezinnen op de vooronderstellingen van een sociale theorie over dat middenveld. Een analyse van Etzioni's boek 'The new golden rule: community and morality in a democratic order'.

Zonder overdrijving kan men stellen dat het Westerse denken aan het einde van het tweede millennium overwegend door scepticisme wordt gekenmerkt. Of het nu gaat om religieuze, om ethische, dan wel om politieke vraagstukken, het besef van ontbrekende zekerheden is onmiskenbaar aanwezig. Sociologen spreken van de 'risicomaatschappij' waarin het individu zijn identiteit zelf moet bepalen temidden van met elkaar concurrerende krachten en codes.[1] Het vertrouwen dat de menselijke geschiedenis een doel heeft is tanende, waarbij zelfs voor religieuze mensen geldt dat God nog slechts als de Grote Onbekende aan de rand van hun hedendaagse werkelijkheidservaring figureert. Ook lijkt het besef van goed en kwaad op drift – althans niet langer verankerd te zijn in ultieme waarden die het bestaan zin en richting geven. In maatschappelijk opzicht lijkt bovendien het vertrouwen in het sturende vermogen van politieke instituties af te brokkelen. Eigenlijk lijkt er alleen op het gebied van de economie geen vuiltje aan de lucht. Daar schieten alle cijfers de lucht in – op dit ogenblik althans – en worden alleen maar records gebroken. Volgens sommigen is juist het economisch succes de oorzaak van het heersende gevoel van 'geestelijke' leegte dat het bestaan in de postmoderne samenleving kenmerkt. Echte sceptici zullen derhalve geneigd zijn om de oplevende belangstelling voor het 'hogere' eerder als een teken van verveling, dan als een serieuze ui-

ting van bezorgdheid over de toekomst van de cultuur te duiden.

In dit culturele klimaat is de opkomst van bewegingen die gedreven worden door een nieuw cultureel en maatschappelijk elan meer dan welkom. Op het gebied van het politieke denken is het zogeheten communitarisme zonder twijfel zo'n nieuwe beweging. Binnen deze beweging – die vooral in Amerika invloed heeft – is de socioloog Amitai Etzioni zeker een van de meest gedrevenen. Wie zijn boek *The New Golden Rule* leest, bespeurt daarin een mengeling van enerzijds scherpe kritiek op het vigerende individualisme, maar anderzijds ook van een diepgeworteld vertrouwen in de waarden die de Westerse samenleving heeft voortgebracht.[2] Etzioni onderscheidt zich als socioloog door een sterke belangstelling voor het samengaan van kritische analyse en praktisch-politieke synthese. Dat gold voor zijn vroege werk waarin hij zich schaarde onder de tegenstanders van de nucleaire bewapeningswedloop en waarin hij naar alternatieve veiligheidsstrategieën zocht. Het geldt zeker ook voor zijn werk in de communitaristische beweging als medeoprichter van het *Communitarian Platform* en als *editor* van het tijdschrift *The Responsive Community*. Etzioni ziet het communitarisme niet zozeer als een politieke filosofie, maar als een sociale beweging die een andere samenleving beoogt.[3] Deze beweging keert zich zijns inziens tegen de teloorgang van het geloof in de publieke zaak – *the Common Good* – en tegen het relativisme en individualisme dat het hedendaagse denken over de samenleving bepaalt. Ofschoon hij zelf niet van een sociale beweging spreekt en als socioloog vooral is geïnteresseerd in de vraag hoe instituties de gedragingen en opvattingen van mensen vormgeven en beïnvloeden, is Etzioni toch meer een sociaal dan een politiek denker. Er is in zijn communitarische programma duidelijk sprake van een primaat van *civil society*, waarbij de orde van de politiek pas op de tweede plaats komt.

In dit artikel wil ik dit aspect van zijn denken naar voren halen middels een analyse van zijn boek *The New Golden Rule: community and morality in a democratic society*. Mijn oogmerk is te laten zien waar de kracht zowel als de zwakte van Etzioni's communitaristische theorie liggen. De thema's en kwesties die daarbij aan de orde komen zijn mijns inziens van belang voor de koers van de Nederlandse christen-democratie die vanwege haar aandacht voor de betekenis van het 'maatschappelijke middenveld' het communitarisme als een natuurlijke bondgenoot kan beschouwen. Alvorens opnieuw het centrum van de macht op te zoeken zou men er verstandig aan doen zich mede in het licht van de communitaristische beweging grondig te bezinnen op de noodzakelijke vooronderstellingen van een sociale theorie over dat middenveld. Aan die bezinning een bijdrage te leveren is het tweede oogmerk van dit artikel.

De these: een morele orde op basis van vrijwilligheid

De toegenomen onzekerheid over de geldigheid van overgeleverde normen en waarden heeft in de Westerse samenleving een verregaande mate van liberalisering tot stand gebracht. Individuele vrijheid echter kan alleen gedijen in een samenleving die wordt gekenmerkt door voldoende sociale cohesie. Slechts wanneer de leden van een samenleving *'common purposes'* met elkaar delen en daarin tijd en energie investeren is een sociale orde mogelijk waarin vrijheid kan bestaan.[4] Zonder een dergelijke

orde atomiseert de samenleving, vallen de gemeenschappen waaruit ze is voortgekomen uiteen en verworden haar leden tot een amorfe massa individuen. De opgave die daaruit resulteert is het (her)vinden van een evenwicht tussen sociale orde en individuele autonomie. Het gezochte evenwicht kan echter niet worden hervonden door het beknotten van individuele vrijheden. Beperking van vrijheid leidt niet alleen tot een autoritaire samenleving, maar legt bovendien teveel bevoegdheden bij de staat en daarmee tevens een veel te grote nadruk op het sturende vermogen van het recht. Het hervinden van een evenwicht tussen autonomie en sociale orde slaagt alleen wanneer het om een morele orde gaat, dat wil zeggen: een orde die niet wordt afgedwongen, maar die wortelt in gedeelde waarden. Dit is kort en goed het programma dat Etzioni's *'new golden rule'* op formule wordt gebracht:

The new golden rule requires that the tension between one's preferences and one's social commitments be reduced by increasing the realm of duties one affirms as social responsibilities – not the realm of duties that are forcibly imposed but the realm of responsibilities one believes one should discharge and that one believes one is fairly called upon to assume. The New Golden Rule, 12.[5]

In de analyse van dit programma zal ik noodgedwongen voorbijgaan aan enkele belangwekkende aspecten van Etzioni's werk. Zo zal ik bijvoorbeeld geen aandacht besteden aan een kwestie die het filosofische debat over het communitarisme beheerst, namelijk of het insisteren op de culturele en traditionele bedding van moraal wel voldoende ruimte laat om de normen en waarden die binnen een bepaalde gemeenschap gelden te kritiseren. 'Worden individuen niet ondergeschikt gemaakt aan de gemeenschap waar ze uit voortkomen?' zo luidt de steeds weer terugkerende vraag.[6] Vandaar de voortgaande discussie over universele criteria waaraan morele tradities en gemeenschappen kunnen worden getoetst. Etzioni wil het communitarisme voor interne gesloten-heid behoeden en onderzoekt daarom een reeks voorstellen en alternatieven voor *'extra-community criteria'* om zich ten slotte met een vorm van ethisch intuïtionisme tevreden te stellen.[7]

Een tweede kwestie die ik slechts in het voorbijgaan noem, betreft de sociologische theorie van het functionalisme dat zijn denken bepaalt. Etzioni's versie van deze theorie vat de samenleving op als een systeem dat onderhevig is aan centripetale en centrifugale krachten waartussen een evenwicht moet worden gevonden. Een evenwichtige samenleving houdt het midden tussen *'order'* en *'autonomy'*; wordt het evenwicht verstoord dan doen zich anomieën voor. De communitarische samenleving is op zoek naar een evenwicht tussen totalitarisme (teveel *'order'*) en anarchisme (teveel *'autonomy'*).[8] Deze theorie leidt tot de beschrijving van de ontwikkeling in de Westerse samenleving sedert de jaren zestig in termen van een *'pendulum swing'*. Terwijl de sociale orde in de jaren vijftig nog goeddeels intact was maar gebukt ging onder een teveel aan sociale controle, werd ze vervolgens in de jaren zestig en daarna open gebroken ten gunste van meer persoonlijke vrijheid.[9] Deze beweging loopt echter in de jaren negentig in zichzelf vast en dient middels een nieuw evenwicht in goede banen te worden geleid. Etzioni spreekt weliswaar over een dynamisch functionalisme in de zin dat de beide centrale krachten – *'order'* en *'autonomy'* – nooit in harmonie samenwerken, maar het theoretische model blijft vrij statisch.[10]

Hierdoor vallen Etzioni's functionalistische analyses nogal schematisch uit. Zo wordt bijvoorbeeld nauwelijks aandacht besteed aan de blijvende invloed van economische groei en technologische ontwikkelingen.

Hoe dat ook zij, de verwijzing naar Etzioni's sociologische methode maakt duidelijk dat zijn these betreffende de samenleving als morele orde niet is ingegeven door een sociaal conservatisme.[11] Integendeel, terwijl menig communitaristisch auteur zich tegen het gevestigde liberale denken keert, richt Etzioni zijn pijlen juist op conservatieven die menen dat individuele vrijheden in de Westerse samenleving moeten worden beperkt ten gunste van traditionele waarden. Zijn stelling is juist dat conservatieven op dit punt gevangen zitten in de vooronderstellingen van de moderne liberalen die ze zeggen te bestrijden. Beide posities gaan uit van een dualisme tussen een zedenmeesterende overheid versus het vrije, ongebonden individu. De oppositie is die tussen *'force'* of *'freedom'*. Dat is het dualisme dat overwonnen moet worden, aldus Etzioni.[12] De bemiddeling tussen beide moet worden gedacht in termen van de morele orde als gemeenschap die in vrijwilligheid wortelt (*'a matter of belief rather than force'*).[13] Het is op deze stelling dat ik mijn analyse verder zal richten.

Morele orde: een zaak van overtuiging in plaats van dwang

De sociale orde die communitaristen voorstaan, verschilt van de liberale opvatting in die zin dat ze meer behelst dan de coördinatie tussen individuele levensprojecten.

The main point to the discussion here is that while libertarians and liberal individualists do not ignore the need for social order, they not only champion a thin order but seek to limit the social order to one that is derived from and legitimated by individuals acting as free agents. In contrast, communitarians see a need for social order that contains a set of shared values, to which individuals are taught they are obligated. The New Golden Rule, 12.

In de liberale visie die Etzioni bestrijdt, wordt de belangrijkste opgave van de samenleving gezien als de coördinatie van individuele belangen. Een beroep op gedeelde waarden, anders dan de waarden die in de liberale orde zelf tot uitdrukking komen is in deze visie niet alleen onnodig, maar ook ongewenst. Substantiële waarden die inhoud geven aan het bestaan dienen buiten de rechtvaardiging van publieke maatregelen te blijven. Liberalen, aldus Etzioni, vrezen *'social formulations of the common good'*.[14] Communitaristen beschouwen de noodzaak van gedeelde waarden als gegeven. Het argument daarvoor steunt op de stelling van klassieke sociale denkers als De Tocqueville, Durkheim en Weber: een samenleving die niet door gedeelde waarden wordt geschraagd, loopt het gevaar te bezwijken aan een gebrek aan sociale cohesie.[15] Een procedurele opvatting van de democratische orde waar liberalen zoals Rawls zich sterk voor maken, kan volgens Etzioni belangenconflicten onvoldoende reguleren, zoals recente *'culture wars'* – bijvoorbeeld de strijd over *abortus provocatus* – laten zien.[16] Zonder een set van *'shared core values'* is elke samenleving uiteindelijk weerloos tegen de overmacht van hetzij centripetale krachten (de stemmen die om versterking van het morele gezag van de samenleving vragen), hetzij centrifugale krachten (de stemmen die van geen moreel gezag boven dat van individuen willen weten). De opvulling van het

morele vacuüm door middel van het conservatieve alternatief – dat volgens Etzioni in Amerika vooral door het religieuze fundamentalisme wordt gedragen[17] – kan echter evenmin slagen. Een opgelegde sociale identiteit leidt slechts tot vormen van onaanvaardbare onderdrukking, zoals zwarten en vrouwen veelvuldig hebben ervaren. Een weg terug naar de jaren vijftig is om die reden niet wenselijk.

Het is derhalve van belang om nader te bepalen in welke zin er kan worden gesproken van *'shared core values'* en onder welke voorwaarden die kunnen bestaan. In de beantwoording van deze vragen begeeft Etzioni zich in een reeks discussies die in de hedendaagse moraalfilosofie uitvoerig worden besproken. Een morele orde onderscheidt zich van een sociale orde door gedeelde waarden – elders spreekt Etzioni van *'a shared set of definitions'* – die binnen een samenleving worden aanvaard en die worden belichaamd door *'societal formations'*.[18] Deze waarden zijn derhalve niet het resultaat van een overeenkomst, ze vormen niet de uitkomst van een onderhandelingsproces, maar brengen morele overtuigingen tot uitdrukking.

The good society must rely largely on its members' realization that the ways they are expected to conduct themselves are in line with values in which they believe, rather than because they fear public authorities or are driven by economic incentives. The New Golden Rule, 86.

Anders gezegd, de *'core values'* waaraan de leden van de samenleving zich gecommitteerd weten staan niet in een spanning met hun individuele levensproject, maar vormen daarvan een integraal bestanddeel. *'A good society requires an order that is aligned with the moral commitments of its members'*.[19] Een dergelijke orde veronderstelt derhalve een *'commitment to virtue'*. Daar is het communitaristen volgens Etzioni dan ook om te doen. Het openbreken van de sociale orde van de jaren vijftig heeft echter geleid tot een situatie waarin individuen steeds minder op hun maatschappelijk gedrag werden aangesproken anders dan door middel van wettelijke regels. In de jaren negentig gaat het om de *'regeneration of virtue'*: het weer doen klinken van de *'moral voice'* door middel waarvan individuen en gemeenschappen hun morele overtuigingen tot uitdrukking brengen. *'Virtue'* – deugd – staat hierbij voor een kwaliteit van mensen die hun overtuigingen trouw zijn en dienovereenkomstig leven. Op dit punt kan Etzioni verduidelijken in welke zin de communitaristische positie verschilt van de conservatieve.

A major difference between social conservatives and communitarians exists in their views regarding the legitimate ways to sustain virtue. While communitarians basically have faith in faith and seek to convince people of the value of their position, relying on the moral voice of the community, education, persuasion, and exhortation, social conservatives are much more inclined to rely on the law to promote the values in which they believe. The New Golden Rule, 16.

Op dit punt wordt de reden zichtbaar waarom ik Etzioni eerder een sociaal, dan een politiek denker zou willen noemen. De morele orde is in zijn visie niet een politieke orde, wordt ook niet bemiddeld door de politieke orde, maar gaat daaraan vooral. Hij kritiseert liberale individualisten en sociaal-conservatieven omdat ze het evenwicht tussen beide niet in acht nemen. De eersten ziet hij als *'virtue-avoiders'*, de tweeden als *'virtue-monopolizers'*.[20] Conservatieven laten de politieke orde in feite in de morele orde opgaan door het recht te willen gebruiken *for 'the enforcement of morals'*. Liberalen verspelen het even-

wicht in tegenovergestelde richting door de morele orde te laten samenvallen met de publieke sfeer. Wat daarbuiten valt, behoort tot de private sfeer waarin kwesties van goed en kwaad aan individuen zelf worden overgelaten.[21] In beide verworpen posities komt de morele orde als een op zichzelfstaande sociale orde tekort. Het is deze morele orde die wordt bemiddeld door wat men in Nederland het 'maatschappelijke middenveld' noemt, bestaande uit gemeenschap stichtende instituties zoals de familie, de buurt, de school, de club en de kerk.

Om deze reden staat Etzioni gereserveerd tegenover hedendaagse pleidooien voor de revitalisering van *'civic order'* wanneer men daarmee doelt op de noodzaak van een vreedzaam maatschappelijk verkeer waarin individuen elkaar respecteren. In feite heeft men het dan over *'civility'* – de burgerplicht om tegenover anderen bepaalde, met name procedurele, grenzen in acht te nemen – maar wordt de kwestie van *'moral substance'* vermeden.[22] Dergelijke pleidooien leiden onveranderlijk tot een nadruk op het belang van *'deliberation'* en *'deliberative democracy'*, hetgeen het beeld oproept van het samenkomen van individuen die in redelijk overleg een consensus bereiken over de normen en waarden die zij in hun samenleving gerespecteerd willen zien. Etzioni ziet hierin de invloed van het Verlichtingsideaal dat de samenleving vooral in procedurele termen opvat.[23] Het daaruit resulterende probleem is dat de mogelijkheid van een morele orde uitsluitend als een cognitief en niet als een motivationeel probleem wordt behandeld.[24] In plaats daarvan stellen communitaristen het belang van *'values talk'*, een dialoog over de waarden waardoor men zich gebonden weet en waardoor men gemotiveerd wordt, die verder reikt dan het uitwisselen van redelijke argumenten over te nemen publieke maatregelen. Op de achtergrond van dit pleidooi voor *'values talk'* ligt de gedachte dat de strijd tegen de uitwassen van het individualisme niet in de publieke sfeer wordt gewonnen, maar in de sociale sfeer.

The main social body is not the state (or even the polity) and the main actors are not citizens, but the body is the society (as a community of communities) and the actors are members in it. Social action, such as that which occurs in and among family members, neighborhoods, voluntary associations, and communities has priority over political action. The New Golden Rule, 141.

Het primaat van sociale actie boven politieke besluitvorming wortelt in een these die één van de bekendste discussies tussen communitaristen en liberalen heeft opgeleverd, namelijk de these van de sociale bedding van het individu. Het liberalisme gaat uit van het beeld van onafhankelijke individuen met hun eigen normen en waarden, die met elkaar in de publieke sfeer beraadslagen over de wijze waarop de samenleving zodanig kan worden ingericht dat ieder van hen de grootst mogelijke vrijheid en gelijke kansen biedt om het eigen levensproject te realiseren. Communitaristen kritiseren dit beeld met de stelling dat het liberale denken voorbijgaat aan de socialisatie en morele vorming die individuen ondergaan voordat ze elkaar in de publieke sfeer ontmoeten.

De sociale bedding van individuen

De these van de sociale bedding van het individu wordt ook door Etzioni naar voren gebracht.[25] De onafhankelijke individuen die de samenleving in

het liberale denken bevolken bestaan niet. Individuen zijn *'socially constituted'*. Individuele identiteit is altijd sociale identiteit die is ingebed in culturele en maatschappelijke verbanden. Door deze verbanden te veronachtzamen worden mensen niet vrijer, maar raken ze meer geïsoleerd, hetgeen de ontwikkeling van een sociale identiteit bemoeilijkt.

While it is possible to think abstractly about individuals apart from a community, it must be noted that if individuals are actually deprived of the stable and positive affective attachments communities best provide, they exhibit very few of the attributes commonly associated with the notion of a freestanding person presumed by the individualist paradigm. The New Golden Rule, 25.

Deze these van de *'social constitution of the self'* is de afgelopen jaren uitvoerig voorwerp van debat geweest en heeft tot de slotsom geleid dat vooraanstaande liberale denkers zoals John Rawls and Ronald Dworkin door deze communitaristische kritiek nauwelijks worden geraakt. Het beeld van het onafhankelijke individu representeert een normatief ideaal, het beschrijft geen sociologische werkelijkheid. Zo heeft bijvoorbeeld de Canadese filosoof Will Kymlicka laten zien dat met name Rawls de noodzaak van sociale en culturele bedding als voorwaarde voor morele ontwikkeling beaamt.[26] Het politieke liberalisme dat Rawls en Dworkin verdedigen, is dan ook geenszins gebonden aan een ontkenning van het belang van die bedding voor morele ontwikkeling. Het ontkent slechts dat de gemeenschappen en tradities waar individuen hun identiteit opdoen op zichzelf een morele standing zouden hebben. Individuen behoren te allen tijde het recht van een *'exit*-optie' te hebben: ze moeten de vrijheid hebben hun gemeenschap te verlaten en afstand te kunnen nemen van traditionele waarden om zich tot andere waarden te bekeren indien ze dat willen. De centrale betekenis van individuele rechten in het liberalisme wordt gemotiveerd door de bescherming van individuen tegen de druk om zich aan traditionele gemeenschappen te conformeren. Dit liberalisme is dan ook geen theorie over de sociale genese van individuele identiteit maar over de morele waardering van die identiteit. Als zodanig is het liberalisme niet veroordeeld tot de 'atomistische' sociale ontologie die door Sandel en Taylor wordt gekritiseerd. Aangezien er nauwelijks een communitarist te vinden is die het belang van deze *'exit*-optie' ontkent – ook Etzioni spreekt bij voortduring over *'autonomy as a core value'* – lijkt de tegenstelling tussen beide filosofische posities grotendeels aan scherpte te hebben verloren. Communitaristen ontkennen het belang van *'liberal purposes'* niet,[27] evenmin als liberalen het belang van de sociale genese van het individu ontkennen, zodat de vraag rijst of het verschil tussen beiden wel ze wezenlijk is.

De onafhankelijke individuen die de samenleving in het liberale denken bevolken bestaan niet.

Op dit punt voert Etzioni echter een hoogst belangwekkende manoeuvre uit. In het begin van zijn boek onderstreept hij dat de *'social constitution of the self'* een sociaal-wetenschappelijke these is.[28] Daarmee is in feite reeds erkend dat de kritiek op het politieke liberalisme als normatieve theorie door auteurs als Sandel en Taylor niet erg doeltreffend is. Etzioni doorziet deze samenhang, maar zegt een stap verder te willen zetten dan deze beide auteurs.

The extra step one needs to undertake is to note that not only are human beings social by nature

but also that their sociability enhances their human and moral potential. Social thinking has to cease viewing communal attachments as cannonballs chained to inmates' legs (....) The self is enriched and, as we shall see, ennobled by being social; it is the social self that is held back by the lack of positive multiple attachments. The New Golden Rule, 27.

De extra stap die hier wordt gezet is dat *'sociability'* als een normatief ideaal wordt geïntroduceerd. De sociale bedding van het individu betreft niet alleen diens *genese* maar ook zijn *telos*. Het gaat niet alleen om wording, maar ook om bestemming. Het leven in gemeenschap is niet alleen een voorwaarde willen mensen zichzelf kunnen ontwikkelen, het is ook een doel dat hun menszijn verrijkt. Met andere woorden: Etzioni maakt *'sociability'* tot een fundamenteel bestanddeel van het goede leven. Wie dit bestanddeel ontkent, miskent daarmee de ware aard van menselijk bestaan.

Door deze manoeuvre wint de discussie opnieuw aan gewicht aangezien liberale individualisten deze stap niet kunnen voltrekken. In de liberale visie wordt elke invulling van het goede leven slechts aan één criterium getoetst, namelijk dat het beantwoordt aan de eigen keuze van de betrokkene.[29] De essentie van de liberale visie – zo zou men kunnen stellen – is de morele betekenis van de relatie die ik met mijzelf onderhoud, niet de relatie die ik met anderen onderhoud.[30] Die tweede relatie is noodzakelijke voorwaarde, geen doel. Etzioni gaat juist op dit punt verder en neemt de relatie tot de anderen – *'community'* – als *'core value'* op in zijn begrip van het goede leven naast autonomie.

Het is echter van belang op te merken dat de communitaristische positie van Etzioni hiermee afhankelijk wordt van de vraag in hoeverre mensen in de geïndividualiseerde samenleving deze opvatting van het goede leven delen. Dat het hier om een *'moral cause'* zou gaan die *'self-evident'* is, zoals Etzioni ons later in zijn boek wil doen geloven, lijkt mij zeer onaannemelijk.[31] Wil het communitarisme als beweging kans van slagen hebben, dan moeten er mensen zijn voor wie de *'new golden rule'* inderdaad evident is: mensen voor wie 'gemeenschap' inderdaad een even onmisbaar bestanddeel van een zinvol bestaan uitmaakt als de vrijheid om hun eigen keuzen te maken; mensen voor wie maatschappelijk engagement en de aanvaarding van verantwoordelijkheid geen zelfverlies en dus ook geen opoffering maar vervulling betekent.

Een bepaald 'soort' mensen: het probleem van morele motivatie

De vraag is nu of individuen in onze samenleving in voldoende mate worden gemotiveerd door een leven waarin 'gemeenschap' een centrale waarde vertegenwoordigt. Met andere woorden: hoe komen we aan de mensen die het gemeenschapsideaal dragen? Etzioni stelt deze vraag – terecht – als een motivatieprobleem. Zijn antwoord vinden we in een hoofdstuk dat de titel draagt *'The Moral Voice'*, mijns inziens het meest cruciale hoofdstuk in zijn boek. Uitgangspunt is het sociologische gegeven dat waarden zichzelf niet instandhouden, evenmin als normen vanzelf worden nagevolgd. Daar komt morele motivatie aan te pas. Dit drukt Etzioni uit met het begrip van de *'moral voice'*. *The moral voice is a peculiar form of motivation: it encourages people to adhere to values to which they subscribe. It is peculiar because, unlike typical motivations, it is not a quest for physiological or psychological release (like the*

quenching of thirst by drinking water) or based on a pleasure principle. The sense of affirmation people have when they abide by values is fundamentally different. The New Golden Rule, 120.

In zijn uitleg *hoe* de *'moral voice'* motiveert, onderscheidt Etzioni een inwendig en een uitwendig aspect. Vooral op wat Etzioni over het eerste aspect zegt, wil ik hier uitvoeriger ingaan. We zouden het de 'innerlijke stem' kunnen noemen, dat wil zeggen: het morele subject – het 'ik' – als motiverende instantie. De wijze waarop Etzioni dit inwendige aspect uitlegt, is opmerkelijk. Hij schrijft:

The inner voice, emanating from the acting self, addressing that self, urges a person to abide by his or her values and to refrain from behavior that violates these values. Most of us need not consult a sociological or psychological study to know what this inner voice is: we have firsthand experience of its call. Typically the voice's call or claim takes the form of statements that contain "I ought to" as distinct from "I would like to". The New Golden Rule, 121.

De innerlijke stem is dus een morele stem en niet maar de stem van een verlangen of een wens die ik heb. Dit betekent echter dat het morele subject zichzelf motiveert. Etzioni bevestigt dit door hieraan toe te voegen dat de innerlijke stem moreel gedrag voortbrengt door een *'special sense of affirmation'*, die ik gewaar word wanneer ik handel overeenkomstig mijn overtuiging. Wat is die *'special sense of affirmation'*?

I am hard put to find terms that capture what a person "feels" or "senses" (incorrect terms, because they invoke the leasure principle) when the person abides by a value in which he or she believes. It is not akin to the satisfaction that results from eating a fine steak or having a "great" sexual experience. The person who gave a large contribution (by his or her standards) to the poor, the parents who ran into a burning building to save their child, the person who fasted to indicate her religious commiment, are not "satisfied" but ennobled by what I call, lacking a better term, value affirmation. The New Golden Rule, 121.

Opmerkelijk aan deze uitleg is nu het feit dat Etzioni zich schaart aan de zijde van een filosoof aan wiens zijde men hem niet zou verwachten, namelijk Immanuel Kant. Dat valt op te maken uit de nadruk die hij legt op het verschil tussen 1) gemotiveerd worden door het behagen dat ik in het doen van een bepaalde daad schep – *'satisfaction'* – en 2) gemotiveerd worden door het besef dat ik door mijn plicht te vervullen mijzelf als moreel subject bevestig. Evenals Etzioni leerde ook Kant dat moraal niets met de bevrediging van wensen en verlangens (*'I would like to'*), maar alles met plicht (*'I ought to'*) van doen heeft. Evenals Etzioni beantwoordde Kant de vraag wat iemand motiveert om zijn plicht te doen met de waardering die men voor zichzelf als moreel subject heeft. Wat maakt in Etzioni's voorbeeld de daad van die ouders om hun kind uit dat brandende gebouw te halen tot een morele daad? Niet het feit dat ze verscheurd worden door angst of het afgrijzen voor de verschrikkelijke dood die hun kind zal sterven, want dat zijn immers motieven die worden ingegeven door *'desire'*, namelijk het verlangen om hun kind te redden. Niet ontferming of bewogenheid maken deze daad tot een morele daad, maar zelfrespect. Die ouders worden niet *'ennobled'* door de gevoelens die ze voor hun kind koesteren, maar door het feit dat ze trouw zijn aan hun *'values'*.

Etzioni's uitleg van morele motivatie is daarom opmerkelijk omdat deze zijn hele theorie van de *'new golden rule'* op losse schroeven lijkt te zetten. Daarin

gaat het immers juist om het opheffen van de spanning tussen wens en plicht, *'the tension between one's preferences and one's social commitments'* zoals Etzioni zelf formuleert.[32] Door onze wensen en verlangens in feite buiten de sfeer van de moraal te plaatsen – opnieuw in navolging van Kant – voert hij die spanning alleen maar verder op, zodat de moraal ook in zijn theorie lijkt te worden wat ze bij Kant ook al was, namelijk de verplichting om datgene te doen waar men eigenlijk niets voor voelt. *'Moeten'* in plaats van *'willen'* wordt het dominante kenmerk van moraal. Deze lezing van Etzioni's theorie wordt bevestigd door wat hij later zegt over *'human nature'* vanuit communitaristisch perspectief.

The communitarian person is thus one who is continuously conflicted between the calls of nature (as modulated by society's culture) and the moral voice, a person "doomed" to a struggle between a lower and a higher (a debased and nobler) self. The New Golden Rule, 170.

Het alom bejubelde economische succes van het vaderlandse poldermodel wordt belichaamd door andere 'role models' dan die welke voor de revitalisering van het maatschappelijk middenveld nodig zijn.

Begrijpelijkerwijs leidt dit beeld van de mens wiens innerlijk het toneel is van een niet aflatende strijd tussen goed en kwaad – *'between Satan and God'*[33] – tot een relativering van de morele eisen die aan individuen kunnen worden gesteld. Het mensbeeld van Kant komt overeen met het beeld van wat door Aristoteles de 'akratische mens' wordt genoemd. De akratische mens is degene die voortdurend zijn eigen onwil moet overwinnen om datgene te doen waarvan hij weet dat hij het behoort te doen. Aristoteles legt uit waar het deze mens aan schort: zijn wensen en verlangens, passies en emoties zijn onvoldoende gevormd. De akratische mens behoeft wat Martha Nussbaum heeft genoemd een *'therapy of desire'*.[34] Hij mist innerlijke beschaving, zou men kunnen zeggen.

Etzioni's versie van de Kantiaanse theorie berust op de impliciete aanvaarding van het beeld van de mens die door uitwendig gezag in bedwang moet worden gehouden. Het enige is dat dit uitwendige gezag naar binnen wordt verplaatst: wij zijn onze eigen politieagent. Let die even niet op, dan zijn we ten prooi aan onze neigingen, zoals klaarblijkelijk gebeurt met mensen die ten prooi vallen aan die vreemde aberraties van gewelddadigheid en agressie wanneer ze een avondje gaan 'stappen'. Het is merkwaardig dat Etzioni niet heeft onderkend dat de akratische mens precies de mens is die past in het liberale individualisme dat hij bestrijdt. Ook de individualist die hij beschrijft is iemand die niet van harte voldoet aan de normen van *'community'* als *'moral order'*.

De reden om het probleem van morele motivatie breed uit te meten is – naar ik hoop – hiermee duidelijk geworden. Etzioni's *'new golden rule'* veronderstelt een heel ander mensbeeld dan het Kantiaanse mensbeeld dat hij ons voorhoudt. De communitaristische beweging zoals hij die uitlegt, is aangewezen op individuen voor wie maatschappelijke verantwoordelijkheid niet behoort tot de opgaven waar ze liever onderuit willen, of die ze alleen bereid zijn op zich te nemen wanneer ze daarvoor

worden beloond. *'Sociability'* maakt voor hen deel uit van wat zij zien als een zinvol en waardevol bestaan, zo hebben we gezien. Voor dergelijke individuen geldt het Engelse gezegde *'virtue is its own reward'*.

De taak van de gemeenschap

De *'moral voice'* heeft echter niet alleen een inwendig maar ook een uitwendig aspect. Dit uitwendige aspect wordt volgens Etzioni bemiddeld door de sociale gemeenschap in haar verschillende geledingen: de familie, de school, de buurt, de club, de kerk. Het lijkt nu de taak van deze sociale instituties te zijn om individuen te steunen in hun innerlijke strijd tussen 'willen' en 'moeten'.

Communities have a moral voice that is external to the ego's own voice, that serves to reinforce the inner voice of the members. While the inner moral voice and that of the community may sing from the same page, there often is at least some difference in the pitch, the words each voice intones, and the exact notes each strikes. The New Golden Rule, 126

De effectiviteit van gemeenschappen om deze taak te vervullen hangt volgens Etzioni af van de mate waarin ze worden gevormd door individuen die een bepaalde sociale identiteit en de daarmee verbonden normen en waarden delen. Ze zijn succesvol naar mate hun morele infrastructuur intact is zodat ze bijdragen aan karaktervorming.

A major sociological function of the community, as a building block of the moral infrastructure, is to reinforce the character of individuals. We have seen how this can be achieved by the moral voice, built into a web of informal affect-laden relationships, which are a constitutive element of communities. In general, the weaker the community – because the population turnover is high, there are few shared values, heterogeneity is very high, or some other reasons – the thinner the social web and the slacker the moral voice. The New Golden Rule, 187.

In aanmerking genomen dat de gemeenschap stichtende instituties die Etzioni schetst onderhevig zijn aan een – ook door hemzelf gesignaleerd – functieverlies, rijst eens temeer de vraag naar de kans van slagen voor de communitaristische beweging. Hoe men die kans ook inschat, één conclusie lijkt mij uit bovenstaande analyse onomstotelijk te volgen. Als het inderdaad waar is dat de verschillende gemeenschapsverbanden waarin individuen in onze samenleving worden gesocialiseerd aan erosie onderhevig zijn, dan komt die kans van slagen voor een belangrijk deel neer op de beschikbaarheid van een bepaald 'soort' mensen: mensen voor wie engagement en verantwoordelijkheid geen 'last' maar 'lust' is. De beschikbaarheid van dergelijke mensen is de noodzakelijke vooronderstelling van elke beweging die de revitalisering van het maatschappelijke middenveld beoogt. Dat in onze samenleving veel van dergelijke mensen te vinden zijn lijdt voor mij geen twijfel, alleen maakt de heersende ideologie die individuele vervulling vooral als economisch succes begrijpt zulke mensen vrijwel onzichtbaar. De achterliggende gedachte is hier dat het niet waar is dat moderne mensen individualisten zijn, maar dat de ideologie van het liberale individualisme ons met een zeer beperkt zelfbeeld opzadelt dat weinig overeenkomst vertoont met de manier waarop we feitelijk leven.[35] Anders gezegd: het alom bejubelde economische succes van het vaderlandse poldermodel wordt belichaamd door andere *'role models'* dan die welke voor de revitalisering van het maatschappelijke middenveld nodig zijn.

Die waarneming zou een christen-democratische beweging die met de samenleving een andere kant op wil, ervoor moeten behoeden om zo snel mogelijk het centrum van de macht op te willen zoeken, zolang daar het economische succes regeert.

Prof. J.S. Reinders is hoogleraar ethiek aan de Vrije Universiteit te Amsterdam. Hij is aan deze universiteit tevens houder van de Willem van den Bergh-leerstoel voor ethiek, in het bijzonder normatieve aspecten van de zorgverlening ten behoeve van mensen met een verstandelijke handicap.

'The new golden rule: community and morality in a democratic society' door Amitai Etzioni, Basic Books, New York 1996, 344 pagina's

Noten

1. Ulrich Beck, *Risikogesellschaft: Auf dem Weg in eine andere Moderne*. Frankfurt a.M.: Suhrkamp, 1985; A. Giddens, *Modernity and Self-identity*. Cambridge: Polity Press, 1992.
2. A. Etzioni, *The New Golden Rule*. Community and Morality in a Democratic Society. New York: Basic Books, 1996.
3. Zie A. Etzioni, *Rights and the Common Good. The Communitarian Perspective*. New York: St. Martin's Press, 1995, met name het voorwoord getiteld 'We, the Communitarians' (pp. iii-vi).
4. Etzioni, *A.w.*, p. 10.
5. Een korte formulering van de nieuwe Gulden Regel luidt: 'Respect and uphold society's moral order as you would have society respect and uphold your autonomy'; Etzioni, *A.w.*, p. xviii (zie ook p. 4, 27, 47, 244, 251, 257).
6. Zie b.v. A. Gutman, 'Communitarian critics of liberalism', *Philosophy & Public Affairs*, Vol. 14-15 (1985), pp. 308-322; W. Kymlicka, 'Liberalism and communitarianism', *Canadian Journal of Philosophy*, vol. 18 (1988), pp. 181-204; F. Cunningham, 'Community, democracy and socialism', *Praxis International*, vol. 11 (1991), pp. 310-326.
7. 'Ethisch intuïtionisme' staat voor de opvatting dat morele standaards niet anders dan door zichzelf gerechtvaardigd kunnen worden. Zie Etzioni, *A.w.*, p. 241: *'In searching a final touchstone, I draw on the observation that certain concepts present themselves to us as morally compelling in and for themselves'*. De auteur onderkent het probleem dat het beroep op *'self-evident concepts'* zijn argumentatie circulair maakt, maar ziet geen andere oplossing: *'Although I am aware, of course, of the controversial nature of the position I follow, and of the ambiguities it entails, for the reasons I have discussed, I see no other position that is more compelling and which, pragmatically speaking, enables one to construct a more sound communitarian paradigm'* (*A.w.*, p. 243). Mij dunkt dat deze concessie neerkomt op de erkenning dat het project van een universele fundering van moraal per saldo niet slaagt, aangezien een dergelijke fundering juist wil aantonen dat morele standaards berusten op gronden die in rationeel opzicht dwingend zijn.
8. Het functionalistische denkkader werkt dus met twee 'parameters' – sociale orde en individuele vrijheid – die het mogelijk maken de processen te beschrijven welke een samenleving in de ene dan wel de andere richting voortstuwen (Etzioni, *A.w.*, pp. 45-46). Individuele autonomie geldt derhalve niet zozeer als kenmerk van individuen maar van de samenleving. Het is een 'societal attribute' (pp. 23-24).
9. Harry Kunneman typeert deze ontwikkeling in de titel van zijn boek, *Van Tbeemutscultuur naar walkman ego*. Contouren van postmoderne individualiteit. Amsterdam/Meppel: Boom, 1996.
10. *'For societies to be stable, they must be metastable, that is, to keep the overarching pattern, they must continue to remake themselves'* (*A.w.*, p. 23). De auteur wijst erop dat zijn terminologie (b.v. het spreken over 'centripetale' en 'centrifugale krachten') eerder natuurwetenschappelijk is dan historisch, maar dat de socioloog niet in de ontwikkeling maar in het functioneren van de samenleving is geïnteresseerd (*A.w.*, p. 46).
11. Dat is de verdenking die Kunneman tegen het 'gemeenschapsdenken' koestert. In dat denken worden de positieve mogelijkheden van individuele autonomie veronachtzaamd (*A.w.*, p. 8-9).
12. *'Before I can proceed I must reluctantly suggest a redrawing of the intellectual-political map. In the process, I support the claim that communitarian thinking leapfrogs the old debate between left-wing and right-wing thinking and suggests a third social philosophy. The basis reason this rearrangement is required is that the old map centers around the role of the government versus that of the private sector, and the authority of the state versus that of the individual.'* (*A.w.*, p. 7).
13. Etzioni, *A.w.* p. 13.
14. *'Most important, many libertarians and liberal individualist are troubled by social formulations of the common good that are core part of thick social orders. They argue that each person should formulate his of her own virtue, and that public policies and mores should reflect only agreements that individuals voluntarily form'* (*A.w.* p. 11).
15. Vooral het werk van De Tocqueville is voor het Amerikaanse communitarisme een belangrijke inspiratiebron. Etzioni A.w. p. 187. Zie

ook Robert N. Bellah, 'The Quest for the Self', in: Etzioni *'The New Golden Rule'*, pp. 45-57. Zie verder het werk van Bellah en zijn onderzoeksgroep waarvan verslag wordt gedaan in *Habits of the Heart, Individualism and Commitment in American Life*. New York, Harper & Row, 1985, en *The Good Society*, New York, Vintage Books, 1992.

16. *'Mores and values cannot be worked out on an ad hoc basis at every turn, nor can they draw on prearranged contracts. If a society tried to follow this course then half the society would be lawyers drafting contracts (or trying to wriggle out of them). It is not accidental that the most individualist society, American society, is also the one that is most litigious. In effect, for a society to function, it must draw on culture and traditions and shared values they entail. Only these values can provide the normative criteria needed to proceed without constant haggling and to work out differences even when negotiations do take place.'* (*A.w.*, p. 94).
17. *'Another indicator of the vacuum left by the thinning of shared values, and the yearning to have the vacuum refilled, is the rise of strong religious fundamentalist movements in many parts of the world.* (*A.w.*, p. 89).
18. Etzioni, A.w., p. 12, pp-85-87.
19. Etzioni, A.w., p. 12.
20. Etzioni, A.w., p. 17.
21. *'Individualist, to the extent that they recognize the need for a common good, tend to seek to limit its reach to the public realm and oppose it in the private realm'* (*A.w.*, p. 92)
22. *'To argue, as I do, that to have a civic society is insufficient, that a virtuous society requires a core of shared values, is not tot dismiss civic order. It is a neccesary, but far from a sufficient, element of the social order a good society needs'. (A.w., pp. 95-96).* Etzioni citeert instemmend Gertrud Himmelfarb: *'It is not enough, then, to revitalize civil society. The more urgent, and difficult, task is to remoralize civil society.'*
23. De discussie over de beperkingen van een procedurele opvatting van democratie als *'mechanism'* voor de coördinatie van individuele belangen wordt veelal gevoerd in termen van *'thick'* en *'thin'*. Een *'thick social order'* is een orde die op gedeelde waarden berust die verder gaan dan de gedeelde waarden van het liberale individualisme. Dit in tegenstelling tot een *'thin order'* die uitsluitend op procedurele waarden berust (fundamentele vrijheden, gelijkheid voor de wet, gelijke kansen e.d.). Voor een thematisering van deze onderscheiding zie Michael Walzer, *Thick and Thin*. Moral Argument Home and Abroad. Notre Dame: university of Notre Dame Press, 1994, Etzioni vat communitarisme op als een pleidooi voor een 'thick social order'. (A.w. , pp. 10-13; p. 88, p. 91).
24. *'Individualists argue that a society may establish its normative guidance of conduct and its policies by assembling an aggregate of individuals to discuss dispassionately the facts of the situation, their logical implications, and the available policy alternatives, and then choose the most empirically valid and logical course. This draws on the Enlightment notion that reason will free people form the clutches of superstition and ignorance.'* (*A.w.*, p. 97).
25. De bekendste pleitbezorgers van deze these zijn Michael Sandel, *Liberalism and the Limits of Justice*. Cambridge: Cambridge University Press, 1982 en Charles Taylor, *Hegel and Modern Society*. Cambridge: Cambridge University Press, 1979. Zie ook Taylors opstellen verzameld in *Philosophical Arguments*, Cambridge MA: Harvard University Press, 1995.
26. Zie bijvoorbeeld W. Kymlicka, *Liberalism, Community and Culture*. Oxford: Clarendon Press, 1991, pp. 47-100.
27. Zie het gelijknamige boek van William Galston, *Liberal Purposes*. Cambridge: Cambridge University Press, 1991.
28. *'While the discussion draws on political theory and social philosophy, these are not the main foundations of the argument. The sociological and empirical nature of my approach is similar to earlier statements by communitarians who pointed to the unrealistic assumptions made by libertarians (and those whom political theorists call 'liberals') about the nature of the individual'* (*A.w.*, pp. 5-6).
29. Zie Kymlicka, A.w., pp. 52-53: *'What is central to the liberal view is (...) that we understand ourselves to be prior to our ends, in the sense that no end or goal is exempt from possible re-examination. For re-exmination to be meaningfully conducted I must be able tot envisage my self encumbered with different motivations than I now have in order that I have some reason to choose one over another as more valuable for me.'*
30. Elders heb ik laten zien dat deze visie haar wortels heeft in de christelijke antropologie van de grote kerkvader Augustinus. Zie J.S. Reinders, *'Wat niets kan worden, stelt niets voor'*, mensen met een ernstige verstandelijke handicap in het licht van de hedendaagse gezondheidsethiek – een kritische uiteenzetting. Amersfoort: Monografieën s' Heeren Loo, nr. 15, 1996.
31. Zie boven noot, 7.
32. *'The new golden rule requires that the tension between one's preferences and one's social commitments be reduced by increasing the realm of duties one affirms as social responsibilities – not the realm of duties that are forcibly imposed but the realm of responsibilities one believes one should discharge and that one believes one is fairly called upon the assume;* (*A.w.*, p. 12).
33. Etzioni, A.w., p. 170.
34. Martha C. Nussbaum, *The Therapy of Desire. Theory and Practice in Hellenistic Ethics*. Princeton: Princeton University Press, 1994.
35. Zie Bellah, *The Quest for the Self*, p. 50. Zie voor een wijsgerige analyse van het moderne denken in dezelfde geest. G.A. van der Wal, *De omkering van de wereld. Achtergronden van de milieucrisis en het zinloosheidsbesef*, Baarn. Ambo, 1996.

Moraliteit in een vrije samenleving*

Amitai Etzioni heeft veel om op terug te zien, maar een gesprek met hem richt zich vooral op wat er – nu en in de jaren die komen – te doen staat. Kort voor de jaarwisseling 1997/1998 op familiebezoek in Nederland, ging Amitai Etzioni op uitnodiging van het Schoordijk Instituut van de Katholieke Universiteit Brabant en het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA in gesprek over de perspectieven van het gemeenschapsdenken.

Afkomstig uit een joodse familie in Keulen die in Nederland bescherming had gevonden, ging hij na de oorlog naar Israël, studeerde aan de Hebreeuwse universiteit in Jeruzalem, promoveerde in 1958 in Berkeley, en ontwikkelde zich vanaf de jaren zestig tot een van de toonaangevende figuren in de Amerikaanse sociologie. Al rond 1970 legde hij de nadruk op de opbouw van een actieve samenleving.[1] Behalve hoogleraar aan de *George Washington University* in Washington D.C. is hij ook de oprichter en voorzitter van het *Communitarian Network*. Dit netwerk stimuleert in nauw contact met maatschappelijke organisaties de meningsvorming, binnen en buiten de Verenigde Staten, over de betekenis van gemeenschappen voor een vrije en verantwoordelijke samenleving: het *communitarianism* of gemeenschapsdenken. In zijn recente boek *The New Golden Rule*[2] duidt Etzioni het gemeenschapsdenken als een alternatief voor zowel de eenzijdigheden van het individualisme als die van het collectivisme. De behoefte aan maatschappelijke ordening hoeft niet tot een dwangbuis te leiden als zij zich openstelt voor moraliteit in de maatschappelijke dialoog. Richtsnoer is een nieuwe 'gouden regel': respecteer de morele orde van de samenleving evenzeer als je van de samenleving mag verwachten dat zij jouw persoonlijke verantwoordelijkheid respecteert. Net als Etzioni's boek was ook het gesprek een verkenningstocht langs de onderwerpen in de politieke en maatschappelijke meningsvorming waar deze nieuwe gouden regel van betekenis kan zijn.

Recht en moraal

'Reliance on the moral voice' is een belangrijk richtsnoer in Etzioni's benadering. Wat het gemeenschapsdenken voor wetgeving betekent, heeft tot nu toe weinig aandacht gekregen. Etzioni

* *Verslag van een gesprek met Amitai Etzioni.*

waarschuwt tegen de mening dat je de samenleving per wet kunt verbeteren, zonder je erom te bekommeren of de morele overtuigingen in de samenleving voldoende ruggensteun geven. Etzioni betoogt daarom, met een speelse variatie op *von Clausewitz*, dat *"law in a good society is first and foremost the continuation of morality by other means" (The New Golden Rule, p. 143)*. Daarom zijn intense *'moral dialogues'* nodig als voorbereiding op ingrijpende veranderingen in de wetgeving. Etzioni neemt daarmee de rol van het recht in een moderne samenleving zeer serieus, veel meer dan in de gebruikelijke instrumentele opvatting die veronderstelt dat je de samenleving per besluit van de wetgever kunt veranderen. Ook de rechtspraak mag niet worden gereduceerd tot een spel waaruit de moraliteit is verdwenen. Met verwijzing naar jurisprudentie van het *U.S. Supreme Court* (dat advocaten verbood onware antwoorden van hun cliënten uit te lokken) schrijft hij: *"courts are not a game. The moral order is undermined when the fate of one's life, liberty, and property are decided according to who can play the game better (or with more chips). Justice is not served by both sides playing the court for all they can get (p. 157-158)."*

Etzioni's richtsnoer is een nieuwe 'gouden regel': respecteer de morele orde van de samenleving evenzeer als je van de samenleving mag verwachten dat zij jouw persoonlijke verantwoordelijkheid respecteert.

In het gesprek bracht Etzioni naar voren dat deze aandacht voor de moraliteit in de rechtsontwikkeling niet hoeft te betekenen dat de persoonlijke verantwoordelijkheid wordt ingesnoerd. Men kan ook kiezen voor wetgeving die een weloverwogen eigen beslissing meer betekenis geeft. In Louisiana is besloten tot nieuwe huwelijkswetgeving omdat zowat de helft van de huwelijken op een echtscheiding uitliep. De wetgever biedt nu als alternatieven een huwelijk met beperkte verplichtingen en een huwelijk met meer omvattende rechten en plichten. Wanneer men de laatste vorm kiest, is *'counseling'* voor het huwelijk verplicht, en wordt bij echtscheiding een bedenktijd ingelast met verplichte bemiddeling. Een uitzondering wordt gemaakt als er een acuut probleem is, bij voorbeeld als de echtgenoot alcoholist is.

Deze wet is aan de orde geweest in *Time Magazine* en daarin was te lezen dat uit onderzoek bleek dat de helft van de burgers in Louisiana nog nooit gehoord hadden van de wet, ondanks het feit dat ze vele malen in het nieuws was geweest. Van de mensen die wel op de hoogte zijn, zijn er heel wat ambivalent en kiezen maar weinigen voor de zwaardere variant. Toch spreekt deze nieuwe benadering van wetgeving in Louisiana Etzioni aan: de samenleving wordt niet benaderd als een groep individuen die rechten kunnen opeisen, maar als verantwoordelijke personen, die zich dienen te houden aan verplichtingen die ze op zich nemen. Deze wetgeving is ook niet gemaakt ter bestrijding van gebroken huwelijken in getto's – een probleem dat samenhangt met de raciaal bepaalde maatschappelijke achterstanden. De katholieke kerk steunde het voorstel evenmin. De motieven voor de wet betroffen vooral de enorme toename van echtscheidingen in de middenklasse.

De wet verplicht mensen na te denken over hun eigen beslissingen. Hij noemt dit *'opportuning virtue'*, deugdzaam gedrag uitlokken.

De morele dialoog in een multiculturele samenleving

Het past ook in het gemeenschapsdenken het recht van minderheden te erkennen om hun eigen subcultuur te handhaven; dat maakt de samenleving alleen maar rijker en voedt *'cross-cultural moral dialogues'* (p. 240). Wel zijn er normen die men gemeenschappelijk moet aanvaarden: democratie en grondrechten. In Amerika is sprake van dubbele loyaliteiten in een positieve zin: aan de natie en aan de (etnische) subgroep. Daarom blijkt dat de eerste toch prioriteit heeft boven de tweede.

De kritiek op het gemeenschapsdenken die Etzioni het meeste dwars zit, is de kritiek vanuit behoudende christelijke kringen, die menen dat het *communitarianism* Gods geboden als grondslag voor gemeenschapsvorming zou moeten erkennen. Kan en mag de gemeenschap eigenstandig een definitief oordeel vellen? Het is onaanvaardbaar dat elke kleine gemeenschap een definitief moreel oordeel kan vellen. Dat betekent dat er zoiets moet zijn als een ethos dat gemeenschappen-overschrijdend is. De universele normen van de rechten van de mens vormen nog maar een heel beperkt aanknopingspunt. Een probleem is bovendien dat ze niet werkelijk uit een moreel gesprek zijn voortgekomen en dus niet werkelijk universeel gedragen worden. Het voeden van morele dialoog tussen culturen is wezenlijk. Vrouwenbesnijdenis is onacceptabel: dan moet de morele stem worden verheven, niet mariniers worden ingezet. Culturen kunnen iets van elkaar leren. Singapore kan iets opsteken van het hoge aanzien waarin bij ons de individuele rechten staan; andersom kunnen wij iets leren van Singapore ten aanzien van hoe je met ouderen in de samenleving omgaat. De *'classical liberals'* hebben geen oog voor het belang van morele dialoog.

De moeilijkste vraag is wel, welk resultaat een morele dialoog kan opleveren. Etzioni huldigt een deontologisch standpunt: een appèl op verantwoordelijkheid en plicht zou ons allen moeten aanspreken. Dat dit zo is, blijkt uit experimenten die Etzioni heeft gedaan bij ongeveer 300 verschillende groepen. Eén van de deelnemers aan het gesprek, Hans Reinders (hoogleraar ethiek aan de Vrije Universiteit) bracht hiertegen in dat morele principes voor Etzioni blijkbaar nooit a priori vast staan: het zijn empirische uitkomsten van gesprekken.

Etzioni bestreed dat niet, maar betoogde dat zijn benadering toch anders is dan een procedurele rechtvaardiging van beslissingen. Hij heeft de ervaring dat mensen na een gesprek wel degelijk iets herkennen 'achter de wolken': *there is a force out there*. Hij veronderstelt een bindende oorsprong van de moraal, maar wil niet dat de geesten zich binnen het gemeenschapsdenken langs de lijn van geloof en ongeloof scheiden. Dat is niet alleen maar een tactische aanpak, maar eerst en vooral een kwestie van vertrouwen in het gehalte van de inzichten die met de morele dialoog kunnen worden gewonnen.

Op een vraag van Peter Ester (hoogleraar sociologie aan de Katholieke Universiteit Brabant) over het intensieve debat tussen postmodernisten en communitaristen geeft Etzioni aan dat de

tegenstrijdigheden in de posities van de postmodernisten hen in de Verenigde Staten buitenspel plaatst. In de postmoderne co-existentie van benaderingen is het volgens Wim van de Donk (hoofddocent bestuurskunde aan de Katholieke Universiteit Brabant) van belang succesvolle manieren van gemeenschapsvorming te reconstrueren. Etzioni beaamt dit. Gebleken is dat bijvoorbeeld de morele dialoog over rentmeesterschap gelukt is: in de jaren vijftig stond zorg voor het milieu in het geheel niet op de kaart en nu wel. Dat duurde wel 10 tot 15 jaar. Iets dergelijks heeft zich voltrokken ten aanzien van de burgerrechten: niemand wil meer terug naar de jaren zestig. Ook de relatie tussen mannen en vrouwen is veranderd.

Het pleidooi van Etzioni om recht en moraal weer op elkaar te betrekken is zeer relevant. In Nederland bestond en bestaat de neiging ze te scheiden.

Europese en Amerikaanse politieke cultuur

Etzioni had kritiek op de Amerikaanse manier van politiek bedrijven. Daar wordt heel sterk ingezet op het zo laag mogelijk houden van de arbeidskosten. Dat is een gevaarlijke weg. Er werd gekort op collectieve voorzieningen inzake gezondheid en pensioen. Mensen hebben geen tijd meer voor elkaar. De sociale kosten hiervan zijn gigantisch. Jos van Gennip en Ernst Hirsch Ballin wezen op de actuele discussie in de Nederlandse politiek. In Nederland bewonderen de liberalen en sommigen in de sociaal-democratie het Amerikaanse model. De kern van het politieke debat in Nederland zou echter, aldus Van Gennip, moeten worden gevormd door de vraag of er een kwaliteitsimpuls moet worden gegeven aan de samenleving op het gebied van zorg, veiligheid en infrastructuur. De economische groei moet dan geen doel in zichzelf zijn, minder uitbundig: geen algemene lastenverlichting om de economie nog meer aan te jagen, maar het repareren van sleetse plekken. Hirsch Ballin merkte op dat het Rijnlandse model, hoezeer ook te waarderen, wel lange tijd te procedureel heeft gefunctioneerd, waarbij de betrokkenheid van alle partners een legitimatie ging vormen los van de kwaliteit van de resultaten. Er ontstond een overconsumptie van de sociale zekerheid, misbruik en bureaucratisering. Het pleidooi van Etzioni om recht en moraal weer op elkaar te betrekken is daartegenover zeer relevant. In Nederland bestond en bestaat de neiging ze te scheiden.

Etzioni vroeg zich af wat er zou gebeuren wanneer de Europese Unie zou zeggen dat ze niet wilde concurreren met landen waar mensen slechts één dollar per dag verdienen, en zou zeggen: de Europese markt is sterk genoeg, wij doen niet mee aan de mondiale *'race to the bottom'*. Globalisering leidt tot steeds lagere lonen en uitholling van sociale voorzieningen. Een Nederlandse onderneming kan haar administratie in India laten doen voor één dollar per dag. Als Europese landen deze kant opgaan, verliezen ze het kwaliteitsvoordeel. Hij is ervan overtuigd dat het belang van de kwaliteit van de samenleving uiteindelijk ook zal worden onderkend in landen in andere delen van de wereld.

Het wel of niet meedoen met de wereldwijde concurrentie, het beschavingsniveau, de kwaliteit van voorzieningen, zijn echter onderwerpen waarover nog geen echte wereldwijde morele discussie plaatsvindt. Europa zou hierin een voortrekkersrol kunnen spelen door zich op te werpen als een *Fair Trade Zone*. Van Gennip signaleerde in verband daarmee dat nu al industrie uit Zuidoost-Azië terugkomt naar Europa omwille van de kwaliteit van de (sociale) omgeving hier. Inzetten op kwaliteit ziet hij als een kans en voorwaarde om te overleven.

Ester wees erop dat de Europese Unie hieraan nog niet voldoende toekomt. Er is geen echte gemeenschap. Internationalisering en globalisering missen een culturele dimensie, tenzij die van de MTV-cultuur. Daarnaast is er echter een toenemende nadruk op lokale culturele identiteit. De kosmopoliet en de provinciaal zijn niet twee personen, maar één persoon. De globalisering verzwakt de lokale cultuur niet, maar versterkt deze zelfs. Ook Reinders merkte op dat de Europese integratie helemaal geen morele onderneming is. Etzioni onderkende en herkende deze ervaring, maar zag ook lichtpunten, bij voorbeeld bij de Britse premier Blair, die net als de Saksische minister-president Biedenkopf sterk bij het gemeenschapsdenken betrokken is.

Ook Hirsch Ballin bepleitte op zoek te gaan naar mogelijkheden om het tekort aan politiek-moreel debat in Europa op te heffen. Een probleem is echter dat de geopende staatsgrenzen nog steeds het openbare debat opsplitsen. Zelfs gemeenschappen waarin dezelfde taal gesproken wordt (Nederland en Vlaanderen) hebben niet dezelfde kranten. Europa is mede daardoor nog veel te weinig een morele gemeenschap. Maar: kan dat niet veranderd worden? Er is wel degelijk een gemeenschappelijke standaard inzake mensenrechten, maar nog steeds een gemis aan gemeenschappelijkheid inzake de morele voorondersteIlingen voor wat betreft sociale voorzieningen en rechtspraak. Een Europese morele dialoog is dringend noodzakelijk.

Het gesprek gaat voort

Etzioni waardeerde het gevoerde gesprek als een voorbeeld hoe zinvol het is over de grenzen heen met elkaar te discussiëren en attendeerde daarbij op de *web-site* van het *Communitarian Network*. De aanwezigen zagen het gevoerde gesprek als een startpunt voor een informeel netwerk voor gemeenschapsdenkers hier.

Prof.dr. E.M.H. Hirsch Ballin is voorzitter van de redactie van Christen Democratische Verkenningen.

Drs. M. Jansen is secretaris van de redactie van Christen Democratische Verkenningen.

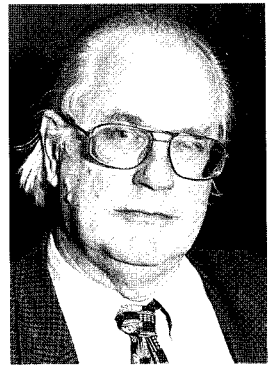
Noten

1. *The Active Society : A Theory of Societal and Political Processes*, London / New York 1968 / 1971.
2. *The New Golden Rule : Community and Morality in a Democratic Society*, BasicBooks, New York 1996.

Zonder last

Alras nadat ik op 29 april 1975 deel ging uitmaken van de antirevolutionaire fractie in de Tweede Kamer kwam in een fractievergadering een kwestie aan de orde, die vooral van belang was voor de provincie waar ik woonde en nog steeds woon, Zeeland. Ik vroeg en kreeg daarover het woord, maar niet alvorens onze toenmalige voorzitter, Willem Aantjes, mij had gewaarschuwd: "Pas op, je vertegenwoordigt niet het Zeeuwse, maar het Nederlandse volk. Deze opmerking getuigde, naar haar strekking, van een zuiver staatkundig inzicht en was ook in overeenstemming met het spraakgebruik volgens Van Dale *sub voce* volksvertegenwoordiger: "iemand die het volk in een regeringscollege vertegenwoordigt." Die les is mij bijgebleven en bleek makkelijk toepasbaar bij strijdigheid tussen puur zakelijke belangen van een regio en van het land.

Het algemeen belang is dan objectief herkenbaar en gaat voor.

Drs. Marten Beinema

Minderheidsstandpunten

Maar hoe volg je dat voorschrift als het algemeen belang niet éénduidig is, bij voorbeeld bij het al dan niet plaatsen van kruisraketten of uitbreiden van Schiphol?

Vanzelfsprekend niet door per definitie en ad absurdum te stemmen conform het oordeel – zo al bekend – van de meerderheid van het Nederlandse volk. Want dan zouden minderheidsstandpunten uit de Staten-Generaal gebannen worden.

Gelukkig is de Grondwet prudenter en democratischer dan Van Dale, door alleen van de Staten-Generaal in haar geheel – en niet van de afzonderlijke leden te vergen dat zij het gehele volk vertegenwoordigen (artikel 50).

Dat biedt de individuele volksvertegenwoordigers niet alleen de ruimte om bij onderwerpen waarover het volk verdeeld is één van die volksdelen met name te vertegenwoordigen, maar gebiedt hen ook van deze ruimte gebruik te maken. Zouden zij dit niet doen, dan wordt immers een deel van het volk niet gerepresenteerd. De grenzen van die volksdelen vallen veelal samen met die van de politieke partijen.

Door zijn stem uit te brengen op één van de kandidaten van een bepaalde partij mandateert de kiezer de op de lijst van die partij gekozenen. Hun mandaat is omschreven in het verkiezingsprogramma en, nog ruimer en dieper, in het programma van uitgangspunten van hun partij. Het laatste is immers toetssteen als zich zaken voordoen die in het verkiezingsprogramma niet voorzien zijn én biedt, als het goed

is, op langere termijn dan één zittingsperiode continuïteit en perspectief voor die kiezers die verder willen kijken dan de actualiteit.

Partijen en fracties die zonder of met voorbijgaan van vaste uitgangspunten van kabinetsperiode tot kabinetsperiode hun programma vaststellen en van dag tot dag hun beslissingen nemen, maken – ook al doen zij dat in alle integriteit en redelijkheid – de politiek voor de kiezer echter minder betrouwbaar en voorspelbaar dan zij kan en dus moet zijn.

Binding begrensd door Grondwet

De binding aan het partijprogramma wordt begrensd door artikel 67, lid 3 van de grondwet: "de leden stemmen zonder last."

Geen mens mag zich immers zijn eigen verantwoordelijkheid laten ontnemen. Daarom is de binding van de volksvertegenwoordiger aan zijn partijprogramma geen contractuele, maar een morele verplichting. In die zin stemt hij zonder andere last dan die van zijn eer en geweten.

Met die constatering ben ik terug bij één van de voorbeelden die ik in het begin van deze column gaf: de plaatsing in Nederland van kruisraketten. Een handvol leden van de CDA-fractie – ik was één van hen – was ten principale tegenstander van deze uitbreiding van de kernbewapening en stemde dientengevolge in die jaren '80 bij herhaling anders dan de grote meerderheid van de fractie.

In reactie daarop werden, niet helemaal onbegrijpelijk, door anderen pogingen ondernomen om de morele verplichting tot een zo groot mogelijke fractieeenheid zekerheidshalve tot een absolute formele verplichting te maken. Dat streven stuitte toen terecht op artikel 67, lid 3. Wie zich in een uiterste situatie op dat "zonder last" beroept, staat sterker als hij zich tegelijkertijd kan beroepen op een bij het verkiezingsprogramma gemaakt voorbehoud dan wel, in een door dat programma niet voorziene situatie, op een houdbare interpretatie van het program van uitgangspunten.

Moraal

Moraal van dit verhaal: het hebben en hanteren van een program van uitgangspunten komt het democratisch functioneren van een partij en fractie ten goede. Het is geen blokkade (Thom de Graaf), maar biedt perspectief op de toekomst.

En wie zo'n ideologisch kader afschudt als een hinderlijke verentooi (Wim Kok) verliest zijn kleur.

Drs. Marten Beinema

In de column geven de leden van de redactie hun persoonlijke opvattingen weer. Zij hopen daarmee een aanzet te geven voor reflectie of debat.

Nota paars kabinet schiet tekort

De kabinetsnota 'Belastingen in de 21-ste eeuw: een Verkenning' onderkent de gevolgen van belangrijke maatschappelijke trends niet of onvoldoende en ontbeert een gefundeerde beschouwing over de rechtsbeginselen van een herzien belastingstelsel. Het enige 'vernieuwende' is een omstreden maatregel: de invoering van een forfaitaire vermogensrendementsheffing. Op het punt van de tariefstructuur heeft het paarse kabinet niet kunnen kiezen omdat de ideologische verschillen te groot zijn.

Op 11 december 1997 hebben de bewindslieden van Financiën een nota uitgebracht met als titel: 'Belastingen in de 21ste eeuw: een Verkenning'. Deze nota bevat enerzijds een analyse van de onvolkomenheden in het huidige stelsel van inkomstenbelasting en vermogensbelasting, anderzijds worden oplossingsrichtingen aangedragen voor de toekomst. Politiek is de nota niet zonder betekenis. Naar verwachting worden na de verkiezingen knopen doorgehakt over de dilemma's in de fiscale politiek. De nota is uitgebracht op een uitgekiend moment. De politieke partijen hebben de maanden tot de verkiezingen gebruikt om met behulp van de nota hun politieke standpunten op fiscaal terrein aan te scherpen. Een tweede belangrijk politiek gegeven is dat de huidige coalitiepartijen het op een aantal punten fiscaal gezien eens geworden zijn. In het oog springend is de invoering van een forfaitaire vermogensrendementsheffing in plaats van de huidige vermogensbelasting en de belastingheffing van inkomsten uit vermogen.

Mr. M.L.A. van Rij

De nota is zodanig modulair opgesteld dat onderdelen separaat ingevoerd kunnen worden. Het is geen alles of niets. Dat is belangrijk, omdat er ook grote verschillen van inzicht bestaan bij de regeringspartijen over een eventuele nieuwe tariefstructuur.

Manco's huidige stelsel

Een belangrijk beginsel van ons huidig

stelsel van inkomstenbelasting is de draagkrachtgedachte. Politici motiveren dat beginsel met de gevleugelde woorden: "De sterkste schouders moeten de zwaarste lasten dragen".
In de belastingheffing heeft dit beginsel van solidariteit en rechtvaardigheid vorm gekregen door enerzijds de belastingvrije sommen, anderzijds door het progressieve tarief. Bij de belastingvrije sommen kan er gedifferentieerd worden naar persoonlijke omstandigheden (gehuwd, alleenstaand, duurzaam gescheiden met kinderen) en de progressie houdt een vorm van inkomenspolitiek in. De feiten op een rijtje. Slechts 2% van de in totaal 10.8 miljoen belastingplichtigen valt qua inkomen in de derde schijf. En slechts 17% in de tweede schijf (50%). De grootste groep belastingplichtigen (70%) betaalt 36.3% (= eerste schijf in 1998) aan belasting en premies volksverzekeringen over het inkomen. De resterende groep (11%) betaalt geen belasting, omdat het inkomen binnen de belastingvrije som valt. Hier tekent zich direct een scheefgroei af. De progressie werkt amper. Dit komt door de combinatie van volledige aftrekbaarheid van renten op schulden, indien die rente gezien wordt als aftrekbare kosten (bijvoorbeeld de hypotheekrente voor de eigen woning, maar ook de rente betaald op het effectenkrediet).

Daarnaast wordt de belastbare grondslag uitgehold door allerlei fiscale faciliteiten, zoals het arbeidskostenforfait (werkgelegenheidsinstrument) en andere economische *stimuli*. Daarentegen zijn bepaalde opbrengsten volledig onbelast, zoals de gerealiseerde koerswinsten op effecten. Nederland heeft wat dat betreft een uniek systeem in de wereld: rente volledig aftrekbaar, maar koerswinst onbelast. Overigens zijn koersverliezen ook niet aftrekbaar. Het stelsel kent in zoverre nog enkele *distorsies*. Zo zijn bepaalde spaarvormen fiscaal gefaciliteerd. In dit verband moet er vooral gedacht worden aan bepaalde levensverzekeringsproducten.
De lasten op arbeid zijn evenwel erg hoog geworden. De zogenaamde wig, het verschil tussen de bruto loonkosten voor een werkgever en het netto loon voor de werknemer is één van de hoogste in de wereld. Met name aan de onderkant van de arbeidsmarkt wreekt zich dat. Bovendien worden vele belastingplichtigen ontmoedigd om meer inkomen te genereren, omdat zij bij een gulden meer inkomen er netto op achteruitgaan vanwege verlies van subsidies of lagere eigen bijdragen (de zogenaamde *poverty-trap*).

Tenslotte dient gewezen te worden op de hoge belasting op vermogen, 60% voor wat betreft de inkomstenbelasting en 0.07% vermogensbelasting. In de ons omringende landen is de gemiddelde druk op vermogens(inkomsten) aanzienlijk lager. De beleggers weten daar in Nederland inmiddels raad mee. Ze beleggen voornamelijk in constructies die in beginsel belaste inkomsten converteren in onbelaste vermogenswinsten tegen bij voorkeur zo weinig mogelijk risico. Daarnaast is er veel kapitaal de grens over gevlucht. Niet alleen de mobiliteit van het kapitaal, maar ook de mobiliteit van mensen neemt toe. Een toenemende groep Nederlanders geniet van de oude dag in het buitenland. Ook dat betekent dan een gemis aan Nederlandse belastinginkomsten over de pensioenuitkeringen. De aftrek daarentegen heeft wel vaak in Nederland plaatsgehad.

Enige relevante trends

Belastingheffing is geen geïsoleerd proces in de samenleving. De ontwikkelingen in de samenleving beïnvloeden de houdbaarheid en acceptatiegraad van het belastingstelsel. De volgende trends kunnen daarbij worden genoemd: vergrijzing, globalisering, uitholling grondslag en duurzaamheid.

Vergrijzing

Het aantal ouderen in de samenleving neemt toe en de ouderen worden fors ouder. Met het toenemend aantal ouderen zou de AOW-premie bij ongewijzigd beleid van circa 16,5% moeten verdubbelen tot ruim 30% in de komende veertig jaar. De AWBZ-premie zou eveneens moeten verdubbelen van circa 10% tot circa 20%.

Daarnaast zullen ouderen eerder emigreren dan vroeger waardoor de Nederlandse schatkist het nakijken heeft op het moment dat de vette kip geslacht wordt.

Globalisering

De globalisering en de technolisering hebben ook gevolgen voor de fiscale begrippen. Aan veel heffingswetten liggen territorialiteits- en nationaliteitsbeginselen ten grondslag. Centraal voor de subjectieve belastingplicht van een natuurlijk- of rechtspersoon staat de fysieke woon- of vestigingsplaats. In het traditionele denken bevindt die woon- of vestigingsplaats zich in een staat. Handel door multinationals laat zich echter niet insnoeren door het negentiende eeuwse staatkundig denken. Grenzen bestaan letterlijk en figuurlijk niet meer. In de virtuele wereld van internet is het fysieke begrip vestigingsplaats een illusie geworden. Maar ook de werknemer zal steeds mobieler worden. Met thans in de voorhoede een groep met *lap-top* bewapende rondreizende topmanagers. Waar wonen zij eigenlijk en waar verdienen zij hun geld?

Uitholling grondslag

Over de eroderende belastingmoraal heb ik zojuist gesproken. Slechts 2% van de belastingplichtigen betaalt 60%. Is belasting betalen voor de dommen? Wie beschouwt het nog als een eer een bijdrage naar draagkracht te geven aan de financiering van de collectieve goederen? Alleen al het woord 'collectief' doet vele haren te bergen rijzen in een geïndividualiseerde wereld.

Paradoxaal genoeg stimuleert de wetgever de burger in dit denken. Door juist het belastingstelsel instrumenteel in te zetten voor de realisering van allerhande specifieke doeleinden van overheidsbeleid moet de burger/ondernemer zich wel slim opstellen. Het systeem is ondoorzichtig geworden door een scala van op zichzelf ongetwijfeld behartigenswaardige steunmaatregelen. Het kortzichtige electoraal gerichte doelgroepdenken ten top. Zo zijn de burgers de laatste jaren verblijd met ongevraagde faciliteiten, zoals de versnelde afschrijving op milieu-investeringen, de 'Tante Agaath'-regeling, de spaarloonregeling, de premiespaarregeling, de fietslease-regeling, de startersaftrek, het groen beleggen, de buitengewone lastenaftrek voor kinderopvang etc. Is door al deze maatregelen het stelsel transparanter en eenvoudiger geworden?

Duurzame samenleving

Door een verschuiving van directe belastingen, zoals de inkomstenbelasting, naar de indirecte belastingen, zoals de BTW en accijnzen, kan er in beperkte mate door middel van het fiscale instrument gestuurd worden naar een duur-

zame samenleving. De vraag is natuurlijk wel of het fiscale instrument nu daadwerkelijk de noodzakelijke bewustzijnsverandering teweeg zal brengen. Zal door een verhoging van het algemene tarief van de BTW van 17,5% naar 19% er inderdaad minder milieuvervuilend geconsumeerd worden. Dat kan sterk betwijfeld worden. Het zal veeleer zo zijn dat de opbrengst bij indirecte belastingen stabieler is. Ongelimiteerde verhogingen van het algemene BTW-tarief en de accijnzen kunnen echter ook niet straffeloos plaatsvinden. De economische concurrenten, zoals Duitsland, kunnen hier munt uit slaan.

Als het aan de liberalen ligt, mogen de belastingvrije sommen worden afgeschaft. Dat betekent het einde van de horizontale draagkracht.

Hetzelfde geldt voor de invoering van eco-taxes. Een Nederlandse *Alleingang* zal het bedrijfsleven onnodig concurrentienadeel bezorgen. Desalniettemin heeft de Europees Commissaris Fiscale Zaken zelf in het voorjaar van 1996 de trend gezet om een verschuiving van directe naar de indirecte belastingen te bepleiten. Ook het belastinghervormingsplan van de huidige Duitse coalitie is op die gedachte geënt.

Doelstellingen van het nieuwe stelsel

Volgens de bewindslieden van Financiën (pagina 35, Nota) zal een herziening van het belastingstelsel aan de volgende eisen moeten voldoen:

Het genereren van stabiele belastingopbrengsten;

- bevordering van werkgelegenheid en versterking van de economische structuur;
- verhoging van de duurzaamheid van de economische ontwikkeling.

Het is opvallend dat de bewindslieden zich voornamelijk door economische beginselen laten leiden. Zou er iets anders kunnen worden verwacht van een kabinet dat als *Leitmotiv* 'Werk, werk, werk' heeft gekozen?

De rechtsbeginselen komen er zeer mager af. Dat valt zo op, omdat het gehele denken over belastingen in de negentiende en twintigste eeuw voornamelijk bepaald is door de rechtsbeginselen. Uiteindelijk zullen de aan een belastingstelsel ten grondslag liggende beginselen breed gedragen moeten worden door de bevolking. Daarover zwijgt de nota. Zo wordt er geen verhandeling gegeven over de beginselen van rechtszekerheid, rechtsgelijkheid en proportionaliteit. Evenmin een verhandeling over de grenzen aan het instrumentalisme en het respecteren van de economische neutraliteit. Dit past in het pragmatisch ontwijken van principiële stellingnamen door het paarse kabinet.

Fiscale wetgeving is altijd een compromis tussen doelmatigheid en rechtvaardigheid.[1] De rechtvaardigheid is vaak te ver doorgevoerd in allerlei gedetailleerde regelingen, alsof de casuïstiek van de samenleving zich laat vangen in statische regels. Wat dat betreft is in het ambitieniveau van de staatssecretaris van Financiën nog een echte sociaaldemocraat te herkennen: de maakbare samenleving door middel van het belastingstelsel! In al zijn opgetogenheid

beweerde hij bij de presentatie van de nota, dat bij invoering van zijn systeem het belastingstelsel eenvoudiger, groener en rechtvaardiger zou worden, bovendien zouden er meer banen door gecreëerd worden.

Naar mijn mening probeert de staatssecretaris van Financiën hier tegen beter weten in het onverenigbare met het verenigbare te verenigen. Om een voorbeeld te geven: de Duitse christen-democraten vinden dat hun belastingstelsel aanzienlijk transparanter moet worden en pleiten voor het afschaffen van aftrekposten en het verlagen van tarieven. Het stelsel zou ook met name arbeid en ondernemen moeten stimuleren.

Enkele stellingen

1. De bewindslieden stellen voor om het synthetische inkomensbegrip in de inkomstenbelasting af te schaffen. Het argument luidt dat het draagkrachtbeginsel zijn langste tijd heeft gekend. In de literatuur wordt dat bestreden. Zo bepleitte Prof. Rijkers dat juridische begrippen en beginselen worden gehandhaafd omdat zij een politieke en maatschappelijke dimensie hebben.[2] Schending ervan leidt tot sluipende maatschappelijke desintegratie. Een aantasting van de economisch orde is het gevolg. Rechtsbegrippen, zoals overeenkomst (*'pacta sunt servanda'*), rechtspersoon, democratie, gelijkheid en rechtszekerheid zijn belangrijk in het rechtsverkeer tussen de overheid en de burgers. In plaats van het draagkrachtbeginsel af te schaffen zou het draagkrachtbeginsel gerevitaliseerd moeten worden.[3]

2. Er moet geen forfaitaire vermogensrendementsheffing worden ingevoerd. De beoogde heffing zal materieel neerkomen op een vermogensbelasting van 1% over de netto waarde van de bezittingen minus de schulden per 1 januari van een jaar. Wel zullen belastingplichtigen een beroep kunnen doen op een vrijstelling, alleenstaanden van f 37.500 en gehuwden van f 75.000. De 1% kan als volgt beredeneerd worden: 25% (=tarief) x 4%. De overheid, lees politiek, zal echter nooit een garantie geven dat het forfait van 4% ook 4% blijft, idem met het tarief.

Overigens is de vraag of 4% wel terecht is. Het huidig effectief rendement op Nederlandse staatsobligaties is 4,5%. Indien daar de inflatie van circa 2% afgehaald wordt, resteert een bruto reëel rendement van 2,5%. Daar moeten de kosten dan nog af. De 1% vermogensrendementsheffing is dan in wezen een 40% heffing in plaats van 25%. Bij aandelen daarentegen kan de heffing marginaal worden, indien de koerswinst in enig jaar hoog is. Een ander nadeel is dat fictie in plaats van gerealiseerde opbrengsten in de heffing worden betrokken. Met gerealiseerde verliezen wordt geen rekening gehouden.

Internationaal kent men de forfaitaire vermogensrendementsheffing niet, wel de vermogenswinstbelasting. De vraag is dan ook hoe de voorgestelde vermogensrendementsheffing onder de internationale verdragen die Nederland gesloten heeft gekwalificeerd moet worden. Is bijvoorbeeld buitenlandse bronbelasting op dividend en rente verrekenbaar met deze forfaitaire vermogensrendementsheffing?

Bovendien denken de bewindslieden in al hun gespeelde naïviteit dat arbitragemogelijkheden tot het verleden zullen horen. De gaten worden nu al geschoten in de als waterdicht verkochte "boxen" van de heren Zalm en Vermeend. Overigens is er weinig steun in

de literatuur voor de forfaitaire vermogensrendementsbelasting.[4]
Het zou dan ook meer in de rede liggen om een vermogenwinstbelasting in te voeren, zodat Nederland internationaal gezien geen buitenbeentje wordt. Op zichzelf is voor de opbrengst van aandelen een lager tarief (bijvoorbeeld 35%) dan te rechtvaardigen vanwege de werking van de dubbele heffing. De renteaftrek zou beperkt kunnen worden tot het bedrag van de jaarlijkse belaste inkomsten uit die bron (maximering en temporisering). De inning van een gedeelte van de belasting zou bespoedigd kunnen worden door de invoering van een bevrijdende voorheffing.

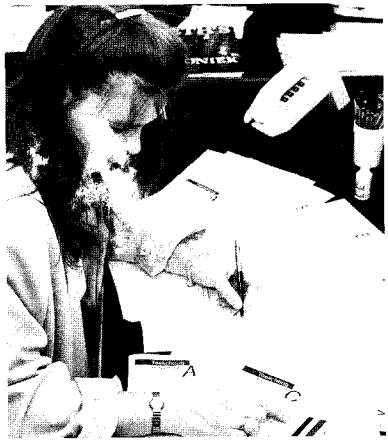
3. Een ander aspect is de rechtvaardigheid. Waarom moet een belastingplichtige zonder vermogen meer belasting gaan betalen als hij harder werkt en een beter salaris heeft dan iemand met een vermogen zonder werk? Maatschappelijk gezien is dat de verkeerde beloningen geven. Met de rechtvaardigheid en solidariteit worstelt de paarse coalitie in het bijzonder bij de uitwerking van de nieuwe tariefstructuur in de inkomstenbelasting.
De nota kent een drietal hoofdopties voor een nieuwe tariefstructuur.

De *eerste optie* is in wezen een behoud van het huidige stelsel, zij het met enige tariefverlaging (van 36,3% naar 34,1% in de eerste schijf, van 50% naar 48,4% in de tweede schijf en van 60% naar 58,2% in de derde schijf).
Deze geringe tariefverlaging wordt gefinancierd uit de f 10 miljard die worden opgebracht door de verhoging van het algemene tarief van de BTW, de verhoging van energiebelastingen en een aantal beperkingen van aftrekposten in de inkomstenbelasting (ondermeer afschaffing consumptieve renteaftrek).

De *tweede optie* is de afschaffing van de overheveling van de basisaftrek (=belastingvrije som). In ruil daarvoor krijgt iedere belastingplichtige een heffingskorting. Die heffingskorting kan gelijk zijn aan het tariefsvoordeel van de overheveling van de basisaftrek berekend op de eerste schijf (f 3.211). Alleenverdieners krijgen dan een dubbele heffingskorting (f 6.282). De eerste schijf kan wat worden verlengd van f 47.184 naar f 52.184. En de budgettaire opbrengst kan worden ingezet voor verlaging van tarieven (34,1%,43,9% en 56,2%)

Een omstreden belastingmaatregel uit de Belle Epoque vormt het paradepaardje van het paarse kabinet in het fin de siècle van de 20-ste eeuw.

De *derde optie* behelst de afschaffing van het systeem van de belastingvrije sommen. Dat zou betekenen dat zonder tegenmaatregelen de alleenverdieners en de mensen met kleine baantjes er netto stevig op achteruitgaan. Vandaar dat bij wijze van overgangsmaatregel wordt voorgesteld om de huidige, overigens dalende groep alleenverdieners, nog wel een belastingvrije som te geven van f 9.500. Wel zou met de uitvoering van deze optie een budgettaire ruimte kunnen worden geschapen van ruim f 40 miljard. Dit bedrag zou ingezet kunnen worden voor forse tariefverlaging, in de eerste schijf tot 20,35%, in de tweede schijf 35% en in de derde schijf tot 50%. Overigens zouden dan wel de lengten

Het CDA stelt een herleving van de draagkrachtgedachte voor.

(foto Dijkstra BV)

van de schijven behoorlijk worden ingekort tot f 26.500. Als offer zou hier de afschaffing van de horizontale draagkracht gebracht moeten worden. Ondanks de overgangsmaatregelen voor de bestaande alleenverdieners, betekent dit een netto-achteruitgang voor mensen met kleine baantjes in de zorghulp, maar ook voor bijverdienende studenten. Het is niet zonder reden dat het kabinet het bovenstaand dilemma niet heeft kunnen oplossen.

Optie 1 zou kunnen worden gekenschetst als behoud van het bestaande. Politiek lijkt het CDA daarvoor te voelen. Hoewel bij monde van woordvoerder Terpstra tijdens het notaoverleg op 23 maart j.l nadrukkelijk gepleit is voor vier tarieven: 20%, 30%, 40% en 50%. In principe steunt het CDA het beginsel van de belastingvrije sommen. Alleen een verlaging is bespreekbaar. Tevens heeft de CDA-Tweede Kamerfractie de deur opengehouden voor de mogelijke invoering van een heffingskorting. Het CDA is beducht voor de denivellerende werking van de verhoging van het BTW-tarief en de invoering, c.q. verhoging van energiebelastingen. Vandaar het voorstel van een laag nieuw tarief (20%) voor de laagste inkomens. Bovendien zou dat instrument goed kunnen werken om het arbeidsaanbod aan de onderkant van de arbeidsmarkt te stimuleren.

Optie 2 lijkt in de richting van de PvdA (zie verkiezingsprogramma) te komen.[5] Onduidelijk blijft of de PvdA de heffingskorting ook op geïndividualiseerde basis wil uitkeren aan de niet-verdienende partner. Als dat zo is, dan komt de gedachte behoorlijk dicht in de buurt van het zorgloon, zoals dat door een Commissie van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA is gepresenteerd in het rapport 'De verzwegen keuze van Nederland'.

Optie 3 in aangepaste vorm kan op steun van de liberalen en de sociaal-liberalen rekenen. Zowel de VVD als D66 hebben bij het genoemde notaoverleg gepleit voor afschaffing van belastingvrije sommen. Daarvoor in de plaats beloven zij aanzienlijke tariefverlagingen tot circa 20%, 35% en 50%. Tevens stellen zij voor om een arbeidsaftrek in te voeren. De VVD wil die nog aangevuld zien met extra korting voor werkenden. Beide partijen vertellen er niet bij dat de kleine inkomens (11% van de belastingplichtigen) direct het gelag gaan betalen, en de alleenverdieners van de toekomst. Een keuze voor deze optie laat het neutraliteitsprincipe varen. Deze optie zet de toekomstige gehuwden die in onderling overleg kiezen voor een al dan niet tijdelijk alleenverdienerschap van één van de twee echtelieden op een grote netto achteruitgang. Het verlies kan oplopen tot

f 10.000 per jaar per huishouden. Optie 3 kan voor het CDA alleen bespreekbaar worden, indien op een aanvaardbare manier rekening gehouden wordt met deze negatieve effecten. Bovendien zullen de tariefsvoordelen rechtvaardiger moeten neerslaan bij de hard werkende groep modaal (circa f 50.000) tot tweemaal modaal. Mensen die vaak nog geen vermogen hebben, maar wel zorgen dat Nederland economisch goed draait.

Conclusie

De nota heeft een verkennend karakter. Ten onrechte wordt in de nota hoofdzakelijk de nadruk gelegd op het instrumentele karakter van fiscale wetgeving in het sociaal-economisch beleid. Helaas wordt de kans gemist om een gefundeerde rechtstheoretische beschouwing te geven over de rechtsbeginselen waaraan een herzien stelsel van belasting zou moeten voldoen. De gevolgen van bepaalde maatschappelijke trends voor ons belastingstelsel worden niet of onvoldoende onderkend, zoals bijvoorbeeld de *virtual reality*.

Het enige 'vernieuwende' is de invoering van een forfaitaire vermogensrendementsheffing. In 1892 in Nederland ingevoerd en weer ingetrokken in 1914. Kortom een omstreden belastingmaatregel uit de Belle Epoque vormt het paradepaardje van het paarse kabinet in het fin de siècle van de twintigste eeuw.

Op het punt van de tariefstructuur heeft het kabinet niet kunnen kiezen, omdat ideologisch de verschillen toch te groot zijn. De liberalen (VVD en D66) willen veel verder gaan met het afschaffen van de draagkrachtgedachte dan de PvdA. Als het aan de liberalen ligt, mogen de belastingvrije sommen worden afgeschaft. Dat betekent het einde van de horizontale draagkracht. Het CDA stelt juist een herleving van de draagkrachtgedachte voor.

Het CDA heeft met name ook oog voor de lagere inkomens en sluit niet helemaal de deur voor de invoering van een vorm van heffingskorting, zoals door de PvdA bepleit.

Na de verkiezingen wordt duidelijk hoe serieus de politieke partijen met de Verkenning zullen omgaan. En of wij echt een gemoderniseerd stelsel voor de eenentwintigste eeuw zullen krijgen.

Mr. M.L.A. van Rij is CDA-fractievoorzitter in de gemeenteraad van Wassenaar en belastingadviseur.

Noten

1. Rapport Commissie-Stevens 1991, pagina 115
2. Prof. Rijkers, *Weekblad voor Fiscaal Recht*, 29 januari 1998, blz 174.
3. Zie in deze ook Prof. Van Arendonk in het *Maandblad Belasting Beschouwingen* van maart 1998.
4. Zie eerder genoemde prof. Rijkers en prof. Van Arendonk, maar ook prof. Stevens en prof. De Kam in *Economische Statische Berichten* van 27 februari j.l.
5. Zie de bijdrage van PvdA-Tweede Kamerlid, dr. R. van der Ploeg op 23 maart j.l. inzake het *Notaoverleg*.

Wordt de strijd om de ether ooit beslecht?

Het Nederlandse omroepbestel is in verandering. In 2000 komt er zeer waarschijnlijk één gezamenlijke concessie voor de publieke omroepen, een nieuwe stap in de Nederlandse omroepgeschiedenis. Hoe het nieuwe kabinet deze concessie verder gaat invullen, hangt af van het regeerakkoord dat de komende tijd wordt opgesteld. Sinds de komst van de radio in de jaren '20 is er continue discussie over de vorm en inhoud van de zendmachtigingen. En die discussie blijft actueel. De bundel 'De strijd om de ether' tracht inzicht te geven in de rol die de christelijke partijen door de jaren heen hebben gespeeld bij de inrichting van ons radio- en televisiebestel.

Als het aan het CDA ligt, blijft de erkenning van het burgerinitiatief in de media de grondslag voor het omroepbestel. Omroepverenigingen, geworteld in de samenleving, kunnen werkelijk verscheidenheid en echte keuzemogelijkheden voor de burgers realiseren. Gezien de politieke keuzes van het paarse kabinet is dit een duidelijk oppositiegeluid. Immers, de regerende partijen hebben de afgelopen kabinetsperiode ingezet op het benadrukken van de centrale regie van het bestel. Dit komt onder andere tot uitdrukking door het instellen van een onafhankelijke Raad van Bestuur wat ten koste gaat van de autonomie van de omroepverenigingen. Ook stelde 'paars' vragen bij de legitimatie van de huidige omroeporganisaties, een thema dat de komende tijd zeker niet aan actualiteit zal inboeten. Dat de overheid een pluriform informatieaanbod in de samenleving moet garanderen staat niet ter discussie. Hoe dat in de praktijk moet worden ingevuld, daarover verschillen de partijen van mening. Op basis van de verkiezingsprogramma's van de paarse partijen is het reëel te verwachten dat de discussie met betrekking tot de omroep zich de komende kabinetsperiode zal gaan toespitsen op de rol van de omroepvereni-

Drs. H.M. van Bockxmeer

gingen, de kwaliteit van de programmering en de organisatie en financiering van het bestel.

Media vormen een wezenlijk onderdeel van de samenleving. De ontwikkeling en organisatie ervan kun je dan ook niet los zien van die samenleving. Dat verklaart ook waarom ieder land een ander omroepbestel heeft, passend bij de eigen cultuur. En dat verklaart ook waarom er continue discussie is over de plaats en functie van de omroep. Immers, de samenleving verandert en dat heeft weer gevolgen voor de positie van media daarin.
De geschiedenis van het omroepbestel is daarom interessante materie voor sociologen, communicatiewetenschappers, juristen, historici en politicologen. Maar ook jubilerende omroepen blikken graag terug op de historie van de eigen organisatie.
Vorig jaar is in de reeks 'Studies over Christen-democratie' de bundel 'De strijd om de ether' verschenen. Een zevental historici en politicologen beschrijft de ontstaansgeschiedenis van het Nederlandse omroepbestel. Daarbij staat centraal de rol van de christelijke politieke partijen, de ARP, CHU, RKSP later KVP en vanaf 1980 het CDA. Maar ook de rol van de overheid en die van de omroepverenigingen wordt belicht. De auteurs gaan gedetailleerd in op de vraag hoe de christelijke partijen vanaf de introductie van de radio zich opgesteld hebben tegenover een 'omroepbestel'. Gezien de fundamentele discussie die ons wederom te wachten staat over de publieke omroep is dit een actueel thema. De samenstellers van de bundel stellen dat inventiviteit verwacht wordt van de omroeporganisaties, hun achterbannen en de christen-democratische politiek om het unieke omroepbestel zo te moderniseren dat het ook in de eenentwintigste eeuw nog kan blijven bestaan. Wat kunnen we leren van de invloed van christelijke politieke partijen op het ontstaan van dit bestel? 'De strijd om de ether' tracht hier een antwoord op te geven.
De bundel, samengesteld door Van de Streek, Ten Napel en Zwart is chronologisch van opbouw en behandelt in vier afzonderlijke bijdragen de strijd om de radio voor en na de oorlog (1919-1940, 1940-1951), de komst van televisie (1948-1966) en de overgang naar het duale bestel (1982-1989). Ter illustratie worden in drie biografische schetsen de ideeën van de politieke kopstukken H. van Boeijen (CHU), P.S. Gerbrandy (ARP) en J. Cals (KVP) belicht.

De strijd om de radio (1919 - 1951)

In het eerste hoofdstuk schetst Hiemstra hoe bij de komst van de radio in de jaren '20 het eerste overheidsoptreden het toekomstige mediabeleidskader bepaalde. Dat kader geeft impliciet antwoord op een aantal fundamentele vragen die hun actualiteit niet hebben verloren. Wat is de functie van de omroep? Wie moet de omroep beheren? Welke rol spelen staat, kerk en bedrijfsleven? Wie financiert de omroep? Hoe moet sociale diversiteit in het omroepbestel doorwerken? Deze centrale ordeningsthema's bepalen al sinds de jaren '20 het debat. Dat er soms weinig verandert blijkt wel uit de constatering van Hiemstra dat eind jaren '20 de BBC al als voorbeeld werd aangehaald voor hoe in Nederland nationale omroep zou kunnen worden vormgegeven.

De komst van het medium radio in de jaren '20 en later de televisie riep ook

veel vragen op over de plaats en functie van deze media in de samenleving. Wat moest men ervan verwachten? Hoe gaan mensen om met media? Welke invloed hebben media op individuen en op de samenleving? Het zijn vragen die van belang zijn bij het bepalen van uitgangspunten voor mediabeleid en die sindsdien bij de komst van elk nieuw medium terugkomen, ook nu weer bij Internet en andere nieuwe media. "Radio is de vrucht van de taak van de mens om Gods schepping te beheren", aldus minister van Staat A.W.F. Idenburg bij de eerste radio-uitzending van de NCRV in 1924. In die tijd werd het gedachtegoed van Abraham Kuyper, soevereiniteit in eigen kring, ook op de omroep betrokken. Evenals staat, kerk, gezin en school werd ook de omroep als eigen kring met eigen roeping beschouwd. Deze gedachte is ten grondslag blijven liggen aan de visie van christelijke partijen op de ontwikkeling van de radio en later televisie.

De discussie blijkt, terugkijkend op bijna 80 jaar omroepgeschiedenis, in wezen niet te zijn veranderd.

De discussie rond de Radiowet van 1928 wordt gekenmerkt door sterke verdeeldheid over de modellen voor een omroepbestel en de positie van levensbeschouwelijke omroepen daarin. Politiek en omroeporganisaties onderling konden het niet eens worden over de centrale discussiepunten: evenredigheid en gelijkberechtiging bij de zendtijdindeling. In die jaren hebben de christelijke partijen en levensbeschouwelijke omroepen zich ingezet voor enkele wezenlijke uitgangspunten van de publieke omroep: De culturele betekenis van omroep is te belangrijk om deze door het bedrijfsleven te laten beheersen. Omroep moet zoveel mogelijk worden overgelaten aan het particulier initiatief, niet aan de staat of een neutrale organisatie. Omroep kan niet ingeperkt worden tot een of ander gemeenschappelijk neutraal terrein, iedere groepering in de samenleving moet vrij zijn haar levensovertuiging toe te passen. Het model zoals dat er uiteindelijk begin jaren '30 lag, was in sterke mate gebaseerd op het gedachtegoed van Kuyper. Hiemstra kenmerkt dit bestel met de term 'structurele pluriformiteit'. De totstandkoming van dit model was in belangrijke mate te danken aan samenwerking tussen de christelijke politieke partijen en de omroeporganisaties. Het bood bijna alle betrokkenen, omroepen en politiek, voldoende mogelijkheden om hun doel te bereiken, namelijk het evangelie verkondigen via dit nieuwe medium in combinatie met soevereiniteit. Alleen de liberalen wezen het stelsel om principiële en praktische redenen van de hand. Zij zijn sindsdien blijven strijden voor één algemene omroep.

Mislukte doorbraak (1940 - 1951)

De oorlog en de komst van de televisie leidden tot fundamentele discussies over de organisatie van de omroep in Nederland. Van der Heiden beschrijft deze discussie in de periode van wederopbouw na de oorlog.

In invloedrijke kringen, politiek en maatschappelijk, wil men in die tijd op allerlei terreinen af van de vooroorlogse hokjesgeest, ook in de omroep. Het nieuwe naoorlogse bestel moet niet meer op de oude verzuilingsgedachte zijn gebaseerd, vindt men. De regering in ballingschap heeft bovendien kennisgemaakt met de BBC. Men voelt zich gesteund door ontwikkelingen in de maatschappij en door het ontstane

saamhorigheidsgevoel in de oorlog. Deze opvatting sluit echter niet geheel aan op de feitelijke ontwikkeling in de samenleving. Immers, de omroepverenigingen hebben nog steeds een achterban van betekenis en de steun van kerk en maatschappij en delen van de politiek. De ARP en later ook de KVP zijn voor herstel van de autonomie van de omroepverenigingen. De CHU, voorstander van een nationale omroep op christelijk-nationale basis, liet zich in deze periode niet zo uit over het radiobestel. Uiteindelijk wordt er weer een compromis bereikt dat sterk lijkt op de oude situatie. De positie van de omroepen is voorlopig gewaarborgd. De 'doorbraakregering' had zich verkeken op de steun van de leden en op het feit dat de studio's van de omroepen zijn. Omdat het compromis niet tot ieders tevredenheid is, wordt door het rooms-rode kabinet een tijdelijke regeling vastgesteld, net als voor de oorlog. Deze houdt uiteindelijk bijna 20 jaar stand. Volgens Van der Heiden zou deze periode lang genoeg moeten zijn om de voorstanders van nationale omroep ervan te overtuigen dat het publiek tevreden is met een bestel gebaseerd op omroepverenigingen.

Met de komst van televisie begint weer een nieuw hoofdstuk uit de omroepgeschiedenis. Op voorhand was namelijk niet direct duidelijk dat de omroepen ook hier het voortouw nemen. Van der Heiden meldt in dit kader de strijd tussen Cals (KVP-minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen) en Spitzen (minister van Verkeer en Waterstaat) over het zwaartepunt van het televisie-experiment. Gaat het om de techniek, de commercie of de inhoud? Uiteindelijk wint het laatste en daar hoort een prominente rol voor de omroepverenigingen bij. Toch wordt als compromis ook nu weer gekozen voor een tijdelijke regeling. Deze duurt uiteindelijk tot 1967.

De strijd om de televisie (1951 - 1966)

Van den Berg reconstrueert onder de titel 'Een tweede schoolstrijd', het televisiedebat tot en met de historische val van het kabinet- Marijnen in 1965. Volgens hem is de ontwikkeling van het bestel in die jaren vooral een overwinning van de christelijke partijen ARP, CHU en KVP en de omroeporganisaties NCRV en KRO. De discussie over de televisie verliep niet automatisch langs de lijn van de radiodiscussie. Meer dan destijds bij radio speelt de onbekendheid met de morele en financiële aspecten van het nieuwe medium een belangrijke rol in de politieke keuzes. In institutionele (kerk, politiek) en culturele kring maakt men zich zorgen over de sociale consequenties van televisie en het passieve gebruik ervan. Cals stelt daarom in 1951 de Televisieraad samen om hierover te adviseren. Dit advies leidt weer tot een discussie met verschillende standpunten over veel of weinig 'gezamenlijkheid'. De KVP stelt in dezelfde tijd een commissie samen die moet adviseren of televisie wenselijk is met het oog op het algemeen welzijn. Economische en morele argumenten voeren ook in dit rapport de boventoon. De KVP vindt dat de christelijke moraal richtinggevend moet zijn. De ARP en CHU zijn in die tijd minder uitgesproken over televisie, omdat ze er überhaupt nog niet warm voor loopt (ARP) of nog geen uitgewerkte visie heeft (CHU). Volgens Van den Berg spitst de kern van de discussie in de jaren vijftig zich toe op de omroepverenigingen versus een nationale omroep. Cruciaal daarbij zijn de

Kamerdebatten van '55 waar de drie christelijke partijen tegenover KVP-minister Cals komen te staan. In de jaren zestig gaat de discussie vooral over publieke versus commerciële omroep wat zelfs leidde tot de historische val van het kabinet-Marijnen.

In 1961 pleitten Scholten (CHU) en Veldkamp (KVP) in de nota Reclametelevisie al voor een duaal bestel. Niet inhoudelijke maar economische en juridische argumenten zijn bepalend voor de opvatting dat er naast het publieke net een commercieel net moet komen. De discussie spitst zich toe op de keuze 'reclametelevisie' of reclame op televisie. Met name binnen de CHU is sterke verdeeldheid over de plannen. De slotsom dat commerciële televisie een stap te ver is maar dat wel in beperkte mate reclame op televisie kan worden toegelaten, sluit aan bij de opvattingen van de KVP en CHU. De ARP verzet zich in die tijd nog fel tegen commerciële televisie. Uiteindelijk zijn er nog twee kabinetten nodig, de Pacificatiecommissie en het REM-eiland voordat in 1967 de Stichting Ether Reclame (STER) wordt opgericht.

Geen hek om Hilversum (1982 - 1986)

Jansen pakt de draad vervolgens op in 1982. In zijn bijdrage schetst hij de overgang naar een duaal bestel. De discussie over de rol van de overheid, in combinatie met die van de opkomende commercie, komt weer volop terug. Het is een heftige periode die Jansen beschrijft. Als oorzaken voor de aardverschuiving in de jaren '80 noemt hij economische (commercialisering, liberalisering), internationale (met name op Europees niveau), technologische (nieuwe media, komst van de kabel) en maatschappelijke ontwikkelingen (individualisering). Daarmee wordt helder in welk krachtenveld de omroep zich in die tijd ontwikkelt en welke rol onder meer het CDA heeft gespeeld in het sturen van die ontwikkeling. Ook in deze bijdrage wordt weer duidelijk hoe moeilijk het is om overeenstemming te bereiken over de toekomst van de omroep. Het rapport van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, 'Samenhangend mediabeleid' (1982), hoe degelijk en inzichtelijk ook, kan de partijen niet op één lijn krijgen. Wel krijgen enkele centrale thema's van het mediabeleid (toegang, pluriformiteit, non-commercialiteit, cultuur) meer diepgang. Maar de ontwikkelingen halen het beleid in.

'Om Hilversum valt geen hek te plaatsen'. Deze uitspraak uit de Medianota van 1983, terecht gekozen als titel voor de bijdrage van Jansen, geeft in een zin weer waar het in die tijd over gaat. Complicerende factor in de jaren '80 is namelijk het Europees mediabeleid. Jansen constateert dat er in die tijd een spanning is tussen het Europese en Nederlandse mediabeleid. Doordat Nederland te veel op het interne beleid gericht is, geoccupeerd door discussies over het derde net, ontgaat hen de ontwikkelingen buiten de grenzen. Met name de discussie rond de EG-richtlijn inzake grensoverschrijdende televisie. En dat heeft verstrekkende gevolgen voor de komst van commerciële televisie in Nederland. De ontwikkeling van het Nederlandse bestel kan niet meer los worden gezien van de weg die Europa de afgelopen jaren is ingeslagen op het terrein van mediabeleid. Uit dit hoofdstuk wordt duidelijk dat de werkelijke veranderingen in het omroepbestel een zeer lange aanloop nodig hebben. En dat er soms pas knopen worden

doorgehakt als anderen in feite de beslissing al voor je genomen hebben.

Tenslotte

In de bundel 'De strijd om de ether' wordt in chronologische volgorde de Nederlandse omroepgeschiedenis langs de lijnen van de christelijke politieke partijen beschreven. Daarbij wordt een groot aantal thema's aangestipt die in de omroepgeschiedenis telkens terug blijken te komen. Het gaat dan vooral om zaken die cruciaal zijn in iedere discussie over mediabeleid en -organisatie. Die discussie blijkt, terugkijkend op bijna 80 jaar omroepgeschiedenis, in wezen niet te zijn veranderd. Mediabeleid gaat over meer dan alleen het oplossen van (tijdelijke) ordeningsproblemen in de ether. In het krachtenveld van andere beleidsterreinen en ontwikkelingen in de samenleving tracht een overheid de communicatievrijheid in een land te waarborgen. Dat is haar taak. Maar dat stelt tegelijkertijd vragen over de rol van die overheid. Een groot deel van de 80-jarige historie van de omroep hebben de christelijke partijen regeringsverantwoordelijkheid gedragen. Uit het boek wordt echter onvoldoende duidelijk wat de visie van de christelijke partijen was op communicatie in de samenleving en op de rol van de overheid ten aanzien van de media. Dat roept een aantal vragen op. Waar ging het de partijen nu werkelijk om in de keuze voor externe pluriformiteit in plaats van voor een nationale omroep? Welke gevolgen heeft (de ontwikkeling van) hun gedachtegoed in de loop der geschiedenis gehad voor de ontwikkeling van het bestel? Welke inhoudelijke overwegingen waren er voor het erkennen van het particulier initiatief in de media? Speelden meer overwegingen mee dan alleen de gezamenlijke levensbeschouwelijke achtergrond van de omroepen en politieke partijen? Wellicht dat de rode lijn in het boek ontbreekt omdat het is opgebouwd uit gedetailleerde, losstaande bijdragen die weliswaar in behandelde periode op elkaar aansluiten maar niet in gezamenlijke conclusies. Een afrondend slothoofdstuk dat uit de diverse bijdragen die conclusie zou kunnen halen, ontbreekt. De vraagstelling die ten grondslag ligt aan de bundel, wordt daardoor onvoldoende beantwoord.

Een interessant thema dat in de inleiding van de bundel wordt vermeld, is het stromingsbeginsel en de legitimiteit van de omroepverenigingen. Dit onderwerp komt in de bijdragen echter nauwelijks aan de orde. En juist de jaren '70, de tijd waarin TROS, EO en Veronica toetreden tot het bestel en de discussie die hierover oplaait, ontbreken in het historisch overzicht. Gezien de actualiteit van deze thematiek is de vraag wat de visie van de christelijke partijen daarop was (en is) des te interessanter. Immers, de gevolgen van de ontkoppeling lidmaatschap/abonnement en het mogelijk verschijnen van gratis omroepgidsen bij dagbladen in relatie tot het voornemen van de regering om één concessie voor het bestel te verlenen met een mogelijk andere grondslag voor zendtijdverdeling, noodzaken een hernieuwde visie op het stromingsbeginsel en de legitimatievraag. De erkenning van de kwaliteit, identiteit en eigenheid van omroepverenigingen zou daarbij meer inhoudelijke betekenis moeten krijgen dan alleen een getalscriterium.

De auteurs van de bundel baseren hun beschouwingen vooral op kamerstukken, nota's, vergaderstukken, archieven

van de partijen en persoonlijke archieven van christelijke politici. Dit leidt ertoe dat de bijdragen, op het laatste hoofdstuk na, sterk georiënteerd zijn op het 'pluche'. Het is een verhaal over Den Haag, politieke kopstukken en omroepvoorzitters, en daarom sterk intern gericht. De relatie met het totale politieke krachtenveld, met de ontwikkelingen in de maatschappij en de reactie van het publiek op de ontwikkeling van hun omroep ontbreekt nagenoeg. Op de gevolgen van de ingeslagen wegen voor bijvoorbeeld het programma-aanbod wordt niet ingegaan. Pas in het laatste hoofdstuk worden bredere maatschappelijke ontwikkelingen in verband gebracht met de ontwikkeling van het omroepbestel. Een dergelijke reflectie geeft het geheel meer diepgang en de mogelijkheid tot evaluatie van de beleidsontwikkeling door de jaren heen. De ontwikkeling van het bestel kun je niet los zien van de ontwikkeling in de maatschappij. Immers, de omroep is wezenlijk onderdeel van die samenleving, en ontleent daar haar taak en functie aan. Dat is een dynamisch proces. Wat heeft, terugkijkend, bijna 80 jaar omroepgeschiedenis opgeleverd? De samenstellers van de bundel constateren dat het paarse kabinet het niet eens kan worden over de toekomst van de publieke omroepen. Daarom is de beloofde Concessienotitie van staatssecretaris Nuis daarover ook niet verschenen. Het kabinet heeft slechts overeenstemming bereikt over de invoering van één gezamenlijke concessie vanaf 2000. Een unicum in het ordeningsvraagstuk van de Nederlandse omroepgeschiedenis. De vraag is of daarmee het vraagstuk van de verdeling van de ruimte in de ether op maatschappelijk aanvaardbare wijze wordt opgelost. In het kader van de voorbereiding van de concessiewetgeving heeft staatssecretaris Nuis de Raad van Bestuur van de NOS gevraagd om een inhoudelijke visie op de toekomst en ontwikkeling van de publieke omroep. Het past bij Nederland dat er uiteindelijk weer een compromis uit zal komen tussen omroepen en overheid. Dat zal niet precies aansluiten bij ieders uitgangspunten maar (hopelijk) voldoende praktische voordelen bieden om ermee aan de slag te gaan. Of de omroepen uit de voeten kunnen met een tijdelijke regeling zoals in het verleden vaak het geval was, is nog maar de vraag. Gelet op het belang dat aan media wordt gehecht in de samenleving, zal er altijd wel een strijd om de ether blijven. Deze gaat echter steeds minder over de verdeling van distributieschaarste en meer over de taak en functie van de publieke omroep in een convergerend en divergerend medialandschap. Gezien de ontwikkelingen op dat terrein wordt die strijd waarschijnlijk heftiger dan ooit.

De erkenning van de kwaliteit, identiteit en eigenheid van omroepverenigingen zou meer inhoudelijke betekenis moeten krijgen dan alleen het getalscriterium.

Drs. H.M. (Hermineke) van Bockxmeer is adviseur Mediabeleid Centrale Staf KRO

H.J. van de Streek, H.-M.TH.D. ten Napel, R.S. Zwart (red). De strijd om de ether. Christelijke partijen en de inrichting van het radio- en televisiebestel. SDU, Den Haag, 1997, 143 pagina's. ISBN 90 12 0853 9X

De balans van vier jaar oppositie

5 Mei 1994: Bevrijdingsdag. Op die zonnige morgen met zonnige radioprogramma's die obligate vraag: Wat betekent bevrijdingsdag voor u? En dan dat knarsende antwoord: eindelijk verlost van zeventig jaar christen-democratie!

Wat hadden we misdaan in het CDA? Had de Amerikaanse socioloog Galbraith niet gezegd, dat de Nederlandse samenleving zo ongeveer de beste van de wereld was? Had Elco Brinkman dan niet geprobeerd een fatsoenlijke campagne te voeren, waarin hij met de slogan 'werk, werk en nog eens werk' de dreiging van exploderende werkloosheid had willen duidelijk maken ten koste van onze eigen populariteit? Het was zo gemakkelijk geweest dat te verdoezelen met verkiezingsbeloftes, waarop je nadien toch niet werd afgerekend, zoals in de afgelopen jaren zo duidelijk bleek.

Vaste lezers van deze rubriek weten, dat de vraagstelling voor sommigen in het CDA geen verrassing meer was. De radio stond aan onderweg naar een klooster op de Veluwe, waar op uitnodiging van de redactie van dit blad al twee maanden eerder een groep CDA-ers was uitgenodigd, die het *debacle* van 3 mei 1994 hadden zien aankomen. Onder wie Til Gardeniers en Frans Andriessen.

Op vele punten waren de deelnemers het eens. Het jaar 1989 was niet het einde van de ideologieën, maar een markeringspunt van een nieuwe behoefte aan richtinggevend politiek leiderschap. Inhoud, stijl, personen, organisatie: alles tegen het licht van een nieuw tijdperk. Er was werk aan de winkel voor de drie belangrijkste kringen in de partij: de Tweede Kamerfractie; het Partijbestuur; het Wetenschappelijk Instituut.

Over één punt waren de deelnemers het niet eens: was het nu heilzaam of niet, in het licht van het radicale proces van herpositionering, om geen regeringsverantwoordelijkheid te dragen wanneer het CDA daartoe de kans zou krijgen?! Het werd dus oppositie.

Terugkeer van het idealisme

De balans van vier jaar oppositie kan bij het schrijven van deze periscoop nog niet worden opgemaakt, maar er is veel te zeggen over de wijze, waarop de christen-democratie deze unieke ervaring ondergaan heeft. We moeten dan onderscheid maken tussen de partij als geheel, de Tweede Kamerfractie als spil en het Wetenschappelijk Instituut.

Wie dezer dagen partijbijeenkomsten bezoekt, kan alleen maar constateren, dat er in de afgelopen vier jaren iets belangrijks gebeurd is met die partij. Bijeenkomsten zijn doorgaans zeer goed bezocht, het kader is zeer gemotiveerd, de vrijwillige inzet is groot van bereidheid om te plakken tot inhoudelijke advisering: Het Kuyperhuis is soms te klein om de respons op uitgeschreven

expertbijeenkomsten te bevatten. Waar anderen verstek moesten laten gaan, kostte het ons geen moeite lokale lijsten uitstekend te bemannen en te bevrouwen met goede kandidaten. Tienduizenden getuigen ervan, dat zij ondanks secularisering en ondanks – overigens tanende – populariteit van paars en het goede economische klimaat niet willen berusten in een marginalisering van de beweging, het daarin belichaamde gedachtegoed en de grotere en kleinere belangen waarvoor het CDA ook staat.

De sfeer van verslagenheid en de rouwperiode was van betrekkelijk korte duur in de partij en de trouw en het engagement van vele kaderleden bleken groter dan defaitisme of opportunisme.[2] Dat de verslagenheid niet fataal werd en de remoralisering snel op gang kwam, was met name ook te danken aan de alerte reactie van het Dagelijks Bestuur om onmiddellijk na de nederlaag een kader te scheppen voor de formulering van de klachten, de analyses, de aanbevelingen. De instelling van de Commissie-Gardeniers is een zeer gelukkige, wijze en resultaatvolle beslissing geweest. Als we dit proces vergelijken met de ruzies en het tempo van herstel na nederlagen binnen de PvdA en de VVD, dan mogen we bepaald niet ontevreden zijn.

Er is nog iets anders aan de hand: door een systematische inzet van partijbestuurders, de voorzitter voorop, lijkt het gelukt te zijn de partij zich als het ware te laten omdraaien. Vier jaar geleden werd in deze rubriek gesproken over een bestuurderspartij, die over haar leden heenwalste. In ieder geval is systematisch gepoogd een cultuuromslag tot stand te brengen, waardoor het gewone lid, de gewone lokale bestuurder weer de indruk kreeg, dat de partij er voor hem of haar was, en niet omgekeerd. Geen geringe prestatie, zeker niet in een tijd, waarin partijpolitieke participatie, bij winnaars en verliezers, bij oppositiepartijen en regeringsdeelnemers, in sneltreinvaart vermindert.[3] Moeilijker meetbaar zijn de pogingen om de partij nadrukkelijker in het hart van de samenleving te plaatsen. Het Sociaal en Cultureel Planbureau had al geconstateerd, dat er geen kader van partijen was, dat zoveel dwarsverbindingen had naar maatschappelijke organisaties als dat van het CDA, maar die personele unies zijn nog niet voldoende om tot een systematische dialoog te komen met allerhande instellingen van de samenleving, en zeker niet met de nieuwe maatschappelijke organisaties, zoals de *one issue*bewegingen.

Een complicatie en een uitdaging daarbij was, dat het aantreden van paars – zonder noodzakelijke causaliteit – samenviel met de opheffing van een aantal christelijk-sociale organisaties en hun opgaan in meer algemene verbanden. De boeren, het midden- en kleinbedrijf en de werkgevers gaven eigen christelijke organisaties op en daarmee werden ook de naamplaatjes van de deuren geschroefd, waar de christendemocratie vroeger automatisch kon aanbellen. Toch heeft dit niet geleid tot een verschraling van de contacten tussen de leiding van het CDA en de toppen van de maatschappelijke organisaties. Juist door het wegvallen van automatische contacten is zeer veel geïnvesteerd in inhoudelijke gesprekken, mede op basis van de rapporten, die binnen het CDA verschenen.

Intussen hebben alle partijen te kampen met problemen terzake de professionele ondersteuning van hun activiteiten en met het draaiende houden van hun organisatorische infrastructuur. Ook bij

het CDA deden zich deze problemen voor. Dat kon in het dagelijks functioneren worden opgevangen, maar ernstiger was het niet tijdig kunnen stoppen van de reorganisatievoorstellen, die nog ontwikkeld waren in de periode van hoogconjunctuur van de christen-democratie. De op afstand plaatsing van de zogeheten gelieerde organisaties en de vermindering van het aantal zogeheten vrije plaatsen in het Partijbestuur verdient heroverweging, zowel in het licht van de cohesie van de totale beweging als van de juist nu zo noodzakelijke reerutering van deskundigheid en betrokkenheid. In goede tijden bleek het immers bijzonder waardevol, dat mensen als De Gaay Fortman, De Koning, Franken, Ruding hun adviezen in de bestuursdiscussies konden inbrengen.

De grootste winst van vier jaar oppositie voor de christen-democratie als partij is echter geweest de terugkeer van het idealisme. Niet dat in het verleden het CDA een verzameling opportunisten en carrièrezoekers was, maar waar we nu op worden aangesproken is de inhoud van de beweging, haar betekenis voor de samenleving en de uitstraling van haar verhaal. Nu niet of veel minder de machtsvraag en de functiebekledingen aan de orde zijn, maakt dat er op alle niveaus ruimte is voor elkaar aanspreken op de inhoud van het verhaal en de echte motieven om aan het eind van deze eeuw mee te werken aan een nieuwe start voor onze beweging. Het feit, dat onze inzet ook niet meer door de buitenwereld en media onmiddellijk met macht en carrière in verband wordt gebracht, geeft ontspanning en ruimte voor hartelijke collegialiteit. We zijn weer maatjes van elkaar geworden, en zo hoort het ook.

Misschien verklaart dat mede het verrassende mobiliseringsvermogen van de partij (en het Wetenschappelijk Instituut) als het gaat om meedenken en meeadviseren. Misschien verklaart dat vooral ook de merkwaardige aantrekkingskracht van het CDA op een aantal jongere mensen, die persoonlijke, politieke en maatschappelijke zingeving aan elkaar willen verbinden zonder het carrièreperspectief of de tegenprestatie aan de orde te stellen.

Deskundigheid, stijl en een alternatief

Wat heeft de oppositierol betekent aan het front: in de Tweede Kamer? Het begin van die voor velen zo verrassend nieuwe rol was uitermate moeilijk. In de eerste voor de kabinetsformatie beslissende maanden stond het mandaat van de fractievoorzitter, Elco Brinkman, zwaar onder druk. Er was grote onenigheid over de te volgen koers, over regeringsdeelname en over de voorkeurscoalitie. Daardoor konden de kansen bij de mislukking in eerste termijn van de onderhandelingen over paars niet benut worden. Het aantreden van Enneüs Heerma en van paars vond plaats in een klimaat van niet verholen publicitair leedvermaak, zo frappant verschillend van het publicitaire medelijden ten aanzien van D66 na de recente gemeenteraadsverkiezingen.

De grootste winst van vier jaar oppositie voor de christen-democratie als partij is geweest de terugkeer van het idealisme.

Terzelfder tijd moest Heerma zijn gezag vestigen in een fractie, waar hij niet uit voortkwam, die niet gewend was aan een oppositierol en die door het ontbreken vanwege de nederlaag van een aantal voorziene essentiële disciplines onevenwichtig was samengesteld.

Maar het meest curieuze was, dat al in het regeerakkoord en later nog veel meer een programma op de rails werd gezet, dat, dikwijls in afwijking van de paarse verkiezingsbeloftes, zeer veel ging lijken op het programma, waarvoor Brinkman was afgestraft. Gewelddige tekortreductie (al enkele dagen na de verkiezingen werden de bezuinigingslimieten van de PvdA door de heer Kok als achterhaald gekwalificeerd); alle accenten op werkgelegenheid; wel een Betuwelijn; geen vrijgave van softdrugs; geen radicale sloop van de overlegeconomie (met uitzondering van het Landbouwschap), integendeel: loftrompetten op het – toch christen-democratische – poldermodel; geen radicale milieu-ingrepen; een hoge toonzetting, waar het de normen- en waardendiscussie betrof, warme woorden over 'de geborgenheid' van de samenleving, en vier jaar lang iedere derde dinsdag in september zon! Ga daar maar eens oppositie tegen voeren.

Oppositievoeren moest geleerd worden, in stijl, in deskundigheid, in het formuleren van alternatieven. Het is de grote verdienste van Heerma geweest, dat hij meteen op het laatste heeft ingezet. Zijn nadruk op de inhoud en zijn initiatief om meteen te beginnen met zogeheten fractiespecials was onder de omstandigheden het beste begin van een eigen, geloofwaardige oppositierol. Daarbij zette Heerma nadrukkelijk ook in op mobilisering van alle denkkracht en deskundigheid breed in de partij. Door 1995 uit te roepen tot 'het jaar van de inhoud' werd gekozen voor oppositievoeren rond de formulering van eigen, herkenbare alternatieven. Een ambitieuze en vooral niet onmiddellijk resultaat opleverende aanpak, maar de enige, die de christen-democratie uit de breed gevoelde overbodigheid kon trekken.

In het in samenwerking met het Wetenschappelijk Instituut totstandgekomen Voorjaarsmanifest van 1995 zien we al die eerste schetsen van een eigen nieuwe herkenbaarheid. Met name het thema van de menselijke maat wordt dan op de agenda gezet en het zal er niet meer af te halen zijn. Een halfjaar later al wordt het gezinsthema in de politiek gebracht. Stap voor stap werd zo gewerkt aan die opbouw, aan dat *design* beter gezegd, van een alternatieve politieke beweging, die eigen antwoorden probeert te formuleren op zaken als de cohesie in de samenleving, de overdracht van waarden en normen, de afbakening van het domein van het niet-commerciële tegenover de marktwerking, de oriëntatie van de technologie, de herverkaveling van de verantwoordelijkheden terzake sociale zekerheid ('cappuccino-model') en vooral de eigen rol van die samenleving naast die van de overheid en de markt. De ambitie van de christen-democratie om langs deze lijnen een alternatief te presenteren is buitengewoon gedurfd. Het gaat namelijk niet zonder meer om een andere politiek, maar het gaat om het verzekeren in onze cultuur en in onze maatschappij van zaken, waar de politiek slechts indirect invloed op kan uitoefenen, zoals die overdracht van waarden en herstel van een vitale zelfredzame samenleving.[1] Gedurfd, ambitieus, maar niet onmogelijk, en voor de kwaliteit van menselijk leven en samenleven in onze ogen wezenlijk. Er is, soms met vallen en opstaan, veel inhoudelijk gerichte creativiteit losgekomen, en dat was winst.

De opbouw van controlerende deskundigheid was een andere grote uitda-

ging. Het ging ook hier om het richten van de energie in een richting, die tot nu toe veel minder nodig was geweest, en waartoe velen zich eigenlijk ook nauwelijks geroepen voelden. De omslag van het – creatief en aanvullend – meedenken met de regering naar het controleren, betrappen, uit elkaar spelen, ergens tegen zijn, is niet gemakkelijk geweest, en dat heeft ook sympathieke trekken. Het is ook zeer de vraag, of de achterban van het CDA een oppositie zou accepteren, die zou neerkomen op zand tussen de raderen strooien. Maar zeker is, dat het tijd gekost heeft en nog kost om de kunst van creatief oppositievoeren te leren. Het verstoken zijn van relevante informatie, die eertijds zo gemakkelijk te verkrijgen was bij de departementen, is daarbij een extra handicap.

Maar ook hier een duidelijke keerzijde: het gevoel van eigenwaarde kan ook gevoed worden door de oppositierol. Je kunt je eenvoudigweg niet veroorloven mee te peddelen met door een regering aangereikte voorstellen. Ook karakters, die niet van nature anderen graag op de huid zitten, en dat zijn er gelukkig velen in het CDA, kunnen door de noodzakelijke concentratie op de inhoud, zichzelf uitwerken boven het niveau van dwarsliggerij en een eigen dimensie geven aan wat hoort te zijn: constructieve oppositie.

Sommige paarse bewindslieden weten dat ook te waarderen, en gaan ook in die situatie een inhoudelijke dialoog met de woordvoerders aan. Maar met een zekere schrik moet ook soms geconstateerd worden, dat, waar een meerderheid verzekerd lijkt, die dialoog tot een minimum beperkt blijft; weinig op inhoudelijke argumenten gereageerd wordt, en – het moet helaas gezegd worden, ook met een verwijzing naar het begin van dit artikel,– arrogantie hand in hand gaan met onvermoede tenminste anti-christendemocratische sentimenten. Sentimenten, die ook een normaal menselijk verkeer soms belemmeren.

Dat heeft ons als vanzelf op dat derde element van oppositievoeren gebracht: de stijl. Arrogantie, dat was het wat velen in de publiciteit ons met nadruk verweten. Leedvermaak en ook dédain was bij sommigen de reactie na de nederlaag. Het CDA, toch al nooit erg populair in de Grachtengordel en alles wat daar omheen cirkelt, had er volgens velen nooit mogen komen, had zichzelf bij de geboorte al overleefd en zou tot verdere marginalisering gedoemd zijn. Nog erger is soms de weerzin, die bij sommige para-kerkelijke instellingen en kringen is te bespeuren tegen de institutionalisering van de christelijke politiek. Typerend is in dit verband, dat nu op het terrein van mensenrechten, ontwikkelingssamenwerking, en vredesbeleid het CDA relatief hoog scoort, de vroeger op die terreinen zo gretig gehanteerde kieswijzers nauwelijks meer gepubliceerd worden!

Tot slot was er het niet onbegrijpelijke ongeduld van de eigen achterban, die resultaten wilde zien van het oppositievoeren, die herkenbaarheid vroeg, en een duidelijk 'smoel'. Soms terecht, maar soms ook was het zwijgen in de publiciteit geen weerspiegeling van inactiviteit, maar van het gegeven, dat een kleine onenigheid binnen de paarse coalitie publicitair zoveel interessanter was dan een grote aanvaring met de oppositie. Tegen deze achtergronden waren er de verleidingen van het zichzelf overschreeuwen, de verongelijkte klagerigheid, of het presenteren van utopieën, zoals sommige kleinere op-

positiepartijen zich kunnen veroorloven.

Langzamerhand heeft zich echter een stijl ontwikkeld, die met recht bij de christen-democratie past. Zakelijk, vriendelijk, constructief, maar wel alert en vasthoudend. Langzamerhand ook werd oppositievoeren iets gemakkelijker. Hoewel de ondertoon in de maatschappij bij velen pro-paars is, is de euforie aan het wegebben, nu de aan de christen-democratie toegedichte arrogantie, het monisme, de compromisgeneigdheid, de pluchevastheid zeker geen monopolie van het CDA blijkt te zijn.

Overigens maakt het CDA misschien nog veel te weinig duidelijk met welk gemak de paarse partijen afstand hebben genomen van hun eigen verkiezingsbeloftes, van hun eigen pleidooien terzake 'een andere politiek' van transparantie en dualisme, van de volheid van de ministeriële verantwoordelijkheid, van hun eigen kritiek op de stijl van het CDA in de regering. Alleen door de langere periode van regeren en verantwoordelijkheid nemen is het optreden van het CDA nog niet helemaal verbleekt bij het gedrag van paars, maar de kiezer kan gerust zijn: paars II zal ook op dit terrein de balans helemaal doen doorslaan.

Het gaat hier om een kwestie van politieke zeden. Daar kan en moet het CDA stelling tegen nemen. Maar de kern van de oppositie ligt toch nog op een ander terrein. Wie de laatste vier jaren overziet, moet tot de conclusie komen, dat het debat over de grote toekomstvragen van onze samenleving vanwege de paarse partijen achterwege is gebleven. Het is niet onredelijk om te vragen van een regering om het niveau van een compendium van keuzemogelijkheden te overstijgen en richtingen aan te geven, te kiezen. Welk ander antwoord is er te geven dan op zijn minst te accepteren, zo niet te bevorderen, dat allesoverheersend wordt in de cultuur de individuele behoeftebevrediging, de individuele zelfverwerkelijking en de individuele welvaartstoename? Is er meer?

Er is meer: werken aan inhoud

Voor het Wetenschappelijk Instituut zijn de oppositiejaren eerder een kans dan een frustratie geweest. Natuurlijk had ook het Wetenschappelijk Instituut te maken met subsidievermindering ten gevolge van verkiezingsnederlaag en inkomstenverlies van de partij. Dit laatste werd echter grotendeels opgevangen door een genereuze houding van het Dagelijks Bestuur van het CDA. En natuurlijk had ook het Instituut te maken met de consequenties van het wegvallen van prestigieuze en inhoudsvolle contacten op regeringsniveau.

Langzamerhand heeft zich een oppositiestijl ontwikkeld die met recht bij de christen-democratie past. Zakelijk, vriendelijk, constructief, maar wel alert en vasthoudend.

Maar wie mocht denken, dat de tweede of derde plaats in de Nederlandse politiek ook zou leiden tot een verminderde bereidheid vanuit de kringen van wetenschappers, deskundigen, bestuurders, ambtenaren, maatschappelijke organisaties om te adviseren en mee te denken, vergist zich. Het Wetenschappelijk Instituut

heeft getracht dat potentieel te mobiliseren, van de conferentie op de Essenburgh, waarmee dit artikel begon tot de expertmeetings van de laatste weken in de verkiezingscampagne. En daartussenin telkens van die momenten, waarop de contouren van die strategie zichtbaar werden om tot een alternatieve samenlevings- en politieke visie te komen: het zomernummer 1994 van dit blad, het initiatief om tot een Strategisch Beraad te komen in dat najaar; de buitengewoon inspirerende Echteldse conferentie van november 1994 over 'Zingeving en verantwoordelijkheid', dan het monumentale congres over de 'Christen-democratie als Beweging van de Toekomst', aangeboden aan de heer Lubbers in mei 1995; het verschijnen van het rapport 'Nieuwe wegen, vaste waarden', in oktober van dat jaar en de afronding van de partijdiscussie daarover in mei 1996; de conferentie over hedendaags gezinsbeleid in juni en het internationaal aandacht trekkend zomernummer over dat thema in juli 1996, gevolgd door het rapport 'De verzwegen keuze van Nederland' een halfjaar later. En daarmee kwamen we al volop in de *research* en discussies over het verkiezingsprogramma 'Samenleven doe je niet alleen', met als intermezzo het zomernummer van dit blad in 1997 over milieu en duurzaamheid en de daarop gevolgde conferentie. Kortom: de oppositiefase heeft nieuwe energie en nieuwe creativiteit losgemaakt.

Daarnaast wilde het Wetenschappelijk Instituut niet afbreken het in een vorige periode sterk inzetten in het onderzoeks- en adviesprogramma op versterking van de inhoudelijke discussie over de inrichting van de Europese samenleving. De ontwikkeling van een duidelijk perspectief op het soort samenleving, dat ons in Europa voor ogen staat, de rol van de overheid daarin, het behoud van een eigen herkenbare Europese cultuur, de omvang van dat Europa en zijn verplichtingen tegenover de rest van de wereld, maar ook de eigen identiteit van onze natie in dat vergrote Europa: dat zijn de onontwijkbare vragen, waarvoor de burgers nu staan, en aan wie proposities en keuzes moeten worden voorgelegd.

Herpositionering van de christen-democratie: is het gelukt in deze vier jaren?

De herijking van de antithese, de emancipatie, de sociale kwestie en het weer motiveren van politieke participatie vereisen meer dan in deze vier jaren kon worden opgebracht. Het vereist ook in de publieke opinie en in de media een andere perceptie van de echte politieke tegenstellingen, zoals Etzioni het in het elders in dit nummer besproken boek zegt. Het zal nog geruime tijd duren voor de rond de tegenstelling arbeid-kapitaal gecreëerde links-rechts-as in het politieke debat kan worden vervangen door de as individu-samenleving, vrijheid-verantwoordelijkheid, actualiteit-toekomst, globaliteit-regionaliteit, traditie-vernieuwing, eigen geweten-gedeelde waarden, commercialiteit-non-commercialiteit.

Maar wie is blijven steken in de negentiende-eeuwse tegenstelling en die van de eerste helft van deze eeuw tussen arbeid en kapitaal kan beweren, dat het 'links van het midden even druk is als op Schiphol'. Er zijn nog maar weinig politieke bewegingen, die zich echt proberen te ontworstelen aan de tegenstellingen van gisteren, gegeven ook de kennelijke onmacht van zowel de PvdA als de VVD om tot beginselprogrammatische vernieuwing te komen.

Dat is ook niet gemakkelijk, want die zal op een fundamentele analyse van samenleving en cultuur gebaseerd moeten zijn. En die kan, wat de christen-democratie betreft, niet op elkaar uitsluitende opties berusten.

De contouren van de nieuwe christen-democratie zijn zich aan het aftekenen. Dat is de grote winst van deze vier jaren. De keuze voor inhoud is een moeilijke geweest in een tijdperk, waarin het om de poppetjes en de *one-liners* gaat, waarin het om demonisering van tegenstanders gaat of het toegeven aan onbestemde, maar daarom niet minder electoraal recruteerbare gevoelens. Waarin het gaat om toegeven aan de stelling, dat het einde van de ideologieën is aangebroken, en pragmatisme en deskundigheid de doorslaggevende succesfactoren zijn in de politiek.
En dan is er nog die andere verleiding: de eenvoud van de radicalisering en het getuigenis alleen. Wie dat alles als hèt politieke antwoord afwijst, als het antwoord op de politieke verschraling, die moet niet al te verbaasd zijn de rest tegenover zich te vinden, zoals in deze verkiezingscampagne is gebleken. Maar dat is juist ook een erkenning van onze inzet voor dat andere, dat samenhangende politieke antwoord, noem het – ambitieus – dat visioen, dat burgers nodig hebben om weer echt politiek te participeren.
Geen elkaar uitsluitende opties. Het is zo gemakkelijk te zeggen: we zijn de beweging van de samenleving tegenover het individu, van de non-commercialiteit tegenover de marktwerking, van de gemeenschappelijk gedeelde waarden tegenover de eigen inzichten, van de barmhartigheid tegenover de zelfverwerkelijking, van de traditie tegenover de moderniteit, van de regionaliteit tegenover de globalisering, van de zorg tegenover de betaalde arbeid.

De contouren van de nieuwe christen-democratie liggen om het anders te zeggen in het herstel van het evenwicht, in de erkenning, dat in maatschappij en cultuur zaken als individualiteit, zelfverwerkelijking, eigen gewetensvorming, arbeidsparticipatie, globalisering, marktwerking verworvenheden zijn, maar dat die in evenwicht dienen te zijn met waarden en voorzieningen, die in eerdere periodes zo sterk waren en nu dreigen gemarginaliseerd te worden. Dat is meer dan wat bijsturen, of wat remmen: de paradoxen van de eenentwintigste-eeuw worden niet opgelost met een beetje minder van allebei en zo te komen tot een onherkenbaar compromis. Wie regionalisering aan globalisering weet te koppelen, of marktwerking aan een duidelijke bescherming van de domeinen, die niet gecommercialiseerd moeten worden, kiest niet voor een beetje protectionisme, of een beetje prijsbinding, maar die kiest voor een systeem, waarin het beste van beide verenigd wordt. Om het verder in politieke programmering te vertalen, want daar staat het CDA voor: wie kiest voor een levenskrachtig en perspectiefvol landelijk gebied, kiest niet tegen de grote stad, en wie kiest voor een samenhangend veiligheidsbeleid kiest niet tegen vrijheid. Wie kiest voor ruimte voor zorg kiest niet tegen werk. Wie kiest voor een herkenbare Nederlandse samenleving kiest niet tegen Europa (of om met Mary Robinson, de ex-president van Ierland, te spreken: de Ierse identiteit werd juist weer sterk door de toetreding tot Europa)

Het zal de christen-democratie nog tijd kosten om die echte dilemma's van de

eenentwintigste-eeuw te vertalen in elkaar versterkende keuzes. Die tijd is nodig, omdat het gaat om de echte analyses van wat er in onze cultuur aan de gang is; die tijd is ook nodig omdat het niet in eerste instantie om politieke keuzes, om 'Haagsche' keuzes gaat, maar om de belevingskeuzes van onze burgers.

Die tijd is vooral nodig, als de christen-democratie wil uitgroeien tot, wil uitbreken naar, die groepen onder de Nederlandse bevolking voor wie die dilemma's echte persoonlijke betekenis hebben. En dan hebben we het ook over die grote groep vaak jonge mensen, die carrière en zorg, tijd voor elkaar, voor ouders en kinderen moeten combineren; dan hebben we het ook over mensen in steden, die de vitaliteit en de welvaart niet willen betalen met volstrekte anonimiteit, verloedering van de leefomgeving en onveiligheid; maar we hebben het zeker ook over oudere mensen, die niet meer kunnen werken, maar toch in letterlijk volle waarde aan die samenleving willen kunnen deelnemen; en we hebben het over die familie uit een andere cultuur afkomstig, die er in Nederland bij moet horen – op haar eigen manier – en daar ook haar best voor wil doen. We hebben het ook over dat boerengezin, dat inkomen en respect moet verdienen met efficiënte productie, maar dat ook wil bijdragen aan een echt leefbare omgeving.

Die dialoog met bewuste mensen, met betrokken mensen die moet dat perspectief, dat visioen opleveren. Er zijn in de afgelopen vier jaren, in de woestijntocht, voldoende tekenen gevonden, dat een partij, die zo'n dialoog aandurft, vanuit haar eigen uitgangspunten zeker, een duidelijke positie verdient en krijgt in de nieuwe Nederlandse politieke verhoudingen. Zeker: vier jaren waren tekort voor die herpositionering. Maar het begin is gemaakt; het fundament gelegd.

Vier jaren waren tekort voor de herpositionering. Maar het begin is gemaakt; het fundement gelegd.

Hoe de uitslag van de verkiezingen van 6 mei ook luidt (op het moment van het ter perse gaan van dit blad was de uitslag van de Tweede Kamerverkiezing nog niet bekend, red.); de inhoudelijke discussies van de afgelopen vier jaar hebben zonder meer het mandaat opgeleverd om, luisterend en overtuigend, in dialoog en actie, verder te gaan. Dat is geen verworvenheid, maar juist een opdracht tot voortzetting van dit werk aan de positionering van die zo broodnodige beweging. Een beweging die in het politieke debat de volheid van de menselijke persoon, de kracht van de samenleving, de oriëntatie op waarden, en de gerichtheid op de toekomst als de centrale noties naar voren durft te brengen.

Mr. J.J.A.M. van Gennip, directeur van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA

Noten

1. 'Werk aan de winkel' Verslag van een groepsgesprek, *Christen Democratische Verkenningen* (juli/augustus 1994) 352-358.
2. 'De rouwperiode heeft nu wel lang genoeg geduurd', *de Volkskrant*, 11 juni 1994.
3. Periscoop 'Catastrofe of crisis', *Christen Democratische Verkenningen* (juni 1994) 259-266.
4. Periscoop 'Een zelfgekozen kerker?' *Christen Democratische Verkenningen* (december 1996) 670-678.

INHOUD

Ter introductie 209-210

Het millenniumvraagstuk
Mr. J.G. de Hoop Scheffer 214-221

Zelfregulering: De derde weg tussen overheid en markt
Mr.dr. G.S.A. Dijkstra en dr. F.M. van der Meer 222-230

Column
Prof.dr. E.J.J.M. Kimman S.J. 231-232

Beschikbaar gezinsonderzoek woestijnlandschap
Drs. M. Jansen 233-239

Periscoop: Verbeelding van de macht
Dr. C.J. Klop 240-250

Ter introductie

Het CDA heeft een tweede keer op rij verkiezingen verloren. De partij heeft het niet goed (genoeg) gedaan. De kiezers hebben ons dat laten weten, en we dienen dat signaal serieus te nemen. Klachten over bijvoorbeeld een selectieve benadering van onze partij tijdens de campagne door de media of over de doorrekening van verkiezingsprogramma's door het Centraal Planbureau (CPB) kunnen terecht zijn. Maar dat doet er niet aan af dat het CDA bij zichzelf rade zal moeten gaan.

Dat neemt niet weg dat de berichtgeving soms storend was. Wie zo nu en dan het NOS-Journaal volgde, kon bijvoorbeeld zien dat op een willekeurige avond -er was niets van het campagnefront te melden- eerst de premier, prozaïsch wandelend door een stadje, in beeld werd gebracht. Daarna vroeg de heer Fredriks zich hardop af hoe het met de 'grote riviaal' Bolkestein stond, waarop een eveneens nikszeggend shot van de VVD-leider volgde. Tenslotte mocht ook mevrouw Borst nog even in beeld komen. CDA of Groen Links kwamen er die avond niet aan te pas. Dat was niet de eerste keer. Die avond heb ik een E-mail verstuurd naar de NOS en van mijn hart geen moordkuil gemaakt. Zouden journalisten met hun betrekkelijke monopolie rond de nieuwgaring en - verspreiding zich niet moeten hoeden voor selectiviteit? Lopen zij niet het risico een eigen kaste te worden, met een daarbij passend *dedain* voor wat niet past bij de eigen subcultuur? Een week later vroeg ik netjes een bericht terug van de directeur van de NOS. Daarin werd me het beleid van de NOS uit de doeken gedaan. Op onderdelen was dat overtuigend, maar het verklaarde niet de selectiviteit die zo nu en dan uit de berichtgeving sprak.

Dat het CDA bij zichzelf te rade moet gaan, neemt ook niet weg dat soms storend is omgegaan met CPB-berekeningen. Dat het CDA in termen van staatsschuld beter scoorde dan andere partijen -die hun veel genoemde lastenverlichting in wezen op de pof financierden- kwam te weinig over het voetlicht. De stelling dat lastenverlichting de loonkosten zal drukken en daardoor tot meer groei zal leiden, werd bovendien wel erg gemakkelijk als uitgangspunt door het CPB gehanteerd. Dit, terwijl op veel fronten al een tekort aan arbeidsplaatsen is (Midden- en Kleinbedrijf, Informatietechnologiesector). Gevreesd moet worden dat die krappe arbeidsmarkt veel meer de loonkosten zal opjagen dan het uitblijven van een lastenverlichting van een paar tientjes. Werkgevers gaan bij een krappe arbeidsmarkt tegen elkaar opbieden. En als zich dat gaat voordoen dan helpt lastenverlichting niet zoveel. Mochten we die kant opgaan, dan staat ook de collectieve sector nog wat te wachten. Zie de ontwikkelingen in de zorg; om

aantrekkelijk te blijven moet de werkdruk omlaag (meer personeel, in een krappe markt) en moet de loonsom omhoog. Als andere sectoren zullen volgen, kost dat handen vol geld en komt de ruimte voor lastenverlichting sowieso onder druk te staan. Hier een dam tegenop te werpen lijkt me een politiek item van de bovenste plank.

Opnieuw bezinnen

Toch moet het CDA na de nieuwe nederlaag opnieuw vooral zichzelf aankijken. 'Dat is dan de zoveelste keer', zal iemand zeggen. Vier jaar geleden was er de commissie-Gardeniers. Daarna kwam het Strategisch Beraad. Het baatte allemaal niet....en dan nu weer bezinnen?

Ja, bezinnen. Er is de afgelopen jaren namelijk wel degelijk veel bereikt. Inhoudelijk heeft het CDA veel op de agenda gezet. Thematisch gezien horen we bij de voorhoede. Lastenverlichting als onderdeel van het herstelbeleid is vrucht van de periode-Lubbers. Voor gemeenschapszin en waardengeoriënteerd beleid maken nu ook partijen zich sterk, die er eerst de neus voor ophaalden. Van lachwekkend is het gezin nu topprioriteit geworden. Milieu en mensenrechten tot onderdeel van het beleid van bedrijven zelf maken?; het onderwerp kwam van het CDA. Om over het poldermodel (wrijfpaal van paars vier jaar geleden) maar niet te spreken. Die bezinning op thema's moeten we volhouden. Op den duur sorteert dat effecten. (Ook al moet ervoor worden gewaakt, dat de partij een soort onbezoldigde hofleverancier voor paars wordt.) Ook is er veel bereikt op het terrein van vernieuwing. De fractie kent nieuwe gezichten. Dat zal evenmin zijn uitwerking missen. Ook met de fractievoorzitter kunnen we bepaald voor de dag komen. Tegenslagen doorstaan; dat maakte ook Lubbers, Kok en Bolkestein 'groot'.

Professionaliseren

Waarom dan toch bij jezelf te rade gaan? Omdat het CDA moet professionaliseren. Het doordenken van thema's op zijn operationele merites (tot achter de komma nauwkeurig) is te lang verwaarloosd. Met nieuwe ideeën moet een fractie praktisch uit de voeten kunnen. De kiezer voelt haarscherp aan of woordvoerders boven hun stof staan, weten waarover zij het hebben en de materie praktisch hebben doorleefd. De fractie, de partij en het Wetenschappelijk Instituut zullen meer moeten samenwerken. Zij zullen een *trait d'union* moeten vormen met als belangrijke leidraad de praktisch-politieke oogmerken en behoeften van de fractie. Die zijn immers gezichtsbepalend voor de partij. Die samenwerking zal veel systematischer moeten gaan passen in een soort permanente campagne, en een daarbij passende strategie (hoe winnen we het Zuiden terug?, wat is er mis in de relatie met de media?, wanneer brengen wij welk geluid naar voren?, wie zetten wij waar in?, hoe bedden we de partij beter in in de samenleving?) Diepgang, operationele deskundigheid, netwerkvorming en politieke strategie zullen bij elkaar moeten worden gebracht. Dat vergt naast een duidelijke regie (!) vooral veel inzet. Het CDA zal gewoon beter, deskundiger, diepgravender moeten zijn dan de andere partijen. Ook zetels krijg je niet cadeau.

dr. A. Klink

Het millenniumvraagstuk *

De politiek heeft een milleniumprobleem. De traditionele partijvorming lijkt zijn einde te naderen. De eenentwintigste eeuw zal twee hoofdstromen kennen: een economische en sociale. De economische stroming wordt waarschijnlijk het meest duidelijk vertegenwoordigd door de VVD, de sociale stroming is de richting waarvoor het CDA kiest. Een nieuw CDA dat graag met jong en oud gaat werken aan de toekomst. Gebaseerd op christelijke waarden, werkend aan een werkelijk sociale samenleving.

Een van de opvallendste vraagstukken van onze jaren is het millenniumprobleem. Je zou het zelf niet hebben bedacht. In onze technologisch steeds slimmere maatschappij hebben we computers gemaakt die op het beslissende moment niet tot twee kunnen tellen. We hebben het over machines, die doorgaans veel meer kunnen dan hun gebruikers zelfs maar beseffen. Maar op Oudjaar 1999 tot twee tellen was te moeilijk. De overigens toch zo briljante ontwerpers waren mentaal in deze eeuw blijven steken.

Communicatie en mobiliteit

Niet alleen computerontwerpers vergeten weleens vooruit te denken. Onze hele samenleving staat voor een wisseling van de eeuw. De afgelopen honderd jaar hebben de mensen een dynamiek en een ontwikkeling gekend, die in de geschiedenis zonder precedent is. En het lijkt er op dat die ontwikkeling de laatste twintig jaar verder is versneld. Inderdaad, met name de computer heeft veel mogelijk gemaakt, waarover vroeger alleen maar kon worden gefantaseerd. Die ontwikkelingen hebben tal van gevolgen ook voor de verhoudingen tussen de mensen.

Ik wil twee spectaculaire voorbeelden geven. De eerste is de communicatie. Met een schotel op het dak van een lemen hut is het vandaag mogelijk dat een arm dorp in Burkina Faso 's avonds ziet hoe in het verre Nederland Martijn Krabbé en Reinout Oerlemans op de televisie miljoenen guldens uitdelen aan in de ogen van die dorpelingen toch al niet erg arme mensen, alleen maar omdat toevallig hun postcode is, zoals die is. Daarvoor hadden ze Hans van der

* Dit is de tekst van de rede die CDA-lijsttrekker en -fractievoorzitter De Hoop Scheffer 1 mei jongstleden hield in het Nationaal Vakbondsmuseum te Amsterdam.

Togt bezig gezien allerlei producten van een welvaartsmaatschappij weg te geven aan mensen die goed lettertjes kunnen raden. Gelukkig kennen ze in Burkina Faso geen Nederlands. Want als ze waren blijven kijken, was de kans ook nog groot geweest dat ze daarna Frits Bolkestein te zien hadden gekregen, die hen vertelde dat er van de hulp aan arme landen best een miljard gulden af kan, om in Nederland de lasten te verlagen. Ik zeg het allemaal misschien wat badinerend.

Maar wat ik bedoel te zeggen is dat communicatie ons ogen heeft gegeven in de keukens van de verste buren. En zij bij ons. Het krakerige "Hallo, Bandung", van een halve eeuw geleden is vervangen door rechtstreekse kleuren satelliettelevisie, een kwart eeuw geleden zelfs al van de maan. En telefoneren doe je over de hele wereld met je GSM-etje op de hoek van de straat, of waar het toevallig zo uitkomt. Wij weten steeds meer van elkaar. Afstand is geen belemmering meer om grondig kennis te nemen van elkaars hebben en houden. De trek naar het rijke Europa van vele, doorgaans economische migranten, kon mede daardoor ontstaan. Communicatie heeft onze wereld veranderd. Optimisten zien tegenstellingen vervagen, pessimisten zien hetzelfde gebeuren met oorspronkelijke culturen. De wereld wordt één met *baseball*petjes, MacDonalds en de miniplaybackshow. En, laten we wel wezen, de moderne communicatie mogelijkheden hebben niet onbelangrijk bijgedragen aan het eroderen van het communistische systeem van het Sovjetimperium. Niemand kan zijn land meer definitief op slot doen voor de ander. Ook Saddam Hussein niet.

Een tweede spectaculair voorbeeld, in het verlengde van de communicatietechnologie, is de ontwikkeling van de mobiliteit. Ik ben nog van de leeftijd, en ik heb net pas Abraham gezien, dat ik als kind met mijn ouders bij de grens met Duitsland of België voor stevige grensbomen moest stoppen. Er werd gecontroleerd en er kwamen stempels in paspoorten. Dan een stukje spannend niemandsland, en dan opnieuw grensbomen, met mensen met andere petten en uniformen en opnieuw strenge blikken die alles zagen, en waarschijnlijk veel van koffie hielden, want daar vroegen ze vaak naar. De wegen waren meestal tweebaans, en als je al op vakantie ging, bleef je relatief in de buurt, omdat het reizen zoveel tijd kostte. Nu reizen onze kinderen zelfstandig *interrailend* of hoe het allemaal mag heten letterlijk de hele wereld over. Zij zien op hun leeftijd met hun eigen ogen meer van allerlei landen en

Op 1 mei jongstleden hield CDA-lijsttrekker Jaap de Hoop Scheffer in het Nationaal Vakbondsmuseum in Amsterdam een lezing over de positie van de christen-democratie nu en in de toekomst. De organisatie van deze bijeenkomst was in handen van de Schlemmergroep, een groep van jonge CDA-ers die één keer per maand bijeenkomt om van gedachten te wisselen over de toekomst van een eigentijds en herkenbaar CDA. Bij de 1 mei lezing waren ruim 100 jonge CDA-ers en jonge mensen met affiniteit met het CDA aanwezig.

volkeren dan wij vroeger op de plaatjes in het aardrijkskundeboek.

Tussen haakjes, ook die spectaculair veranderde reismogelijkheden hebben bijgedragen aan de mogelijkheden van de armen op deze wereld om het zelf te gaan halen bij de bevoorrechten. Ik wil daarmee zeggen dat het vraagstuk niet te benaderen is vanuit ouderwetse analyses die tekort doen aan de verplaatsingsdynamiek van vandaag. Het is een van de vraagstukken die te maken hebben met het maatschappelijk millenniumprobleem. We moeten mentaal tot twee gaan tellen, anders blijven we steken in de eeuw die nu op zijn einde loopt.

Traditionele partijvorming lijkt einde te naderen

In de maatschappij heeft juist en met name de politiek een millenniumprobleem. De traditionele partijvorming lijkt zijn einde te naderen. Aan de vooravond van de eenentwintigste eeuw gaat het nog tussen de bekende groeperingen. Maar hier en daar zit de sleet er in.

Het begin van de twintigste eeuw markeerde ook belangrijke en wezenlijke veranderingen. In de politiek was dat bijvoorbeeld het ontstaan van de politieke partijorganisaties in Nederland. Het politieke krachtenveld kwam zo'n honderd jaar geleden georganiseerd in kaart en de indeling van toen heeft het in grote lijnen tot vandaag volgehouden. Maar lukt dat ook in de komende eeuw? De paarse samenwerking is overigens op zich niet vernieuwend. De tegenstelling links-rechts was in Nederland van oudsher de tegenstelling tussen confessioneel en niet-confessioneel. Het was met name Abraham Kuyper die met zijn theorie van de antithese de christen-democraten probeerde te verenigen tegenover socialist en liberaal. Samenwerking tussen vooral katholiek en protestant lag toen bepaald niet voor de hand. Kuyper en zijn katholieke evenknie Schaepman zagen scherp wat bond en wat scheidde. Hun samenwerking bracht niet alleen rijke vrucht in de schoolstrijd, maar betekende ook de opmaat voor wat uiteindelijk het CDA is geworden. De partijvorming in Nederland was een wezenlijk facet van het proces van verzuiling dat de omvorming van Nederland onder de druk van de technologische vooruitgang naar een moderne marteconomie in stabiele banen leidde. Het poldermodel is echt wel wat meer dan een economisch succes van de laatste tien jaar. Zij die het poldermodel vandaag omarmen, omarmen een van de wezenskenmerken van het Nederlandse verzuilingsfenomeen, namelijk het ontwerpen en instandhouden van een ruilbeurs voor maatschappelijke wensen, opvattingen en prioriteiten. Zo'n virtueel instituut is een bijzonder kostbare vrucht van een samenleving die, elkaars eigenheden respecterend, in staat is tegenstellingen te verzoenen en afspraken te maken, waarbij ieder aan zijn trekken kan komen en daarom gemotiveerd betrokken blijft. In dat model hebben de drie belangrijkste maatschappelijke bewegingen, de christendemocratie, het liberalisme en de sociaal-democratie een efficiënte beursvloer gevonden voor hun handel en wandel. Daarom is het poldermodel werkelijk een product van de drie stromingen gezamenlijk. Geen van de drie heeft daarop eigen octrooirecht. De liberalen hebben er wellicht de minste affiniteit mee gehad. Maar ook zij hebben het steeds gebruikt, en er nauwkeurig hun voordeel mee gedaan. En naar mijn mening hebben elk van de drie voorlopig

nog lange tijd belang bij het instandhouden van dit unieke fenomeen.
Hoe kefferig liberalisme en sociaal-democratie zich op dit moment ook gedragen tegenover de christen-democratie.

Verzuiling

De verzuiling heeft elk van de stromingen in staat gesteld in meerdere of mindere mate en naar gelang men wen-ste, hun deel van de maatschappelijke organisatie vergaand naar eigen goeddunken in te richten. Men ging van de vooronderstelling uit dat zodoende een bijna ideale omgeving en kweekbak kon worden ontwikkeld voor versterking en doorgifte van de eigen identiteit. Hier kan men zien dat het verzuilingsdenken enerzijds stabiele vooruitgang mogelijk heeft gemaakt, maar anderzijds berustte op een conservatieve maatschappijopvatting, namelijk een die uitging van de mogelijkheid van scheiding van geesten. Zoals wij vandaag nog echt moeten wennen aan internationale vermenging, zo hield men het in de eerste helft van deze eeuw voor mogelijk om scheidslijnen, onzichtbaar voor buitenstaanders, te trekken tussen de verschillende bevolkingsgroepen. Volgens die gedachte zou de eigen identiteit nu tenminste zo sterk, zo niet sterker zich hebben ontwikkeld. Maar het tegendeel is het geval. Ik zat op een katholieke lagere school met allemaal katholieke jongens, 42, 43 per klas. Zo ging dat vroeger. Wij werden echt actief katholiek opgevoed, compleet met de kleine Catechismus. "Waartoe zijn wij op aarde?" herinneren mijn katholieke leeftijdsgenoten zich allemaal als de eerste vraag uit die Catechismus. Van mijn klas gaat bijna niemand meer naar de kerk.
De kinderen van de meeste van mijn vriendjes van toen weten weinig meer van de Bijbel. Het systeem gaf achteraf geen enkele garantie op de uitkomst die het beloofde te hebben. Waar ging het fout? Wij hadden geen afweersysteem opgebouwd. Ik denk dat een van de meest wezenlijke voorwaarden voor

"In zijn 1 mei-lezing wijst De Hoop Scheffer terecht op enkele knelpunten in de huidige samenleving. Knelpunten die liggen op het kwalitatieve vlak en die in een tijd dat ratio en kwantiteit heilig verklaard worden, helaas op de achtergrond zijn geraakt. De oplossingen en de standpunten die het CDA voor deze knelpunten aandraagt, zijn moeilijk te verklaren op basis van een links-rechts-tegenstelling. Het CDA gaat meer uit van de tegenstelling individu-gemeenschap en van het staat/markt-denken aan de ene kant en het samenleving-denken aan de andere kant. Deze 'kanteling' in het politiek/maatschappelijk denken moeten we zo snel mogelijk helder maken aan de mensen. Dan zijn 'Nieuwe wegen, vaste waarden' en 'Samenleven doe je niet alleen' heel logische verhalen, dan kunnen we onze standpunten naadloos inpassen in deze filosofie, dan hebben we echt een duidelijk profiel tegenover paars en dan is de burger eindelijk af van de kreet dat alle partijen min of meer hetzelfde denken en zeggen."
Frank A.M. van den Heuvel (aanwezig bij 1-meilezing)

een stevig verankerd patroon van eigen waarden en normen is het kennis nemen van alternatieven. Het is net als bij het menselijk lichaam. Overmatige bescherming tegen mogelijke besmettingen leidt tot veel grotere vatbaarheid. Het lichaam moet de eigen weerstand opbouwen. Als ik het goed zie is de meeste weerstand nog opgebouwd in gereformeerde kringen. De cultuur daar van niet ophoudende onderlinge discussies over godsdienst en Bijbel hebben het gereformeerde zelfbewustzijn steviger gevormd dan waar dan ook. Zo belangrijk als verzuiling is geweest voor de maatschappelijke stabiliteit, zo schadelijk is het, paradoxaal genoeg dus, uiteindelijk geweest voor het instandhouden van de eigen cultuur. De verzuiling heeft daarom in het laatste kwart van deze eeuw waarschijnlijk aanzienlijk bijgedragen aan het sterke cultuurrelativisme in Nederland.

Vrijheid geindividualiseerd, verantwoordelijkheid gecollectiviseerd

Het maatschappelijk organisatieproces in Nederland gedurende de twintigste eeuw heeft nog een niet-bedoeld product opgeleverd, namelijk een onvoldoende persoonlijk verantwoordelijkheidsbewustzijn van burgers en bedrijven. De verzuiling veronderstelde een sterke betrokkenheid op de eigen identiteit. De verschillende maatschappelijke organisaties zijn niet van boven opgelegd, maar bijna altijd van onderaf opgebouwd door vele nijvere handen en geesten en geschraagd door de dubbeltjes en kwartjes van de gewone man. De politieke en maatschappelijke ontwikkeling aan het begin van deze eeuw had een sterk democratisch karakter. Natuurlijk kende men sterk leiderschap, maar persoonlijke inzet tot op het laagste niveau was een vertrekpunt. Daarom waren de organisaties buitengewoon krachtig en de successen niet gering. Gaandeweg bureaucratiseerden de verbanden tot professionele organisaties. De inmiddels sterk ontwikkelde invloed op het overheidsbestuur zorgde er voor dat de kwartjes en dubbeltjes van de leden werden vervangen door de subsidiestromen van boven. Ook wetgeving werd en wordt daardoor steeds vaker als instrument gebruikt in plaats van in de private sfeer bereikte maatschappelijke compromissen. Dit werd onlangs weer heel zichtbaar in het disputt over deeltijdarbeid, waar GroenLinks en PvdA voor de bestuurdersweg van de wetgeving kiezen, terwijl het CDA zo verschrikkelijk graag eerst ook de eigen verantwoordelijkheid van de samenleving wil laten meespreken. De bevlogenheid aan de top is niet zozeer minder geworden. Dat geldt voor Paul Rosenmöller bij het deeltijdwerk. Het geldt voor zovele politici vandaag en gisteren in Den Haag. Maar met het zitten in het centrum van de macht wordt ook het gebruik van veronderstelde machtsmiddelen aantrekkelijker dan de veel moeizamer weg van maatschappelijke overreding en verbondenheid. Daar wringt vandaag een heel belangrijke schoen. Het ontslaat de burgers in een samenleving van verantwoordelijkheid en legt die, ondraagbaar, neer bij de overheid. In Neder-

In Nederland is de vrijheid bijna volledig geïndividualiseerd, en de verantwoordelijkheid is gecollectiviseerd.

land is de vrijheid bijna volledig geïndividualiseerd, en de verantwoordelijkheid is gecollectiviseerd.

Een interessant en misschien onverwacht voorbeeld is het gebruik van alcohol en drugs. Het is een grootse verdienste geweest van met name de kerken maar misschien nog meer van de sociaal-democratie dat men een eeuw geleden de arbeider uit de kroeg in het gezin heeft gebracht. Vakbonden en politiek hebben daar bijzonder veel energie in gestoken en de resultaten van toen kunnen in verdienste voor de maatschappij nog steeds niet hoog genoeg worden aangeslagen. Wezenlijk voor de aanpak was het betrekken van iedereen bij het resultaat. De vakbondsman, de kerk of de partijman zat naast de arbeider. Op individueel niveau moest de motivatie plaatsvinden, anders zou het resultaat er niet zijn.

Kom daar nog eens om. Mijn redenering volgend zou zo'n probleem tegenwoordig via Haagse wetgeving worden opgelost. Er komen waarschuwingen tegen drinken op de flessen jenever, Schiedam krijgt extra heffingen, er komt een reclameverbod en we kondigen allerlei voorschriften af voor slijterijen en cafés. En aan het probleem verandert dus niets. Wetgeving dreigt daardoor steeds meer een getuigender karakter te krijgen dan het sluitstuk te zijn van een maatschappelijk debat. Wetgeving wordt dan een krachteloos instrument van bestuurders die het contact met de individuele burger zijn kwijtgeraakt. Zo trots als de sociaal-democratie tot op vandaag kan zijn op de alcoholaanpak van een eeuw geleden, zo zou zij zich moeten schamen voor de slapheid waarmee men zich opstelt ten opzichte van drugs vandaag-de-dag. Indien argumenten als "het bestaat nu eenmaal" en "dat draai je toch niet terug" zouden zijn gebruikt door de beklimmers van de Paasheuvel, dan zou het alcoholprobleem van toen inderdaad nooit zijn opgelost.

> "Mijns inziens zal er inderdaad in de komende eeuw een tweestromenland ontstaan. De indeling sociaal tegenover economisch, met CDA tegenover VVD, deel ik echter niet. Hoe ontoereikend ook, het links-rechts schema blijft een constante in de politiek. Het CDA zal altijd ingedeeld worden aan de rechterkant. Daarom zal in het tweestromenland de staat (links) tegenover de ontplooiing (rechts) komen te staan. De ontplooiingsstroming kan de nadruk leggen op vrijheid (VVD) of verantwoordelijkheid (CDA). Het CDA zal daarom moeten strijden om de grootste partij van de ontplooiingsstroom te worden." **Evert Jan Slootweg** *(aanwezig bij 1-meilezing)*

Het denken-van-bovenaf blijft trouwens niet alleen beperkt tot de politiek. Het is een breed maatschappelijk verschijnsel. Waar vroeger de topmensen in het bedrijfsleven gegroeid waren in het familiebedrijf, met een sterk sociaal verantwoordelijkheidsgevoel voor 'hun' personeel, en grote aandacht voor de continuïteit, zo ziet men overal tegenwoordig de leiding in handen gekomen van de staffunctionarissen. Zij hebben doorgaans lang niet dat gevoel van verbondenheid van de directeur/ ondernemer en beschouwen het leiden van het bedrijf als een interessante, en natuurlijk goed betaalde, bestuurlijke klus. Goudgerande optieregelingen passen

"De 1 mei-lezing van De Hoop Scheffer stimuleert het debat over de bepaling van de christen-democratische politiek aan het begin van de eenentwintigste eeuw. Belangrijke vragen na zijn lezing zijn: Is er werkelijk een tegenstelling tussen economische en sociale politiek, dus tussen sociaal-democratie en liberalisme enerzijds en christen-democratie anderzijds? Of is deze nieuwe antithese te veel geïnspireerd door vier jaren van geïsoleerde CDA-oppositie? Kent onze maatschappij buiten de overheid nog groepen die collectieve verantwoordelijkheid kunnen dragen of moet ook het CDA zich neerleggen bij een maatschappij van louter individuele belangen? Deze vragen noodzaken tot debat binnen onze partij. Leden die volop in de maatschappij staan en die tot op heden nog geen partijfuncties vervullen, moeten daarbij betrokken worden. Revitalisering van het CDA vereist onorthodoxe methodes, maar met behoud van ons elan: Nieuwe wegen, vaste waarden, goede mensen. Onze missie zal slagen als christen-democratische uitgangspunten weer kwalitatief goed en eigentijds uitgedragen kunnen worden."

Henk Peter Kip *(aanwezig bij 1-meilezing)*

goed in die meer afstandelijke positie. Je eigen portemonee wordt belangrijker dan het bedrijf.

Evenzo ziet men de overheersende rol van het externe advies. Zowel in de politiek als in het bedrijfsleven is het nemen van verantwoordelijkheid een steeds schaarser goed. Specialiseren en adviseren is de trend, en daarheen rollen ook de guldens, zoals goed is te zien in de namiddag op het golfterrein. Ook voor het externe advies geldt dat de betrokkenheid bij de mensen en bij de besluitvorming een hele andere is, dan als men ook zelf verantwoordelijkheid draagt voor de uitvoering. Al met al vervreemdt het de samenleving van besluiten die de samenleving wel direct raken. Besturen wordt dan nog risicolozer. En verantwoordelijkheid een vrijblijvender begrip. Is het toevallig dat op een na alle bewindslieden van het zittende kabinet die ernstige fouten begingen, fluitend konden blijven zitten? Niemand is kennelijk meer verantwoordelijk. En de burger beziet het al, en besluit het daarna in zijn pet te gooien.

Daarom ook worstelt de Nederlandse politiek met haar samenleving. Het CDA verloor bij de vorige verkiezingen 20 zetels. En de PvdA 12. Het toen zittende kabinet ging van een tweederde meerderheid in de Tweede Kamer terug naar zelfs een gewone minderheid. Dat is nog steeds zonder precedent. Actuele opiniepeilingen indiceren dat het aantal zwevende kiezers nog steeds erg groot is, tussen de 30 en 50 procent. De verkiezingscampagne heeft langzamerhand nauwelijks nog iets te maken met werkelijk contact met de eigen achterban. Het CDA is wekenlang op reis geweest naar dorp en stad, onvermoeibaar, en krijgt het predikaat: slechte campagne. Wim Kok, sterk en sociaal, verlaat zijn Torentje een enkele keer per dienstwagen om enkele burgers het voorrecht te gunnen van zijn aanwezigheid. "De beste campagne", zeggen de onderzoeksbureaus. Heeft u van Wim Kok de afgelopen weken veel diepgaande gedachten kunnen noteren over zijn visioenen op de samenleving? Heeft u hem gezien, omringd door

grote groepen partijgenoten, discussiërend over de problemen, overredend, gesticulerend, motiverend, geëngageerd? Natuurlijk, als minister-president en televisiepersoonlijkheid kan hij op veel belangstelling rekenen. Ik las gisteren dat uit peilingen blijkt dat een groot aantal mensen de journalist Paul Witteman wel een geschikte minister-president zou vinden. Het opvolgingsprobleem voor de PvdA van Wim Kok lijkt me geregeld. Maar in een democratie moet politiek toch iets meer zijn dan het aardige gezicht van vandaag? Want juist die steun is zo vluchtig, en de politiek moet nu eenmaal ook weleens in de regen met de mensen praten.

Natuurlijk vraagt een televisietijdperk om persoonlijkheden die in hun publieke optreden juist en misschien vooral op televisie gezag kunnen tonen. Dat is een extra eis die men aan politici kan stellen, dezer dagen. Maar fundamenteler is het daaronder liggende vraagstuk dat ik zojuist noemde. Namelijk de individualisering van de vrijheid en de collectivisering van de verantwoordelijkheid. Televisiedemocratie bestaat inderdaad als men die situatie laat voortbestaan. Het leidt tot een continu in meerderheid zwevend kiezerscorps dat zich als het er op aan komt laat paaien door media-impulsen die veiligheid en continuïteit beloven. Zoals de paarse coalitie nu doet na vier jaar zomereconomie. Alleen D66 valt wat uit de boot. Mevrouw Sorgdrager heeft eergisteren nog eens onderstreept waarom. Maar ook voor PvdA en VVD komt er weer eens een economisch najaar. Misschien al snel. En dan zweeft het electoraat weer even hard weg, als dat het is komen aanwaaien. Ook die partijen hebben op den duur belang bij een steviger worteling. Daarom dienen de verhoudingen binnen de samenleving te worden bijgesteld. De verantwoordelijkheid moet veel breder worden gedragen en gevoeld. In Den Haag is er geen Nico die voor ons de klusjes doet, als er in ons maatschappelijk huis een probleem is. Democratie en verantwoordelijkheid zijn twee verwante begrippen. Dan gaat het dus om verantwoordelijkheid in de meest brede zin. Naast verantwoordelijkheid voor de eigen daden en voor de eigen omgeving is ook bredere maatschappelijke verantwoordelijkheid relevant. Het wil zeggen dat men geest, energie, tijd en geld beschikbaar wenst te stellen voor gemeenschappelijke doelen. Die inzet wordt ook gevraagd van het bedrijfsleven. Het gaat niet alleen om de jaarcijfers, maar ook om de verantwoordelijkheid voor arbeid en milieu. Een echte democratische samenleving is een samenleving waarin iedereen meedoet, meedenkt en meevoelt. Omdat het uiteindelijk resultaat in ieders belang is.

Als Wim Kok straks terugtreedt wacht de PvdA een geweldige reactie.

Twee hoofdstromen: de economische en de sociale

Uiteraard is de vraag aan de orde of er straks in die volgende eeuw sowieso nog plaats is voor de traditionele partijen. Als we zo doorgaan heeft straks geen enkele politieke partij nog reden van bestaan, en wordt de zoon of dochter van Paul Witteman inderdaad minister-president. Op grond van kijkcijfers. Het CDA wil zo'n bestel niet. De nederlaag bij de vorige verkiezingen heeft ons over veel onderwerpen aan het denken gezet. De democratische legitimatie had daarbij niet de minste aandacht. Moeten wij zoeken naar eigen Wittemannetjes? Of willen wij naar een fundamenteel an-

dere benadering? Wij hebben gekozen voor die laatste weg. In onze analyse is het aantal en soort van de stromingen in Nederland veranderd. De twintigste eeuw begon met drie hoofdstromen, de eenentwintigste eeuw kent er nog twee. Deze eeuw was het tijdperk van het socialisme, het liberalisme en vooral de christen-democratie. Daarbij waren socialisme en liberalisme geënt op economische analyses, en was de christen-democratie duidelijk geparenteerd aan de christelijke kerken. De volgende eeuw vangt aan met twee hoofdstromen: een economische en een sociale. In de economische stroming zal de wet van de markt een belangrijk gegeven zijn. De welvaart in Nederland kan worden bereikt door de zeilen maximaal te zetten naar de internationale economische wind. Het vraagt binnenslands om gedecendheid en discipline om die maximale stand telkens te bereiken en aan te houden. Het accent ligt op individuele ontplooiing en persoonlijke verantwoordelijkheid. In de sociale stroming wordt welzijn nadrukkelijk gesteld naast economische soliditeit. Respect voor het menselijk leven van vroeg tot laat is het vertrekpunt. Samenleven doe je niet alleen, is daar het motto. Het accent ligt dan ook op saamhorigheid. Ook hier geldt discipline, maar dan meer op grond van morele waarden. Persoonlijke èn maatschappelijke verantwoordelijkheid spelen in dit maatschappijbeeld een grote rol. In termen van rechts-links volgen de twee hoofdstromingen enigszins de klassieke indeling: zoals vroeger tussen confessioneel en niet-confessioneel. De rechts-linksindeling van later, waarbij de verhouding staat-privaat of inkomensverdeling de criteria waren, is nu al achterhaald, zo toont de tegenwoordige opstelling van de PvdA aan. De economische stroming straks wordt waarschijnlijk het meest duidelijk vertegenwoordigd door de VVD, met wat paarse satellietjes in het kielzog. De sociale stroming is de richting waarvoor het CDA kiest. Economische soliditeit en een grotere aandacht voor individuele discipline kunnen enige tijd gemeenschappelijke punten van aandacht zijn, maar de richting van denken is toch geheel verschillend. Het *dédain* van Frits Bolkestein voor het huidige program van het CDA is in dit verband indicatief. De PvdA komt in deze analyse niet aan de orde. Nu de historische tweede-

"Volgens de fractievoorzitter zal de rechts-links indeling, waarbij de inkomensverhoudingen centraal stonden, op den duur verdwijnen. In de volgende eeuw zal er namelijk een nevenstroom ontstaan, waarbij welzijn nadrukkelijk wordt gesteld naast economische soliditeit. Het CDA zou in deze 'sociale' stroming toonaangevend worden. Als vanzelf zal deze tweedeling, geldgericht versus sociaal voelend, echter niet ontstaan. Zowel de liberalen als de sociaaldemocraten zullen namelijk blijven vasthouden aan een indeling, waarbij zij zichzelf kunnen positioneren. Dit geeft houvast. Het CDA zal de komende periode de links-rechts terminologieën moeten ontstijgen. Het feit dat ons program niet te plaatsen was in bovengenoemde termen heeft de partij deze verkiezingen namelijk wellicht opgebroken."

Nicolien Kok *(aanwezig bij 1-meilezing)*

"Zoals Jaap de Hoop Scheffer aangeeft lijkt het erop dat de traditionele links-rechts tegenstelling in de Nederlandse politiek wordt vervangen door een tweedeling waarbij aan de ene kant het individu, materialisme en kwantiteit centraal staan en aan de andere kant samenleven, immateriële waarden en kwaliteit. Het CDA heeft op deze nieuwe as duidelijk positie gekozen. De uitdaging waar het CDA de komende jaren voor staat is om deze nieuwe positie op een eigentijdse manier in te vullen. Uit onderzoek blijkt dat veel jonge mensen, ook niet-traditionele CDA-kiezers, het op veel punten eens zijn met de inhoud van het CDA-verkiezingsprogramma. Jaap de Hoop Scheffer merkt terecht op dat een groot aantal van deze mensen zich echter niet aangesproken voelen door het CDA. Termen als gezinsbeleid en waarden en normen worden nog vaak geassocieerd met een terugkeer naar de jaren vijftig. De uitdaging voor het CDA is om ook deze kiezers te bereiken met een modern maar toch eigen geluid dat aansluit op de uitgangspunten van het CDA. Hierbij gaat het zeker niet alleen om de verpakking, maar ook om de inhoudelijke boodschap. Enerzijds ligt hier een grote kans. Anderzijds is het ook een noodzaak indien het CDA ook in de toekomst een brede partij wil zijn voor alle lagen en leeftijden van de bevolking."

Joost Verheijen *(voorzitter Schlemmergroep)*

ling arbeid-kapitaal aan relevantie heeft ingeboet, en de inkomensverdeling binnen de samenleving van veel meer factoren afhankelijk is geworden dan van de vraag waar je wieg stond, lijkt de bestaansgrond van de PvdA aan stevigheid te verliezen. Daar komt bij dat onder Wim Kok de PvdA geen enkele poging heeft ondernomen in beleid of in gedachtenvorming bij te dragen aan het zoeken van antwoorden op de wezenlijke vragen van vandaag en morgen. De PvdA heeft zich bekeerd tot het pragmatisme. Het drijfzand van de kijkcijfers-populariteit komt in zicht. Als Wim Kok straks terugtreedt wacht de PvdA een geweldige reactie.

En Europa? Wordt ook de Nederlandse politiek toch niet deel van een groter geheel? Dat zal zeker het geval zijn. Maar voorlopig zal het noodzakelijk groeiende Europa, en daarbinnen ook de Monetaire Unie, een huis zijn met veel woningen. Juist de analyse die ik vandaag hier heb gehouden over de betrokkenheid van onderop veronderstelt een politieke cultuur die in aanzienlijke mate nationaal is, waarmee mensen zich nog goed kunnen identificeren.

De jongere generatie en het issue-denken

Over de drempel van de eenentwintigste eeuw zal ook een andere generatie het stuur geleidelijk gaan overnemen. Zijn zij nog betrokken op de huidige politieke cultuur? Met name de jongere generatie, zeg maar 40-, is eigenlijk al niet meer ingegroeid in de traditionele partijverhoudingen in ons land. Niettemin zijn deze jonge mannen en vrouwen wel degelijk politiek belangstellend. Maar mede omdat de partijen hen veel minder een samenhangende visie hebben geboden, zijn zij er aan gewend vraagstukken telkens op hun eigen merites te bezien. Dit *issue*-denken is niet vanzelfsprekend en blijvend.

Onverminderd geldt dat verreweg de meeste politieke en maatschappelijke vraagstukken heel veel raakvlakken hebben met andere onderwerpen. Juist het formuleren van idealen kan een mogelijkheid geven voor meer samenhangende oplossingen. Zolang de Haagse politiek in zichzelf blijft gekeerd, kreunend onder de massieve berg problemen en zoekend naar macro-oplossingen, zonder de samenleving daar zelf op aan te spreken, zolang zullen idealen niet worden gevoed en blijft *issue*-denken regel. Bovendien, als men mensen niet betrekt bij besluitvormingsprocessen hebben zij alleen het eigen belang als maatstaf voor het resultaat. Het zoeken naar en het samen vorm geven aan idealen is hét middel om ook de nieuwere generaties enthousiast te betrekken bij de ook voor hun zo belangrijke politieke afwegingen en besluiten. Het valt mij trouwens op dat de jongere generatie een bepaald energiek engagement vertoont, en op het punt van bijvoorbeeld waarden en normen niet alleen verwant is, maar ook uitgesproken en gedecideerd. Verwant zeg ik, want uit onderzoek bleek onlangs dat veel mensen van die generatie waarden en normen aangaven die, zonder dat zij dit wisten, heel dicht uitkomen bij het CDA. Toch is het CDA in die omgeving verre van populair. Het CDA wordt gemakkelijk vereenzelvigd met ouderwets, voorbij en bevoogding. Het is een uitdaging met deze generatie samen het CDA om te vormen tot dé sociale partij van de volgende eeuw. Uiteraard blijft het CDA daarbij uitgaan van zijn christelijke principes. Wij zijn zeer bereid, ja zelfs verlangend om ons aan te passen aan de nieuwe tijd. Maar de boodschap van naastenliefde uit het christendom is nog steeds niet overtroffen door een betere.

Een nieuw CDA

We staan aan de vooravond van de verkiezingen voor de Tweede Kamer. Misschien leidt het volgende kabinet ons de volgende eeuw in. Met Paars-II zou ik daar overigens geen fles wijn op willen zetten. Kok en Bolkestein verkopen elkaar vandaag nog wel als twee-eenheid, maar echte liefde lees ik niet meer in de ogen. Het CDA is in deze campagne vooral op zoek gegaan naar zijn kiezers. Ik denk dat onze karavaan de meeste kilometers heeft afgelegd. Wij hebben veel enthousiasme ontmoet. Wat de uitslag ook zal zijn volgende week woensdag, het CDA heeft een zeer gemotiveerde achterban, waar wij trots op zijn. Met hen samen willen wij werken aan een samenleving die het waard is om in te leven. Waar men tijd heeft om vriendelijk voor elkaar te zijn en aandacht te geven, of het om jong, middelbaar of oud gaat. Waar veiligheid vooral voortkomt uit respect en niet alleen vanwege de agent om de hoek (die er trouwens wel moet komen). Een samenleving die niet cynisch is, en die idealen durft te hebben en durft uit te dragen. Ik sprak in mijn inleiding van een millenniumprobleem. Met name in de politiek moeten wij onder ogen zien dat er nog heel wat sleutelwerk nodig is, voordat wij klaar zijn om de drempel over te gaan. Het CDA is de afgelopen jaren intensief bezig geweest met onderzoek en oriëntatie. Wij kiezen voor een nieuw CDA, dat graag met jong en oud gaat werken aan de toekomst. Gebaseerd op christelijke waarden, werkend aan een werkelijk sociale samenleving. Het CDA kan tot twee tellen. Nu de computers nog.

Mr. J.G. de Hoop Scheffer is lijsttrekker en fractievoorzitter van het CDA

De derde weg tussen overheid en markt

Er bestaat geen duidelijke afbakening tussen overheidsregulering en zelfregulering; er zijn verschillende overgangsvormen. Van die vormen kunnen 'pure' overheidsregulering, geëtatiseerde overheidsregulering op initiatief van maatschappelijke groeperingen en de gemengde regulering van onderop (zoals product- en bedrijfsschappen) de toets der kritiek het best doorstaan. Wil zelfregulering effectief en duurzaam zijn dan blijft een belangrijke rol voor de overheid onontbeerlijk.

De interesse voor zelfregulering is de afgelopen jaren sterk toegenomen. Deze toegenomen belangstelling geldt niet alleen voor de wetenschap, maar ook voor de politiek. Veel politieke partijen hebben het onderwerp zelfregulering (waaronder mede begrepen 'zelfbestuur') hoog in het vaandel staan. Zo neemt het thema 'zelfregulering' in het verkiezingsprogramma van het CDA een belangrijke plaats in. Ook bij andere partijen (waaronder GroenLinks) is veel aandacht en waardering voor zelfregulering te vinden. Op het eerste gezicht lijkt een brede politieke consensus aanwezig om met behulp van zelfregulering maatschappelijke problemen zonder direct overheidsingrijpen op te lossen. Zelfregulering wordt dan ook vaak gezien als een alternatieve manier om het algemeen belang vorm te geven.[1] Met name in periodes waarin overheidsingrijpen minder populair is, wordt zelfregulering als alternatief naar voren geschoven. Deze politieke overeenstemming blijkt bij nadere beschouwing minder sterk te zijn. De betekenis die politieke partijen aan het begrip zelfregulering verlenen is wisselend. Met andere woorden: zelfregulering is een containerbegrip (Zie ook Balkenende 1998). Dit geldt niet alleen voor de politiek. Ook de wetenschappelijke discussie wordt om dezelfde reden vertroebeld. Een containerbegrip heeft als voordeel, dat iedereen er wel iets van zijn of haar gading in kan vinden. Nadeel is dat een serieuze discussie over de waarde en bruikbaarheid onmogelijk wordt gemaakt.

Doel van deze bijdrage is daarom de achtergronden van zelfregulering te analyseren. Vervolgens wordt een typologie ontwikkeld op basis waarvan diverse vormen van regulering kunnen worden onderscheiden. Uit deze beschouwing wordt tevens duidelijk dat het onjuist is om een glasharde schei-

dingslijn te trekken tussen interne (zelf-) en externe (overheids-) regulering. De grens is vloeiend. Aan de hand van een aantal politiek-bestuurlijke criteria zullen de vormen van regulering worden beoordeeld. Tenslotte zullen er conclusies worden getrokken.

Achtergronden van de hernieuwde aandacht voor zelfregulering

Vanuit een historisch perspectief wordt duidelijk dat overheidsregulering en zelfregulering elkaar in populariteit afwisselen. Soms ligt de nadruk sterk op overheidsregulering, in andere perioden ligt de nadruk weer meer op zelfregulering. Hieronder zal 'zelfregulering' in een historisch perspectief worden geplaatst ten einde de achtergronden beter te kunnen begrijpen.

In bestuurshistorische analyses wordt gewezen op de ontwikkeling van een 'nachtwakers- en politiële' staat naar een 'welvaarts- en interventiestaat'. De overheid zou op een groeiend aantal maatschappelijke terreinen taken ter hand hebben genomen. Taken die zich geleidelijk zijn gaan uitstrekken buiten de klassieke taken op het terrein van financiën, infrastructuur (volgens Adam Smith, pagina 413), openbare orde en veiligheid. Onder andere onderwijs, welzijn, sociale zorg en economie zijn geleidelijk tot het domein van de overheid gaan behoren. Deze ontwikkeling is eerst geleidelijk op gang gekomen (vanaf het einde van de negentiende eeuw), maar is na het einde van de Tweede Wereldoorlog in een stroomversnelling geraakt. Deze weergave van de historie is echter niet volledig correct. Voordat de overheid deze taken ter hand heeft genomen lag het initiatief in eerste instantie bij (groepen van) burgers zelf. Er was met andere woorden sprake van zelfbestuur (Von Stein: *'Selbstverwaltung'*)[2] die deels is vervangen door overheidsregulering en deels is geïncorporeerd in het overheidsbestuur. De overgang van een nachtwakersstaat naar een interventiestaat kan daarmee, op een aantal beleidsterreinen, slechts ten dele worden beschouwd als een overgang van zelfregulering naar overheidsregulering. Zelfregulering is vaak niet vervangen door overheidsregulering maar in het kader van het overheidsbestuur geplaatst. Gesproken kan worden van een ontwikkeling van een situatie waarin eerst de overheidsregulering aanvullend was op de zelfregulering naar een situatie waar de

Dit is het tweede artikel in een serie over Zelfregulering. Het eerste artikel in deze reeks, getiteld 'Zelfregulering in polderkringen' van de hand van prof.mr. dr. J.P. Balkenende is verschenen in Christen Democratische Verkenningen, 4/1998 (pagina 151 e.v.)
Paragraaf 2.2. in het verkiezingsprogramma 'Samenleven doe je niet alleen' is gewijd aan Zelfregulering.
Een projectgroep van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA is momenteel bezig de mogelijkheden tot bevordering van maatschappelijk verantwoorde zelfregulering in kaart te brengen. In samenspel met maatschappelijke organisaties zullen na de zomer voorstellen worden gedaan.

verhoudingen precies omgekeerd zijn. Sinds de tweede helft van de jaren zeventig is de plaats en de invloed van de overheid in de Nederlandse samenleving weer meer ter discussie gesteld. Kritiek op de overheid is geen nieuw verschijnsel. Met name vanuit liberale hoek is reeds eerder gesteld, dat de overheid niet alleen een te groot beslag zou leggen op de (financiële en personele) maatschappelijke hulpbronnen maar tevens de ruimte voor het individu zou beknotten. Wel nieuw in de afgelopen twee decennia is dat deze kritische visie (meer) gemeengoed is geworden. Zo zijn in brede kring vraagtekens gezet bij het sturend en probleemoplossend vermogen van de overheid. De overheid bleek geen antwoord te (kunnen) bieden op alle maatschappelijke en in het bijzonder economische vragen. Tegelijkertijd heeft het financiële beslag van de overheid op de economie aanleiding gegeven voor zowel een pragmatische als een ideologische reactie: het primaat van het marktdenken.

Bij het CDA is overheidsregulering aanvullend op zelfregulering, bij de PvdA is precies het omgekeerde het geval.

Voorts zijn ook, in relatie met bovenstaande ontwikkelingen, de maatschappelijke verhoudingen geleidelijk meer geïndividualiseerd. De veranderingen in sociaal en cultureel opzicht hebben geleid tot een zekere aantasting van traditionele (collectieve) verbanden. Hoewel menigmaal overdreven zijn klassieke maatschappelijke verbanden als gezin, familie en kerk aan erosie onderhevig geweest. Opkomend individualisme, ontzuiling en deconfessionalisering zijn slechts enkele uitdrukkingsvormen van deze trend. Ook deze trends lijken op het eerste gezicht een versterking van het primaat van de markt in te houden. De 'markt' wordt door velen gezien als een geschikt ordeningsmechanisme waarbij door middel van 'vrijwillige' interactie wensen en verlangens van individuen tot uitdrukking kunnen worden gebracht. Mondige en calculerende burgers zijn in deze visie in staat voor hun eigen belangen op te komen.

Toch blijkt in de beginjaren negentig dat de markt geen ultiem antwoord op de maatschappelijke problemen vormt. Individualisering brengt paradoxale gevolgen met zich mee. Individualisering lijkt een grotere autonomie van burgers in te houden. Als gevolg van de toenemende complexiteit van de samenleving echter blijkt de interdependentie (verwevenheid) van burgers toe te nemen. Dat burgers zich meer individueel gaan opstellen betekent niet dat ze onafhankelijk van anderen worden. Het wegvallen van traditionele verbanden betekent, dat andere intermediaire structuren noodzakelijk zijn. De markt kent als intermediaire structuur ook de nodige beperkingen. Zoals hieronder nog nader aangegeven zal worden, blijkt dat niet alle collectieve actie via de markt tot stand te brengen valt. Bovendien veronderstelt het primaat van de markt een situatie van volkomen concurrentie. Partijen (burgers) dienen over dezelfde kennis en vermogens te beschikken. Deze veronderstelling is naïef gebleken. Gegeven de imperfecties op de markt is het niet vreemd dat de mogelijkheden van zelfregulering

van (groepen van) burgers als derde weg verkend worden. Vandaar het in mindere of meerdere mate uitgesproken enthousiasme voor zelfregulering. De vraag blijft evenwel wat exact onder die derde weg verstaan moet worden.

Verschillende vormen van regulering

Uit het bovenstaande komt naar voren dat er geen duidelijke afbakening bestaat tussen overheidsregulering en zelfregulering. Bij nadere beschouwing blijkt dat er verschillende vormen van zelfregulering en overheidsregulering bestaan al naar gelang de rol van overheid en maatschappelijke groeperingen. Strikte zelfregulering houdt in dat de maatschappelijke groeperingen zelf regels stellen (en zorgen voor de naleving ervan). In de praktijk komen evenwel veel overgangsfiguren voor die door sommigen wel en door anderen weer niet als vormen van zelfregulering worden beschouwd. Zo vormen collectieve arbeidsovereenkomsten regels die door (vertegenwoordigers van) werkgevers en werknemers worden vastgesteld. Deze vorm van zelfregulering kan in veel sectoren pas echt effectief zijn indien de overheid de collectieve arbeidsovereenkomsten algemeen verbindend verklaart. Er is daarmee zowel sprake van zelfregulering als overheidsregulering. Andere voorbeelden zijn te vinden op het terrein van de product- en bedrijfschappen (de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie). Het zijn overheidsorganisaties die voor de branche waarvoor ze zijn ingesteld bindende regels kunnen vaststellen. Het bestuur van deze zogenaamde 'schappen' wordt echter voor het overgrote deel gevormd door vertegenwoordigers van maatschappelijke groeperingen (werkgevers- en werknemersvertegenwoordigers). Uit deze voorbeelden moge duidelijk zijn dat er verschillende vormen van zelfregulering en overheidsregulering onderscheiden kunnen worden. Voor een onderscheiding van de verschillende vormen en gradaties van zelfregulering en overheidsregulering zijn de volgende vragen van belang:

- Wat is de mate en het karakter van de (zelf)regulering?
- Wat is de aanleiding geweest om tot (zelf)regulering te komen en wie heeft het initiatief genomen?

Bij de eerste vraag zijn drie onderliggende elementen te onderkennen. Als prealabele vraag moet gesteld worden in hoeverre er sprake is van regulering op een bepaald terrein. Vervolgens in welke mate er sprake is van interne (zelf-) dan wel externe (overheids-)regulering. Tenslotte is het van belang in welke mate de zelfregulering de burgers/leden bindt en daarmee verbonden of er een interne en/of externe (overheids-) sanctionering van zelfsturing aanwezig is.

De tweede vraag betreft de aanleiding tot zelfsturing: is het initiatief binnen de groep in kwestie of door de overheid genomen? Ook zijn tussenvormen mogelijk. In het geval dat maatschappelijke actoren niet zelf tot regels komen kan zelfregulering totstandkomen onder de dreiging van overheidsoptreden op de achtergrond. Een voorbeeld is te vinden in de druk van het Ministerie van Economische Zaken op de hypotheekverschaffers om meer en betere informatie te bieden aan consumenten. Staatssecretaris Van Dok schrijft in een brief aan het Contactorgaan Hypothecaire Financiers dat consumenten onvoldoende informatie hebben omtrent

hun eigen financiële situatie bij het afsluiten van een hypotheek. De staatssecretaris spreekt haar zorg uit, maar geeft tevens aan dat zij erop vertrouwt dat geldverstrekkers door middel van zelfregulering tot goede afspraken zullen komen (bron: persbericht Ministerie van Economische Zaken 13-3-1997). Uit de brief wordt duidelijk dat de staatssecretaris aandringt op zelfregulering. Op de achtergrond speelt voor de geldverstrekkers de dreiging van overheidsregulering.

Zetten we de verschillende dimensies van (zelf)regulering naast elkaar dan krijgen we de volgende indeling:

	initiatief maatschappelijke groeperingen	initiatief overheid
monopolistische rol overheid	geëtatiseerde overheidsregulering	'pure' overheidsregulering
gedeelde rol overheid en maatschappelijke groeperingen	gemengde regulering 'van onderop'	gemengde regulering 'opgelegd'
geen rol overheid	'pure' zelfregulering	statelijk afgedwongen zelfregulering

Bovenstaand schema kent twee vormen waarbij de regulering in handen is van de overheid, te weten overheidsregulering op eigen initiatief van de overheid en geëtatiseerde overheidsregulering. Dit laatste houdt in dat regulering op initiatief van maatschappelijke groeperingen tot stand is gekomen, maar waarbij de daadwerkelijke (uitvoering van de) regulering door de overheid geboert. Ook ten aanzien van zelfregulering worden in bovenstaand schema twee vormen onderscheiden, te weten de pure zelfregulering waarbij de overheid geen rol speelt en de zelfregulering waarbij de overheid het initiatief neemt en maatschappelijke groeperingen in feite dwingt tot zelfregulering te komen. Komen de maatschappelijke groeperingen niet tot zelfregulering dan zal de overheid zelf de regels stellen. Het zijn deze (al dan niet door de overheid 'afgedwongen') typen zelfregulering die tegenwoordig, met name in liberale kringen, het meest populair zijn.

Uit bovenstaand schema komt tevens naar voren dat er een vloeiende overgang bestaat tussen overheidsregulering en zelfregulering. Er komen nog twee andere vormen naar voren waarbij zowel de overheid als maatschappelijke groeperingen een rol spelen. Bij de gemengde regulering van onderop nemen maatschappelijke groeperingen het initiatief, waarna de rijksoverheid hen de bevoegdheid geeft regels te stellen. In feite gaat het hierbij om een soort mix van overheidsregulering en zelfregulering. Maatschappelijke organisaties worden bekleed met overheidstaken (en worden daardoor een vorm van

functioneel bestuur). De eerder beschreven publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie (PBO) is een bepaalde uitdrukkingsvorm van dit type organisaties. Bedrijfs- en productschappen komen enkel tot stand nadat maatschappelijke groeperingen (van werkgevers en werknemers) zelf initiatieven hebben genomen en er voldoende maatschappelijk draagvlak (representativiteit) voor bestaat. De gemengde regulering van onderop is met name in het verleden populair geweest (de periode van de verzuiling). Het PBO-bestel stamt dan ook uit de jaren vijftig. Vanuit liberale kring bestaat weerstand tegen deze vorm van zelfregulering. Het CDA heeft zich een voorstander verklaart van zelfregulering van onderop, terwijl de PvdA relatief meer belangstelling heeft getoond voor de opgelegde variant. Voorts wordt bij het CDA de zelfregulering een zelfstandige waarde toegekend. Overheidsregulering is aanvullend op de zelfregulering. Bij de PvdA is precies het omgekeerde het geval.

De beoordeling van de verschillende vormen

Hierboven hebben we verschillende vormen van zelfregulering onderscheiden. Een taxonomie is interessant, maar gegeven de hernieuwde interesse in zelfregulering is het van belang die vormen te waarderen. Waardering betekent, dat deze vormen gerelateerd dienen te worden aan bestuurlijke waarden. Christopher Hood noemt drie stelsels van criteria aan de hand waarvan het functioneren van de publieke sector kan worden beoordeeld.

Het eerste stelsel van criteria omvat de criteria effectiviteit en efficiency. De overheid wordt door middel van deze criteria beoordeeld op haar productie. Scheltema (1989: 20-22) spreekt in dit verband over het beginsel van de dienende overheid. Het tweede stelsel van criteria omvat de rechtsstatelijke en de democratische waarden. Het gaat hierbij om waarden die in belangrijke mate het typische overheidskarakter benadrukken. Aangezien de overheid in een groot aantal gevallen een monopoliepositie ten aanzien van de samenleving bezit, dient in het kader van de democratische rechtsstaat controle te worden uitgeoefend. In de derde plaats gaat het om duurzaamheid. Verbanden, organisaties, moeten een zekere duurzaamheid bezitten om goed te kunnen functioneren. Dit houdt tevens verband met het feit dat er geen alternatieve dienstverlening buiten deze collectieve organisaties bestaat.

Hierboven zijn zes verschillende alternatieve wijzen van ordening onderscheiden. Hieronder zullen deze zes vormen worden beoordeeld. Daarbij wordt in belangrijke mate gebruik gemaakt van de door Hood onderscheiden criteria.

1) pure overheidsregulering;
2) geëtatiseerde overheidsregulering;
3) gemengde regulering van onderop;
4) opgelegde gemengde regulering;
5) statelijk afgedwongen zelfregulering;
6) pure zelfregulering.

Pure overheidsregulering lijkt in eerste instantie in belangrijke mate te voldoen aan de criteria die door Hood zijn gesteld. Vergeleken met bepaalde vormen van zelfregulering kan in belangrijke mate worden voldaan aan rechtsstatelijke criteria en aan het vereiste van de duurzaamheid. Het probleem is echter wel, dat naarmate overheidsregels min-

der in overeenstemming zijn met de normen van de doelgroep de effectiviteit en efficiency van die regels meer problematisch zal zijn. De overheid is afhankelijk van de medewerking van de samenleving ter effectuering van haar beleid. Het is tevens voor de overheid gemakkelijker met duidelijk herkenbare groepen en gesprekspartners te werken. Daarom is het van belang bij de discussie over de inschakeling van maatschappelijke groeperingen bij overheidstaken te benadrukken dat zowel de maatschappelijke groeperingen als ook de overheid zelf hier baat bij hebben.

Pure zelfregulering komt in de dagelijkse praktijk vaak moeilijk tot stand. Dit wordt voornamelijk veroorzaakt door zogeheten collectieve actieproblemen waarvan hier het '*free-riders*effect' (Olson 1971 en Dijkstra, Van der Meer en Van der Meer 1995) de belangrijkste is. De vrijwilligheid van deelname aan collectieve actie in het kader van zelfbestuur en -regulering zorgt ervoor dat personen wel de lusten willen maar niet de lasten. Aangezien het gegeven het collectieve karakter van de diensten moeilijk of zelfs onmogelijk is personen van de 'lusten' uit te sluiten worden de lasten door een kleine groep gedragen. Zelfs indien deze zelfregulering wel tot stand komt, is het maar de vraag in hoeverre de doelgroep zich er zelf aan houdt. Dwang kan in pure vorm alleen maar interne dwang zijn. Dergelijke interne dwang zal vaak niet effectief zijn, daar het mogelijk is zich door vertrek uit de groep aan de zelfregulering te onttrekken. Naarmate de zelfregulering minder effectief is, zal voorts ook de duurzaamheid ervan gering zijn. Er zijn uitzonderingen te bedenken zoals bijvoorbeeld een kwaliteitskeur of garantiemerk dat een sterke externe werking heeft. Evenzeer kan, zoals gesteld, de dreiging van overheidsingrijpen ertoe leiden dat maatschappelijke groeperingen meer interne druk gaan uitoefenen om overheidsingrijpen te voorkomen. Hierboven is er op gewezen, dat de overheid aan maatschappelijke groepen een geprivilegeerde positie in de besluitvorming en de uitvoering kan verlenen. Voorwaarde is wel dat die zelfregulering door de overheid op prijs wordt gesteld. Bij zelfregulering kan het algemeen belang in gevaar worden gebracht wanneer men te zeer gericht is op de eigen groep. Zelfregulering kan bijvoorbeeld leiden tot kartelvorming. Anders gesteld: kartelvorming is een vorm van zelfregulering, zij het dat er vanuit een normatieve optiek vraagtekens bij gezet kunnen worden.

Pure en geëtatiseerde overheidsregulering kent, zoals hierboven reeds aangegeven, als nadelen, dat een groot uitvoeringsapparaat in het leven moet worden geroepen om de naleving te kunnen garanderen. De medewerking van de te reguleren maatschappelijke sector is dan gewenst. Die medewerking kan makkelijker verkregen worden van een overzichtelijk gestructureerd middenveld dan van individuele burgers of groepen. Maatschappelijke groepen worden gecoöpteerd en daarmee gecommitteerd. Voor de maatschappelijke groepen geldt als voordeel, dat men invloed kan uitoefenen op de beleidsvorming en de uitvoering kan vormgeven naar de wensen en behoeften van de sector. Het gemengde model van zelfregulering kent twee vormen. Allereerst is er een zelfregulering die van onderop is gegroeid. Daarnaast bestaat er een door de overheid opgelegde vorm.

De gemengde regulering wordt door sommigen aangeduid als neo-corporatistisch en bekritiseerd voor wat betreft het vermeende tekortschietend democratisch gehalte van de verantwoordingsstructuren. Er is sprake van een vorm van bindende regulering door organisaties die niet (volledig) valt onder de ministeriële verantwoordelijkheid. Het basisprobleem is gelegen in een bindend karakter van de zelfregulering. Indien het bindend karakter beperkt blijft tot de groep of sector in kwestie en er geen externe effecten zijn naar andere groepen en sectoren, dan doet zich in principe geen probleem voor. Men kan immers vrijwillig tot de groep toetreden en indien gewenst vertrekken. Dit echter ondergraaft als eerder gezegd het bindend karakter van de zelfregulering. Vandaar dat de werking van gemengde regulering zich vaak uitstrekt tot buiten de eigenlijke groep. Een voorbeeld is te vinden in de eerder genoemde algemeen verbindend verklaring van collectieve arbeidsovereenkomsten.

Met de algemeen verbindend verklaring wordt de overheid medeverant Woordelijk. Het is dan ook de vraag over welke waarborgen de overheid beschikt om toe te zien op een juiste naleving van de collectieve arbeidsovereenkomst, nadat goedkeuring is verleend. Het gaat hierbij niet zozeer om de naleving van de bepalingen over salarissen. Met name kunnen er problemen spelen bij de besteding van de sociale fondsen, die door de algemeen verbindendverklaring van de cao (door de overheid) in zekere zin publieke middelen zijn geworden. Deze problemen hebben van doen met een tekortschietende openbaarheid en controleerbaarheid (democratische en rechtsstatelijke eisen).

Conclusie

Uit het bovenstaande volgt dat een geleidelijke overgang bestaat tussen 'pure' zelfregulering en 'pure' overheidsregulering. Naast deze twee 'pure' vormen van regulering hebben wij vier overgangsvormen onderscheiden: geëtatiseerde overheidsregulering, gemengde regulering (zowel van onderop ontstaan als door de overheid opgelegd) en statelijk afgedwongen zelfregulering. De zes verschillende vormen van regulering zijn vervolgens beoordeeld aan de hand van drie typen criteria ontleend aan het werk van Hood. Uit deze beoordeling volgt dat zowel de 'pure' zelfregulering als de statelijk afgedwongen zelfregulering een geringe mate van duurzaamheid en effectiviteit kennen. Zelfregulering, die door de overheid is opgelegd aan maatschappelijke groeperingen, valt vanuit democratische en rechtsstatelijke waarden te veroordelen. De drie vormen van regulering die de toets der kritiek het beste kunnen doorstaan zijn 'pure' overheidsregulering, geëtatiseerde overheidsregulering op initiatief van maatschappelijke groeperingen en de gemengde regulering van onderop (zoals product- en bedrijfschappen). Opvallend bij deze conclusie is dat de meer modieuze vormen van zelfregulering de toets der kritiek minder goed kunnen doorstaan dan de gemengde

De meer modieuze vormen van zelfregulering kunnen de toets der kritiek minder goed doorstaan dan de gemengde regulering van onderop.

regulering van onderop. Een andere conclusie die uit deze toets voortvloeit is dat wil zelfregulering effectief en duurzaam zijn een belangrijke rol voor de overheid onontbeerlijk is. Bij de gemengde regulering van onderop bestaat deze rol eruit dat vertegenwoordigers van maatschappelijke groeperingen zelf overheidsbevoegdheden krijgen en zelf overheidsstructuren gaan vormen (functionele decentralisatie).

Mr.dr. G.S.A. Dijkstra en dr. F.M. van der Meer zijn beide universitair hoofddocent Bestuurskunde aan de Rijksuniversiteit Leiden.

Literatuur

Balkenende, J.P. Zelfregulering en 'polderkringen' in: Christen-Democratische Verkenningen, nr. 4, 1998.

Boxum, J.L., J. de Ridder en M. Scheltema, Zelfstandige bestuursorganen in soorten, Kluwer Deventer, 1989.

Derksen, W, Th. G. Drupsteen en W.J. Witteveen (red.), Terugtred van de regelgevers: Meer regels, minder sturing? Tjeenk Willink, Zwolle, 1989.

Dijkstra, G.S.A., F.M. van der Meer en J.W. van der Meer (red.), De publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie: bestuurlijk intermediair tussen overheid en bedrijfsleven, Samsom Tjeenk Willink Alphen a/d Rijn 1995.

Driel, M. van, Zelfregulering. Hoog opspelen of thuisblijven, Kluwer Deventer 1989.

Dunleavy, Patrick, Democracy, bureaucracy and public choice, Harvester Wheatsheaf New York 1991.

Hood, Christopher and Gunnar Folke Schuppert, Delivering public services in Western Europe. Sharing Western European experience of para-government organization, Sage, London, 1988.

Olson, Mancur, The logic of collective action, Harvard University Press Cambridge Mass.

Scheltema, M., in: Engels, J.W.M., Lambers, C., Niemeijer, E., Scheltema, M., Schuiling, K.F., Vis, B.C., Vucsan, R.L. (red.), De rechtsstaat herdacht, Kluwer, Zwolle, 1989.

Smith, Adam, 'An inquiry to the wealth of nations. A selected edition', Oxford University Press 1993.

Noten

1. Wat exact de betekenis is van het begrip 'algemeen belang' is voorwerp van discussie in allerlei interessante en complexe economische, filosofische en politicologische beschouwingen. Voor deze bijdrage is het belangrijk vast te stellen dat bepaalde zaken door de burgers (zelfregulering) of door de politiek (overheidsregulering) worden gedefinieerd als zijnde van 'algemeen belang'.
2. Waar er sprake is van het ordening van maatschappelijk verkeer binnen een bepaalde groep door middel van de uitvaardiging en naleving van (interne) regels kan over zelfregulering worden gesproken.

Korupsi!Corruptie!

De val van Soeharto levert in Nederland veel gespreksstof op, zoals machtswisselingen in Congo, Vietnam en Malta diepgaand geanalyseerd worden in respectievelijk Brussel, Parijs en Londen. Het koloniale verleden, de aanwezigheid van geëmigreerden uit die landen en *expatriates* overzee geven hiervoor een gedeeltelijke verklaring. Een globalisering in het morele bewustzijn geven gedeeltelijk de rest van de verklaring: voor schrijnende corruptie, onrechtvaardige vriendjespolitiek, een generaalsregiem, een geknechte rechterlijke macht en uitholling van alle politieke instellingen zijn langzamerhand geen excuses meer aan te voeren. Wat verbaast is hoe er in de westerse wereld toch telkens weer argumenten worden gevonden om de ogen te sluiten en zaken te doen alsof er niets aan de hand is. Wat verbaast, met betrekking tot Indonesië, is dat tussen 1945 en 1965 in ons land Soekarno zo ondergewaardeerd werd, terwijl tussen 1966 en 1998 zijn opvolger zo lang overgewaardeerd werd. Werden we bij de eerste Indonesische president door oud-Indiegangers herinnerd aan zijn rol tijdens de Japanse bezetting, bij Soeharto werd gezwegen over zijn oorlogsverleden, zijn raadselachtige optreden in de september-coup en zijn gewoonte om tegenstanders hard aan te pakken. Jarenlang was niet hij de oorzaak van de corruptie, maar waren het zijn vrouw, zijn kinderen of zijn golfpartners. De meedogenloze bewindvoerders van Indonesië hebben de politieke cultuur van dat land vernield. Indonesiërs hebben afgeleerd de conflicten van een multi-etnische en multi-religieuze staat bespreekbaar te houden en ze beheersbaar te houden door een pluriform bestel.

Prof. dr. E.J.J.M. Kimman S.J.

'Zoiets bracht je nu eenmaal niet ter sprake in een Pancasila-democratie' hoorde ik dikwijls opmerken van hogerhand in de tien jaren dat ik er zelf woonde. Het gevolg is dat zoiets als publieke meningsvorming, een *'civil society'* of een scheiding tussen ambtelijke en politieke controle volstrekt afwezig is. Dat dit democratisch tekort op korte termijn tot binnenlandse onrust, tot afscheidingsbewegingen en tot etnische of religieuze vervolgingen kan leiden is niet denkbeeldig. Ik heb me lang laten vertellen in Indonesië dat fragmentatie geen reële optie meer was. Misschien. Maar te beginnen bij Oost-Timor zullen er territoriale concessies gedaan moeten worden. Vergelijkingen met de transitie in de voormalige Soviet-Unie, Joegoslavië of Congo zijn zinvol.

Dubbele standaarden

Waarom hanteren wij dubbele standaarden, waar het onze relaties met de Derde Wereld betreft? Waarom besteden we zo weinig aandacht aan universele criteria als mensenrechten, milieunormen en integriteitseisen? Hoffelijk wordt een en ander ter sprake gebracht op een banket. Dat hoort nu eenmaal zo in deze eeuwenoude Aziatische culturen, wordt dan opgemerkt. Generaals die hun lastige onderdanen met karabijn, karwatch en dwangarbeid tot de orde roepen, zouden niet graag op een directe manier bevraagd worden over mensenrechten, roofbouw van het natuurlijk leefmilieu of volstrekt ontoelaatbare financiële verstrengelingen. Misschien moeten we toch wat meer waardering gaan opbrengen voor iemand als J.P. Pronk, die al als minister in november 1973 in Jakarta een pleidooi voor meer mensenrechtenbeleid voerde en daarna zijn standpunt te pas en te onpas herhaald heeft. Zijn mensenrechten, milieu-standaarden en eisen van bedrijfsethiek toch niet langzaamaan zo uitgekristalliseerd als minimale eisen voor een menswaardige samenleving? In onze relaties met andere landen, ongeacht de staat van economische ontwikkeling, dienen de eisen van humaniteit, houdbaarheid en transparantie veel meer mee te spelen dan tot nu toe het geval is. Dit geldt voor ondernemingen, voor bilaterale overheidsbesprekingen en ook voor zoiets individueels als het toerisme.

Amerikaanse moraal

Het zijn tot nu toe de Amerikanen die het mensenrechtenbeleid en het anticorruptiebeleid zo ver doorgevoerd hebben, dat afzonderlijke ondernemingen in het buitenland daarmee ernstig rekening houden. Er is een kleine afstand tussen de buitenlandse politiek van de federale regering en de buitenlandse activiteiten van de Amerikaanse ondernemingen. *'Good corporate citizenship'* wordt ook overzee verlangd. Binnenlandse sancties onderstrepen de ernst van dit verlangen. In Europa wordt hierop wat neergekeken. Dit moraal is te concreet en bovendien zou het urgeren van zo'n moraal te dicht tegen wetgeving aanliggen. In contrast hiermee staan de Europese ontwikkelingen naar een 'lege', dat wil zeggen, naar een procedurele publieke moraal. En ook al zeggen we vaak dat de Amerikaanse cultuur materialistisch en hedonistisch is, om dezelfde redenen durven we vanuit Europa het zaken doen in het buitenland niet te normeren. Iedere onderneming moet dat maar voor zich uitmaken. Gelukkig zijn er ondernemingen die dit voor zichzelf ook kunnen uitmaken en daarvan verslag doen: bijvoorbeeld de Koninklijke/Shell Groep en SOCAM, een door C&A in het leven geroepen onafhankelijke monitor van inkooppraktijken.

Is het voldoende? Neen. Deze goede voorbeelden verdienen navolging. Maar daarnaast is er politieke druk noodzakelijk om erkenning van gerechtvaardigde autonomie af te dwingen, berechting van misdadigers en vrijlating van de duizenden mensen die al jarenlang zonder vorm van proces of zonder een rechtvaardig proces worden vastgehouden. Corruptie, korupsi. Druk uitoefenen en eindeloos pleiten: bijvoorbeeld voor dr. Soebandrio die al 32 jaar vastzit.

In de column geven de leden van de redactie hun persoonlijke opvattingen weer. Zij hopen daarmee een aanzet te geven voor reflectie of debat.

Beschikbaar gezinsonderzoek woestijnlandschap

Het CDA heeft familie- en gezinsbeleid prioriteit gegeven in het verkiezingsprogramma 'Samenleven doe je niet alleen'. Een stevige infrastructuur voor hoogwaardig beleidsondersteunend gezinsonderzoek is daarvoor een belangrijke voorwaarde. Recent kwam het Gezinsrapport van het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) uit en daaruit blijkt dat nog heel wat kennis ontbreekt, bijvoorbeeld terzake de inkomenssituatie.[1] De Nederlandse Gezinsraad is door het kabinet-Kok gevraagd om een tweejaarlijks Signalement over de situatie en ontwikkeling van gezinnen uit te brengen.[2] Daarnaast heeft de Gezinsraad vanuit de Europese Commissie subsidie gekregen om als 'voortrekker' te fungeren bij het ontwikkelen van een Europese Gezinsmonitor. Alle reden voor een gesprek met Pieter Kalle en Peter Cuyvers, respectievelijk algemeen secretaris en stafmedewerker van de Nederlandse Gezinsraad.

De Nederlandse Gezinsraad

De Nederlandse Gezinsraad (NGR) is oorspronkelijk ontstaan in de jaren zestig, als gevolg van een buitenlands initiatief. Minister van Doorn werd verzocht door de Internationale Gezinsfederatie om een aanspreekpunt in Nederland, en op zijn uitnodiging ontstond een contactgroep van de ongeveer vijftig organisaties die zich op de een of andere manier met het gezin bezighielden. Uit deze 'Nationale Contactcommissie Gezinsbelangen' ontstond in een aantal fasen de NGR in 1971. Eerst als gezamenlijke vertegenwoordiger van die organisaties (zowel internationaal als naar de Nederlandse overheid toe), later als onafhankelijke stichting met een eigen bureau. Onafhankelijkheid was belangrijk, omdat het voor nogal verschillende aangesloten organisaties als het COC (Nederlandse Vereniging tot Integratie van Homoseksualiteit) en het Leger des Heils niet eenvoudig was om gezamenlijke standpunten te formuleren.

Er zijn in de afgelopen jaren enorm veel organisaties op het welzijnsterrein gesneuveld. Dat dat de NGR niet is overkomen heeft volgens Kalle en Cuyvers verschillende oorzaken. Niet de onbelangrijkste daarvan is de hoge pro-

ductiviteit, die weer een rechtstreeks gevolg is van de oorsprong als 'intermediair' van een groot aantal andere organisaties. De NGR verzamelt informatie uit alle invalshoeken en disciplines. In het bestuur zitten vertegenwoordigers uit bestuurlijke, politieke en vakinhoudelijke kringen.

De NGR krijgt inmiddels als expertcentrum op gezinsterrein een structurele subsidie van VWS en is sinds twee jaar erkend als behorend tot de landelijke infrastructuur (naast bijvoorbeeld het Verwey Jonker Instituut en het Sociaal en Cultureel Planbureau) met kerntaken als beleidsanalyse en -ontwikkeling, signalering en het vervullen van de platformfunctie.

Gouden letters

Met gouden letters is als het ware op de gevel geschreven: de combinatie van wetenschap, beleid en praktijk. Deze vullen elkaar goed aan: wetenschappers twijfelen altijd, mensen uit de praktijk hebben juist hele pertinente opvattingen uit ervaring puttend. Beleidsmakers zijn gewend dat ze moeten kiezen, ook al is het moeilijk. De drie invalshoeken vullen elkaar dus aan. De NGR is een expertcentrum en heeft lijntjes met personen uit heel verschillende maatschappelijke organisaties. De toegankelijkheid is bijzonder groot. Er kan bij wijze van spreken binnen vijftien minuten iemand over een willekeurig onderwerp betreffende het gezin geraadpleegd worden: de medewerkers hebben een breed werkterrein en kunnen gebruik maken van de door de NGR periodiek gemaakte inventarisaties van gezinsonderzoek. Een faciliteit waar journalisten en programmamakers nogal eens gebruik van maken. Voor het uitvoeren van concrete projecten is het gangbaar dat deskundigen uit verschillende domeinen bijeen worden gebracht en door die koppeling wordt het rendement hoger. Als gevolg van die

Peter Cuyvers (l.) en Pieter Kalle, respectievelijk stafmedewerker en secretaris van de Nederlandse gezinsraad. *(foto Dirk Hol)*

werkwijze heeft de NGR in principe vaste krachten in huis die (vooral) generalist zijn - en met name in staat zijn om de 'vertaling' tussen beleid, praktijk en wetenschap te leveren. De vakinhoudelijke expertise wordt van buiten aangetrokken door het verlenen van opdrachten of het instellen van commissies. Volgens **Cuyvers** is deze traditie van de NGR ook van belang geweest bij het krijgen van de Europese opdracht: "Het slaan van een brug tussen wetenschappelijke kennis en beleidsvragen is bijna een vak op zich. Europese ambtenaren - maar dat geldt ook in Nederland - hebben weinig aan een rapport van 200 pagina's in vaktaal als ze hun commissaris moeten informeren. Vandaar dat de politicus vaak zijn of haar toevlucht neemt tot de journalistieke weergave van de beschikbare kennis uit de krant. Daardoor worden echter meestal details en controverses overbelicht. Wij proberen vooral in kaart te brengen waar men het wel over eens is, dat kort samen te vatten en oplossingen voor beleidsmatige knelpunten te formuleren. Zoals bijvoorbeeld de nieuwe definitie van het gezin die het kabinet inmiddels heeft overgenomen."

Kalle wijst erop dat Nederland op dit moment het enige land is waar een dergelijke consensus over een 'moderne gezinsdefinitie' bestaat. In Engeland bijvoorbeeld worden eenoudergezinnen nog steeds benoemd als 'gevallen vrouwen'.

Het streven naar continuïteit is een ander centraal principe van de NGR. In de herstructurering van alle organisaties in het welzijnsveld heeft de NGR in het verleden vastgehouden aan een aantal uitgangspunten, ook als dat subsidieverlies of zelfs opheffing kon opleveren. De belangrijkste daarvan is natuurlijk de focus op het gezin als 'leefeenheid' in de breedste zin van het woord. Dat betekent dat de NGR zich nooit heeft willen beperken tot welzijnsvraagstukken. Ook bijvoorbeeld de sociale zekerheid is onderwerp van advisering geweest en de NGR heeft altijd vastgehouden aan het belang van een juridische sectie.

De NGR neemt eigen standpunten in en levert vaak forse kritiek op het beleid.

Een tweede punt van continuïteit is de 'neutraliteit' van de NGR: leefvormen zijn gelijkwaardig, het ene gezinstype is niet beter in staat kinderen op te voeden dan het andere. Ook dit is afkomstig uit de traditie, waarin men met veel (levensbeschouwelijk) verschillende groepen rond de tafel moest kunnen zitten. Cuyvers en Kalle benadrukken daarbij dat de neutraliteit van de NGR niet voorkomt uit het niet kunnen of mogen kiezen, maar gebaseerd is op empirische kennis. Wetenschappers uit alle gezindten hebben al jarenlang geprobeerd te bewijzen dat sommige gezinnen slecht of juist goed zijn, dat kinderopvang slechte of juist goede effecten heeft, etc. In het voor het SCP-rapport geschreven hoofdstuk over de gezinsopvoeding worden al die mythes kritisch geanalyseerd; de werkelijkheid van gezinnen laat zich niet in dit soort zwart-witschema's vangen.

Kritisch en onafhankelijk

De NGR neemt eigen standpunten in en levert vaak forse kritiek op het beleid. Volgens Kalle is er wat dat betreft geen enkel probleem in de relatie met de subsidiegever, omdat men daar meer

waarde hecht aan een autonome inbreng en het juist de taak gevonden wordt van de NGR om 'voor de muziek uit te lopen'. Een deel van de NGR-adviezen zijn in de kabinetsnotitie 'Gezin' overgenomen, met name op het punt van de definitie, een deel ook niet. De NGR maakt er al lang een punt van dat de kinderbijslag kostendekkend zou moeten zijn op bijstandsniveau. Dit ondanks de trend om middelen vooral op de kinderopvang te concentreren. Uit een enquête die de NGR in 1994 hield kwam naar voren dat prioriteit voor kinderopvang vooral bij hoger opgeleiden sterk was. Lager opgeleiden hechtten veel meer belang aan kinderbijslag. Ook het recente boekje over pensioenen staat haaks op wat er recent politiek besloten is: de NGR heeft daarin gepleit voor minder individualisering dan de nieuwe wet bepaalt. **Kalle** constateert dat binnen de NGR de twijfels over individualisering in de afgelopen jaren op alle punten zijn gegroeid, wat soms tot politiek risicovolle standpunten leidt: 'Wij hebben oprechte twijfel vanuit een traditie waarin de NGR al tientallen jaren voorvechter is van gelijkheid van alternatieve leefvormen en emancipatie. Maar het risico is natuurlijk levensgroot dat je tot het conservatieve kamp wordt gerekend, al was het alleen maar omdat er 'gezin' in je naam staat. De NGR heeft overigens inderdaad ooit overwogen om zichzelf om te doopen tot 'Instituut voor primaire leefvormen', maar dat plan snel verlaten. Niet alleen omdat het niet echt een aansprekende naam is, maar ook omdat de nieuwste analyses erop wezen dat juist het 'modale gezin' uit het beeld van de politiek was verdwenen. Dat is toen opgepakt, en in 1993 kopte de NRC voor het eerst 'Gezin nog steeds dominant', als gevolg van publicaties in het toenmalige wetenschappelijke tijdschrift van de NGR.

Vanaf dat moment loopt de NGR min of meer voorop - misschien zelfs wel te ver vooruit - met aandacht voor het modale gezin. Centraal daarbij staat de samenwerking met het CBS, een instituut dat immers beschikt over de cijfers over de volle breedte van de bevolking. Steekproeven die wetenschappers op gezinsterrein nemen zijn vaak nogal klein en er zitten zacht uitgedrukt wat teveel hoog opgeleiden in, wat weer een vertekend beeld oplevert van de veelbesproken individualisering. De NGR twijfelt er geen seconde aan dat er sprake is van een emancipatieproces dat zich geleidelijk uitstrekt over de hele bevolking, maar over het tempo en de inhoud van dit proces is het laatste nog niet gezegd.

Beschikbare gezinsgegevens woestijn

Hiermee zijn we aangeland bij het onderzoek voor het kabinet, de Signaleringsrapportage. Voordat ze daar dieper op ingaan - het is nogal een technisch verhaal - willen Cuyvers en Kalle een illustratie geven van de manier waarop het kan werken. Het voorbeeld heeft betrekking op een steeds belangrijker wordend punt in Nederland: het uitstel van het eerste kind. Dat wordt vaak eenvoudigweg gekoppeld aan het ontbreken van voorzieningen voor de combinatie van werk en zorg, vooral natuurlijk kinderopvang. Maar er is een heel scala van andere factoren waar nog nooit onderzoek naar gedaan is. Zo duurt het bijvoorbeeld tegenwoordig veel langer voordat mensen een 'vaste partner' gevonden hebben. Samenwoners gaan in de helft van de gevallen weer uit elkaar. En voor de timing van

kinderen zou het 'moment dat je de relatie stabiel genoeg vindt' wel eens veel belangrijker kunnen zijn dan de aanwezigheid van een bepaalde voorziening.

Het voorbeeld van de timing van kinderen laat volgens Cuyvers goed zien waar het eerste probleem ligt als je onderzoek moet doen naar de situatie van gezinnen, of het nu gaat om inkomen, huisvesting of opvoeding. Een gezin is geen enkelvoudige, statische eenheid, maar een dynamische microkosmos op zichzelf. Waarbinnen sprake is van onderhandeling en evolutie. Het tweede probleem is dat bijna alle beleid wel met het gezin te maken heeft of krijgt, en omgekeerd.

De opdracht om voor het kabinet een Signalement, dan wel voor de Europese Commissie een Monitor op gezinsterrein te maken, vergt dus oplossing van zowel het diepteprobleem als het breedteprobleem. En dan moet het uiteraard ook nog met beperkte middelen: in de internationale wetenschappelijke literatuur die is geanalyseerd zijn natuurlijk wel oplossingen voorhanden, maar die zijn nogal arbeidsintensief. Kern daarbij is telkens dat het gezin zelf als uitgangspunt wordt genomen: je gaat na hoe op gezinsniveau de (beleids)omgeving wordt ervaren en hoe de gezinsinteractie rond knelpunten - als de timing van kinderen en de arbeid-zorg-combinatie - verloopt. Een dergelijke methode vergt per gezin een enorme investering, omdat je voor een goed resultaat op de schaal van Nederland toch snel 1000 gezinnen meer dan tien jaar moet volgen. Daarvoor zijn miljoenen guldens per jaar nodig. **Cuyvers** zou het redelijk vinden dat een dergelijk bedrag wordt ingezet, mits het om een geconcentreerde inspanning gaat waarbij alle beschikbare deskundigheid uit alle disciplines wordt betrokken: "In vergelijking met de bedragen die in de economische of medische sector in onderzoek worden geïnvesteerd stelt dat niet eens zoveel voor. En feitelijk wordt op dit moment ook zeker zoveel uitgegeven aan onderzoek naar gezinnen, maar dan versnipperd over tientallen departementen, onderzoeksinstellingen en universiteiten. Als je dat beter coördineert, ben je al een eind op weg."

Het eerste probleem dat volgens Cuyvers en Kalle weggewerkt moet worden, is dat van het ontbreken van 'gezinsgegevens' in de basisstatistieken, zoals ook in het SCP-rapport werd gesignaleerd. **Cuyvers** noemt de nu beschikbare gezinsgegegevens een soort woestijnlandschap. Jarenlang hebben onderzoekers in individuen gedacht: een vrouw/een man/een kind. Deze werden apart bestudeerd en niet in samenhang. Bij wijze van spreken: de fauteuil apart en de bank, maar niet het bankstel. Om de beschikbare gegevens te transformeren tot gezinsgegevens zijn meestal extra berekeningen nodig. Bijvoorbeeld op het terrein van de tijdsbesteding van mannen en vrouwen aan betaald werk, waar in de afgelopen jaren toch de nodige aandacht aan is besteed. Je hebt er natuurlijk niet zoveel aan om te weten hoeveel mannen en vrouwen gemiddeld werken, als je niet weet hoe dat op het gezinsniveau precies aan elkaar gekoppeld is... en wat dat bijvoorbeeld betekent voor de inkomsten van het gezin als geheel. Wat zegt de term 'anderhalfverdiener' als dat net zo goed een gezin kan zijn met een man die 32 uur werkt, een vrouw die 14 uur werkt en een gezamenlijk inkomen van 60.000 gulden... als een gezin met

een man die 60 uur werkt, een vrouw die 20 uur werkt en een inkomen van 180.000 gulden.

Cuyvers: "De combinatie van deze gegevens is echter alleen in enkele kleinere CBS-steekproeven beschikbaar. Alle grote steekproeven zijn gericht op individuele gegevens." Dat was ook een belangrijke reden voor de NGR om een samenwerkingsverband met het CBS aan te gaan voor de uitvoering van de kabinetsopdracht. Voor deze samenwerking wordt het Onderzoek Gezinsvorming van het CBS uitgebreid naar 11.000 respondenten tussen de 18 en 52 jaar, waarvan de grote meerderheid bestaat uit partners (met kinderen). Omdat dit onderzoek om de vier jaar gehouden wordt, is het mogelijk om tussentijds bij geselecteerde groepen diepte-onderzoek te doen.
Dat is een lange-termijnproject, maar dat sluit juist aan bij de NGR-traditie "waarin we niet afhankelijk zijn van de vier jaar tot een promotie of de volgende verkiezing", aldus **Kalle**.

Europees project

In Europees verband wordt al enkele jaren met eigen middelen samen met het Vlaamse equivalent van de NGR (geen taalprobleem) gewerkt aan enkele *pilots* voor een 'gezinseffectenrapportage'. De Europese Commissie vond dit samenwerkingsverband interessant en financierde vervolgens enkele *expertmeetings* in Brussel, waar de resultaten van voorstudie werden gepresenteerd. Daar was onder andere grote interesse voor het zogenaamde 'gezinsdal', dat binnen de NGR is ontwikkeld als indicator voor de effecten van beleid op gezinnen. Interessant is daarbij dat dit dal geplaatst wordt in een levensloopmodel: men vergelijkt daarbij burgers in dezelfde levensfase in plaats van 'per groep'. (Op 11 april zijn de resultaten van deze berekeningen ook in Nederland gepubliceerd, in het economische katern van de NRC-TJ). Inmiddels is dit zogenaamde *'Family Impact Monitor'* project uitgegroeid tot een netwerk waar alle Europese landen bij betrokken zijn.

De toekomst

Om terug te komen bij de beginvraag: waartoe dit alles? Hoe zien Cuyvers en Kalle het werken aan Signalementen, Monitors en Effectenrapportages in de toekomst een rol vervullen bij de beleidsontwikkeling?
Wanneer er betrouwbare - op grondig onderzoek gestoelde - 'gezinsindicatoren' zijn vastgesteld zal bijvoorbeeld het Centraal Planbureau pas in staat zijn de effecten van beleidsmaatregelen in verkiezingsprogramma's op een betrouwbare manier in te schatten. Nu interpreteert het CPB maatregelen die het gezin raken vooral vanuit een geïndividualiseerd/economisch en niet vanuit een sociaal/gezinsperspectief. Tekenend is bijvoorbeeld de vooronderstelling dat het afschaffen van overheveling van de basisaftrek (voetoverheveling) automatisch veel nieuwe werkgelegenheid zal opleveren. Maar wat als het ziekteverzuim stijgt omdat werk en zorg nog niet goed kunnen worden gecombineerd? Voor de sociale effecten van het sterk economische streven naar maximale arbeidsparticipatie is vooralsnog geen oog. Voor Kalle en Cuyvers is die conclusie echter een brug te ver. In hun perspectief heet dat een 'hypothese'.

In andere landen dan Nederland is men al verder met de ontwikkeling van betrouwbare gezinsindicatoren. In de Verenigde Staten heeft president Clinton

opdracht gegeven ieder jaar het welzijn van de opgroeiende generaties in kaart te brengen via federaal vastgestelde indicatoren. Het '*Federal Interagency on Child and Family Statistics*' heeft daar inmiddels overeenstemming bereikt over een aantal indicatoren die de situatie van kinderen - en natuurlijk hun gezinsomgeving - in kaart brengen. Hierdoor kunnen alle Amerikaanse deelstaten zichzelf nu vergelijken voor wat betreft bijvoorbeeld tienerzwangerschappen, abortussen, inkomens van eenoudergezinnen, etc. De Amerikaanse opstellers van het rapport merkten vaak tot hun eigen verbazing dat beleid werd versneld omdat senatoren niet wilden accepteren dat hun staat slechter scoorde dan andere staten. Iets dergelijks moet toch ook in Europa mogelijk zijn.

Op andere beleidsterreinen is het toch de gewoonste zaak van de wereld dat men doelen stelt die gehaald moeten worden; denk aan het financieringstekort en de inflatiecijfers voor de Europese eenwording. Om tot betrouwbare indicatoren op gezinsterrein te komen is nog grondig en gedetailleerd onderzoek nodig en vooral ook een brede consensus tussen deskundigen.

Drs. M. Jansen is beleidsmedewerker bij het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA.

Noten

1. Zie kritiek op het rapport: M. Jansen, interview met prof.dr. J.R.M. Gerris, 'Nationaal en lokaal gezinsbeleid hard nodig', *Bestuursforum, themanummer Lokaal Gezinsbeleid*, jaargang 21, nr. 11, november 1997, 250. En M. Jansen, 'Het gezin en het Sociaal en Cultureel Planbureau', *Christen Democratische Verkenningen* 2/98, 73-78.
2. Voor wie dat niet weet: Het Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport (VWS) coördineert formeel het gezinsbeleid van het kabinet. Staatssecretaris Terpstra (in het buitenland onze gezinsminister) is het 'aanspreekpunt' voor een Commissie-Gezin, waarin onder voorzitterschap van minister Borst ook de ministers Melkert, Sorgdrager en Ritzen meedoen. Een uitgewerkt plan, waarbij nauw wordt samengewerkt met het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS), is inmiddels bij het Ministerie van VWS ingediend.

De verbeelding van de macht

De Boekenweek was dit jaar gewijd aan poëzie en proza die verwijzen naar de actuele Nederlandse landschapsinrichting en de actuele Nederlandse bouwkunst. Het thema werd door de Commissie voor de Collectieve Propaganda voor het Nederlandse Boek gepresenteerd met een sceptische ondertoon. Wie schrijft er nu gedichten over *mainport* Schiphol, over de Betuwelijn, over de grote verkeersknooppunten, over de Amsterdam Arena, over de kantoorgebouwen die als paddestoelen van beton, glas en metaal uit de grond rijzen? Dankzij het platgetreden modernisme in de bouwkunst, het één nog rechthoekiger dan het ander. Afgezien van dat ene, op antroposofische leest geschoeide nieuwe bankgebouw in Amsterdam, waar velen dan ook enthousiast over zijn. Wie schrijft er over de landinrichting, bureaucratisch tekentafelresultaat van de schaalvergroting in de agrarische sector en van de wegenbouw? Behalve dan in de geest van alles wat teloor gaat aan menselijke maat? Van God die uit Jorwerd verdween? Zit er nog een esthetisch, wellicht zelfs een ethisch concept achter de actuele bouwkunst en de moderne landinrichting? Noemt Rijkswaterstaat de nieuwe viaducten terecht 'kunstwerken'? Of verdwijnt dit alles in het postmoderne besef dat er geen verbindende waarden meer zijn, de architectuur achterlatend met de enkele opdracht dat gebouwen vooral multifunctioneel moeten zijn? En efficiënt natuurlijk. En met parkeerfaciliteiten natuurlijk.

Ik spits die vraag toe op de architectuur en de ornamentiek van overheidsgebouwen. Welke esthetische en ethische ideeën zitten er achter en in de stadhuizen, de parlementsgebouwen en de ministeries? Of steekt daar niets achter? Ik kies dit thema op de eerste plaats omdat het CDA-verkiezingsprogramma 'Samenleven doe je niet alleen' er iets over zegt. Daar staat: "Bij de artistieke verfraaiing en inrichting van de publieke ruimte en in de architectuur van overheidsgebouwen dienen de waarden en normen, die aan de plurale samenleving ten grondslag liggen, tot uitdrukking te komen" (artikel 1.7.2). Door aldus te onderzoeken welke plek ethiek en esthetiek, die geïnspireerd worden door de christelijke levensovertuiging, innemen in de dominante politieke cultuur, kan tegelijk duidelijk worden welke positie de christen-democratie en haar drijvende waarden in het publieke debat innemen. Dat is een vraag die zich in de veranderde politieke verhoudingen, met een - óók de PvdA omvattende - grote liberale meerderheid in het parlement, de komende jaren nadrukkelijk zal blijven opdringen.

De Nederlandse cultuur

In het hierboven geciteerde programartikel is sprake van "de plurale samenle-

ving". In die term klinkt het besef door van een christelijke kerk die haar dominante positie langzamerhand heeft moeten prijsgeven. Die constatering is juist. Aan het begin van deze eeuw was 98 % van de bevolking lid van een kerk. Nu ongeveer 50 %. De vraag is echter hoe wij deze constatering interpreteren. Als het al het geval is dat geloof maatschappelijk en politiek minder relevant geworden is in onze samenleving, dan geldt dat niet alleen voor het christelijk geloof, maar ook andere religies en levensovertuigingen. De heersende cultuur wordt niet bepaald door een andere godsdienst, maar door de norm dat ieder zelf moet weten hoe hij wil leven en door een betrekkelijk geringe bereidheid zich daartoe aaneen te sluiten. En misschien is dat wel de juiste typering van de Nederlandse cultuur zoals die door de eeuwen heen al bestaat: een burgerlijke, egalitaire samenleving, gebaseerd op leven en laten leven. Een poldercultuur waarvan de wortels in de Middeleeuwen liggen in de gemeenschappelijke strijd tegen het water en tegen de vorsten, die tegen de plaatselijke gewoonten in hun regels kwamen stellen. Een cultuur van 'doe maar gewoon, dan doe je gek genoeg' die ook naar een zekere zelfvoldaanheid en gezapigheid neigt als in de welvaart is voorzien. Een cultuur die meer heil ziet in overleg en compromissen dan in revolutionaire omwentelingen of grootse idealen. Tolerantie binnenslands en neutraliteit in de buitenlandse politiek ter wille van de handelsbelangen is driehonderd jaar lang ons parool geweest. In het conflict tussen de koopman en de dominee, wint in Nederland de koopman. Zeg maar: Wim Kok. Aan het eind van de vorige eeuw, toen dus de meeste Nederlanders lid waren van een kerk, stelde Multatuli al: "als men hen die zich kerkelijk noemen uit gewoonte, of omdat hun ouders het waren, of omdat ze nu eenmaal tot de kerk behoorden, of omdat men toch iets moet zijn, of om 't voorbeeld voor de kinderen, of uit vrees voor wat anderen zouden zeggen, niet mee zou tellen, dan zou de meerderheid van de bevolking waarschijnlijk niet tot de kerk behoren". Hij voorspelde dat de tegenstanders van de kerk er niet veel mee zouden winnen als de kerk leeg zou lopen, want dat zou pas gebeuren als het mode werd en geen schade deed. Dat is precies wat we nu, honderd jaar later, zien gebeuren.

Mijn standpunt is dat de dominante positie van de kerk aan het begin van deze eeuw niet moet worden geromantiseerd. Zo'n romantisering speelt niet alleen de Rooms-Katholieke Kerk parten als het gaat om de Middeleeuwen, maar ook de Nederlandse Hervormde Kerk als het gaat om het Nederlandse verleden. Als wij vertrekken van de erkenning dat protestanten en katholieken iets minder dan de helft van de bevolking omvatten en zich niet als de enige cultuurdrager kunnen beschouwen, dan komen wij in een betere uitgangspositie voor onze bezinning op de cultuur als geheel en de rol van het christelijk geloof daarbinnen. De vraag is hoe de christelijke minderheid in een nog steeds plurale samenleving deze algemene cultuur kan beïnvloeden. Ik spits dat toe op de publieke cultuur zoals die tot uitdrukking komt in architectuur en ornamentiek van overheidsgebouwen.

Architectuur en ornamentiek van overheidsgebouwen

Op welke wijze werd en wordt in de architectuur en ornamentiek van overheidsgebouwen thans uitdrukking ge-

geven aan een moreel ideaal van de politiek en wat is het effect daarvan? Bij dit morele ideaal kan men denken aan de plichten van de politicus of de overheidsdienaar, de deugden waar hij zich aan dient te spiegelen, de plichten en rechten van de burger, de morele waarde van de politieke gemeenschap. Heeft Europa en hebben moderne staten nog zulke idealen? Kunnen zij nog wel iets tot uitdrukking brengen in hun architectuur en ornamentiek? Vroeger waren er in de politieke praktijk waarden, normen en deugden die aan de politicus, de ambtenaar en de burger, maar ook aan de kunstenaar en de architect appelleerden. Kunstenaars en architecten hebben in het verleden in opdracht kunstwerken en gebouwen geproduceerd die duidelijk expressies en verbeeldingen zijn van bepaalde waarden, normen en deugden.

Architectuur

Voor wat de architectuur betreft: als je door één van de oudere steden van ons land rijdt, valt het gemeentehuis zomaar op. Het gebouw drukt op één of andere manier uit dat hier de overheid zetelt. Het staat midden in de gemeente, meestal aan de hoofdweg of aan een plein. Het heeft een bordes en een balkon van waaraf de magistraat de bevolking kon toespreken en op Koninginnedag de aubade afnam. Meestal moet je een trapje op om in zo'n gemeentehuis naar binnen te gaan. Wie er binnen komt voelt zich onderdaan. Dat bedoelde die architectuur ook te zeggen. Niet alleen de gemeentehuizen waren onmiddellijk herkenbaar, dat gold ook gerechtgebouwen en banken. Gerechtsgebouwen waren herkenbare 'paleizen van justitie'. En bankgebouwen beoogden vertrouwen te vestigen: hun 'zware' architectuur probeerde solvabiliteit uit te drukken.

Laten wij nu eens de stap maken naar het heden. In het heden lijkt een moreel gestempelde opvatting van de overheid veel minder of niet te worden verbeeld in de architectuur van nieuwe overheidsgebouwen. Of zijn het juist andere normen en waarden? Bijvoorbeeld het nieuwe Haagse stadhuis op de hoek van de Kalvermarkt en het Spui staat nog wel midden in de stad, maar het valt met zijn witte uiterlijk niet te onderscheiden van een bankgebouw of het kantoor van een verzekeringsmaatschappij. Het heeft ook geen bordes. Wel is het gebouwd rond een forum, een plein, dat van verschillende kanten open toegankelijk is.

Ook het nieuwe Tweede Kamergebouw in Den Haag is nauwelijks meer als overheidsgebouw in traditionele zin te herkennen. De ingang aan het Plein, waar je voorheen langs monumentale rechterszetels de trappen moest bestijgen naar de Hoge Raad, verschilt niet herkenbaar meer van die van een gebouw als van bijvoorbeeld de Bijenkorf. Een imponerende architectuur is welbewust vermeden: je mag als burger niet het gevoel krijgen dat je als onderdaan naar binnen gaat. Het gebouw als geheel drukt vooral transparantie en doorzichtigheid uit. De architect en de bouwcommissie hebben de waarden 'openheid' en 'saamhorigheid' willen benadrukken. Ook door binnen en buiten tot één geheel te maken. De hemisfeer van de halfronde vergaderzaal valt ook van buitenaf te beleven.

Dat halfronde drukt op zichzelf ook een morele waarde uit, namelijk dat het in de politiek gaat om beraadslaging en compromis tussen partijen die geen van alle de meerderheid hebben. En niet om twee elkaar bestrijdende blokken,

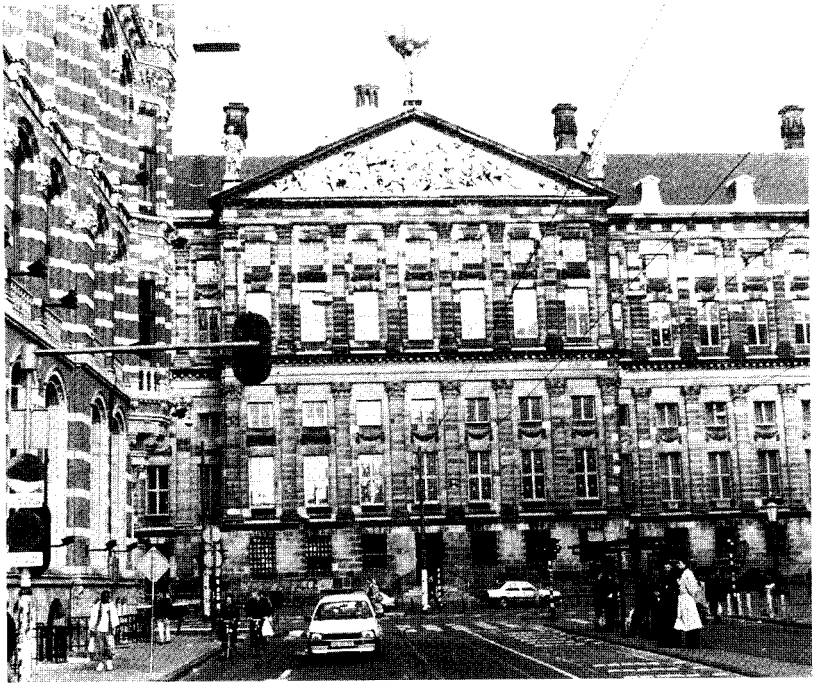
zoals in het Engelse Lagerhuis, waar het middenpad tussen *Labour* en *Conservatives* precies de maat heeft die nodig is om te zorgen dat iemand die zijn degen trekt, zijn tegenstander net niet kan raken. Dat Lagerhuis heeft, ook na de herbouw in 1945, bewust niet voldoende zitplaatsen gekregen: als het vol is bij belangrijke debatten moet een deel van de parlementariërs staan. Zo willen de Engelsen het: hun parlement is een plek waar levendig gedebatteerd wordt. Dikwijls drukken moderne overheidsgebouwen echter helemaal geen politieke waarden, normen en deugden meer uit, maar vooral efficiency. Zulke gebouwen laten in elk geval, héél Hollands, zien dat je hen goedkoop moet kunnen schoonhouden. Dat de 'Cemsto-norm' belangrijker is dan de publieke gerechtigheid. Of zij drukken uit dat er zoveel mogelijk ambtenaren per vierkante meter moeten worden gehuisvest. Het nieuwe Ministerie van Sociale Zaken in Den Haag werd althans om die reden door zijn eigen Arbeids-omstandigheden-inspectie afgekeurd. En waarom is het nieuwe Haagse stadhuis zo weinig als overheidsgebouw herkenbaar? Heeft dat ermee te maken dat het gebouw aanvankelijk door een pensioenfonds werd gebouwd en aan de gemeente Den Haag verhuurd of geleasd? Moest het ter wille van toekomstige verhuurbaarheid, als de gemeente er mogelijk ooit weer zou uit gaan, wel multifunctioneel zijn? Soms ook drukken zulke gebouwen efficiency uit in de vorm van zoveel mogelijk parkeerplaatsen voor auto's. De maten van de kamers en de gangen in het nieuwe Amsterdamse stadhuis werden bepaald door de eronder gelegen parkeergarage. Het drukt de 'heilige-koe-norm' uit in plaats van het standvastig, heldhaftig en vastberaden. Zulke gebouwen geven mijns inziens een verkeerde inspiratie af.

Dikwijls drukken moderne overheidsgebouwen helemaal geen politieke waarden, normen en deugden meer uit, maar vooral efficiency.

Wat opvalt uit deze voorbeelden is dat er een duidelijke samenhang kan worden gevonden tussen de heersende publieke moraal, of de afwezigheid daarvan, en de architectuur van overheidsgebouwen. Mijn conclusie is dat de traditionele overheidsopvatting in de architectuur van de nieuwe gebouwen niet meer is terug te vinden. De overheid presenteert zich niet meer uit de hoogte aan een burger die aangesproken wordt als onderdaan, maar als een open en transparante instelling die de burger aanspreekt op zijn gelijkheid. Op zichzelf hoeft dat geen verlies te zijn. De emancipatie van de burger in de laatste decennia uit de regenteske verhoudingen van de jaren vijftig en eerder kan best als winst beschouwd worden. Toch kun je je afvragen of dat voldoende is. Zou de erosie van het publieke gezag met zijn recente misstanden in de sfeer van politie en justitie en zijn gedoogbeleid ten opzichte van gedragingen die wettelijk verboden zijn, niet ook gekeerd moeten worden met een zekere nadruk op de waarden van de rechtsstaat en daarbinnen de christelijke gedachte dat de overheid het zwaard niet tevergeefs draagt? En zouden die waarden zich ook niet in de architectuur moeten kunnen uitdrukken?

Ornamentiek

Voor wat de ornamentiek van overheidsgebouwen betreft, is het klassieke voorbeeld in ons land het Paleis op de

Het paleis op de Dam in Amsterdam. *(foto ANP)*

Dam. Je kunt geen deur door of er hangt wel een moralistische zinspreuk boven. Het gebouw is vol met allegorische schilderijen en beeldhouwwerken, die deugden uitdrukken, die waarschuwen tegen corruptie. Daarnaast zijn er uiteraard de afbeeldingen die verhalen weergeven van de glorierijke daden en de macht van de regenten.

Maar er zijn veel meer voorbeelden. Zo hingen er in het oude Haagse Stadhuis aan de Javastraat tegeltableaus, waarop de kardinale deugden zijn weergegeven: wijsheid, rechtvaardigheid, gematigdheid en volharding. Zou naleving van die deugden niet voorkomen hebben dat de gemeente in de jaren tachtig de artikel 12-status heeft moeten aanvragen? En de gevel van het Ministerie van Defensie in Den Haag aan de Kalvermarkt wordt bekroond met een timpaan waarop de strofe uit het Wilhelmus staat: "Mijn schildt ende betrouwe zijt Ghij o God mijn Heer" op de gevelsteen. Nota bene! Dat was Mient-Jan Faber vast ontgaan in zijn strijd tegen de kruisraketten. We kunnen ook denken aan de tot dusver geslagen munten en gedrukte bankbiljetten met hun referentie naar stabiliteit en vertrouwen, al was het door de vorst af te beelden. Of kijk naar Albrecht Dürer, die in 1526 - negen jaar nadat Luther zijn stellingen aan de slotkapel van Wittenberg bevestigde - zijn 'Vier apostelen' aan de gemeenteraad van München aanbood, als een richtingwijzer naar het recht in verwarrende tijden.

Of kijk naar het twaalfde-eeuwse stadhuis van Siena met zijn muurschilderingen van de goede overheid,

Het nieuwe Stadhuis aan de Kalvermarkt/Spui te Den Haag. *(foto ANP)*

geflankeerd door niet alleen de kardinale, maar óók de theologale deugden van geloof, hoop en liefde. Ook die schilderingen kwamen tot stand in een tijd van grote onzekerheid: Siena groeide in enkele jaren uit van een klein Italiaans stadstaatje naar een stad met méér dan 100.000 inwoners. De stedelijke overheid had er behoefte aan de bevolking te disciplineren. Zij deed dat niet alleen door muurschilderingen, maar bijvoorbeeld ook door kloosters te vestigen in de nieuwe stadswijken, vanwaaruit onderwijs gegeven werd en de moraal van de burgerij beïnvloed. Interessant is ook de vergaderzaal van de Eerste Kamer. Er hangt een méér dan manshoog portret van Koning Willem II recht tegenover de tafel van de regering. Deze vorst, die een grondwetsherziening moest toestaan die hem zijn macht ontnam doordat zij de ministeriële verantwoordelijkheid tegenover het parlement instelde, wilde op die wijze in elk geval in de geest aanwezig zijn bij de beraadslagingen. En vanaf de plafondschildering kijken talloze zinnebeeldige figuren mee naar wat daar beneden besloten wordt. We zien in deze voorbeelden dat de overheden in het verleden uitbundig gebruik maakten van ornamentiek in overheidsgebouwen. Meestal gaat het om een combinatie van twee invalshoeken: moralistische waarschuwingen aan burgers en bestuurders en zelfverheerlijking van de machthebber en zijn volk. Zij vormen een zeker contrast met de kunstwerken die op initiatief van de burgerij tot stand komen. Denk aan het Wilhelmina-monument en dat van Drees in Den Haag, of aan de Dokwerker, Anne Frank en Wim Kan. Misschien is het wel tekenend dat de

overheden zich vaak geen raad wisten met de vraag waar zo'n monument te plaatsen. Ze staan dan ook dikwijls niet in de nabijheid van overheidsgebouwen. Duidt dit op een discrepantie in de interpretatie van de publieke moraal tussen de overheid en de burgers? Pasten zulke volkshelden niet in het beeld dat de overheden van zichzelf wilden vestigen? Dat geeft een aanwijzing voor minderheden in ons land voor hun poging om de algemene cultuur te beïnvloeden!

Kijken we ook hier eens naar het heden: ornamentiek is er in het nieuwe Haagse stadhuis niet meer. De tegeltableaus met kardinale deugden uit het oude stadhuis aan de Javastraat zijn in het nieuwe niet meer terug te vinden. Het oude stadhuis is verkocht aan een partybedrijf. Het gebouw ging van honorabel naar declarabel, kun je zeggen. In de raadszaal van het nieuwe stadhuis staat alleen nog een klein zwart kopje van de koningin. Haar zinspreuk "Je maintiendrai" ontbreekt, evenals elke verwijzing naar wat er nog gehandhaafd wordt.
Onze nieuwe Tweede Kamer heeft ook enkele kunstwerken. Zoals de monumentale bank op het voorplein van het gebouw met artikel 1 van de Grondwet - gelijke behandeling - erin gebeiteld. Het monument kwam tot stand als een soort restkeus nadat het oorspronkelijke ontwerp van Kounellis was afgewezen. Dit ontwerp behelsde een constructie van staal en kolen, die moest uitdrukken dat de democratie het resultaat was van met bloed, zweet en tranen verricht mensenwerk. Het bevatte uitdrukkelijk geen verwijzing naar God meer. Dat ontwerp stuitte bij de christelijke partijen om religieuze redenen op een veto en bij de andere partijen omdat de Hollandse cultuur veel meer door water wordt gestempeld dan door kolen en staal. In reactie daarop zijn de kleinere vergaderzalen in het Tweede Kamergebouw nu zo ingericht dat de plafonds wolkenlucht laten zien, dat de vloer bestaat uit rillen die aan zandstrand doen denken en dat de ramen zijn voorzien van verticale zonwering die het effect van regenachtig weer oproepen. Het speet de bouwcommissie dat zij er niet in geslaagd is ook water binnen de muren te brengen, bijvoorbeeld in de vorm van een fontein in de hal. Is dit de algemene Nederlandse cultuur waar wij het in de politiek nog over eens kunnen worden: Hollands weer in een gebouw dat vooral open en toegankelijk moet zijn en dus vooral gelijkheid uitdrukt? Met andere woorden: is dit niet de bovengenoemde Hollandse polderculture ten voeten uit? Maar er zijn nog twee kunstwerken in de nieuwe Tweede Kamer. Die drukken gelukkig méér uit dan het weer. Het ene is een erfenis van de Hoge Raad, die vóór de Kamer op die plek haar gebouw had. Het monument beeldt vier wetgevers uit, die onze rechtsorde hebben bepaald: Mozes, Solon, Justinianus en Napoleon. De joodse, de christelijke en de humanistische bronnen van het recht. Dat monument spreekt mij het meeste aan omdat het de wortels van onze plurale cultuur tot uitdrukking brengt. Deze kunst zégt iets over wat er in het gebouw moet gebeuren. Ethiek en esthetiek gaan er hand in hand op een doelgerichte wijze.

Het tweede kunstwerk hangt in de hal boven de roltrappen naar de vergaderzaal. Het is een betrekkelijk abstract 'mobile'. Interessant is dat op deze 'mobile' een spreuk staat, die door de koningin is geschreven. Zij heeft er ook

een kistje bij geschonken met twaalf appeltjes, die zij zelf gebeeldhouwd heeft. De twaalf appeltjes, de Rijksappel is symbool van vruchtbaarheid, representeren de twaalf provincies. Het is in de wereld het enige kunstwerk in een parlementsgebouw, waaraan de vorst zelf heeft meegewerkt. Onze koningin heeft ermee willen uitdrukken dat zij het parlement niet ziet als een volksvertegenwoordiging tegenóver de vorst, maar als de vertegenwoordiging van haar volk. De christelijk-historische politici Deetman en Beelaerts van Blokland, die het initiatief tot het kunstwerk namen, drukken er de zinspreuk 'God, Nederland en Oranje' mee uit.

Zien we in het nieuwe Kamergebouw dus door toeval (het 'Hoge Raad-monument') of door christelijk-historisch initiatief nog wel iets moreels terug in de ornamentiek, in veel andere nieuwe overheidsgebouwen en andere expressies van overheidsoptreden ontbreekt zulke inhoudelijke symboliek. Soms hangt er 'kunst' uit de contraprestatie, die met de publieke moraal niets van doen heeft. Soms is er kunst, die aangeschaft is om het gebouw te decoreren. Een pregnant voorbeeld vormt de besteding van de 1 % van de bouwsom die wettelijk verplicht aan kunst moet worden besteed, bij het nieuwe ministerie van Sociale Zaken achter het Haagse station Laan van Nieuw Oost Indië. Voor dat geld is een kunstenares ingeschakeld die een vijver heeft ontworpen met gekleurde palen erin. Op de vraag wat het verbeeldde, antwoordde zij dat zij er geen bedoeling in had gelegd, maar dat ieder er zelf zijn eigen betekenis aan kon geven. Ik heb daar tegenover wel eens geopperd dat men beter de Barmhartige Samaritaan had kunnen afbeelden. Het gaat immers om het Ministerie van Solidariteit, het ministerie van naastenliefde. Wat is er in een multiculturele samenleving dan indringender dan het beeld van een Palestijn die onthaast en met gevaar voor eigen leven een Jood helpt? Maar ja, dat kan niet, want dat is christelijk, zo luidt de eerste reactie als je zoiets oppert.

En als er wel iets wordt verbeeld gaat het om functionele waarden. Zo staan op de bankbiljetten van de Euro bruggen afgebeeld. Dat is natuurlijk positief bedoeld, maar critici merken terecht op dat dit nogal mager is. Is er geen Europees rechtsbewustzijn, gebaseerd op mensenrechten en democratie, dat zich laat uitdrukken? Het ging Europa toch niet alleen om vrij verkeer van goederen, personen en kapitaal, maar vooral om het voorkomen van nieuwe oorlogen?

Mijn conclusie luidt dat in de ornamentiek van nieuwe overheidsgebouwen de christelijk en humanistisch geïnspireerde publieke moraal in de vorm van

De Dokwerker in Amsterdam. (foto ANP)

kardinale en theologale deugden niet meer is terug te vinden. De vraag is welke normen, waarden en deugden daarvoor in de plaats komen. Dat lijkt alleen nog maar gelijkheid te zijn. En net als in de architectuur is ook hier de vraag of kunstwerken nog wel fungeren als morele verbeeldingen of dat zij zijn teruggebracht tot louter decoratie. Zoals de wandtapijten in de nieuwe vergaderzaal van de Tweede Kamer en de door het Hollandse klimaat geïnspireerde aankleding van de kleinere vergaderzalen.

Het dominante morele repertoire

Waardoor wordt het dominante politieke waarden-, normen- en deugdenrepertoire, dat de programma's van eisen voor architecten en kunstenaars vaststelt, bepaald. Wat zijn de bronnen van waaruit de politieke cultuur wordt gevoed? Op de eerste plaats lijkt het te worden bepaald door de 'minimale moraal' van het liberalisme, welke de 'brede' moraal wil overlaten aan individuen, die elkaar bij de uitoefening van hun morele preferenties niet mogen schaden en waartoe de markt als het beste allocatiemechanisme wordt beschouwd. Uitgedrukt in waarden: vrijheid en gelijkheid, die in optimale combinatie rechtsom (via de VVD) of linksom (via de PvdA) tot rechtvaardigheid moeten leiden. Rechtvaardigheid vooral opgevat als een verdelingsmechanisme van collectieve goederen over individuen en niet als gerechtigheid: het naar hun kwalitatieve eigenheid tot hun recht komen van de samenleving en de verschillende sectoren, gemeenschappen en instituties daarbinnen. Andere waarden dan vrijheid en gelijkheid acht men daarbij niet nodig en hoeven dus ook niet gesymboliseerd te worden. Maar het blijft staan dat het wel waarden zijn, zij het in deze minimale moraalvorm. Liberalen verwijzen dan ook graag naar het Monument op de Dam als het symbool van de vrijheid. En de overgebleven echte socialisten vind je nog wel bij de Dokwerker en het Troelstramonument in Den Haag.

Op de tweede plaats lijkt het dominante repertoire bepaald te worden door het pragmatisme en het postmodernisme. Voor beide geldt dat Grote Verhalen hebben afgedaan en dat politieke vraagstukken onbevangen, dat wil zeggen niet 'belast' door levens- of wereldbeschouwelijke tradities, tegemoet moeten worden getreden. De momentane betrokkenen beslissen vervolgens samen, vandaar de voorkeur voor het referendum, over de oplossing. Waarden, normen en deugden mogen niet door een gemeenschappelijke traditie worden aangereikt. Het goede wordt telkens opnieuw bij meerderheid 'uitgevonden'. Een bindende moraal kan niet bestaan, er is alleen esthetiek, geen ethiek. In de-ze optiek bestaat veel sympathie voor de idee dat het algemeen belang niet moreel kan worden gedefinieerd en dat de plek van de macht 'leeg' is. Het belangrijkste vereiste is dan dat hij toegankelijk en controleerbaar is voor alle, gelijke burgers. Op de derde plaats lijken beide opvattingen, die van een 'minimale moraal' en van een postmoderne 'lege' plek van de macht, alle ruimte te scheppen voor niet-, of minder politieke waarden,

Tezamen vormen liberalisme, postmodernisme en bureaucratische efficiency het dominante morele repertoire in het publieke domein.

normen en deugden, zoals financiële efficiency en esthetische aangenaamheid. Tezamen vormen liberalisme, postmodernisme en bureaucratische efficiency het dominante morele repertoire in het publieke domein. Zij bepalen niet alleen de wetgeving en het beleid, maar ook de architectuur en ornamentiek van overheidsgebouwen.

Het noodzakelijke morele repertoire

Maar kan de plek van de macht wel moreel 'leeg' zijn? Is niet elke opvatting van de macht zelf ook een bepaalde morele interpretatie? Mijn antwoord luidt bevestigend. De plek van de macht krijgt de vorm, die past bij de morele traditie die haar interpretatie ingang weet te doen vinden. In die zin leven we nu onder de dominantie van twee bepaalde interpretaties van de plek van de macht: de liberale en de postmoderne. Het totale mogelijke politieke waarden-, normen- en deugdenreservoir bevat ook nog andere opties. Welke waarden, normen en deugden worden weggedrukt door het heersende repertoire? In elk geval komen de waarden gerechtigheid, solidariteit, rentmeesterschap/duurzaamheid, betrouwbaarheid, onkreukbaarheid en gespreide verantwoordelijkheid er niet in voor. De waarden van de christelijke politieke traditie, maar gelukkig ook van andere politieke stromingen. De christen-democratie staat daarin niet alleen, er valt te zoeken naar een overlappende consensus voor de publieke moraal.

Bovendien laat zich de vraag stellen of het dominante repertoire wel zelfdragend is. Veronderstelt het om zelf te kunnen functioneren niet bepaalde waarden, normen en deugden, zonder dat het die uitdrukkelijk benoemt? Dienen burgers ter wille van de liberale en pragmatisch/postmoderne democratie niet bereid te zijn om hun eigen belang ondergeschikt te maken aan de rechtvaardige verdeling van vrijheid en gelijkheid? Waarom zouden zij dat doen? Vooral als zij tot de sterkeren behoren? Is individueel welbegrepen eigenbelang daartoe voldoende, of is er gemeenschapszin nodig? Kan zo'n gemeenschapszin zonder religieuze of wereldbeschouwelijke, in elk geval transcendente, inspiratie, al is het maar die van de Aristotelische kardinale deugden? Ik meen van niet. Bolkestein had gelijk toen hij zei dat onze beschaving gebaseerd is op christelijk geloof en humanisme en dat het VVD-beginselprogramma dat ten onrechte geschrapt heeft, maar zijn partij wilde hem daarin beslist niet volgen. Zij meent dat de liberale moraal zelfdragend is, een standpunt dat in de wijsgerige ethiek op wetenschappelijke gronden verworpen wordt. Dat geldt ook voor het postmodernisme. Het veronderstelt acceptatie van de ander als gelijkwaardige gesprekspartner, waartegen geen geweld gebruikt wordt. Maar die veronderstelling is geen natuurgegeven, zij berust op een moreel gevormd mensbeeld, dat teruggaat op joodse traditie (Levinas), christelijk geloof en humanisme.

Mijn standpunt luidt dat er nog andere waarden, normen en deugden nodig zijn dan die welke thans verbeeld worden. Die andere waarden, normen en deugden zijn niet alleen een alternatief, zij lijken zelfs noodzakelijk, willen wij de sociale en ecologische, democratische rechtsstaat behouden zoals die in de afgelopen eeuwen is opgebouwd. Als het waar is dat kunstzinnige en architectonische verbeelding van waarden, normen en deugden een construc-

tieve rol speelt in de internalisatie van de publieke moraal, dan is het van belang om bij actuele vormgeving van overheidsgebouwen ten eerste welbewust een bepaalde, weloverwogen moraal aan de programs van eisen voor architect en kunstenaar ten grondslag te leggen en ten tweede deze moraal niet te beperken tot de overlappende consensus tussen de liberale en pragmatisch/postmoderne tradities, maar daar uitdrukkelijk ook de christelijke traditie in te betrekken.
Een parlement - de naam zegt het - is gebaseerd op de deugd dat je machtsconflicten probeert te beslechten via praten en niet via geweld. Teneinde de macht in dienst te stellen van de gerechtigheid, de vrijheid, de gelijkheid, de solidariteit en de duurzaamheid. Die plek is niet moreel neutraal of leeg. In de zestiende eeuw - toen het Stadhuis op de Dam werd gebouwd - en in de jaren tussen de beide wereldoorlogen - toen de tegeltableaus in het oude Haagse stadhuis werden gemaakt - was men zich daarvan, anders dan wij, zéér bewust. De vraag is of wij het zonder dit bewustzijn kunnen stellen en kunnen volstaan met de roze wolk van het *happy consumer citizenship*.

Waarom niet de wandtapijten in 's lands vergaderzaal vervangen door panelen waarop kunstenaars ook de positieve deugden verbeelden die de hedendaagse politiek behoeft? Zoals de norm van de onkreukbaarheid, die nota bene niet vanzelf sprak maar opnieuw door de ministeriële adviseurs Franken en Julsingha moest worden herbevestigd in het debat over procureur-generaal Steenhuis. Zoals de norm van de duurzaamheid, die nu eindelijk eens het Nederlandse milieubeleid echt moet gaan bepalen. Zoals de norm van het correct informeren van het parlement, die door de staatssecretarissen Schmitz en Patijn met voeten werd getreden toen zij weigerden af te treden in het Iraanse asielzoekersdebat. Zoals de norm van de gerechtigheid, die volgens psalm 72 eist dat de overheid de onderdrukkers van de armen neerslaat en weduwen en wezen beschermt. Zou het parlement zich daarmee niet beter kunnen omringen dan met gedecoreerde leegte?

Dr. C. J. Klop is adjunct-directeur van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA

INHOUD

Introductie
Drs. M. Jansen en drs. T.A. Krijger 254-255

Positie CDA: Feiten en cijfers

Christen-democratie ten onder in drijfzand?
Drs. F. Fennema 258-262

Moet het CDA verder als niet-christelijke partij?
Dr. A. Need 263-269

Vernieuwing van de partij

Streven naar christen-democratische kwaliteitspolitiek
Mr. drs. H.P. Kip 272-277

Omslag van identiteit en imago, een praktijkvoorbeeld
A.J.M. van den Biggelaar 278-281

Vernieuwing uitbouwen
J.J.M. Helgers 282-286

De positionering van het CDA in het politieke krachtenveld

Het CDA tussen links en rechts
Dr. P. Dekker 289-294

De macht van het idee
Drs. C.P. Versteegh 295-301

Waarheen gaat de stoet?
Drs.J.S.J. Hillen 302-308

Ontwikkelingen in EVP waarschuwing voor CDA
Drs. A.M. Oostlander 309-313

Hervorming van de christen-democratie
Prof. dr. E.M.H. Hirsch Ballin 314-321

Het sociaal tekort: waar zijn de zachtmoedigen?
Prof. dr. E.H.L. Brugmans 322-326

Werk, werk en nog eens werk: naar een "24-uurs arbeidsparticipatie"
Prof. dr. L.L.G. Soete 327-331

CDA-gezinsbeleid: Kiezen en delen
Mw. H. Crul-Van Brussel 332-338

Het machtsverval van het CDA is structureel
Prof. dr. C.J. van Kersbergen 339-344

CPB-rekenmodellen verwijtbaar ondeugdelijk
Prof. dr. H.A.A. Verbon 345-349

Partij, persoon of principe?
Drs. M.A.M. Wöltgens 350-353

Politieke marketing, communicatie van waarden en engagement

Over de Waarde van Waarden
G. Eilander 356-360

Waarden en normen, de KRO en het CDA
Mw. I. van der Ouderaa 361-366

De Rabobank, een bank midden in de samenleving
Drs. J.G.H. van Schaik 367-371

Een strategische verkenning
Drs. J.W.P. Wits 372-383

Slotbeschouwing

Slotbeschouwing
Dr. A. Klink 386-397

Gecombineerd september/oktobernummer
De eerstvolgende uitgave van Christen-Democratische Verkenningen is het gecombineerde september/oktobernummer. Dit verschijnt op zaterdag 3 oktober aanstaande.

Introductie

De zomernummers van Christen Democratische Verkenningen staan traditiegetrouw in het teken van één actueel onderwerp. In 1996 was dat het familie- en gezinsbeleid en vorig jaar het thema duurzaamheid.

Het zomernummer van dit jaar heeft als titel *Durven kiezen. Het CDA na 6 mei 1998.* Een juiste titel gezien de rode draad van de meer dan twintig bijdragen. Uit de artikelen kan in ieder geval één conclusie getrokken worden: het CDA heeft een zwak politiek profiel. Na een tweede opeenvolgende nederlaag bij de Tweede Kamerverkiezingen kan verheldering van het politieke profiel niet langer uit de weg worden gegaan. Daartoe moeten moeilijke keuzes worden gemaakt waarvoor moed nodig is.

Doel analyse

Doel van de analyse in dit nummer is om een onderscheid te maken tussen structurele en incidentele oorzaken van de verslechterende positie van het CDA.

Dat is bepaald geen eenvoudige opgave. Opvallend is dat binnen het CDA graag op incidentele oorzaken gewezen wordt (dat is veilig), terwijl de buitenwacht - vaak met enige gretigheid - meer geneigd is de structurele kanten te belichten. Zo wijst het CDA op de ongelukkig gekozen kleur van de posters of de nog te kort ingewerkte lijsttrekker en zien buitenstaanders niets anders dan het zoveelste bewijs van de zich doorzettende secularisatie.

Diagnoses en oplossingen

In dit zomernummer reiken auteurs van binnen en buiten het CDA diagnoses en oplossingen aan. De artikelen zijn ondergebracht in vier blokken.

In het eerste blok staan de feiten en de cijfers centraal. Dit omdat het belangrijk is de feiten goed onder ogen te zien:

1) In acht jaar tijd is de aanhang van het CDA bijna gehalveerd: een verlies van bijna 1,2 miljoen stemmen.
2) Bovendien stemt de meerderheid van de christenen in Nederland niet meer op het CDA.

Onderscheid maken tussen structurele en incidentele oorzaken van de verslechterende positie van het CDA.

Het tweede blok is gewijd aan de vernieuwing van de partij. In de afgelopen jaren heeft het CDA aan partijvernieuwing gedaan: de fractie is vernieuwd, ook inhoudelijk zijn er interessante dingen gebeurd. Wat is er in de komende jaren nog meer nodig?

In het derde blok wordt uitvoerig ingegaan op de positionering van het CDA in het politieke krachtenveld. Dit blok vormt het hart van dit nummer. Moeilijke vragen worden niet uit de weg gegaan. Moet het CDA verder als niet-christelijke partij? Kan de partij zich onttrekken aan de links-rechts-tegenstelling? Wat zijn politieke thema's die typisch bij het CDA horen? Is het CDA een christelijk-sociale of sociaal-conservatieve partij? Durft het CDA, door op gevoelige punten nieuwe standpunten in te nemen, openlijk te kiezen voor het uitbreken naar nieuwe kiezersgroepen? Welke nieuwe coalities zouden moeten worden aangegaan?

Leren van ervaringen van Rabobank, KRO en Stichting Natuur en Milieu.

In het vierde blok wordt aandacht besteed aan de manier waarop het CDA zijn boodschap aan de kiezers dient te communiceren. Wat dat betreft kan het CDA leren van de ervaringen van de Rabobank, de KRO en de Stichting Natuur en Milieu. Deze organisaties hebben met het oog op de veranderende samenleving reeds een proces van herbezinning doorgemaakt. Deze ervaringen worden eveneens in dit nummer beschreven.
Het nummer sluit af met een slotbeschouwing door redactielid Ab Klink.

Voorzet voor principiële discussie

Wij hopen dat dit zomernummer een goede voorzet is voor een expliciete principiële discussie over de positionering van het CDA in de komende jaren. Jaap de Hoop Scheffer heeft toegezegd in één van de volgende CDV-nummers te zullen reageren op dit zomernummer.

Namens de twee andere leden van de kernredactie, Jan Willem Wits en Friso Fennema, danken wij de kunstenares Karin Voogd en de vormgeefster Bertine Colssen voor hun creatieve bijdrage en wensen wij u veel plezier bij het lezen van dit zomernummer.

Drs. M. Jansen en drs. T.A. Krijger

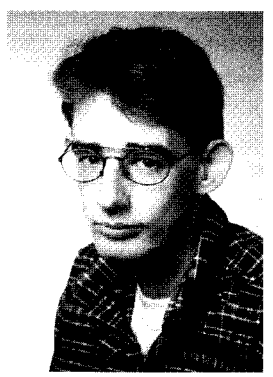

INTEGRATIE
DESINTEGRATIE
onze relatie?

Positie CDA: Feiten en cijfers

Christen-democratie ten onder in drijfzand?

Woensdag 6 mei betekende een bittere pil voor het CDA. Voor het eerst in de parlementaire geschiedenis kwam de christen-democratie onder de 30 zetels terecht, en tegelijk was het een novum dat het CDA twee concurrenten voor moest laten gaan. Was de CDA-campagne in al haar facetten de schuldige of heeft de paarse successtory het CDA vijf zetels dieper het moeras in geduwd? Of, liggen de oorzaken misschien op een fundamenteler vlak?

Dit artikel en dit zomernummer zullen op deze prangende vragen waarschijnlijk geen sluitende antwoorden geven, maar het kan geen kwaad als politieke partij na te denken over de eigen positie in de samenleving. Nooit niet, maar zeker niet nadat de christen-democratische stroming in acht jaar tijd bijna is gehalveerd.

Drs. F. Fennema

Een serieuze politieke partij zal zich bij iedere verkiezing eigenlijk behoren te bezinnen. Bij teleurstellende uitslagen is de noodzaak evident, maar ook na goede resultaten is het zinnig, aangezien dan de wet van de remmende voorsprong en de metaalmoeheid loert. Een grondige analyse van de verkiezingsperiode kan ons veel leren over de maatschappij, het electoraat, en de partij, en zou daarmee het vertrekpunt moeten zijn voor de komende perioden. Elementen die aan de orde zouden moeten komen zijn structurele trends in het electoraat (vergrijzing, opleidingsniveau, waardenoriëntaties etc.); de omstandigheden van de verkiezingen (economie, opstelling concurrenten, incidenten); strategie (thema-keuze, lijsttrekker, steer); en tactiek (aangewende instrumenten). Helaas is het gebruikelijk dat *'decision-makers'* niet staan te springen om dergelijke exercities. Angst is de reden, maar ontkenning van de problematiek zal nimmer leiden tot het vinden van de juiste weg.

Het CDA heeft na 6 mei toch maar wel besloten een werkgroep in te stellen - de werkgroep Groenendijk-, die het verkiezingsproces zou moeten evalu-

eren. Spijtig genoeg wilde (mocht?) deze groep niet ingaan op de fundamentele vragen, maar werden enkel tactische aspecten aangeroerd. Het commentaar van het Algemeen Dagblad stelde op 16 juli terecht dat als in het rapport geconstateerd wordt dat het CDA nieuwe jonge kiezersgroepen moet aantrekken het onzinnig is voor het overige slechts te praten over zaken als de kleur van affiches. Alsof beslissingen op dat niveau zouden leiden tot een verlies van 1,2 miljoen stemmers in acht jaar. Overigens heeft de werkgroep natuurlijk gelijk dat de esthetisch zeer fraaie affiches niet voldeden aan de belangrijkste communicatieve doelstelling: herkenbaarheid van boodschap en zender. Het blijft merkwaardig dat waar bijna iedere reclamefolder vooraf wordt getest, het CDA dergelijke dure promotionele middelen zonder *pre-testing* naar het front stuurt.

De vragen waar het echt om gaat zijn echter van een andere orde. Wat is de positie en het bestaansrecht van het CDA in deze veranderde samenleving? Is de nieuwe koers uit *'Nieuwe wegen, vaste waarden'* levensvatbaar? Was de themakeuze en -uitwerking in de campagne in het licht van *'Nieuwe wegen, vaste waarden'* herkenbaar? Past de lijsttrekker bij de verkozen steer en thema's? Misschien kan een deel van deze vragen snel afgehandeld worden, gerechtvaardigd zijn ze zeker om toekomstige valkuilen het hoofd te bieden. Om de *'sense of urgency'* aan te geven hieronder enkele cijfermatige gegevens.

Woensdag 6 mei 1998 bleek 18,4% van de Nederlandse stemmers het CDA te steunen. Een historisch dieptepunt en 3,8% minder dan in 1994. Bij de verkiezingen van 1965 behaalden de voorgangers van het CDA nog 51% van de stemmen. In 33 jaar verloor de christen-democratie dus 33% van de achterban. Dat heeft niets te maken met lijsttrekkers of partijbeleid, de oorzaak ligt in structurele veranderingen in de samenleving. De belangrijkste trend van de Nederlandse politiek in de laatste decennia is daarmee overduidelijk de neergang van de christen-democratie. Een tweede structurele lijn is de stabiliteit van de sociaal-democratie. Net als het CDA heeft de PvdA te maken met een in grootte afnemende groep van traditionele kiezers: de klassieke arbeiders. Anders dan de christen-democratische partijen slagen de sociaal-democratische partijen in Europa er blijkbaar wel in hun traditionele argumenten aan te passen aan de veranderde samenleving. Ongekende winnaars van de tijdgeest zijn de liberalen. De VVD groeit gestaag en ook D66 bouwt aan een groter kernelectoraat. Ter illustratie: het slechte resultaat van D66 in 1998 is nog altijd beter dan de uitslagen die Hans van Mierlo in de jaren '80 behaalde.

Het CDA is groot geworden door twee structurele factoren:

1. als vertegenwoordiger van het religieus georiënteerde deel van het electoraat;
2. door als redelijk alternatief tussen de elkaar uitsluitende polen kapitaal en arbeid te fungeren.

Als naar de religie in Nederland wordt gekeken valt te constateren dat sinds de Tweede Wereldoorlog ontkerkelijking en deconfessionalisering in een rap tempo voortgaan. Ontkerkelijking is de afname van het aantal kerkelijke leden. Uit het rapport *God in Nederland* (1997) valt op te maken dat de kerken in de afgelopen 30 jaar 20% van de leden hebben ingeleverd. Hoewel het tempo van

de ontkerkelijking afneemt verliezen de kerken nog steeds per jaar 100.000 zielen. Confessionalisering is de mate van religieus stemgedrag. In het verzuilde tijdperk gingen kerkleden naar christelijke scholen, waren lid van christelijke vakbonden en stemden uiteraard op christelijke partijen. Ter illustratie: in 1956 koos 95% van de Katholieken voor de KVP; 93% van de Gereformeerden voor een confessionele partij, alleen de Hervormden vielen met een percentage van 63% een beetje uit de toon. Bij de verkiezingen in 1994 lagen die cijfers op respectievelijk 53%; 52% en 43%. Op 6 mei heeft die daling zich met enkele procenten doorgezet. De Nijmeegse onderzoeker Eisinga (1998) concludeerde dat de teloorgang van de christen-democratie voor tweederde is toe te schrijven aan deconfessionalisering en voor eenderde aan ontkerkelijking.

De afnemende loyaliteit van de kerkelijke kiezers heeft ertoe geleid dat het CDA na 1998 in geen enkele provincie meer de grootste partij is. Zelfs in de oude machtsbolwerken Limburg en Brabant zijn PvdA en VVD het CDA voorbij gestoken. Het zuidelijk verlies is waarschijnlijk voor een belangrijk deel terug te voeren op de teruggang van het CDA in het katholieke segment: van 40% naar 34%. De PvdA maakte onder de katholieken een opmerkelijke sprong voorwaarts van 18% naar 29%.

De processen van ontkerkelijking en deconfessionalisering gaan nog immer voort en zullen de traditionele CDA-achterban in de komende jaren verder doen afkalven. Waar de PvdA het verlies in de traditionele arbeidersgroepen compenseert in de middengroepen is de aantrekkingskracht van het CDA op andere dan kerkelijke groepen nihil. In het gebied der niet-gelovigen wist het CDA bij de meest recente verkiezingen slechts 4% aan te spreken. Hoewel het CDA zichzelf niet typeert als een kerkelijke partij, blijkt uit imago-onderzoek dat de kiezers dat wel doen. De christelijke associatie bij het CDA vormt voor veel niet-gelovigen een onoverkomelijke drempel.

Simpel gezegd komt het er op neer dat de vijver waarin het CDA vist krimpende is, en dat de vis daarin steeds ongevoeliger wordt voor het aas. Als het CDA er niet in slaagt via een verversing van zijn argumenten en imago nieuwe kiezersgroepen aan te spreken komt binnen vijftien jaar de grens van 20 zetels in zicht.

Wanneer traditionele achterbannen slinken wordt de aantrekkingskracht op andere groepen, en zwevende kiezers van groter belang. De anti-polen kapitaal (VVD) en arbeid (PvdA) zijn naar elkaar toe gekropen, waardoor het CDA niet meer het enige alternatief is. Ook de opkomst van D66 speelt hierbij een rol. Kiezers sluiten steeds minder partijen uit. Een overstap van de PvdA

Tabel 1: Maximaal potentieel electoraat, 1989-1994

	1989	1994
CDA	48%	46
PvdA	46	53
VVD	32	45
D66	43	56
GroenL.	27	33

naar de VVD kan men tegenwoordig zonder schaamte in het openbaar verdedigen.
Het belangrijkste bewijs daarvoor is een toename van het 'maximaal potentieel electoraat' dat een partij heeft. Het potentieel electoraat zijn de kiezers die aangeven dat partij 'x' een redelijke kans maakt op zijn stem. Voor steeds meer mensen komen meer dan één partij in aanmerking, zie tabel 1.

Vier van de vijf grootste politieke partijen vertonen een groei van het potentiële electoraat. Enkel het CDA laat een neergaande lijn zien. Dat de in de tabel weergegeven daling niet eenmalig was laat het jaar 1984 zien, waarin het CDA nog een potentieel electoraat van 54% bezat.

Het CDA mag dan ideologisch misschien een middenpartij zijn, electoraal is dat niet het geval. De achterban van het CDA is van de grote partijen het meest scherp afgebakend. De aantrekkingskracht op de overige delen van het electoraat zijn daardoor zeer gering. Enigszins gechargeerd is de achterban van het CDA gelovig, laag opgeleid, oud en woonachtig buiten de (middel)grote steden. Deze eenzijdige opbouw van het CDA-electoraat herbergt een aantal gevaren in zich. Het gelovige aspect is reeds behandeld, daarnaast kan op termijn het ontbreken van een stevige basis in hoger opgeleide segmenten het intellectuele debat in de partij doen opdrogen. Het absolute aantal te verdienen stemmen in de (middel)grote steden is onevenredig groot, en zal door de ontvolking van het platteland alleen nog maar toenemen. Na de grote klap in 1994 in de grote steden is het CDA daar nu 2,5% verder teruggezakt. Dat betekent dat het CDA in sommige grote steden bijna geminimaliseerd is. Neem Amsterdam, waar omgerekend naar gemeenteraadsverkiezingen het CDA in enkele deelraden niet eens de kiesdrempel meer zou halen. Van minstens zo groot belang is de vergrijzing van de CDA-achterban. Vier jaar geleden verloor het CDA de helft van de steun onder de jongste kiezers. Daar werd nu niets van teruggewonnen -het positieve is dat er ook niet verder werd verloren-, daarentegen vielen de grootste klappen op 6 mei in de categorie 35-49-jarigen. Het gevolg is dat het CDA-electoraat voor bijna de helft bestaat uit 50-plussers. De vergrijsde achterban houdt in dat het CDA bij iedere verkiezing ongeveer 1,5 zetel letterlijk ziet afsterven. Wil het CDA overleven dan zal het nieuwe jonge kiezerssegmenten moeten aanboren. Daar liggen mogelijkheden, want, uit onderzoek dat aangehaald werd in diverse artikelen in HP/De Tijd en Trouw in de campagneperiode valt op te maken dat de christen-democratische inhoud goed valt bij een grote groep jonge mensen. De zogenaamde 'zorgzaam post-materialistische' personen, jong en hoog-opgeleid, zouden collectivistisch; op de menselijke maat; en immaterieel ingesteld zijn. Tevens speelt in dit segment de combinatie van arbeid en zorg meer dan gemiddeld. Deze groep zou in hoge mate ontvankelijk zijn voor de inhoud van *'Nieuwe wegen, vaste waarden'* en het verkiezingsprogram *Samenleven doe je niet alleen*. Enkel het imago van het CDA, oubollig; conservatief; kerks, is voor hen een brug te ver om de aanwezige sympathie om te zetten in een stem.

De werkgroep-Groenendijk concludeert dat het aanpakken van het imagoprobleem in de zojuist beschreven

groep dé opdracht van het CDA voor de toekomst is. Dat wist het CDA echter al ver voor de verkiezingen, des te opmerkelijker is het dat die wetenschap in de campagneperiode werd vergeten. Hoewel vergeten, in het campagnehandboek *'Campagnevoeren doe je niet alleen'* worden bewust vier levensstijlsegmenten tot doelgroep aangemerkt, maar niet het broodnodige levensbloed van de toekomst: de post-materialisten. Een imago opbouwen duurt jaren, eentje afbreken enkele uren. Geloofwaardigheid en consistentie zijn de belangrijkste deugden in de politieke arena. Het kan niet zo zijn dat het CDA die basisregels niet onder de knie heeft. Waarom werd dan in de campagne een andere keuze gemaakt ten aanzien van nieuwe groepen, en waarom straalde de campagne niet hetzelfde uit als de voorgaande drie jaar? Na *'Nieuwe wegen, vaste waarden'* steeg de stemkans in de genoemde nieuwe kiezersgroepen. Onder meer door een socialer profiel, meer nadruk op het milieu (het ter discussie stellen van het concept Nederland Distributieland en de auto), en het thema gezin. Veel kiezers raakten geïnteresseerd, maar door de korte tijdspanne bleef de twijfel over de oprechtheid van de omslag. Hoe is het aloude verwijt 'links lullen, rechts doen' beter recht te doen dan door in de periode waar het op aankomt -de verkiezingscampagne- terug te vallen op oude reflexen. Mainport Rotterdam stond weer recht overeind; Schiphol moest toch maar gewoon uitgebreid worden om de vakantievluchten niet in gevaar te brengen; de auto werd weer de heilige koe; en de harde woorden richting asielzoekers en daarvoor richting de kerken met betrekking tot het kerkasiel deden het sociale profiel geen goed. Ondanks de eerste wethouder voor gezinszaken liet het CDA in de campagne de gezinsminister en het thema arbeid en zorg links liggen. Mogelijk ingegeven door de voor de geloofwaardigheid dodelijke verwikkelingen rond het wettelijk recht op deeltijdarbeid.

De christen-democratie in Nederland - eigenlijk heel Europa- staat onder druk. Niet vanwege slechte kandidaten of een zwak program, maar door fundamentele ontwikkelingen in de samenleving. Het CDA zal moeten erkennen dat brons momenteel het hoogst haalbare is, en vanuit dat besef moeten zoeken naar een weg terug, omhoog. Daarbij staat de inhoud niet ter discussie. *'Nieuwe wegen, vaste waarden'* biedt immers meer dan genoeg aanknopingspunten. Wel zal het CDA zijn argumenten; de cultuur en uitstraling; de keuze van de thema's; de concrete handelingen en beeldbepalende personen tot een eenheid moeten smeden om de tak te grijpen die het CDA uit het drijfzand kan redden. De eerste stap daartoe is een grondige oriëntatie van waar het CDA nu staat, en een eerlijke beantwoording van de echte vragen betreffende de campagne. Laat dit zomernummer daartoe de aftrap geven, waarna de bal bij de partij komt te liggen. Het CDA is nog vitaal genoeg om de tak van de redding, bestaande uit jonge nieuwe kiezersgroepen, te pakken. Maar, waak voor een oude dikke makkelijk te pakken tak. Deze wordt bijeen gehouden door oude imago-elementen en vaste reflexen, en zal bij een volgende aanraking afknappen en het drijfzand haar verzwelgende werking laten verrichten.

Drs. F. Fennema is communicatie-adviseur bij Schoep en Van der Tooren Communicatie Consultancy.

Moet het CDA verder als niet-christelijke partij?

Het secularisatieproces in ons land zet zich onverminderd voort. Dit bleek onder meer uit een recent groot onderzoek dat resulteerde in het boek 'God in Nederland'. Dit secularisatieproces is voor het CDA niet zonder gevolgen gebleven. Maar wat zijn nu precies die gevolgen? En welke mogelijke toekomststrategieën zijn er voor het CDA te ontwikkelen? Moet het CDA nu wel of niet het confessionele karakter handhaven?

In het begin van deze eeuw was in Nederland het aantal buitenkerkelijken verwaarloosbaar klein. Sinds die tijd nam de onkerkelijkheid in ons land toe, en dit proces van secularisering versnelde nog eens vanaf de jaren zestig. Al snel begonnen sociologen zich bezig te houden met dit verschijnsel: aan het begin van de jaren dertig verscheen de eerste studie over de onkerkelijkheid in Nederland[1]. In 1966 deed het weekblad *Margriet* verslag van het eerste grootschalige onderzoek naar geloof en kerk in Nederland. Dit onderzoek werd in 1979 herhaald door journalisten van het weekblad *De Tijd*, en in 1996 nam de redactie van RKK/KRO programma *Kruispunt-tv* het initiatief om dit onderzoek nogmaals te herhalen. In 1997 verscheen het boek *God in Nederland 1966-1996*[2]. In dit boek worden bovengenoemde drie onderzoeken naar het kerkelijke leven in Nederland vergeleken. De belangrijkste conclusies uit *God in Nederland* zijn dat de betrokkenheid van de Nederlanders op het kerkelijke leven geringer is geworden, dat de traditionele christelijke godsdienstigheid is verzwakt en dat ook de betekenis van de kerken en de christelijke godsdienst voor het leven en samenleven van de Nederlanders is afgenomen.

Dr. A. Need

Dat dit secularisatieproces niet zonder gevolgen is gebleven voor de grootste christelijke politieke partij in Nederland hebben de recente verkiezingen uitgewezen. Vanuit het CDA kwamen naar aanleiding van de verkiezingsuitslag geluiden op om een fundamentele discussie te voeren over het karakter van het CDA[3]. Moet het CDA zich richten op de meer conservatief ingestelde kiezers, de C la-

ten voor wat het is en een duidelijke middenpartij worden, of moet het CDA een principieel-christelijke partij blijven? In dit artikel gebruik ik de gegevens van het onderzoek *God in Nederland*, 1996 en de Nederlandse Kiezersonderzoeken om de gevolgen van de ontkerkelijking voor het CDA op een rij te zetten[4]. Daarna ga ik kort in op mogelijke strategieën voor de partij in de toekomst.

Afname van godsdienstigheid en minder stemmen op het CDA

Tabel 1 vergelijkt de samenstelling van de bevolking naar kerkelijke gezindte met de politieke-partijvoorkeur van de Nederlanders tussen 1971 en 1994. We vinden onderaan in tabel 1 het percentage respondenten dat aangaf op het CDA (of zijn voorlopers) te hebben gestemd[5]. Voor de periode voor 1977, waarin het CDA nog niet bestond, is de voorkeur voor de voorlopers van het CDA (ARP, CHU en KVP) samengevoegd. De groep buitenkerkelijken is uitgesplitst naar tweede generatie buitenkerkelijken en kerkverlaters. Kerkverlaters zijn wel religieus opgevoed, maar beschouwen zich op het moment van interview niet meer als kerklid; de tweede generatie buitenkerkelijken zijn niet religieus en ook niet religieus opgevoed[6]. Tabel 1 laat een steeds verder doorzettend proces van ontkerkelijking zien, en een afnemende voorkeur voor het CDA. De groep kerkverlaters is in vijfentwintig jaar tijd meer dan verdubbeld en de groep tweede generatie buitenkerkelijken is gegroeid van 18 procent in 1971 tot 24 procent in 1994. Tegelijkertijd zien we dat de groep Nederlanders die een voorkeur voor het CDA uitspreekt afneemt van 40 procent van de Nederlandse bevolking in 1971 tot 20 procent in 1994.

Stemmen steeds meer niet-christenen op het CDA?

In een artikel uit de bundel *Van de pastorie naar het torentje. Een eeuw confessionele politiek* schetste W.F. de Gaay Fortman in 1991 dat steeds meer mensen die niet onmiddellijk met het christendom verbonden zijn op het CDA stemmen[7]. Bij deze - veelgehoorde - uitspraak wil ik hier een aantal nuanceringen plaatsen. Ten eerste wil ik laten zien in hoeverre buitenkerkelijken een voorkeur voor het CDA uitspreken, en ten tweede welk aandeel van de stemmen op het CDA afkomstig zijn van buitenkerkelijken.

Tabel 1: De samenstelling van de bevolking naar kerkelijke gezindte en percentage stemmen op het CDA tussen 1971 en 1994 (in %)

	1971	1972	1977	1981	1982	1986	1989	1994
Kerkelijke gezindte								
Rooms-katholiek	39	35	37	38	35	33	30	26
Nederlands-hervormd	19	22	19	18	17	15	15	14
Gereformeerd	11	12	10	10	9	6	9	7
Buitenkerkelijk Kerkverlaters	13	14	16	17	19	25	26	29
Tweede generatie buitenkerkelijk	18	17	19	17	21	21	20	24
CDA	40	33	36	34	28	33	34	20

Tabel 2: CDA voorkeur naar kerkelijke gezindte in 1966, 1979 en 1996 (in %)

	1971	1972	1977	1981	1982	1986	1989	1994
Kerkelijke gezindte								
Rooms-katholiek	62	50	55	55	48	52	55	41
Nederlands-hervormd	35	32	33	31	31	42	41	29
Gereformeerd	69	63	72	64	53	58	57	50
Buitenkerkelijk Kerkverlaters	7	6	11	6	6	16	15	5
Tweede generatie buitenkerkelijk	3	1	4	3	2	7	8	3

Tabel 2 laat overtuigend zien dat de aantrekkingskracht van het CDA onder religieuzen over het algemeen sterk is afgenomen, terwijl ook de groep buitenkerkelijken in 1994 in geringere mate een voorkeur voor het CDA heeft dan in 1971. In 1986 en 1989 stemden relatief veel buitenkerkelijken op het CDA. Dat steeds meer mensen die niks met het geloof van doen hebben een voorkeur voor het CDA uitspreken, zoals De Gaay Fortman beweert, komt dus niet zozeer omdat buitenkerkelijken dat nu meer dan vroeger doen (in 1971 sprak 10% van de buitenkerkelijken een voorkeur voor het CDA uit, in 1994 was dit percentage 8) maar voornamelijk door het feit dat de groep buitenkerkelijken veel groter is geworden.

Van welke groepen krijgt het CDA zijn stemmen?

Electoraal gezien is het voor politieke partijen belangrijk om te weten welk aandeel van de stemmen op een partij afkomstig zijn van welke groepen mensen. Ook al stemt maar 8 procent (in 1994) van de buitenkerkelijken op het CDA, als deze groep meer dan de helft van de Nederlandse bevolking omvat is het een voor een politieke partij een niet te negeren deel van het electoraat. In tabel 3 staat voor elke kerkelijke gezindte welk aandeel het in het electoraat van het CDA uitmaakt.

Tabel 3 laat zien dat de voorlopers van het CDA in 1971 96 procent van hun stemmen kregen van kerkleden, terwijl in 1994 nog maar 88 procent van de CDA-stemmen afkomstig was van kerkleden. We kunnen dus, zoals De Gaay Fortman beweert, stellen dat er inderdaad steeds meer buitenkerkelijken op het CDA stemmen, met de nuancering dat dit grotendeels te wijten is aan het feit dat de groep van kerkverlaters groter is geworden en niet aan het feit dat

Tabel 3: Van welke kerkelijke gezindtes krijgt het CDA zijn stemmen in 1966, 1979 en 1996 (in %)

	1971	1972	1977	1981	1982	1986	1989	1994
Kerkelijke gezindte								
Rooms-katholiek	61	53	56	60	59	53	49	52
Nederlands-hervormd	17	21	18	16	18	19	18	20
Gereformeerd	19	23	20	19	17	11	16	17
Buitenkerkelijk Kerkverlaters	2	3	11	3	4	12	12	8
Tweede generatie buitenkerkelijk	2	1	2	1	2	5	4	4

Tabel 1: Deel van de bevolking in 1996 dat vindt dat de kerken zich moeten uitspreken over maatschappelijke onderwerpen (in %)

	Rooms-katholiek	Nederlands-hervormd	Gereformeerd	Kerkverlaters	Tweede generatie buitenkerkelijk	CDA voorkeur	Gehele Bevolking
Gebruik van voorbehoedsmiddelen	35	43	43	34	36	37	37
Homoseksualiteit	44	48	68	35	32	49	40
Echtscheiding	40	51	63	39	35	51	42
Abortus	53	55	68	39	39	60	46
Zelfdoding	52	52	62	40	34	52	44
Euthanasie	62	59	76	44	37	64	51
Doodstraf	58	64	53	50	44	58	53
Discriminatie	71	74	77	59	61	67	65
Armoede	84	92	82	83	76	87	83

buitenkerkelijken nu meer dan vroeger een voorkeur voor het CDA hebben. Merk ook hier op dat het CDA in de jaren 1986 en 1989 een relatief groot deel van zijn stemmen (respectievelijk 17 en 16 procent) van de groep van buitenkerkelijken kreeg, maar ook hier krijgt het CDA de meeste stemmen van de kerkverlaters, en niet zozeer van de tweede generatie buitenkerkelijken. De aantrekkingskracht die premier Lubbers op de buitenkerkelijken heeft gehad, moet dus voornamelijk gezocht worden onder de kerkverlaters, en niet zozeer bij de tweede generatie buitenkerkelijken.

Als we onze aandacht richten op de tweede generatie buitenkerkelijken dan vallen twee zaken in het bijzonder op. Ten eerste, deze groep voelt zich nauwelijks aangetrokken tot het CDA, en in de afgelopen decennia is hierin ook weinig verandering opgetreden. Ten tweede heeft het CDA electoraal gezien ook niets bij deze groep te halen: slechts vier procent van de stemmen op het CDA is in 1994 afkomstig van tweede generatie buitenkerkelijken. Ook hierin is door de tijd heen nauwelijks verandering te ontdekken.

Wanneer 17 procent van de stemmen (in 1986) op het CDA afkomstig is van kerkverlaters, en het secularisatieproces zich steeds verder voortzet, is er dan toch iets voor te zeggen om het christelijke karakter van de partij wat minder te benadrukken? Ik wil hier een aantal argumenten noemen tegen het opgeven van de christelijke identiteit van het CDA. Ten eerste valt te verwachten dat het CDA door een middenpartij te worden onder de kerkleden stemmen zal verliezen, een groep waarvan het CDA 83 procent (in 1986, in 1994 was dit 88 procent) van zijn stemmen krijgt. Ten tweede heeft onderzoek laten zien dat kerkverlaters, naarmate het langer geleden is dat zij de kerk hebben verlaten, steeds minder geneigd zijn om op het CDA te stemmen[8]. Allereerst breken zij de band met de kerk, en op termijn breken kerkverlaters ook de band met christelijke partijen. Daarnaast moeten we bedenken dat de kinderen

van kerkverlaters tot de tweede generatie buitenkerkelijken behoren, en dat deze groep in het geheel geen voorkeur voor het CDA heeft. Op de lange termijn lijken de ex-leden voor het CDA dus niet de meest geschikte groep om stemmen bij te werven.

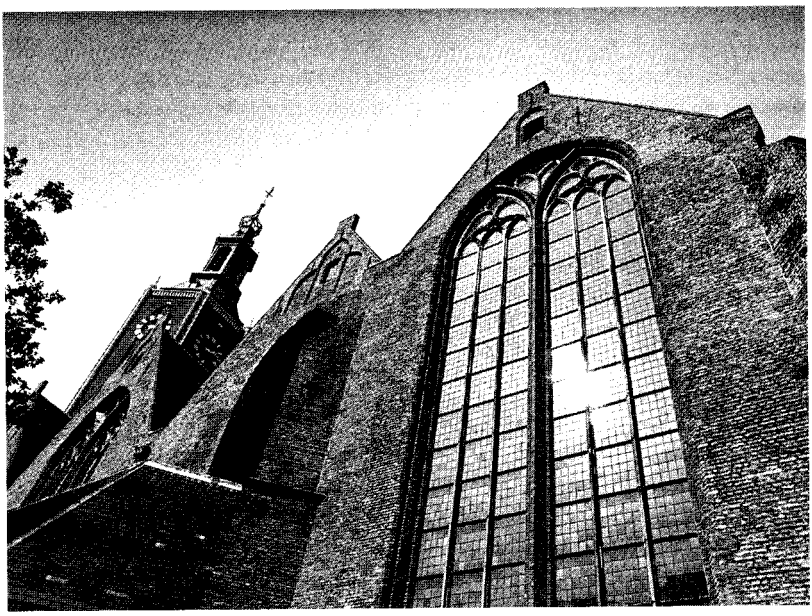
De rol van kerken in de Nederlandse samenleving

Tot slot wil ik ingaan op de mening van de bevolking over de rol van de kerk in de Nederlandse samenleving. De ondervraagden van het onderzoek *God in Nederland 1996* kregen verschillende onderwerpen voorgelegd met de vraag of de kerken hierover publiekelijk een uitspraak moeten doen. Tabel 4 laat zien welk deel van de bevolking van mening is dat de kerken zich over deze onderwerpen moeten uitspreken, en welk deel van de CDA-kiezers vindt dat de kerken zich over deze maatschappelijke problemen moeten uitspreken.

We zien in tabel 4 dat een belangrijk deel van de Nederlanders vindt dat de kerken zich over actuele maatschappelijke problemen moeten uitspreken. Van de mensen die een voorkeur voor het CDA uitspreken vindt een nóg groter deel dat de kerken zich publiekelijk moeten uitspreken over deze problemen. Wanneer we de bevolking uitsplitsen naar kerkelijke gezindte, valt op dat de tweede generatie buitenkerkelijken het minst vinden dat kerken zich over maatschappelijke onderwerpen moeten uitspreken, terwijl kerkleden dat over het algemeen veel meer vinden. Gereformeerden zijn over het

Tabel 5: Aard van de uitspraken die kerken moeten doen over actuele maatschappelijke problemen (in %)

	Gehele bevolking 1996	*CDA voorkeur 1996*
Echtscheiding		
Volledig afwijzen	8	8
Voorwaardelijk aanvaarden	44	63
Volledig aanvaarden	47	29
Abortus		
Volledig afwijzen	17	21
Voorwaardelijk aanvaarden	55	71
Volledig aanvaarden	28	8
Euthanasie		
Volledig afwijzen	15	14
Voorwaardelijk aanvaarden	52	75
Volledig aanvaarden	33	12
Discriminatie		
Volledig afwijzen	80	73
Voorwaardelijk aanvaarden	9	18
Volledig aanvaarden	10	9

Moet het CDA het confessionele karakter handhaven? *(foto: Hans Hordijk)*

algemeen het sterkst van mening dat de kerk een actieve rol heeft bij maatschappelijke onderwerpen, behalve wanneer het om zaken als de doodstraf en armoede gaat. Opvallend is verder dat een meerderheid van de bevolking vindt dat kerken zich uit moeten spreken over zaken als discriminatie en armoede[9].

Welke uitspraak de kerken dan moeten doen over deze maatschappelijke onderwerpen is te vinden in tabel 5. In deze tabel is voor een aantal politiek relevante onderwerpen aangegeven welke uitspraak de kerken daarover volgens de gehele bevolking moeten doen en volgens de mensen met een CDA-voorkeur.

Over het algemeen zien we dat mensen met een CDA-voorkeur conservatiever en gematigder zijn dan de gemiddelde Nederlanders wanneer het gaat over ethische zaken als echtscheiding, abortus en euthanasie, maar ook wanneer het gaat over sociale onderwerpen als discriminatie. Mensen met een CDA-voorkeur geven vaker de voorkeur aan het 'voorwaardelijk aanvaarden' van ethische en sociale onderwerpen.

Of een politieke partij als het CDA een bijdrage moet leveren aan de oplossing van deze maatschappelijke problemen blijft de vraag. Aan de ondervraagden is de vraag voorgelegd of de kerken over deze maatschappelijke problemen een uitspraak moeten doen, en niet de vraag of een politieke partij als het CDA dat moet doen. De hier gepresenteerde gegevens laten evenwel overtuigend zien dat het CDA geen stemmen heeft te verwachten van mensen die geen enkele band met de kerk hebben: van de buitenkerkelijken hebben alleen de ex-leden in geringe mate een voorkeur voor het CDA; tweede generatie buitenkerkelijken hebben nauwelijks een voorkeur voor het CDA. Daar komt bij dat het CDA op de kiezers-

markt van de buitenkerkelijken concurreert met een heleboel andere partijen als de PvdA, de VVD en D66.

Handhaving confessioneel karakter?

Moet het CDA dan kiezen voor handhaving van het confessioneel karakter? Gegeven het feit dat de ontkerkelijking in Nederland in de toekomst alleen nog maar verder zal doorzetten[10], lijkt ook dit voor een politieke partij niet de meest ideale manier om stemmen te werven. De groep religieuzen in Nederland wordt steeds grijzer en steeds kleiner. Maar het handhaven van het confessionele karakter lijkt de beste van twee kwaden: een strategie waarbij het CDA zijn confessionele karakter minder benadrukt kan alleen maar in een verlies aan aanhang onder de groep kerkelijken resulteren; een groep waar toch meer dan 80 procent van de stemmen op het CDA vandaan komt.

Dr. A. Need is als onderzoeker verbonden aan de vakgroep sociologie van de Katholieke Universiteit Nijmegen.

Noten

1. Kruijt, J.P. (1933). *De ontkerkelijkheid in Nederland. Haar verbreiding en oorzaken. Proeve ener sociografiese verklaring.* Groningen: Noordhoff.
2. Dekker, G., De Hart, J. & J. Peters (1997). *God in Nederland, 1966-1996.* Amsterdam: Anthos.
3. Zie bijvoorbeeld Aantjes, W. (1998). 'Het CDA weigert te kiezen', in *Hervormd Nederland*, p. 3, 20 juni.
4. Op het moment dat dit artikel werd geschreven, waren er nog geen gegevens beschikbaar over de verkiezingen van 6 mei 1998.
5. De in de tabellen gepresenteerde percentages betreffen respondenten die zowel antwoord gaven op de vraag naar de kerkelijke gezindte als op de vraag naar de politieke-partijvoorkeur. Alleen respondenten die een voorkeur voor een politieke partij aangaven zijn in de tabellen gepresenteerd. Vanwege de kleine aantallen en de heterogene samenstelling is de groep 'andere religie' uit de tabellen weggelaten.
6. Het komt in Nederland nauwelijks voor dat mensen die niet religieus zijn opgevoed zich later tot een geloof bekeren. Zie hiervoor bijvoorbeeld Dekker, G. (1987). *Godsdienst en samenleving: inleiding tot de studie van de godsdienstsociologie.* Kampen: Kok.
7. De Gaay Fortman, W.F. (1991). 'De toekomst van het CDA'. In P. Luykx & H. Righart (red.), *Van de pastorie naar het torentje. Een eeuw confessionele politiek* (pp. 155-160). Den Haag: SDU.
8. Need, A. & N.D. De Graaf (1996). *The changing electorate of confessional parties: effects of socialisation and intragenerational religious mobility in the 1956-1994 elections. The Netherlands' Journal of Social Sciences*, 29, 27-44.
9. De enquête is gehouden in de tijd nadat bisschop Muskens publiekelijk de uitspraak deed dat armen, als ze niet kunnen leven, een brood mogen weghalen uit de winkel.
10. Becker, J.W. & R. Vink (1994). *Secularisatie in Nederland, 1966-1991.* Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Vernieuwing van de partij

Streven naar christen-democratische kwaliteitspolitiek

De verkiezingsuitslag van 6 mei is aanleiding tot discussie hoe het verder moet met het CDA. De koers van de partij moet zich bewegen in een richting waarbij het no-nonsense-beleid van Lubbers evenwichtig wordt gecombineerd met betrokkenheid, verantwoordelijkheid en zorgzaamheid. Geen fundamentele wijziging van de inhoud van het verkiezingsprogramma, maar van accenten in beleid, presentatie en partijcultuur.

Binnen het CDA wordt verschillend gedacht over de vraag of de verkiezingsuitslag van 6 mei jongstleden aanleiding moet zijn tot een grondige discussie over hoe we nu verder moeten. Dat is op zich niet zo vreemd. Dat het moeilijk zou zijn om in het gevecht tussen Kok en Bolkestein voldoende aandacht op te eisen, werd verwacht. Bepaald onverwacht was de omvang van het verlies, zeker omdat velen op een stabilisatie of lichte groei hoopten. Weer vijf zetels minder dan de toch al dramatische 34 van 1994. Zoiets leidt tot discussie. Daar is geen ontkomen aan. Er is bovendien ook alle reden toe; nog een *echec* en het CDA is niet langer een wezenlijke factor in de Nederlandse politiek. Tegenstanders van een discussie over hoe het nu verder moet, zullen bang zijn voor onrust in de partij. Die angst het zwaarst laten wegen zou echter struisvogelpolitiek zijn.

Mr.drs. H.P. Kip

Nu we op dit punt aangeland zijn, zal de houding van andere partijen tegenover het CDA onverschilliger worden. Alsof onze partij al bijna afgeschreven is. Niets zou minder waar moeten zijn. In 1989 haalden we nog 54 zetels. Dat betekent dat ondanks de secularisatie er een kleine 10 jaar geleden nog ruimte was voor een grote christen-democratische volkspartij. Dat zou dus nog steeds mogelijk moeten zijn. Hebben we dan de afgelopen vier jaar, ondanks de inzet van velen, niet effectief gewerkt aan het herstel? Is de kwaliteit van onze politiek niet zo geweest dat het electoraat het CDA heeft heront-

dekt? Blijkbaar niet. En juist daarom moet er wat gebeuren. De analyse in dit artikel richt zich op de inhoud en de vorm van onze politiek en op de partijcultuur. Rode draad is het zoeken naar methoden die de kwaliteit van onze politiek verhogen.

De kritiek op de partij wordt hieronder met enige schroom geformuleerd. Het is makkelijk vanaf de zijlijn te adviseren. De strekking is echter steeds het CDA zijn positie in het spectrum van de Nederlandse politiek te laten herwinnen en niet af te geven op verantwoordelijke partijleden in verleden of heden.

De inhoud

Het gaat in het CDA primair om de inhoud. Vernieuwing van de inhoud kan nooit leiden tot het verlaten van onze christen-democratische uitgangspunten, omdat dat uit electoraal oogpunt aantrekkelijk zou zijn. Bovendien is dat een verkeerde taxatie. Er blijft in Nederland meer dan voldoende ruimte voor een brede christen-democratische volkspartij die meer oog heeft voor de markt en sceptischer is over de staat dan de sociaal-democratie en meer sociaal-bewogen is dan het liberalisme en zich daarbij - op basis van de eigen specifieke uitgangspunten - voldoende onderscheidt van het vrijzwevende pragmatisme van D66.

Met het oog op de inhoudelijke positie van het CDA kom ik tot de volgende observaties:

- De verkiezingsnederlagen van 1994 en 1998 zijn meer te wijten aan strubbelingen binnen de partij, dan aan trendmatige secularisatie die er onmiskenbaar is, maar die niet verhinderde dat het CDA in 1989 nog 54 zetels behaalde.
- Het CDA opereert voor een belangrijk deel op dezelfde kiezersmarkt als de VVD. Het feit dat in de presentatie (niet in de inhoud!) van het verkiezingsprogramma de nadruk te veel lag op de progressievere punten heeft negatief op het resultaat van de verkiezingen uitgewerkt.
- De koers van de partij moet zich in een richting bewegen waarbij het no nonsense-beleid van Lubbers evenwichtig gecombineerd wordt met betrokkenheid, verantwoordelijkheid en zorgzaamheid. Dit betekent in relatie tot het laatste verkiezingsprogramma geen fundamentele verandering van de inhoud, maar wel van accenten in het beleid en van de presentatie.

  Dit moet leiden tot aansprekende en herkenbaar christen-democratische thema's:

De toekomst van de arbeidsmarkt

Over enkele jaren begint de uitstroom van de naoorlogse geboortegolf. Een overschot op de arbeidsmarkt zal omslaan naar een tekort. Het CDA moet met een visie komen. In die visie moet rekening gehouden worden met een acceptabele invulling van door werkgevers geëiste *'employability'* en door werknemers verlangde flexibiliteit.

Vraagtekens bij schaalvergroting

Het CDA heeft op alle niveaus meegewerkt aan schaalvergroting. Dit leidde tot een maatschappij waar individuen zich verloren voelen. De informatiemaatschappij biedt kansen de trend te wijzigen. Schaalverkleining is misschien wel de toekomst, omdat kennis snel en op afstand beschikbaar is. Voor de bepaling van de juiste schaal, moet kwaliteit de doorslag geven. 'Groter' is in ieder geval niet altijd beter.

Waarden en normen

Het CDA kan, gelet op zijn uitgangspunten, helder zijn in het actuele debat over het 'zinloze geweld'. De incidenten van de afgelopen periode hebben aangetoond dat brede lagen van de bevolking behoefte hebben aan duidelijkheid over het vereiste respect voor het menselijk leven en de maatschappelijke omgangsvormen. Het spontane verzet van de bevolking tegen het 'zinloze geweld' duidt op een vacuüm. Het CDA moet proberen hier als mobiliserende en samenbindende factor op te treden.

Het CDA moet de overlegeconomie voor de toekomst behouden.

Gezin

Het CDA heeft de individualisering in onder andere de sociale zekerheid laten gebeuren. Het gezin is weliswaar 'herontdekt' maar de uitwerking moet aansprekender zijn (als het inkomensplan voor de middengroepen al in dit kader een poging tot gezinsbeleid was, is dat mislukt; het was veel te ingewikkeld om het te kunnen verkopen). De samenhang tussen gezin, school en (openbare) veiligheid verdient aandacht van ons. Daar valt grote winst te halen in de strijd tegen de criminaliteit.

Zorg om samenhang en kwaliteit van de samenleving

Zwervers, junks, ontwrichte gezinnen, etc.: onze samenleving ziet het maar doet niets. 'De mens is de mens een zorg' moet het uitgangspunt van het CDA zijn.

Overlegeconomie en sociale cohesie

De paarse partijen doen alsof het poldermodel hun uitvinding is. Niets is minder waar. Aan het begin van het paarse optreden begon de aanval op de positie van de Sociaal-Economische Raad (SER). Het CDA - en zijn politieke voorlopers - zijn de natuurlijke verdedigers van de overlegeconomie. De jaren tachtig hebben laten zien dat alleen zo langjarige loonmatiging en een degelijk herstelbeleid te realiseren zijn. Het CDA moet er werk van maken de negatieve kanten van de overlegeconomie (zoals de soms onduidelijke verdeling van verantwoordelijkheden tussen overheid en sociale partners) weg te nemen en zo dit model voor de toekomst te behouden. Sociale cohesie door betrokkenheid van werkgeversorganisaties en vakbonden moet voor ons essentieel zijn.

Gebruik van de openbare ruimte

Nederland dreigt te verstoppen. Zonder onorthodoxe keuzes zal Nederland over één of twee decennia vastlopen. Dat vraagt om nieuwe ideeën op het terrein van wonen, werken en reizen. Paars heeft zich voornamelijk beperkt tot het uitvoeren van plannen van eerdere kabinetten, maar nagelaten helder te zijn over wat de toekomst hier van ons vraagt. Een uitdaging voor het CDA derhalve.

Europa en de regio's

Het CDA is altijd een ferm ondersteuner van de Europese gedachte geweest. Europa heeft ons veel goeds gebracht maar het is ons niet gelukt de burger er warm voor te maken. De overheid heeft hier een taak laten liggen. Het CDA moet kiezen voor een voorzichtiger uitbouw van Europa en tegelijkertijd de burger laten emanciperen in zijn eigen regio. Democratische betrokkenheid is daarbij een essentiële voorwaarde.

Het spreekt voor zich dat het CDA moet vasthouden aan de succesvolle elementen van onze politiek uit de jaren tachtig, zoals een solide financieel overheidsbeleid, ruime aandacht voor werkgelegenheid, etc. Het aandragen van nieuwe thema's moet zoveel mogelijk uit de partij zelf komen. Daarnaast verdient het rapport *Nieuwe wegen, vaste waarden* hernieuwde aandacht. Veel van wat toen aangedragen is, zou de partij helpen op de weg naar inhoudelijke vernieuwing.

Een nieuwe vorm

Na de verkiezingen hebben commentatoren opnieuw vastgesteld dat het CDA de stap van natuurlijke regeringspartij met sterk bestuurlijke trekken naar oppositiepartij niet goed heeft doorstaan. Dit is een terechte constatering. De fractie van 1994 kreeg te maken met een nieuwe situatie. Oppositie voeren tegen een kabinet dat op een aantal terreinen politiek voerde die een voortzetting was van het beleid van kabinetten waar het CDA prominent aan mee deed, is niet makkelijk. Heerma kreeg de ondankbare taak dit vorm te geven. En, eerlijk gezegd, dat lukte niet. Er zat weinig richting in, eigen thema's waren er nauwelijks en het gebrek aan christen-democratische vaandeldragers, die altijd in het kabinet zaten, deed zich gevoelen. De fractie bestond voor het overgrote deel uit kamerleden die gepokt en gemazeld waren in regeringspolitiek maar van nature minder geschikt waren voor de oppositie. De eerste drie jaar na de vorige verkiezingen zijn misschien in de partij gebruikt om een verandering door te zetten, richting de buitenwereld was de presentatie onder de maat. De periode dat De Hoop Scheffer zich in de media heeft kunnen profileren en een eigen stempel op de partij heeft kunnen drukken, is te kort geweest om een merkbaar effect te hebben op de verkiezingsuitslag.

Ook de middengroepen verdienen steun van het CDA.

Naar alle waarschijnlijkheid voert het CDA de komende jaren opnieuw oppositie. Dat zal beter moeten dan in de vorige periode, zoveel is duidelijk. Het laatste jaar is daar al mee begonnen, maar het is nuttig nu stil te staan bij de kenmerken van een effectieve oppositie:

Vernieuwende in plaats van remmende politiek
Het CDA moet oppassen niet te belanden in de positie dat telkens opgekomen wordt voor het bestaande, dat paars probeert af te breken. Te lang vasthouden aan de uitgeholde verzuilde structuren in de media, het onderwijs en het maatschappelijk middenveld in het algemeen leidt tot een verliezersstigma. En zoals bekend, kiezers willen niet bij de verliezers horen. De uitdaging moet zijn vaste christen-democratische waarden uit ons Program van Uitgangspunten om te zetten in moderne vormen die brede lagen van de bevolking aanspreken. Daarbij moeten we ons niet beperken tot de zwakkeren, hoe nodig aandacht voor deze groep ook is. Laten we niet vervallen in de fouten van de PvdA van de jaren tachtig; ook de middengroepen die bezig zijn hun leven op te bouwen verdienen onze aandacht en steun.

Agendabepalende in plaats van agendavolgende politiek
Het is vaker geconstateerd: Bolkestein bepaalt de politieke agenda. De andere

politici reageren slechts. Het is een zwaktebod Bolkestein daarover verwijten te maken. Wat telt, is het zelf beter doen; zelf de politieke agenda bepalen of andere partijen afrekenen als ze een proefballon oplaten die vanzelf leegloopt. (Hoe vaak is Bolkestein eigenlijk door het CDA ter verantwoording geroepen over de resultaten van zijn briljante invallen?) We moeten aansprekende thema's hebben. De leiding van de partij moet gebruik maken van het enorme potentieel aan leden dat het CDA nog steeds meer dan welke andere partij dan ook heeft. Vorm groepen van experts die onderwerpen voorbereiden, die kunnen weten wat er in de maatschappij leeft. Laat deskundige leden nadenken over bijvoorbeeld de PR-aspecten, over de contacten met de media.

Geef persoonlijkheden de kans zich te ontwikkelen in de media.

Persoonlijke, publiciteitsgevoelige politiek in plaats van een bestuurlijke aanpak.

Het CDA als oppositiepartij moet in eerste instantie niet problemen oplossen maar oppositie voeren. Onze contacten met journalisten zijn gezien de aandacht voor het CDA in de media blijkbaar slecht. Als natuurlijke regeringspartij waren het CDA en zijn ministers als het ware *'qualitate qua'* voor de media interessant. Nu niet meer. Het CDA-gehalte van journalisten is bijzonder laag. Op natuurlijke steun hoeven we dus niet te rekenen. Dat betekent dat we zelf contacten moeten leggen en meer aandacht moeten geven aan het ontwikkelen van die expertise in alle lagen van de partij, maar zeker in het Haagse circuit. Geef persoonlijkheden de kans zich te ontwikkelen, met name in de media. Verkiezingen worden immers - of we het nu leuk vinden of niet - in de massamedia (en dan met name op televisie) gewonnen of verloren.

De partijcultuur

De partijcultuur van het CDA is, zoals die van de meeste overige partijen, niet met de tijd meegegaan. Relatief weinig leden zijn actief. De leden die wel actief zijn (uitgezonderd leden in verkozen functies), zijn veel tijd kwijt met organisatorische en bestuurlijke aangelegenheden. Merkwaardig genoeg is op veel bestuursvergaderingen weinig tijd de inhoud van onze politiek te bespreken. Dit vergt ook een andere instelling en andere vaardigheden, redenen waarom het lijkt dat het inhoudelijke debat soms geschuwd of beperkt wordt. Het bespreken van het landelijke verkiezingsprogramma op één avond, waarbij alle onderwerpen aan de orde gesteld kunnen worden, is geen uitzondering. Zo'n cultuur schrikt leden af die primair inhoudelijk geïnteresseerd zijn. Was het hen er om te doen organisatorisch of bestuurlijk actief te zijn, dan is een positie in een bestuur van een sport- of welke andere vereniging dan ook misschien wel interessanter. Op deze manier gaat veel talent verloren. De klassieke partijcarrière vergt geduld, aandacht voor randverschijnselen, kennis van reglementen en het zoeken van steun bij geledingen in de partij die te vriend gehouden moeten worden. Er komt immers een moment van herverkiezing, van samenstelling van lijsten voor welk orgaan dan ook. Leden met een drukke baan, die tijd willen voor hun gezin en sociale omgeving, geven ondanks hun chris-

ten-democratische idealen dan niet snel hun laatste vrije uren aan het CDA.

Hoe zou het misschien anders kunnen? Het CDA moet open staan voor mensen die op een enkel onderwerp inbreng leveren. Die inbreng ligt bij voorkeur in het verlengde van hun maatschappelijke activiteiten. De organisatie zal meer ad hoc en minder gestructureerd moeten zijn dan we gewend zijn. Liefst ook met meer mensen uit het bedrijfsleven, omdat de achtergrond van onze mensen in vertegenwoordigende functies te éénzijdig gericht is op de collectieve sector. De groepen van experts die zo gevormd kunnen worden, moeten in rechtstreeks contact worden gebracht met onze gekozen partijleden. Zo moet het lukken de kwaliteit van onze inbreng te verhogen. Dit geldt niet alleen voor de inhoud, ook de vorm dient kwalitatieve verbetering. Inschakeling van deskundige partijleden daarbij is essentieel.

Het uitdagende verlies

Mijn conclusie is dat het CDA zich snel moet vernieuwen naar vorm en ten dele naar inhoud van beleid. De partij moet ruimte maken voor mensen met ideeën, persoonlijkheid en gevoel voor politieke marketing. Durf moet beloond worden en niet afgestraft.
In de partij moet een klimaat ontstaan waar kwaliteit kan gedijen. Het CDA is nog altijd de partij met de meeste leden. Daar moet de kwaliteit uitkomen en niet alleen uit onze 29 vertegenwoordigers in de Tweede Kamerfractie.

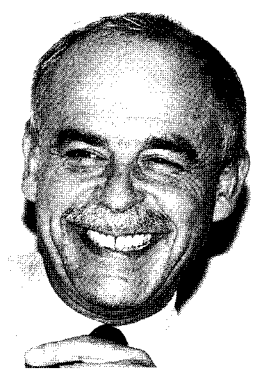
Mr. drs. Henk Peter Kip is secretaris Algemene Zaken van de Nederlandse Vereniging van Banken en lid van de Sluizergroep in Amsterdam.

De Sluizergroep is een gezelschap jonge christen-democraten dat maandelijks bijeenkomt om na te gaan hoe het CDA op een moderne manier de christen-democratische uitgangspunten kan toepassen en uitdragen.

Omslag van identiteit en imago, een praktijkvoorbeeld

Bij de behandeling van de Rijksbegroting 1998 introduceerde fractievoorzitter Rosenmöller (Groen Links) het begrip 'Groen Poldermodel'. Hij doelde daarmee op de noodzaak van een veel tijdiger en indringender betrokkenheid van natuur- en milieuorganisaties bij de beleidsvoorbereiding op thema's die de kwaliteit van onze leefomgeving raken. Het poldermodel - in 1994 nog verguisd vanwege de stroperigheid die het in beleidsprocessen zou veroorzaken - wordt nú weer omarmd en beschouwd als één van de dragers van het sociaal-economisch succes van ons polderland.

Kort voor de verkiezingen pleitte ook minister-president en lijsttrekker van de PvdA, Wim Kok, voor een groen poldermodel. Nu kunnen er allerlei (politieke) overwegingen zijn om de natuur- en milieubeweging indringender bij de beleidsvoorbereiding te betrekken. Bovendien kan het begrip 'groen poldermodel' op tal van manieren worden ingevuld. Zeker is wel dat vanuit overheid en bedrijfsleven anno 1998 heel anders wordt aangekeken tegen natuur- en milieuorganisaties. De ontwikkelingen in het natuur- en milieubeleid en de wijze waarop de natuur- en milieuorganisaties zich daarop heroriënteerden en herpositioneerden bieden nieuwe mogelijkheden voor maatschappelijke arrangementen.

A.J.M. van den Biggelaar

Faseverandering in beleidsontwikkeling

Om het proces van maatschappelijke herpositionering te kunnen verklaren moet ik u mee terugnemen naar '87 en '88. Tot die tijd waren tal van natuur- en milieubedreigingen weliswaar onderkend, maar ze werden door politiek en bedrijfsleven toch maar liever zoveel mogelijk ontkend, omdat erkenning vèrgaande sociale en economische consequenties zou hebben. De werkelijkheid was natuurlijk wat genuanceerder; zo werd op het gebied van energie, afval en gevaarlijke stoffen ook toen wel beleid ont-

wikkeld, maar vooral *'end-of-pipe'*. De hoofdtaken van Stichting Natuur en Milieu (SNM) - ik beperk mij in de rest van dit verhaal tot deze organisatie - waren tot dan toe vooral het kritisch en indien nodig hinderlijk volgen van de beleidsontwikkelingen, juridische acties, politieke advisering en lobby. Deze activiteiten stonden alle in het teken van het op de politieke en maatschappelijke agenda krijgen en houden van de natuur- en milieuproblemen. Er was dus veelal sprake van een reactieve opstelling met de daarbij behorende felheid die past in het spanningsveld tussen 'gelijk hebben en gelijk krijgen'. Die opstelling paste ook bij de fase waarin de beleidsontwikkeling met betrekking tot natuur en milieu verkeerde. Het rapport *Our Common Future* van de VN-commissie Brundtland (1987) en het rapport *Zorgen voor Morgen* van het Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieuhygiëne (1988) brachten het natuur- en milieubeleid in een nieuwe fase. Het Brundtlandrapport bracht de wereldwijde milieuverloedering en de kaalslag van de natuur in beeld en legde de directe relatie met de economische ontwikkelingen in de industrielanden en met de toenemende welvaartstegenstellingen tussen 'noord en zuid'.

Het RIVM presenteerde samen met meer dan vijftig instituten een zeer compleet beeld van de natuur- en milieuproblemen - vooral in Nederland - en gaf daarbij zeer gedetailleerd aan welke kwalitatieve doelstellingen nodig zouden zijn voor herstel van de natuur en een gezonde leefkwaliteit. Het was het jaar waarin de Troonrede repte over 'Nederland wordt schoner; met name lucht en water', maar waarop de Koningin in haar Kersttoespraak op indringende wijze terugkwam met uitspraken als: 'En langzaam sterft de aarde'. Er ontstond breed in de samenleving het gevoel dat wij zo niet door konden gaan en de SER stelde in het advies over het Brundtlandrapport dat 'de doelstellingen van milieubeleid van een hogere orde zijn dan de traditionele vijf sociaal-economische doelstellingen'. En daarmee was het duurzaamheidsstreven een nieuwe fase ingegaan. Het gevoel van urgentie om de problemen nu echt aan te pakken werd breed in de samenleving ervaren.

Binnen de natuur- en milieubeweging vertaalde dit gevoel van urgentie zich in een drang tot verdergaande samenwerking. Men realiseerde zich dat het beleid thans in de fase van implementatie was gekomen en dat daarbij de strategische doelen van duurzaamheid fors in botsing zouden komen met de traditionele economische belangen. De beweging zou alleen succesvol kunnen zijn indien door middel van samenwerking meer politieke en marktmacht zou worden opgebouwd. De fase van gelijk hebben was gepasseerd; het ging nu om het gelijk krijgen.

SNM op weg naar 21ste eeuw

Voor SNM was dit inderdaad de aanleiding om zich te bezinnen op haar positie in het maatschappelijk krachtenveld. Daartoe werd eerst een interne discussie op gang gebracht aan de hand van een toekomstverkennende notitie 'SNM op weg naar de 21ste eeuw'. In deze discussienota werd een analyse gemaakt van de veranderende maatschappelijke omgeving van SNM, werden de verschillende maatschappelijke actoren in het krachtenveld geanalyseerd, en werden de potenties van een verdere professionalisering van de organisatie in kaart gebracht. Al met al lagen in deze notitie zodanig vèrgaande organisatie- en cultuurveranderingen

besloten dat duidelijk werd, dat voor het doorvoeren van deze heroriëntatie externe hulp nodig zou zijn.
Daartoe werden de diensten van Twijnstra en Gudde ingeroepen. Van cruciaal belang voor zo'n proces is dat de organisatie 'tot in de haarvaten' de noodzaak van verandering inziet. Twijnstra en Gudde maakte aan de hand van een groot aantal interviews met de *stake-holders* van SNM een sterkte/zwakte-analyse en presenteerde deze nogal zwart-wit aan bestuur en bureau. Deze confrontatie tussen het zelfbeeld van de organisatie en het beeld dat de buitenwacht daarvan had, gaf de organisatie een behoorlijke schok. Het valt immers niet mee om - overtuigd van je gelijk, integriteit en je maatschappelijke idealen - te moeten constateren dat de buitenwacht de gelijkhebberigheid en 'het vermanende vingertje uit de Donkerstraat (waar SNM gevestigd is)' toch bepaald minder positief beoordeelde. Los van de constatering dat die buitenwacht natuurlijk regelmatig last had en ook moet hebben van een lobby- en actieorganisatie als SNM, en daardoor haar beoordeling laat beïnvloeden, was een goed inzicht in deze kritische beoordeling essentieel als basis voor de beoogde herpositionering en reorganisatie.

Het oude imago afgeschud

In deze fase van heroriëntatie was intern als het ware een identiteitsvacuüm ontstaan dat nu moest worden ingevuld. Daartoe heeft de hele bureauorganisatie zich gedurende twee dagen teruggetrokken en onder professionele begeleiding 'gewerkt aan een nieuwe identiteit', die intern gedragen moest worden en die moest aansluiten bij maatschappelijke trends en ambities. Uiteraard was daarbij geen sprake van een blanco start. De verschillende bouwstenen voor die nieuwe identiteit waren in de voorafgaande periode al wel gevormd, maar nu moesten die bouwstenen tot een solide bouwwerk worden samengebracht. Het resultaat daarvan - en dus de basisidentiteit van waaruit wij nu werken - werd neergelegd in een nieuwe missie. Deze is essentieel en bepalend voor de wijze waarop SNM zich thans in de politieke en maatschappelijke discussies beweegt.
Zij luidt:
'Wij willen bijdragen aan een samenleving, die ecologisch duurzaam en daarnaast sociaal rechtvaardig is.
Mede op basis van onze eigen analyses willen wij alternatieven leveren voor ingesleten sociaal-culturele en economische vanzelfsprekendheden.
Wij mobiliseren daartoe de kracht, kennis en invloed bij alle relevante partijen.
Wij willen een team zijn dat uitblinkt in inspirerend en enthousiasmerend vermogen, dat uitnodigt tot samenwerken.'
Om de transitie van het oude naar het nieuwe imago te begrijpen is enige toelichting op dit *mission-statement* op zijn plaats. In de kern zijn de doelstellingen van SNM niet veranderd: het gaat om een leefbare en duurzame wereld nu en straks. Zo'n doelstelling is weliswaar abstract, maar geeft wel aan waaraan al onze activiteiten dienstbaar dienen te zijn; het leidend beginsel van de organisatie.
De omslag die SNM heeft gemaakt bevat zowel strategisch-inhoudelijke als methodische elementen:

- naast ecologische duurzaamheid is sociale rechtvaardigheid nevengeschikt toegevoegd. Onze inspiratiebron wordt weliswaar gevormd door een vitale natuur en een gezond milieu, maar daarmee is nog geen duurzame wereld binnen bereik. Funda-

mentele mensenrechten en eerlijk delen in de welvaart zijn noties die wij nadrukkelijk in ons werk betrekken; geen *one issue* beweging dus;
- in plaats van het alleen kritiek hebben bevat de missie de uitdaging om beleidsalternatieven aan te dragen, waarmee de transitie is gemaakt van - vooral - reactief naar pro-actief en waarbij het 'traditionele natuur- en milieuveld' is verbreed tot het sociaal-culturele en economische speelveld;
- terwijl de samenwerking in het verleden zich vooral richtte op de collega-natuur- en milieuorganisaties - SNM had zelfs een formeel statutaire band met een groot aantal daarvan - zoeken wij vandaag de dag de samenwerking met 'alle' partijen, die bij een bepaald natuur- en of milieu-*issue* betrokken zijn. In de praktijk wordt na een probleemanalyse de 'maatschappelijke omgeving van dat probleem' in kaart gebracht. Vervolgens worden de actoren benaderd omactief deel te nemen aan de oplossing van het probleem, waarbij de gespreksbasis wordt gevormd door het gemeenschappelijke belang en waarbij eventueel tegengestelde belangen - zonder deze te ontkennen - tijdelijk 'buiten haken' worden gezet. Deze verrassende maatschappelijke arrangementen lokken creativiteit, onderling vertrouwen en oplossingsgerichte zoekprocessen uit;
- tenslotte is van belang dat SNM niet meer de optelsom is van zeer gedreven en deskundige individuen, maar in toenemende mate een team is, dat evengoed deskundig en gedreven, multidisciplinair naar duurzaamheidskwesties kijkt en oplossingsrichtingen verkent. De organisatiestructuur en -cultuur van SNM zijn dan ook aangepast aan de eisen die zo'n nieuwe positionering stelt.

Dit proces van omschakeling oogt op papier wellicht simpel, maar was in de praktijk omvangrijk en ingrijpend. Het opbouwen van een geheel nieuwe organisatiestructuur op basis van themateams, en vooral het zich eigen maken van nieuwe werkvormen, gericht op oplossingsstrategieën en maatschappelijke arrangementen was een enorme klus, die eigenlijk nooit is afgerond. Juist een organisatie als SNM, die aan de basis van maatschappelijke veranderingsprocessen moet staan, moet zelf voortdurend flexibel zijn: 'een beweging in beweging'.

Inmiddels komt het functioneren binnen maatschappelijke arrangementen goed van de grond en zijn projecten op het gebied van duurzame energie, duurzame landbouw, natuurontwikkeling en -behoud, ecologisering van het fiscale stelsel, overheidsinvesteringen en maatschappelijk verantwoord ondernemen op poten gezet.

In een voortdurend veranderende samenleving kan een organisatie als SNM alleen effectief opereren, indien de organisatie voldoende interne dynamiek en spankracht weet op te brengen om zich voortdurend aan te passen. Daarnaast is van evident belang dat de organisatie - veelal in samenwerking met collegaorganisaties - niet alleen de kracht van argumenten weet te versterken, maar bovenal haar juridische en maatschappelijke actiemacht weet te vergroten. Het beschikken over dit soort 'machtsinstrumenten' én brede steun in de samenleving is onontbeerlijk voor het succesvol opereren in maatschappelijke arrangementen.

De heer A.J.M. van den Biggelaar is algemeen directeur van de Stichting Natuur en Milieu.

Vernieuwing uitbouwen

De kans voor het CDA om blijvend nieuwe wegen in te slaan is ondanks de verkiezingsuitslag van 6 mei nog nooit zo gunstig geweest als nu. Er is een groot draagvlak bij zowel de huidige politieke leider, Tweede Kamerfractie, partijbestuur als ook aan de partijbasis. Bijeenkomsten van Partijbestuur, fractie en Partijraad hebben dat herbevestigd. Belangrijk is dat uit het campagne-evaluatierapport 'Nieuwe wegen in aanleg' blijkt dat ook aan de regionale partijbasis de brede steun voor de lijn van vernieuwing is blijven bestaan. De partijvernieuwing is daarmee stevig verankerd en onomkeerbaar. Het is zaak nu op dit fundament voort te bouwen.

In het, over de campagne, zeer kritische rapport wordt door de lokale en provinciale CDA-gesprekspartners expliciet melding gemaakt van tevredenheid over het nieuwe programma, de nieuwe lijst en de verbeterde interne verhoudingen.

J.J.M. Helgers

Voortbouwen betekent eerst een schets maken van de huidige situatie en van de gewenste aanpassingen.
Het beeld van het CDA kent op dit moment twee gezichten. Enerzijds is in de partij intern veel positiefs bereikt. Anderzijds is de partij extern verder verzwakt. De twee hoofdopdrachten uit 1995 luidden: vertrouwensherstel tussen top en basis en partijvernieuwing. De vertrouwensrelatie tussen partijleiding en partijbasis is de afgelopen jaren sterk verbeterd. De harmonieuze sfeer tijdens de campagne, maar meer nog het grote lokale draagvlak en de daaruit voortvloeiende relatieve rust waarin de ingrijpende vernieuwing doorgevoerd werd, illustreren dit.
De essentie van dit partijvernieuwingsproces was het aanpassen van het CDA aan de politiek gewijzigde omgeving en de nieuwe eisen die daardoor aan de partij gesteld werden. Zaken die in het verleden van het CDA als automatische re-

geringspartij jarenlang effectief waren geweest, bleken in de rol van oppositiepartij ineens contraproductief.
Er waren vier speerpunten geformuleerd.

Allereerst de *boodschap*. Een inhoudelijke herpositionering met scherper geprofileerde keuzes. Via het Strategisch Beraad met het rapport *Nieuwe wegen, vaste waarden*, via het gezinsrapport *De verzwegen keuze van Nederland* en via het verkiezingsprogramma *Samenleven doe je niet alleen* werd deze lijn uitgewerkt.

Tweede speerpunt betrof de *boodschappers*. Het investeren in een nieuwe generatie CDA-beelddragers. Op alle fronten is zichtbaar dat er sprake is van een politieke generatiewisseling binnen het CDA.

Het derde speerpunt betrof de *verkoop* van boodschap en boodschappers. Door nieuw opgezet onderzoek bestaat er beter inzicht in de kiezersachtergronden. Daar staat tegenover dat het aanboren van de vooraf nieuw gedefinieerde kiezerssegmenten in 1998 niet gelukt is. Winst is in elk geval dat het CDA nu duidelijke keuzes durft te maken en niet langer via het ontwijken van geprofileerde standpunten iedereen te vriend probeert te houden.

De vierde prioriteit betrof de *ledenorganisatie*. Deze investering is naar buiten het minst zichtbaar gebleven. Weliswaar is de daling van het ledenbestand vanaf 1996 afgezwakt en wordt zelfs in 1998 weer ledenwinst geboekt, toch blijft er reden tot zorg. Nog slaagt het CDA er in, als een van de weinige partijen, om naast de bestuurlijke lijn van raads- en statenfracties ook nog een volwaardige partijorganisatielijn van lokale- en regionale partijbesturen in stand te houden. Bij veel andere partijen lijken deze bestuurlijke- en partijorganisatielijnen op lokaal niveau al in elkaar te vloeien. Met als ongewenst gevolg raadsfracties die hun eigen verkiezingsprogramma's moeten schrijven, hun eigen campagne moeten voeren, hun eigen ledenvergaderingen moeten organiseren. Een enkele partij heeft zelfs al moeite met het recruteren van aspirant-raadsleden! Nog kan het CDA ook deze kernfunctie vervullen, maar ook de gemiddelde leeftijd van de CDA-leden wordt hoger, ondanks herkenbare inzet van groepen zeer gemotiveerde jongeren. Dankzij een verschijnsel als de (pre)VUT kan in een vrijwilligersorganisatie als het CDA het verschijnsel dat de generatie 30-45- jarigen nauwelijks nog gelegenheid vindt voor politiek vrijwilligerswerk, opgevangen worden.

CDA en PvdA vergeleken

Om de schets van de huidige situatie compleet te maken kan een vergelijking met een andere partij helpen. Gelet op de gezamenlijke nederlaag in 1994 ligt een vergelijking met de PvdA voor de hand.
De ontwikkelingen binnen PvdA en CDA vanaf 1994 lijken spiegelbeeldig. Het CDA is door de partijvernieuwing intern weliswaar versterkt, maar door de verkiezingsnederlaag extern verzwakt. De PvdA is daarentegen juist extern versterkt, maar intern verzwakt. In het jongste nummer van *Socialisme en Democratie* wijzen de PvdA-ers Frans Becker en Roos Vermeij op de verdergaande erosie van de PvdA als partijorganisatie. Er zijn, naast overeenkomsten, markante verschillen met ontwikkelingen binnen het CDA.
Zo is in het proces van vernieuwing

binnen de PvdA de macht van gewesten sterk ingeperkt. Zij speelden in het verleden een behoudende rol als het ging om recrutering van nieuw bloed. Bij de laatste kandidaatstelling was deze beperkte rol duidelijk zichtbaar, het hoge randstadgehalte van de lijst veroorzaakte veel gemor in de gewesten. In het CDA droegen de provinciale afdelingen het proces van vernieuwing. Ook dit was duidelijk zichtbaar bij de kandidaatstelling.

In de PvdA is de formele partijhiërarchie vervangen door informele netwerken. Deze informalisering van de macht roept binnen de PvdA veel kritiek op. In het CDA is de positie van Congres, Partijraad en Partijbestuur juist verder versterkt in het rapport *Herkenbaar en slagvaardig* 2. Becker en Vermeij waarschuwen de PvdA dat de partij meer de *countervailing power* moet vormen ten opzichte van de fractie. Bezorgd stellen ze dat de invloed van de partij binnen de PvdA verder afneemt. De wijze waarop in zeer kleine kring het PvdA-verkiezingsprogramma werd opgesteld noemen ze daarvoor exemplarisch. Helaas was dat geen incident aldus de schrijvers. In het CDA moest vanaf 1994 de impuls van inhoudelijke vernieuwing daarentegen juist vanuit de partij komen. In de verwarring na de zware nederlaag hebben vooral partij enWetenschappelijk Instituut via het Strategisch Beraad en het nieuwe verkiezingsprogramma de inhoudelijke koers uitgestippeld. Waar in de PvdA geen wezenlijke koersdiscussie plaatsvond, zelfs het actualiseren van het oude uit 1977 stammende beginselprogramma werd uitgesteld, startte het CDA een louterend proces van herbronning en herpositionering.

Een vernieuwingsproces overigens dat inmiddels grotendeels in daden is omgezet. Uit de interne PvdA-analyse blijkt dat veel van wat met het nodige aplomb werd aangekondigd nooit ten uitvoer is gebracht.

Met de start van het kabinet-Kok 1 stokte de partijvernieuwing binnen de PvdA. Ik constateer dat niet met leedvermaak, eerder met een *deja vu*-gevoel. De interne klachten over de wijze waarop de PvdA het verkiezingsprogramma opstelde, de campagne alleen gericht op Kok, de erosie van de partij als organisatie, het ontwijken van fundamentele interne discussie, de angst om beleidsconsensus te verstoren, het zijn evenzovele punten van herkenning uit het verleden van het CDA als regeringspartij. Misschien kan het zelfs wel niet anders. Misschien biedt alleen de relatieve ruimte in de oppositie een potentiële regeringspartij kansen voor ingrijpende aanpassingen. Dit onderstreept nog eens temeer de noodzaak dat het voor het CDA nú de tijd is om blijvende vernieuwing door te voeren! Ik herhaal de openingszin: de kans voor het CDA om blijvend nieuwe wegen in te slaan is nog nooit zo gunstig geweest als nu! Het CDA zal opnieuw een actieplan voor de toekomst moeten vaststellen. Welke prioriteiten vraagt deze blijvende vernieuwing?

Vernieuwing van de inhoud wint aan geloofwaardigheid als het CDA weer partij van debat durft te worden.

1. Concretisering van inhoud en vernieuwing van vorm

Er is al veel bereikt op het gebied van inhoudelijke herpositionering, maar de

goede items moeten veel concreter in de praktijk worden vertaald. Zoals Wim Deetman opmerkte "concreetheid, authenticiteit en duidelijkheid zijn trefwoorden waarmee je kiezers wint". De Tweede Kamerfractie moet hier leidend in zijn. Daarbij kan de fractie nadrukkelijk samenwerking zoeken met het Wetenschappelijk Instituut en de partijorganisatie.

Vernieuwing van de inhoud wint aan geloofwaardigheid als het CDA weer partij van debat durft te worden. Een partij waar ook ruimte is voor fundamentele cultuurkritiek op de architectuur van de samenleving. Ook bij de vorige eeuwwisseling was de christendemocratie een beweging met fundamentele kritiek op de architectuur van de toen ongebreideld kapitalistische maatschappij. Dat vereist debat waarin het CDA zichzelf uitdaagt. Dat vereist zelfbewuste deelname aan publieke discussies via media. Alleen zo kun je de politieke agenda mede bepalen. De waardering voor de maatschappelijke analyses en coherente toekomstvisies van het CDA is groot. Teveel blijven deze standpunten echter opgesloten in eigen kring, ze worden louter intern geconsumeerd. Openbare debatten over actuele onderwerpen moeten in de toekomst deze CDA-visies verder aanscherpen. Dat vraagt aanboren van nieuwe netwerken. Netwerken van kritische wetenschappers, organisaties en schrijvers. Opzet en vormgeving van CDA-bijeenkomsten moeten hierbij aansluiten.

Een dergelijke keuze zal door sommige CDA-ers vanaf de kantlijn met ketelmuziek begeleid worden. CDA-ers die weigeren te erkennen dat de wijzigingen van de Nederlandse politieke verhoudingen na 1994 definitief zijn. Die de overtuiging hebben dat het CDA opnieuw de vanzelfsprekende machtsfactor in de Nederlandse politiek kan worden en de politieke attitude koesteren die daar bij hoort. Ook ketelmuziek van mensen die zullen proberen het CDA in achterhaalde politieke sjablonen te persen. Die geen weg weten met de nieuwe politieke scheidslijn tussen gemeenschapsdenken en individualisme. Geen weg weten met verzet tegen voortgaande economisering van de samenleving. Die geen weg weten met de sociaal-traditionele CDA-koers in het gedateerde links-rechtsschema. Ook binnen de partij zal deze geprofileerde concretisering van inhoud en vernieuwing van vorm slikken zijn, vertrouwd als men nog is aan het mijden van conflicten, het technocratiseren van maatschappelijke discussies en het zoeken van consensus. Met deze begrijpelijke reactie dient rekening gehouden te worden, tegelijk mag deze voorspelbare reactie het proces niet vertragen of blokkeren.

2. Investeren in de ledenorganisatie

Politieke partijen vormen het hart van de democratie. In tijden van nood blijkt een vitale ledenorganisatie onmisbaar voor herstel. Dat is in 1994 en de jaren daarna ook gebleken. Het lidmaatschap van het CDA moet een effectieve manier zijn om maatschappelijke invloed uit te oefenen. Een partij waar maatschappelijke betrokkenheid omgezet kan worden in politieke daden. Dat vraagt een partijcultuur die herkenbaar en open is, gericht op maatschappelijke actie en gericht op participatie van leden. Teveel is de Nederlandse politieke cultuur gekenmerkt door een zekere gesloten heid met eigen interne codes. De cultuur is teveel gericht op bestuurlijke procedures. Teveel is participatie

slechts mogelijk door leden in te passen in het keurslijf van de bestaande partijstructuren. Partijen bieden in feite maar één route aan om politiek actief te worden. De route van activiteiten via de lokale bestuurlijke lijn.

In dit veranderingsproces is het van belang een paradoxale ontwikkeling binnen het CDA te onderkennen. Waar na 1994 de lokale partijbasis diende als aanjager en drager van vernieuwing op landelijk niveau, lijkt die situatie nu omgekeerd. Inmiddels is de vernieuwing landelijk stevig geïmplementeerd en hebben veel lokale afdelingen moeite het tempo bij te houden. Veel aandacht moet dan ook besteed worden aan het scheppen van voldoende draagvlak. In een vrijwilligersorganisatie ligt de balans tussen draagvlak en slagvaardigheid in een veranderingsproces anders dan in een professionele organisatie! Tot slot is van belang het proces niet te laten verzanden in een structuurdiscussie over statuten. Het gaat over cultuur en niet over structuur. Het investeren in de ledenorganisatie zal veel inzet en tijd vragen. Deze prioriteit is bovendien veel minder spectaculair dan de eerste, maar absoluut onmisbaar als lange termijninvestering voor een gezonde massale vrijwilligersorganisatie als het CDA. Het CDA is de grootste lokale partij van Nederland. Dat schept mogelijkheden om een partij dichtbij mensen te zijn. Het CDA moet die kans pakken.

3. Communicatie

Het vaste kernelectoraat bij alle politieke partijen neemt af, het aantal zwevende kiezers stijgt. Dit stelt in de toekomst hogere eisen aan de communicatie met kiezers, vanzelfsprekendheid van keuzes verdwijnt immers. Het CDA kan niet zoals een commercieel bedrijf zijn producten voortdurend aanpassen aan de wensen van de markt. Je kunt accenten verleggen, maar het CDA blijft een 'aanbodgestuurde organisatie'. Dit stelt aparte eisen aan de communicatie, want via verkiezingen opereert het CDA in een nadrukkelijk 'vraaggestuurde markt'. Door de versnippering van het aanbod bestaan echte massamedia niet meer. Welk TV-programma of krant dan ook, het bereik komt niet meer boven de 15% uit. Om een grote groep te bereiken zul je dus veel meer moeten doen dan pakweg 15 jaar geleden.

Zonder vreugde constateer ik dat imago vaak belangrijker is dan feitelijke kennis van zaken als het gaat om het maken van keuzes door burgers. Communicatie is hierin onmisbaar.

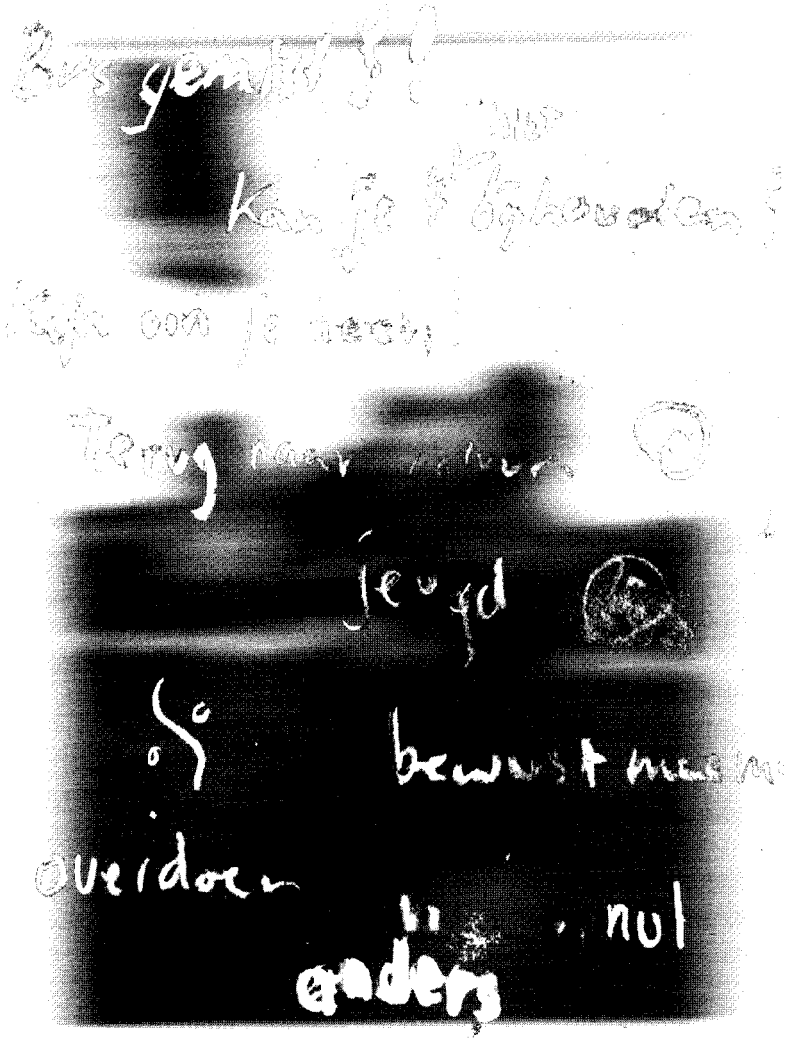
Deze korte analyse dient ter onderstreping van het belang van effectieve communicatie als aparte prioriteit. Zowel intern naar de leden als extern naar de kiezers. Het CDA zal moeten investeren in het gebruikmaken van moderne databestanden, nieuwe media en relaties met bestaande media.

Samenvattend

De vernieuwing moet de komende periode blijvend uitgebouwd worden. Partijleiding en basis willen het. De omstandigheden zijn gunstig.

Concretiseren van inhoud en vernieuwen van vorm, investeren in de ledenorganisatie en communicatie zijn daartoe de middelen.

J.J.M. Helgers is partijvoorzitter van het CDA

De positionering van het CDA in het politieke krachtenveld

Het CDA tussen links en rechts

Het CDA beschouwt de door velen geopperde verdwijning van de links-rechts-tegenstelling als een aantrekkelijke kans voor herpositionering. Deze biedt ruimte voor profilering als 'gemeenschapspartij' tegenover het individualistische liberalisme. Het is echter onwaarschijnlijk dat het CDA zich zal weten te onttrekken aan de links-rechts-tegenstelling. Kiezers plaatsen partijen nog steeds in sterke mate langs deze lijnen. Bovendien heeft het gemeenschapsdenken tot nog toe weinig concrete vertaling gekregen.

De links-rechtstegenstelling is al vaak achterhaald verklaard, maar de afgelopen jaren gebeurt dat met meer overtuigingskracht: in de paarse coalitie ontbreekt het CDA als grote middenpartij, traditionele verdelingsconflicten staan politiek in de schaduw van links-noch-rechtse vraagstukken van infrastructuur en ethiek, en internationaal krijgt de vraag *'what is left?'* na de val van de muur en in discussies over militaire vredesoperaties evenmin een bevredigend antwoord als *'what is right?'* bij de prioritering van open internationale markten en nationale belangen.

Dr. P. Dekker

Het verdwijnen van de links-rechts-tegenstelling is voor het CDA als middenpartij met een afkalvende sociale basis en een eroderende confessionele identiteit een aantrekkelijk uitgangspunt. Het biedt ruimte voor de profilering van andere tegenstellingen.

De in de christen-democratie gewortelde gemeenschapszin zou daarbij een goede uitgangspositie moeten zijn voor een wervende antithese tegenover het (sociaal-) liberale geloof in individualisering en markt.

Er kunnen vele redenen zijn waarom deze nieuwe tegenstelling nog niet zo uit de verf komt of althans de kiezers nog niet massaal mobiliseert. In deze bijdrage wordt slechts in overweging gegeven dat de links-rechtstegenstelling te snel is afgeschreven en ten gevolge daarvan de ruimte voor nieuwe tegenstellingen wordt overschat.

Wie is links, wie rechts?

Van oudsher is de onderscheiding van links en rechts een wezenlijke in de Nederlandse en West-Europese politiek. In Nederland worden links en rechts traditioneel geassocieerd met ongelovig en confessioneel, een voorkeur voor meer en minder sociale en economische gelijkheid en voor meer en minder politieke en culturele vrijheid (Middendorp 1991). Op basis van een wereldwijde inventarisatie noemt Laponce (1981) onder andere: egalitair versus hiërarchisch, arm versus rijk, niet versus wel religieus, en discontinuïteit versus continuïteit. In historisch Italiaans perspectief blijft het voor Bobbio (1996) in wezen gaan om een horizontaal en egalitair versus een verticaal en hiërarchisch maatschappijbeeld. Rechts onderscheidt zich niet door religiositeit en ook niet door vrijheid (dat kenmerkt gematigd links en rechts tegenover extreem links en rechts), maar door een voorliefde voor verscheidenheid. In het verlengde van strijdpunten uit het verleden worden nieuwe politieke conflicten en kwesties in de links-rechtsdimensie geabsorbeerd. Links en rechts zijn geen stellingnamen die voorafgaan aan de politiek, maar in het politieke strijdveld krijgen ze betekenis en biedt de polariteit oriëntatie aan politici, andere politieke participanten en aan het toeziend electoraat. Als samenvattende politieke positioneringen blijven de termen vaag, ook al is er vaak grote overeenstemming over wie en wat in de actuele politiek 'links' en 'rechts' zijn.

Evenals politici in Nederland (Pellikaan en de Keijser 1998) hebben kiezers verschillende associaties bij de begrippen als hen wordt gevraagd zichzelf te plaatsen in het politieke spectrum. De politieke zelfplaatsing van burgers moet dan ook onderscheiden worden van de links-rechtsposities die hen door onderzoekers worden toegekend op basis van een uniforme meting van beleidsvoorkeuren, doorgaans op sociaal-economisch gebied.

Wat de zelfplaatsing betreft is er divers materiaal waaruit blijkt dat er geen sprake is van een trendmatige toename van het aantal mensen dat zich niet kan of wil plaatsen.

De tabel op de volgende pagina laat zien dat in de jaren negentig wel minder mensen zich links of rechts plaatsen dan in de voorafgaande decennia. Met name de extremen worden gemeden. Over de hele periode wordt de bevolking gemiddeld iets linkser. Dat geldt blijkens de cijfers onderin de tabel ook voor de aanhang van het CDA (het materiaal geeft niet prijs of dit komt omdat CDA-kiezers linkser worden of omdat rechtse kiezers minder de voorkeur geven aan het CDA). Uit de omvangrijke gegevensbestanden van de NIPO-weekpeiling blijkt dat de gemiddelde links-rechtsposities van de aanhang van partijen dichter bij elkaar zijn komen te liggen in de afgelopen decennia.

Links en rechts zijn nog steeds belangrijk ter onderscheiding van de aanhang van partijen. Dat betekent nog niet dat partijen ook als zodanig, in termen van links en rechts, worden waargenomen door de kiezers. Ook dat blijkt het geval te zijn. Dat kan worden aangetoond met gegevens uit de nationale kiezersonderzoeken. Desgevraagd wordt voortdurend door zo'n negentig procent van de geënquêteerden aan de drie grote partijen èn aan D66 en GroenLinks een plaats in het politieke links-rechtsspectrum toegekend. Met de plaatsing van de kleine Christelijke partijen heeft men iets meer moeite.

Dat geldt ook voor de xenofobe populisten die zichzelf als 'Centrum' afficheren. Afgezien van de laatstgenoemde groeperingen, staat bij de respondenten van de kiezersonderzoeken het GPV gemiddeld voortdurend het meest polarisatie en depolarisatie.

Daaruit volgt geen wetmatigheid, maar wel de waarschuwing om niet al te snel een spoedig verdwijnen van de politieke links-rechtspolariteit te verwachten.

Links-rechtsposities[a] in procenten van alle 18-70-jarigen en aanhangers van drie partijen, 1970-1997

		1970	1975	1980	1985	1992	1993	1994	1995	1996	1997
allen	zeer links	4	4	6	6	3	2	3	3	3	3
	gematigd links	20	24	27	28	26	26	27	29	27	29
	geen van beide	22	27	21	22	27	31	30	29	35	30
	geen mening	14	10	11	10	15	13	13	13	13	12
	gematigd rechts	31	28	29	30	27	25	25	24	21	24
	zeer rechts	9	7	5	4	3	2	2	2	2	3
groepen met partijvoorkeuren:											
PvdA	(zeer/gematigd) links	50	65	70	64	60	61	66	61	61	56
	midden/geen mening	35	26	22	25	31	35	26	33	34	36
	(zeer/gematigd) rechts	15	9	9	10	9	4	8	6	6	9
CDA[b]	(zeer/gematigd) links	4	9	8	8	6	6	8	13	9	15
	midden/geen mening	30	34	27	28	38	42	43	44	49	42
	(zeer/gematigd) rechts	66	56	66	64	57	52	49	43	43	44
VVD	(zeer/gematigd) links	10	8	5	6	4	8	5	8	8	13
	midden/geen mening	30	31	22	16	30	21	32	29	39	32
	(zeer/gematigd) rechts	60	61	73	78	66	71	63	63	53	56

[a] "Beschouwt u zichzelf als 'links' of als 'rechts'?" Zes antwoordmogelijkheden ('geen mening' als laatste).

[b] In 1970 en 1975 is CDA een optelling van respondenten met een voorkeur voor ARP, CHU of KVP.

Bron: Progressiviteit en conservatisme 1970, Culturele veranderingen in Nederland 1975-1997.

rechts en GroenLinks het meest links. Wat de grote partijen betreft, staat de VVD het meest rechts en de PvdA het meest links. Daartussen staan in gelijkblijvende volgorde CDA en D66. Evenals bij de zelfplaatsing van aanhangers van partijen treedt ook hier convergentie of depolarisatie op. Partijen worden in het midden van de jaren negentig dichter bij elkaar geplaatst dan in het begin van de jaren tachtig. Dit spoort met de convergentie die is gesignaleerd in kwantitatief onderzoek van verkiezingsprogramma's (Pennings en Keman 1994). Dat onderzoek toont voor West-Europese landen na de Tweede Wereldoorlog afwisselend perioden van

Kansen van nieuwe tegenstellingen

In het voorgaande ging het om de politieke zelfplaatsing van burgers en hun politieke plaatsing van partijen. Zoals gezegd zitten daar verschillende ideeën over de betekenis van 'links' en 'rechts' achter. Tussen landen verschillen de belangrijkste betekenissen en in de tijd veranderen ze ook. Zo speelt in Nederland thans confessionaliteit bij de onderscheiding van links en rechts veel minder een rol dan in het begin van deze eeuw. Nieuwe strijdpunten worden voortdurend geabsorbeerd door de links-rechtsdimensie. Dat gaat niet vanzelf. Afhankelijk van de aandacht die

de oude kwesties opeisen is er bij de bestaande partijen openheid voor nieuwe issues.

Er worden nieuwe partijen opgericht en er ontbrandt strijd rond de nieuwe kwesties binnen de bestaande partijen. Na verloop van tijd is de links-rechtstegenstelling aangepast: groene partijen blijken linkse partijen te zijn geworden, 'nieuw links' is verdwenen maar zijn doelstellingen zijn ondertussen 'typisch links' geworden, de vrouwenemancipatie is met succes verkaveld (consensus over gelijke rechten, positieve actie is links geworden en abortus blijft met euthanasie een ethisch conglomeraat buiten de links-rechtsorde). Strijdpunten en partijen los van de links-rechtstegenstelling blijven in het politieke machtsspel in de regel marginaal (ethische kwesties) en instabiel (ouderen).

Het absorptievermogen van het Nederlandse veelpartijenstelsel is groot gebleken. In het begin van de jaren zeventig stonden de D66, PPR, PSP als het ware al te wachten op aanhang met *'new politics'*-onderwerpen als milieu, emancipatie en democratisering. Inmiddels kan men in Nederland (en Duitsland) de links-rechtszelfplaatsing van burgers beter voorspellen uit hun materialistische of postmaterialistische waarde-oriënta-ties dan uit hun kerksheid of sociaal-economische beleidsvoorkeuren (Knutsen 1995).

Er zijn de laatste jaren verschillende nieuwe politieke dimensies of tegenstellingen gesignaleerd (Zie bijvoorbeeld de bundel van Bovens et al. (1998). Om er slechts enkele te noemen: libertairisme versus autoritarisme, materialisme versus postmaterialisme, postmodernisme versus fundamentalisme, communitarisme versus individualisme, alsmede tegenstellingen rond de Europese eenwording en de multiculturele samenleving. Over elk van deze nieuwe dimensies valt veel te zeggen, maar daarvoor ontbreekt hier de ruimte. De tegenstelling van communitarisme versus individualisme is internationaal, maar zeker ook in Nederland na het aantreden van het sociaal-liberale kabinet Kok in 1994, het interessantst. Tegenover de 'doorgeschoten' individualisering en commercialisering van dit kabinet worden door met name het CDA accenten geplaatst op gemeenschapszin, de bescherming van informele en vrijwillige sociale verbanden en op 'grenzen aan de groei'. Dat is stellig niet af te doen als een conservatieve positionering, die op termijn slechts zal leiden tot een positie van het CDA rechts van de VVD. Vergelijkbare accenten worden geplaatst door de kleine Christelijke partijen en door GroenLinks (Duyvendak 1997). En hoewel daar meer achter zit dan een gelegenheidscoalitie van oppositiepartijen, is het toch onwaarschijnlijk dat zich hier in een communitaristische pool formeert tegenover de individualistische en liberale VVD en D66 (met de PvdA verdeeld in het midden). Filosofisch is het wel een aardig idee en het levert visueel ook wel een mooier politiek landschap op dan een enkele links-rechtslijn, maar (machts)-politiek zit er toch niet in. Daarvoor heeft het gemeenschapsdenken te weinig prakti-

Afgezien van gezinsbeleid en zondagsrust, is in de praktische CDA-politiek van communitaristische begeestering weinig te merken.

Links-rechtstegenstelling zal door nieuwe strijdpunten, uitdagingen en bedreigingen van karakter blijven veranderen. *(foto: Bert Verhoeff)*

sche politieke consequenties, zijn de 'communitaristische partijen' overigens te heterogeen, en is er eigenlijk te weinig omstreden. Discussies over normen en waarden, sociale cohesie en *civil society* suggereren een breed 'verlangen naar gemeenschap' (Koenis 1997) in Nederland in de jaren negentig. Er is niet zozeer sprake van een nieuwe polariteit als van een veranderende tijdgeest. Men kan zich er hoogstens over verwonderen dat het CDA als natuurlijke voorhoedepartij in dit verband daar electoraal zo weinig profijt van heeft. Een factor is wellicht dat, afgezien van gezinsbeleid en zondagsrust, in de praktische politiek van de communitaristische begeestering van het CDA weinig te merken is.

Tot besluit

De geschetste depolarisatie in de zelfplaatsing van kiezers en in hun percepties van partijen is onvoldoende reden om aan te nemen dat links-rechts als politiek oriëntatiemiddel sterk aan belang heeft ingeboet. Het 'links-rechts-monopolie' (Beck 1993) wordt nauwelijks bedreigd. Er zijn geen nieuwe tegenstellingen in zicht die een alternatief voor of een gelijkwaardige aanvulling op de deze dimensie kunnen vormen. Wel kan worden verwacht dat de links-rechtstegenstelling van karakter blijft veranderen door nieuwe strijdpunten (medische technologie?), uitdagingen (multiculturele samenleving?) en bedreigingen (internationale economie?). Misschien wordt gemeenschapszin wel meer onderscheidend, misschien ook niet. Niet alles wat belangrijk is wordt politiek saillant.

Politiek is voortzetting van de depolarisatie een dreigend perspectief. Een representatieve democratie heeft tegenstellingen nodig en die moeten niet te ingewikkeld zijn, want anders verliezen burgers hun betrokkenheid. En dat zou

bijdragen aan 'nieuwe politieke tegenstellingen' van een geheel andere aard, namelijk geen tegenstellingen van inhoudelijke voorkeuren binnen de politieke arena, maar tegenstellingen tussen groepen die de prestatiemaatschappij mentaal 'voorbij' zijn en groepen die er niet in mee kunnen komen. Voorbeelden daarvan zijn de tegenstelling van postmodernisme en fundamentalisme bij Inglehart (1997) en van nieuwe progressiviteit en populistisch conservatisme bij Elchardus (1994). Alle goede dingen van links èn rechts en gemeenschapszin èn liberaliteit zijn daar verenigd op één pool, maar de tegenvoeters zijn vervreemd van de democratische politiek en waarschijnlijk passief maar eventueel ook gemobiliseerd door stemmingmakers. Het is te hopen dat de links-rechtstegenstelling in de politiek voldoende integrerend vermogen behoudt en span- ning herwint om dat te vermijden.

Dr. P. Dekker is politicoloog

Literatuur

U. Beck. *Die Erfindung des Politischen.* Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1993.

N. Bobbio. *Left and right: the significance of a political distinction.* Cambridge (GB): Polity Press, 1996.

M. Bovens, H. Pellikaan en M. Trappenburg (red.). *Nieuwe tegenstellingen in de Nederlandse politiek.* Amsterdam: Boom, 1998.

J.W. Duyvendak. Opvallende overlap tussen GroenLinks en het CDA. *Christen-Democratische Verkenningen* 11/1997: 583-586.

M. Elchardus. *Op de ruïnes van de waarheid.* Leuven: Kritak, 1994.

R. Inglehart. *Modernization and postmodernization.* Princeton: Princeton University Press, 1997.

O. Knutsen. *Value orientations, political conflicts and left-right identification. European Journal of Political Research* 28 (1995)/1: 63-93.

S. Koenis. *Het verlangen naar gemeenschap.* Amsterdam: Van Gennep, 1997

J.A. Laponce. *Left and right, the topography of political perceptions.* Toronto: University of Toronto Press, 1981.

C.P. Middendorp. *Ideology in Dutch politics.* Assen/Maastricht: Van Gorcum, 1991.

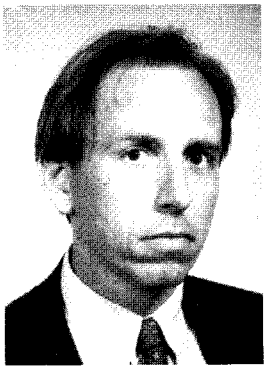
H. Pellikaan en J. de Keijser. Kamerleden in de politieke ruimte. In: *Bovens et al.* 1998.

P. Pennings en J.E. Keman. 'Links' en 'rechts' in de Nederlandse politiek. In: G. Voerman (red.), *Jaarboek DNPP 1993.* Groningen: Rijksuniversiteit, 1994.

De macht van het idee

Het CDA moet het niet hebben van de 'wapenwedloop' met de VVD wie zich het beste 'crime-fighting' imago kan aanmeten, of de strijd met de PvdA om het 'sociaalste gezicht', of van het 'investeren in organisaties als Amnesty'. Het CDA moet het hebben van zijn eigen meerwaarde en eigen voorstellen. In de oppositie draait het om de macht van het idee, het bewaken en uitdragen daarvan.

Het CDA is op zoek naar een nieuwe ijsschots. De oude kalft af onder druk van tamelijk onomkeerbare verschijnselen als deconfessionalisering en ontvolking van het platteland. Hoewel ze nog breed genoeg is om nog een tijdje op te blijven staan, moet de partij op zoek naar aanvullende, nieuwere schotsen die niet meteen mee verdwijnen met het religieus besef.

Drs. C.P. Versteegh

Alleen met een eerlijke analyse van de politieke context anno 1998, een heldere politieke boodschap, eensgezindheid en gouvernementeel ogend leiderschap kan de nieuwe schots worden gevonden. Die eerlijke analyse begint met de vaststelling dat de christen-democratie in de oppositie zit, en voorlopig in de oppositie blijft.

Het is opmerkelijk hoeveel van de commentaren, die sinds 6 mei aan de christen-democratie zijn gewijd, deze omstandigheid negeren. Toch is ze van wezenlijke invloed op de kansen van het CDA in de komende periode. Ze stelt specifieke eisen en beperkingen aan het politiek opereren van partij en fractie.

CDA en middenveld

Hoe weinig leidende politici dat beseffen, bleek uit enkele commentaren die konden worden opgetekend tijdens de laatste Partijraad in Zutphen van 6 juni jongstleden. "We moeten meer investeren in organisaties als Amnesty International", heette het daar. Eenzelfde geluid viel te vernemen tijdens de fractiebijeenkomst in Boekelo.

Het zijn treurig-stemmende reacties. Kennelijk is de discussie over de verhouding tussen partij en middenveld sinds 1994 nauwelijks opgeschoten. De commissie-Gardeniers constateerde in

juli 1994 immers precies hetzelfde? Ook die evaluatiecommissie riep de partij op meer te investeren in maatschappelijke organisaties. De oproep demonstreert een zwak gevoel voor de politieke context en verhoudingen tussen politiek en middenveld anno 1998. Als er iets de afgelopen jaren gebleken is, was het wel dat organisaties als de genoemde nauwelijks op grote bemoeienis van politieke partijen zitten te wachten, en al helemaal niet op die van oppositiepartijen. In de moderne mediacratie hebben organisaties als Amnesty International hun eigen manieren om leden te werven en invloed uit te oefenen op de publieke opinie (zie de grootscheepse handtekeningenactie van Amnesty van enkele maanden geleden).

Reacties van bijvoorbeeld milieu-organisaties laten zien dat het oude model van politieke partijen die nauw verwant zijn met middenveldinstanties, ter ziele is. De koersverlegging van de Stichting Natuur en Milieu bijvoorbeeld was wat dat betreft een interessante. De aankondiging van directeur Van den Biggelaar na recente teleurstellingen in de milieupolitiek van paars, om meer direct zaken te gaan doen met bedrijven zelf, was een aanwijzing eens te meer van de fundamentele veranderingen in de verhouding tussen politiek en maatschappij.

Het CDA heeft overigens als grootste en belangrijkste oppositiepartij wel de taak om permanent met álle grote en toonaangevende maatschappelijke organisaties in gesprek te zijn over het regeringsbeleid. Het is immers de klassieke en uiterst respectabele en belangrijke taak van de oppositie om op die manier bronnen van maatschappelijke onvrede op te sporen, politiek te vertalen en parlementair te kanaliseren.
Dat is echter wat anders dan te proberen partijgenoten op bestuurlijke posten van specifieke stichtingen of verenigingen te krijgen.

Het is de klassieke en uiterst respectabele en belangrijke taak van de oppositie om bronnen van maatschappelijke onvrede op te sporen, politiek te vertalen en parlementair te kanaliseren.

Juist het CDA heeft in dit opzicht een voorsprong op andere partijen: liberale formaties als VVD en D66 hebben nooit echt veel banden met het middenveld gehad, ja, koesteren daarvan zelfs een ideologische afkeer. De PvdA heeft de laatste tien jaar veel van die banden doorgesneden, met uitzondering van de FNV wellicht. Door partij en fractie zo in te richten dat er permanente dialoog is met grote organisaties, kan het CDA tekenen van onvrede met kabinetsbeleid opsporen en, na toetsing aan de eigen politieke uitgangspunten, politiek en parlementair vertalen. De partij moet zich daarbij niet uit het veld laten slaan door voorspelbare uitspraken van de paarse machthebbers die deze pogingen onmiddellijk diskwalificeren als oprispingen van hernieuwd corporatisme. Contacten met teleurgestelde boeren-, milieu-, of onderwijsorganisaties behoren tot het wezen van elke oppositiepartij, of zouden daar in elk geval toe moeten behoren.

Bestrijden van maatschappelijke desintegratieverschijnselen

Dat het CDA in dit opzicht wat te leren heeft, bewijst de recente discussie rond segregatie in het onderwijs.
Een voorzichtige indruk leert dat rector Sjamaar van het Utrechtse Niels Stensencollege tamelijk alleen stond in zijn klacht dat het minderhedenbeleid van de Onderwijsbewindslieden nergens op uitdraait, en dat de etnische segregatie verder voortschrijdt. Parlementaire actie van het CDA ontbrak, die duidelijk kon maken welke paarse regeringsmaatregelen die segregatie aanmoedigen.
Deze omissie is des te pijnlijker omdat het hier om een discussie gaat die het hart van de CDA-ideologie betreft: de beroemde 'kwaliteit van de samenleving'. Te vaak, ook in de verkiezingscampagne, is dit een abstracte kreet gebleven die louter weeë gevoelens opriep. Te weinig is duidelijk gemaakt op welke punten de CDA-politiek op dit punt meer te bieden heeft dan de andere partijen. Een heldere boodschap die de *unique selling points* van de christen-democratie weergaf, ontbrak. Dat is om meer dan één reden jammer. Als oppositiepartij moet het CDA het daar juist van zijn eigen voorstellen hebben. Het kan geen ministers in de strijd werpen die (economisch) succesvol beleid kunnen uitdragen. In haar nieuwe positie zal de partij het meer dan de decennia daarvoor van de macht van het idee moeten hebben. Anders dan vele onheilsprofeten willen doen geloven die het einde van de christen-democratie zien naderen, heeft het CDA op dit vlak geen gekke uitgangspositie.
Prominente politicologen, met name in de Verenigde Staten, hebben het vraagstuk van de samenhang en kwaliteit van de samenleving aangewezen als hét politieke *issue* van de komende decennia. Conservatieven als Christopher Lash maar ook liberalen als Mickey Kaus hebben verschijnselen belicht die zich weliswaar nog niet scherp voordoen in de West-Europese samenlevingen maar afgaande op wat zich in de Amerikaanse voltrekt, zich ook hier meer kunnen manifesteren.

In *'The End of Equality'* (1992) leverde Kaus scherpe kritiek op wat hij het *'money liberalism'* van links noemt[1]. Daarbij doelt hij op de gedachte, in Nederland vooral vertolkt door PvdA en D66, maar gek genoeg ook door kleine christelijke partijen als de RPF en het GPV, dat de samenhang en gelijkheid tussen mensen vooral wordt gediend met niet al te grote inkomensverschillen. Nog tijdens de laatste verkiezingscampagne werd deze gedachte hartstochtelijk verdedigd door de PvdA met het oog op de komende hervorming van het belastingstelsel.
Kaus noemt deze discussie echter ouderwets en achterhaald, niet waar het gaat om het garanderen van een toereikend en beschaafd bestaansminimum, maar wel waar het gaat om het vermogen van de overheid evenwichtige inkomensverhoudigen af te dwingen. De vrijheid van internationale geldstromen, de toenemende fiscale concurrentie en andere financiële ontwikkelingen, tasten dat vermogen fundamenteel aan.

Maar er is nog iets belangrijkers. Fixatie op materiële (on)gelijkheid leidt de aandacht af, aldus Kaus, van inmiddels veel belangrijkere, en schrijnender vormen van ongelijkheid. "Een kostbaar soort gelijkheid - niet de inkomensgelijkheid, maar de gelijkheid in de ma-

nier waarop we elkaar behandelen - dreigt te verdwijnen", schreef de Amerikaan.

Rijken en minder rijken leven steeds minder samen, niet in dorpen, niet in wijken van steden. In scholen, klinieken of andere 'publieke' voorzieningen komen blanken en zwarten, kinderen uit de gegoede middenklasse en die uit wat vroeger arbeidersklasse heette, elkaar steeds minder tegen. De dienstplicht die de doctorandus in een tentje deed belanden met de boerenzoon tijdens een legeroefening, is afgeschaft. De gesegregeerde wijk, buurt, school en gezondheidskliniek rukken op. Deze ontwikkelingen lopen parallel met wat Kaus de inkrimping van de publieke ruimte noemt. Publieke diensten zoals openbaar vervoer en telecommunicatie trekken zich terug uit wijken, die veranderen in *no go area's*. Publieke plaatsen waar verschillende groepen elkaar tegenkomen, zoals bioscopen, moeten het afleggen tegen de video thuis. Zelfs groots opgezette popconcerten zijn op hun retour.

De gesegregeerde wijk, buurt, school en gezondheidskliniek rukken op.

Als er één politieke boodschap is die de christen-democratie op het lijf geschreven is, is het wel het bestrijden van dit soort maatschappelijke desintegratieverschijnselen. In Nederland is de christen-democratie de politieke formatie bij uitstek om deze uitdaging op te pakken. Vanaf haar oorsprong heeft die, veel meer dan liberalen en sociaaldemocraten, oog gehad voor het scheppen van plekken waar materiële ongelijkheid geen rol speelt of in elk geval geen rol behoort te spelen.

Het begon bij de dorpskerk, maar vanaf het midden van de negentiende eeuw kwamen daar de scholen, universiteiten, woningbouwverenigingen en andere instellingen waarin uiteenlopende inkomensgroepen met elkaar optrokken. Misschien was het niet toevallig dat het een bisschop was die de afgelopen kabinetsperiode furore maakte met zijn strijd tegen de sociale uitsluiting.

Sociale dienstplicht

Helaas onderscheidde het CDA zich de afgelopen tijd te weinig met voorstellen die deze segregatie kunnen tegengaan. De partij-elite liet zich meeslepen door het materiële, ouderwetse debat over de inkomensongelijkheid. Het veel aangehaalde begrip 'sociaal' kreeg in het CDA, ondanks retoriek die het tegendeel moest bewijzen, een materiële lading. Omvangrijke financiële steunoperaties voor de laagste inkomens domineerden het verkiezingsprogramma.

Daarmee kwam het CDA terecht in een wedloop met de PvdA en GroenLinks over de vraag wie het sociaalste gezicht kon laten zien. Het was een debat dat de christen-democratie alleen maar kon verliezen, omdat daar de meerwaarde van deze politieke stroming helemaal niet ligt.

Waar die wel ligt, kan onder meer een kort maar hevig politiek debat van zes jaar geleden duidelijk maken. In 1992 stelde de toenmalige fractievoorzitter Elco Brinkman voor om voor jongeren de sociale dienstplicht in te stellen.

Dit ter vervanging van de militaire dienstplicht die in dezelfde tijd zou worden afgeschaft. De verplichting

voor jongeren om enige tijd door te brengen als hulp in een verpleeghuis, bejaardentehuis, school of als opzichter van pleinen en parken, zou volgens Brinkman een nieuwe impuls kunnen geven aan de solidariteit in de samenleving.

Hoewel Brinkman met zijn plan de nodige sympathie oogstte van columnisten, opinie-artikelschrijvers en het feministisch tijdschrift Opzij, was toch vooral kritiek zijn deel, inclusief van zijn eigen partijgenoten zoals de toenmalige premier Ruud Lubbers. Die vreesde teveel bureaucratische rompslomp en verstoring van de arbeidsmarkt. Zelden is zo'n interessant voorstel met zulke oninteressante, en voor wat betreft de verstoring van de arbeidsmarkt, inmiddels achterhaalde bezwaren om zeep geholpen. Immers, de sociale dienstplicht raakt de kern van de discussie over immateriële ongelijkheid. Niet voor niets besteedt ook Kaus de nodige pagina's aan dit voorstel. Sociale dienstplicht is een kleine, maar significante onderbreking van een patroon waarbij gegoede jongeren alleen maar gegoede medejongeren tegenkomen op blanke scholen in suburbia. Kaus waarschuwt tegen een slordige discussie hierover. Vaak worden verschillende doelen van de sociale dienstplicht door elkaar gehaald zoals karaktervorming, kansarme jongeren nieuwe kansen geven, tekorten aan arbeidskrachten in de zorgsector aanvullen (hoe actueel!), en de verschillende maatschappelijke klassen met elkaar in contact brengen.

Moderne solidariteit

Zijn waarschuwing is geen overbodige luxe: Lubbers verweerde zich destijds tegen Brinkmans voorstel onder meer met een verwijzing naar bestaande jeugdwerk-garantieplannen. Maar daarmee miste de toenmalige premier het punt waar het om draait.

Het gaat bij de sociale dienstplicht helemaal niet om scheppen van kansen voor kansarme jongeren. Daarvoor zijn andere, veel gespecialiseerdere programma's nodig. Het gaat om *'class-mixing'* zoals Kaus dat noemt: dat jongeren van rijke ouders leren hoe ze met behoeftige bejaarden moeten omgaan, dat zwarte jongere samenwerken met blanken bij het toezicht op een speelplaats. Sociale dienstplicht als nieuwe, moderne mogelijkheid voor het organiseren van moderne solidariteit is niet een kwestie van louter idealisme. Het is tevens een belangrijk wapen tegen vervreemding, zorg over desintegratie en daarmee gepaarde angstgevoelens en verschansingsreflexen. De socioloog De Swaan heeft erop gewezen dat sociale politiek geen kwestie van idealisme was maar van eigenbelang van de bovenlaag die anders de horden over zich heen zag komen. Het creëren van nieuwe vormen van *class-mixing* valt in diezelfde categorie. Dat is meer des CDA 's dan te proberen in een soort wapenwedloop met de VVD de strijd te winnen wie zich het beste *crime-fighting*-imago kan aanmeten. Daarvoor geldt namelijk hetzelfde als voor de concurrentie met de PvdA op sociaal vlak: het is een strijd die het CDA uiteindelijk alleen maar kan ver-

Sociale dienstplicht als nieuwe, moderne mogelijkheid voor het organiseren van moderne solidariteit is niet een kwestie van louter idealisme.

liezen, omdat ze de meerwaarde van het CDA niet in de kern raakt. Het zou om diverse redenen erg interessant zijn voor de CDA-fractie het debat over de sociale dienstplicht te heropenen. Deze appelleert aan conservatieve noties bij de achterban waar verantwoordelijkheid en discipline hoog aangeschreven staan. Nu het CDA alweer enige tijd de regeringsverantwoordelijkheid mist, staat het financieel-economisch beleid niet meer ter beschikking om dat soort waarden als soberheid en degelijkheid in het publieke debat te lanceren. Dat vergroot automatisch het belang van voorstellen als het genoemde.

Met de sociale dienstplicht kan het CDA zich richten op dat deel van de samenleving dat zich zorgen maakt over oprukkende commercialisering en de 'versjofeling' van de publieke voorzieningen, en dat gevoelig is voor noties als verantwoordelijkheidsgevoel, discipline en gemeenschapszin.

Ook kan het als tegenwicht dienen tegen de tendens tot professionalisering en verambtelijking van het maatschappelijk leven, waartegen het CDA vaak ten strijde trekt. Verdediging van de publieke ruimte is heel wat anders dan het promoten van ambtelijke en semi-ambtelijke hulpdiensten zoals buurtagenten en pleinwachten.

Vertrouwen wekken

Een eerlijke analyse van de politieke-maatschappelijke context, een heldere en moderne politieke boodschap, en concrete voorstellen die een antwoord geven op de vraag waartoe het CDA op aarde is, zijn echter onvoldoende om de christen-democratie terug te brengen in het centrum van de politieke arena.

Daarvoor is meer nodig. Het CDA moet laten zien in staat te zijn nieuwe regeringsverantwoordelijkheid te dragen. De achterban van het CDA is te gouvernementeel opgevoed, en de Nederlandse bevolking te zeer gevoelig voor gezag, om zich tevreden te stellen met een scherp opererend, oppositioneel gezelschap. De Britse Labourleider Tony Blair was voor zijn aantreden als premier niet alleen een effectief opererend oppositieleider. Hij wekte tevens het vertrouwen dat het landsbestuur bij hem in goede handen zou zijn.

Het gedisciplineerd, eensgezind en 'media-miek' uitdragen en bewaken van eigen ideeën is ten minste zo belangrijk geworden als het bedenken ervan.

Voor deze koers moet de partij in de eerste plaats weer eenheid, teamgeest uitstralen en een gezamenlijk gedragen politiek programma presenteren. Zelfs de niet-geïnformeerde kiezer bereikten de afgelopen kabinetsperiode overduidelijke signalen van het tegendeel. Fractie en partij waren elkaars tegenstander, en dat was om meer dan een reden schadelijk voor het gouvernementeel imago van de partij. Dat de partijleden 'maatjes van elkaar' waren, zoals enkele maanden geleden in dit blad werd opgemerkt, zal de meeste kiezers ontgaan zijn. Bemoeienissen van bijvoorbeeld het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA - het ideologisch centrum voor de partij - met de koers van de fractie (via het Strategische Beraad bijvoorbeeld) werden door de fractieleden met argwaan bekeken. Daardoor slaagde de fractie er niet in het politiek-ideologisch debat in de

partij te incorporeren en enthousiast uit te dragen. Het verkiezingsprogramma van de partij werd door de fractie nog in het zicht van de verkiezingen geamendeerd met allerlei nota's en manifesten.

Het gebrek aan eenheid was ook funest voor het 'bewaken' van de eigen *issues*. De lotgevallen van de gezinsdiscussie betekende wat dat aangaat een harde leerschool. Doordat zowel binnen de fractie als tussen fractie en partij verschillende ideeën bestonden over de uitwerking van het gezinsbeleid, konden andere partijen gemakkelijk met het initiatief aan de haal gaan ("Ik ben de echte gezinsminister", zei minister Melkert). Zeker in een tijd van *catch all-parties*, waarbij de onderlinge verschillen tussen politieke partijen klein geworden zijn, zijn er veel kapers op de kust. Het gedisciplineerd, eensgezind en 'media-miek' uitdragen en bewaken van eigen ideeën is ten minste zo belangrijk geworden als het bedenken ervan. De tijd dringt voor CDA-leider De Hoop Scheffer om te laten zien dat hij meer kan doen dan het woordvoeren in de laatste termijn van politiek beladen debatten in de Tweede Kamer. Zal hij gezagvol leiding kunnen geven aan de interne discussie in fractie en partij? Zal hij de politieke boodschap van het CDA authentiek, creatief en concreet weten uit te dragen? Weet hij uit te groeien tot één van de gezaghebbenste leden van de Tweede Kamer? Eén die Rosenmöller aftroeft als oppositieleider, maar het CDA eveneens voorbereidt op nieuwe regeringsverantwoordelijkheid?

Het zijn genoeg vragen voor een even onzekere als interessante toekomst.

Drs. C.P. Versteegh is politiek redacteur van NRC Handelsblad.

Het artikel is een bewerking van een opinie-artikel over het CDA dat op 8 mei 1998 in NRC/-handelsblad verscheen. Versteegh werkt momenteel aan een boek over het CDA en de oppositie, dat aan het eind van dit jaar verschijnt.

Noten

1. Mickey Kaus. *Basic Books* 1992, NewYork. ISBN-0-465-09814-2.

Waarheen gaat de stoet?

Het gaat nog niet vanzelf met het CDA. Binnenskamers lijken veel problemen minder geworden of opgelost, maar de buitenwacht blijft zeggen dat we er nog lang niet zijn en de kiezers lopen weg. Het CDA is dan ook kwijt wat zijn grootste kroonjuweel was geworden: de macht. Andere partijen tooien zich nu hiermee, en dragen dit kleinood nog verdienstelijk ook. Maar gaat het alleen nog maar om macht in de politiek?

In ieder geval vindt menigeen dat de verkiezingsuitslag van 1994 niet alleen de grote sof was van het CDA, maar ook de grote mazzel van de PvdA. Ook die partij verloor dramatisch, maar wist nipt de grootste te worden. Daardoor bleef de PvdA in de macht en werd Wim Kok minister-president van een politiek vernieuwend kabinet. Zoals in 1986 de PvdA een overwinnings-nederlaag leed (wel winnen, niet regeren), zo behaalde men in 1994 het tegenovergestelde: een nederlaagzege. Plus onverwachte bonus. Want het vernieuwende element, paars, gaf de PvdA de unieke kans het weinig succesvolle nabije eigen verleden volledig af te schermen, en ineens prominent te worden binnen nieuwe politieke verhoudingen. Kok wist niet wat hem overkwam, zoveel weelde. Zelf in geen enkel opzicht een vernieuwer was hij veel liever op de oude, vertrouwde voet doorgegaan, met het CDA. Nu werd de meest conservatieve voorman van dat moment een politieke pionier met de allures van een staatsman. Kok moet zich in het begin vaak in de arm hebben geknepen: droomde hij nu of niet? Het nemen van deze bocht gaf trouwens nòg een bonus. paars kon zichzelf een politieke volle aflaat geven: alle zonden uit het verleden werden eenstemmig op het conto geschreven van de partij die uit de bocht was gevlogen: het CDA. Dat gevoel werd ook in de samenleving breed gedeeld. Het gaf het CDA een onmogelijke achterstand.

Drs. J.S.J. Hillen

Maar als het in 1994 nu eens drie zetelties andersom was geweest? Was Kok dan de mislukte politicus geweest na de zoveelste nederlaag? Was de PvdA dan

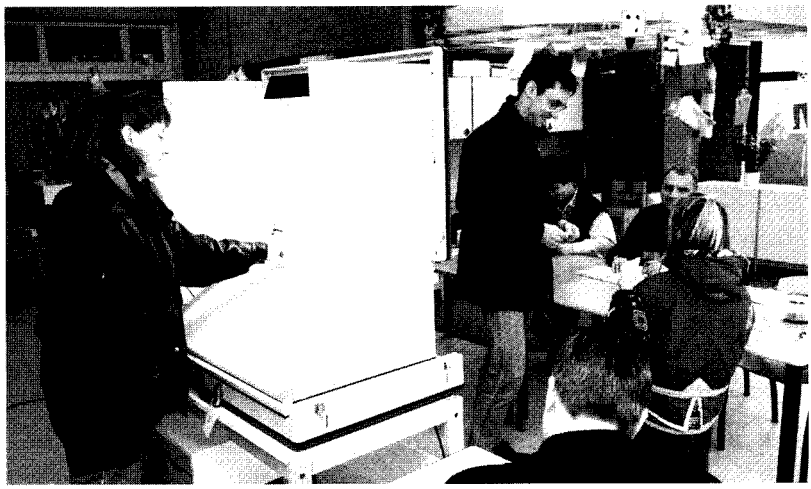
in een diepe crisis geraakt? Had het CDA zich dan regerend kunnen herstellen? Waarschijnlijk allemaal: ja. Maar het is niet zo gelopen.

Rondtrekken om Jericho

Die laatste paar regels lijken relativeringen. Misschien vooral voor het CDA. Een heel kleine troost, die overigens niets helpt. Maar ze duiden tegelijk op een probleem dat groter is en structureler. Waar zijn we met de politiek mee bezig als voorspoed of crisis van zulke toevallige factoren afhangt? Hebben partijen niets méér te bieden dan behendige bestuurskunst en goede PR? Gelden deze vragen de huidige regeringspartijen niet evenzeer als het CDA? Als wordt gezegd dat het CDA het grootste deel van het beleid van paars voor zijn rekening kan nemen, wat is dan zo christen-democratisch aan dat beleid? En als PvdA en VVD het beleid van Lubbers-III konden voortzetten, wat was dan zo sociaal-democratisch of liberaal aan dat beleid? Zijn we allemaal zo inwisselbaar geworden? Is in onze moderne communicatiedemocratie de lijn met de kiezer alleen nog de presentatie? In ieder geval is duidelijk dat structurele problemen kennelijk nog behoorlijk lang kunnen worden gecamoufleerd door succesvol leiderschap (Lubbers en Kok), toevalligheden en publicitaire rugwind.

Het CDA is wat mij betreft dus niet de enige partij met een probleem. Ons democratisch stelsel worstelt met zijn legitimatie. Laat ik het wat zwart-wit formuleren. Dragende ideologieën die voor samenhang, verbondenheid en georganiseerd maatschappelijk altruïsme zorgdroegen zijn verbleekt en ingeruild voor specialisaties, externe adviezen en calculerend individualisme. Wetgeving, idealiter het sluitstuk van het maatschappelijk debat en daarom werkelijk ordenend, is steeds meer geworden tot een tamelijk machteloze getuigenis, waarvan burgers, bedrijven en nota bene ook de overheid zelf cynisch de grenzen verkennen, oprekken en zelfs zonder veel schaamte overschrijden. Juridisering neemt daarom ook de plaats in van tegenwoordig al gauw naïef gevonden deugden als fatsoen en inschikkelijkheid. Het kostbare goed van tolerantie is vervangen door de kitsch van vrijblijvendheid. Het individualiseren van de vrijheid en het collectiviseren van de verantwoordelijkheid heeft de agenda van de politiek overladen gemaakt onder het gelijktijdig reduceren van mogelijkheden voor een oplossing. Het nemen van besluiten krijgt een steeds groter Jericho-gehalte: men draait er net zo lang omheen tot het probleem zichzelf oplost. Dat werkte misschien toen, maar vandaag (neem Schiphol) zeker niet meer. In ieder geval lijken politici steeds meer lakeien die, ongeacht hun politieke kleur, met een interessant gezicht een stoet begeleiden waarvan zij feitelijk de richting niet bepalen.

In dat licht gezien is de oppositie waarin het CDA zich bevindt eerder een kans dan een nadeel. Door-regerend had het CDA zich stellig verzet tegen al te kritische zelfreflectie. Ik herinner mij bijvoorbeeld als lid van de partijwerkgroep 'Politiek dicht bij mensen' (1991) dat elke neiging tot werkelijk fundamentele zelfkritiek toen steeds van bovenaf zorgvuldig werd gesmoord. Onze groep diende marketing-instrumenten aan te reiken voor verdere uitbouw van een succes-formule. Twijfel aan het product zelf werd bepaald niet op prijs gesteld. Maar nu het CDA op zichzelf is terug-

"Durven kiezen" *(foto: Dirk Hol)*

geworpen is er een uitnemende gelegenheid de stand van zaken op te maken.

Alternatieven voor paars

Voordat ik aan mijn kernpunt toekom, doe ik eerst nog een politieke omgevingsobservatie. D66 is de partij die de gang naar de oppositie van het CDA heeft beleefd als een triomf. Maar het belang lag in toenemende mate bij PvdA en VVD, niet alleen om de nu gerealiseerde zetelwinst, die men kan zien als een tussenstap. Sneu voor D66, maar het belang van PvdA en VVD is groter dan paars. Deze partijen hebben er alle belang bij het CDA voorlopig onderworpen te houden. De VVD is bezig het grootste deel van het CDA-electoraat over te nemen. Men wenst daar niet bij gestoord te worden.

Tegenover de groeiende liberale onderstroom in de samenleving moet een krachtige sociale tegenstroom staan. De PvdA ziet graag die rol voor zichzelf weggelegd, maar vreest het CDA als concurrent. Het CDA in zijn huidige positie verleent beide partijen dus een dubbele dienst. De kiezers lopen over. En zijn krachteloosheid geeft beide partijen het alibi met de antipool te moeten regeren, zonder daarvoor electoraal schade-risico te lopen. Voor paars-II is geen alternatief zegt men, en de vaderlandse journalistieke echo kakelt het braaf na. Maar voor paars-II waren wel degelijk alternatieven, allemaal met het CDA. PvdA en VVD hadden er geen enkel belang bij deze nu op de agenda te krijgen. Maar ook in paars komt de sleet; als de voortekenen niet bedriegen spoediger dan menigeen verwachtte. Het CDA zal dus haast moeten betrachten met zijn heroriëntatie.

Bestuurlijke behendigheid

Keren we terug tot de hoofdvraag: waar gaat het om in de politiek? Als het alleen maar gaat om bestuurlijke behendigheid, dan moet het antwoord voor het CDA niet moeilijk te vinden zijn. Als goed gewortelde en brede volkspar-

tij beschikken wij op onze ledenlijst over heel wat vooraanstaande lieden, die toch moeten zijn op te porren zichtbaar mede aan het roer te staan. Wij moeten ons manifesteren daar waar het gebeurt, maatschappelijk op de voorste rij, in de lampen van de publiciteit, zichtbaar succesvol en ook tussen het grote geld. Jammer dat momenteel de maatschappelijk geslaagden een beetje aarzelen openbaar bij ons te willen horen, maar dat moet toch te organiseren zijn? In het bedrijfsleven ontwaar ik tal van azen die bij ons zitten of zaten, en die daar moeiteloos steeds hogere toppen bereiken. Kunnen ze het CDA er niet bij doen? Al die vragen stellen is ook ze beantwoorden. Bestuurlijke behendigheid is een noodzakelijke, maar niet voldoende voorwaarde om politiek structureel relevant te zijn. Het CDA zelf is daar een leerzaam voorbeeld van. Eenmaal dat kroonjuweel ontnomen, is er weinig dat nog boeit. De lobbies veranderen moeiteloos van richting. De publiciteit wendt zich af. Zij die gewend zijn aan de zonnige kant van de straat te lopen steken niet over. En de kiezers hebben er tenslotte dus weinig meer te zoeken. Een adelaar is in de lucht indrukwekkend maar aan de grond onhandig, log en kwetsbaar.

De wereld verandert

Een christen-democratische politieke partij moet meer zijn. Zij moet het kristallisatiepunt zijn van idealen en visioenen. Zij moet ieder individu tellen. Zij moet ordenen en stabiliseren op basis van draagvlakken waarin meerdere belangen zijn afgewogen en die in het licht staan van het gemeenschappelijke vergezicht. Zij moet het stroomgebied zijn waar individuele belangen kunnen worden gebundeld tot wederkerige kansen en sociaal altruïsme vanzelf wordt meegevoerd. Zij moet tegenwicht bieden aan autonome of doorschietende krachten. Zij moet het zwakke behoeden en sterken. De christelijke filosofie van naastenliefde en eenheid reikt daarvoor bergen bouwstenen aan. In elke tijd zijn de idealen van Christus actueel. Ook in 1998.

Er zijn een aantal processen die de huidige maatschappelijke situatie het eigen karakter geven. Ik noem er slechts enkele. In Nederland heeft de verzuiling op drie kwart van deze eeuw zijn omslag bereikt. Een van de reacties is deconfessionalisering. De collectieve beschutting van vroeger heeft, als bij overbescherming tegen bacillen, een zodanige individuele kwetsbaarheid met zich gebracht dat de verwijdering versneld wordt door gevoelens van vijandschap en afkeer. Voorts is een middel van de verzuiling, de pacificatie, een doel op zich geworden. Maar zonder de drijvende kracht van sterke idealen verwordt consensus tot een stilstaand binnenmeer waarin elke beweging eerder verstorend dan dynamiserend werkt. De partijen van de verzuiling, met name de sociaal-democratische en christen-democratische, hebben hun grip op de samenleving zien verschuiven van bodem naar top. Waar oorspronkelijk de brede beweging de machtsfactor was, werd dit allengs de macht van de publieke sector. Voor de PvdA als staatsideologische partij een logische ontwikkeling, voor de christen-democratie als maatschappelijk bindende kracht een historische vergissing. En in ieder geval hebben

Subsidiariteit als wezenlijk beginsel in openbaar bestuur.

beide partijen kortsluiting gekre- gen met de basis. Internationaal noem ik twee ontwikkelingen. Sinds de val van het communisme zoekt de wereld naar nieuwe evenwichten in politiek en economie. De liberalisering van het kapitaal en de globalisering van de economie maken krachten los die ontzagwekkend zijn, en waarvan de vraag zal zijn hoe en door wie deze zijn te beheersen.

Verbleking

We staan op de drempel van een nieuwe eeuw. Ook de Nederlandse samenleving staat voor wezenlijke afwegingen. Natuurlijk is onze plaats er een binnen de internationale orde. Achter de duinen zijn er nog een paar holletjes om zich verstoppen, maar niet voor de hele bevolking en ook niet voor eeuwig. De euro zal dit proces verder versterken. Anderzijds roept de onherbergzaamheid van de open vlakte om lokale beschutting. Helmut Kohl predikt daarom de subsidiariteit als wezenlijk beginsel in het openbaar bestuur. Het is enerzijds niet vreemd dat deze grote Europese christen-democraat een van de belangrijkste advocaten hiervan is. Het is anderzijds interessant dat de internationale schaalvergroting ons pas weer met de neus drukt op dit basisbegrip van de christen-democratische maatschappijvisie. Nationaal waren we het zicht daarop al lang kwijtgeraakt. Een historische vergissing, noemde ik dat hierboven. In Nederland kende dit basisbegrip twee varianten: subsidiariteit en soevereiniteit in eigen kring. Het eerste katholiek en het tweede protestant-christelijk. Daartussen zat wel principieel verschil, met name als het ging om de zeggenschap en verantwoordelijkheid van het hogere gezag. Maar beide gaan uit van het neerleggen van zoveel mogelijk verantwoordelijkheid op zo laag mogelijk niveau. Daartegenover staat het primaat van de politiek van liberalisme en socialisme. De christen-democratische begrippen waren daarmee het fundament van een maatschappelijk bouwwerk waarin tussen markt en overheid een derde element tot zeer waardevolle ontwikkeling kon komen: het maatschappelijk middenveld. Enerzijds burgers en bedrijven organiserend en bindend en anderzijds collectief verantwoordelijkheid dragend voegde men met zijn plaats in het maatschappelijk proces zodanige waarde toe dat overheid en burgers bereid bleken tot delegatie van verantwoordelijkheden, zelfs van bevoegdheden. De afstand en het wantrouwen tussen rivaliserende belangen werd systematisch beheerst door interdependentie en georganiseerd onderling vertrouwen. Het Nederlandse bestuur werd daarmee een van de meest doordachte varianten van het Westeuropese continentale bestuur, later het Rijnlandse model genoemd. Daartegenover stonden in ons deel van de wereld het volksdemocratische model van het communisme, met zijn staatsalmacht en wantrouwen naar alle kanten, en het angelsaksische model, waarbij tussen staat en markt het bindweefsel van het middenveld ontbreekt, de ongelijkheden per definitie dus veel scherper en groter zijn, en vertrouwen tussen de diverse groepen klein.

In Nederland werd de positie van het middenveld de laatste 30 jaar verzwakt door professionalisering van zijn organisatie en bestuur, door daaraan gepaard gaande afnemende democratische betrokkenheid van de achterban, door het veranderen van de geldstromen (minder van onder, meer van boven, steeds autonomer), en door versta-

telijking. Het zich allengs terugtrekken op de top van de structuur in de samenleving deed ook steeds meer christen-democraten zweren bij het doen zwellen van de overheidsmiddelen en bij het zoeken naar oplossingen via de overheid, daarmee geleidelijk het principe van de christen-democratische maatschappijvisie verlatend en vergetend. Het leidde voorts tot niet altijd consistente keuzes met betrekking tot het middenveld, waarvan de eigen verantwoordelijkheid steeds onduidelijker werd en waarvan de financiële en sociaal-economische aangelegenheden steeds meer in het verlengde kwamen te liggen van de problemen van de overheid zelf, van financiering via lastendruk tot koopkracht. In dezelfde geleidelijkheid werd de electorale streng doorgerateld met de eigen achterban.

Nieuwe kansen

Het CDA staat voor belangrijke keuzes. Globalisering en de tevens reeds in Nederland ingezette trend richting Angelsaksisch model (voorkeur van de VVD) kan ons doen besluiten het traditionele christen-democratische maatschappelijk gedachtegoed op te geven. In dat geval zie ik weinig mogelijkheden noch bestaansredenen voor een groot CDA. We kunnen natuurlijk een onsje-meer/onsje-minder partij zijn tussen PvdA en VVD in, een praktische middenpartij met het sociale hart op de goede plaats, met name succesvol als PvdA en VVD weer tegen elkaar polariseren of als we kunnen beschikken over in ons communicatie-tijdperk aangenaam en gezaghebbend leiderschap. We sluiten ons aan bij de optocht, hier en daar corrigerend, en naar buiten suggererend dat wij de richting zelf hebben bedacht. Meer dus van het huidige zelfde in de Nederlandse politiek. Intussen kunnen we gadeslaan hoe bijvoorbeeld Rabo en Achmea bezig zijn de nog steeds enorme belangen die vroeger door het middenveld werden bewaakt zich marktconform toe te eigenen, met wellicht het gigantische vermogen van bijvoorbeeld de woningcorporaties (ook al zo'n product van het middenveld) als volgende buit. Of hoe steeds meer bestuurders van ondernemingen hun kwartaalcijfers en beurskoersen belangrijker vinden dan de continuïteit en verantwoordelijkheid van het bedrijf in sociale zin, wederom Verenigde Staten versus Rijnland. Die trend stimuleert tevens de brede jacht op ongezond hoge aandelenrendementen die steeds minder verband houden met de feitelijke productiviteitsstijging. We slaan gade hoe in de samenleving breed het calculerend cynisme het wint van het fatsoen. En daarom zien we ook toenemende beloning van opportunisme en zorgelijke onderwaardering van het dragen van verantwoordelijkheid.

Einde maken aan spagaat individualiteit (vrijheid) en collectiviteit (verantwoordelijkheid).

Ik kies liever het alternatief. Goed luisterend naar Kohl, kijkend naar de schaalvergroting van morgen en lettend op de enorme potenties van het oorspronkelijke christen-democratisch erfgoed wil ik pleiten voor een grondige heroriëntatie op de subsidiariteit en de soevereiniteit in eigen kring. Let wel: ik heb het niet over herzuiling! Juist in een tijdperk waarin verbanden verloren

gaan, atomisering en anonimisering toenemen, het respect voor de mens onder druk staat, het geld steeds meer de norm der dingen lijkt te worden, financiële conglomeraties machtiger worden dan staten, overheden machtelozer worden, publiekrecht zijn kracht ziet verminderen, steeds grotere groepen zich kunnen onttrekken aan gezag en controle, waarden en normen vervagen en vrijblijvendheid een manier van overleven wordt, juist in zo'n tijd is een werkelijk gemeenschappelijke inrichting van onze omgeving geboden. Een inrichting waaraan iedereen bijdraagt naar zijn of haar vermogen, waar-bij kleinschaligheid bijdraagt tot overzichtelijkheid, waarin mensen ge- kend worden, waarin burgers en bedrijven gezamenlijk zoeken naar antwoorden, soms wat dich- ter bij de markt, soms collectiever of afgedwongen, een inrichting waar de macht wordt gecontroleerd maar ook waar mogelijk gedelegeerd.

Ik roep het CDA op daaraan met de grootste spoed en toewijding te werken, samen met organisaties van werknemers en werkgevers, in de volkshuisvesting en in de gezondheidszorg, met de kerken en met al diegenen die zich willen inzetten voor een samenleving waarop we met zijn allen *niet* verder de grip verliezen. Waar fatsoen een deugd is en geen naïeve zwakte. Zo'n opstelling verplicht alle deelnemers en maakt een einde aan het actuele spagaat van individualiteit (vrijheid) en collectiviteit (verantwoordelijkheid). Het verplicht tot gescheiden maar elkaar aanvullende verantwoordelijkheden in wederzijdse betrokkenheid. Het verplicht tot een heroriëntatie op het proces van schijnbaar onstuitbare vermarkting van voorzieningen en zekerheden. Het doet samen grenzen stellen en die samen serieus nemen. Het doet samen mensen tellen en die samen serieus nemen. Het brengt de politiek eindelijk weer dicht bij mensen en organisaties. Het is wezenlijk, want verplichtende democratisering voor de gehele samenleving. Niet het vrijblijvende recept van D66 voor wie het leuk vindt om mee te doen.

Zo'n CDA zou weleens voor de toekomst van Nederland een heel wezenlijke, moderne, bindende, stabiliserende, stimulerende en uitnodigende partij kunnen zijn.

Drs. J.S.J. Hillen is secretaris van de CDA-Tweede Kamerfractie. Hij is kamerlid sinds 1990. Daarvoor was hij onder meer directeur Voorlichting op het ministerie van Financiën en verslaggever bij het NOS-Journaal..

Ontwikkelingen in EVP waarschuwing voor CDA

Uit de gang van zaken in de EVP kan het CDA de les trekken hoe nadelig het is om te pogen via karakterverlies politieke macht te vergroten. Een catch-all party kan geen trends zetten en geen leiding geven aan de ontwikkeling van de publieke opinie. Het CDA kan leren van deze strategische en principiële fouten.

Het zijn zware tijden voor politieke stratego-spelers. Welk 'product' moet je brengen als de markt grillig is? Welke koers moet je varen als de politieke weersverwachtingen weinig houvast bieden? Dat is vooral vervelend voor hen die onvoldoende zicht hebben op zin en bedoeling van de christen-democratie. In het CDA keren steeds weer die twee vragen terug: de machtsvraag van de stratego-spelers (de trendvolgers) en de zinvraag van hen die menen dat het CDA trendsetter moet zijn. In beide is het CDA niet erg goed. Vroegere Tweede Kamerfracties hadden al te vaak de neiging om vernieuwingen vanuit de eigen christen-democratische traditie te wantrouwen (hoe doorwrocht de argumenten voor zo'n nieuw beleid ook waren). Dat speelde vooral als het CDA overtuigend voorop zou moeten lopen als trendsetter voor onze samenleving. Een opmerkelijk voorbeeld is het lot van de studie '1+1 = samen'; een studie die tegen de individualisering juist de waardering voor vaste tweerelaties stelde. Het stratego om de macht te vergroten was overigens ook niet zo sterk. Men dacht soms 'zwevende kiezers' te kunnen boeien door zelf een zwevende partij te worden en de inzichten van de loyale kern te verwaarlozen. Rampzalig wordt het als de machtsvraag de zinvraag gaat overheersen, in plaats dat die daaraan dienstbaar wordt gemaakt. In 1994 hebben een aantal 'prominenten' het gezocht in een zwenking naar kil neo-liberalisme. De 'C' en het sociale moesten minder worden benadrukt. Zo zouden nieuwe kiezersmarkten kunnen worden aangeboord. De bedenkers van deze neo-liberale strategie beseften niet dat zo de wegwijzers naar VVD en D66 werden gezet. Dat leverde een ongehoord resul-

Drs. A.M. Oostlander

taat op: 20 zetels verlies. Zodoende kan het CDA nu niet oogsten wat de kabinetten-Lubbers hebben gezaaid. Het door ons en de christelijk-sociale beweging ontwikkelde poldermodel alsmede het door CDA-kabinetten gevoerde sociaal-economisch beleid krijgen internationale erkenning. paars heeft er al snel van afgezien om met het 'stroperige middenveld' korte metten te maken. De arbeidsmarkt draait intussen als een tierelier, maar paars ging toch nog de verkiezingen in met de slogan van gisteren: 'werk, werk, werk'! De breuk met de periode-Lubbers resulteerde voor het CDA in een electorale klap en een verlies aan vertrouwen die zo erg waren dat ze tot in de laatste verkiezingen door echoën. En toch was het CDA inmiddels weer op een herkenbare weg beland, dank zij het rapport Gardeniers en de partij-uitspraken daarna. In 1998 hebben de kiezers ons innerlijk herstel nog niet voldoende opgemerkt. Verlies naar alle kanten. Opnieuw, crisis onder de sterrenwichelaars. Moeten we nu naar rechts of moeten we nu naar links?

Dit artikel bespreekt de positie van de christen-democratie in Europa. Sommige strategische en principiële fouten doen zich daar in nog grovere vorm voor dan in Nederland. Bakens in zee voor het CDA.

Een herkenbare familie

De christen-democratie is een stroming met een herkenbare politieke inhoud. Vandaar dat er in de Europese Unie (EU) en daarbuiten een partijfamilie bestaat. Zelfs tot in Latijns-Amerika zijn verwante partijen te vinden. Sommige confessionele stromingen leiden tot maatschappelijke opvattingen, die als christelijk-sociaal kunnen worden getypeerd. Met name in katholieke en protestantse landen is dat het geval. In de eerste jaren na de formele oprichting van de christelijke partijfamilies heeft men zich gewijd aan de opstelling van

De christen-democraten zijn een minderheid geworden in de EVP.

beginselprograms en programma's voor politieke actie. Vanuit het CDA is daar fors aan deelgenomen.

Groei met behoud van identiteit

Onze 'familie' bestond aanvankelijk uit groeperingen met een duidelijk gemeenschappelijk profiel. Het waren de CDU/CSU, de Benelux-partijen, de Franse MRP die stoelde op het christelijke personalisme en de Italiaanse DCI. Leiders vanuit die partijen gaven de stoot tot de Europese integratie. Dat was een uitermate verrassende en trendbepalende actie. Die durf je alleen te ondernemen als je een overtuiging hebt, als je goed weet wat je ten diepste met Europa wilt. Daar leid je vervolgens een effectieve strategie uit af. Die ervaring heeft een band geschapen, en ook een ruime blik. Door desintegratie van de MRP en door toetreding van partijen uit nieuwe lidstaten werd de samenstelling wat gemengder. Partijen uit een andere traditie, vaak met conservatieve trekken, werden naast echte christen-democratische groepen toegelaten. Ondanks de verschillen was het voor alle deelnemers echter duidelijk dat de christen-democratie de toonaangevende lijn moest zijn van partij en fractie.

De uitbreiding loopt uit de hand

Van Duitse zijde heeft men echter steeds intenser gestreefd naar een uitbreiding van de partijfamilie. De Duitse partijen hanteren uiteenlopende etiketten voor zichzelf: partijen van het midden; conservatief en liberaal en natuurlijk ook christen-democraat en christelijk-sociaal. Zij voelen zich thuis in een sfeer van polarisatie en menen dan ook dat overal waar een tweedeling bestaat de rechtse groepering hun natuurlijke partner is. Bovendien zijn de Duitse partijen zeer gericht op machtsvorming. De strategie is de vraag naar het karakter gaan overheersen. Een kleine partij zal het bij hen als kandidaat voor de EVP afleggen tegen een grote, onafhankelijk van de vraag naar de inhoud van de gevoerde politiek. Daarom zijn, zeer tegen de zin van de Benelux-partijen, steeds meer voluit conservatieve en ook liberale groeperingen lid van de EVP-fractie geworden. De partijfamilie heeft trouwens de naam Europese Volkspartij gekregen om geen last te hebben van de 'C' bij het werven van andere partijen. De toetreding van deze conservatieven lukte omdat ze bereid waren alles te ondertekenen wat hen werd voorgelegd. Het zetten van een handtekening werd nogal pragmatisch beoordeeld. Als climax van vertroebeling geldt de Duits-Spaanse poging, in mei van dit jaar, om de hele Forza Italia lid te maken. Die kans ontstond omdat de Italiaanse christen-democraten, na het verval van de DCI, hun hergroepering nog niet hebben voltooid. De uitnodiging aan Forza Italia (FI) had als dubieus motief dat de EVP bang zou moeten zijn voor de vorming van een sterkere fractie ter rechterzijde. Het bleef, vanwege hard verzet van een deel van de leden-partijen en van vooral de Italiaanse (christen-democratische!) premier Prodi, beperkt tot opname van een twintigtal individuele leden van de FI-groepering

Als climax van vertroebeling geldt de Duits-Spaanse poging om de hele Forza Italia lid te maken.

in het Europees Parlement (EP). Berlusconi wordt nu gelukkig zelf niet als een EVP-partijleider gezien. De EVP-fractievoorzitter Martens heeft in deze affaire een duistere rol gespeeld. Hij geneerde zich er niet voor om (met een Duitse vice-voorzitter) bij Berlusconi op audiëntie te gaan om hem voor deelname aan de EVP uit te nodigen. En dat terwijl tegen deze Berlusconi een vijftigtal strafprocessen lo-pen. De televisiemagnaat meent door de val van de regering-Prodi de rechtsgang in eigen voordeel te kunnen beïnvloeden. Martens is met zijn uitnodiging aan Berlusconi ingegaan tegen de wil van zijn CVP. Het is dus niet waarschijnlijk dat de partij hem nog eens voor Europees Parlement zal kandideren. Maar het kwaad is geschied. De christen-democraten zijn een minderheid geworden in de EVP. De getrouwen (de Benelux-delegaties, de Ieren, de Catalanen en de Basken, zes Italianen en zelfs de Nea Demokratia) hebben zich verenigd in een actiegroep 'Athene', genoemd naar de stad waar ooit het EVP-beginselprogram werd vastgesteld.

Via karakterverlies politieke macht vergroten is uitermate kortzichtig.

Verandering van karakter en dus van boodschap

De EVP is zodoende bezig te vervallen tot een 'dakorganisatie'. Daarbinnen treft men stromingen en nationale delegaties aan. Soms, zoals bij het beleid inzake de oorlog in Joegoslavië, ben je je ervan bewust dat delen van, bijvoorbeeld, de Tory-delegatie tot je extreemste tegenstanders behoren. In een normale fractie bestaat er een zekere mate van discipline. Maar een dakorganisatie heeft het morele recht niet om die van haar leden te vragen. De omvang van zo'n losse fractie biedt alleen voordelen bij het verdelen van de baantjes in het parlement. Het meest opvallende van de laatste geforceerde uitbreiding van de fractie is niet de kwantitatieve groei (de FI-Italianen zijn meestal afwezig), maar de daarvoor nodige schoffering van partijen die de oorspronkelijke bedoeling van de christen-democratische familie vertegenwoordigen. Het gevoel van verplichting verzwakt daardoor. Dat gebrek aan verbondenheid met de christen-democratie is uiteraard het sterkst bij partijen die liever conservatief en liberaal willen heten. Vandaar dat het beroep op het christelijke niet meer vanzelfsprekend is. In sociaal opzicht dreigt het meerderheidsstandpunt harder te worden. De Europese integratie wordt niet door alle leden als het eigen geesteskind gezien. In het drugsbeleid moet de plaats voor schadebeperking bevochten worden op leden die vinden dat wie niet horen wil maar moet voelen. Dat CDA-ers over homorechten spreken wordt als een buitenissigheid geduld. De nadruk op mensenrechten in de buitenlandse politiek wordt als onzakelijk ervaren. Nationale belangen gaan, goed conservatief, een grotere rol spelen. De christelijke *founding fathers* van de Europese integratie zouden zich in hun graf omkeren.

Wat te doen?

Nederlandse kiezers stemmen op Nederlandse lijsten. Zij hebben dus niet direct met de EVP-fractie te maken. Het is zelfs hun belang om het CDA-geluid zo duidelijk mogelijk te laten klinken. Hun stem komt goed terecht. Maar de schade is groot. We zullen ons

uiterste best doen om die te beperken. De actiegroep Athene heeft daarom afgesproken dat ze zo goed mogelijk zal nagaan hoe de stemlijsten totstandkomen. Als de adviezen niet vertrouwd worden, zullen eigen alternatieve stemlijsten worden opgesteld. Dat is een verschijnsel dat zich nu al incidenteel voordoet. In de toekomst zal dat systematisch gebeuren. Er ontstaat dus een soort van sub-fractie. De voordelen van de EVP-fractievorming, voor het werk der leden, neemt af. Er zal veel meer verdeeld worden gestemd dan vroeger, toen we de stemlijsten doorgaans vertrouwen konden. Tel uit je winst!

Lessen voor het CDA

Uit de gang van zaken in de EVP kan worden geleerd hoe nadelig het is om te pogen via karakterverlies politieke macht te vergroten. De kwantiteit blijkt illusies op te leveren. Het vermogen om gezamenlijke standpunten in te nemen neemt drastisch af en daarmee ook de invloed. Een verdeeld huis met elkaar tegensprekende bewoners, hoogstens in staat tot starre interne compromissen. Zo'n *catch-all* party kan geen trends zetten, geen leiding geven aan de ontwikkeling van de publieke opinie. Zoiets kan ook in Nederland, ook met het CDA, gebeuren. Gelukkig zijn wij ons er in grote meerderheid van bewust dat een partijorganisatie geen lege huls is die, na marktanalyse, van een politieke inhoud wordt voorzien. Het is niet een organisatie die zomaar iets kan uitdragen onafhankelijk van de overtuiging van de leden. Als zij vergeten worden dan wordt het overeind houden van de organisatie hoofddoel.
Daartoe worden de sterrenwichelaars van het marktonderzoek ingehuurd en de sloganmakers van de reclamebureaus. Met democratie heeft dat weinig te maken. Het is commercialisering van het partij- en campagnewezen. De zinvraag is irrelevant geworden. D66 is, als tegenstander van duurzame politieke beginselen, eigenlijk de partij die daarin voorop is gegaan. Vandaar de voorkeur voor referendumdemocratie. Dat is een vorm waarin de reclamemakers het voor het zeggen hebben.
Het CDA daarentegen heeft sinds de dramatische les van 1994 een heel ander perspectief gewezen. Een inhoudsvolle politiek waar je voor of tegen kan zijn. Maar in elk geval een die de kiezer niet verlaagt tot object van premanipulaties. In tegendeel: de burger blijft hierin subject van zijn politieke keuzen. Hij is geen klant van overheidsbeleid, maar medebepaler daarvan krachtens zijn verantwoordelijkheid als burger. Zo'n CDA heeft de taak om de waardigheid van de mens in politiek opzicht te garanderen. Daarom is het een eis van democratie dat de leden zelf in de partij de macht houden en niet de mannetjesmakers.
Het CDA moet het hebben van authenticiteit. Daar zoeken mensen naar. En dat is wat de pers steeds uittest. Men zoekt naar bewijzen dat onze keuzen niet op opportunisme maar op een overtuiging berusten. Veel kiezers zijn destijds aan het twijfelen gebracht. Veel nieuwe kiezers moeten hun keus nog maken. Hun vertrouwen kan worden (terug) gewonnen als het CDA zich als betrouwbaar bewijst en als een partij die de samenhang, de creativiteit en de moed heeft die nodig zijn om sturing te kunnen geven aan de politiek.

Drs. A.M. Oostlander is voor het CDA lid van het Europees Parlement.

Hervorming van de christen-democratie

Een terugblik op de verkiezingsstrijd van 1998 heeft alleen betekenis als blik vooruit. Het CDA had de tijd sinds de in verwarring en vernedering geëindigde campagne van 1994 gebruikt voor een strategische heroriëntatie. Het programma dat op basis van 'Nieuwe wegen, vaste waarden' door de partij was vastgesteld, werd herkend als een product van eigenzinnig, in christelijk-sociale tradities geworteld gemeenschapsdenken. Het CDA was daarmee in staat een contrapunt te plaatsen ten opzichte van de paarse zelfgenoegzaamheid[1].

In de tekst en in de bij het programma gevoegde financiële gegevens lag de volle nadruk op taken die niet vanzelf meeprofiteren van een florissante economie: zorg, rechtshandhaving, onderwijs. De lijsttrekker en andere kandidaten - onder wie ook nieuwe collega's, van wie nu al duidelijk is dat zij hun naam wel zullen weten te vestigen - droegen dit onverdeeld hartelijk uit. Maar toch is er een kloof gebleven die het CDA van een deel van de kiesgerechtigden scheidde.

Prof. dr. E.M.H. Hirsch Ballin

Kiezers vermist

Dat het CDA de steun moet missen van mensen die niets van het christen-democratische politieke denken moeten hebben, is niet erg. Het kan ook best zijn dat het soort aanpak als onze partij voorstaat, van weinig betekenis lijkt nu in de huidige economische voorspoed de Nederlandse samenleving zoveel als het ware in de schoot wordt geworpen. Maar wat ons wel dwars moet zitten is dat er ook (te) weinig steun kwam van mensen die blijkens peilingen over thema's en opvattingen toch op alle belangrijke punten de idealen en het programma van het CDA delen. In die zin zijn er kiezers vermist. In termen van de verkiezingsonderzoeken: er was een verontrustend grote kloof tussen de omvang van het CDA-potentieel en het aantal medeburgers dat daadwerkelijk op het CDA stemde.

Wat heeft eraan geschort om hen te motiveren om naast de uiteraard veel kleinere, altijd getrouwe CDA-kern de gang naar de stembus te maken en daar daadwerkelijk CDA te stemmen? Gaat het daarbij slechts om tekorten in de *marketing* of een ongunstig moment?

Instrumenteel stemmen (of niet stemmen)

Het zou in elk geval voorbarig zijn, deze verkiezingsuitslag te zien als een onvermijdelijk moment in een al even onvermijdelijk proces van verval van alle met het christendom verbonden vormen van organisatie. Het was al jaren duidelijk dat het CDA veel minder dan vroeger op ondersteuning door een stabiele aanhang kan rekenen, maar per keer de steun van de kiezers moet verwerven. Het CDA had twaalf jaren lang de wervingskracht van een lijst, aangevoerd door een alom gerespecteerde minister-president, die stond voor kwaliteit en bestendigheid.

Wie zich bewust is van de in elke democratie voor elke partij normale *ups* en *downs*, zal ook beseffen dat de uitslag voor het CDA onder iets andere omstandigheden florissanter had kunnen zijn. De positie van alle traditionele politieke partijen is onvast geworden, niet alleen in Nederland, maar ook in de landen om ons heen. Uit alle analyses blijkt dat een veel kleiner deel van de kiezers dan vroeger zich op de lange termijn identificeert met het gedachtegoed van een bepaalde partij. Een vrij groot deel van de bevolking ervaart verkiezingen kennelijk eerder als een gelegenheid al dan niet zijn vertrouwen uit te spreken in personen die kans maken politieke verantwoordelijkheid te aanvaarden. Daarbij kan een kiezer die niet ideëel aan een bepaalde stroming is vastgeklonken ook zeer wel ertoe komen om via de stembus te opteren voor politieke continuïteit of discontinuïteit.

In een democratie neemt lang niet iedereen aan de verkiezingen deel met de bedoeling het beleid te *veranderen*. Het kan ook zijn dat mensen zich juist goed voelen bij het gevoerde regeringsbeleid en aan bestendiging steun willen geven - een soort stem voor het algemeen belang. In de Nederlandse politiek komt dit verlangen naar bestendiging vooral tot uitdrukking in de waardering voor vertrouwde politieke persoonlijkheden. Tussen de partijen werkt dit als een soort electorale wisselbeker. De leider van een politieke partij weet zich tegelijkertijd als een leidende figuur in de politiek als geheel. In de jaren '30 vervulde Colijn zo'n rol, in de jaren '50 Willem Drees, en van 1982 tot 1994 Ruud Lubbers. Tegen veler verwachting in heeft Wim Kok een soortgelijke positie weten op te bouwen.

De partij van degene die op dezer manier naar voren treedt, legt dit meestal geen windeieren. De PvdA werd in de talloze malen uitgezonden radiospots, die eindigden met 'kies Kok', in het geheel niet genoemd, maar dat betekent niet dat er in mei 45 Kokken in de kamer zijn gekozen.

Wil iemand echter niet uitdrukkelijk kiezen voor de continuïteit onder het motto 'kies Kok', en evenmin zich daar vierkant tegenover opstellen ('Stem tegen, stem SP'), dan zijn er nog verschillende alternatieven die aantrekkelijker ogen dan een stem op de grootste oppositiepartij. Wie niet zo uitgesproken voor of tegen de alom verwachte continuïteit is, kan behalve een bijsturende politieke keuze (gepersonificeerd in Bolkestein en Rosenmöller aan weerszijden van Kok) ook "kiezen" voor af-

zijdigheid. Een oppositiepartij als het CDA die niet op een of andere manier radicaal anders is en evenmin op de nominatie staat om weer te gaan regeren (zoals de PvdA in 1989 of D66 in 1994) is haast bij voorbaat irrelevant - en werd kennelijk ook door veel berichtgevers zo gezien -, tenzij ...

Niet radicaal, toch onderscheidend

... tenzij ze erin slaagt zich werkelijk als karaktervol en onderscheidend te manifesteren, en daardoor zonder politiek radicalisme zich als het ware tegenover het geijkte spel van regeren en opponeren plaatst. Ook daarom was het proces van partijvernieuwing dat in gang werd gezet toen het CDA voor het eerst in zijn geschiedenis niet met regeringsverantwoordelijkheid werd belast, zinvol en nodig. Dit proces kreeg een interne en een externe dimensie. Intern ging het om een strategische heroriëntatie (*Nieuwe wegen, vaste waarden*), uitgewerkt in het verkiezingsprogramma *Samenleven doe je niet alleen*. Extern ging (en gaat) het erom kiezers te bereiken die de idealen van het CDA delen, maar als gevolg van beeldvorming uit het verleden of misvattingen over het karakter van de partij toch niet hun stem aan deze partij geven.

De verbindingsschakel tussen de interne en de externe dimensie van deze partijvernieuwing zijn de personen die het gezicht en gezag van de partij bepalen. Jaap de Hoop Scheffer heeft in de partij brede steun omdat hij terzake, met humor en in goede stijl het christen-democratische gedachtegoed uitdraagt. Het was een aanzienlijk nadeel dat hij in vergelijking met de andere lijsttrekkers maar een heel korte periode had om in deze nieuwe rol een nieuw type programma uit te dragen.

Partijvernieuwing

Na lange tijd gaat het CDA er dus niet meer van uit dat zijn politiek leider als vanzelf een spilfunctie in de Nederlandse politiek zal vervullen. Daaraan consequenties verbinden, is een belangrijk kenmerk van de hervorming die zich in het CDA voltrekt. De christen-democratische politieke beweging manifesteert zich daardoor - net als in haar beginjaren rond 1890 - weer als een beweging voor verandering. Niet echter een verandering van bovenaf, waarbij de staat ingrijpt, maar van binnenuit. Noch de hand van een sterke overheid, noch de "onzichtbare hand" van de markt leidt tot de gewenste verandering in de samenleving, maar een scherpere aandacht voor mensen in hun leefsituaties.

De christen-democratische politieke beweging manifesteert zich weer als een beweging voor verandering.

Er zijn legio voorbeelden te geven van de positieve krachten die in de samenleving kunnen loskomen: de wederzijdse steun in een wijk of buurt, eigen initiatieven voor scholen, waardering voor mensen om wat ze kunnen, al kunnen ze niet alles. Helaas past dit slecht in politieke sjablonen. De gebruikelijke politieke discussie gaat over algemene beleidslijnen, soms in minieme nuances, maar niet over concrete projecten die de kwaliteit van de relaties tussen mensen bepalen. Een discussie over een spoortunnel krijgt meer aandacht dan de mogelijkheden om met gerichte begeleiding

jeugdige *drop-outs* op het rechte spoor te brengen.

Een andere politieke vraagstelling

Het programma van het CDA ging dan ook uit van een andere politieke vraagstelling dan de gebruikelijke. De vraag is niet wat de overheid moet doen en wat aan de markt kan worden overgelaten, maar hoe een veelvormige samenleving kan functioneren. Het programma stond in het teken van een reële respons op maatschappelijke problemen. Opheffen van de wachtlijsten in de gezondheidszorg en politiezorg van hoge kwaliteit verdienen - ook volgens de meeste kiezers- een hogere prioriteit dan een algemene lastenverlichting. Redenerend in de gedachtegang "overheid of markt" werd van deze benadering een karikatuur gemaakt als "te links". Helaas werd daarbij voorbijgegaan aan de solide financiële grondslag van het programma (geen "inverdieneffecten" meerekenen, zoals trouwens het Centraal Planbureau (CPB) vroeger als eis stelde) en aan de keuze om naast lastenverlichting bij meer dan 2% groei ook het financieringstekort extra terug te dringen.

Dat het CDA-programma deze eigenwijze invalshoek had, kwam blijkbaar niet ten goede aan de aandacht in debatten die het simpele links/rechtsschema volgden. Bovendien laten discussies over politieke personages en hun ambities voor politieke ambten zich nu eenmaal beter in beeld brengen dan discussies over denkrichtingen. Op het laatst leek de discussie er alleen nog maar over te gaan wie de beste manier heeft om zichzelf over het voetlicht te brengen. Als het de PR-deskundigen blijken te zijn die de ultieme evaluatie van de lijsttrekkers geven, zal dat nog eens extra voedsel kunnen geven aan de wijd verbreide achterdocht over politiek en de motieven van politici.

De factor tijd

Het christen-democratische gedachtegoed heeft nog een andere kwaliteit die in vlugge debatten gemakkelijk een handicap kan vormen, en dat is de factor tijd. Wie denkt dat de overheid of de markt het wel zal oplossen, is snel met een probleem klaar. Teveel criminaliteit onder jeugdige *drop-outs*? Wat versimpeld is het ene type antwoord "Pak ze maar stevig aan, dan is het er snel mee gedaan", en het andere "Verlaag de uitkeringen en de lastendruk, dan komen ze wel aan een baan." Een beleid dat het (ook) zoekt in een structurele verbetering van sociale relaties via gezinsbegeleiding en onderwijs, heeft een langere adem nodig. Daardoor is het echter ook moeilijker over te brengen in een cultuur van snelle beelden en op afroep verkrijgbare consumptiegoederen.

De politieke discussie concentreert zich daardoor op de problemen en antwoorden die nu zichtbaar kunnen worden gemaakt. Verondersteld wordt dat het aankomt op wat politici kort te voren hebben gedaan of in de nabije toekomst gaan doen. Maar of het nu gaat om belangrijke wetgeving, vermindering van het financieringstekort, beperking van de milieuschade, of bouw van voldoende justitiële inrichtingen - het komt aan op consequent lange-termijnbeleid. De resultaten - positief en negatief - daarvan blijken vaak pas lang na het einde van een kabinetsperiode.

Kiezers lijken echter in een cultuur van politiek zappen geen lange-termijnbin-

dingen met een partij meer te willen aangaan. Een economische situatie die onmiddellijke consumptie van welvaart mogelijk maakt, werkt daarvoor ook niet bevorderlijk. Een belangrijke taak bij de hervorming van het CDA tot een op de toekomst gerichte beweging is dan ook, de tijdshorizon voor politieke idealen te verruimen. Bezinning op de toekomst moet eigen zijn aan christen-democratische politieke cultuur.

Dat vergt een ander type communicatie, op een manier die levenssituaties van mensen in beeld brengt. Sommige ideële doel-organisaties (van Mensen in Nood tot de Stichting Basisagenda) geven daarvan goede voorbeelden. Via beelden en beeldende verhalen worden de spanningen in de levenssituatie van mensen niet alleen zichtbaar gemaakt, maar ook als het ware doorzichtig. Wie het beeld voor zich heeft van een moeder met een ziek zoogkind in een verdord landschap, begrijpt wel dat jarenlange inspanningen van gemotiveerde mensen nodig zijn om daar een structurele verbetering in de gezondheidszorg te weeg te brengen. Een publicatie als *Fixing Broken Windows* laat zien dat ook de maatschappelijke vragen rond rechtshandhaving wel degelijk aanschouwelijk kunnen worden gemaakt. De uiteenlopende ervaringen al naar gelang de kwaliteit van de omgeving en de alertheid bij wangedrag maken duidelijk waarop lange-termijn-inspanningen moeten worden gericht[2].

Consequent in inhoud en stijl

Juist een beweging die op zo'n manier bij de samenleving betrokken wil zijn, kan mensen nooit goed bereiken als de techniek van de communicatie teveel wordt losgekoppeld van de inhoud. Daarom is er geen reden om een volgende keer het oor meer te lenen aan marketing-deskundigen die vertellen hoe om 't even welk product verkocht kan worden. Een motiverende politieke beweging kan haar communicatie met de samenleving ook niet reduceren tot politieke seizoensarbeid. Wie medio juli 1998 verwachtte op het Internet het nieuwe (concept-) regeerakkoord te kunnen vinden - een openbaar stuk -, kwam bedrogen uit. De politieke partijen die nog maar enkele maanden eerder ook elektronisch liefst *iedereen* bij de campagne wilden betrekken, kozen nu voor de beslotenheid van het Binnenhof. De Internet-pagina van het CDA vormde daarop geen uitzondering en gaf daags na de publicatie van het regeerakkoord de boodschap: "Het zomerreces van de Tweede Kamer is van maandag 29 juni tot en met vrijdag 21 augustus 1998. In deze periode zal de berichtgeving van de CDA-Tweede Kamerfractie op Internet minimaal zijn. Vanaf maandag 24 augustus zal er weer dagelijks nieuws op de CDA-*site* te vinden zijn."

Het zal, integendeel, nodig zijn in een taai, maar met *spirit* en humor volgehouden permanente campagne aandacht te vragen voor het belang van een andere kijk op politiek. Daarvoor zal het CDA zich de kern van zijn uitgangspunten, strategie en programma om te beginnen als het ware steeds meer moeten inscherpen. Adhesie voor het gemeenschapsdenken is niet voldoende; het zal moeten leiden tot politieke keuzes op de punten waar de wegen uiteengaan[3].

Om die punten en keuzes in het vizier te krijgen is zoiets als een mentale conditietraining nodig die de op mensen en samenleving gerichte denkwijze centraal stelt. Het gaat in een met de buitenwereld vervlochten open samen-

leving écht niet meer om een sturende overheid, maar om politiek die initiatieven uit de samenleving ruimte geeft.

In een scherpe analyse van de gevolgen van globalisering houdt de Engelse socioloog Martin Albrow de lezer voor dat burgerschap en democratie niet "dood" zijn, zoals sommigen ons willen doen geloven. Wat wel nodig, is een grondige heroriëntatie. Democratie is veel minder dan vroeger zeggenschap over de "productie" van diensten door de overheid. De overheid kán ook niet meer een eigenmachtig sturende rol vervullen nu haar werkterrein overal vervlochten is met andere werkterreinen (bijvoorbeeld de Europese of die van maatschappelijke organisaties). Democratie moet dus vooral worden benaderd uit het gezichtspunt van de gebruiker van diensten: de burger als participant in de samenleving. De democratie van deze tijd is *"participatory democracy"*[4]. Daarvan zijn door de ouders meebestuurde scholen, zorgverlening op basis van een persoonsgebonden budget en de overlegeconomie uitstekende voorbeelden - en alledrie zijn en worden ze door christen-democraten mee-ontwikkeld.

De probleemstelling de baas worden

Door consequent het maatschappelijk gezichtspunt te kiezen, en niet dat van de bestuurlijke of de economische rationaliteit, moet het CDA de kracht ontwikkelen om zelf de agenda te bepalen. Het politieke debat wordt niet beheerst door degene die antwoorden geeft, maar door degene die de problemen definieert.

Een aantal inspirerende voorbeelden van zo'n benadering geeft Wolfgang Schäuble, fractievoorzitter van de christen-democraten in de Duitse Bondsdag. Niet alleen stelt hij het *social capital* centraal - zoals ook in dit tijdschrift herhaaldelijk is bepleit -, ook geeft hij een actieve invulling aan tolerantie. Tolerantie is iets anders dan "'t doet er niet toe", *Beliebigkeit*, maar een open, in de motieven en idealen van andere mensen geïnteresseerde levensstijl[5]. De meningsvorming in onze partij en in ons land zou zich ook goed kunnen laten inspireren door zijn beschouwing over het "coöperatief individualisme": "de combinatie van individuele vaardigheden zoals creativiteit, leer- vermogen en informatieverwerking met sociale componenten zoals teamgeest, motivatie, vertrouwen en rekening houden met anderen". Dat zijn - aldus Schäuble - de talenten die de volgende cyclus van economische groei zullen bepalen[6]. Is een politieke beweging die dàt onderkent niet haar tijd vooruit?

Door consequent het maatschappelijk gezichtspunt te kiezen, en niet dat van de bestuurlijke of de economische rationaliteit, moet het CDA de kracht ontwikkelen om zelf de agenda te bepalen.

Communicatie en symbolen

Er valt ook wel degelijk iets zinnigs te zeggen over mogelijkheden voor communicatie tussen een christen-democratische politieke beweging en de samenleving. Die communicatie zal uiteraard

moeten berusten op wat beide kanten van het proces gemeenschappelijk hebben, en dat is - algemeen gezegd - maatschappelijke ervaring. Een politieke partij doet binnen deze gemeenschappelijke ervaringshorizon een aanbod voor een bepaald soort beleid en bestuur. Dat kan op nationaal niveau - in de omstandigheden van oppositie - steeds minder worden ontleend aan de reputatie van eigen mensen in het bestuur; hetzelfde geldt voor een deel van de gemeenten. Daardoor wordt de communicatie meer dan ooit afhankelijk van de symbolen waarmee onze partij zich onderscheidt - waarbij moet worden aangetekend dat soms een persoon symboolwaarde in zichzelf kan verwerven.

Soms wordt de indruk gewekt dat symbolen in de politiek per definitie negatief zijn; het woord "symboolpolitiek" heeft een vrij negatieve klank. Die opvatting is echter ongerechtvaardigd. "Symboolwetgeving" kan wel degelijk veel betekenen als erkenning van waarden[7]. Het gebruik van symbolen in de politiek is ook onvermijdelijk. Een verkiezingsprogramma kan nooit in zijn volledigheid bekend worden; dat lukt zelfs niet binnen de eigen partij. Over elk verkiezingsprogramma wordt gecommuniceerd door enkele elementen daaruit of beelden daaromheen tot symbool van het gedachtegoed te maken.

Symbolen spelen op verschillende manieren een rol. Ze geven uitdrukking aan fundamentele waarden, bij voorbeeld geheiligde emblemen en juridische zinspreuken, ze vervullen een communicatiefunctie, dragen bij aan kennis, legitimeren macht en brengen een proces van betekenis- en zingeving op gang[8]. Dit geeft aanleiding tot een nieuwe vraag: wordt ons politieke waardenpatroon eigenlijk wel met de juiste symbolen aangeduid? En nog een stapje verder: zijn we er wel voldoende zelf bij als die symbolen worden gevormd? In de verkiezingscampagnes van 1994 zowel als die van 1998 speelden aan het CDA toegeschreven "standpunten" een rol die onmogelijk karakteristiek voor programma en gedachtegoed kunnen worden geacht. De valkuil (die het CDA niet ontliep) was dat de aan ons gehechte symbolen als het ware net naast de goede symbolen lagen: waar het CDA - rekening houdend met de toen ongunstige economische prognoses - in 1994 in zijn programma had bepleit dat iedereen in Nederland van inkomensstijging zou afzien, werd het publicitaire "symbool" van het CDA "de bevriezing van de AOW"; waar het CDA, liefst via de ouders maar desnoods via de rechter, ontspoord rakende jongeren tijdig een corrigerende begeleiding wilde geven, werd ons als "symbool" aangehecht dat kinderen van 11 en 12 de gevangenis in zouden moeten[9]. Meesterschap over de standpunten en beelden die onze politiek symboliseren is dus een buitengewoon dringende opgave.

Op een meer algemeen niveau, namelijk dat van de ideologie, zijn de andere grote partijen in staat gebleken hun symbolen te herdefiniëren. Bij de PvdA heeft bij voorbeeld de mild-revolutionaire roos in de vuist plaatsgemaakt voor "sociaal en sterk". Bij ons wordt daarentegen een verwijzend symbool gehanteerd, namelijk "de C". Daar is uiteraard niets mis mee voor wie uit eigen beleving christendom kent en waardeert. Maar bij degenen voor wie dat niet het geval is, krijgt "de C" een betekenis die wordt gekleurd door hun (in

onze samenleving vaak helaas negatieve) kerk-beelden. Het CDA kan daar niets aan toe- of afdoen.

Dit stelt ons voor de vraag of er niet - zonder aan de relatie met de geloofsgemeenschappen af te doen - meer eigen inzet nodig is om duidelijk te maken wat "de C" voor de meningsvorming betekent. Dat bereik je niet door af en toe een predikant of priester een overweging op een partijraad te laten houden, maar alleen met wat meer spiritualiteit in het onderlinge debat. Daaruit zullen - hopelijk - opvattingen voortkomen die christen-democratie laten contrasteren met een materialistische *mainstream*.

Christen-democratisch denken organiseren

Om zo'n proces op gang te brengen, zal het denken over christen-democratische politiek zo moeten worden georganiseerd dat de communicatie met de samenleving er als vanzelf deel van uitmaakt. Dat betekent: een proces op gang brengen waarin politici uit de frontlinie aan teamvorming doen met de denkcapaciteit binnen en buiten het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, mensen uit maatschappelijke organisaties en andere betrokkenen. Waarden, opvattingen en symbolen zullen geen breukvlakken meer mogen laten zien.

Waar dit proces toe leidt qua toekomstige kiezerssteun, zal nog moeten blijken. Er is in elk geval geen reden om aan te nemen dat ondanks dit proces de electorale steun alleen maar kan teruglopen. Het CDA heeft gekozen voor een 'diepte-investering' die maar weinig gehoor kreeg in het *up-bill fight* tegen aan elkaar gehechte coalitiepartners. Dat is geen reden om van strategie te veranderen. Dat er veel zwevende kiezers zijn betekent niet dat zij van zwevende partijprogramma's zullen houden. Eerder zou ik de veronderstelling willen wagen dat een partij die de moed heeft zich grondig op de eigen identiteit te bezinnen, op den duur een voorsprong zal blijken te hebben.

Prof. dr. E.M.H. Hirsch Ballin is lid van de CDA-fractie in de Eerste Kamer en hoogleraar internationaal recht en wetgevingsvraagstukken aan de Katholieke Universiteit Brabant te Tilburg.

Noten

1. Vgl. mijn bijdrage 'Christen-democratisch contrapunt', in: *Christen Democratische Verkenningen*, 1995, afl. 1, pp. 14-23.
2. George L. Kelling & Catherine M. Coles, *'Fixing Broken Windows, Restoring Order and Reducing Crime'* in *Our Communities*, New York (The Free Press) 1996.
3. Over zo'n politieke stijl schreef ik eerder ook in mijn bijdrage 'Vanaf de dijk gezien', in: Frits Bolkestein, Ernst Hirsch Ballin en Thijs Wöltgens, *Poldergeest*, Amsterdam (Prometheus) 1998), pp. 61-98.
4. Martin Albrow, *The Global Age, State and Society Beyond Modernity*, Stanford (Stanford University Press) 1997, p. 182.
5. Wolfgang Schäuble, *Und sie bewegt sich doch*, Berlin (Siedeler Verlag) 1998, pp. 101 en 103.
6. A.w., p. 98.
7. Vgl. B.M.J. van Klink, *De wet als symbool, Over wettelijke communicatie en de Wet gelijke behandeling van mannen en vrouwen bij de arbeid*, diss. K.U. Brabant, Deventer (W.E.J. Tjeenk Willink) 1998, p. 59: Bij een symboolwet gaat het niet "om het afdwingen van bepaalde gedragsnormen (...) maar om de expressie van 'hogere', in de zin van: geestelijke waarden die ten dienste staat van een of meer politieke doelen, zoals het bezweren van een maatschappelijk conflict."
8. Van Klink, a.w., pp. 38-39; Umberto Eco, *Streit der Interpretationen*, Konstanz (Universitätsverlag Konstanz) 1987.
9. Hetgeen door niemand is voorgesteld en ook niet zou kunnen, omdat het jeugdstrafrecht geen gevangenisstraf kent.

Het sociaal tekort: waar zijn de zachtmoedigen?

Politiek spreken over het sociale talent betreft maatschappelijke instituties. Democratische politici dienen zich te bekommeren om de instandhouding van die instituties. De christelijke waarde van zachtmoedigheid gaat de harde logica die eigen is aan maatschappelijke instituties echter te buiten. Dat blijkt bijvoorbeeld uit het asielbeleid. De opgave waarvoor christen-democratische politici zich gesteld zien is bijzonder ongemakkelijk.

Na de verkiezingen van 6 mei interpreteerden alle politieke partijen de uitslagen als een impuls om meer te doen aan 'de opheffing van het sociaal tekort'.[1] De inhoud van dat sociaal tekort wordt op verschillende, partijgebonden, wijzen nader bepaald. De links-socialisten pleiten vooral voor een beter milieu en voor verhoging van uitkeringen en minimuminkomens. De sociaal-liberalen beklemtonen het belang van meer werkgelegenheid en grotere veiligheid. De christen-democraten betogen dat onbetaalde en/of niet-productieve zorgarbeid meer waardering behoeft. Ten aanzien van het asielbeleid vervagen de verschillen. Geen enkele partij stelt het geldend onderscheid tussen politieke en economische vluchtelingen echt ter discussie; niemand tornt aan de ingestelde regels voor uitzetting van illegalen - hooguit pleit men voor snellere procedures en betere integratie.

Prof. dr. E.H.L. Brugmans

Dit alles heeft iets schrijnends. Maar waarin zit dat precies? Zijn wij pijnlijk getroffen door het feit dat temidden van onze enorme welvaart nog armoede bestaat? Gaat het om een besef van onrechtvaardigheid over de discrepantie tussen de verreikende sociaal-economische bekommernis voor de leden van onze samenleving en de politiek-juridische afkeer jegens economische vluchtelingen?

Wij denken dat er eigenlijk iets anders schrijnt. Het politieke spreken over het sociaal tekort verraadt een principieel onvermogen om onrecht tegen te gaan en dat gegeven schept een schuld waar-

mee wij niet goed raad lijken te weten. De recente campagnes van SIRE en het Nederlandse Rode Kruis spelen daarop in. Wat is hier eigenlijk aan de hand?

Instituties

Politiek spreken over het sociale tekort betreft uiteraard maatschappelijke instituties, dat wil zeggen, algemene, min of meer dwingende systemen die hun eigen waarden en normen meebrengen. Deze systemen betrekken mensen op de welvarende sociale rechtsstaat als een zaak van algemeen èn eigen belang. De marktéconomie biedt mogelijkheden tot persoonlijke en algemene verrijking. De rechtsorde garandeert fundamentele rechten en vrijheden en sanctioneert overtredingen en misdaden. Het stelsel van sociale zekerheid, de gezondheidszorg en de onderwijsvoorzieningen waarborgen lichamelijke en geestelijke ontplooiing. Deze instituties zijn zonder enige twijfel een zegen voor de samenleving. Zij constitueren welvaart, rechtszekerheid, veiligheid, orde, lichamelijk en geestelijk welzijn als algemene goederen of waarden. Ook de dwingende normativiteit die van deze instituties uitgaat is een zegen te noemen omdat zij een zedelijke gemeenschap mogelijk maakt. Zoals de Duitse filosoof Hegel voorzag, openen de instituties de mogelijkheid voor individuen om hun morele willekeur en dilemma's te boven te komen door zich als leden van de gemeenschap te gedragen, dat wil zeggen, door zich daadwerkelijk in deze instituties in te voegen. Als lid van de zedelijke gemeenschap behoeft men slechts "rechtschapen" te zijn om het goede leven in stand te houden: men dient slechts de rechten en plichten die verbonden zijn met de instituties na te leven om de waarden van rechtvaardigheid, welvaart en welzijn voor zichzelf en de hele gemeenschap gestalte te geven.[2]

Echter, tegelijkertijd heeft zo'n gemeenschap een principieel gebrek. De logica van de algemene en dwingende normativiteit die eigen is aan de instituties grijpt diep in concrete mensenlevens in. Vanuit de maatschappelijke instituties worden mensen gepositioneerd tot onder andere werknemers en werkgevers, verzorgden en verzorgenden, rechtsonderhorigen en wetgevers, sociaal zwakken en draagkrachtigen, leerlingen en docenten. En hoe zedelijk deze positionering ook is, zij is tegelijkertijd hardvochtig omdat zij nooit helemaal aansluit op de bijzondere verlangens, noden en capaciteiten van concrete mensen. Immers, mensen zijn niet enkel individuele exemplaren van een juridische algemeenheid maar bijzondere personen; zij zijn niet enkel elementen van een efficiënt sociaal-economisch systeem maar vrije geesten; zij zijn niet alleen rechtschapen burgers van een zedelijke staat maar ook zwervers, kluizenaars en rebellen. Vanuit de maatschappelijke posities bezien, zijn concrete personen altijd ook marginalen die nooit helemaal 'in orde' zijn. De sociale orde brengt dus onvermijdelijk haar eigen tekort mee. En dit sociale tekort kan niet worden opgeheven door de politiek omdat politiek niet anders dan institutioneel geörienteerd kan zijn. In onze Nederlandse samenleving is de

Het asielbeleid van de Staat der Nederlanden is bewonderenswaardig, genereus, en laakbaar tegelijk.

werking van de institutionele logica duidelijk aanwijsbaar. Een paar voorbeelden volstaan. Het asielbeleid van de Staat der Nederlanden – en dat van andere Schengen-landen – is bewonderenswaardig, genereus, en laakbaar tegelijk. Het verdient bewondering om slachtoffers van politiek geweld in het buitenland een vrijplaats te bieden zonder sancties te treffen tegen de onderdrukkende regimes. Het getuigt van vrijgevigheid om asielzoekers te huisvesten, voeden, kleden, verzorgen en onderrichten. Zelfs de beslissing om economische vluchtelingen geen asiel te verlenen, zou het respect kunnen krijgen dat wij als leden van de Nederlandse democratische rechtsstaat nu eenmaal verschuldigd zijn aan rechtsoordelen – het is rechtens juist te beweren dat economische vluchtelingen onderworpen dienen te worden aan de regels van het immigratierecht. Maar dit bewonderenswaardige en respectabele asielbeleid is tegelijkertijd laakbaar voorzover de wijze van huisvesting, vorm en mate van begeleiding, juridische verwerking van aanvragen en dergelijke, leiden tot discriminatie en repressie. De discussie rond 'De Knoepert' in Venlo getuigde van deze gemengde gevoelens. Meer fundamenteel blijft echter ook de vraag of wat rechtens juist is wel strookt met wat moreel goed is: kan men uiteindelijk echt volhouden dat structurele armoede minder gewelddadig is dan politieke onderdrukking en op grond daarvan asiel voorbehouden aan politieke vluchtelingen?

Een tweede voorbeeld betreft het voornemen om nog eens miljoenen extra uit te trekken voor de gezondheidszorg. Dit is een lofwaardige bijdrage aan onze verzorgingsstaat, die echter tegelijkertijd met scepsis begroet kan worden. Meer personele en financiële middelen kunnen immers niet uitsluiten dat mevrouw A moet wachten op haar toilet, dat meneer B wegkwijnt omdat nog steeds niemand tijd heeft hem hap voor hap te voeden. En, om een laatste voorbeeld te geven, veronderstel dat de actie tegen de 24-uurs-economie een succes is en paars II de zondag weer tot nationale rustdag uitroept. Terwijl velen deze maatregel met vreugde zullen omarmen, zullen er ongetwijfeld ook enkelen zijn die zich vernederd voelen als hun baan daardoor verloren gaat.

Deze voorbeelden tonen aan dat het politieke spreken over het sociaal tekort nooit kan resulteren in wetten, plannen en maatregelen waardoor aan concrete mensen volledig recht wordt gedaan. Daarom maakt het politieke spreken principieel een plaats vrij voor een ander, goddelijk, gezag.

Zachtmoedigheid

Volgens psalm 37 en de Bergrede bevat het goddelijk spreken de proclamatie van het geluk van de zachtmoedigen. Matthëüs gebruikt deze formulering: "Zalig de zachtmoedigen, want zij zullen het aardrijk beërven". De betekenis van deze uitspraak is niet eenduidig en er bestaat dan ook een lange, rijke geschiedenis aan interpretaties.[3] Toch is er een element waarover de schriftgeleerden het eens zijn: zachtmoedigheid is een vertaling van het hebreeuwse woord *'anawim'* dat oorspronkelijk verwijst naar 'gebogenheid' voor God en de medemens.

Wij vermoeden dat de betekenissen van deze oorspronkelijke verwijzing enigszins te verstaan zijn vanuit de beeldende belichamingen van 'gebogenheid': 'gebogenheid' wordt letterlijk geïncarneerd in de buiging voor God en de buiging over de medemens. Deze

houdingen getuigen van eerbetoon aan God en geduldige dienstbaarheid aan mensen.

In de christelijke traditie worden deze houdingen verder uitgelegd als het vermogen om onrecht van en voor de ander te dragen zonder enige pressie uit te oefenen op het slachtoffer en zonder enige sanctie te treffen tegen degene die het onrecht beging. De zachtmoedige persoon miskent onrecht niet, hij bagatelliseert leed en geweld geenszins, maar hij heeft de moed om onrecht ten volle op zich te nemen zonder enige vorm van gewelddadig ingrijpen. Zonder juridische sancties, politieke pressie of economische boycot draagt de zachtmoedige het onrecht van en voor de ander. Omdat zachtmoedigheid dit volstrekt geweldloze dragen van onrecht is, is zij een zo radicale tegenkracht tegen het onrecht dat het onrecht naar het goede wordt omgebogen.

Zonder juridische sancties, politieke pressie of economische boycot draagt de zachtmoedige het onrecht van en voor de ander.

Zachtmoedigheid gaat de harde logica die eigen is aan de maatschappelijke instituties dan ook wezenlijk te buiten.[4] Daarin ligt onzes inziens de reden waarom deze houding voor ons, als leden van de institutioneel hoog-ontwikkelde Nederlandse samenleving, bijna onbegrijpelijk is geworden. Wij vertrouwen op het legitieme geweld van sancties en geloven nauwelijks in de kracht van zachtmoedigheid. Dit blijkt uit de roep om meer blauw op straat, om *zero-tolerance*, om volwaardige strafbaarheid van 10-jarigen. Het blijkt als harde acties worden aangekondigd en doorgezet om sociale en/of economische verbeteringen te bewerkstelligen. Het blijkt uit het voorstel om het strafrecht aan te scherpen voor asielzoekers.

Opdracht voor het CDA

In deze situatie is de opgave waarvoor de christen-democratische politici zich gesteld zien, bijzonder ongemakkelijk. Als democratische politici zijn zij genoodzaakt zich te bekommeren om de maatschappelijke instituties, om de zedelijke gemeenschap, om de rechtschapen burgers – maar dan worden zij onvermijdelijk geconfronteerd met het onvermogen om concrete vormen van onrecht voor eens en altijd op te heffen. Als christenen zijn zij aangesproken door het goddelijk woord over zachtmoedigheid en weten zij zich verplicht om deze bijna onbegrijpelijk geworden houding toch gestalte te geven – maar dan stuiten zij op de politieke onhandelbaarheid van deze radicale tegenkracht tegen onrecht. De schuld die door de politiek gecreëerd wordt, lijkt dus politiek niet in te lossen.

Toch is deze ongemakkelijke opgave voor de christen-democraten tegelijkertijd een privilege; zij biedt het voorrecht te waken over de band tussen het maatschappelijk haalbare en het goede dat van godswege aan de mens voorgesteld is. De politieke gerichtheid op de ordelijke, welvarende maatschappij verschijnt hier in het ideale licht van vreedzame gerechtigheid voor iedere concrete mens en voor de samenleving als geheel. Het CDA is zich duidelijk bewust van deze taak. Dat blijkt uit het programma *Samenleven doe je niet alleen*. Bijvoorbeeld in de voorstellen om de combinatie van werk en

zorg te vergemakkelijken klinkt de geest van zachtmoedigheid door. Dit politiek spreken wordt ingegeven en omgeven door de overtuiging dat mensen eerst en vooral voor elkaar te zorgen hebben, dat zij dienstbaar moeten zijn aan elkaar, dat zij elkaar moeten dragen. Dezelfde inspiratie ligt ten grondslag aan het pleidooi voor een evenwicht tussen vrijheid en solidariteit op economisch vlak. In internationaal perspectief houdt dit voor het CDA in dat toenemende vrijmaking van de wereldhandel gepaard moet gaan met structurele hulp en samenwerking waar dit mogelijk is (onder andere door leningen met lage rentes te verstrekken) en met incidentele hulp waar dit nodig is. Deze verwijzingen naar het programma zijn slechts enkele voorbeelden waaruit blijkt dat het CDA zijn bijzondere politieke verantwoordelijkheid op zich neemt. Juist daarom dient het ook in actuele kwesties zoals het asielbeleid zijn specifieke opdracht vol te houden.

Het CDA pleit voor de verdere ontwikkeling van onze welvarende sociale rechtsstaat. Maar tegelijkertijd wijst het erop dat dit niet voldoende is, nooit voldoende kán zijn. Het CDA ziet versterking van het primaat van de samenleving als hoofddoel. Overheid en markt moeten daaraan dienstbaar zijn. Daarmee toont zij dat het politieke spreken over het sociaal tekort ook te verstaan is als een schrijnende vraag naar zachtmoedigheid.

Prof. dr. E.H.L. Brugmans is bijzonder hoogleraar wijsbegeerte in relatie tot de katholieke levensbeschouwing vanwege de Radboudstichting aan de Rijksuniversiteit Leiden en universitair docent rechtsfilosofie aan de Katholieke Universiteit Nijmegen.

Noten

1 Dit artikel is geschreven op basis van gesprekken binnen de werkgroep Kerk en Cultuur van de Katholieke Raad voor Kerk en Samenleving. Ik dank de leden van de werkgroep voor hun commentaar bij een eerdere versie van de tekst. In het bijzonder dank ik Henri Geerts voor zijn inspirerende opmerkingen.

2 Zie hiervoor G.W.F. Hegel, *Grundlinien der Philosophie des Rechts oder Naturrecht und Staatswissenschaft im Grundrisse*, 1821, par. 150.

3 Wij noemen slechts twee belangwekkende studies, waarin zowel een overzicht van gezaghebbende interpretaties wordt geboden als ook een oorspronkelijke exegetische bijdrage wordt geleverd: J. Dupont, *Les Beatitudes*, t. III, Paris, 1973, J. Gabalda et Cie; C. Bauman, *The Sermon on the Mount, The Modern Quest For Its Meaning*, Macon, 1985, Mercer University Press.

4 In dit verband zijn de essays van Zweerman en Van der Wal bijzonder lezenswaardig. Zie: Th. Zweerman, *Als een schelpdier*, afscheidsrede Utrecht, 1991; G.A. van der Wal, *De omkering van de wereld*, Baarn, 1991.

Werk, werk en nog eens werk: naar een "24-uurs arbeidsparticipatie"?

Er is behoefte aan een nieuwe discussie over arbeid en arbeidsparticipatie. Niet het perspectief van maximale materiële welvaart zou het vertrekpunt moeten zijn, maar het perspectief van de wezenlijke behoefte van de mens zich sociaal en maatschappelijk te integreren en van zijn individuele honger naar een zinvol bestaan. Een louter economische visie op arbeidsparticipatie onderwaardeert het belang van en de behoefte aan niet-arbeidsactiviteiten zoals vrijwilligerswerk en verenigingsleven. De brede maatschappelijke participatie wordt wellicht dé uitdaging van de 21ste eeuw.

Eén van de meest opvallende verschillen tussen het CDA-programma en dat van de andere partijen - een verschil dat met name door de paarse partijen in de verkiezingscampagne scherp naar voor werd gebracht - had betrekking op de lagere prioritisering van het scheppen van werkgelegenheid in het CDA-programma. Aldoende, zo werd zelfs door een aantal paarse bewindslieden gesteld, zette de partij zichzelf buitenspel. Onder paars I lag, niet verwonderlijk gezien de hoge werkloosheid, het accent op "werk, werk en nog eens werk". De daling in werkloosheid en toename in werkgelegenheid is ongetwijfeld één van de belangrijkste wapenfeiten van het(de) vorige kabinet(ten). Vraag die, impliciet dan toch, in het CDA-programma vervat zat en zich nooit heeft mogen verheugen in een wat fundamenteler debat is of deze absolute prioritisering van werkgelegenheid zonder meer moet doorgetrokken worden naar de toekomst. In zekere zin lijkt de leidraad voor de paarse bewindslieden de McKinsey studie *Boosting Dutch Economic Performance*, waarin gewezen werd op de nog grote potentiële groeimogelijkheden van de Nederlandse economie ondanks de recente, snelle daling in werkloosheidscijfers, dank zij een verdere toename in arbeidsparticipatie.

Prof. dr. L.L.G. Soete

In dit korte artikel wil ik wat dieper ingaan op de visies rond arbeid die blijkbaar ten grondslag liggen aan de verschillende politieke opvattingen over de behoefte aan het scheppen van werk en het streven naar steeds verdere toename in arbeidsparticipatie. In zekere zin raakt men hier één van de meest fundamentele verschillen in politieke opvatting tussen een hoofdzakelijk economisch geïnspireerde benadering rond arbeid en arbeidsparticipatie enerzijds en een bredere, meer maatschappelijke benadering rond de waarde van arbeid en niet-arbeidactiviteiten anderzijds. Arbeid is ongetwijfeld één van de manieren waarop mensen zin geven aan hun bestaan: het is echter niet de enige.

Arbeidsparticipatie en schijnwelvaart

In de louter economische benadering van arbeid wordt slechts rekening gehouden met wat formeel verhandeld wordt binnen de economie. Wat buiten de arbeidssfeer gebeurt, "niet-arbeid" zoals huishoudtaken, de opvoeding van kinderen, de verzorging van familieleden, vrijwilligerswerk, hebben *an sich* geen economische waarde. Niet verwonderlijk dan ook dat toename in arbeidsparticipatie zo positief wordt ingeschat: 'niet-arbeid' komt immers overeen met een niet gebruikt productiepotentieel. Een maatschappij met een lage graad van arbeidsparticipatie, houdt dan ook per definitie minder economische welvaart in.

Hoe simplistisch dit beeld wel is, wordt geïllustreerd in menig economisch handboek. Stel dat in de meeste gezinnen slechts één van de partners formeel werkt en de andere zich bezighoudt met alle andere gezins- en huishoudtaken. Stel nu dat van de één op de volgende dag elk van deze "niet-actieve" partners deze taken gaat verrichten bij de buren tegen een vergoeding. Effectief verandert er niets: met het inkomen dat de partner nu verdient bij de buren, wordt de ingehuurde hulp van de buur betaald. Voor de economy zal zich echter een significante toename in welvaartsgroei en in werkgelegenheid voordoen: de huishoudtaken worden nu immers "gewaardeerd", dus ook geproduceerd, en vergoed, dus dragen ook bij tot het nationaal inkomen.

Veel van onze na-oorlogse groei vindt haar verklaring in het binnen het formele economische arbeidskader brengen van deze "niet-arbeid" activiteiten; in de externe verzorging van ouderen, in kinderopvang, huishoudhulp, etc. In Nederland met zijn traditioneel lagere vrouwelijke arbeidsparticipatie heeft dit fenomeen zich veel later voorgedaan[1]. Vandaag de dag ligt de arbeidsparticipatie, gemeten als de totale werkgelegenheid als percentage van de beroepsbevolking[2] niet langer noemenswaardig achter op dat van andere Europese landen[3] en effectief zelfs hoger dan dat van België, Duitsland of Frankrijk en het gemiddelde van de Europese Unie (EU). Een verder streven naar toenemende arbeidsparticipatie ontkomt dan ook niet aan een discussie rond de maatschappelijke rol en waarde van de verschillende "niet-arbeid" activiteiten. Immers, wanneer arbeidsparticipatie slechts het onder de formele arbeidsmarkt brengen inhoudt van vroegere niet-arbeidactiviteiten, blijven de echte economische voordelen zoals mogelijke efficiëntieverbeteringen dankzij verdere specialisatie en arbeidsverdeling eerder beperkt en zal de toename in welvaart zich eerder uiten in een toename van "schijnwel-

vaart": bijvoorbeeld een dubbel inkomen waar tegenover nu ook heel wat bijkomende externe dienstverlening staat, wat meer huishoudplanning en dikwijls ook gezinsstress.

Als korte parenthesis kan hierbij opgemerkt worden dat de toename in schijnwelvaart wellicht ook ten grondslag ligt aan de voor economen merkwaardige vaststelling dat de toename in economische materiële welvaart in de na-oorlogse periode over het algemeen niet is gepaard gegaan met eenzelfde toename in geluk of dan toch de perceptie van tevredenheid.

Traditioneel wordt hiervoor een verklaring gezocht in het belang van relatieve consumptie:[4] mensen voelen zich welvarender in verhouding tot anderen, en dus ook omgekeerd.

Naarmate de buur een luxere auto; de andere schoolkinderen merkkleding; of de werkcollega een modernere computer heeft, voelt men zich, ook al verandert er niets in de beschikking over zijn eigen consumptiegoederen, relatief minder welvarend. Een mogelijk gevolg is dan ook een steeds meer concurrentieel consumptiegedrag dat uiteindelijk niet leidt tot een toename in het zich tevreden of gelukkig voelen, maar wel tot overconsumptie.[5] Vanuit dit perspectief houdt de economische wetenschap zich uiteindelijk met de verkeerde dingen bezig en zou het nastreven van geluk (opnieuw) als centrale vraagstelling naar voren gebracht moeten worden eerder dan het objectief verklaren van individuele keuzes, preferenties en inkomen.[6] In afwachting van een mogelijke nieuwe doorbraak binnen de economie[7] kan slechts vastgesteld worden dat het ter beschikking hebben van steeds meer materiële welvaart of inkomen uit beloonde arbeid uiteindelijk geen doel op zichzelf kan zijn. Met andere woorden: er knaagt wel degelijk iets aan het zelfvertrouwen waarmee economen en politici nóg meer welvaart en nóg meer werk beloven.

"Niet-arbeid" en sociale cohesie

Niet-arbeidactiviteiten kunnen van hun kant ook gedefinieerd worden volgens het nut dat ze nastreven. Zo zijn er wat men sociale niet-arbeidactiviteiten zou kunnen noemen, activiteiten met een breder, familiaal (huishoudtaken, tuinieren, kinderopvoeding en -opvang, *do-it-yourself* huisactiviteiten, etc.) of maatschappelijk (vrijwilligerswerk allerhande) nut. Anderzijds zijn er de meer op louter individueel nut gerichte activiteiten en tijdsbestedingen: individuele consumptie, vrije tijd, sport- en hobbyactiviteiten. Juist omwille van het bredere maatschappelijk nut, dragen sociale niet-arbeidactiviteiten, ook al staat hier geen financiële beloning tegenover, wel degelijk bij tot economische en maatschappelijk welvaart.

Een louter economische invalshoek gaat dan ook te snel voorbij aan de rol en het belang van de vele "niet-arbeid" activiteiten als waardevolle activiteiten. Meer nog, in sommige gevallen zullen deze "niet-arbeid" activiteiten juist omdat zij buiten het kader van de economische markt plaatsvinden, cruciaal zijn voor sociale cohesie, individuele verrijking en ontplooiing. Het systematisch "vermarkten" van deze activiteiten ondergraaft de vrijwillige, sociale participatie en uiteindelijk de sociale cohesie van een maatschappij.

Naarmate men slechts aan formele arbeid sociale erkenning, persoonlijke ontwikkeling, status, sociale contacten en ontplooiing toekent waarbij arbeids-

taken steeds meer beroep doen op het nemen van eigen verantwoordelijkheid en van eigen tijdsbesteding, wordt arbeid inderdaad de dominante zingever van het bestaan. Er is ongetwijfeld een duidelijke tendens waarneembaar in de richting van eigen verantwoordelijkheid in gesalarieerde arbeid, in het vastleggen van zijn eigen arbeidstijdbesteding en vergoeden per verrichte taak, zelfs in het onafhankelijk maken van voordien gesalarieerde arbeid. Anderzijds is er ook een tendens in het veel meer op afroep beschikbaar zijn, in weekend, avond en nachtarbeid, periodes die voorheen gereserveerd waren voor de fysiologische behoefte aan rust of vrije tijd. Voor sommigen krijgt arbeid dus meer het karakter van "vrije" tijd in de echte zin van het woord, men kan min of meer vrij over zijn eigen tijdsbesteding beschikken om een bepaalde taak of opdracht uit te voeren, wat uiteraard een hoge graad van eigen discipline veronderstelt, voor anderen vreet arbeid meer en meer aan de eigen vrije tijd, in sommige gevallen zelfs aan andere niet-vrijwillige tijdbestedingen, zoals verplichte huishoudtaken, noodzakelijke scholing, zelfs fysiologische behoeften.

Opnieuw houdt een louter economische benadering van arbeid onvoldoende rekening met verschillen in onderliggende individuele ontplooiing en verrijking in termen van eigen tijdsbesteding enerzijds en toenemend tijdsbeslag en vrije tijdsberoving anderzijds. Ook hier kan sprake zijn van een toename in individuele "schijnwelvaart": een toename in materiële welvaart en inkomen maar uiteindelijk een afname in de individuele vrije beschikking om te genieten van deze welvaart.
In termen van sociologen zoals Mark Elchardus is sprake van een nieuwe, 'gemobiliseerde samenleving' waarbinnen verschillende tijdsordes op elkaar moeten worden afgestemd. Door de toenemende mobilisering (ook wereldwijd) en het opbreken van stabiele sociale verbanden dat daarvan het gevolg is (onthechting, verminderde integratie in de sociale structuur, minder cohesie), komt het individu in zekere zin in een situatie van "opgedrongen ondernemerschap" te verkeren. Deze overgang wordt gekenmerkt door individualisering en het losmaken van het individu van zijn traditionele sociale verbanden; het correspondeert met een samenleving van abstractere (economische en sociale) organisatievormen en het verruimen van de zingevingswereld van het individu naar een grotere keus aan normen en waarden. Het individu creëert deze nu in toenemende mate zelf, waardoor zijn autonomie weliswaar toeneemt, maar daarmee ook zijn onzekerheid, en het risico van desintegratie in de samenleving. Immers, om in termen van Amitai Etzioni[8] te spreken, het proces van socialisatie, dat wil zeggen het geïntegreerd worden en blijven in sociale verbanden vindt plaats door middel van het zich eigen maken door het individu van de normen en waarden van een bepaalde samenleving of sociale institutie. Hoe meer het individu zelf deze normen en waarden moet scheppen, des te minder groot is de kans dat deze nog overeenkomen met die van zijn omgeving.

Het debat rond de behoefte aan een betere verdeling tussen arbeid en niet-arbeidstijd moet vanuit deze optiek dan ook gevoerd worden binnen de context van een behoefte tot herstel van sociale maatschappelijke participatie, die in zekere zin de levensverzekering vormt op

sociale cohesie in onze hoogontwikkelde economieën.

Niet verwonderlijk komt zowel in landen met sterk toegenomen arbeidsparticipatie zoals Nederland of hoge werkloosheid zoals Duitsland het verenigingsleven, vrijwilligerswerk, etc. steeds meer onder druk te staan. De betaalde arbeid biedt immers minder en minder "vrije tijd", anderzijds voelen de niet-actieven zich meer en meer uitgesloten. Het behoud en herstel van deze brede maatschappelijke participatie, van verenigingsleven, vrijwilligerswerk, lokale verenigingen wordt wellicht de uitdaging van de 21ste eeuw: een samenleving met een uitgebreid stelsel van maatschappelijke, niet-arbeidorganisaties werkt niet alleen krachtig aan het herstel van haar eigen stabiliteit via het vergroten van sociale cohesie, het draagt ook bij aan het scheppen van een nieuw kader waarin mensen meer zin aan hun bestaan kunnen geven.

Besluit

De discussie rond arbeid en de behoefte aan toenemende arbeidsparticipatie dient niet zozeer te vertrekken vanuit het perspectief van maximalisatie van materiële welvaart, maar vanuit het perspectief van de wezenlijke behoefte van de mens zich sociaal en maatschappelijk te integreren en van zijn individuele honger naar een zinvol bestaan. Een te nauwe economische visie "overwaardeert" arbeidsparticipatie en het al dan niet opgedrongen ondernemerschap en onderwaardeert de sociale maatschappelijke rol en individuele behoeftebevrediging van niet-arbeidsactiviteiten.

Prof. dr. L.L.G. Soete is gewoon hoogleraar internationale economische betrekkingen aan de Universiteit Maastricht.

Noten

1 In 1980 werkte ongeveer 1 op 3 vrouwen (arbeidsparticipatie 35%), vandaag is dit 1 op 2 (arbeidsparticipatie in 1996 50%).

2 dus inclusief deeltijdarbeid.

3 Uiteraard nog steeds ten opzichte van de Verenigde Staten, het Verenigd Koninkrijk en de Scandinavische landen die steeds gekenmerkt werden door zeer hoge arbeidsparticipatie.

4 Zie onder meer Tibor Scitovski's beroemde boekje *The Joyless Economy*, gepubliceerd medio jaren '70.

5 Zie Huw Dixon's editoriale introductie over 'Economics and Happiness', *Economic Journal*, 107, November 1997, pp. 812-4.

6 Voor enkele prikkelende beschouwingen zie o.m. Ng, die zijn analyse aldus begint: *"Happiness is more important than the more objective concepts of choice, preference and income for at least two reasons. First, happiness is the ultimate objective of most, if not all people. We want money only as a means to increase our happiness. If having money does not substantially increase our happiness, then money is not very important, but happiness is. Second, for economically advanced countries there is evidence suggesting that, for the whole society and in the long run money does not buy happiness, or at least not much."* (Ng, Y-K, A Case for Hapiness, *'Cardinalism and Interpersonal Comparability'*, *Economic Journal*, 107, November 1997, pp. 1848-58.

7 Plaats ontbreekt om hierover in detail te treden maar het zal duidelijk zijn dat eenmaal het toenemende belang van immateriële goederen en diensten binnen de economie erkend, de weg open is voor een veel fundamentelere analyse van "nut", behoeftebevrediging en geluk. Misschien hierover een volgende keer meer.

8 Zie o.m. Reinders' bespreking van zijn *"The New Golden Rule: community and morality in a democratic order"* in *CD/Verkenningen*, 5/98, pp.164-76.

CDA-gezinsbeleid: Kiezen en delen

Het gezinsbeleid van het CDA is bij de laatste verkiezingen niet aangeslagen, omdat het geen totaalplan van aanpak was. Het werd gepresenteerd in de vorm van losse flodders die vaak ouderwets en truttig aandeden. Wil het CDA met een duidelijk politiek geluid komen dat werkelijk verschilt van andere politieke partijen, dan moet gekozen worden voor een samenhangende, gezaghebbende 'economie van liefde, affectie, zorg en burgervriendschap'.

De meeste Nederlanders brengen nog steeds het grootste deel van hun leven door in gezinsverband. Het percentage mensen dat de voorkeur geeft aan een (heteroseksueel) huwelijk op enig moment is 82 procent. Tachtig procent van de Nederlandse bevolking heeft of wil graag kinderen. Favoriet blijkt de opvoeding door de beide eigen, met elkaar gehuwde, ouders. Deze situatie heeft de voorkeur van 96 procent. Het merendeel van de Nederlanders 'lijkt minder vrijblijvend te staan tegenover het gezinsleven en vindt dat kinderen beide ouders nodig hebben om gelukkig te kunnen opgroeien'. 'Een gezin met kinderen' is voor de meeste bovendien bij uitstek de plek 'waar je je op je gemak kunt voelen'. Dit is niet het CDA, dit is Nederland, gebaseerd op bevindingen van een recent periodiek uitgevoerd onderzoek door het Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut (NIDI).[1]

Mw. H. Crul-Van Brussel

Het CDA bracht het gezin terug op de politieke agenda en had daarmee de gouden bal in handen; het scoorde met 'zorgloon' en met de uitspraak van Gerda Verburg die het jachtige levensgevoel van het 'druk-druk-druk' 'de nieuwe sociale kwestie' noemde.

Met het 'gezinsissue' onderscheidt het CDA zich van paars. Waar onderscheidt het CDA zich nog meer in? In een politiek geënt op de christelijke inspiratie. Met als hoeksteen: gemeenschapszin, veiligheid, solidariteit, rentmeesterschap, de menselijke maat, zorg, een 'nee' tegen de 24-uurseconomie.

Maar dat alles is niet overgekomen. Het gezinsthema sloeg niet aan, sterker

nog het CDA-programma bleek te weinig wervend. Het CDA wordt niet geassocieerd met een partij die van vandaag is, maar een partij waaraan de geur van 'gisteren' kleeft. Bovendien blijft het onduidelijk waar het CDA nu precies voor staat. Dit heeft volgens mij te maken met het verschijnsel dat het ideologische gedachtegoed van het CDA nog niet ankert in een duidelijke, samenhangende en vernieuwende politieke filosofie die toekomst heeft en toekomst biedt. Daardoor worden de CDA-aandachtspunten in de maatschappelijke discussie vaak onbedoeld irritant, ongrijpbaar of inhoudsloos.

Economie van de liefde

Er is naar mijn mening maar één manier waarop het CDA kan overleven, helemaal bij de tijd kan zijn en zich duidelijk van andere politieke partijen kan onderscheiden. Dat is door een fundamentele maatschappijkritiek waarmee het CDA zich distantieert van de schijnbare triomf van het neoliberale economische beleid dat onze westerse cultuur in het algemeen en Nederland in het bijzonder terroriseert. Een principiële stellingname tegen deze 'Dans rond het gouden kalf', tegen de ongezonde fixatie op economische groei waaraan alles ondergeschikt wordt gemaakt: gezinsleven, sociale verbanden, ecologische omgeving en de mens zelf met zijn psychologische en fysieke grenzen, past uitstekend binnen het ideologische gedachtengoed van het CDA. Temeer omdat de verkilling en dreigende desintegratie van de samenleving, evenals het morele verval, in toenemende mate de prijs zijn die wij als samenleving voor de eenzijdige oriëntatie op economische groei betalen. Een eerste aanzet tot deze stellingname is door het CDA al gedaan, maar tot op heden te diffuus gebleven.

Het CDA kan alleen overleven door fundamentele maatschappijkritiek.

Wil het CDA tot een duidelijk politiek geluid komen dat opmerkelijk verschilt van de andere politieke partijen, dan zal er gekozen moeten worden voor een aanvullende 'economie van liefde, affectie, zorg en burgervriendschap' die volwaardig binnen de huidige economische wetenschap gaat meedraaien. Zonder die keuze is het niet mogelijk een nieuwe balans te vinden tussen staat en markt, tussen individualisering en gemeenschapszin, tussen eigen en algemeen belang. Binnen de keuze voor een aanvullende economie vallen de prioriteiten van het CDA-programma op een natuurlijke en overtuigende wijze, op hun plaats. Daarbuiten blijven zij misplaatst, zelfs onbegrijpelijk, omdat ze per definitie niet inpasbaar zijn in het huidige politieke stelsel dat enerzijds op een gedateerde wijze het begrip verzorgingsstaat in stand houdt door er uitsluitend een sociaal-economische inhoud aan te geven maar anderzijds een onwrikbaar geloof in de werking van de vrije markt koestert. Het links en rechts van paars vinden elkaar in een definitie van de realiteit die bijna uitsluitend uitgaat van materiële verhoudingen.

Met een filosofie die een eind maakt aan de eenzijdige economisering van het menselijk geluk en zich richt op het afscheid van de haastcultuur en op de 'economie van het genoeg', haakt het CDA aan bij het nieuwe, kritische levensgevoel dat zich meer en meer begint af te tekenen. Dat levensgevoel spruit voort uit de behoefte aan een betere kwaliteit van het bestaan en legt

ook prioriteiten bij immateriële waarden van het menselijk bestaan: zorg en aandacht voor elkaar, tijd voor ontspanning, hobby's, vriendschap en bezinning. In dit levensgevoel, niet alleen gesignaleerd door *trendwatchers* maar ook voelbaar om ons heen in een groeiende 'tegencultuur', staat het 'consuminderen' centraal, krijgt de loze kreet 'zorg' inhoud door begrippen als 'zorgzaam' en 'zorgvuldig' en zoekt men naar werk dat zich aanpast aan het leven, in plaats van leven dat zich moet aanpassen aan het werk. Het krijgen van kinderen wordt bovendien niet beschouwd als een soort chronische handicap.

Laat paars maar miljarden pompen in de logistieke infrastructuur van Nederland, zich uitspreken voor de 24-uurseconomie, lippendienst bewijzen aan het milieu, van iedere Nederlander een productie-eenheid maken, de huidige verzorgingsstaat en alle taboes die daarbij horen handhaven, de wortels van onze cultuur, het joods-christelijk erfgoed, verkwanselen, bezig zijn met 'lastenverlichting', kortom de kwaliteit van leven in dit land louter financieel en materieel vertalen. Maar het CDA moet durven kiezen voor de *relationele* infrastructuur van Nederland en aan begrippen als 'verzorgingsstaat' en 'bestaanszekerheid' ook een sociaal-psychologische dimensie toekennen.

Levensvervulling

In Nederland is het begrip 'emancipatie' versmald tot de 'noodzaak' (gehuwde) vrouwen deel te laten nemen aan de arbeidsmarkt. Het beleid dat vrouwen daartoe moet stimuleren, richt zich op uitbreiding van kinderopvang, buitenschoolse opvang en (betaald) ouderschapsverlof. Vergelijking van dit 'emancipatiebeleid' met het voorwaardenscheppend beleid in het buitenland, bijvoorbeeld Scandinavië, Duitsland en Frankrijk, maakt duidelijk dat dit beleid geen visie geeft op het gezin als maatschappelijke waarde of wenselijkheid. Het emancipatiebeleid van de overheid hangt van incidentele reparatiepolitiek aan elkaar en krijgt dan ook veel kritiek. Inventarisatie van suggesties om het emancipatiebeleid te verbeteren, bepalen zich grotendeels tot drie varianten, die stuk voor stuk 'de oplossing' zouden moeten bieden. Zoals:

- Uitbreiding van het kinderopvang- en verlofbeleid teneinde betaald werk beter te kunnen combineren met de zorg voor kinderen.
- Flexibilisering van de organisatie van betaald werk, waardoor zorgtaken mogelijk worden. Daarbij wordt gedacht aan een 32-urige werkweek en invoering van het wettelijk recht op deeltijd.
- Individualisering van inkomensregelingen. De belastingen en sociale zekerheid krijgen zo vorm dat geen rekening wordt gehouden met de aanwezigheid van de partner.

Een integraal beleid waarin al deze varianten zijn verwerkt wordt door velen als 'ideaal' gezien. Maar zelfs zo'n uitgesproken emancipatiebeleid kan niet voorkomen dat de deelname van mannen aan onbetaalde zorg gering zal blijven, en dat de arbeidsparticipatie van vrouwen blijft steken op het niveau van de deeltijdbanen. Het houdt de bestaande rolverdeling in stand: mannen zijn *fulltime* werknemers zonder overige verplichtingen, dus de ideale werknemer. Vrouwen blijven in dit model tweederangs werknemers met een risico. Een goed gezinsbeleid hoort ook een emancipatiebeleid in te houden en omgekeerd. Het houdt enerzijds rekening met de speciale behoeften, wensen

en kosten die gezinsvorming met zich meebrengen, maar respecteert anderzijds ook het recht op vrije keuzen en stimuleert een rechtvaardiger verdeling van arbeid en zorg. Die rechtvaardiger verdeling staat en valt met een groter aandeel van mannen in de zorg.

Het 'gezinsbeleid' van het CDA is bij de laatste verkiezingen niet aangeslagen, omdat het geen totaalplan van aanpak was, maar gepresenteerd werd in de vorm van losse flodders die vaak ouderwets en truttig aandeden. Daardoor ging bijvoorbeeld het 'opvoedingsloon' een eigen, anti-emancipatoir leven lijden. Dat is jammer, want het CDA was de eerste politieke partij die besefte dat het gezin in Nederland door allerlei maatschappelijke ontwikkelingen en het gebrek aan aandacht van de overheid, een kwetsbare leefeenheid is geworden, die daarom bescherming nodig heeft.

Het CDA zou een totale individualisering van het inkomen moeten verwerpen.

Levensloop

In dit gezinsbeleid zal het CDA het recht op een vrije keuze voor vrouwen: zelf zorgen voor de kinderen, het wel of niet (parttime) werken, moeten benadrukken. Gezinsbeleid dient uit te gaan van de realiteit.

En die realiteit is dat bijna zeventig procent van de Nederlandse gezinnen gedomineerd wordt door het verschijnsel tweeverdiener, hetgeen in de praktijk op anderhalfverdiener neerkomt. Sleutelwoorden van dit gezinsbeleid zouden 'levensvervulling' (in plaats van emancipatie) en 'levensloopdynamiek' moeten zijn. Levensvervulling verraadt persoonlijke keuzes en prioriteiten, afgestemd op eigen aard, wensen en omstandigheden.

Levensloopdynamiek doet recht aan al die verschillende fasen die mensen alleen, als partner en als ouder meemaken, achtereenvolgens en soms weer opnieuw. Iedere fase vraagt een nieuwe aanpassing en verdeling van de energie die beschikbaar is voor relatie, werk en zorgtaken. Een moderne gezinspolitiek omvat financiële steun voor degenen die kinderen opvoeden.

Het CDA zou een *totale* individualisering van het inkomen moeten verwerpen door zich te beroepen op het feit dat gezinsvorming een gemeenschappelijke bezigheid is van beide partners en dat ouderschap daarom geen individualisering van de inkomensregeling toestaat.

Het krijgen en hebben van kinderen moet lonen, de inkomensval die kinderen met zich meebrengen moet dan ook gecompenseerd worden met een hogere, inkomensafhankelijke kinderbijslag.

Te denken valt bovendien aan een 'zorgprincipe' die het huidige 'kostwinnersprincipe' in het fiscaal stelsel vervangt voor de ouder die niet of *parttime* werkt. De ouder die *fulltime* zorgt, komt bovendien in aanmerking voor een zorgloon.

Te overwegen valt ook een sociaal verzekeringsstelsel dat er toe leidt dat het inkomen van mensen met kinderen beter wordt gespreid over hun levensloop. (Echt)paren zonder kinderen moeten daar aan meebetalen, zoals ze meebetalen aan alle collectieve voorzieningen, ook al maken ze daar geen gebruik van. Een nieuwe generatie is een investering waar we allemaal belang bij hebben.

Opvoedingsondersteuning

Een goed gezinsbeleid houdt zich eveneens bezig met de immateriële on-

dersteuning van gezinnen. Meer kinderopvang, verplichte voor- en naschoolse opvang tot 16 jaar, continuroosters en dergelijke zijn weliswaar van belang, maar voorkomen moet worden dat het ouderschap onder invloed van sociale dwang steeds meer uit de privé-sfeer wordt gehaald. Inmiddels kan het CDA enig zelfbewustzijn ontlenen aan het feit dat er, door eigen toedoen, een rehabilitatie van het gezin heeft plaatsgevonden. In gezinnen zelf wordt, zo signaleerde het blad *Intermediair* onlangs, het gesprek over waarden en normen in de opvoeding weer door ouders gevoerd.

Ook is er weer maatschappelijke aandacht voor het gezin als hoeder van normbesef. Uit het eerder genoemde NIDI-onderzoek bleek bovendien dat 77 procent van de Nederlandse bevolking het eens is met de stelling dat 'het goed zou zijn als er in de toekomst meer aandacht zou worden gegeven aan het gezinsleven'. Het tij is gekeerd en geeft het CDA daarmee ruim baan voor een exclusief en expliciet gezinsbeleid.

Een uitgebreider en (gedeeltelijk) doorbetaald ouderschaps- en zorgverlof en het recht op deeltijdwerk moeten gestimuleerd worden vanuit de wetenschap dat ouders meestal de meest gemotiveerde opvoeders van hun eigen kinderen zijn. Daarnaast is het dringend noodzakelijk dat er aan de roep om meer kinderopvang ook de noodzaak van een pedagogische visie op de gewenste ontwikkeling van kinderen wordt gekoppeld.

Instituties die oudervervangend actief zijn, zijn op dit moment grotendeels 'bewaarverblijven' die zorgen voor het natje en droogje van de aan hen toevertrouwde kinderen, maar niet werken vanuit pedagogische principes. Dit leidt, bijvoorbeeld, tot een toename van kinderen die problemen hebben met zindelijk worden, omdat zij op hun kinderdagverblijven uitsluitend op vaste tijden, dus 'op de klok', op potjes worden gezet. Belangen van het individuele kind dreigen ondergeschikt gemaakt te worden aan de interne organisatie van de opvang.

Wanneer opvang van nul tot zestien jaar in Nederland voor en na school en tussen de middag gemeengoed zal gaan worden, dan is het van het grootste belang om ontwikkelingspsychologische criteria voor al die verschillende leeftijdsstadia van kinderen en de wenselijke overdracht van waarden en normen, alsmede ongewenste invloeden, te formuleren en daarvoor speciaal geschoold personeel in te zetten. Daarmee verrijzen de contouren van een geïntegreerd jeugdbeleid aan de horizon, gekoppeld aan meer praktische, laagdrempelig toegankelijke opvoedingssteun voor ouders.

Want het gezinsfunctioneren beïnvloedt het gedrag van kinderen, gunstig of ongunstig. Stress van de ouders betekent stress voor de kinderen. Het zijn de kinderen die het meest getroffen worden door verstoorde en gebroken relaties. Het gegeven dat door de komst van een kind de spanningen en conflicten binnen een relatie beduidend toenemen, met name de onenigheid over de verdeling van de zorg- en huishoudelijke taken, is een teken aan de wand. Zowel thuis als op het werk is het leven voor Nederlanders aanzienlijk veeleisender geworden. Voeg daarbij de opvoedingsonzekerheid van veel ouders, de hoge echtscheidingscijfers, de toegenomen meldingen van kindermishandeling, het stijgende percentage probleemjongeren en jongeren dat in aanraking komt met justitie, en het

wordt duidelijk dat een jeugd- en gezinsbeleid geen overbodige luxe of ongewenste bemoeienis van de overheid met het privé-domein is. Een minister voor jeugd- en gezinszaken is dat evenmin. Jeugdbeleid is nu versnipperd over tal van ministeries en ieder ministerie houdt zich met één facet bezig. Daardoor ontbreekt het overzicht en kan een geïntegreerd jeugdbeleid nooit van de grond komen. Datzelfde geldt voor het gezinsbeleid. Er is geen ministerie dat maatschappelijke thema's rond relaties, ouderschap en kinderopvoeding onderzoekt en beleidsmatig vertaalt, noch allerlei overheidsmaatregelen toetst op de consequenties die zij hebben voor gezinnen. Een jeugd- en gezinsbeleid is voorwaardenscheppend, van vóór de conceptie tot in de tweede levenshelft, en derhalve eigenlijk ook generatiebeleid.

Voor het CDA kan het Noorse gezinsbeleid een goed voorbeeld zijn, temeer omdat men in Noorwegen ook een minister voor jeugd- en gezinszaken heeft. Het Noorse beleid kent niet alleen een riant, doorbetaald, ouderschapsverlof en een goede kinderopvang, maar richt zich ook op het bijstaan van het gezin op het gebied van ouderschap en samenwonen via ouderbemiddeling, ouderbegeleiding, vadergroepen en samenwoningscursussen. Ouderbemiddeling is verplicht voor ouders die willen scheiden en die kinderen hebben die jonger zijn dan 16 jaar. Ouderbegeleiding is een voorziening die vooral door gezondheidscentra wordt verstrekt en die ouders tracht te steunen bij het verzorgen en opvoeden van hun kinderen. Het idee van vadergroepen is ontstaan uit een algemene behoefte om vaders meer bij ouderschapstaken te betrekken. Deze groepen functioneren voor vaders als een belangrijk platform voor het bediscussiëren van hun nieuwe rol. Samenwoningscursussen voor partners, ongehuwd en gehuwd, worden over het algemeen door vrijwilligers gegeven. De overheid subsidieert deze cursussen. Het Noorse gezinsbeleid stoelt op een groeiend besef dat samenwerking tussen de centrale overheid, de plaatselijke overheden en vrijwilligersorganisaties noodzakelijk is om een gedegen basis te leggen voor een goed gezinsbeleid.

Iedereen werkt, iedereen zorgt

Tenslotte: Gelijkwaardigheid van mannen en vrouwen vergt een gelijke economische waardering van zorgtaken en arbeidstaken. Zorg is net zo goed arbeid. Een economie die zorg als arbeid en kostenfactor zoveel mogelijk ontkent en bij voorkeur 'gratis' wil laten plaatsvinden, ontkent daarmee dat vrouwen in het algemeen een onevenredig groot deel van de kosten van de zorg voor afhankelijken -eerst de kinderen, later hun bejaarde ouders- voor hun rekening nemen. De fixatie op economische groei heeft geleid tot een scheefgroei tussen harde en zachte sector en het wegbezuinigen van betaalde arbeid in de zachte sector: welzijn, volksgezondheid, zorg, cultuur, onderwijs, milieu en veiligheid. Hierdoor wordt de kwaliteit van het menselijk bestaan, met name die van kwetsbare groepen, en de leefbaarheid van onze samenleving in gevaar gebracht.

Eerder in dit artikel suggereerde ik dat het CDA zich doelbewust in de door zijn gewenste politiek moest laten leiden door een 'economie van de liefde', omdat de tweedeling in 'hard' en 'zacht', met de daaraan verbonden waardeoordelen, de meest schadelijke tweedeling is die zich in onze samenleving voordoet. Daardoor is alles wat

werkelijk van waarde is, weerloos geworden tegen de tucht van de markt en de toets van tastbaar nut en rendement. Met het devies 'spreiding van zorg, arbeid, inkomen en tijd' kan het CDA de gedeelde verantwoordelijkheid propageren van een nieuwe solidariteit: 'iedereen werkt, iedereen zorgt'. Dat betekent arbeidsplicht voor iedereen, gekoppeld aan werkweken van maximaal dertig uur, zes uur per dag. Een groot deel van de huidige uitkeringen wordt gebruikt om al die banen die er in werkelijkheid zijn, al dat werk dat niet gedaan wordt of onbetaald moet worden gedaan, weer zichtbaar te maken. Op deze wijze kan een aanzienlijk deel van het leger van de honderdduizenden sociale inactieven die nu in de WAO of in de bijstand zitten, aan het werk op scholen, in ziekenhuizen en verpleeginrichtingen, bij politie en plantsoenendienst, bosbeheer, in winkels, in de persoonlijke dienstverlening. Zwart werk wordt wit, grijs (onbetaald) werk ook. Iedereen die kán werken werkt, desnoods in deeltijd: drie uur per dag. Wie meer dan het maximum van zes uur per dag werkt, komt in een aanzienlijk hoger belastingtarief. Niet het feit dat je korter werkt, moet tegen je pleiten, maar het gegeven dat je langer werkt.

Banen van maximaal zes uur per dag maken een 12-uurseconomie mogelijk, evenals de zo door werkgevers én werknemers gewenste flexibilisering. In feite ontstaat zo een twee ploegensysteem, de oplossing ook voor het fileprobleem en voor ochtend- en avondmensen. Het geeft ook de garantie dat kinderen altijd op de zorg en aanwezigheid van één ouder kunnen rekenen. Op deze wijze verwerven vrouwen en mannen met kinderen een evenredig aandeel in zorg en in arbeid, en kunnen zij bijvoorbeeld tijdens de meest veeleisende fase van het ouderschap ieder een dag minder werken, via doorbetaald, gespreid ouderschapsverlof. Anderhalf-verdieners gaan er met deze constructie niet op achteruit, zij blijven met elkaar hetzelfde aantal uren draaien. Iedere Nederlander werkt op deze wijze bovendien aan zijn eigen sociale zekerheid en pensioen, terwijl hij of zij dat ook tot op aanzienlijk hogere leeftijd kan blijven doen, via werktijden die, bijvoorbeeld, in twee fasen worden afgebouwd. Een baan van zes uur rekent af met de gesel van de stress die steeds meer mensen treft, levert fitte, gemotiveerde werknemers en geeft voldoende tijd voor de concurrerende noodzakelijkheden van het mens-zijn: relaties, ontspanning, vrijwilligerswerk, activiteiten die de gemeenschap dienen, bezinning.

> "Spreiding van zorg, arbeid, inkomen en tijd."

Met zo'n plan zou het CDA zich onverbiddelijk als de meest progressieve partij van Nederland kwalificeren, en met visie en lef een voorschot nemen op de toekomst. Hoe dan ook: de verzorgingsstaat van die toekomst zal, moeten stoelen op gelijkwaardigheid van mannen en vrouwen, zowel binnen het gezin als op de arbeidsmarkt, alsmede op de behoefte van kinderen om met beide ouders tijd door te brengen.

Mw. H. Crul-Van Brussel is publiciste en lid van het CDA

Noot

1. In: *Demos* jaargang 14 nr. 3, maart 1998.

Het machtsverval van het CDA is structureel

De electorale afkalving van het CDA zet zich door. De partij heeft opnieuw een marginale rol gespeeld in het politieke krachtenspel rondom de vorming van de nieuwe regering. Een langdurige periode van oppositie ligt weer in het verschiet. Ondanks pogingen tot partijvernieuwing en inhoudelijke innovatie en ondanks persoonele veranderingen in de partij-elite, slaagt de christen-democratie er kennelijk niet in het verlies aan macht een halt toe te roepen, laat staan de neerwaartse trend te keren. Is het dramatische verlies van het CDA in structurele termen te verklaren?

Doorgaans wijst men de ontzuiling en de secularisatie (ontkerkelijking) aan als verklaring voor de verkiezingsnederlagen. Maar het waren juist de niet-kerkelijke en niet-confessionele kiezers die - na de partij in 1986 en 1989 wel gesteund te hebben - in 1994 en 1998 weer wegliepen. Daarmee is secularisatie als verklaring voor de neergang van christen-democratische partijen onbevredigend. Gemeten naar afname van het kerkbezoek is secularisatie immers al een opmerkelijke trend sinds de jaren zestig. De verkiezingsuitslagen van de confessionele partijen en later het CDA zijn geen weerspiegeling van deze trend.

Prof. dr. C.J. van Kersbergen

Secularisatie is politiek natuurlijk niet irrelevant en men kan aannemen dat het afnemende politieke gewicht van religie een negatief effect heeft op de electorale positie van een christen-democratische partij. Secularisatie is echter een breed en diffuus maatschappelijk proces. Ontkerkelijking heeft betrekking op de afname van kerklidmaatschap en kerkbezoek, terwijl het politieke gewicht van godsdienst ook kan afnemen onder trouwe kerkgangers. De 'natuurlijke' achterban van christen-democratische partijen kan hierdoor zelfs nog kleiner zijn dan die nu al lijkt. Tegelijkertijd verwijst secularisatie echter ook naar de omzetting van in oorsprong religieuze orientaties in een seculiere

De structurele oorzaak van de crisis van de christen-democratie hangt samen met het verval van de 'politiek der bemiddeling.' *(foto: Hans Hordijk)*

ethiek die veel breder gedragen wordt. Hierdoor zou de potentiële achterban nu juist weer groter kunnen zijn dan men denkt. De onzekerheid hierover ligt ten grondslag aan één van de centrale dilemma's van de christen-democratie: wel of niet appelleren aan de christelijke inspiratie van politiek handelen. In ieder geval kan men wel stellen dat secularisatie het automatisme heeft doorbroken dat bekend stond als het 'dus'-stemmen (bijvoorbeeld 'ik ben katholiek, dus ik stem KVP'). Dat is een gevoelige slag.

Christen-democratische bewegingen hebben traditioneel geprofiteerd van de religieuze scheidslijnenstructuur in de samenleving. De aanwezigheid van een godsdienstige scheidslijn wijzigde niet alleen de logica van politieke conflicten door de politieke betekenis van de klassenscheidslijn in te tomen, maar vormde ook de basis voor de bijzondere manier waarop christen-democraten hun politiek bestel en sociaal-economisch beleid mede vormgaven.

Een uniek kenmerk van de christen-democratie is haar niet aflatende poging via beleid diverse maatschappelijke groepen met uiteenlopende belangen met elkaar te verzoenen en te integreren. De beweging heeft zich flexibel en - ondanks (of wellicht dankzij) de religieus geïnspireerde politieke beginselen - zelfs pragmatisch moeten opstellen om een dergelijke integratie van belangen vlociend en succesvol te laten verlopen. Dit vergrootte nog eens de noodzaak om het aanpassingsvermogen continu te bewaken en waar mogelijk te vergroten, opdat de integratie van belangen blijvend kon plaatsvinden. De christen-democratie was in die zin de belichaming van de maatschappelijke harmonie (of wilde dat tenminste zijn).

De aantrekkelijkheid voor meerdere groepen kiezers en het samenbrengen van meerdere belangen is vanzelfsprekend geen garantie voor een succesvolle en doeltreffende oplossing van tegenstellingen. Het kan echter wel beschouwd worden als een belangrijke procedure voor de constructie van politieke bondgenootschappen op basis van ruil, voor sociale compensatie en voor het onderhouden van innige betrekkingen met aan de partijen gelieerde maatschappelijke organisaties. Sociale politiek speelde hier een cruciale rol.

De christen-democratie zag zich genoodzaakt steeds te zoeken naar middelen om belangenconflicten te verzoenen. Hieruit ontstond wat ik noem de 'politiek der bemiddeling'. Dat wil zeggen de religieus geïnspireerde, ideologisch vertaalde, institutioneel gewortelde en politiek in de praktijk gebrachte overtuiging dat maatschappelijke belangentegenstellingen via politieke middelen moeten worden opgelost om de natuurlijke en organische harmonie van de samenleving te behouden of te herstellen. En het was deze religieus geïnspireerde 'politiek der bemiddeling' die de sociaal-economische politiek van christen-democratische partijen in de na-oorlogse periode beheerste. Gunstige economische omstandigheden vergemakkelijkten deze politiek.

Christen-democratische partijen aan de macht hebben altijd de voorkeur gegeven aan een passief en reactief type sociaal-economisch beleid. Dit beleid werd gekenmerkt door de bereidheid de schadelijke, sociale gevolgen van het imperfecte marktmechanisme te verzachten via aanzienlijke overdrachtsuitgaven naar gezinnen in nood, zonder daarbij overigens de logica van de markt zelf buiten werking te stellen. In deze zin heeft de christen-democratie altijd gezocht naar een middenweg tussen het socialistische of sociaal-democratische (staats-)collectivisme en het liberale (markt-)individualisme. De sociale hervormingspolitiek richtte zich middels de sociale uitgaven gewoonlijk op het herstel van de eigen verantwoordelijkheid en de zelfredzaamheid van maatschappelijke instituties zoals het gezin. Het verzekeringsprincipe, de band met de arbeidsmarkt, de bescherming van het traditionele gezin en subsidiariteit (in het bijzonder de spreiding van verantwoordelijkheden over verschillende organisaties in het maatschappelijk middenveld) zijn centrale kenmerken van het sociale model van de christen-democratie.

De politieke economie van het verval

De christen-democratie heeft in de jaren tachtig niet gekozen voor een aanpassingsbeleid gebaseerd op de neoliberale vrije marktideologie en ook niet voor een meer sociaal-democratisch getint beleid gericht op het behoud van volledige werkgelegenheid. In plaats daarvan heeft zij geprobeerd een sociaal aanvaardbaar kapitalisme te handhaven tot aan het moment dat de grenzen van dit beleid in zicht kwamen in het begin van de jaren negentig.

In algemene zin domineerde de visie dat de starre arbeidsmarkt en de blijvende hoge werkloosheid het gevolg waren van hoge arbeidskosten, die samenhingen met een te genereus sociaal stelsel. Achtereenvolgende regeringen, waarin het CDA participeerde, hebben geprobeerd het stelsel van sociale ze-

kerheid te saneren. Dit gebeurde zonder van het geijkte patroon van sociale politiek af te wijken. In plaats van een nieuwe vorm van sociale politiek te zoeken, bleef men proberen de opbouw van het bestaande stelsel te behouden door het te versoberen. Zo werd aan de passiviteit en het overdrachtskarakter van het stelsel nagenoeg niets gedaan. Tegelijkertijd trachtte men de pijn van de bezuinigingen via een zekere mate van sociale compensatie te verzachten. Het motto was: èn bezuinigen èn specifieke groepen van electorale betekenis compenseren. Typisch waren dan ook de extra maatregelen (bijvoorbeeld 'eenmalige uitkeringen') die werden genomen om bepaalde groepen (ouderen, 'bestaande gevallen') te ontzien of voorlopig tevreden te stellen.

De christen-democratische beleidsvoorkeuren kwamen steeds meer onder druk te staan en begonnen te botsen op de sociaal-economische realiteit. De positie van de partij werd steeds hachelijker. De afnemende politieke betekenis van de godsdienst ondermijnde het potentiële electoraat (de 'dus'-stemmers) en veroorzaakte tevens het verval van de religieus geïnspireerde 'politiek der bemiddeling', waarmee ook de niet-religieuze aanhang gepaaid kon worden. De geldelijke en institutionele middelen, waarmee de politiek van uitruil en coalitie-vorming 'bekostigd' werd (bijvoorbeeld de compenserende bijzondere uitgaven of het ontzien van specifieke groepen in ruil voor politieke steun), waren als gevolg van de toenemende transnationale economische (globalisering) en politieke (Europese integratie) dwang en binnenlandse sociale (bijvoorbeeld vergrijzing/ontgroening en individualisering) en politieke (verzachting van traditionele tegenstellingen) ontwikkelingen, niet meer voorhanden. De passieve, corporatistische, sterk op overdrachtsuitgaven georiënteerde sociaal-economische politiek was in steeds mindere mate geschikt de publieke goederen voort te brengen, die ingezet kunnen worden ten behoeve van electoraal zegenrijke vormen van politieke uitruil.

Mijn algemene stelling is dat het niet alleen de verandering van de religieuze scheidslijnenstructuur van de Westerse samenleving is die op dit moment het vermogen tot christen-democratische machtsvorming aantast, maar ook de uitholling van het na-oorlogse christen-democratische model van sociale politiek. Het zijn overigens niet alleen economische factoren die het door christen-democraten geprefereerde sociale model in de problemen brachten. Ook demografische veranderingen (vergrijzing en ontgroening) en maatschappelijke processen (veranderende gezinssamenstelling, individualisering, de zich wijzigende levenscyclus) maken de politiek voordelige vormen van uitruil (bijvoorbeeld die tussen de generaties) steeds lastiger. Nu vormen deze processen en veranderingen voor alle politieke partijen grote problemen die tot aanpassing nopen. Voor de christen-democratie zijn dit echter nog vitalere kwesties, juist omdat de genoemde veranderingen de ideologische, sociaal-politieke kern van de beweging raken. Daarbij komt dan dat de secularisatie de religieuze onderbouwing van de 'politiek der bemiddeling' voor een groeiende groep onaanvaardbaar of tenminste betekenisloos maakt.

Christen-democratische sociale en economische politiek is te lang institu-

tioneel ingebed gebleven in het na-oorlogse paradigma van een stabiele, sterk gereguleerde arbeidsmarkt voor mannelijke kostwinners, het traditionele gezin en een relatief evenwichtige demografische structuur. De nieuwe eisen van een flexibele arbeidsmarkt, de verandering in de samenstelling van de huishoudens en de demografische veranderingen vragen echter om drastische wijzigingen van beleid. De bestaande instituties, waarbinnen het beleid geformuleerd en uitgevoerd wordt en waarmee het CDA zo vervlochten was, kunnen echter niet meer steunen op het type arrangementen dat de christen-democratie traditioneel voor ogen heeft.

Dilemma's

Het CDA ziet zich voor een aantal dilemma's geplaatst. De worsteling hiermee is sinds de verkiezingsnederlaag van 1994 gaande. Het strategische dilemma betreft de noodzaak nieuwe maatschappelijke en politieke coalities te construeren zonder volledig de oude bondgenootschappen om zeep te helpen. Deze kwestie is door de vorming en het succes van het paarse kabinet acuter dan ooit. De electorale verhoudingen en de sterke positie van het liberalisme dwongen het CDA reeds de concurrentiestrijd met de VVD scherper aan te gaan, in het bijzonder om de niet-kerkse kiezers en de middengroepen. De sociale politiek dolf in eerste instantie in die concurrentiestrijd bijna het onderspit. Hierdoor dreigde ter linkerzijde weer het gevaar van stemmenverlies. Dit dilemma, zo evident tijdens de campagne van 1994, bleek ook in 1998 niet oplosbaar, toen juist voor versterking van het - aangepaste, maar nog steeds traditionele - sociale gezicht werd gekozen.

Het ideologische dilemma is veelvoudig. Er bestaat reeds geruime tijd de noodzaak het oude, religieus geïnspireerde gedachtegoed te moderniseren en geschikt te maken voor het bedrijven van politiek in een gesecu-lariseerde samenleving. Christen-democraten staan voor de bijkans onmogelijke opgave een al dan niet religieus gewortelde ideologie te vinden en te presenteren, die het op de integratie van verschillende belangen gerichte beleid opnieuw zou kunnen schragen. Natuurlijk is er de optie de christelijke inspiratie (verder) te laten varen en een conservatief-democratisch in plaats van christen-democratisch gedachtegoed te ontwikkelen, maar dit is riskant omdat wat er over is van de 'natuurlijke achterban' het dan zal laten afweten.

Het organisatorische probleem is het gevolg van de teloorgang van de traditionele partijorganisatie, bijvoorbeeld tot uitdrukking komend in het verlies van leden en de verslechterde financiële positie van de partij. Het CDA is niet de enige partij die met problemen worstelt. Voor het CDA specifieke organisatorische problemen betreffen echter wel de desintegratie van het infrastructurele netwerk van aan de partij verbonden maatschappelijke organisaties, die in een stroomversnelling is geraakt, en de verwording van het ooit hierop stoelende institutionele raamwerk van consensusvorming. Dit soort organisatorische moeilijkheden is des te acuter naarmate het CDA langer in de oppositiebanken verkeert, juist ook omdat de partij vanuit ideologisch en machtspolitiek oogpunt groot belang hecht aan het maatschappelijk middenveld.

Beleidsdilemma's zijn er velen. Uiterst ingewikkeld bleek het in ieder geval een politiek levensvatbaar en uitvoerbaar evenwicht te vinden tussen het behoud en de noodzakelijke verandering van de verzorgingsstaat zonder dat dit een onmiddellijke, funeste reactie zou uitlokken bij de kiezers. De kwestie van de aangekondigde 'bevriezing' van de AOW in 1994, en de debatten over het minimumloon illustreren de problematiek. De poging de beleidsprofilering op het terrein van de sociale politiek te herstellen, het afscheid van de traditionele 'politiek der bemiddeling' in de vorm van inkomensvervanging en passief sociaal beleid, alsmede de sterke nadruk op moderne gezinspolitiek, zijn weliswaar belangrijke aanpassingen, maar lossen het dilemma niet op. Daarbij komt dat het CDA moet opboksen tegen een unieke sociaal-liberale oplossing die de PvdA en de VVD hebben gevonden, waarbij activering en marktwerking, althans onder gunstige omstandigheden, een centrale plaats hebben gekregen in de moderne sociale politiek. Daarmee is de sociaal-politieke ruimte die het CDA zou willen claimen in feite reeds opgevuld.

Slot

Mijn algemene conclusie luidt dat het machtsverval van de Nederlandse christen-democratie in hoge mate structureel is, hoewel de precieze omvang ervan een belangrijke conjuncturele component heeft. De structurele oorzaak van de crisis hangt samen met het verval van de 'politiek der bemiddeling'. In de na-oorlogse periode kon de christen-democratie zich op sociaal-politiek terrein sterk profileren door met gebruikmaking van (economische) bronnen een gunstige uitruil te bewerkstelligen tussen verschillende belangen. Daarmee kon de eigen machtspositie, zowel electoraal als maatschappelijk, verstevigd worden. De gunstige voorwaarden voor een dergelijke politiek zijn echter goeddeels verdwenen, omdat de bronnen waarop deze gebaseerd was inmiddels opgedroogd zijn. Deze ontwikkeling is al geruime tijd gaande. Het effect ervan werd echter pas voelbaar in het begin van de jaren negentig. Toen erodeerde namelijk ook de politiek-institutionele verankering en de politiek-maatschappelijke coalities waarop deze machtspolitiek stoelde. Het is in deze context dat het CDA de slag om de niet-kerkse kiezer verloor. Dit is de structurele achtergrond van het machtsverval van het CDA.

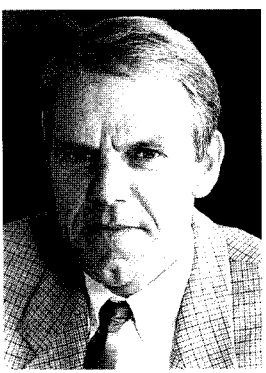
De vraag waarom het CDA op zo'n onthutsende wijze de laatste twee verkiezingen verloor, is hiermee natuurlijk geenszins beantwoord. Wel kan men op basis van de meer structurele analyse verhelderen met welke strategische, ideologische en organisatorische dilemma's het CDA worstelt en hoe de netelige beleidsvraagstukken de andere problemen vergroten. De logica van de hier gepresenteerde analyse leidt tot de conclusie dat onder andere (gunstiger) conjuncturele condities het machtsverlies beperkter zou kunnen zijn, maar zeker niet volledig voorkomen kan worden. Dat is inherent aan dilemma's, waarbij de keuze voor de ene uitweg evenzeer nadelige consequenties heeft als de keuze voor een andere uitweg.

Prof. dr. C.J. van Kersbergen is hoogleraar nationale politieke stelsels, i.h.b. het Nederlandse politieke stelsel aan de Katholieke Universiteit van Nijmegen

CPB-rekenmodellen verwijtbaar ondeugdelijk

De doorrekening van de verkiezingsprogramma's door het Centraal Planbureau (CPB) heeft voor het CDA geen goede rapportcijfers opgeleverd. Mijn stelling is dat de oorzaak daarvan niet de (slechte) kwaliteit van het CDA-programma was, maar het feit dat de modellen die het CPB gebruikte geen rekening konden houden met één van de kernelementen van het CDA-programma, namelijk een eerlijke verdeling van welvaart tussen huidige en toekomstige generaties. In de toekomst zal het CPB zich meer klantgericht op moeten stellen om partijen in staat te stellen de modellen te richten naar de kernelementen in hun verkiezingsprogramma.

Een van de belangrijkste verschillen tussen de programma's van de paarse politieke partijen en het CDA was de omvang van de lastenverlichting. In de bijgevoegde tabel (zie pagina 349) uit de veelbesproken CPB-publicatie *Keuzes in kaart* wordt dat duidelijk weergegeven. Het CDA 'scoort' met slechts 1 miljard aan lastenverlichting duidelijk minder dan de paarse partijen die voor minimaal 4 miljard (PvdA) in hun programma's hadden opgenomen. Overigens was de lastenverlichting die door het CDA was ingezet ingevuld met gerichte maatregelen op de probleemgroepen op de arbeidsmarkt. Zo is het, om de ouderenvoorzieningen in de toekomst ook betaalbaar te houden, bijvoorbeeld noodzakelijk om ouderen tussen de 55 en 65 jaar aan het werk te houden. In Nederland is de participatie van ouderen op de arbeidsmarkt dramatisch laag. Werkte 20 jaar geleden nog 80% van deze categorie, nu is dat nog maar 20%. Op dit punt stelde het CDA dan ook voor om werkgevers die oudere werknemers met een laag inkomen in dienst hebben een vermindering van afdracht van lasten toe te kennen.

Prof. dr. H.A.A. Verbon

Het inzetten van het instrument lastenverlichting door paars was grotendeels ongericht. Dat was in zoverre consis-

tent dat daarmee het beleid van het kabinet Kok-I werd onderschreven. In totaal heeft dit kabinet volgens de laatste Miljoenennota ruim 16 miljard gulden aan algemene lastenverlichting uitgegeven. Dit beleid is door het kabinet voornamelijk gerechtvaardigd door de negatieve consequenties die de hoge geldende tarieven voor de arbeidsmarkt zouden hebben. Als de (marginale) tarieven dalen, zal de werkloosheid kunnen afnemen door het beter functioneren van de arbeidsmarkt.

Overigens werd bijna de helft van de lastenverlichting uit de vorige kabinetsperiode, namelijk ruim 7 miljard, gefinancierd uit meevallende economische groei. Dit element van het kabinetsbeleid is in strijd met het mede door de vorige directeur van het CPB, Gerrit Zalm, ontwikkelde trendmatige begrotingsbeleid waar de huidige minister van Financiën, Gerrit Zalm, zegt zo'n voorstander van te zijn. Volgens dit trendmatige begrotingsbeleid moeten meevallers ten goede van het financieringstekort komen om zo ruimte te kunnen maken voor slechtere tijden. Als dit recept door Zalm consequent was toegepast, zou het financieringstekort nu al op weg zijn naar nul procent, het in het Stabiliteitspact van Dublin overeengekomen streefcijfer. Helaas heeft paars verzuimd dit recept van Zalm toe te passen, zodat in de komende kabinetsperiode het financieringstekort alleen nog maar in de buurt van 1% terechtkomt.

De lagere lastenverlichting die het CDA voor de kiezer in petto had, heeft de partij geen goede pers opgeleverd. Ook een erkend economisch journalist als Frank Kalshoven schreef in *De Volkskrant* van 4 april 1998: "De slechte score van het CDA wordt ten minste voor een deel verklaard door een gebrek aan elementaire economische kennis. (...) Lastenverlichting (...) is goed voor groei en werkgelegenheid." Ondanks deze quote is het vooralsnog geen uitgemaakte zaak dat lastenverlichting zichzelf terugverdient in de vorm van een hogere werkgelegenheid en een daarmee corresponderende hogere belastingopbrengst. Zeer cruciaal is in dit verband de situatie op de arbeidsmarkt. In de Nederlandse beleidsdiscussie wordt, op grond van de CPB-modellen, ervan uitgegaan dat lastenverlichting tot loonmatiging leidt en zo bijdraagt aan een toename van de werkgelegenheid. Door het beter functioneren van de arbeidsmarkt nemen de economische groei en daarmee ook weer de belastingopbrengsten toe. Het tekort kan dan weer verminderd worden of de ombuigingen op de overheidsuitgaven kunnen ongedaan worden gemaakt. Dit is de CPB-redenering. Daar zijn echter diverse kanttekeningen bij te plaatsen.

Noodzakelijkerwijs maakt het CPB bij de doorrekening gebruik van gegevens uit het verleden. Effecten op de arbeidsmarkt die het gevolg zijn van vergrijzing worden daarbij niet meegenomen. Door vergrijzing zal arbeid schaars worden en de lonen zullen stijgen. Wanneer dat precies zal gebeuren is niet duidelijk, maar nu al is er op onderdelen van de arbeidsmarkt sprake van krapte. Lastenverlichting zal er dan nauwelijks toe kunnen bijdragen dat de lonen gematigd worden. In dat geval leidt het stimuleren van de werkgelegenheid door lastenverlichting juist tot inflatoire tendensen die, bij-

voorbeeld, de koopkracht van pensioenen in gevaar brengt.

Vervolgens zal, zelfs als de beschreven positieve effecten zich voordoen, het niet evident zijn dat toekomstige generaties beter af zijn door dit beleid. Er bestaat een bekend leerstuk uit de economische theorie dat zegt dat een verhoging van de lasten met een bepaald percentage, tot een economisch verlies leidt dat een veelvoud is van dat percentage. Het is dus beter om de tarieven constant in de tijd te houden dan ze te laten variëren met de budgettaire nood. Dat betekent in feite dat belastingen en premies op dit moment op een zodanig niveau moeten worden vastgelegd dat deze constant kunnen blijven over een zo lang mogelijke periode. Als dan de huidige lagere lasten als gevolg van lastenverlichting weer gevolgd worden door hogere lasten in de toekomst, zullen de huidige economische winsten ongedaan gemaakt worden door de toekomstige verliezen als gevolg van een hogere lastendruk. Vanuit een oogpunt van welvaartsverdeling tussen generaties is het dan niet doelmatig als lastenverlichting nu door lastenverzwaring in de toekomst zou worden gevolgd. Dat zou immers weer tot negatieve arbeidsmarkteffecten in de toekomst leiden. De toekomstige generaties moeten dan, als het ware, de huidige lastenverlichting financieren door een aanzienlijke stijging van de lasten.

Het is algemeen bekend dat vergrijzing in onze samenleving tot aanzienlijke extra collectieve uitgaven zullen leiden in de eerste decennia van de komende eeuw. De ambtelijke studiegroep Begrotingsruimte becijferde vorig jaar zomer die extra uitgaven nog op 7% van het nationaal product. In huidige guldens wil dat zeggen dat op zeker moment de overheid meer dan 50 miljard gulden aan extra belastingmiddelen moet zien binnen te krijgen. Een gemiddeld gezin in, zeg het jaar 2020, moet op basis van dat gegeven 25.000 gulden meer belasting betalen dan eenzelfde gezin in 1998. Als nu geen voorzieningen worden getroffen, staat de toekomstige belastingbetalers dus een aanzienlijke belastingverzwaring te wachten. De enige voorziening die het kabinet Kok-I tot nu toe heeft getroffen is de creatie van het zogeheten AOW-spaarfonds. Door de net al aangehaalde studiegroep is genoegzaam aangetoond dat de stortingen die in dit fonds worden gedaan, alleen maar het topje van de piek in de AOW- uitgaven enigszins wegsmeert, maar dat er van gladstrijken in de tijd geen sprake is. Voor andere met vergrijzing samenhangende collectieve uitgaven (met name zorg) wordt geen enkele voorziening getroffen.

Door de vergrijzing moet de overheid de komende decennia meer dan 50 miljard gulden aan extra belasting binnen zien te krijgen.

Het is daarom verwonderlijk dat, blijkens de verkiezingsprogramma's, de paarse coalitiepartners het beleid van algehele, en veelal ongerichte, lastenverlichting wensten door te zetten. Nog verwonderlijker wellicht is het feit dat paars in dit beleidsvoornemen werd gesteund door het CPB die, in zijn doorrekening van de verkiezingsprogramma's van de vier grootste partijen,

zeer positieve werkgelegenheidseffecten toeschrijft aan lastenverlichting. Ook dit blijkt uit de bijgaande tabel waar de inverdieneffecten van de diverse verkiezingsprogramma's worden vermeld. De VVD verdient volgens het CPB de lastenverlichting voor tweederde weer terug, terwijl de PvdA de oorspronkelijk ingezette lastenverlichting zelfs voor meer dan 100% terugontvangt. Als dit laatste resultaat juist zou zijn, heeft sparen voor de toekomst uiteraard geen enkele zin. Het is beter nu geld weg te geven aan de burger omdat via de positieve effecten daarvan alles weer wordt terugbetaald. Gevreesd moet echter worden dat hier een bijzonderheid van de CPB-modellen een rol heeft gespeeld. Een opvallend aspect was bijvoorbeeld dat bij een verdubbeling van de lastenverlichting de positieve effecten zich ook nagenoeg verdubbelden. Dat betekent dat lastenverlichting volgens het CPB nooit tot kosten zou kunnen leiden, hoe omvangrijk deze ook wordt ingezet. Dit laatste is economisch gezien een zeer twijfelachtig resultaat. In de jaren tachtig heeft de Amerikaanse econoom Laffer ook al eens beweerd dat lastenverlichting tot toename van de belastingopbrengst zou kunnen leiden. Zijn collega-economen geloofden hem niet, maar de toenmalige president, Reagan, wel en voerde belastingverlagingen in. Dit leidde tot een begrotingstekort dat hoger was dan ooit.

De belastingverlagingen onder Reagan leidden in de Verenigde Staten tot een begrotingstekort dat hoger was dan ooit.

Het probleem met het gebruik van CPB-modellen bij het doorrekenen van verkiezingsprogramma's is, eenvoudigweg, dat ze daar in feite vaak niet geschikt voor zijn. Lastenverlichting is daar een duidelijk voorbeeld van. De geringere maar wel specifieke en gerichte lastenverlichting die door het CDA werd gegeven, was uitdrukkelijk een keuze die voortvloeide uit een idee over een rechtvaardige lastenverdeling tussen huidige en toekomstige generaties. Het CDA koos er voor toekomstige generaties te ontzien. De paarse partijen kozen er daarentegen voor om huidige generaties een voordeel te presenteren. Zoals gezegd werd dit laatste door het CPB gesanctioneerd door te suggereren dat een dergelijk beleid niets kostte. Hoewel het CPB bij andere gelegenheden blijkt een open oog te hebben voor de verdeling van de collectieve lasten tussen generaties, blijkt het bureau daar in de macro-economische doorrekeningen niet mee uit de voeten te kunnen. Lange-termijn aspecten zijn in met name de macro-economische doorrekeningen van beleid geheel afwezig. De kosten van beleid voor de toekomstige belastingbetaler kunnen daarmee niet in beeld worden gebracht. Dit manco van modellen betekent dus dat geen eerlijke kans gegeven wordt aan beleid dat meer gericht is op de lange termijn en de welvaart van toekomstige generaties. In dit opzicht is deze manier van doorrekening van verkiezingsprogramma's door het CPB een gevaar voor de beeldvorming over wenselijk en mogelijk beleid.

Hoe verder?

Wat betekent dat nu voor volgende doorrekeningen? Moet het CPB niet

langer in de arm worden genomen? Dat hoeft wat mij betreft niet de conclusie te zijn. Het CPB is in ieder geval nuttig als instantie die kan nagaan of de sommetjes kloppen. Overigens zou de correctie van de sommetjes ook door het Ministerie van Financiën kunnen worden gedaan. Zo gauw het om een bepaling van economische effecten gaat echter zouden de programma's van de politieke partijen niet in het keurslijf van het dan in zwang zijnde model (of groep van modellen) mogen worden gedwongen. Het CPB zou zich hier klantvriendelijker moeten opstellen en meer dan nu moeite moeten doen een 'model naar maat' aan te bieden. De politieke partijen zouden moeten aangeven welke aspecten zij het zwaarst vinden wegen in hun programma en daar zou ook het meest adequate model bij gezocht moeten worden. Het had voor het CDA-programma bijvoorbeeld zeer voor de hand gelegen als lange-termijnscenario's zouden zijn gebruikt of als de consequenties van het beleid voor de welvaart van verschillende generaties (*generational accounts*) zouden zijn ingezet. In dat geval waren de consequenties die de keuzes van het CDA voor de lange termijn hadden gehad wat duidelijker over het voetlicht gekomen. Nu heeft het korte-termijnkarakter van de doorrekeningen van het CPB de discussie overheerst en is er geen enkele serieuze beschouwing geweest over de lange-termijnopties die relevant zijn. Dit is het CPB duidelijk euvel te duiden. Het heeft er bij de doorrekening te veel in berust dat de lange-termijneffecten moeilijk betrouwbaar in modelberekeningen zijn weer te geven en daardoor niet adequaat aan met name het CDA de mogelijkheid geboden zijn profiel aan de kiezers te tonen.

Prof. dr. H.A.A. Verbon is hoogleraar Openbare Financiën aan de Katholieke Universiteit Brabant. Hij was lid van de programcommissie van het CDA.

Bijlage

Opbouw en aanwending budgettaire ruimte, 1998-2002, prijzen 1998 (in miljarden guldens)

	PvdA	*VVD*	*D66*	*CDA*
Ruimte	6	6	6	6
Ombuigingen	3.5	9	7.25	6.25
Inverdien-effecten	5	5	3	1
totaal ruimte	14.5	20	17	13.25
aangewend voor:				
intensiveringen	8	6	5	7
lastenverlichting	4	8.5	6	1
EMU-tekortreductie	1	5.5	4.5	4.5

Bron: CPB, *Keuzes in kaart*, Den Haag, 1998, blz. 97.

Partij, persoon of principe?

Ondanks de oproep van Lubbers tot "herbronning" heeft het CDA in het laatste decennium elke indruk van beginselvastheid weten te vermijden. Het harde economische programma van de Brinkman-periode ("waterscheiding") werd gevolgd door een ongekend sociaal voelend electoraal manifest in 1998. Het CDA is een zwevende partij, die rekent op stabiele kiezers. Intussen is ook dat laatste programma weer onderwerp van interne kritiek.

Het zal me dan ook niet verbazen, als Hans Hillen nu al onderzoekt, hoe het CDA de *'tax payers party'* van de middengroepen kan worden. Hoe wis ik de blunder van '98 - geen belastingverlaging - uit? De rechtervleugel vergeet daarbij gemakshalve, dat de flater van '94 -bevriezing van de AOW - voor het CDA electoraal catastrofaler was dan de bevriezing van de belastingen vier jaar later.

Drs. M.A.M. Wöltgens

Een zwevende partij loopt het grote gevaar zijn vaste *cliëntele* te verliezen zonder nieuwe markten aan te boren. Wie meezweeft verliest zelfs het voordeel van de politieke cyclus, die vroeg of laat de kiezersgunst doet keren. Tegen de tijd, dat het CDA zich een paars profiel heeft toegemeten, is de zwevende kiezer waarschijnlijk op paars uitgekeken. De kans is groot, dat dan de kiezer de keuze tussen PvdA en VVD interessanter vindt dan de keuze tussen ex-paars en CDA. In die laatste keuze is het CDA immers een ex-alternatief.

Alleen een charismatisch leider als Lubbers en Van Mierlo kan een zwevende partij van zulke dilemma's verlossen. Maar als het CDA daarop rekent, kiest het voor het lot van D66: een electorale jo-jo. Persoonlijk leiderschap verdraagt zich niet met ideologische profilering - tenminste niet bij de Nederlandse kiezer - en dwingt tot puur pragmatisme. Maar juist daarin is paars voorlopig onverslaanbaar. Paars is al het midden, meer midden is overbodig. En een vader des vaderlands - Wim

Kok - is zelfs voor de CDA-kiezer vaderschap genoeg.

Weer ergens voor staan

Dus resteert voor het CDA maar één optie: ophouden met zweven en weer op eigen benen gaan staan of beter: weer ergens voor staan. Is er een eigen christen-democratisch gedachtegoed? Twee jaar geleden heeft professor Woldring van de VU een lofwaardige poging ondernomen om het CDA van zoiets als beginselen te voorzien. Hij publiceerde toen: *De christen-democratie. Een kritisch onderzoek naar haar politieke filosofie.* Daarin wijst hij pragmatisme en opportunisme af. Maar ook hij ontkomt niet aan een politieke plaatsbepaling van het CDA. Hij typeert de christen-democratie als gematigd progressief. Vervolgens zegt hij: "Wat men van die typering ook moge vinden, de christen-democratie etiketteren als conservatief is in elk geval onjuist." Een conservatief-liberaal CDA verloochent zijn wortels. Dat is precies, wat in '94 is gebeurd.

Je kunt je afvragen of de beginselen van de christen-democratie wel gebaat zijn bij het bestaan van een christen-democratische partij.

Jammer genoeg kan Woldring vanuit zijn studeerkamer niet verordonneren, hoe de CDA-leiding denkt. Hij constateert dan ook regelmatig opportunistische afwijkingen van de door hem - in het kielzog van een eeuwenlange stoet van denkers - geformuleerde uitgangspunten. Het CDA is lang niet altijd een christen-democratische partij. Je kunt je daarom zelfs afvragen, of de beginselen van de christen-democratie wel gebaat zijn bij het bestaan van een christen-democratische partij.

De christelijk-sociale leer en de Doorbraak

Omgekeerd is het zeer wel mogelijk om christelijk-sociale ideeën terug te vinden bij andere partijen. Het bekendste voorbeeld is Jaques Delors, prominent lid van de *Parti Socialiste*, die nooit zijn schatplichtigheid aan de katholieke sociale leer ontkend heeft. Waarschijnlijk dankt Europa daaraan de prominente rol van de subsidiariteit.

De christelijke sociale leer heeft dus wel degelijk iets eigens. Het is het idee van sociaal partnerschap, de nadruk op maatschappelijke verbanden. Die maken enerzijds een alles overheersende rol van de overheid overbodig en beteugelen tegelijkertijd de sociale fragmentarisatie, die voortvloeit uit de individualisering. En dat eigene heeft ook recht op een politieke spreekbuis. Maar de oprichters van de PvdA vroegen zich al in 1946 af, of het per se een confessionele partij moest zijn, die het belang van gezin, vereniging en een harmonisch bedrijfsleven verkondigt. Het antwoord van dominee Banning en van de katholiek Jean Tans was 'nee'.

Maar de zogenaamde 'Doorbraak' mislukte toen. De nog onvoltooide katholieke emancipatie was een legitieme reden om vast te houden aan katholieke partijvorming. Maar de KVP stond wel open voor niet-katholieken - een soort omgekeerde doorbraak- en, nog belangrijker, koos voor een vooruitstrevend sociaal beleid. Op basis van die keuze was er eigenlijk geen alternatief

voor rooms-rode coalities. Pas toen de KVP begon haar sociale progressiviteit te verliezen, na 1956, vervreemdde zij zich geleidelijk van haar achterban. Nergens werd die vervreemding zo zichtbaar als in de Oostelijke Mijnstreek, waar mgr. Poels erin geslaagd was een katholiek sociaal monopolie te vestigen. Waar de KVP eerder welhaast Oostblok-achtige uitslagen behaalde, werd zij nu bij landelijke verkiezingen ruimschoots overvleugeld door de PvdA. En dat verlies is zelfs in de beste Lubbers-tijd niet meer goed gemaakt.

De toekomst van het CDA

Als we Lubbers even zien als de fortuinlijke charismatische uitzondering (-charismatisch voor Nederlandse begrippen uiteraard-), dan is de trend voor het CDA uiterst somber. Vreemd genoeg laat het Sociaal en Cultureel-Planbureau ons telkenjare weer zien, dat de opvattingen van de Nederlandse burgers over belangrijke politieke vraagstukken tamelijk stabiel zijn. Over uitkeringen, inkomensverdeling en progressieve belastingheffing denkt de doorsnee-Nederlander "linkser" dan het politieke midden, zoals zich dat tot de laatste verkiezingen in de Tweede Kamer manifesteerde. De pech voor het CDA was, dat de zittende Kamerfractie vooral de Saulus van '94 was, terwijl het nieuwe programma Paulus preekte. Maar bekeringen moeten nu eenmaal ondubbelzinnig zijn. Geloofwaardige bekeringen vragen ook tijd. De omvorming van *Old Labour* naar *New Labour* heeft zeker drie partijleiders (Kinnoch, Smith, Blair) geduurd. En nog steeds hoopt de oppositie, dat de oude Adam zich niet verloochent.

Koers houden is het beste devies voor het CDA in zijn tocht door de woestijn.

Koers houden is dus het beste devies voor het CDA in zijn tocht door de woestijn. Dat is de koers van *Samenleven doe je niet alleen* of iets intellectueler geformuleerd de koers van het 'communitarisme'. Je kunt dat moeiteloos herkennen als een Amerikaanse variant op de christelijke sociale traditie. En het staat prettig haaks op paarse pretenties als het primaat van de politiek, de omarming van de individualisering, de 24-uurseconomie en de olievlekwerking van de markt over terreinen als sociale zekerheid, onderwijs en volksgezondheid.

Het probleem is, dat paars zelf al een deel van die prententies teruggesnoeid heeft tot polderpeil. Daar moet je dan niet over zeuren; incasseer de morele winst. Er blijft genoeg over: belastingverlaging versus de beschikbaarheid van voorzieningen, belastingverlaging versus de schuld aan onze kinderen, de introductie van de moraal van het individuele profijt in de overheidsorganisatie, de organisatie van de sociale zekerheid met haar vermenging van commercie met publieke taken, de achteloosheid tegenover de publieke omroep, kortom de economisering van de samenleving. En durf het aan om tegen het populisme van de nationalistische euroscepsis in te gaan. En praat gerust over normen en waarden, maar begin in hemelsnaam bij de maatschappelijke verantwoordelijkheid van de optiesverzilverende elite, alvorens het strafrecht voor 10-jarigen in te roepen.

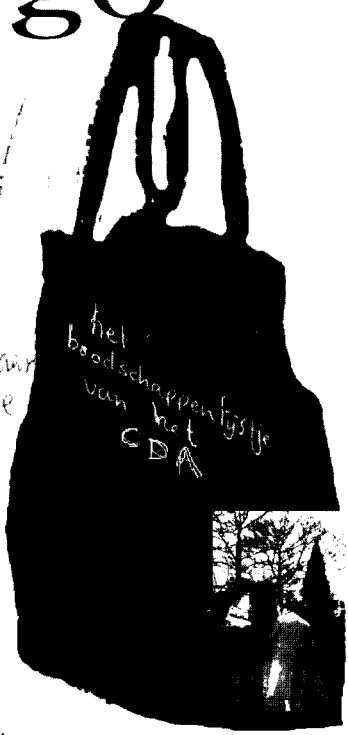
Toch zou het een grote fout zijn om deze punten alleen maar te beoordelen vanuit oppositionele scoringsdrift. Als je er echt in gelooft, moet je ze ook daadwerkelijk tot regeringsbeleid willen maken. In dat verband is de lezing, die Jaap de Hoop Scheffer vlak voor de verkiezingen in het Vakbondsmuseum in Amsterdam hield, interessant. Daarin voorspelde hij een herverkaveling van de partijpolitieke formaties in Nederland. Zijn politieke start lag niet voor niets bij D66, dat toen nog het bestel wilde opblazen. Maar er hangt inderdaad iets in de lucht van partijpolitieke vernieuwing. Al eerder voorzag Wim Kok de overgang naar een tweestromenland van sociaal-democratie versus liberalisme. Er wringt iets, als tamelijk onverwoestbare-sociaal-democraten, zoals Jan Pen, serieus overwegen op Groen Links te stemmen of als Harry van Wijnen meldt, dat geheide PvdA-ers in zijn kennissenkring voor het eerst aan een stem op het CDA gedacht hebben. Noch Pen noch de kennissen hebben uiteindelijk hun traditionele partij in de steek gelaten. Institutionele traagheid belet stabiele mensen om te gaan zweven gelijk hun partijen. Aan diezelfde traagheid heeft het CDA nog de overgebleven helft van zijn vroeger electoraat te danken. Maar vertrouwen op die traagheid is de keuze voor het sterfhuis.

Er wringt ook iets, als de PvdA regeert met twee partijen, die inhoudelijk en historisch veel verder van haar staan dan de grootste oppositiepartij. Dat is voor alle partijen een vorm van verlies aan identiteit en dus van reductie tot vierjaarlijkse electorale platforms voor persoonlijke ambities. Ieder, die zich betrokken voelt bij het belang van het politieke proces, mag niet volstaan met dit op zijn beloop te laten gaan.

Als het CDA werkelijk geïnteresseerd is in de realisatie van zijn sociale idealen moet het bereid zijn om het instituut CDA daaraan ondergeschikt te maken. Door zichzelf ter discussie te stellen maakt het CDA in één klap duidelijker voor zijn beginselen te staan dan de Tweede Kamerfractie in vier jaar klaar speelt. Dat betekent concreet het op partijniveau aanknopen van gesprekken met PvdA en Groen Links. De 'Doorbraak' kan alsnog plaatsvinden, want de emancipatie van katholieken en 'kleine Luyden' is ruimschoots voltooid. En voor Kok is dit een *'offer, he can not refuse'*. Zijn veelbekritiseerde Den Uyl-lezing krijgt de kracht van een profetie.

Drs. M.A.M. Wöltgens is burgemeester van Kerkrade en lid van de Eerste Kamer voor de PvdA.

imago

type
al ge jaar
hetzelfde
merk

type
Rioné in
franse

type
Pinacolada
penthouse

type
wat aan ik
in de winkel
ben

Politieke marketing, communicatie van waarden en engagement

Over de Waarde van Waarden

Een wat cryptische titel? Inderdaad, bedoeld als vlag op een lading. In dit artikel willen wij aangeven in hoeverre het mogelijk is om de uitgangspunten van een politieke partij als het CDA te herkennen in het individuele waardenstelsel van de Nederlander. Door zo'n één- op éénbenadering te maken, kan inzicht verkregen worden in de mate van aansluiting van het CDA-gedachtegoed bij dat van de Nederlanders, potentiële stemmers of juist niet.

We zijn gewend het electoraat in te delen in hokjes. De segmentaties die daarbij al sinds mensenheugenis worden gebruikt, zijn een ieder bekend. Man/vrouw is er zo een, jong/oud een andere. Wonend in de grote steden of juist op het platteland. En ook arm en rijk. Zonder enige twijfel zijn dit ook vandaag de dag nog relevante 'onderverdelingen' die bij positiebepaling inzicht geven in de structuur van bijvoorbeeld de groep eigen kiezers of de groep eigen potentiële kiezers. Zo weet je immers voor wie je bezig bent. Maar toch is er tegenwoordig steeds meer de erkenning dat dergelijke segmentaties soms onvoldoende onderscheidend zijn. Omdat ze weliswaar registratief inzicht bieden, maar niet langer als verklarend voor gedrag te typeren zijn. Laat staan verklarend voor mogelijk toekomstig gedrag. Om dat te kunnen benaderen, moet gedacht worden aan 'nieuwe' vormen segmentaties. Wij menen, dat voor het correct kunnen afstemmen van je positionering, er ook gekeken dient te worden naar het waardenpatroon van mensen. Zeg maar het doel van het leven, dat wat je in het leven nastreeft.

G. Eilander

Er zijn verschillende theoretische benaderingen (modellen) hiervan: dat van Victor Maslov is waarschijnlijk het bekendst. Hij ontwikkelde een behoeften-hiërarchie die vijf stadia onderkende. U kent ze waarschijnlijk wel: geheel basaal staat de fysiologische behoefte van eten en drinken om te overleven, daarna komt veiligheid en bescherming, dan krijgen we de sociale wens om ergens toe te behoren, om liefde te ontvangen en dan de wens naar zelfrespect/erken-

ning door anderen. Tenslotte is er het stadium van zelfactualisatie als hoogst haalbare waarde. Inderdaad zijn vrij veel fenomenen in deze behoefte-categorieën in te delen, maar voor veel consumentengedrag (en zeker voor stemgedrag) moeten we nog een stapje verder.

Bij Trendbox proberen we dat inzicht in de mens achter de stemmer te bieden door het gedachtengoed van Milton Rokeach (gebaseerd op de theorie van Victor Maslov) te implementeren in het continue onderzoek *Life & Living, Life en Living* wordt sinds september 1990 met een kwartaalfrequentie uitgevoerd bij steeds nieuwe steekproeven van 1500 Nederlanders van 16 jaar en ouder. Milton Rokeach (*The Nature of Human Values*, 1973) onderscheidt twee soorten van waarden, namelijk allereerst 18 eindwaarden en daarnaast 18 instrumentele waarden. Deze laatste serie 'eigenschappen' heb je nodig om de eindwaarden te kunnen realiseren. Het is wel aardig om deze waarden de revue te laten passeren. We laten hieronder de 10 belangrijkste waarden zien in volgorde van relevantie voor Nederland, hoe hoger op deze ladder hoe belangrijker de waarde bevonden wordt.

Eerlijkheid is dus de belangrijkste eigenschap, zo vinden wij Nederlanders. Als je nu zo'n *'ranking'* als hierboven bekijkt, en je volgt deze *ranking* door de tijd heen, dan valt op dat de volgorde in Nederland al sinds vele jaren volkomen hetzelfde is. De afstand (tussen bijvoorbeeld nummer 1 en 2 op deze lijst) verandert wel iets, maar de volgorde is steeds hetzelfde. De conclusie die je daar uit kunt trekken, is dat deze 36 variabelen met elkaar een vast, stabiel interpretatiepatroon vormen. Hoe stabieler, hoe beter, wanneer het gaat om het bepalen van de positionering naar de toekomst toe. We zullen hier niet alle 36 eigenschappen individueel gaan behandelen: als we ze alle

Eind Waarden	*Instrumentele Waarden*
1. **Gelukkig leven** (een tevreden leven leiden)	1. **Eerlijk** (oprecht)
2. **Geborgenheid van het gezin** (zorg en veiligheid voor gezin)	2. **Verantwoordelijk** (kun je van op aan)
3. **Vrede** (een wereld vrij van oorlogen en gewapende conflicten)	3. **Behulpzaam** (bereid anderen te helpen)
4. **Vrijheid** (onafhankelijkheid en vrije keuze)	4. **Opgewekt** (vrolijk)
5. **Hechte vriendschap** (vrienden hebben waar je op kunt rekenen)	5. **Ruimdenkend** (open staan voor mening van anderen)
6. **Zelfrespect** (waardering voor jezelf)	6. **Liefhebbend** (teder)
7. **Innerlijke harmonie** (vrij van innerlijke conflicten)	7. **Onafhankelijk** (zelfbewust)
8. **Plezierig leven** (een leven dat genoeglijk en prettig is)	8. **Vergevingsgezind** (bereid zijn anderen te vergeven)
9. **Gelijkwaardigheid** (een wereld met dezelfde mogelijkheden voor iedereen)	9. **Beleefd** (goede manieren)
10. **Veiligheid buiten de deur**	10. **Moedig** (voor jezelf opkomen)

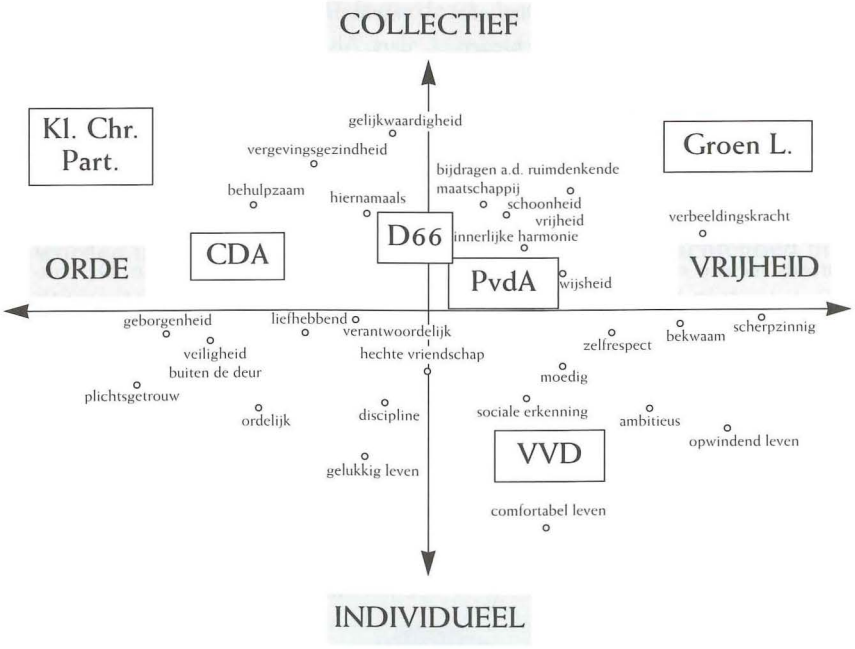
36 waarden in de "mallemolen" van de multivariate statistiek gooien, dan ontstaat de volgende *'mapping'* van waarden:

Voor een snelle interpretatie hebben we hier, naast de waarden, ook alvast de positie aangegeven van de grotere politieke partijen, zoals die momenteel geldt. De 'kaart' onderkent dus geen klassieke links/rechts verdeling, maar wordt in feite bepaald door de twee centrale assenstelsels.

De vier hoofdkenmerken die aldus ontstaan, zijn Orde-gerichtheid of juist Vrijheids-zoekend (de horizontale as), en Ego-gericht zijn tegenover waardering voor het Collectieve. De positie van het CDA komt tot stand omdat de huidige stemmers zeer sterk de geborgenheid van het gezin als levensdoel zien, naast een duidelijke waarde hechten aan het hiernamaals en oog hebben voor altruïstische eigenschappen. Bij een partij als Groen Links, zijn termen als ruimdenkend en innerlijke harmonie de meest bepalende. De PvdA-stemmer wil vooral graag het gevoel hebben iets bij te dragen aan de maatschappij, wil gezien worden als verantwoordelijk voor omgeving en medemens. De VVD-er stelt prijs op een comfortabel leven, iets wat veeleer uit hedonistische motieven voortkomt dan uit maatschappelijke.

Herkent U al iets? Waarschijnlijk wel, die eerste interpretaties zijn de aanzet tot verdere mogelijkheden: zo hebben we het materiaal voor het CDA hergegroepeerd om na te gaan in hoeverre er buiten de huidige groep van 'vaste' stemmers (hoewel, zijn er nog wel vaste stemmers, het stemgedrag lijkt soms net zo wispelturig als het weer) kansen

Zou op partij stemmen als er nu verkiezingen worden gehouden

voor het CDA liggen.
Een eerste extra analyse is te maken door individuen, bijvoorbeeld lijsttrekkers, in deze kaart te plaatsen en te bekijken in hoeverre een lijsttrekker door dezelfde groep kiezers wordt gepreferreerd als de partij. Daarmee meet je als het ware een impliciete 'passendheid'. In beginsel zou je kiezen voor de meest passende persoon, er zijn ook strategieën denkbaar waarbij je juist een persoon kiest met een wat afwijkend waarderingspatroon. Daarmee mikkend op 'nieuwe kiezers'. Deze methode is ons inziens enigszins plat, heeft te weinig diepte om besluitvormend te mogen werken. Maar toch, Jaap de Hoop Scheffer komt rechtsboven het CDA-punt uit: de eenvoudige interpretatie daarvan is dat hij als persoon iets toevoegt in de richting van de kenmerkende waarden van PvdA en Groen Links. Beter is het echter om het materiaal te verdiepen en er extra dimensies aan toe te voegen. Daartoe is een aantal segmenten samengesteld, waarvan de benaming al een korte aanleiding tot interpretatie geeft:

1. Ingetogen sociale betrokkenheid

Binnen dit segment wordt relatief veel waarde gehecht aan gemeenschappelijke zaken als vrede, gelijkwaardigheid, maar ook aan ordezaken als plichtsgetrouwheid en discipline.Minder waarde aan plezierig leven, opgewektheid, moed en volwassen liefde. Een wat sober, collectief ingesteld segment derhalve.

2. Maatschappelijk verantwoord plezier

Comfortabel leven, opwindend leven, ambitie en bekwaamheid zijn belangrijk binnen dit segment. Maar ook collectieve zaken als een bijdrage leveren aan de maatschappij en vriendschap. relatief lager scorende waarden zijn een gelukkig leven, verantwoording, zelfrespect en liefhebbend. Binnen dit segment zien wij als het ware een strijd tussen de hang naar hedonistische zaken en de behoefte iets te betekenen voor de maatschappij.

3. Zorgzaam postmaterialisme

Het collectieve en het zelfbewuste staan bij dit segment voorop, minder waarde wordt gehecht aan materiële zaken. Opvallend hoog scoren innerlijke waarden, maar aan het hiernamaals wordt relatief weinig waarde gehecht.

4. Afhankelijke zekerheid

Dit segment wil binnen een beschermde omgeving plezierig leven en heeft veel aandacht voor vormelijke eigenschappen (beleefd, plichtsgetrouw en behulpzaam). Geen affectie met "hogere" zaken.

5. Beschaafd hedonisme

Comfortabel en plezierig leven wordt belangrijk bevonden maar ook verantwoordelijkheid en volwassen liefde. Minder aandacht voor collectieve zaken als vrede en gelijkwaardigheid.

6. Zelfbewust individualisme

Ambitie, bekwaamheid, onafhankelijkheid en vrijheid zijn bepalend voor dit segment. Een meer rationele dan een emotionele opstelling in het leven. Een weinig collectief ingesteld segment.

7. Maatschappij-bewuste denkers

Heeft oog voor de ander en is minder gericht op het eigen plezier. Meer waarde wordt gehecht aan verbeelding dan aan geordendheid. Zaken die ver-

der leven binnen dit segment zijn gelijkwaardigheid, innerlijke harmonie, zelfrespect en levenswijsheid. Een bijdrage leveren aan de maatschappij staat binnen dit segment hoog in het vaandel.

8. Religieus altruïsme

Bepalende waarden binnen dit segment zijn hiernamaals, vergevingsgezind en plichtsgetrouw. Een comfortabel, opwindend of plezierig leven zijn zaken van een duidelijk lagere orde. Al met al een groep die een geordend bestaan met aandacht voor de medemens op prijs stelt.

Voor ieder van deze acht segmenten weten we niet alleen nauwgezet, de huidige positie van het CDA maar ook de mogelijkheden die het segment het CDA biedt voor de toekomst. Door nu, met het CDA-programma in de hand, alle relevante *issues* toe te voegen, laat het materiaal zien, op welke wijze een bepaald segment reageert op een bepaald maatschappelijk *issue*. Neem nu bijvoorbeeld het streven naar een gelijke rolverdeling in het gezin tussen man en vrouw. Binnen het segment Beschaafd Hedonisme is dit een hoogscorende waarde. Neem nu het aspect Veiligheid; een waarde bepalend voor het segment Afhankelijke zekerheid. Op deze wijze kun je, zonder je uitgangspunten aan te passen, zorgen dat je in het communiceren met je huidige en je potentiële doelgroep van kiezers, precies die toon aanslaat, die hen zou kunnen overtuigen dat je de juiste partij voor hen bent.

Met deze wat theoretische benaderingswijze kunnen alle strategische (basis)elementen gebaseerd op het ideologische uitgangspunt nauwkeurig op elkaar afgestemd worden; hierbij moet gedacht worden aan: doelstelling, inhoud van de boodschap, wijze en toon van de boodschap en vertegenwoordiger van de partij die de boodschap uitdraagt. Met een dergelijk goed doortimmerde strategie is het niet alleen mogelijk de huidige positie van het CDA maar ook de positie op korte en middellange termijn in kwantitatief en kwalitatief opzicht helder en inzichtelijk in kaart te brengen.

G. Eilander is algemeen directeur van Trendbox B.V.

Waarden en normen, de KRO en het CDA

In de jaren zestig kwamen wereldwijd miljoenen jonge mensen in opstand tegen de dogma's en tradities van hun ouders. Ook in Nederland ging de generatie 'babyboomers' de barricades op voor meer democratie, emancipatie en vrijheid. Inmiddels kan gesteld worden dat de Nederlandse samenleving drastisch is veranderd. Dit gegeven bracht onder meer de KRO ertoe zich opnieuw te bezinnen op haar positie. Een dergelijk bezinningsproces zou ook voor het CDA heel positief kunnen uitpakken.

Het wordt steeds moeilijker om mensen te binden aan kerken, verenigingen, goede doelen, aan producten, diensten en merken. Politieke partijen vormen hierop geen uitzondering. In onze samenleving hebben *babyboomers* het voortouw genomen; de generatie die in de zestiger jaren in vrijwel alle westerse landen simultaan brak met de dogma's en tradities van hun ouders. Secularisatie, sociale differentiatie (emancipatie, afbraak klasse-onderscheid, oprichting nieuwe politieke partijen), democratisering en individualisering waren de zaken waarvoor ze destijds (letterlijk) op de barricade gingen. Dit alles gestimuleerd door vrijere meningsuiting en een wereldomspannende informatiseringsslag.

Mw. I. van der Ouderaa

Maar de meest fundamentele verandering zat destijds in het stellen van nieuwe eisen aan het leven. Elk jaar ging alles - in materieel opzicht - 'beter'. Maar dat betekende niet dat mensen daardoor zichtbaar gelukkiger werden. Daardoor gingen jonge mensen zoeken naar andere, niet-materiële manieren om het leven te optimaliseren. De 'revolutie' van de zestiger jaren heeft veel dat vastlag losgewrikt. "Onder het plaveisel ligt het strand" riepen de Parijse studenten in 1968 toen ze de klinkers uit de straat trokken. Nu blijkt dat er niet alleen wat straatstenen zijn gelicht, maar ook de hoekstenen

van onze samenleving. Werd de samenleving van het begin van deze eeuw getekend door materialisme en strakke structuren, door autoriteit en gezagsgetrouwheid, de huidige generatie vraagt om vrijheid, eigen ervaring, tolerantie, zelfexpressie, deelname, medeverantwoordelijkheid.

Het moge duidelijk zijn dat in een dergelijke samenleving de relevantie van bedrijven, organisaties, producten, diensten en merken voortdurend 'gewogen' wordt. Soms zelfs wordt het bestaansrecht ter discussie gesteld. Zin en onzin worden steeds makkelijker herkend. De loyaliteit staat onder druk. We geloven de politici, werkgevers, (grote) ondernemingen en reclamemakers steeds minder. Dit maakt de aanbieders van producten, diensten en overtuigingen meer dan ooit kwetsbaar en dwingt meer dan ooit om de bereikte positie te beschermen en waar mogelijk te versterken.

KRO, het gevoel blijft

Deze veranderende wereld daagde de KRO uit om zich te bezinnen op haar positionering. De in 1925 opgerichte omroep zag zich geconfronteerd met een gebrek aan herkenbaarheid. Op basis van onderzoek werd dit getypeerd door de uitspraak: de KRO is een grijze muis. Is er iets mis met ons 'product' of is het de manier waarop wij onszelf presenteren ('verkopen'), vroeg men zich af. De conclusie was dat vooral het tweede aspect het zwaarst woog. Immers, de KRO is met haar ruim 600.000 leden de grootste omroep van Nederland en heeft succesvolle programma's die hoge kijkcijfers scoren en niet zelden in de prijzen vallen.
De KRO moet dus wat doen aan haar imago was de conclusie en de omroep vroeg de POSITIONERINGSGROEP haar hierbij te helpen. Wij zijn aan slag gegaan en hebben ons verdiept in een viertal aspecten:

- de KRO-organisatie zelf, haar *roots*, keuzes en kracht;
- de afnemers van KRO-'producten';
- het concurrentieveld waarin de KRO opereert;
- relevante trends en ontwikkelingen.

Intensieve gesprekken werden gevoerd met een groot aantal KRO-medewerkers, waarbij programmamakers - als belangrijkste vertolkers van het KRO-gedachtegoed - ruimschoots vertegenwoordigd waren. Wat ons zeer aangenaam trof was dat er een grote eensgezindheid viel waar te nemen in de inspiratie, motivatie en visie van de individuele medewerkers. (Als dit niet het geval geweest was, zouden we te maken hebben gehad met een identiteitscrisis, hetgeen een probleem van een andere orde is dan een imagoprobleem.)

De waarden die wij aantroffen, en die breed gedragen worden binnen de KRO, hebben hun *roots* in de katholieke traditie van de KRO (bewust of onbewuster). Zo wordt sterk gehecht aan de menselijke kant van de samenleving, aan aandacht voor mensen en aan medemenselijkheid (wat vroeger 'naastenliefde' genoemd werd). De KRO wil dichtbij (de gewone) mensen staan en is oprecht (sociaal) betrokken.

Respect voor anderen en voor jezelf is een belangrijke KRO-waarde die een relatie heeft met de katholieke traditie van pluriformiteit: niets absoluteren, niets opdringen aan anderen, niet drammerig en veroordelend zijn. Wel: veel 'reflectiegoed' aandragen, mensen

tot denken aanzetten, hun houvast bieden, voortdurend uitdagen en grenzen laten verkennen zodat men zelf kan ontdekken en bepalen wat men ergens van vindt. En dat naar de menselijke maat, dichtbij de mensen in hun dagelijks leven. De sterke journalistieke traditie van de KRO is hierop terug te voeren. KRO-programmamakers willen graag programma's maken die aantrekkelijk én zingevend zijn voor kijkers. Oppervlakkigheid is taboe. Het gaat om professionaliteit, kwaliteit, eerlijkheid en geloofwaardigheid. Ook de gezellige kant van het leven, de harmonie, gemoedelijkheid, het 'bourgondische' en het genieten van de goede dingen zijn waarden die bij de KRO een belangrijke plaats innemen. Ook deze hebben hun oorsprong in de katholieke traditie. Humor is daarbij belangrijk als het maar niet ten koste van anderen gaat.

Uit het onderzoek naar de grote achterban van de KRO kwam heel duidelijk naar voren dat het geloof expliciet uitdragen via radio en TV 'niet hoeft' voor het merendeel van de katholieken. Het feit dat de KRO het geloof niet opdringt, zoals de Evangelische Omroep, wordt als positief ervaren. Katholieken hebben van huis uit geen zendingsdrang, zoals Jehova's Getuigen. Bovendien willen mensen zich niet (meer) als katholiek *'labelen'*. Wat blijft is hun hang naar en hun staan voor de traditie van de katholieke waarden en normen.

Positioneren heeft altijd twee invalshoeken: de relevantie van je propositie voor een substantiële 'afnemersgroep' en het onderscheidend vermogen van je propositie ten opzichte van die van je concurrenten. Kijkend naar het concurrentieveld van de KRO zien we de al eerder genoemde EO die zich binnen omroepland wellicht het scherpst profileert. Deze omroep profileert zich sterk als een moraliserende, evangeliserende partij. De NCRV heeft ook iets van zendingsdrang, doch minder dan de EO. Typerend voor 'het vingertje' is de slogan die de NCRV tot voor kort hanteerde: 'vooral nu'. De VPRO richt zich, net als de EO, ook op een beperkte doelgroep doch met de kenmerken: vrijzinnig, individueel, grenzen verleggend.
De VARA, met haar socialistische achtergrond, bevindt zich qua progressiviteit nog het meest in de buurt van de VPRO. Commerciële omroepen staan voor sensatie, het onbeperkte consumeren, voor 'hoe meer, hoe beter'. Een grote doelgroep (met daarbinnen veel jongeren) wordt hierdoor aangesproken. De TROS is pendant van deze positionering binnen de publieke omroep. De AVRO heeft van alles een beetje en is daarmee nogal gezichtsloos.

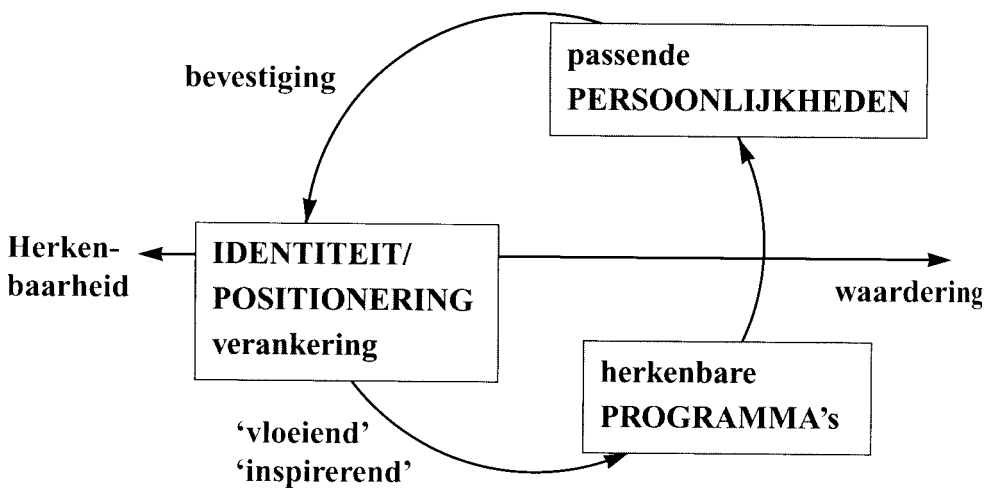
Op basis van al het voorafgaande werd de plaats voor de KRO bepaald. De KRO wil - om zoveel mogelijk response in de samenleving te kunnen genereren - een brede doelgroep blijven aanspreken en kiest dus niet voor een *niche*-positionering. Ten opzichte van de commerciële omroepen en de TROS, die zich ook richten op een brede doelgroep, wil de KRO 'de andere kant van de samenleving' vertegenwoordigen. De kant waar (wereldwijd) ontplooiing en ontwikkeling van mensen centraal staan, waar ethiek en waarden tellen, waar sociale betrokkenheid belangrijk is en aandacht bestaat voor duurzaamheid en maatschappelijk verantwoord gedrag. Natuurlijk heeft daar ook het genieten van het leven - zij het binnen

grenzen - een plaats. De kerndoelgroep waarop de KRO zich richt is genoemd 'mensen in balans'. Mentaliteit en religie spelen bij deze keuze een even belangrijke rol.

Het gaat er om de komende jaren deze keuzes zichtbaar en herkenbaar te maken en van hieruit waardering te gaan oogsten voor het merk KRO. Een omroep kan dit uiteraard het best doen via haar programma's, die dagelijks worden uitgezonden. De gekozen positionering moet (en dat is thans bij de KRO het geval) voedingsbodem en inspiratiebron zijn voor de ontwikkeling van nieuwe programma's en producten. De KRO wil media-onderneming zijn, hetgeen meer inhoudt dan 'maker van programma's'. De keuze van persoonlijkheden die de programma's en producten dragen speelt een cruciale rol. Binnen de KRO zijn Frits Spits en Anita Witzier hiervan mooie voorbeelden. Programma's en persoonlijkheden zijn een voortdurende bevestiging van de positionering en maken deze herkenbaar.

Om de context waarin alles gebeurt zichtbaar te maken, werden een nieuw logo, een thema en een reclamecampagne ontwikkeld. (De laatste twee niet door een reclamebureau maar door een team van eigen programmamakers!) Het logo draagt bij aan het gevoel dat de KRO wil uitdragen: warm, geborgen en menselijk. Het straalt kracht en trots uit.

Het thema luidt 'KRO, het gevoel blijft'. Deze regel is de vertaalslag van de waarden waar het echt om gaat en waar de KRO voor staat. Waarden die heel diep in mensen zitten. Waarden die, omdat ze blijvend zijn, van generatie op generatie worden overgedragen. Deze regel zegt niet - in directe zin - iets over de KRO, zoals het 'vooral nu' van de NCRV, dat nogal borstklopperig overkomt. 'Het gevoel blijft' legt meer het accent op de doelgroep en biedt deze ruimte en inspiratie om eigen keuzes te maken. Zoals de TV-commercials van de KRO laten zien is voor de één moeders glas ranja op haar verjaardags-

feestje de link met waarden 'van vroeger' die vandaag en morgen nog tellen en voor de ander het eenvoudige zakje patat dat hij van vader kreeg na een fietstocht door de regen. Lezers van dit verhaal zullen zo elk hun eigen herinnering hebben om 'het gevoel blijft' in te vullen.

Het CDA

Daar waar de KRO inmiddels al zo'n anderhalf jaar op weg is om intern en extern in zekere 'rust' te bouwen aan haar positionering, staat het CDA nogal onder druk en staat het gevoerde beleid ter discussie. Tegen de achtergrond van het KRO-verhaal willen wij het CDA enige bespiegelingen voorhouden. Niet gebaseerd op enig onderzoek of op bestudering van relevante stukken, doch vanuit de positie van één van de miljoenen kiezers die ons land telt. Wij doen dit aan de hand van het eerder besproken model.

Ook bij het CDA is de vraag aan de orde: ligt het probleem in wat we te bieden hebben (ons 'product') of in de vraag: hoe prijzen wij ons aanbod aan? Als wij kijken naar de 'identiteit' van het CDA dan zijn wij het spoor al enigszins bijster. Wie was het CDA en wie is het CDA? Aan de ene kant horen we dat het CDA tijdens paars I zijn oppositierol moeilijk heeft kunnen invullen, omdat het gevoerde beleid dicht lag bij dat waar het CDA (ook) voor staat c.q. dat de beleidskeuzes van paars I vaak in het verlengde lagen van Lubbers III. Aan de andere kant lijkt het CDA afstand te nemen van het verleden met zijn keuzes voor de thema's zorg, veiligheid, onderwijs, familie/gezin en naastenliefde. Deze dualiteit schept verwarring bij de kiezer en het brein van mensen kan slecht tegen verwarring.

Het is bovendien niet geheel duidelijk wat de kiezer met deze keuzes van het CDA moet. Daar zijn de thema's te universeel voor en het is te veel. De context ontbreekt bovendien en er spreekt weinig visie uit, in tegenstelling tot het door Kok c.s. geclaimde 'sterk en sociaal'. Het navrante is dat het 'oude' CDA de positionering 'sterk en sociaal' destijds bezat, verpersoonlijkt door Ruud Lubbers zelf.

Bij de KRO hebben we nogal wat tijd besteed aan de relevantie van de (katholieke) *roots* voor de mensen van vandaag en morgen. Het CDA heeft, net als de KRO, sterke *roots*. Echter, de relevantie van de christen-democratie in de relatie tot de bovengenoemde door het CDA geselecteerde thema's is niet helder geworden. Waarmee onderscheiden christen-democraten zich van andere politieke partijen die onderwerpen als zorg, veiligheid en onderwijs hoog op hun prioriteitenlijstje hebben staan?

Het zal overigens voor het CDA - in vergelijking met de KRO - niet gemakkelijk zijn om vanuit zijn *roots* te werken aan een eigentijdse positionering. De achterban heeft immers nog een hoog bloedgroepengehalte, waarmee zorgvuldig omgegaan dient te worden.

Wat voor de KRO herkenbare programma's zijn (zie model) is voor het CDA de wijze waarop het dagelijks politiek bedrijven wordt ingevuld. Dáár moet heel concreet zichtbaar worden gemaakt waar je voor staat. Op basis van het succes hiervan wordt in verkiezingstijd geoogst. Het CDA heeft volstrekt gelijk wanneer het aangeeft dat het gemakkelijker is om te scoren als je in de regering zit dan wanneer je oppositie moet voeren. Echter, Groen Links en de SP hebben recentelijk be-

wezen dat je ook goed zichtbaar kunt zijn als je geen regeringsverantwoordelijkheid draagt.

Minstens zo sterk als bij omroepen gaat het bij politieke partijen om de mensen die het gezicht van de organisatie bepalen. Het CDA heeft op dit punt een hele sterke historie. Echter, de laatste vijf jaar zien we het CDA in versneld tempo afscheid nemen van de eigen mensen. Mensen die vaak gedurende vele jaren zorgdroegen voor de bevestiging van de identiteit van het CDA. En - mogelijk als gevolg daarvan - zien we dat 'de eigen mensen' afstand nemen van het CDA. Waar waren al die kanjers van het CDA tijdens de verkiezingscampagne? Mochten of wilden ze niet in beeld? Werd hiermee een bewuste breuk met het verleden geïllustreerd? De kiezers hebben er waarschijnlijk moeite mee gehad omdat ze te snel hun houvast kwijtraakten. Feit is dat in de perceptie Jaap de Hoop Scheffer er alleen voor stond. Moedig en daarmee zeker respect afdwingend. Maar vanuit positionering gezien onjuist. Een zo jonge partijleider moet autoriteit kunnen 'lenen' van personen die hem voorgegaan zijn en die door de kiezer geaccepteerd zijn als dragers van de identiteit van de partij.

Politici moeten dat wat ze claimen eerst verdienen. Kok zou acht jaar geleden als leider van de Partij van de Arbeid niet geloofwaardig zijn geweest als hij toen 'sterk en sociaal' had geclaimd. Nu, na vier jaar goed op het geld gepast te hebben als minister van Financiën en na vier jaar minister-presidentschap, kon dat heel goed. Rosenmöller en Marijnissen waren, gezien hun rol in de oppositie de laatste vier jaar, ook heel geloofwaardig en consistent bezig. Het in zijn eentje zo sterk claimen van de waarden- en normendiscussie van onze samenleving, met een verhaal dat bovendien nog weinig diepgang leek te hebben, was voor de lijsttrekker van het CDA, met zijn huidige mentale status binnen de Nederlandse samenleving, een brug te ver. Daar komt bij dat, daar waar de KRO juist niet 'het vingertje' hanteert en zichzelf heel positief neerzet (via 'het gevoel blijft'), het CDA bij de kiezer appelleerde aan gevoelens van angst en dreiging. Daarbij nogal 'het vingertje' hanterend. Dat hoort de kiezer liever niet en hij is dan geneigd daar afstand van te nemen. (Tenzij de boodschapper een algemeen erkende autoriteit is waar we allemaal wel naar moeten luisteren).

Samenvattend lijkt het erop dat het CDA sterk met zichzelf bezig is geweest, met het vertellen wat samen met het kader was uitgewerkt. In mindere mate is aansluiting gezocht bij de breinpositie die het CDA in het verleden heeft opgebouwd bij kiezers. Om van daaruit te bouwen, in welke richting dan ook.

Omdat de wereld zo transparant is geworden moet vandaag de dag alles kloppen. Identiteit, aanbod en persoonlijkheden moeten elkaar, zoals in het model is aangegeven, voortdurend blijven versterken. Bij PvdA, VVD, Groen Links en de SP was er tijdens de verkiezingscampagne van dit voorjaar sprake van een goede balans. Bij het CDA en D66 liet de afstemming te wensen over en dat is niet voorbijgegaan aan de kiezer.

Hopelijk kunnen het KRO-verhaal en onze bespiegelingen het CDA wat inspiratie geven bij het maken van de juiste keuzes voor de toekomst.

Mw. I. van der Ouderaa is directeur / partner van de POSITIONERINGSGROEP te Hilversum

De Rabobank, een bank midden in de samenleving

De Rabobank behoort tot de sterkste financiële instellingen van de wereld. Ondanks dit succes ontstond er enkele jaren geleden de behoefte aan een nieuwe oriëntatie op de toekomst en op de weg die de Rabobank daarin wil gaan. Om die reden werd er de afgelopen jaren door duizenden Rabobank-bestuurders gediscussieerd. Resultaat was dat doelstelling en structuur opnieuw werden geformuleerd. Het creëren van waarde voor alle klanten en de samenleving kwam centraal te staan. Maar, hoe krijgt de missie van de klant centraal stellen en maatschappelijke betrokkenheid concreet gestalte?

De Rabobankorganisatie heeft niet te klagen. Dit jaar wordt het honderdjarig bestaan gevierd. Ooit opgericht naar analogie van een idee van de Duitse burgemeester Raiffeisen over zelforganisatie op het arme platteland. Nu, na de eerste eeuw van haar bestaan, behoort de Rabobank tot de sterkste financiële instellingen in de wereld. Vrucht van de samenwerking van -momenteel- ruim 470 zelfstandige, lokaal gewortelde Rabobanken. En nog steeds een instrument in handen van lokale gemeenschappen. De vermogensbasis is intussen zo solide dat de Rabobank daarvoor wordt beloond met een wereldwijd unieke tripel *A-'rating'*, de hoogste waardering die internationale financiële ratinginstituten kunnen toekennen. De activiteiten groeiden flink, het bedrijfsresultaat groeide op een gezonde wijze mee.

Drs. J.G.H. van Schaik

Ondanks deze voorspoed is de laatste vijf jaar door de duizenden bestuurders van de Rabobank uitgebreid aandacht besteed aan de toekomst. Aan vragen als: 'Wat moet de rol van de Rabobank zijn in de samenleving in de komende decennia?', 'Willen we nog een coöperatie blijven?' Want de leden en klanten emancipeerden en de bedrijfsactiviteiten evolueerden, maar hielden de coöperatieve rol en coöperatieve structuur wel gelijke tred? Een

brede en indringende interne discussie, de zogeheten Coöperatiediscussie, werd dit voorjaar afgerond. Het resultaat? Het coöperatieve fundament wordt vernieuwd en krijgt een nog bredere verankering in de samenleving. En de Rabobank blijft haar eigen coöperatieve koers volgen, gericht op het creëren van waarde voor haar klanten en het helpen van mensen in hun economische ontwikkeling. Lokale gemeenschappen moeten de Rabobank blijven ervaren als hun eigen bank. Want de Rabobank wil midden in de samenleving staan.

Een succesvolle vreemde eend in de bankenbijt.

Uit nood geboren

Eind vorige eeuw was de beperkte welvaart in ons land in handen van weinigen. Veel mensen leefden in grote armoede en afhankelijkheid. In die tijd werden in tal van plaatsen in ons land de eerste lokale Boerenleenbanken en Raiffeisenbanken opgericht. Kredietcoöperaties waarbinnen boeren en tuinders -en later ook andere ondernemers- de handen ineen sloegen om onderling hun veelal zeer beperkte economische bedrijvigheid te financieren. Ieder lid garandeerde met zijn eigen 'bezit' de schuld van een ander. Ook overige burgers vertrouwden spaargeld aan deze banken toe. Het betekende een nieuwe vorm van zelforganisatie binnen lokale gemeenschappen, een antwoord op de afhankelijkheid van woekerpraktijken van malafide geldschieters en -naar is gebleken- een belangrijk instrument om de armoede te verdringen. Deze vorm van samenwerking leidde tot economische emancipatie van niet alleen individuele mensen, maar tegelijkertijd van hun omgeving en de gemeenschap waarvan zij deel uitmaakten. De vroege voorlopers van de huidige Rabobank zaten daarbij als een spin in het economisch web. Wat begon als een verzameling van kleine plattelandsbanken heeft in de afgelopen eeuw ogenschijnlijk een volledige metamorfose ondergaan en is uitgegroeid tot een solide en omvangrijke internationale financiële groep. Een ogenschijnlijke metamorfose, want de ontwikkeling van de Rabobanken verliep parallel aan de ontwikkeling van de samenleving als geheel. En de banken bleven en blijven daarin lokale door haar leden bestuurde coöperaties die SAMENWERKEN nog steeds met hoofdletters schrijven.

Een vernieuwde doelstelling

Met de economische ontwikkeling van de samenleving groeide de dienstverlening van de Rabobank. Maar met het naderen van haar eerste eeuwfeest en van een nieuw millennium bleek enkele jaren geleden duidelijk behoefte aan een nieuwe oriëntatie op de toekomst en op de weg die de Rabobank daarin wil gaan. De doelstelling en structuur van de Rabobank werden daarom in de afgelopen jaren intern door de duizenden bestuurders bediscussieerd en tenslotte opnieuw geformuleerd. De coöperatieve structuur wordt wegens succes geprolongeerd; en hoofddoelstelling is niet langer alleen het tegen zo gunstige mogelijke condities verstrekken van kredieten aan ondernemers, maar het realiseren van waarde voor ál haar klanten. Die waarde moet onder meer tot uiting komen in het aanbieden van een breed pakket financiële diensten en producten tegen optimale condities, niet alleen qua tarieven, maar ook qua service en kwaliteit. De bank

stelt zich tot taak om voor iedereen beschikbaar te zijn en geen onderscheid te maken. Grote en kleine klanten zijn welkom, rijk en minder bedeeld, particulier, bedrijf, vereniging of stichting. En in het verlengde van haar financiële dienstverlening wil de bank waar mogelijk een bijdrage leveren aan doelen van plaatselijk en algemeen belang. In het kort zijn dit de uitgangspunten die dit jaar zijn geformuleerd als baken voor de toekomst.

Het centraal stellen van alle klanten in de doelstelling is, hoewel al langer praktijk, formeel nieuw. In de eerste periode van het bestaan van de bank ging het vooral om kredietverlening aan boeren en tuinders. Geleidelijk verschoof het accent naar kredietverlening aan bedrijven in het algemeen. Alle ondernemers met kredieten werden -verplicht- lid. Nu krijgt de grote groep particuliere klanten ook formeel een gelijkwaardige plaats in de doelstelling van de Rabobank en staat het inmiddels niet meer verplichte lidmaatschap ook voor hen open. Daarmee werd de ontwikkeling van kredietcoöperatie tot brede financiële dienstverlener op coöperatieve basis bekrachtigd. Dit is een logische stap die past bij de ontwikkelingen in de samenleving als geheel en, als afgeleide daarvan, in de Rabobank.

Lokaal bestuur

De zelfstandige Rabobanken blijven lokale coöperaties. Deze zijn op hun beurt lid van de centrale coöperatie Rabobank Nederland. De organisatie heeft dus een dubbele coöperatie-structuur. Een coöperatie heeft als kenmerk dat het een bedrijf uitoefent in verenigingsverband. Klanten kunnen lid worden van de lokale Rabobanken. Als lid kunnen zij binnen hun lokale Rabobank de zeggenschap uitoefenen die aan het lidmaatschap is verbonden. Daartoe behoort onder meer het, via de ledenvergadering, goedkeuren van het gevoerde beleid en het benoemen van Bestuur en Raad van Toezicht. Voor de toekomst van de Rabobanken als coöperaties is het belangrijk dat hun verenigingskant goed blijft functioneren. Met betrokken leden die de bank kritisch de maat nemen over de dienstverlening en die opvattingen hebben óver en suggesties vóór de rol die de bank midden in hun lokale gemeenschap kan spelen.

De laatste jaren is omvang en werkgebied van lokale banken sterk toegenomen door een groot aantal onderlinge fusies. Dit fusieproces heeft binnen de Rabobankorganisatie ook de vraag opgeworpen welke de meest wenselijke schaalgrootte is voor lokale banken. De conclusie? Lokale banken moeten zo groot zijn als noodzakelijk, maar zo klein als mogelijk. Zij moeten aansluiten bij de woon- en werkomgeving van hun klanten. De menselijke maat is belangrijk. De mensen moeten het gevoel hebben dat ze erbij kunnen, moeten zien dat zij de zeggenschap hebben. Kortom: dat het 'hun eigen' bank is.

Meerwaarde

"Fijn", kunt u zeggen, "die zeggenschap". "Sympathiek ook, dat coöperatieve, maar wat is nu echt de meerwaarde?" Het oordeel over het voordeel blijft aan de klant, maar enkele voorbeelden zijn wel te schetsen.

De *klantwaarde*. De Rabobank stelt de klant centraal. Bij alles wat de bank doet wil zij zich de vraag stellen: Is dit in het belang van de klant? Winst is een noodzakelijke randvoorwaarde, maar geen doel op zich. Hier verschilt zij essentieel van bijvoorbeeld een beursgenoteerde bank, waarin winstmaximalisatie het doel is, teneinde aandeel-

houders tevreden te stellen. De Rabobank heeft klanten en leden, maar geen aandeelhouders.

De *relatie*. De Rabobank 'gaat' dus niet in eerste instantie voor die lucratieve transactie, maar werkt primair vanuit het belang van de klant aan een duurzame relatie met die klant. Dat zij bij tegenslag lang achter de klant blijft staan zit een coöperatieve bank 'in de genen' en is in dit licht een open deur.

De *'aanwezigheidswaarde'*. Een goed functionerende coöperatieve bank kan matigend werken op de winstmarges en dus op de tarieven in de gehele bancaire sector in een land. Een coöperatieve bank hoeft immers niet meer winst te maken dan nodig is om zelf financieel gezond te blijven en haar functioneren ook in de toekomst mogelijk te blijven maken. Ter illustratie: de Europese Commissie onderzocht in de tweede helft van de tachtiger jaren in verschillende Europese landen tegen welke rente enerzijds de staat, anderzijds een agrariër kon lenen. Wat bleek? In landen met een goed ontwikkeld coöperatief bankwezen (Duitsland, Frankrijk en Nederland) was het verschil tussen de door de staat en door de agrariër betaalde rente veel kleiner dan in andere landen. Nederland kwam destijds als beste uit de bus. Van de aanwezigheidswaarde profiteert dus niet alleen de klant van de Rabobank zelf, maar indirect ook de samenleving als geheel.

De zeggenschap. Klanten kunnen als lid door hun zeggenschap bewaken, dat hun bank zich maximaal inspant voor optimalisatie van de dienstverlening aan haar klanten en voor constructieve bijdragen aan de samenleving, en niet voor maximalisatie van de winst.

De toegang. De kredietcoöperaties zijn destijds opgericht omdat arme boeren en tuinders geen toegang hadden tot de normale financieringskanalen. Een goed functionerend coöperatief bankwezen kan zorgen dat ook minder 'lucratieve' maatschappelijke groeperingen toegang hebben tot financiële diensten. Ondernemingen met winst als doelstelling kan men moeilijk verwijten dat zij vooral de meest aantrekkelijke klanten opzoeken. In de Verenigde Staten wordt zelfs bij wet afgedwongen dat banken ook in minder interessante buurten of regio's diensten verlenen.

En *last but not least: de maatschappelijke rol*.

Maatschappelijk betrokken

De Rabobank is de grootste bank in de Nederlandse markt en behoort tot de dertig grootste banken ter wereld. Ze is via haar dochter Rabobank International actief in bijna veertig landen en heeft daarnaast dochterondernemingen die actief zijn op het gebied van onder andere *venture capital* (Gilde), vermogensbeheer (Robeco Groep), verzekeringen (Interpolis), *leasing & trade finance* (De Lage Landen), *private banking* (Schretlen & Co) en scheepsfinancieringen (Nedship Bank). De Rabobank is de enige niet overheidsgebonden bank ter wereld die van alle grote ratinginstituten in de wereld het predikaat *Triple A* heeft gekregen. De Rabobank is actief bij het begeleiden van ondernemingen naar de beurs, bij complexe transacties op de internationale kapitaalmarkt en aanwezig in grote financiële centra in de wereld als New York, Singapore, Hong Kong, Frankfurt en Londen. De Rabobank kent de internationale wereld van het geld. Hoe verhoudt zich dat tot maatschappelijke betrokkenheid?

Zonder uitputtend te willen zijn volgt hier een aantal illustraties. De honderden lokale Rabobanken hebben in ons land -naast de bijna 2000 kantoren-

ook nog meer dan zeshonderd plaatsen waar zij 'zittingen' houden, plaatsen waar zij op vaste tijden haar klanten opzoeken zoals buurthuizen en bejaardencentra. Deze Rabobanken zijn zich van hun rol in de samenleving bewust. Ze willen initiatieven ontwikkelen of steunen die een bijdrage leveren aan welzijn en welvaart. Vaak gaat het daarbij om activiteiten gekenmerkt door participatie, zelforganisatie en samenwerking. Zij helpen met kennis, faciliteiten en financiële middelen. Alleen al vorig jaar droegen de lokale Rabobanken en Rabobank Nederland voor tientallen miljoenen bij aan tal van maatschappelijke doelen. Projecten op het gebied van werkgelegenheid, vrijwilligerswerk, welzijnszorg, opleiding en duurzaamheid. Maar ook op het terrein van integratie in een multiculturele samenleving, studies naar mogelijkheden voor plattelandsvernieuwing en projecten voor ouderen. Menig dorp, menige stad heeft zo zijn eigen initiatieven waarin de Rabobankgemeenschap participeert.

Ook via het Rabobank-Projectenfonds vinden jaarlijks belangeloos miljoenen hun weg naar projecten die een algemeen economisch belang dienen of die ten goede komen aan een specifieke ledengroep. In 1997 werden 57 projecten ondersteund op het gebied van kwaliteitszorg, afzetbevordering, emancipatie, gezondheidszorg, arbeidsomstandigheden, voorlichting en milieu. Ook over onze landsgrenzen strekken zich de maatschappelijke inspanningen uit. Vanuit de winst van de lokale Rabobanken en met hun expertise en mankracht wordt de Stichting Steun door Rabobanken (SSR) gevoed. Geïnspireerd door de ontstaansgeschiedenis van de Rabobank helpt deze stichting in landen met matig- of onderontwikkelde economieën bij het opzetten van coöperatieve banken. Sri Lanka, Tanzania, Peru, Vietnam, Indonesië, Roemenië, Guatemala en Ecuador zijn voorbeelden van landen waar SSR de laatste jaren actief was.

En een laatste illustratie: de Rabobank vormt met ASN-bank en Triodosbank het drietal Nederlandse banken dat het *United Nations Environment Programme* (UNEP) heeft ondertekend. Door dit te doen heeft ze zich verplicht haar milieubeleid verder te ontwikkelen en in haar interne bedrijfsproces en dienstverlening te integreren.

De Rabobank werd opgericht door mensen die elkaar zochten en vonden in de dagelijkse strijd voor hun bestaan en heeft een eeuw historie waarin haar bestaansrecht volop werd bewezen als lokaal economisch vliegwiel bestuurd door eigen leden. Ze is een bank met een opvallende missie die is gericht op het creëren van waarde voor haar klanten en de samenleving en ze is bijna letterlijk 'van alle (financiële) markten thuis', heeft indrukwekkende marktaandelen in Nederland[1] en geeft tegelijkertijd beduidende maatschappelijke impulsen.

"De Rabobank midden in de samenleving". Niet meer dan een goed gevonden reclamezin óf realiteit? U mag het zeggen.

Drs. J.G.H. van Schaik is woordvoerder van Rabobank Nederland

Noten

1 Bijna één op de twee Nederlanders of bedrijven heeft een zakelijke relatie met de Rabobank. De bank verzorgt 25% van de woninghypotheken en bijna 90% van de financiering van de agrarische sector, ze beheert 40% van de spaartegoeden en heeft een marktaandeel van 40% in het Midden- en Kleinbedrijf. De Rabobank verzorgt één op de vier overboekingen in het betalingsverkeer.

Een strategische verkenning

"Mensen zijn het met ons eens, totdat ze horen wie we zijn." Zo valt sprekend het probleem van het CDA samen te vatten. Er bestaan kennelijk andere redenen dan het politiek-inhoudelijke 'aanbod' van het CDA, die kiezers doen afzien van het stemmen op de partij. Misschien omdat er ruis zit tussen de boodschap en de wijze waarop deze wordt verstaan. Maar beter de boodschap vertellen biedt nog geen garantie voor electoraal succes. Wanneer het CDA nieuwe electorale groepen aan zich wil binden, vraagt dat ook om een strategische positiebepaling van de christen-democratie op het politieke marktplein.

De verkiezingsuitslag van 6 mei kwam hard aan. De kater was een andere dan vier jaar eerder en werd nu meer ingegeven door een gevoel van onmacht dan door boosheid over het eigen falen. Iets van: "Wat moeten we dán in hemelsnaam doen?" Nu, op het moment van schrijven, paars II antichambreert op Paleis Noordeinde, is het heroveren van de oude *unique selling points* als bestuurder van de BV Nederland en mediator tussen links en rechts irreëel. Voorlopig zal het CDA het moeten blijven hebben van de politieke boodschap en niet van bestuurlijke prestaties. De inhoud van die boodschap staat nauwelijks ter discussie. Er bestaat brede consensus dat het roer na vier jaar (weer) omgooien, inhoudelijke kapitaalvernietiging zou betekenen. Wie heen en weer blijft varen, zal nooit de overkant bereiken.

Drs. J.W.P. Wits.

Op het personele vlak bestaat evenmin behoefte aan verandering. Twijfel aan de geloofwaardigheid van de 'rechtse' De Hoop Scheffer als het gezicht van een centrum-linkse boodschap en zijn lage populariteitsscores worden vooral verklaard uit de korte aanlooptijd. Gelet op de schrale uitstraling van de 'jonge' Wim Kok en Frits Bolkestein en hun huidige aantrekkingskracht, lijkt

dat een plausibele redenering. In '94 durfde het PvdA-campagneteam *Kies Kok* aan, alhoewel de lijsttrekker kortsluiting veroorzaakte bij alle testpanels en focusgroepen. En laten we niet vergeten dat de *wonderboy* van GroenLinks, Paul Rosenmöller het nog maar vier jaar geleden aflegde tegen het duo Brouwer-Rabbae. *'Times, they're changin'.*

Wat ook vaststaat, is dat het CDA geen genoegen neemt met de huidige omvang van de Tweede Kamerfractie. Het CDA hoort thuis in de strijd om het goud, niet in de troostfinale voor de derde of vierde plaats. Het CDA richt zich daarom niet alleen op het behoud van de bestaande electorale achterban, maar tevens op het heroveren van oude en veroveren van nieuwe electorale groepen. Dat is meer dan *wishful thinking*. Onderzoek toont aan dat de 'politieke behoeften' van een deel van het electoraat op papier het beste bevredigd worden door het CDA. Wanneer deze kiezers echt uit zouden zijn op de maximalisatie van hun politieke overtuigingen, dan zou men in het stemlokaal op CDA drukken. Dat dit nu niet gebeurt, komt omdat men kennelijk een ander, verkeerd of onvolledig beeld van het CDA heeft (*imago*) dan het CDA van zichzelf heeft en naar buiten toe wil uitdragen (*identiteit*). Kortom, sommige kiezers stemmen nu om 'oneigenlijke' redenen op een andere partij dan het CDA.

Het imagoprobleem

De conclusie lijkt duidelijk: het CDA heeft een imagoprobleem. Een zeker medicijn voor deze gevreesde kwaal bestaat niet, maar ook de diagnose is niet zonder risico's. Het grootste gevaar is dat men de schuld voor het falende imago geheel bij anderen neerlegt. Dat kan leiden tot cynisme en apathie. "Wat kan ik eraan doen dat mensen mij niet begrijpen?", staat op het graf van menige organisatie. Voor organisaties met een sterke publieke uitstraling zijn bovendien de media populaire zondebokken. "Als de pers wat evenwichtiger (lees: positiever) over ons berichtte, dan zou alles beter gaan." Natuurlijk is het waar dat de media een a-selectieve bevolkingsgroep vormen. De vaak linkse, hoger opgeleide, geseculariseerde en randstedelijke achtergrond van journalisten kan leiden tot subjectieve beeldvorming. Maar tegelijkertijd zijn de media een fijngestemde barometer van de samenleving en dikwijls beter in staat om maatschappelijke trends en opvattingen te verwoorden dan anderen. Bovendien vermogen de media minder dan ook zij zelf soms denken.

Een ander gevaar is dat men teveel uitgaat van de evidentie van de waarde van het eigen product. Voor de ander is daarvoor geen enkele noodzaak. Men kan heel tevreden zijn met de opties die voorhanden zijn. De toegevoegde waarde van iets nieuws is dan minder vanzelfsprekend dan de aanbieder graag denkt. Elke dag gaan bedrijven failliet met hét perfecte product, soms zelfs met euforische marktonderzoeken in de kluis. Ook een politieke partij kan hele aardige ideeën hebben, zonder dat het zich vertaalt in electorale aanhang. Eenvoudigweg omdat de kiezers vinden dat zij met het geheel van de andere partijen over voldoende keuzemogelijkheden beschikken of op een partij zijn uitgekeken. Dat lijkt in ieder geval voor D66 het kernprobleem te zijn.

Bovendien brengt een organisatie vaak een andere hiërarchie aan in de verschillende elementen die de totale

identiteit vormen dan degene die van buitenaf naar die organisatie kijkt. De katholieke kerk kan vinden dat de uitspraken van het leergezag aangaande homoseksualiteit veel minder belangrijk zijn dan hetgeen men aan geloof in de drie-eenheid van God belijdt. Maar menig buitenstaander zal die geloofswaarheden een zorg zijn en laat zijn negatieve beeld van de katholieke kerk wel degelijk bepalen door het spreken over homoseksualiteit. Dát vindt hij relevant, de Triniteit niet. Een ander voorbeeld. Shell zal bepaalde milieuaspecten ondergeschikt vinden aan de enorme bijdrage die men levert aan de energiebehoefte. Voor anderen is het milieu-aspect echter doorslaggevend. Wanneer Shell hier onvoldoende rekening mee houdt, is giga-schade niet uitgesloten. Zie Brent Spar.

Kennelijk zien veel mensen de toegevoegde waarde van het CDA niet (meer). Dan heb je een probleem met imago- én identiteitsaspecten.

Het is dus zaak om het beeld dat anderen hebben ook als een spiegel voor het zelf-verstaan te gebruiken - zelfs als men zich in dat beeld nauwelijks kan herkennen. *Truth is in the eye of the beholder.* Dit is des te meer noodzakelijk omdat het veel makkelijker is om een negatief imago te versterken dan om dit imago bij te sturen of zelfs in een positief imago te veranderen. Mensen hebben behoefte aan bepaalde vooroordelen - het imago in psychologentaal - omdat deze de altijd meer complexe werkelijkheid nu eenmaal overzichtelijk en hanteerbaar houden. Shell weer. Alle miljoenen verslindende PR-inspanningen ten spijt, hoeft er maar één verkouden zeehond in de buurt van een boorplatform te worden gevonden om het imago van milieumonster te activeren. Ook het CDA liep met het onhandig opereren rond de '10-jarigen maatregel' in de imagoval. In de waarneming van anderen ging het CDA eindelijk voor de bijl: "Zie je nu wel dat het CDA veel minder progressief is dan men zich wilde voordoen (en zelf was gaan geloven)". Deze voorbeelden geven aan dat een (negatief) imago wel degelijk voeding behoeft van de werkelijkheid en dus zelden helemaal los staat van de identiteit. De katholieke kerk *heeft* een omstreden mening over homoseksualiteit, oliewinning *brengt* milieuvervuiling met zich mee, het CDA *stelde voor* om tienjarigen strafrechtelijk te kunnen vervolgen. De pogingen van de organisaties om deze feiten te trivialiseren, faalden omdat men zelf het imago bevestigde.

'Sense of urgency'

Heeft het CDA nu 'alleen' een imagoprobleem? Ja en nee. Er lijkt niet zozeer onduidelijkheid te bestaan over de identiteit van de partij - dan zou vier jaar investeren in de inhoud loze arbeid geweest zijn. Wel slaagt de partij er onvoldoende in om zich ten opzichte van andere politieke partijen te profileren en te positioneren. Het is de vraag of het enige overgebleven *unique selling point* van het CDA als partij die politiek bedrijft op grond van het Evangelie wel voldoende onderscheidend en aansprekend is om electorale steun te verwerven. Wat het CDA mist, is om op basis van de identiteit een *sense of urgency* te kunnen genereren (*excusez les mots*). Of om het in CDA-termen

te zeggen: de partij heeft voor de kiezer onvoldoende appellerend vermogen.

Kennelijk zien veel mensen de toegevoegde waarde van het CDA niet (meer). Dan heb je een probleem met imago- én identiteitsaspecten. Stemgedrag wordt bepaald door de ideeën van een partij, maar vooral ook door de overtuiging dat het land slechter af is zonder invloed van die partij en beter als die partij daadwerkelijk een rol speelt bij de inrichting van de samenleving. Zeker nu partijen geen rol meer spelen voor de belangenbehartiging van bepaalde levensbeschouwelijke of sociale groepen en zich grotendeels bevrijd hebben van ideologische 'ballast', wordt het *sense of urgency* als stemmotief steeds belangrijker. Dat geldt met name voor partijen die macht ambiëren. Als zo'n partij louter uitblinkt door een interessante cultuurfilosofische visie, blijven stemmen uit.

Waarom slaagt het CDA er onvoldoende in om een *sense of urgency* te genereren? Heeft de partij zich zo gefixeerd op de inhoud, dat het streven naar macht wat op de achtergrond is geraakt? Is het CDA 'te veel' een politieke partij geworden? In ieder geval is na het verlies van de twee 'verkoopargumenten' in '94 - de bestuurlijke kwaliteit en de middenpositie - het overgebleven verkoopargument - politiek op basis van het Evangelie - nog tekort geschoten om electoraal herstel mogelijk te maken. Ook de keuze om in de campagne de confrontatie met paars grotendeels uit de weg te gaan, droeg niet bij aan een *sense of urgency*. Waarom geen *billboards* met vereenzaamde bejaarden, menselijke klonen in reageerbuisjes, spuitende junks in de tram en verpauperde wijken, in combinatie met een kreet als "paars is fantastisch!"? Misschien is het overdreven om paars als een nachtmerrie te typeren, maar mensen een geheel onverstoorde nachtrust bieden, is ook wat overdreven. Eerst een uurtje pickeren over paars falen kan toch geen kwaad?

Vier scenario's

Het ontbreken van een duidelijke *sense of urgency* kan niet alleen met betere communicatie omtrent de identiteit worden verholpen. Het is ook nodig om meer helderheid te verschaffen omtrent de politieke positionering, zodat het CDA wederom een *unique selling point* krijgt op de politieke markt. Voor deze strategische plaatsbepaling zijn verschillende scenario's - in willekeurige volgorde - denkbaar.

a. Het CDA als conservatieve partij

Het CDA wil zich profileren als een partij die boven de links-rechtsindeling staat. Met de paarse verzoening van de twee tegenpolen in het politieke krachtenveld - de PvdA en de VVD - verdween de natuurlijke middenpositie van het CDA. Meer in het bijzonder slaagde de PvdA er in om deze middenpositie van het CDA over te nemen. Daarmee sloten de sociaaldemocraten aan bij een internationale trend. In verschillende westerse landen staan progressieve partijen in het centrum van de macht, mits men er in geslaagd is om de linkse krachten binnen de eigen partij onder de duim te houden. Omdat zij van links naar het midden opschoven en het op het midden georiënteerde electoraat wat links loenste, viel de kiezersblik op de grote linkse partijen. Kassa!

Clinton en Gore zongen als eersten de victorie, daarna volgde de *New Labour*-revolutie van Blair en het 'nieuw flinks' van Kok en de zijnen. Ook in de Bondsrepublick lijkt de SPD onder leiding van de een-Porsche-voor-allemensen-socialist Schröder nu voor het eerst een echte bedreiging te vormen voor de eeuwige Bondskanselier Kohl. De traditionele links-van-het-midden-partijen konden niet profiteren van de centrum-linkse oriëntatie van het electoraat. De steun van de kiezer voor partijen als de *Liberal-Democrats*, de FDP en D66 verminderde - zij het na een korte opleving - op het moment dat grote progressieve partijen succesvol de aanval op het midden inzetten. Voor de rechtse partijen viel evenmin veel eer te behalen. Een middenkoers was ook te veel gevraagd, aangezien zij juist door een meer rechts profiel tot het midden van de jaren negentig stemmen veroverden.

De CDA-mix van linkse en rechtse thema's heeft op 6 mei waarschijnlijk niet geleid tot het winnen van progressieve kiezers, maar wel tot een verlies van de meer conservatieve aanhang (het blijft evenwel onzeker of een meer rechtse koers tot een betere uitslag had geleid). Op korte termijn kan een voortzetting van de profilering op linksere thema's leiden tot een toenemende vervreemding van het huidige CDA-electoraat. Pas op langere termijn valt compensatie te verwachten in het verwerven van nieuwe electorale steun ter linkerzijde. Veel ruimte op links is er echter niet. Met een meer op het midden georiënteerde PvdA en GroenLinks, de aanwezigheid van D66 als denkend alternatief en de SP als links-buiten, zit deze flank potdicht. Het is bovendien niet evident welk 'verkoopargument' het CDA heeft om de progressieve kiezer tot een stem te verleiden.

Als conservatieve concurrent van de VVD lijkt het CDA in ieder geval meer groei-kansen te hebben dan als nieuw linkser.

Verder lijkt het op korte termijn onzeker dat de kiezer zich aangesproken voelt door een partij die zegt boven de links-rechtsschema's te staan. De kiezer mag dan zelf zweven tussen linkse en rechtse partijen, maar dat wil niet zeggen dat men dat ook van politieke partijen verwacht. Het is daarom de vraag of het CDA er verstandig aan doet om zich met de distantie van de links-rechts indeling als *unique selling point* te profileren.

Louter vanuit 'de markt' geredeneerd lijkt er voor het CDA meer eer te behalen op de rechterflank. Het tij mag dan nu links stromen, maar er is geen reden om aan te nemen dat dat voortduurt. Bovendien is het de vraag of 'conservatief' het Grote Taboe Woord in de Nederlandse politiek blijft. Het is ten minste opvallend dat neoconservatieve intellectuele bewegingen in andere westerse landen, met name in Duitsland en de Verenigde Staten, in ons land vrijwel geheel afwezig zijn. Komt die inhaalslag nog? De jaren zeventig-maffiosi van de Politieke Correctheid Beweging hebben toch niet het eeuwige leven? Indien paars onvermogend blijft om de duistere krachten terug in het hok te krijgen, die nu vrij spel hebben in onze grenzeloze samenleving, valt een om-

slag te verwachten. Het is alleen triest dat daar doorgaans een shocktherapeut à la Dutroux voor nodig is.

Als conservatieve concurrent van de VVD lijkt het CDA in ieder geval meer groei-kansen te hebben dan als nieuw linkser. Zeker wanneer de VVD zich laat verleiden tot een vrijzinnige visie op de publieke moraal, leven en dood, het homohuwelijk, etc. danwel het negatieve VVD-imago van ordinaire patjepeeërs geactiveerd kan worden. Het CDA heeft op zich thema's in huis die zich lenen voor een conservatief profiel: het gezin, normen en waarden, veiligheid en het uitdragen van klassiek-calvinistische deugden als degelijkheid en soberheid.
In de afgelopen jaren is niettemin juist gezocht naar een progressieve en eigentijdse vertaling van deze thema's, met name rondom het gezinsbeleid. Samen met een meer 'rechts' verhaal leidt dit evenwel tot een conflicterende boodschap die niet goed valt uit te leggen en uiterst kwetsbaar is. Waarom pleit het CDA voor gezinsbescherming en ondersteuning van de ouders bij de opvoeding, maar staan dezelfde ouders buitenspel als een tienjarige strafrechtelijk over de schreef gaat? Waarom valt een homopaar met kinderen wel onder de gemoderniseerde gezinsdefinitie van het CDA, maar mogen ze van hetzelfde CDA niet trouwen of kinderen adopteren? (Als troost op de wonde: de progressief getoonzette kerkelijke campagne rond de 24-uurseconomie had dezelfde kwetsbaarheid op het 'conservatieve' punt van de zondagsrust). Een consistent conservatieve inkleuring van 'het product CDA' biedt vanuit positioneringsoogpunt dus meer duidelijkheid. Dat zo'n conservatief profiel weerstand zal oproepen binnen de partij is ook duidelijk. Binnen dit scenario valt zelfs niet uit te sluiten dat een breuk optreedt en het CDA als zelfstandige partij ophoudt te bestaan.

B. Het CDA als confessionele partij
De teruglopende electorale steun voor het CDA is vaak verklaard uit de secularisatie; de voortdurende kerkverlating krijgt een politieke vertaling in het stemmenverlies van het CDA. Nauwelijks aandacht kreeg het feit dat het CDA op 6 mei voor het eerst in zijn geschiedenis minder katholieke kiezers wist te trekken dan de PvdA. Meer dan de helft van alle gereformeerden, tweederde van de katholieken en maar liefst zeventig procent van de hervormden stemt inmiddels op andere partijen dan het CDA. Het *unique selling point* van het CDA als dé partij die haar politiek handelen laat inspireren door het Evangelie, verliest aan geloofwaardigheid als de meesten van hen die zich door datzelfde Evangelie laten aanspreken voor een andere partij kiezen. Kennelijk menen veel christenen ofwel dat het CDA de evangelische boodschap slechter vertaalt dan andere partijen ofwel dat hun levensbeschouwelijke overtuiging geen beslissende factor is in politieke kwesties.

Vanuit haar unieke profiel als christelijke partij, zou het CDA in staat moeten zijn om een groter aandeel op de christelijke kiezersmarkt te veroveren. De secularisatie-these kan verleiden tot het moeizaam zoeken van een enkele aar op kale en weerbarstige heidense grond, terwijl de christelijke velden wit staan, rijp voor de oogst. Even rekenen: indien alle christenen op het CDA stemmen, verdubbelt het huidige aantal zetels. Daartoe is het wel noodzakelijk dat het CDA erin slaagt om voor de

christenen in ons land een *sense of urgency* te formuleren op basis waarvan zij hun levensbeschouwelijke overtuiging metterdaad vertalen in een keuze voor het CDA. Ergo: het CDA zou een nieuwe antithese moeten formuleren, een tegenstelling tussen het christelijke en niet-christelijke bevolkingsdeel.

Op welke thema's dit zou moeten gebeuren, is niet evident. Met name katholieken onderscheiden zich steeds minder van niet-christenen als het gaat om politiek relevante opvattingen. Zolang de privatisering van geloven voortduurt, verschralen de kansen voor een onderscheidende evangelische politiek. Een claim op een door het Evangelie geïnspireerd politiek handelen kan zich zelfs tegen het CDA keren, wanneer meer christenen een dergelijke koppeling tussen geloof en politiek afwijzen. Daar staat tegenover dat de kerken juist op de profilering rond maatschappelijke thema's als armoede, asielbeleid en de 24-uurseconomie brede waardering oogsten. Wanneer het CDA zich kan presenteren als de politieke tak van dit kerkelijk engagement liggen er kansen om meer christenen te binden.

Hiervoor betaalt men wel een prijs: een sterker C-profiel zal de drempel voor niet-christenen verhogen. Spannend blijft de verhouding tot niet-christelijke gelovigen, met name de moslimpopulatie. Enerzijds kan het CDA moslims aan zich binden door een verbreding naar een algemeen-confessioneel profiel: het CDA als de Religieuze Partij van Nederland. Anderzijds is juist het CDA de natuurlijke pleitbezorger van het behoud van de christelijke culturele identiteit van Nederland.
Vooralsnog profiteren andere partijen van de onduidelijkheid die het CDA op dit thema vertoont. De PvdA weet moslims aan zich te binden door in te zetten op emancipatie en anti-discriminatie, de VVD mobiliseert van tijd tot tijd de angst voor 'oprukkend moslimfundamentalisme'.

C. Het CDA als lifestyle-partij

Binnen het CDA lijkt de grootste animo te bestaan voor een profilering als partij die aansluit bij de toenemende behoefte in de samenleving aan minder materialisme en meer diepgang: het CDA als vertolker van het moderne levensgevoel. Deze behoefte om in te spelen op de tekenen van de tijd is op zich verheugend. Politieke partijen zijn relatief traag in het aanvoelen van maatschappelijke trends. Het levensgevoel van gisteren domineert dikwijls de politieke agenda van vandaag.

In Nederland is de politiek ook nooit een *trendwatcher* geweest. De gerichtheid op het eigen product doet partijen immers aarzelen om al te nadrukkelijk op zoek te gaan naar de ontwikkelingen bij 'de consument'. In een meerpartijenstelsel speelt de strijd om het midden bovendien een minder grote rol dan in een land met twee electorale opties. Toch maken ook Nederlandse partijen steeds meer jacht op de zwevende kiezer. Trendonderzoek en andere marketinginstrumenten kunnen daarbij helpen, maar hebben nog een slechte naam in de politiek en leiden al snel tot verwijten van populisme en gebrek aan karakter. De opmerking van de CDA-campagneleider dat men weliswaar het toonaangevende PR-bureau Bikker inhuurde, maar dat de regie natuurlijk geen moment in handen van die sluwe en snelle jongens kwam, sprak boekdelen. Het resultaat van deze haat-

liefde verhouding tussen de politiek en de reclame- en marketingwereld is wel dat de politieke campagnes - met name de spotjes in de zendtijd voor politieke partijen - angstig dicht bij de kwaliteit van wasmiddelenreclames komen (en dat sommigen daar nog trots op lijken te zijn ook). De PvdA deed het in '98 vanuit professioneel oogpunt het beste, al vormde campagneleider Adelmund zelf het grootste gevaar voor het welslagen van de campagne.

Wanneer we toch maar eens naar wat trendonderzoek kijken, dan blijkt dat hetgeen het CDA voorstaat goed aansluit bij het levensgevoel van met name zogenaamde 'post-materialisten'. Het gaat hier om veelal jonge volwassenen die belang hechten aan waarden en normen, meer willen dan alleen een hoog inkomen en een flitsende carrière, graag thuis fröbelen met kinderen en zo, bewust in het leven staan, bezig zijn met spiritualiteit (binnen of buiten kerkelijk verband) en bezorgd zijn over solidariteit en milieu zonder dat zij kiezen voor klassiek-linkse dogmatiek. Dat oogt dus veelbelovend. Maar met name onder deze groep wreekt zich het imagoprobleem van het CDA. Alhoewel de sociaal-progressieve en cultureel-conservatieve mix van de christen-democratie hen aanspreekt, kiezen zij toch voor GroenLinks of de PvdA. Het negatieve imago van het CDA als ouderwets, saai en moralistisch overstemt de op zichzelf positieve waardering van het politieke programma.

Het ligt voor de hand dat het CDA deze culturele *avant-garde* graag zou binnenhalen. Daarmee zou men immers nieuwe electorale groepen veroveren die bovendien het imago van de achterban als oubollige, zeurderige christenen bijstellen. Toch is het de vraag of de christelijke identiteit van het CDA niet een te groot beletsel vormt voor een doorbraak naar dit kiezerssegment. Daarover later meer. Het minimaliseren van de negatieve imago-aspecten van het christendom als geheel (truttig, ouderwets, moralistisch) en het maximaliseren van de positieve elementen (maatschappelijk geëngageerd, spiritueel, waardengeoriënteerd) in de zelfpresentatie van het CDA biedt op zich nog geen garantie voor electoraal succes in deze groep, maar is wel een eerste begin.
Wanneer het CDA kiest voor een positionering als partij van het moderne levensgevoel, en zich dus tot *lifestyle*-partij ontwikkelt, dan staat men voor een uitdagend maar heidens karwei. Met name op het gebied van communicatie zal veel geïnvesteerd moeten worden teneinde een sterk imago op te kunnen bouwen. In ieder geval zal de blik veel meer op de ontvanger (de kiezer) moeten worden gericht dan op de zender (de partij) of de boodschap. Dat vraagt om voortdurend onderzoek. Niet alleen naar meningen over politieke onderwerpen. Minstens even belangrijk zijn vragen als: "Waar houden mensen zich mee bezig?", "Wat vinden mensen belangrijk, inspirerend, aansprekend, uitdagend?" en "Hoe uit zich dat in de vormgeving van het leven: werk, sport, kleding, vakantie, mediagebruik, gezins- en relatievorming?" De politieke boodschap zal immers moeten worden gecommuniceerd in een taal die aansluit bij of zelfs verwoordt waar mensen mee bezig zijn (vgl. de CDA-campagneposters). Daartoe kan het CDA het nodige leren van de marketingcommunicatie van qua doelgroep en boodschap verwante or-

ganisaties als de KRO, Max Havelaar en Novib.

Meer variëteit en kwaliteit in de communicatie is dan dus essentieel. De afhankelijkheid van *free publicity* en het vasthouden aan conventionele maar uitgesleten eigen middelen (van de al genoemde zendtijd tot campagnematig haringhappen) schieten tekort voor zo'n ambitieuze positionering- en imago-campagne. Hedendaagse communicatietechnieken zoals *relatie-, event-, scene- en guerillamarketing, Internet* en *freecards* zullen deel moeten uitmaken van het instrumentarium.

En er zal meer moeten gebeuren dan alleen het optuigen van de communicatie-afdeling. Ook voor de politieke organisatie als geheel blijft een dergelijk scenario niet zonder consequenties. De huidige opzet van het lidmaatschap, de congressen en de kandidering sluit niet aan bij het beoogde profiel. De ontwikkeling van nieuwe vormen om mensen te betrekken bij de partij, zoals momenteel ook verkend wordt door D66 en PvdA, is nodig.

Inzetten op het CDA als lifestyle-partij vraagt allereerst om het genereren van een sense of urgency bínnen de partij.

Met name de oudere lezer zal inmiddels wellicht wat rood aangelopen zijn. De inzet van moderne marketingtechnieken leidt immers tot een breuk met de gangbare en 'productgerichte' benadering waarbij de boodschap en ideologische overtuigingen normerend zijn. Die benadering komt uiteindelijk neer op *Take it or leave it*, iets wat een *marketeer* als vloeken in de kerk beschouwt. Inzetten op het CDA als lifestyle-partij zal daarom de nodige interne weerstand oproepen, die gezien de hardnekkigheid van bestaande imago's zeker op korte termijn niet wordt gecompenseerd door electorale groei. De keuze voor deze positionering vraagt derhalve allereerst om het genereren van een sense of urgency bínnen de partij. Maar ook dan blijft het de vraag of een dergelijke heroriëntatie voor het CDA haalbaar en wenselijk is.

D. Het CDA als partij van de gemeenschap

De betrokkenheid van de Nederlandse burger bij politieke instituties vermindert. De kwaliteit van de parlementaire democratie in ons land en andere westerse landen staat onder druk door groeiende maatschappelijke a(nti)pathie, die zich vertaalt in een teruglopende deelname aan de verkiezingen en met name een verschralend leden bestand van politieke partijen. Wie eens berekent hoeveel mensen daadwerkelijk betrokken zijn bij de formulering van gemeentelijk, provinciaal en landelijk politiek beleid - bijvoorbeeld door alle bezoekers van afdelingsvergaderingen van politieke partijen bij elkaar op te tellen - raakt niet vrolijk gestemd.

Het succes van de SP, de ouderenpartijen in '94 en met name de lokale partijen op 4 maart geeft aan dat er niettemin wel degelijk behoefte bestaat aan een politieke vertaling van wat mensen concreet bezighoudt. De vervreemding tussen politiek en burger heeft twee kanten. Dat de gevestigde partijen blijven steken in de vaststelling dat er veel desinteresse bestaat voor de

politiek, miskent dat zij zelf ook deel zijn van het probleem. De analyse van de gemeenteraadsverkiezingen sprak in deze voor zich. Op het Binnenhof was iedereen het erover eens dat het alleen om landelijke *issues* en politici ging. Dat de lokale partijen landelijk omgerekend de derde plaats behaalden, werd nauwelijks opgemerkt. Hoe zou het gegaan zijn wanneer een partij uit het niets als derde partij in de Tweede Kamer komt?

Ook het CDA ging mee in de eenzijdige duiding van 4 maart vanuit een landelijk perspectief - opvallend omdat juist het CDA zich profileerde als 'de grootste lokale partij van Nederland'. Dat het CDA op 4 maart beter scoorde dan op 6 mei zou óók het gevolg kunnen zijn van het (grotere) succes van de lokaal functionerende CDA'ers. Misschien waardeert de kiezer het CDA als 'lokale partij' gewoon beter dan als 'landelijke partij'. Dat het verschil tussen 4 maart en 6 mei alléén het gevolg was van een zich voortzettende neergaande landelijke lijn, lijkt een wat snelle conclusie.
Politieke apathie is in ieder geval wat anders dan maatschappelijke desinteresse. Mensen geven ook op andere manieren uiting aan hun blijvende maatschappelijke betrokkenheid: door het lidmaatschap van zogenaamde *one issue* bewegingen, maar met name door deel te nemen aan vormen van zelforganisatie. Kinderopvang, wijkcomités, sportverenigingen, rechtswinkels, cursussen voor buitenlandse vrouwen, stedelijke gilden, *scouting* - het zou allemaal ondenkbaar zijn zonder de onbezoldigde gemeenschapszin van vele burgers. Al deze activiteiten ontberen een *profit*-doelstelling, en vallen dus buiten het blikveld van de marktfetisjisten, maar zitten evenmin te wachten op overname door de overheid. Bovendien vormt deze gemeenschapszin het beste weerwoord op het individualistische arrangementsdenken. Met het communitaristische gedachtengoed is het CDA daarom de natuurlijke bondgenoot. "Het CDA kiest voor initiatieven waar mensen verantwoordelijkheid nemen, in plaats van hen deze te *ontnemen* door delegatie aan overheid (PvdA) of vrije markt (VVD/D66)."

Zeker nu het CDA minder vanzelfsprekend verbonden is met de macht en het openbaar bestuur, liggen er kansen voor een profilering tegenover de bestaande politieke orde. Het CDA als politiek *Ook dat nog!* dat ten strijde trekt tegen geldbeluste bedrijven en kille bureaucraten. Het CDA kan zich positioneren als de Partij van de Gemeenschap die weet wat er onder mensen leeft, die luistert, die stem geeft aan politiek stemlozen en die erin slaagt om politiek weer relevant, concreet en aansprekend te maken voor de burger. Dat vraagt om versterking van de nabijheid; het regionale en lokale profiel (het verkiezingsprogramma in het Fries, *hearings* en wijkbureaus). Zo'n CDA kan uitgroeien tot een landelijk politiek platform voor alle vormen van zelforganisatie en gemeenschapszin, voor *one issue* bewegingen én lokale partijen.

Dit scenario sluit op zich goed aan bij de christen-democratische traditie. Het CDA onderscheidt zich nog steeds van andere politieke partijen door een grote sociale diversiteit en een sterke regionale oriëntatie. Bovendien bekrachtigt het de politieke boodschap (het gemeenschapsdenken) en lijken veel lokale kwesties zich conform het CDA-denken te onttrekken aan links-rechts

schema's. Het is immers opvallend dat de lokale partijen veel minder makkelijk te vatten zijn in het links-rechts denken dan de landelijke partijen. Ook is de vanzelfsprekendheid van de kerk als cultureel-sociaal verschijnsel in 'de provincie' nog vaak groot, zodat men minder moeite heeft met een identificatie met een christelijke partij.
Het is wel de vraag of binnen dit scenario het CDA niet meer werk zou moeten maken van staatsrechtelijke hervormingen. Voorstellen om te komen tot andere vormen van inspraak en invloed passen beter in dit profiel dan het huidige beeld van het CDA als een constitutionele 'remmer in vaste dienst'. Meer invloed van de lokale bevolking middels referenda en het kiezen van de burgemeester sluit aan bij een positionering als de 'lokale partij van Nederland'. Verder is het de vraag of het CDA in dit scenario ontkomt aan een verlies van landelijke cohesie. Dat kan leiden tot een geïsoleerde positie in politiek Den Haag en de ontwikkeling van de huidige centraal-gestuurde partijorganisatie tot een federatie van lokale politieke verenigingen.

'Nomen est omen'

Er is al gewezen op de problematische factor die de 'C' in bepaalde scenario's kan zijn. Dat geldt natuurlijk niet voor het scenario waarin het CDA zich als Confessionele Partij positioneert, maar sterk in het *'lifestyle-concept'* en deels in het CDA als Conservatieve Partij of Partij van de Gemeenschap. Zolang het christendom als geheel een imagoprobleem heeft, zal elke christelijke organisatie - dus ook het CDA - daar last van ondervinden. De mate waarin een organisatie bereid is die prijs te betalen en dus zich met de 'C' moet of wil identificeren, vraagt derhalve afweging.

Het loslaten van of meer impliciet omgaan met de 'C' is binnen het CDA terecht een gevoelig onderwerp. Want wat blijft er over als het CDA het *unique selling point* van een op het Evangelie gebaseerde politiek opgeeft? Leidt het verdwijnen van de 'C' niet tot onherstelbaar identiteitsverlies? Tegelijk moet worden vastgesteld dat er een spanning bestaat tussen de *inclusieve* wijze waarop de partij zelf de 'C' ziet en de vaststelling dat het CDA een vrijwel *exclusief* christelijk electoraat heeft (slechts 4 procent van de niet-christenen stemde in '98 op het CDA, dat was in '94 nog 7%). Bovendien maakt het feit dat steeds meer christenen op een andere partij dan het CDA stemmen, de 'C' als *unique selling point* kwetsbaar. Hoe geloofwaardig is de 'C' nog als de meerderheid van de christenen tot een andere politieke conclusie komt? Kan de PvdA op basis van de huidige electorale aanhang onder katholieken niet evenzeer of zelfs nog meer het predikaat 'katholieke(n)-partij' claimen?

Het grootste gevaar voor het CDA is dat het zichzelf blijft zien als een catch all party. Daarmee loopt men achter de feiten aan.

Op dit moment is er nog geen reden om de 'C' ter discussie te stellen. Daartoe dient eerst meer helderheid te komen omtrent de positionering waar het CDA op inzet. Maar ook wanneer het bereiken van niet-christelijke doelgroepen meer prioriteit krijgt, is een naamsverandering niet evident. Een

nieuw naambordje op zich is onvoldoende, als dit niet de vertaling is van daadwerkelijke verandering. Daarvoor is een *momentum* nodig; een gebeurtenis of ontwikkeling waarvan de naamswijziging de belichaming vormt. Voor een politieke partij ontstaat zo'n *momentum* vooral bij de vorming van een nieuwe politieke alliantie, zoals het geval was in Italië, bij GroenLinks en natuurlijk bij het CDA zelf.

Tot besluit

Al deze vier scenario's bieden mogelijkheden én moeilijkheden. Daarom wordt in deze bijdrage ook geen uitspraak gedaan over het 'beste' of meest wenselijke scenario. Welke kant het op moet, valt immers buiten de competentie van de gekozen invalshoek. Daarvoor zijn deze verkenningen vanuit communicatief perspectief te beperkt en te eenzijdig. Bij concrete beleids- en besluitvorming spelen meer factoren, die hier buiten beschouwing bleven.

De vier scenario's geven wel vrijmoedige denkrichtingen aan. Ook een mix is mogelijk; de scenario's zelf bevatten immers al de nodige overlappingen. Maar die mogelijkheid is niet onbegrensd. Het grootste gevaar voor het CDA is dat het zichzelf blijft zien als een catch all party. Daarmee loopt men achter de feiten aan; voor publiek- en marketinggerichte organisaties bestaat de massa al lang niet meer. De keuze voor bepaalde doelgroepen impliceert dat het CDA de aanhang binnen deze electorale segmenten maximaliseert *voordat* er eventueel een poging volgt om nieuwe segmenten te veroveren. De constatering dat het CDA nu slecht scoort in bepaalde segmenten, is zonder strategisch concept onvoldoende aanleiding om zo'n segment tot nieuwe prioriteit uit te roepen. Zeker wanneer men aankoerst op een meer onderscheidend profiel en de daarbij horende doelgroepen, kunnen zulke zijwegen die inspanningen teniet doen.

Drs. J.W.P. Wits is lid van de redactie van Christen Democratische Verkenningen.

Slotbeschouwing

Slotbeschouwing

Het zoeken naar excuses is nogal eens de eerste reflex van organisaties die het moeilijk hebben. Naar excuses zoeken, en zo de spiegel die leidt tot zelfinzicht mijden. Philips kende zo'n cultuur. De operatie *Centurion* was nodig om de apathie af te schudden. De heer Timmer wist wat daarvoor een voorwaarde was. Zonder een breed gedeelde *'sense of urgency'* blijf je tegen de verstarde cultuur en dito structuren opbotsen: een cultuur van zelfbescherming en zelf-verontschuldiging. Een cultuur waarin de anderen het hebben gedaan: de koers van de yen, de kracht van de dollar, de markt die maar niet wil begrijpen dat niet de apparatuur van de vermaledijde concurrenten maar die van de eigen organisatie vernuftiger en hoogwaardiger is. Het artikel van Wits laat zich lezen als een marktverkenningen analyse, die is ingegeven door en oproept tot het genoemde gevoel van urgentie.

Dr. A. Klink

Een gevoel van urgentie: dat is iets wezenlijk anders dan defaitisme. De defaitist legt zich neer bij analyses en trends. Hij extrapoleert opiniepeilingen, culturele patronen, partijpolitieke verhoudingen, dito liefdes en de genetische opmaak van spelbepalers. Omdat daar niet tegen valt op te boksen, legt hij zich er maar bij neer, schikt zich in zijn rol of past zich met vernuftige rationalisaties aan aan de 'onvermijdelijke' trend (of aan de tegenvoeter, indachtig het woord *'if you can't beat them join them'*). Nodeloos te melden dat zo'n sentiment niet uitnodigt of aanspoort tot een 'operatie *Centurion*'. Uitgebluste zielen en resignerende *trendwatchers* zijn daartoe niet in staat. Na wat tegenslagen gaan zij al snel een huwelijk aan met de tijdgeest; niet beseffend dat dat de meest zekere gang is naar een spoedig weduwnaarschap (Kierkegaard). Met Oostlander moeten we daarom constateren dat het CDA sterk was toen het trendsetter en geen trendvolger was. Het is in lijn met het evangelie: Jezus begon met zegge en schrijve twaalf vissers in zijn gevolg; vanuit het achtergebleven Galilea in Israël. Dit nummer van Christen Democratische Verkenningen wil incidentele en structurele factoren die een rol hebben gespeeld bij de verkiezingsnederlaag van het CDA 6 mei jongstleden belichten en analyseren. Goede positiebepalingen kunnen ertoe leiden dat dezelfde fouten niet nog een keer gemaakt worden. Een grondige analyse is daarvoor noodzakelijk.

In dit nummer zijn bijdragen te vinden over:

1. Feiten & cijfers': hoe staat het CDA

er na de laatste verkiezingen electoraal voor.
2. De vernieuwing van de partij. Wat moet er na de ingrijpende veranderingen van de afgelopen jaren in de komende jaren gebeuren?
3. De positionering van het CDA: heeft het CDA eigenlijk een authentiek en onderscheidend profiel?
4. De marketing van het CDA: hoe moet het CDA zichzelf op de kiezersmarkt neerzetten? Kan het iets leren van andere partijen?

Bij het opmaken van de balans, blijkt dat er reden is voor zorg, maar ook voor optimisme. Het CDA lijkt steeds beter in staat om een consistente politieke visie neer te zetten, die onderscheidend is. Het CDA geeft allengs, in nieuwe politieke verhoudingen, weer invulling aan een authentiek politiek alternatief. De contouren en lijnen daarvan worden steeds duidelijker. Maar bij contouren kan en mag het absoluut niet blijven. Het is Nederlanders toch al een beetje eigen om na een goede voetbalactie van iemand als Bergkamp te menen dat de wereldtitel hooguit nog een kwestie van enige dagen is.... Bij velen binnen het CDA ligt het niet anders. Na een goed rapport, na een goed debat, een loffelijk artikel uit onverdachte hoek over een paragraaf uit het program etc. worden de opiniepeilingen verwachtingsvol gevolgd, als zou de buit nu toch al binnen moeten zijn. Maar zo werkt het niet. Er zal gebuffeld en gewerkt moeten worden, met volharding en 'bijtlust'. Alleen de beste partijen overleven. Wie pretenties heeft, zal ook op de proef worden gesteld; en dat niet een luttele keer... De genoemde lijnen van het politieke profiel zullen daarom gedetailleerder en daarmee overtuigender moeten worden ingevuld en ingekleurd. *Nieuwe wegen, vaste waarden* kan gezien worden als een contourennota. Het verkiezingsprogramma, in het verlengde van rapporten van het Wetenschappelijk Instituut, als een eerste uitwerking. Maar er is meer nodig, in inhoudelijke en in organisatorische zin. De uitslag van 6 mei maakt dat duidelijk, voor wie het nog niet wist. Hoe zorgelijk is het allemaal? Het grote risico bij dat alles is dat het CDA zich blijft wentelen in onheilsdiagnoses en dat een verlamming om zich heen grijpt. Dat leidt tot een zichzelf voorspellende, neergaande, spiraal. Het gelijk van de extrapolerenden? Maar welk gelijk? Aan de ene kant bij voorbeeld lezen we dat de kiezers steeds gemakkelijker van de ene politieke pool naar de andere overstappen. Aan de andere kant dat het CDA vanwege een deconfessionalisering moet rekenen op een afkalvend potentieel aan kiezers. Vergeten zijn de bevindingen van circa 15 jaar geleden toen het CDA in academische milieus ineens voet aan de grond kreeg, toen zelfs in de sociale faculteiten mensen tot hun eigen verbazing 'die Lubbers' en het CDA wel erg goed vonden doen. Toen het CDA sterk won in vooral de steden etc. Toen wij zogenaamde 'meesters van de macht' waren (en nu zogenaamd *Regierungsunfähig* zijn: zie de analyse van Hillen). Wat werd er toen niet al geëxtrapoleerd!!! Oud Nieuw-Linkers brachten bij wijze van spreken de PvdA al ten grave. De grijsheid van Kok werd bijna spreekwoordelijk. De VVD schikte zich al in de rol van relatief kleine coalitiepartner: de mooie dagen van Wiegel? Ze zouden niet meer terugkomen.

Daarmee is het nut van het verkennen van trends onzerzijds overigens niet ontkend. Integendeel, juist ook een politieke partij, die zich uiteindelijk richt

op het vertegenwoordigen van het volk, moet weten wat er speelt en wat mensen motiveert. Juist een politieke partij moet de sociaal-culturele context kennen waarbinnen zij opereert. Niet om zich vervolgens bij het bestaande neer te leggen, maar om er actief partij in te zijn. Dat is de reden waarom in dit nummer ruimschoots aandacht is besteed aan verkiezingsonderzoeken en 'markverkenningen'. Wij komen er nog op terug.

Een belangrijke kanttekening in dit verband brengt ook Hans Hillen aan. Hij laat zien dat alle politieke partijen kampen met enorme problemen. Het strategospel (zoals Oostlander dat treffend noemt) neemt daardoor de overhand: alles wordt gedaan om de macht te krijgen. Wie de bonus van de macht heeft, hoeft zich veel minder druk te maken om de ideologische profilering. Dat is natuurlijk wel korte termijnpolitiek. Zoals het CDA heeft geleerd komt er onvermijdelijk een tijd dat het wedden op de leider in combinatie met de macht ten koste van de inhoud wordt afgestraft. Het CDA heeft dat aan den lijve ondervonden en is sinds 1994 bezig met het terugkomen, mede op basis van de boodschap, van de inhoud. Dat is een lange termijninvestering, en op een gegeven moment zal die strategie gaan lonen, voor zover althans blijvend wordt geïnvesteerd in daad- (professionaliseren van de organisatie) en denkkracht (gericht anticiperen op toekomstige maatschappelijke ontwikkelingen). Hillen beschrijft heel goed hoe het CDA weer voeling krijgt met de ideologische wortels. Hij wijst terecht op de noodzaak die basisovertuiging in nieuwe omstandigheden reliëf en inhoud te geven. Aan dergelijke operaties wagen de paarse partijen zich nog niet.
Om deze wending naar de inhoud en de ideologische bronnen goed te maken is het -zoals gezegd- noodzakelijk goed tot je door te laten dringen welke kansen en risico's er zijn. De risico's zijn bekend. Maar ze moeten in het gezicht worden gezien, niet gerelativeerd of verdrongen. Hoe staat het met het CDA en de secularisatie?

Sommige diagnoses laten een somber beeld zien, zoals die van Need en Van Kersbergen. Een eerste reflex kan zijn voortdurend deze diagnoses maar aan de kant te schuiven. Ze zijn beangstigend. Maar de werkelijkheid moet in het gezicht gekeken worden. We zullen ze echter volledig tot ons moeten laten doordringen. Natuurlijk mag je ermee in discussie gaan, maar niet om te zoeken naar uitvluchten. Dat betekent: serieus nemen de signalering dat er steeds meer buitenkerkelijken komen en dat vooral de tweede generatie onkerkelijken (overigens in haar massaliteit een recent fenomeen) tot nu toe niet werkelijk in groten getale op het CDA hebben gestemd, zelfs niet in de periode van de kabinetten-Lubbers. Met name zij zouden christelijk associëren met de voltooid verleden tijd.

Het is ook een feit - gesignaleerd door onder meer Wits - dat heel veel kerkelijke kiezers op niet-christelijke partijen stemmen. Zie de formuleringen van Wits: als de meeste christenen hun heil zoeken bij niet-christelijk geïnspireerde partijen, zegt dat dan iets over de partijen die dat wel zijn en wat zegt dat over die kiezers?
Deze analyses zijn wat ons betreft interessant, al was het maar omdat zij op hun beurt ook weer vragen oproepen.

Als veel kerkgangers op niet expliciet christelijk geïnspireerde partijen stemmen, dan ligt er krachtens de eerste analyse toch een doelgroep braak voor het CDA, en dat nog wel betrekkelijk dichtbij huis (kerkelijken en wellicht dus ook eerste generatie onkerkelijken). Bovendien is het wetenswaardig waarom er eigenlijk een verschil is in potentieel stemgedrag tussen eerste en tweede generatie onkerkelijken. Wat is de verklaring? Staat de tweede generatie vijandiger tegenover het christelijke geloof (dat is toch moeilijk voorstelbaar; zij braken niet met een kerk), of juist onverschilliger (waarom zou de'C' dan in de weg zitten?) of is het christelijke geloof voor hen gewoon in elk opzicht een gepasseerd station?

Schutterig wegmoffelen?

Indien het laatste het geval is, is het dan voor de hand liggend (we volgen voor een moment de reflex van de amateur-marketing-deskundige) de signatuur maar een beetje schutterig weg te moffelen? Onzes inziens niet, om redenen die vooral ook bij Oostlander en Hirsch Ballin zijn te vinden. Wij plaatsen daarbij nog een andere aantekening. Sommige analyses lijken er impliciet vanuit te gaan dat het CDA zijn binding met het electoraat vooral zoekt in de christelijke signatuur als zodanig. Daarin zou zijn electorale bestaansvoorwaarde zijn gelegen. Die veronderstelling is evenwel volstrekt niet terecht. Niet omdat die 'C' zonodig moet worden gerelativeerd. Integendeel, juist omdat men haar daarmee zwaar tekort doet. Die 'C' is geen sjabloon, geen vrijblijvend handelsmerk dat louter als predikaat en herkenbaar symbool op adhesie kan en vooral ook wil rekenen. Het is integendeel een politiek verplichtend predikaat.

Een predikaat dat eisen stelt aan de concrete politieke koers en dus vraagt om een uitwerking voor het actuele publieke leven. In die hoedanigheid moet het CDA kiezers werven: omdat het een context-gebonden, praktische meerwaarde heeft boven andere partijen. Dan vermijd je discussies over de vraag of je als partij pretendeert moreel beter te zijn dan andere partijen. Dan blijkt dat onverhoopte en onnodige discussies over de signatuur gewoon voorbij gaan aan de vraag waarom het bij de kiezersgunst wezenlijk draait: een dusdanig program en dusdanige praktische voorstellen, met een dusdanige overtuiging en authenticiteit gebracht, dat zij -evenals in de periode-Lubbers- velen over de streep trekken. Juist de 'C' van het CDA verplicht tot het praktisch vertalen van de identiteit; zodanig dat niet alleen terwille van het etiket op de partij wordt gestemd. Niet terwille van het etiket, maar omdat het beleid dat het CDA voorstaat simpelweg ten goede komt aan de samenleving -de hele samenleving en niet alleen christenen en hun organisaties.

Grondslagendiscussies leiden in de huidige omstandigheden af van het werkelijke probleem: het ontwikkelen van een actueel consistent politiek program waarmee de uitdagingen van nu en morgen kunnen worden opgepakt. Elk op een eigen manier wijzen daarop, naast anderen, onder meer Hillen, Crul, Oostlander, en Versteegh. Dat de wervingskracht en consistentie vervolgens staan en vallen met een gemeenschappelijke oriëntatie is treffend door Oostlander onder woorden gebracht. Een verdeeld huis met elkaar tegensprekende bewoners is hoogstens in staat tot starre interne compromissen. Zo'n *catch all party* kan geen trends zetten,

geen leiding geven aan de ontwikkeling van de publieke opinie. Het vermogen om gezamenlijk standpunten in te nemen neemt drastisch af en daarmee ook de invloed.

Politiek van bemiddeling

De diagnose die Van Kersbergen geeft, is verreikend en bedreigend. Het CDA is niet alleen zijn feitelijke machtsbasis verloren. Minstens zo treurig voor het CDA is dat ook de 'politiek van bemiddeling' via statelijk gegarandeerde sociale arrangementen (sociale zekerheid etc.) is verdwenen. Daarmee kon het CDA in een eertijds gepolariseerd veld van links en rechts goed scoren. Enerzijds stelt de scribent dat een dergelijk politiek van statelijke bemiddeling door de feiten is achterhaald (globalisering, kleinere rol van de overheid). Anderzijds echter blijkt nu juist ook uit zijn eigen analyse dat de onvermoede combinatie van VVD en PvdA haar succes juist aan de politiek van bemiddeling heeft te danken (polarisaties konden vanwege de economisch wind in de rug worden afgekocht. In die zin is paars gewoonweg nog nimmer op de proef gesteld).

Bovendien, over bemiddeling gesproken. In de politiek zal het altijd gaan om het, vanuit een bepaald gezichtspunt, wegen en harmoniseren van belangen. Feit is dan uiteraard wel dat omstandigheden, en daarmee te beschermen belangen, veranderen. Zo waren de kabinetten-Lubbers heel goed in staat de Nederlandse economie in te passen in ontwikkelingen van globalisering en emancipatie. Het poldermodel - de uitvinding van het CDA - is een groot internationaal succes. Of neem het gezinsbeleid. Het (Wetenschappelijk Instituut voor het) CDA zag heel goed in dat in nieuwe omstandigheden van een oprukkende markteconomie de gerechtvaardigde belangen van familie en kind om extra aandacht vragen. Botsende belangen moeten bemiddeld worden, vanuit een specifieke kijk op de samenleving. Juist op die weg moet het CDA verder gaan. Anticiperen op de ontwikkelingen van morgen om een operationeel beleid paraat te hebben dat is toegesneden op wat dan speelt.

Paars is op veel fronten het product van de aanpassing en voltooiing van wat het CDA begon (poldermodel, lastenverlichting terwille van koopkrachtbehoud en werkgelegenheid, gezinsbeleid, lasten en lusten van sociale zekerheid dichterbij burgers zelf leggen: thema's die het CDA in de jaren tachtig ontwikkelde). Het CDA moet de partij van morgen zijn, en daarin willen excelleren. Dat vergt permanente denkkracht en daadkracht. Is bijvoorbeeld lastenverlichting nog wel een goed instrument om looninflatie tegen te gaan in een krapper wordende arbeidsmarkt? Wil paars daarom het potentieel aan arbeidskrachten inlijven op de arbeidsmarkt en het beide partners van een gezin in dat verband gemakkelijk maken om (formeel) zo'n 38 uur per week te werken (kinderopvang, naschoolse opvang)? Wat betekent dat voor gezinnen? En omgekeerd: wat betekent een gezinspolitiek die het CDA voorstaat voor de arbeidsmarkt, de daar geldende behoeften en de loonontwikkeling? Hoe zijn gerechtvaardigde belangen met elkaar te harmoniseren? Verder: wat betekent de ontwikkeling van het in toenemende mate omzetten van publieke naar private arrangementen voor de rol van de overheid, voor die van de (toegankelijkheid van) de rechtspraak, voor de positie van de advocatuur (claimcultuur) etc. Het is dit

soort vragen dat het CDA zich de komende tijd moet stellen teneinde er snel geschikte en aansprekende antwoorden op te vinden.

Zelfbewustzijn

Na de tweede nederlaag is het CDA echter angstig. Dat blijkt uit de manier waarop de evaluatie van de laatste verkiezingscampagne is verlopen: te krampachtig. Door een commissie die onder leiding stond van verantwoordelijken voor de campagne. Dat leidt maar zelden tot echt kritische resultaten, terwijl het CDA toch echt kritischer op zichzelf moet worden. Juist omdat er binnen de partij zo omzichtig met elkaar wordt omgegaan, wordt veel sluipende onvrede opgezouten, totdat het uiteindelijk -in crisisstuaties- haar ontlading vindt. Dan ruimen mensen het veld; maar het is de vraag of dat veel oplost. Nodig is daarom een cultuurverandering: een klimaat waarin fouten benoemd kunnen worden, met het oog op aanpassingen en professionalisering.

Coming out in plaats van angstvalligheid: het CDA lijkt soms nog te schutterig om werkelijk te gaan voor de eigen overtuigingen. Zelfvertrouwen en geloof in de kracht van de eigen voorstellen die het CDA in de laatste verkiezingen deed zijn nodig. De Hoop Scheffer had het volkomen terecht over een eigenzinnig programma en volstrekt terecht over het vasthouden aan de eigen boodschap. Dat was juist. Er was ook het besef dat de partij dat niet alleen moet zeggen, maar moet uitstralen! En dat was niet over de hele linie eenvoudig. Zeer terecht merken verschillende auteurs in dit nummer op dat het niet genoeg is om te stellen dat je voor veiligheid, voor zorg en voor het gezin bent. Dat zijn veel, zo niet alle partijen. Maar implicaties van die keuze, in bijvoorbeeld macro-economische termen, in termen van organisatie en structuren etc. moeten dan *en detail* worden overzien. De lastige keuzes die ermee zijn gemoeid, moeten zijn doordacht en doorleefd, zodat je in debatten niet voor onverwachte valkuilen komt te staan. Zeker met een lijsttrekker die nog maar kort de kar trekt, moet een partij die zekeringen weten te arrangeren en te organiseren. Je kunt toch niet van betrokkene zelf vergen dat hij op allerhande beleidsterreinen eigenstandig en geïsoleerd de noodzakelijke verdieping en concretisering aanbrengt. Het moge duidelijk zijn dat het met een gereedschapskist met overwegend globale doelstellingen moeilijk opereren is onder de gloeilampen van de Hilversumse studio's.

Boodschappen kunnen dan wel anders zijn, maar zij moeten ook verinnerlijkt kunnen worden, en zijn. Zoals Oostlander en Van Ouderaa opmerken, willen de kiezers authentieke politici zien. Politici die vertrouwen wekken, weten waarover zij spreken en met oprechte betrokkenheid door de materie zijn heengekropen. Het inslaan van andere dan de gebaande wegen, kan alleen overtuigen wanneer er goede argumenten voorhanden zijn, waardoor er in alle opzichten in kan worden geloofd. Dat nu vergt veel van een organisatie en haar gezichtsbepalers. Crul slaat de spijker op zijn kop als zij zegt dat voorstellen van het CDA verkeerd overkomen, omdat niet duidelijk is of er een uitgebalanceerde filosofie achterzit. Daardoor lijkt een en ander soms oubollig en eenzijdig moraliserend. Haar bijdrage laat goed zien in welke samenhang het gezinsbeleid van het CDA ge-

zien moet worden en wat daar aan concrete maatregelen uit voortvloeit.

Terugkerend bij het door Van Kersbergen aangesneden onderwerp van de bemiddeling van belangen. Die bemiddeling moet er uiteraard niet toe leiden dat we een partij krijgen die zo'n beetje iedereen zijn zin geeft. Het 'harmoniseren' van gerechtvaardigde belangen in de samenleving (en van woordvoerders van deze binnen de partij) moet -zoals gezegd- plaatsvinden vanuit een bepaald gezichtspunt. Daarin ligt de voorwaarde voor consistentie. Anders krijg je een sfeer waarin altijd maar weer de scherpe kantjes zijn afgeslepen. *Catch-all* als een soort zelfcensuur. Een grote angst om doelgroepen, het kader of flanken voor het hoofd te stoten, leidt tot de verlamming waarover hierboven al is gesproken. Inderdaad, het kost soms enorme moeite om in het CDA overeenstemming te bereiken over concrete beleidspunten. Op zichzelf is dat niet erg, voor zover het althans het gevolg is van zorgvuldigheid, het doorleven van concrete pijnpunten die met afwegingen zijn gemoeid. Heeft de partij die uitstraling dan is de kans groot dat bij pijnlijke keuzes zelfs degenen die zich er niet in herkennen, zich serieus genomen voelen.

Tot de hier bepleite professionalisering hoort ook een bepaalde manier van omgaan met het verleden. De kiezer begrijpt te weinig van het nieuwe CDA. Wat is de continuïteit met de periode van Lubbers c.s.? Er is zelfbewustzijn nodig in het omgaan met de CDA-erfenis: wat is goed geweest en wat heeft het CDA fout gedaan? Een voortdurende dialoog met het verleden, en het gebruik maken van de schat aan ervaring, is noodzakelijk voor een sterke positie in het heden. Wie onbevangen naar het verleden omziet, krijgt een daarbij passend gevoel van trots. Die trots is objectief en op zijn plek. Zelfs in die mate dat buitenstaanders een tegengesteld sentiment niet zullen begrijpen.Zij zullen dat sentiment ervaren als een gebrek aan zelfbewustzijn en als uiting van een bij dat gebrek passend, maar misplaatst defensiemechanisme.

Positionering van het CDA: gemeenschapspartij?

Het CDA als partij van de gemeenschap. Daarover is in dit blad al eerder geschreven. Zie met name het nummer over het verkiezingsprogramma. Dekker gelooft niet dat het CDA in staat zal zijn zich te onttrekken aan de rechts-links-tegenstelling. Hij laat zien dat de kiezer partijen waarneemt als rechts of links en dat het CDA daartussenin wordt geplaatst. Dekker lijkt er met die stelling niet ver naast te zitten. Neem nu Soetes en Cruls pleidooi om niet om de tot gouden kalf gemaakte arbeid heen te dansen. Menig kiezer en vooral menig journalist zal zich daarbij afvragen of dat nu rechts of links is? Dat blijkt dan heel lastig te bepalen! Het krijgt een rechtse invulling als dat betekent dat de arbeidsparticipatie van vrouwen sterk wordt afgeremd. Geen kinderdagverblijven meer subsidiëren, maar de zorg thuis subsidiëren. Toch is die intentie voor het CDA volstrekt buiten de orde. Dan zou nog veeleer kunnen worden nagedacht over het in sommige Scandinavische landen gangbare stelsel waarbij ouders een substantiële financiële bijdrage krijgen die zij al naar gelang hun wensen kunnen besteden aan kinderdagverblijven of bijvoorbeeld aan familieleden die de opvang voor hun rekening nemen.

Vormen van vraaggefinancierde opvang zou het CDA op de agenda kunnen

plaatsen, ook al gezien de intensivering van betrekkingen tussen generaties die er uit kan voortvloeien. Duidelijk zal evenwel zijn dat het CDA als uitgangspunt heeft gekozen voor de weg van Crul: gezinsbeleid moet niet haaks staan op emancipatiebeleid. De overheid moet in haar beleid uitgaan van een evenredige verdeling van werken en zorgen. Hier zal het CDA dus geen conservatieve partij kunnen worden. Is het daarmee te plaatsen op de linker-as van het spectrum? Menigeen zal dat bij dit onderwerp beamen. Maar moet je dat dan niet consequent doorzetten? Loop je anders niet het risico dat je onduidelijk wordt voor de kiezer, namelijk als je op andere fronten pleit voor een hard optreden bijvoorbeeld tegen de georganiseerde misdaad en in de balans tussen slachtofferhulp of humane detentie toch juist iets meer overhebt voor het laatste? "Heeft juist dat het CDA niet opgebroken?", zo vragen ook sommige scribenten in dit nummer zich af.

Wij denken niet dat zich hier per se struikelblokken hebben voorgedaan. Er is wel degelijk een wervend en sterk profiel mogelijk dat noch eenduidig links, noch rechts is. Ook heeft het onzes inziens niet eens zozeer ontbroken aan consistentie, maar op onderdelen aan diepgang en authenticiteit. De burger merkt het of standpunten volledig zijn doorleefd. Of de partij zich rekenschap heeft gegeven van de andere kant van het gelijk en desalniettemin met overtuiging een keuze en lijn voorstaat (zie onze opmerkingen daarover hierboven). Zoals voor een samenleving waarin niet alle informele zorg geprofessionaliseerd en gemonetariseerd is. In de verkiezingen zat het CDA nadrukkelijk op dat spoor. Het zijn dergelijke standpunten die deel moeten gaan uitmaken van een breder consistent profiel. Reden waarom er bijvoorbeeld nagedacht moet worden over de behoefte aan een publiek erkend levensloopperspectief. Sociale zekerheid en dergelijke zullen zo moeten worden ingericht dat er ruimte blijft voor verschillende ritmes: verdelingen tussen betaalde arbeid en onbetaalde arbeid. Gespreid over het leven en niet dat hetzij de betaalde hetzij de onbetaalde arbeid geconcentreerd is bij een sekse of bij een bepaalde leeftijdscategorie. Hoe dit ook zij, buiten een consistent profiel roepen standpunten onbegrip op, omdat zij voor de burger teveel uit de lucht komen vallen. (Hiermee is de noodzaak van een permanente campagne al geïllustreerd). Als er zo'n breed profiel is (reëel en betrokken) dan zal er bijvoorbeeld ook voldoende zelfvertrouwen zijn om 'mee te liften' met de actie van de kerken tegen de 24 uurseconomie. Onze conclusie is mede gezien de bijdragen in dit nummer- dat de breuklijnen met het heersende beleid zeker aanwezig zijn, maar dat er zal moeten worden doorgebeten. Ook Hillen vraagt daar aandacht voor. Het zal de kunst zijn om hieraan zo vorm te geven dat dit overtuigend is.

De noties van Versteegh passen ook in het profiel van het CDA als gemeenschapspartij. Volgens Versteegh is het CDA bij uitstek de partij die moet strijden tegen de immateriële segregatie. Daarmee slaat hij de spijker op de kop. Inderdaad dreigt er segregatie langs etnische lijnen, langs sociaal-economische lijnen (waaronder begrepen die tussen een- en tweeverdienende huishoudens) en ook langs lijnen van leeftijd. Terecht wijst Versteegh in dat verband op auteurs als Kaus en Chr. Lasch. Laatstgenoemde heeft vooral in zijn

laatste publikatie (*The revolt of the elites*) het gedrag van de moderne elites gehekeld. Gemeenschapsgevoel (*noblesse oblige*) maakt allengs plaats voor een gerichtheid op de eigen portemonnee of hooguit nog de eigen kring. In dat verband valt te wijzen op de actuele discussie over de rol van aandeelhouders bij bedrijven, op de strijd binnen ondernemingen tussen degenen die het maatschappelijke doel van ondernemen een centrale plek geven en degenen die vooral gaan voor een hoge beursnotering. (Zie in dat verband de schets van Marcel Metze inzake het dieper liggende geschil van mening tussen Timmer en Boonstra over de koers van Philips in zijn boek *Let's make things better.* Zie tevens de bijdrage over de Rabobank in dit nummer.) Ook de recente discussie over de optie-regelingen kan hier als illustratie dienst doen. Tegenover dat alles staat echter anderzijds dat sommige bedrijven zich meer en meer rekenschap geven van milieueffecten, van kinderarbeid etc.

Op sommige fronten doen zich hier voor het CDA overigens lastige keuzen voor. Zo kan de vraag gaan spelen of en in hoeverre de overheid zich met de samenstelling van leerlingenpopulaties op scholen moet bemoeien. Tot nog toe is dat altijd afgewezen. Maar het zijn juist de lastige vragen die niet ontweken moeten worden. De spanningsvelden die juist zij oproepen, appelleren aan de broodnodige creativiteit. In de onderwijssfeer mag in dat verband herinnerd worden aan het onder oud-minister Deetman ontwikkelde beleid rond *Weer samen naar school*: over bestrijding van segregatie gesproken. Versteegh wijst in dit verband ook nog eens naar het voorstel voor een sociale dienstplicht. Het huidige CDA-programma wil in vervolg daarop ruim baan geven aan een zogenaamde maatschappelijke stage.

Het CDA is een partij waar de christelijk-sociale lijn belangrijk is. Dat komt tot uitdrukking in bijvoorbeeld aandacht voor de groeiende verschillen tussen rijk en arm, maar ook voor de moeilijke financiële positie van gezinnen met middeninkomens (vergelijk het plan *De moeite waard*). Een tactische redenering van Wits als zou er geen plekje meer over zijn op de linkerflank kan wat dat betreft geen consequenties hebben. Ook al zijn rond specifieke thema's posities fors bezet, dan nog zal het CDA geen afstand doen van die lijn: een zwevende partij wint in elk geval niet duurzaam de zwevende kiezer. Al was het wel zo; dan nog kan dat geen reden zijn om het christelijk-sociaal karakter op te geven. Wij tekenen daarbij overigens wel aan dat 'christelijk-sociaal' bepaald niet betekent dat de overheid in alle opzichten maar moet bijspringen. Integendeel, juist ook in dat verband is een verwijzing naar Lasch van belang. Zijn *The true and only heaven* illustreert op een voortreffelijke manier dat het christelijk-sociaal denken (dat in de Verenigde Staten zijn uitlopers kende tot Martin Luther King) vooral appelleert aan het zelfoplossend vermogen van mensen en aan hun ambities tot zelf-organisatie. De overheid heeft een subsidiaire rol. Het CDA als gemeenschapspartij. Die notie wordt ook bepleit in het artikel van Edith Brugmans. Aan de hand van de christelijke deugd 'zachtmoedigheid' stelt zij een van de diepe overtuigingen uit het CDA nog eens aan de orde: de overheid heeft een beperkte taak. Zij beschrijft het zo dat de overheid verantwoordelijk is voor instituties, maar

dat instituties altijd een hard en wat repressief karakter hebben. Voor de christelijke deugd van 'zachtmoedigheid' is weinig plaats. Bij het CDA is die notie wel herkenbaar in bijvoorbeeld gezinspolitiek, maar veel minder in het asielbeleid. De kracht van het artikel van Brugmans is dat zij de spanning laat zien: er zijn geen eenvoudige oplossingen. Maar juist dat moet het CDA als organisatie uitstralen. Dat kan alleen als de vraagstukken zijn doorleefd en niet met een enkele slogan worden afgedaan. Bewust in het spanningsveld gaan staan, is een voorwaarde zowel voor authenticiteit als creativiteit. Dat dit 'doorleven' iets wezenlijk anders is dan weifelmoedigheid, moge duidelijk zijn. Gemeenschapspartij in de zin van Etzioni -en in dit nummer Hirsch Ballin - veronderstelt een positie die niet op voorhand conservatief, of *'liberal'* is. Feit is wel dat die notie van gemeenschapspartij in haar algemeenheid weinig onderscheidend vermogen heeft, zolang zij niet programmatisch is uitgewerkt op verschillende beleidsvelden. Dan loopt een dergelijk handelsmerk het risico een lege huls en uiteindelijk een beetje meewarig lachwekkend te worden. Aan die operationalisering zal veel zijn gelegen. In de sfeer van het gezinsbeleid zijn uitwerkingen voorhanden. Er zullen er snel meer moeten volgen. Temeer ook omdat in algemene termen geen enkele andere partij zich tegen de globale notie van 'de kwaliteit van de samenleving' zal keren. Wie kan daar nu tegen zijn? Uitwerkingen zijn dus meer dan dringend gewenst. Dat is sinds *Nieuwe wegen, vaste waarden* niet zoveel veranderd.

Bij de uitwerkingen zal het CDA overigens opnieuw veel aandacht moeten besteden aan de instrumenten die het wil hanteren om doelen te bereiken. Of het nu gaat om het recht op deeltijdarbeid, om de zorgvuldigheidsvereisten bij euthanasie, om de jeugdcriminaliteit of om de bestrijding van drugsgebruik: steeds speelt de vraag hoever met materieel-verplichtende wetgeving kan en mag worden gegaan, wat de rol is van het middenveld, van preventieve instituties en beleidstypen etc.. Het is zaak op dit punt snel veel denkkracht te mobiliseren en te investeren, te meer ook omdat hier de consistentie in beeldbepalende partijstandpunten is gemist (denk aan de '-12-jarigen maatregel' die om welke redenen dan ook een nogal repressief beeld opriep dat niet spoorde met de dominante preventieve inzet inzake de veiligheid. Juist die kreeg in het kader van het gezinsbeleid een zwaar accent).

Uit de artikelenreeks blijkt -zo concluderen wij ruwweg- enerzijds een vrij breed onderschreven gevoelen dat rond het thema van 'de gemeenschap' een herkenbaar profiel is op te bouwen. Anderzijds is vrij breed geconstateerd dat er nog veel programmatisch zal moeten worden uitgewerkt met het oog op gewijzigde contexten. Van de partijleiding mag in dat opzicht leiderschap worden verwacht. Evengoed mag de partijleiding zelf ondersteuning op dit vlak eisen. Die moet worden georganiseerd vanuit de partij. Niemand kan geïsoleerd de kar trekken. Dan worden personen overvraagd en wordt hun leven als het ware een groot examen, met aan de veilige zijlijn veel beoordelaars. Die kant moeten we niet op. Dat brengt ons bij het thema van de partijvernieuwing.

Partijvernieuwing

Op onderdelen is al op deze vernieuwing ingegaan. In veel bijdragen keert

het thema terug. Hirsch Ballin spreekt over het versterken van de externe relaties, over het zoeken naar kernachtige symbolen en over alertheid bij de beeldvorming van de partij en haar standpunten. Versteegh beveelt aan om institutioneel vorm te geven aan vernieuwende ideeën. Zo kan het CDA een gezaghebbend 'Gezinsberaad' oprichten. Het kan niet zo zijn dat het CDA in de regering een ministerie voor gezinszaken bepleit en in de eigen partij hier geen enkele institutioneel ankerpunt heeft. Hoe eerder dat gerealiseerd wordt des te beter, overigens in nauwe samenwerking met de fractie. Aanbevelingen rond een Forum voor institutionele Economie liggen in dezelfde sfeer. Zonder een sterke en overtuigende economische visie die eigen wegen wijst en gezaghebbend is, zal het CDA niet doorbreken. Van Ouderaa wijst op de noodzaak met één mond te spreken, en beveelt aan om zich kritisch te bezinnen op de beeldvorming. Van de Biggelaar geeft aan over een dergelijk proces te kunnen meespreken, en wijst op de positieve gevolgen die het kan hebben om eens met andermans ogen naar de eigen organisatie te kijken. Ingebakken reflexen worden zo kritisch onder de loep genomen.

Zeer terecht is het dat veel auteurs de partijvernieuwing niet als een zelfstandige exercitie aanbevelen, maar die in één adem noemen met de noodzaak van een inhoudelijke ver- en uitdieping van standpunten. Dat zal inderdaad de lijn dienen te zijn. Vanuit de praktisch politieke vraagstukken die zich (allengs) aandienen een koers ontwikkelen. De agenda van het Wetenschappelijk Instituut zal zich door de concrete afwegingen waar partij en vooral fractie voor staan, moeten laten inspireren. Die voeding zal ervoor zorgen dat studies en rapporten van het instituut bij wijze van spreken inductief tot stand komen en optimaal ten dienste staan van de organisatie. Het is bijna overbodig te melden dat een en ander de onafhankelijkheid van het instituut onverlet dient te laten. Die onafhankelijkheid is een belangrijke waarborg voor vernieuwing en creativiteit en behoedt voor het risico van kritiekloze zelfbevestiging. Een zelfbevestiging die vervreemdt van de buitenwereld.

Het is vanuit de inhoudelijke en strategische speerpunten die zo ontstaan dat de organisatie van het CDA zich op onderdelen zal kunnen vernieuwen en professionaliseren. Vanuit een strategisch concept moet het mogelijk zijn een permanente campagne op poten te zetten, met een gerichte inzet van mensen (specialismen en vaardigheden in de fracties van Eerste en Tweede Kamer, de partij etc.), netwerken te vormen (met de media, universiteiten, belangenorganisaties, regionale fora) en wervende middelen te kiezen (symbolen, artikelenseries in kranten en periodieken, spotjes, bijdragen in de Kamers, discussiefora). Het optreden van het CDA moet consistent zijn. Dat betekent dat afstemming en draagvlak (communicatie) van groot belang zijn. Ook dat alles vergt leiderschap en de moed hier en daar ingesleten patronen (zoals informele hiërarchieën) te doorbreken.

Er kan mogelijk veel geleerd worden van andere organisaties als de KRO (artikel van Van Ouderaa) de Stichting Natuur & Milieu (artikel van Van den Biggelaar) en de Rabobank die zich positioneren met het concept *Midden in de samenleving*. Bij de KRO heeft men een zogenaamd positioneringsonderzoek laten doen en daaruit is de breed herkende leuze *Het gevoel blijft* voortgeko-

men. Het zou interessant zijn om een dergelijk initiatief te nemen. Hirsch Ballin vraagt terecht aandacht voor de met dergelijke leuzen verbonden uitdaging om goede symbolen te kiezen. Belangrijk bij dit alles is dat de strategische concepten leidend blijven. Die moeten doorwerken in het benaderen van de kiezers, in de manier van oppositie voeren, in het personeelsbeleid van de partij en fractie, in de keuze van de netwerken, in de presentatie naar buiten. Is over koers en profiel geen duidelijkheid, dan neemt het vermogen om gezamenlijk standpunten in te nemen inderdaad drastisch af, en daarmee ook de invloed. We herhalen nog eens wat Oostlander schreef: 'Een verdeeld huis met elkaar tegensprekende bewoners, is hoogstens in staat tot starre interne compromissen. Zo'n *catch all party* kan geen leiding geven aan de publieke opinie en geen trends zetten.

Kortom de partij moet haar ambities hoog stellen. Zij moet de lat hoog leggen. Dat daagt uit, dat motiveert tot inzet en vertrouwen. Dat rechtvaardigt het nemen van soms pijnlijke maatregelen in de cultuur van de partij.

Nodig zijn immers:

* Een goed doordachte en nader te concretiseren positionering, gebaseerd op authentieke christen-democratische uitgangspunten en op permanent onderzoek bij de kiezer;
* Op onderdelen een professionalisering van de organisatie;
* Het creëren van een platform voor ideeën, ervaringen en deskundigheid dat een hoge wervingskracht heeft;
* Een goede aansluiting tussen de verschillende geledingen van de partij ten behoeve van het genereren van politieke ideeën, het toetsen, uitwerken en uitdragen daarvan. Dit in het kader van een permanente campagne.
* Een naar binnen gekeerde cultuur moet worden vermeden. Luiken moeten open.
* Overtuigende inhoudelijke bijdragen in de Kamers, waarbij stijl (zie de zeer terechte opmerkingen van Versteegh over het vertrouwen dat moet worden gewekt, dat ons land bij het CDA en zijn leiders in goede handen is) en inhoud in harmonie zijn. Scherp zijn is niet zelden geboden. Maar dan moet daarin worden geproefd dat niet het belang van het CDA zelf daarbij prevaleert, maar dat van het land. Trefwoord is hier leiderschap;
* Authenticiteit, gevoed door het vertrouwen bij woordvoerders en leiding dat hetgeen uitgedragen wordt ook steekhoudend blijft als de politieke tegenvoeters het aan alle kanten -en terecht- op zijn realiteitsgehalte wikken en wegen.

Met die laatste opmerking zijn we weer beland, waarmee begonnen werd: de inhoud. Dat op zichzelf is al een geruststellende en aansporende constatering.

Dr. A. Klink is plaatsvervangend directeur Directie Rechtspleging bij het Ministerie van Justitie en lid van de redactie van Christen Democratische Verkenningen.

INHOUD

Ter introductie 400

Materie en geest, door-de-week en sjabbat
Rabbijn mr.drs. R. Evers 401-405

Verbons verwijten aan CPB onterecht
Prof.dr. F.J.H. Don 406-410

CPB onderschat beperkingen van eigen modellen
Prof.dr. H.A.A. Verbon 411-413

Verdelingsconcept in gezondheidszorg ontbreekt
Drs. F.J. Laning-Boersema 414-415

Talent voor verantwoordelijkheid
Dr. Th.W.A. Camps 416-419

God meer gehoorzamen dan de mensen
Drs. Th. B.F.M. Brinkel 420-427

Kunnen CDA en PvdA samengaan?
Prof. dr. H.W.J. Bosmans 428-429

Bij de memoires van generaal Calmeyer
Dr. H. van Spanning 430-433

Gouden kansen! (deel 1)
Mr. J.J.A.M. van Gennip 434-440

Ter introductie

Dit nummer bevat voor elk wat wils. Actueel en interessant zijn in ieder geval de artikelen waarin het gaat om de spanning tussen diep gewortelde christelijke overtuigingen en politieke verantwoordelijkheid.

In zijn bespreking van de memoires van de CHU-er Calmeyer roept Hans van Spanning in herinnering dat in 1962 ten tijde van de Cuba-crisis de Generale Synode van de Nederlands Hervormde Kerk kwam met een 'radicaal neen tegen de kernwapenen'. Dat werd hen door christelijke politici als Calmeyer en Diepenhorst bepaald niet in dank afgenomen.

Theo Brinkel roept het turbulente leven van de Zuid-Afrikaanse dominee dr. Beyers Naudée op aan de hand van zijn onlangs verschenen autobiografie 'Verzet en verzoening'. Deze heeft zich op basis van zijn christelijke overtuiging altijd fel en principieel verzet tegen de apartheid en heeft daardoor 30 jaar lang in een isolement verkeerd. Zelfs zijn eigen kerk dwong hem in 1963 ertoe zijn ambt op te geven.

Ook nu worden geluiden die voortkomen uit niet primair politieke, maar vooral diepgaande christelijke overtuigingen vaak niet van harte verwelkomd. Op het ogenblik wordt de stem van de kerken inzake politieke vraagstukken steeds luider en beter georganiseerd. De interventies van Muskens inzake armoede en - recent - asielbeleid roepen met name bij de paarse partijen grote irritaties op. De actie tegen de 24-uurseconomie van de kerken en maatschappelijke organisaties is redelijk succesvol gebleken. Door het kabinet werd de kritiek afgedaan als overdreven. In dit nummer worden de beweegredenen van die actie becommentarieerd vanuit de Joodse traditie door rabbijn Evers. Ook het CDA is de kritiek van de kerken soms te gortig. Te denken valt aan de irritaties die ontstaan zijn rondom het kerkasiel. De spanning tussen politiek en kerken is onophefbaar. Kerkelijke kritiek mag en moet zelfs vanuit een ander perspectief plaatsvinden dan het politieke. Politiek gezien mag het volstrekt onhaalbaar en naief zijn om de grenzen volledig open te stellen omdat dat mogelijk zal leiden tot ernstige conflicten en zelfs mogelijk oorlogen. Dat neemt echter niet weg dat de kerk er is om het ideale perspectief voor te houden van menselijke waardigheid en gerechtigheid. Wat dat betreft is de kritiek op het hanteren van de categorie 'economische vluchteling' of de kritiek op de koppelingswet die de illegaal volstrekt uitsluit van onderwijs en medische zorg juist. Voor het CDA is het omgaan met de kritiek van de kerken een delicate zaak waarmee uitermate responsief en prudent moet worden omgegaan. Ik wijs de lezer - misschien ten overvloede - nog eens op de voortreffelijke bijdrage hierover van prof.dr. F.H.L.Brugmans in het zomernummer.

Drs. M. Jansen

Materie en geest, door-de-week en sjabbat

De 24-uurseconomie heeft ook voordelen, erkent rabbijn Evers. De mens is immers fysiek niet per definitie ingesteld op zes werkdagen en een rustdag. Bovendien is het noodzakelijk dat sommige diensten binnen de samenleving continu doordraaien. Maar 168 uur economie per week is teveel, zo is de overtuiging van Evers. Tijd voor rust en bezinning.

Voorstanders van de 24-uurseconomie prediken altijd dat stilstand achteruitgang is. Wellicht is dit economisch gezien juist, maar er zijn andere collectieve goederen, die de maatschappij moet beschermen. Ik ben geen aanhanger van de gedachte dat het menselijk bioritme van dag en nacht en 7 dagen is 6 werkdagen + 1 rustdag ons als het ware op het lijf is geschreven. Ik geloof er niet in dat de geestelijke leiding van Nederland deze biologische gegevens als een natuurwetdoctrine moet verdedigen. Het is meer het terrein van de medische experts om nadelige fysiologische effecten van de 24-uurseconomie te benadrukken. Het is zeker mogelijk dat de 24-uurseconomie ook positieve punten heeft. Prof.dr. A. Heertje benadrukte bijvoorbeeld het milieuprobleem en de filevorming in de discussie. Volgens Heertje zorgt flexibele werkgelegenheid voor minder files - omdat de mensen niet allemaal meer tegelijkertijd werken - en ook voor minder vervuiling, omdat de natuur meer tijd heeft om tussen de werkstromen door bij te komen van het verkeer.

Rabbijn mr.drs. R. Evers

Het is zeker ook zo dat in een aantal sectoren nu eenmaal 24 uur moet worden doorgewerkt, zeven dagen van de week. Dit geldt voor de zorgsector, het militaire apparaat, de politie en industrieën als de Hoogovens. Toch geloof ik dat het niet goed is, dat Nederland lijkt af te stevenen op een economie die 168 uur per week doordraait.

Als de voortekenen niet bedriegen, lijken de economische belangen de eerbied voor de spirituele kanten van de mens te overwoekeren. De algemene trend in de maatschappij is dat de kapi-

taalgoederen steeds meer benut worden en de flexwerker steeds populairder wordt. De langere openstelling van winkels 's avonds en op zondag, de vraag die aan de sollicitanten voorgelegd wordt of zij 's avonds of in het weekend willen werken, de moeite die de vakbonden hebben om CAO's te regelen waarbij werknemers niet op zondag hoeven te werken en het feit dat eenderde van de beroepsbevolking tegenwoordig al onregelmatig werkt, terwijl steeds meer instellingen overgaan tot 24-uursservice, zijn ontwikkelingen die er duidelijk op wijzen dat onze samenleving het ritme van de seizoenen, van dag en nacht, rust en bezinning niet echt meer waardeert (vergelijk Genesis 8:22).

Door het wegvallen van een collectieve dag van bezinning doen wij ons religieuze potentieel tekort en dreigt het gezinsverband in Nederland nog meer uit elkaar te vallen.

Leven wij om te werken of werken wij om te leven? Gaat het om het zijn of om het hebben? De mens en zijn spiritualiteit, rust en bezinning zijn elkaars partners. Het eerste wat in de Bijbel heilig heet, is geen voorwerp, een berg of een altaar, maar een dag, een stuk uit de tijd. G'd heet de 'Almachtige' naar Zijn vermogen om te scheppen. Toch is juist Zijn vermogen om te stoppen met scheppen - G'd rustte op de zevende dag - een nog groter blijk van zijn grootsheid.

Is het waar, dat het 'bondgenootschap tegen de 24-uurseconomie' zich alleen maar probeert te verzetten tegen de moderne tijd en het poldersucces van het paarse kabinet? Of strijdt men voor eeuwige waarden, die waarschuwen voor een al te werelds materialisme, een verarming van het sociale leven, tégen 'altijd stress'?

Activisme positief

Activisme, rationaliteit en beheersing zijn in de Bijbel positieve begrippen. De Bijbelse exegese propageert zelfs, dat de mens G'ds partner kan worden. G'd beperkt Zichzelf als het ware om de mens de ruimte te bieden om zijn capaciteiten te ontplooien.

De Oude Wijzen hebben zich niet geschaamd uit te spreken, dat de mens door goede daden deelgenoot wordt van G'd bij het Scheppingswerk. De mens heeft een grootse plaats en opdracht meegekregen: de aarde te beheren. Toch mag de mens niet overmoedig worden. Door zijn eindigheid en beperktheid te realiseren leert hij een houding aan, waarin hij zijn leven wijdt aan de hoogste principes, die van liefde, rede en religie. Pas dan kan hij zich ontplooien tot zijn ware aanleg, een schepsel in de gelijkenis van G'd.

Nog nooit in de geschiedenis zagen we zoveel wensen en verlangens in vervulling gaan als vandaag de dag. Naar zijn technische scheppingen en maatschappelijke organisatie gemeten kan de westerse mens zeggen: "Het is goed".

Maar wat kunnen we over onszelf zeggen? Hebben we dat G'ddelijke beeld in onszelf gerealiseerd, leven we rechtvaardig, oprecht en eerlijk, hebben we onze naasten werkelijk lief in echte broederschap? Zijn wij als mensen al die technische en sociale ontwikkeling wel waard?

Macro-economische afgoden

De moderne afgoderij is een vergoddelijking van dingen en begrippen, die ons culturele menselijke erfgoed ernstig bedreigen. Baanbehoefte, werkwaardering, arbeidstijdverdeling en banenplan: prachtige macro-economische grootheden, die echter weinig bijdragen aan ons mens-zijn. Waar is de mens, die

nog contact heeft met zijn innerlijke realiteit? Welk gemeenschappelijk moment van bezinning is er nog om over hogere menswaarden te spreken en te denken? Wellicht is het waar, dat de gemiddelde arbeidsduur in Nederland laag is in vergelijking met andere landen. Toch doet dit niets af aan mijn pleidooi voor één dag van gemeenschappelijke rust en bezinning.

In de Bijbel wordt één dag van gezamenlijke werkonthouding voorgeschreven: "Zes dagen zult gij arbeiden en al uw werk doen; maar de zevende dag stopt iedereen en alles met werken omdat G'd dit zo deed bij het begin van de Schepping" (Exodus 20:8 en verder). Waarom moet de mens eigenlijk werken?

Zekerheden tot nederigheid

Om de mens in zijn waarde te laten, werd de wereld 'onaf' geschapen en werd de mens in Genesis tot 'G'ds partner' gebombardeerd. Maar tegelijkertijd werden in de natuur en in het leven elementen ingebouwd, die ons bescheidenheid in onze creativiteit moeten bijbrengen. Weet u waarom een mens steeds weer moet slapen? Om duidelijk te maken, dat zijn energie en creativiteit beperkt zijn. Het wonderlijke hierbij is, dat de mens zich hiervoor niet hoeft te schamen. Eén keer in de zeven dagen rustte G'd ook. De Sabbatsrust is bovendien een *imitatio Dei*, volgen in G'ds wegen. De mens wordt op de rustdag een beetje G'dgelijk, in de ontplooiing van de essentie van zijn menszijn.

De maakbaarheid van onze cultuur, de beheersbaarheid van de natuur houden even halt. En het interessante hierbij is dat de Bijbelse Wetgever al 3300 jaar geleden duidelijk maakte, dat dit alléén optimaal te realiseren is, wanneer alle lagen van de bevolking meedoen, ook de slaven en het vee. Het niet produceren staat één dag per week centraal. Weet u wat voor zegen het is om eens 24 uur lang geen telefoon, radio of televisie aan te hebben? Alleen zó geloof ik in werkelijke rust, groei en ontplooiing van de mens zelf. Alleen als het hele gezin aanwezig is, kunnen deze waarden, waar het werkelijk om draait, worden beleefd en worden doorgegeven aan de volgende generatie.

Werknemer en werkgever worden gelijk

Sjabbat als tegenpool van loonslavernij staat centraal in de ordening van de Schepping. Sjabbat is rust en vrijheid, niet alleen voor de werknemer maar ook voor de werkgever die op Sjabbat elkaars gelijken worden. Sjabbat betekent ook vrijheid voor de dieren op het veld en zelfs voor het milieu dat op Sjabbat bevrijd wordt van de onderwerping aan de mens. Iedere vorm van arbeid die de wereld overheerst, vormt en herschept, is op Sjabbat verboden. Inderdaad zijn wij mensen geschapen om de wereld te exploiteren. Maar één dag per week moeten wij ons daarvan kunnen losmaken, afstand nemen van onze onderwerpingsdrang en heerschappijbehoefte. We mogen niets, niet ploegen, niet schrijven, niet oogsten, niet bouwen, geen licht aanmaken, zelfs niet in de auto stappen, want op Sjabbat worden wij eraan herinnerd dat wij onder de Allerhoogste staan. Daarom laten wij onze greep op de natuur even varen.

Sir Immanuel Jakobovits, Emeritus Opperrabbijn van het Gemenebest geeft de Sjabbat-idee nog meer diepgang. Het rusten van G'd zelf op Sjabbat was een ultieme expressie van deze vrijheid.

Het Hebreeuwse woord voor Almachtige is 'Sja-dai', dat de Rabbijnen interpreteerden als 'Hij die tegen Zijn wereld zei: dai, genoeg'. Gedurende zes dagen legde G'd zijn wil op: de hemelen en de aarde, de hemellichamen daarin en al hun krachten riep Hij één voor één tot leven, en elke dag was Hij getuige van een ingewikkelder schepping, totdat uiteindelijk de mens verscheen.

Toen zei Hij 'genoeg' en stopte Hij verdere, nieuwe schepping. Terwijl Hij alle leven de vrijheid liet om zich volgens eigen natuurwetten te vermenigvuldigen, rustte Hij en beheerde Hij slechts wat Hij had geschapen zonder toe te staan dat de mens overtroffen zou worden door een nog verder ontwikkeld, wellicht niet te beheersen schepsel of monster. G'd heet de 'Almachtige' naar zijn vermogen om te scheppen. Toch is het juist Zijn vermogen om te stoppen met scheppen, om datgene wat Hij geschapen heeft in toom te houden, een nog grotere blijk van Zijn grootsheid. Door het scheppingsproces een halt toe te roepen, zorgde G'd ervoor dat datgene wat hij geschapen had vrij bleef en niet ondergeschikt werd aan steeds maar grilliger en ontembaarder vormen van leven en energie.

Op vele terreinen is dit de uitdaging van het einde van deze eeuw. De menselijke creativiteit dreigt uit de hand te lopen. Zelfbeperking is daarom de enige garantie voor de meest fundamentele vorm van vrijheid, namelijk vrijwaring van ondergang.

Ieder moment de vrije keus

Alleen bij volle overtuiging van de noodzaak en het nut van rust en bezinning zal de Sjabbat-gedachte zijn zegenrijke invloed kunnen uitoefenen. Bestaat deze overtuiging niet, dan stopt men misschien wel met werken maar de diep louterende werking van de rustdag zal de *workaholic* niet deelachtig worden.

Mogen wij zo simpel conclusies trekken omtrent de gevolgen en effecten van de ge- en verboden uit de Bijbel? Gaat het hen, die de geboden opvolgen automatisch goed en blijven de jachtige *'yuppies'* gevangen in een vicieuze cirkel van onrust en niet-bezinning? Een neerwaartse spiraal van steeds meer fysiek bezig zijn en steeds minder spiritualiteit? Nee! Op ieder moment kan de mens de maalstroom van zijn eigen tekorten opheffen, door een ingeving van Boven gesteund of door een obstakel van onder geveld. Vroeg of laat ontmoet ieder eerlijk mens zichzelf en wordt hij geconfronteerd met de vraag 'wat doe ik eigenlijk op deze wereld, waarvoor werk ik zo hard?'.

Pensioen en VUT

De Talmoedwijzen vergeleken de zevendaagse werk- en rustcyclus met de zes jaren en het Sjabbatjaar, met de zestig actieve en tien minder actieve jaren van het leven van de mens en de zes maal duizend jaar, de zes millennia, die bekroond zullen worden door het zevende duizend jaar van het koninkrijk G'ds in de Messiaanse tijden. Het zevende in al deze tijdseenheden is gewijd aan hogere aspiraties.

Wanneer de geestelijke diepgang gedurende het actieve deel van het leven niet is bereikt, is het nog steeds niet te laat. Ook na de pensioengerechtigde leeftijd blijft spirituele groei nog steeds verplicht en noodzakelijk. De Bijbel kent geen pensioen, hoewel de kohaniem - priesters - in de Tempel na hun vijftigste niet meer bij de zwaarste onderdelen van de dienst werden ingezet.

De Bijbelcommentator Abraham ibn Ezra (1092-1167) stelt duidelijk, dat het doel van het zevende, het Sjabbatjaar verdieping van de relatie met het Hogere is. Rabbi Ja'akov Koeli (1689-1732) breidt dit uit naar het zevende decennium, ongeveer overeenkomend met de periode waarin de meeste mensen in onze maatschappij stoppen met werken. Juist dan is het geboden te werken aan de spirituele toekomst. Met de eindigheid van het leven in het vizier, zou ieder mens op de dag van zijn pensionering - nu hij niet meer hoeft te werken voor zijn levensonderhoud - volledig vrij zijn zich te wijden aan het Hogere.

Sjabbat - einde of begin?

Juist aan het einde van het leven kan men voortbouwen op de kennis, ervaring en G'dsvrucht van de eerste zestig jaren van het leven. De lichamelijke lusten zijn duidelijk afgenomen en de geest is gerijpt en gezuiverd, vrij van dagelijkse beslommeringen.

Onze Wijzen vragen zich af of de Sjabbat hoofdzakelijk het einde van een actieve week vormt en dient om uit te rusten van het werk of voornamelijk in het teken staat van de komende week en juist de voorbereiding vormt voor zes dagen van bruisende activiteit. Dezelfde idee past bij de laatste levensfase. Dient die om bij te komen van de actieve zestig jaar of staan deze jaren in het teken van het eeuwige leven, dat komen gaat, de periode die helemaal Sjabbat wordt genoemd, het Hiernamaals?

'De ouders zijn de kroon van de kinderen'. Na de pensionering laat men zien waar men het hele leven eigenlijk voor stond. Nu de druk van de dagelijkse werkzaamheden is weggevallen, toont de gepensioneerde wat in zijn visie de essentie van het leven vormt. Zo wordt ook voor zijn of haar omgeving duidelijk, dat bij vader of moeder, opa of oma de eeuwige Bijbelse waarden altijd bovenaan het prioriteitenlijstje hebben gestaan, ook al stonden de dagelijkse omstandigheden niet altijd toe, dat de Bijbelse opdracht volledig werd gerealiseerd. Een ieder kan zich de waarden en normen van de Bijbel eigen maken. Toch doet goed voorbeeld volgen. Gelukkig is hij of zij die opgroeit in een gezins- en familietraditie waar het Bijbelse Sjabbat-ideaal ten volle wordt gepraktiseerd.

's Neerlands geestelijke leiders en de minister van Economische zaken strijden beiden voor de optimalisering van de welvaart, de één meer materieel, de anderen meer spiritueel. Materie kan niet zonder geest en spirit eist stoffelijke vorm. De minister en de geestelijke leiding van Nederland zijn partners, die zich samen moeten bezinnen op de kwantiteit, kwaliteit en richting van ons G'dgegeven activisme.

Rabbijn mr.drs. R. Evers is rabbijn van het Nederlands Israëlitisch Kerkgenootschap en rector van het Nederlands Israëlitisch Seminarium.

Verbons verwijten aan CPB onterecht

Directeur F.J.H. Don van het Centraal Planbureau gaat in dit artikel in verweer tegen de kritiek die prof. Verbon heeft geuit in het zomernummer van CDV. Onder meer ziet Don geen enkele grond voor de stelling dat toekomstige generaties bij het CDA-programma beter af zouden zijn.

Professor Verbon (zomernummer CDV, blz. 345-349) maakt het Centraal Planbureau (CPB) enkele zware verwijten: de CPB-modellen zouden te rooskleurige effecten toedichten aan lastenverlichting en het CPB zou er te gemakkelijk in berusten dat de lange-termijn-effecten van beleidskeuzes moeilijk betrouwbaar in modelberekeningen zijn weer te geven. Daardoor zou met name het profiel van het CDA-programma onvoldoende uit de CPB-analyse naar voren zijn gekomen.

Prof.dr. F.J.H. Don

Deze verwijten zijn onterecht. De gunstige effecten bij andere partijen zijn niet alleen te danken aan lastenverlichting. Ook heeft het CPB ruimschoots aandacht besteed aan lange-termijneffecten en er is geen enkele grond voor Verbons stelling dat bij het CDA-programma toekomstige generaties veel beter af zijn.

Niet bij lastenverlichting alleen

Er zijn veel meer verschillen tussen de verkiezingsprogramma's van de drie grote partijen dan alleen de omvang van de lastenverlichting. De keuze van omvang en karakter van uitgavenverhogingen (intensiveringen) en uitgavenbeperkingen (ombuigingen) is zeker niet zonder betekenis. Zo zijn intensiveringen in de zorgsector en het onderwijs meestal erg arbeidsintensief. Anderzijds hebben bijvoorbeeld ombuigingen op afdrachten aan de Europese Unie, op Ontwikkelingssamenwerking en op materieel-aankopen van Defensie vrijwel geen directe negatieve gevolgen voor de Nederlandse economie. Ook is de aard van de lastenverlichting (meestal een saldo van lastenverzwarende en lastenverlichtende maatregelen) niet zonder betekenis voor de economische effecten van het voorgestelde beleid. Alle partijen mik-

ken daarbij op gunstige arbeidsmarkteffecten, onder andere door de verhouding tussen netto-uitkering en nettoloon (de *replacement rate*) te verlagen. Hierin slagen zij in wisselende mate, omdat zij bijvoorbeeld de daarmee samenhangende gevolgen voor de inkomensverdelingpolitiek verschillend waarderen.

De macro-economische doorwerking van de diverse maatregelen komt onder andere tot uiting in de werkgelegenheidseffecten en de zogenoemde inverdieneffecten. Deze laatste bestaan uit de extra collectieve inkomsten (belastingen en premies), respectievelijk lagere collectieve uitgaven (vooral werkloosheidsuitkeringen), die samenhangen met de economische gevolgen die de beleidsvoorstellen naar verwachting van het CPB zullen hebben. Bijgaande tabel laat voor de drie grote partijen zien welk deel van deze effecten moet worden toegeschreven aan de omvang en invulling van de lastenverlichting, respectievelijk aan de omvang en invulling van intensiveringen en ombuigingen.

Een 'ongerichte' lastenverlichting heeft in de CPB-modellen een inverdieneffect van ongeveer 30%. Omdat de politieke partijen bewust naar een invulling hebben gezocht met gunstige gevolgen voor de arbeidsmarkt (zie bijvoorbeeld het effect op de *replacement rate*), zijn de inverdieneffecten op de regel lastenverlichting in de tabel groter. Maar het is zeker niet zo dat de PvdA haar inzet voor lastenverlichting voor meer dan 100% terugverdient, zoals Verbon meent. Het PvdA-program heeft zijn gunstige macro-economische doorwerking op werkgelegenheid en overheidsbudget vooral te danken aan het voorgestelde uitgavenbeleid. Dat uitgavenbeleid betekent overigens een forse directe netto uitgavenverhoging, zodat ondanks de gunstige indirecte effecten

Beleidsinzet en macro-economische doorwerking van drie verkiezingsprogramma's

	CDA	PvdA	VVD
Beleidsinzet (t.o.v. behoedzaam scenario)			
lastenverlichting[a] (in mld)	−¼	3½	7¼
intensiveringen -/- ombuigingen (in mld)	1½	5¼	−3
replacement rate (gemiddeld, in %)	−½	−¾	−1½
Macro-economische doorwerking			
werkgelegenheidseffect (4e jaar, in %)	½	1½	1½
w.v. door lastenverlichting, replacement rate	0	½	1
door intensivering, ombuigingen	½	1	½
inverdieneffecten (4e jaar, in mld)	1	5	5
w.v. door lastenverlichting, replacement rate	−½	1½	4
door intensiveringen, ombuigingen	1½	3½	1

[a] Exclusief ƒ 1¼ mld lastenverlichting uit behoedzaam scenario
Bron: 'Keuzes in kaart' en aanvullende berekeningen CPB.

de tekortreductie bij het PvdA-programma het geringst was. De VVD slaagt er zelfs in om uit een uitgavenbeperking nog positieve inverdieneffecten te genereren. Haar programma kent niet alleen omvangrijke ombuigingen op EU-afdrachten en Ontwikkelingssamenwerking (samen goed voor *f* 2,5 mld), maar ook een aantal ombuigingsmaatregelen in de sociale zekerheid die het arbeidsaanbod vergroten. Relatief grote inverdieneffecten resulteren voorts uit extra banen in de collectieve sector voor langdurig werklozen, een maatregel waar het CDA niet voor koos.

Verbon meent dat het CPB ten onrechte ervan uitgaat dat lastenverlichting leidt tot loonmatiging, en zo bijdraagt aan een toename van de werkgelegenheid. Dit modelmechanisme zou gebaseerd zijn op gegevens uit het verleden, maar niet langer van toepassing zijn op de krappere arbeidsmarkt die de nabije toekomst kenmerkt. Dit verwijt gaat geheel voorbij aan de structurele analyse van de arbeidsmarkteffecten die in hoofdstuk II van de CPB-publicatie over de verkiezingsprogramma's ('Keuzes in kaart', Sdu, 1998) is weergegeven. Die analyse is gemaakt met het MIMIC-model, waarin arbeidsaanbod, werkgelegenheid en werkloosheid worden beschreven in relatie tot het stelsel van sociale zekerheid en belastingen. De stelselwijzigingen die PvdA en VVD voorstellen zijn erop gericht het arbeidsaanbod te vergroten en het evenwichtsniveau van de werkloosheid te verlagen. Zo kunnen zij ook op lange termijn gunstige werkgelegenheidseffecten bereiken, ondanks de actuele krapte (die overigens deels conjunctureel bepaald is). Volgens deze analyse zal het CDA-program wel het arbeidsaanbod verruimen, maar nauwelijks de structurele werkloosheid verminderen. De door Verbon genoemde loonkostenverlaging voor oudere werknemers levert hieraan overigens wel een bijdrage ('Keuzes in kaart', blz. 35 en 44).

De gunstige effecten bij andere partijen zijn niet alleen te danken aan lastenverlichting.

De lange termijn

Het CPB heeft de effecten van de verkiezingsprogramma's voor het vierde en het achtste jaar na aanvang van de nieuwe kabinetsperiode zo goed mogelijk in kaart gebracht. Daarnaast bevat 'Keuzes in kaart' een afzonderlijk hoofdstuk voor de bespreking van effecten op nog langere termijn. Dit hoofdstuk beperkt zich tot twee aandachtsvelden: de zojuist genoemde structurele effecten op de arbeidsmarkt en de gevolgen voor het milieu. Deze beperking is niet het gevolg van een geringere betrouwbaarheid van modelberekeningen voor de langere termijn. Wel constateert het CPB (op.cit., blz. 106) dat bijvoorbeeld de gunstige lange-termijngevolgen van investeringen in infrastructuur geen algemeen bruikbare kwantificering toelaten, als gevolg van de grote diversiteit in projecten. Kosten-batenanalyses voor afzonderlijke projecten laten dan ook heel wisselende effecten zien per geïnvesteerde gulden.

In het Centraal Economisch Plan 1997 (Sdu, 1997; paragraaf IV.1) heeft het CPB gerapporteerd over een toepassing van de techniek van zogenoemde generatierekeningen op Nederlandse gegevens. Met deze techniek kan worden

nagegaan of de bestaande collectieve regelingen op lange termijn houdbaar zijn zonder lastenverzwaring voor toekomstige generaties. Om de vereiste berekeningen uit te kunnen voeren, zijn diverse veronderstellingen nodig over een lange periode in de toekomst. Bovendien ontbreken gedragsreacties op het overheidsbeleid. De generatierekeningen doen dan ook geen recht aan de effecten van het budgettaire beleid op de concurrentiekracht en verdiencapaciteit van de economie, en daarmee op het draagvlak van de collectieve sector. Gegeven deze beperkingen ben ik het niet eens met Verbon waar hij stelt dat de consequenties van de keuzes die het CDA voor de lange termijn maakt met deze techniek duidelijker over het voetlicht waren gekomen.

Verbon vreest dat een lastenverlichting nu, onvermijdelijk gevolgd zal worden door een (grotere) lastenverzwaring in de toekomst. De vergrijzing zal immers veel extra collectieve uitgaven met zich meebrengen in de eerste decennia van de komende eeuw. Door nu te kiezen voor lastenverlichting, zou de welvaartsverdeling veranderen ten nadele van toekomstige generaties. Maar zo eenvoudig is het niet.[1] De rekening van de vergrijzing kan op verschillende manieren worden opgevangen en betekent niet onvermijdelijk lastenverzwaring. Ruwweg zijn er vier manieren om de vergrijzingslasten tegemoet te treden: verlaging van de overheidsschuld (lagere rentelasten), vergroting van de arbeidsdeelname beneden de 65-jarige leeftijd (groter draagvlak), investeringen in fysiek kapitaal en/of kennis (meer verdiencapaciteit), en versobering van de collectieve arrangementen voor ouderen. Bij het investeringsalternatief past de kanttekening dat dit via hogere economische groei wel kan bijdragen aan de financiering van de vergrijzingslasten, maar alleen voorzover men accepteert dat de hogere groei niet evenredig wordt doorvertaald in de overdrachten aan de oudere generatie.

Hoeveel beter dan PvdA en VVD is het CDA blijkens zijn verkiezingsprogramma nu voorbereid op de vergrijzing? Het 8e-jaarseffect op het overheidstekort houdt precies het midden tussen PvdA (groter tekort) en VVD (kleiner tekort). Het structurele werkgelegenheidseffect (0,8%) is duidelijk kleiner dan dat van PvdA (2,4%) en VVD (2,2%). Bij de gelden die vrijgemaakt worden voor investeringen in infrastructuur en kennis scoort het CDA eerder aan de lage dan aan de hoge kant. De lastenverzwaring die te zijner tijd het resterende gat nog zal moeten dekken is bij het CDA vooralsnog dus zeker niet kleiner dan bij de andere twee. Een en ander levert geen enkele grond voor de stelling dat toekomstige generaties bij het CDA veel beter af zijn.

Modellen naar maat?

Het CPB zou zich klantvriendelijker moeten opstellen en meer dan nu moeite moeten doen een 'model naar maat' aan te bieden, aldus Verbon. Welnu, het CPB doet zijn best om de vraagstukken die zijn klanten belangrijk vinden zorgvuldig te analyseren. Dit streven heeft bijvoorbeeld geleid tot het eerder genoemde MIMIC-model, tot enkele scenario-studies voor de lange termijn en tot diverse studies over institutionele vraagstukken.[2] Ruim een jaar voor de verkiezingen, in april 1997, heb ik een brief geschreven aan de voorzitters van de vijf grootste politieke partijen. Daarin schetste ik welk instrumentarium wij beschikbaar had-

den en welk werkschema ons voor ogen stond voor de ondersteuning van politieke partijen in de aanloop naar de verkiezingen. Een citaat: "Indien beleidsvoornemens aan de orde komen die niet of onvoldoende worden gedekt door bovenstaande thema's, dan zullen wij bezien of binnen de beschikbare tijd toch een verantwoorde analyse mogelijk is." Geen van de vijf aangeschreven partijen heeft toen gesignaleerd dat zij een belangrijke lacune zagen, waardoor de effecten van hun beleidsvoornemens onvoldoende voor het voetlicht zouden komen. Zoals hierboven betoogd, zie ik ook niet in dat dat achteraf voor het CDA toch het geval zou zijn.

Ik ga er dan wel vanuit dat Verbons pleidooi voor een 'model naar maat' niet zo begrepen moet worden dat verschillende partijprogramma's met verschillende econometrische modellen moeten worden geanalyseerd. De kracht van de CPB-analyse ligt nu juist in hoge mate in de uniforme behandeling van de diverse beleidsvoornemens, zodat verschillen in resultaten ook inderdaad het gevolg zijn van verschillen in voorgenomen beleid, niet van verschillen in analyse-instrumentarium.
In mijn eerdergenoemde brief constateer ik dat we "met het vernieuwde instrumentarium niet op alle vragen binnen de genoemde thema's een goed antwoord (zullen) kunnen geven. Zoals altijd zullen de modellen nog diverse tekortkomingen kennen en kunnen zij niet meer dan een hulpmiddel zijn bij de economische analyse." Het onderzoek gaat dan ook voort en voor de prioriteitenstelling in ons onderzoeksprogramma krijgen we onder andere advies van de Centrale Plancommissie, die is samengesteld uit prominente deskundigen uit wetenschap en bedrijfsleven. Ook Verbons concrete ideeën voor verdere verbetering en uitbreiding van ons instrumentarium zal ik gaarne vernemen.

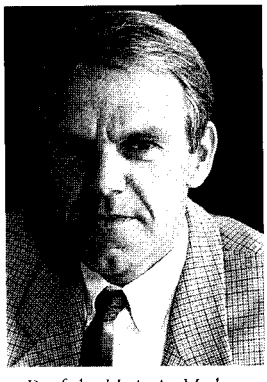
Prof.dr. F.J.H. Don is directeur van het Centraal Planbureau.

1 Zie ook *Centraal Economisch Plan* 1996 (Sdu, 1996), blz. 258 e.v.; en A.L. Bovenberg en A.S.M. van der Linden, *'Can we afford to grow old?', CPB Research Memorandum 131* (1997).
2 Zie bijvoorbeeld: *'Economie en Fysieke Omgeving: beleidsopgaven en oplossingsrichtingen 1995-2020'*, Sdu 1997; *'Challenging Neighbours - rethinking German and Dutch institutions'*, Springer 1997; *'Competition in Communication and Information Services: opportunities and obstacles'*, Sdu 1997.

CPB onderschat beperkingen van eigen modellen

Het betoog van prof. Don elders in deze uitgave (pagina 406-410) verandert mijn eerder getrokken conclusie niet wezenlijk: de modellen van het Centraal Planbureau (CPB) zijn niet geschikt om verkiezingsprogramma's mee door te rekenen. Het CPB onderschat de beperkingen van de eigen modellen.

Mijn artikel in Christen Democratische Verkenningen (nr. 7/8, blz. 345-349) waar Don op reageert, signaleerde dat het CDA een slechte pers voor zijn verkiezingsprogramma heeft gekregen, omdat er te weinig lastenverlichting in werd voorgesteld. De pers ventileerde als algemene opinie, dat lastenverlichting een goed instrument was ter bevordering van werkgelegenheid en economische groei. In mijn artikel heb ik Frank Kalshoven (die volgens mij toch één van de betere economisch geschoolde journalisten in Nederland is) ten tonele gevoerd die dit cliché in zijn artikelen in de Volkskrant van harte onderschreef. Deze opvatting werd ondersteund door 'Keuzes in kaart'. De uit deze publikatie gehaalde tabel die bij mijn artikel in CDV was gevoegd, gaf aan dat de partijen die een hoge lastenverlichting aanboden ook veel inverdieneffecten inboekten. Voor velen was deze tabel de reden om de boven aangehaalde conclusie te trekken. Ik had hierover al eerder in bijdragen in de landelijke pers (namelijk in april en mei van dit jaar in de Volkskrant en NRC Handelsblad) mijn beklag gedaan. Het CPB heeft daarop niet gereageerd. Daar zal het CPB toen goede redenen voor gehad hebben, maar feit is wel dat de ondersteuning van deze conclusie door het CPB ook heel scherp door de politieke leiders van de paarse partijen naar voren werd gehaald en gebruikt werd om het voorgestelde beleid door de CDA onderuit te halen. Uiteraard is het desavoueren van de programma's van de concurrenten onderdeel van het spel. Hier werd echter het CPB als het definitieve bewijs gebruikt (het meest pregnant door Frits Bolkestein in debatten met Jaap de Hoop Scheffer): met andere woorden,

Prof.dr. H.A.A. Verbon

elke economische (of politieke) argumentatie om te beweren dat er ook een keerzijde aan lastenverlichting verbonden kan zijn, werd overbodig verklaard door op het recept lastenverlichting een stempel van het CPB te zetten. Ook daarop heeft, bij mijn weten, het CPB niet gereageerd toen het opportuun was, namelijk in de verkiezingstijd. Nu krijgen we van de directeur van het CPB een tamelijk genuanceerd verhaal te horen over hoe de inverdieneffecten precies tot stand gekomen zijn. We krijgen zelfs nieuwe informatie voorgeschoteld. Er valt daaruit af te leiden dat de lastenverlichting door de PvdA voor 42% (en niet voor 100%, zoals ik beweerde) en door de VVD voor 55% (en niet voor twee derde, zoals ik beweerde) wordt terugverdiend. Uiteraard zijn we het CPB zeer erkentelijk voor deze informatie, maar voor mij is het verhaal van Don mosterd na de maaltijd.

Desondanks ben ik bereid om op zijn argumenten te reageren. Ik kan alvast verklappen dat zijn betoog mijn conclusie niet wezenlijk verandert. Mijn conclusie was en is dat de modellen van het CPB niet geschikt zijn om verkiezingsprogramma's mee door te rekenen. Daarmee wil overigens niet gezegd zijn dat de modellen van het CPB nergens voor geschikt zijn. Linksom (PvdA) of rechtsom (VVD) zullen de inverdieneffecten worden 'verdiend' door loonmatiging op de arbeidsmarkt tot stand te brengen. Dat kan rechtstreeks door een relatief grote lastenverlichting aan, met name, werkenden te geven en/of door ombuigingsmaatregelen in de sociale zekerheid voor te stellen. Dit leidt tot arbeidsaanbodgedrag dat een druk op de lonen en, mede daarom, een vergroting van de structurele werkgelegenheid impliceert. Dit mechanisme zit verweven in MIMIC waarmee een deel van de analyse is uitgevoerd. Ik had hier mijn twijfels bij. MIMIC is een mooi micro-economisch opgezet model waarmee 'lange-termijn'-effecten op arbeidsaanbodgedrag kunnen worden doorgerekend. Dergelijke exercities kunnen leerzaam zijn als we iets te weten willen komen over de meest waarschijnlijke *richting* van gedragsreacties op beleidsmaatregelen. Het woord *richting* staat niet voor niets cursief. Geen enkele econoom zou mogen beweren dat hij weet met hoeveel procenten een werkzoekende harder naar een baan zal zoeken en met hoeveel uren als gevolg daarvan het arbeidsaanbod zal toenemen als gevolg van een bepaalde maatregel. Het CPB doet dat toch en koppelt die 'wetenschap' ook nog aan een macro-economisch model. Dat leidt tot vreemde macro-economische capriolen. Dat bleek bijvoorbeeld uit de doorrekening van de alternatieve belastingplannen met MIMIC. Daar werd gevonden dat hoe groter de lastenverlichting, des te groter ook het positieve effect op de werkgelegenheid. Maar dat betekent dat lastenverlichting nooit iets kan kosten! Dat is tegen iedere economische intuïtie en in ieder geval een aansporing om heel voorzichtig te zijn bij het inzetten van MIMIC bij macro-economische rekenpartijen.

De lange termijn

Dan de lange termijn. Het lijkt mij evident dat, onder overigens gelijk beleid, een beleid dat tot een lagere schuld leidt, een voordeel voor toekomstige generaties oplevert. Rekening houden met de financiële gevolgen van de vergrijzing kan, ik zeg het Don graag na, op diverse manieren. Bij de andere politieke partijen heb ik echter geen spectaculaire voorstellen om de vergrijzing

het hoofd te bieden kunnen vinden, zodat in feite vergrijzing toch gecounterd dient te worden door verlaging van de schuld (afgezien van de vergroting van de arbeidsdeelname door ouderen waar zowel de PvdA als het CDA een punt van maakten). Hier nu constateert Don geen beter resultaat voor het CDA: "Het 8e-jaarseffect op het overheidstekort houdt precies het midden tussen PvdA (groter tekort) en VVD (kleiner tekort)". Ik beschouw dat, daarentegen, als een grandioos resultaat gegeven het feit dat de Paarse partijen de loonmatigingsbonus in de vorm van inverdieneffecten wel en het CDA de loonmatigingsbonus niet kreeg toebedeeld. Met andere woorden, de directeur van het CPB probeert aan te tonen dat toekomstige generaties bij het CDA niet beter af zijn door een beroep te doen op de modelberekeningen die ik nu juist probeer aan te vechten. Mijn punt is dat als de discutabele inverdieneffecten hier niet waren ingecalculeerd het CDA waarschijnlijk met ruime voorsprong op de rest zou zijn geëindigd. De generatierekeningen die het CPB zelf ook in huis heeft, zijn daarom geschikter voor dat doel omdat daar dergelijke discutabele modeluitkomsten voor de lange termijn niet worden meegenomen.

Klantvriendelijkheid CPB

Tenslotte de klantvriendelijkheid van het CPB. Laat ik eerst zeggen dat het in feite een onmogelijke opgave is om een paar maanden voor de verkiezingen op een serieuze wijze een partijprogramma door te rekenen. Dat kan alleen als de partijen ver van te voren in staat zijn hun beleidsvarianten modelklaar te hebben. In beginsel zijn alleen de regeringspartijen mede via de inzet van hun ambtelijke apparaat daartoe natuurlijkerwijs in staat. Oppositiepartijen zullen in een zeer korte tijd moeten woekeren met de toevallig aanwezige kennis in eigen kring. Hierbij is de klantvriendelijkheid van het CPB niet overdreven groot, weet ik uit eigen ervaring. Door de zeer beperkte tijd worden door het CPB hele strakke *deadlines* opgelegd die niet tot weloverwogen keuzes leiden, terwijl de regeringspartijen al in een ander verband uitgebreid hebben kunnen experimenteren met de ingezette modellen (zoals bijvoorbeeld met het belastingplan). Het is dan ook geen wonder dat nu het CDA klaagt over de doorrekening van het CPB, terwijl dat in 1994 door de VVD, toen oppositiepartij, werd gedaan. Het CPB wenst echter van geen wijken te weten. Don vindt dat alle programma's in hetzelfde rekenmodel moeten worden geperst. Wat mij betreft komt dat er op neer dat iedereen moet geloven in de wereld die door het CPB in de gehanteerde modellen wordt geschetst. Mij lijkt het dat het CPB de mogelijkheden van zijn instrumentarium daarmee ernstig overschat. Of beter, het onderschat de beperkingen die modellen nu eenmaal eigen zijn. Gegeven dat de resultaten van de doorrekening van de programma's zo'n cruciale rol kunnen spelen tijdens de verkiezingstijd kan ik niet anders concluderen dan dat dit een onverantwoorde opstelling is.

Prof.dr. H.A.A. Verbon is in het academisch jaar 1998-1999 visiting professor aan de Vanderbilt University in Nashville, Tennessee. Hij was lid van de programcommissie van het CDA.

Verdelingsconcept in gezondheidszorg ontbreekt

COLUMN

Nu de paarse coalitie de regeringsverklaring heeft omhelsd, kreunt de krijgsmacht vanwege de opgelegde bezuinigingstaak en haalt de sector volksgezondheid opgelucht adem. Althans delen van die sector. Een groei van 2% is immers meer dan in de vorige kabinetsperiode werd toegestaan. Waarom wint volksgezondheid hier en verliest defensie? Beide sectoren leveren, globaal genomen, primaire goederen voor de gemeenschap; namelijk gezondheidszorg en veiligheid. In de bekende Maslowhypothese zijn dat basisbehoeften in het menselijk bestaan.

Sinds het uiteenvallen van het Oostblok en de daarna ingezette verpaupering van het Russische militaire apparaat heeft veiligheid in de zin van bescherming van onze landsgrenzen niet meer zo'n hoge prioriteit. Het mag van ons allen wel een beetje minder. Een tegengestelde stroming manifesteert zich op het terrein van de gezondheidszorg. Een krimpsituatie waarbij algemeen aanvaarde onderzoeks- en behandelingsmethoden niet meer voor iedereen die daarvoor in aanmerking zou willen komen, ter beschikking staan, wordt door de gemeenschap niet geaccepteerd. Gezondheid wordt in vrijwel elke enquête als essentieel voor ons bestaan gemarkeerd.

Drs. F.J. Laning-Boersema

Vraag oneindig, budget kent grenzen

In de praktijk blijkt dat de vraag in principe oneindig is, terwijl het budget uiteindelijk grenzen kent. Het plafond voor de sector gezondheidszorg kun je leggen bij 10 of 12% van het BNP, maar vroeg of laat komt die grens in zicht. Sinds de jaren '80 breken gezondheidseconomen zich hierover het hoofd. Reeksen commissies hebben gepoogd oplossingen te vinden. Tot dusver zonder succes. Goede voorstellen zoals van de commissie 'Keuzen in de zorg' blijken niet te implementeren. De trechter van Dunning zal een theoretisch model blijven. Ons volk gaat een discussie over werkelijke *'needs'* en overbodige *'demands'* uit de weg. En zo zal ook de viagra-pil voorspelbaar in het verzekerde geneesmiddelenpakket terechtkomen.

Er is ook gepoogd andere wegen te bewandelen. In de nota 'Over de ontwikkeling van de gezondheidszorg: feiten, beschouwingen en beleidsintenties - de nota 2000' van het toenmalige ministerie van WVC, wordt zonder blikken of blozen gesteld dat van prenatale genetische screening grootse dingen te verwachten zijn. Men doelt dan op het voor de geboorte vaststellen van erfelijke afwijkingen die, gevolgd door selectieve abortus, het aantal gehandicap-

ten in ons land zo rond het jaar 2000 met zo'n 10% zou doen verminderen. De Tweede Kamer heeft destijds gelukkig aangegeven dat voor een algemene screening op dit gebied in ons land niet de ruimte wordt gegeven. Het geeft echter wel aan dat ambtelijke beleidsvoorbereiders bezig zijn met de problematiek van de macro-kosten.

Prioriteiten stellen

Het is duidelijk dat we uiteindelijk niet ontkomen aan het stellen van prioriteiten in de sfeer van patiëntenzorg. Dat gebeurt in feite nu al. De regeringsverklaring geeft aan dat de kosten van de onlangs afgesloten CAO voor de gezondheidssector door dit kabinet wel gecompenseerd worden voor de somatische zorg, maar dat de geestelijke gezondheidszorg slechts de helft van deze compensatie tegemoet kan zien. Die moet de rest van het geld maar zien te vinden in het bestaand en structureel budget. En dat terwijl de psychosociale morbiditeit sterk toeneemt. Een beslissing zonder doordacht motief dus. De vraag: welke groep heeft recht op welk deel van het budget is dus weer zeer actueel. Wat ontbreekt in de politiek is een toetsingskader waarmee de lakmoesproef kan worden uitgevoerd. Het verdelingsconcept moet ethisch en filosofisch onderbouwd worden. Het heeft namelijk alles met levens- en mensbeschouwing te maken. Die discussie gaan we in coalitieland Nederland liever uit de weg. En dat is jammer, want de baan ligt dan open voor de econometrische benadering: het kwantificeren, het cijfermatige benaderen van problemen drukt overtuiging en ideaal weg. Rugnummers in plaats van waarden en normen.

Hoe dat in de praktijk uitpakt kan ik het beste illustreren aan de hand van een onderzoek van de Amerikanen Manuel en Battin dat zij onlangs publiceerden in de *'New England Journal of Medicine'*, hét gezaghebbende wetenschappelijk tijdschrift in de Verenigde Staten. Zij extrapoleerden Nederlandse gegevens over euthanasie voor de Amerikaanse regio. Zij berekenden hoeveel geld bespaard zou worden als in de Verenigde Staten legalisering van euthanasie en hulp bij zelfdoding een feit zou worden. In Elsevier van 25 juli 1998 werd op basis van de gegevens uit het Nederlands onderzoek 'Euthanasie en andere medische beslissingen rond het levenseinde' uit 1996 een berekening geleverd. Het zou gaan om een 'besparing' van 0,07% op een budget van 67 miljard. Dus een 45 miljoen gulden. Nog geen promille en dus niet evident een overwegingsgrond rond de vragen over deze materie. Het geeft echter wel aan dat in toenemende mate de econometrie komt te staan tegenover ideaal en overtuiging. Nu nog zegt een woordvoerder van VWS naar aanleiding van dit Amerikaanse onderzoek: 'Euthanasie wordt in Nederland niet gezien als een vorm van kostenbesparing'. Dat moet zo blijven. Het vraagt zeker ook van het CDA een voortdurende implementatie van het gedachtegoed van ons program van uitgangspunten. En dat is niet in cijfers en rugnummers geschreven.

Drs. F.J. Laning-Boersema

In de column geven de leden van de redactie hun persoonlijke opvattingen weer. Zij hopen daarmee een aanzet te geven voor reflectie of debat.

Talent voor verantwoordelijkheid

Het CDA lijkt een beetje op Philips voor de operatie Centurion: het ligt niet aan ons maar aan de anderen. Dr. Theo Camps vindt dat de tijd is aangebroken om deze lange klaagzang om te zetten in een zoektocht naar talent dat de trots binnen de partij weet terug te brengen.

We hebben als partij het tij niet kunnen keren. De nederlaag van vier jaar geleden is nog eens dunnetjes overgedaan. Direct na de verkiezingen hebben partijgenoten elkaar bemoedigend toegesproken. Troostende woorden in de richting van de degenen die vitale en beeldbepalende plaatsen in het CDA innemen. Het gedrag lijkt een beetje op dat van Philips, voordat de operatie Centurion in beeld was. Wanneer de kwartaalcijfers tegenvielen vanwege dalende verkopen dan werd er al snel gesproken over een 'kopersstaking'. Kopersstaking? Een wonderlijk woord in het vocabulaire van een multinationale onderneming. Men sprak niet over de kwaliteit van de onderneming, of de producten, of het bedrijfsbeleid. Nee, men sprak over een kopersstaking. Alsof er een wereldwijd consumentencomplot tegen het weerloze Philips was georganiseerd.

Dr. Th.W.A. Camps

Binnen de partijtop lijkt zich een gedrag ontwikkeld te hebben dat verwantschap vertoont met het vroegere Philipsgeklaag:

We krijgen niet de kans om mee te doen in het politieke spel; Jaap mag niet echt meedoen en wanneer hij wel meedoet dan maken ze hem belachelijk.

We hebben niet de kans gekregen om echte inhoudelijke discussies aan te gaan.

We hebben een goed verkiezingsprogramma, maar de kiezers willen het niet lezen en niet horen.

Plotseling zijn er Tweede Kamerverkiezingen terwijl wij er nog niet klaar voor zijn.

Paars 1 heeft de maatschappelijke normen en waarden zodanig beïnvloed dat wij niet meer goed begrepen worden.

Kok heeft zo goed naar Lubbers gekeken dat het wel lijkt alsof we onze eigen premier aan het bevechten zijn. Kok zet het premierschap in ten be-

hoeve van de campagne van de PvdA. Bolkestein weigert te discussiëren met ons en daar komt hij ook nog mee weg. Andere partijen claimen onze thema's (normen, waarden, gezin, ethiek) en ze worden niet eens van politieke diefstal beschuldigd.
Alles wat Jaap zegt wordt verkeerd uitgelegd door de andere partijen.
Onze fractie uit de vorige periode heeft niet de kans gekregen om goed uit de verf te komen (als we nog twee jaar langer hadden gehad, dan hadden we het oppositievoeren echt onder de knie gehad).

Waar blijft zelfkritiek

Wanneer je deze litanie leest dan komt het beeld van een gezelschap met een overmaat aan zelfbeklag en een ondermaat aan zelfkritiek naar voren. Een partij die niet genoeg in zichzelf gelooft.
Ik wil met trots kunnen kijken naar degenen die mij vertegenwoordigen in Den Haag. Ik wil als CDA-lid het gevoel hebben dat mijn partij een stevige rol speelt. Geklaag over anderen levert in ieder geval niet dat gevoel op.

Ik wil met trots kunnen kijken naar degenen die mij vertegenwoordigen in Den Haag.

De rij met aandachtspunten bevat geen verklaring voor de nederlaag van het CDA. Het zijn teksten die je in kleine kring kunt gebruiken om stoom af te blazen of om elkaar moed in te spreken. Verklaringen bevatten ze niet, er wordt geen analyse gepleegd, er wordt niet naar oorzaken gezocht en er wordt al helemaal geen poging gewaagd om tot een toekomstgerichte aanpak te komen.

Een van de belangrijke achterliggende vraagpunten daarbij is het leiderschap van de partij. Een vraagpunt dat ook onderhuids in de campagne steeds een rol heeft gespeeld. Door de wisselingen in het leiderschap van de fractie in de vorige periode zijn er verschillende balansen verschoven.
De balans tussen de partijvoorzitter en de fractievoorzitter is in de vorige periode verschoven in de richting van de partijvoorzitter. Ik acht dat met het oog op de inhoudelijke koersbepaling van de partij een slechte ontwikkeling. In een oppositieperiode moet de inhoudelijke koersbepaling maximaal vanuit de fractie worden gedragen. Daar liggen de mogelijkheden voor geprofileerde stellingnamen. Natuurlijk vormt voor de fractie het partijprogramma daarbij de basis. De partijvoorzitter is er in mijn beeld voor 'de ledenlijst' en processen die direct met een soepel lopende partijorganisatie te maken hebben. Een *fulltime* partijvoorzitter, in een periode met een verschoven machtsbalans is niet bevorderlijk voor een eenduidige inhoudelijke profilering. Het terugtreden van Hans Helgers biedt ruimte om weer tot de gewenste eenduidigheid te komen.

Een tweede verschoven balans heeft betrekking op de nieuwe fractievoorzitter en zijn verhouding tot zijn collega-fractievoorzitters in het parlement. Jaap de Hoop Scheffer is in een zeer moeilijke periode aangetreden. Daarbij is het voor hem moeilijk gebleken om politiek gezag te verwerven. Deze combinatie van periode en aanpak levert tot nu toe een onvoldoende overtuigende positie op van het CDA in het parlementaire debat. De start het tweede kabinet-Kok heeft laten zien dat het par-

lement meer ruimte voor debat zal verkrijgen. Dit is een gelukkige ontwikkeling die overigens een nog zwaarder beroep zal doen op het parlementaire functioneren van de fractievoorhoede. Kansen krijgen is één, kansen verzilveren is twee.

Lijsttrekker/fractievoorzitter en de partij

Een derde balans heeft te maken met de relatie tussen de lijsttrekker/fractievoorzitter en de partij. Die relatie is er in feite niet in de vereiste vorm. De onuitgesproken binding ontbreekt. Wanneer het over dit onderwerp gaat, dan staan er meteen personen klaar om een vergelijking te trekken met de start van Bolkestein en de relatie van Bolkestein tot zijn partij. Bemoedigend wordt vervolgens gezegd: "Zie je wel, het kan nog goed komen, kijk maar naar Bolkestein." Deze vergelijking snijdt echter geen hout. Los van de onvergelijkbaarheid van de situaties is er één wezenlijk verschil. Bolkestein deed geen moeite om de warmte van zijn partij te verwerven, hij deed moeite om gezag te verwerven. Hij goochelde met opportunistisch intellectualisme, hij zocht (en vond) thema's die opponenten dwingen tot reactief gedrag en hij liet zich niet leiden door zijn adviseurs maar gebruikte hen maximaal. Kortom, de vergelijking deugt niet en zij vormt geen bron van troostrijke gedachten. Het gaat bij politiek leiderschap om de kwaliteit van een unieke één-op-één-relatie: de leider en de partij, de binding die daartussen bestaat. Wanneer de binding sterk en goed is, dan kan de partij boos zijn op de leider zonder dat de band geweld wordt aangedaan. Dan kunnen thema's op scherp gezet worden. Binnen het CDA ontbreekt die band op dit moment. Ik denk ook niet dat die in de huidige één-op-één-relatie ontwikkeld kan worden. Dat is geen veroordeling maar een constatering op grond van de waargenomen verhoudingen.

Kansen krijgen is één, kansen verzilveren is twee.

Naast deze verschoven balansen treden ook problemen op bij de consequente vertaling van het inhoudelijke gedachtegoed. Het partijprogramma zit inhoudelijk stevig in elkaar maar vervolgens is een aansprekende vertaling naar concrete onderwerpen achterwege gebleven. Sterker nog, er is ingezet op *'sweeping statements* in de media' die voor een deel de plank missloegen. Van 'Waar was je Wim?' tot het stevig aanpakken van zeer jeugdige bajesklanten. Een 'kopersstaking'?

CDA-ideeën over normen en waarden in de samenleving en ideeën over het gezin zijn overgenomen door andere partijen. Op dat overnemen is krampachtig gereageerd. Er is onvoldoende zelfbewust omgegaan met die verschoven inhoudelijke standpunten van andere partijen. Je kunt wel wijzen op al dan niet vermeende inconsistenties in de inhoudelijke standpuntbepaling van andere partijen, maar dat leidt nog niet tot een versterking van je eigen stellingnamen. Sterker nog, er is onvoldoende duidelijk gemaakt dat deze verschuivingen onder andere teweeggebracht zijn door de invloed van het CDA. Dit is een uiting van onvoldoende zelfbewustzijn in de partijleiding; er bestaat blijkbaar geen manier om tot deze vertaalslag te komen.

Geen reden voor treurigheid

De partij heeft zichzelf, vier jaar na 1994, nog onvoldoende hervonden. Is

er alleen maar sprake van treurigheid? Geenszins. Een van de meest veelbelovende veranderingen is de samenstelling van de Tweede Kamerfractie. Na een periode van ritueel afscheidsgeloei door enkele oudgedienden begint het nieuwe gezelschap in beeld te komen. Naar mijn overtuiging is er voldoende politiek talent tot de fractie toegetreden om tot de ontwikkeling van nieuw leiderschap te komen. Want van die nieuwkomers en een beperkt deel van de blijvers in de fractie zullen de nieuwe impulsen moeten komen. Ik kom niet tot deze redenering op grond van het idee dat al het vroegere weggevaagd dient te worden. Het gaat niet om een blind geloof in 'de nieuwelingen op de lijst'. Het gaat erom dat CDA-ers met gevoelens van herkenning, binding en trots hun politieke leiders aan het werk zien. Het gaat erom dat algemeen partijgevoel, categoriaal partijgevoel en regionaal partijgevoel hand in hand gaan. De fractie zal ruimte moeten geven aan individuen met groot politiek talent. De fractieleiding heeft een belangrijke taak in het lanceren van die talenten. Een dergelijke houding vergt bijzondere aandacht van de fractieleiding. Niet het eigen scoren, maar het in stelling brengen van degenen die het over vier jaar 'moeten doen' is daarbij belangrijk. Het maakt niet uit of dit politieke talent 25 jaar of 35 jaar is, leeftijd is niet belangrijk, authenticiteit en talent zijn de sleutelwoorden. Herkenning, binding en trots zijn de gevoelens die opgeroepen moeten worden. Door die gevoelens wordt het voortbestaan van een politieke beweging bepaald. ◄

Een van de meest veelbelovende veranderingen is de samenstelling van de Tweede Kamerfractie.

Dr. Th.W.A. Camps, is directeur van Rijnconsult b.v., een organisatie adviesbureau.

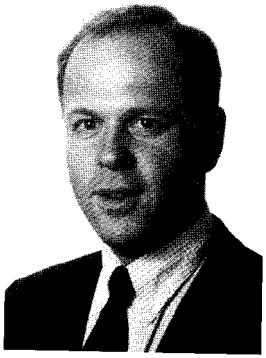
Rectificatie

In het colofon in het zomernummer van Christen Democratische Verkenningen zijn een aantal storende fouten geslopen.
Als redactielid stond vermeld drs. W.J. Deetman. Hij is echter geen lid meer van de redactie. Niet vermeld in het colofon stonden de redactieleden: dr. A. Klink en J.W.P. Wits.

God meer gehoorzamen dan de mensen

'Verzet en verzoening' is de titel van de autobiografie van dr. Beyers Naudé. Hij verzette zich omwille van gerechtigheid en waarheid, desnoods over de perken van de eigen gemeenschap heen. Verzoening is het tweede motief dat door de autobiografie heenloopt. Vergelding wijst hij af. Beyers Naudé oefende van de prominente Zuid-Afrikaanse kerkleiders de meeste invloed uit op het CDA. Zijn begripvolle maar consequente opstelling en zijn bescheidenheid, die ook de biografie kenmerkt, maakte veel meer indruk dan de harde confrontatie die door anderen werd gezocht.

Christus heeft niet gezegd dat de kerk de weg, de waarheid en het leven is, maar: Ik ben de weg, de waarheid en het leven." (blz 157) Die zin is bij mij blijven hangen, na lezing van de autobiografie van dr. C.F. Beyers Naudé, voormalig predikant in de Nederduitse Gereformeerde Kerk in Zuid-Afrika, oud-directeur van het Christelijk Instituut, voormalig predikant in één van de armste *townships* rond Johannesburg en onvermoeibare belijder van een rechtvaardig Zuid-Afrika. Het is een sleutelzin, die veel verklaart van zijn opstelling in de strijd tegen het apartheidssysteem. Want uiteindelijk moet men God meer gehoorzamen dan de mensen, zoals het thema was van Beyers Naudé's afscheidspreek van zijn gemeente Aasvoëlkop in 1963.

Drs. Th. B.F.M. Brinkel

Het wijst op een houding om, vanuit de eigen kerk, vanuit de eigen gemeenschap, vanuit de eigen samenleving, nooit het zicht te verliezen op waar het eigenlijk om te doen is: staan aan de kant van het recht. "Laat ons zorgen dat wij aan den kant van het recht zijn, al kost het ons ons leven." Dr. C.F. Beyers Naudé begint zijn levensverhaal met dit citaat van generaal C.F. Beyers, een van de boerenleiders in de Tweede Anglo-Boerenoorlog van 1899-1902. Zijn vader had deel uitgemaakt van het Boerenverzet in de vrijheidsoorlog tegen de Engelsen en vernoem-

de zijn zoon naar de generaal, zijn strijdmakker. Net als hij was Naudé senior "bittereinder" en mede-oprichter van de Broederbond, het geheime genootschap van Afrikaner volksverheffing.

Levensverhaal

Christiaan Frederik Beyers Naudé is geboren in 1915, in de pastorie van de NG Kerk in Roodepoort in de oude Transvaal. Hij was de vierde in een gezin met acht kinderen. Hij groeide op tot een "Afrikaner in hart en nieren", zo beschrijft prof.dr. Joh. Verkuyl hem in het voorwoord van de Nederlandse uitgave van de autobiografie. Beyers Naudé studeerde in Stellenbosch, was lid van de "correcte" studentenverenigingen, werd op 25-jarige leeftijd lid (tot dan toe het jongste) van de Broederbond en onderschreef voluit de christelijk-nationale ideologie van Afrikaner volksverheffing. In Stellenbosch ontmoette hij Ilse Weder, met wie hij in 1940, een jaar na zijn afstuderen trouwde. Hij ging daarop in 1940 als hulppredikant naar Wellington, stond daarna in een gemeente in de Karoo om in 1945 voor een nieuw beroep naar de Transvaal te verhuizen. Daar zou hij uiteindelijk blijven wonen in een randgemeente van Johannesburg.

De verkiezingsoverwinning van de Nationale Partij (NP) onder D.F. Malan, nu vijftig jaar geleden, was voor hem toen nog het einde van een lange strijd van de Afrikaners om gerechtigheid. Tegelijk begon daarmee een tijdperk waarin aanvankelijk het apartheidssysteem in zijn onverbiddelijke logica werd opgebouwd, vervolgens in stand moest worden gehouden met even onverbiddelijke onderdrukking om tenslotte in de jaren tachtig vast te lopen. Maar reeds in de jaren vijftig sloeg bij Beyers Naudé de twijfel toe.

Het blijken vooral contacten te zijn over de grenzen van zijn besloten volks- en kerkgemeenschap heen, die bijdroegen aan Beyers' bewustwording. Hij noemt vriendschappen met studenten uit de aparte gereformeerde kerken voor kleurlingen, zwarten en indiërs. Hij wijst op ontmoetingen die hij in 1953 had in het kader van een bezoek aan Europa en de Verenigde Staten, met onder anderen dr. H. Berkhof en dr. W.A. Visser 't Hooft, de toenmalige secretaris-generaal van de Wereldraad van Kerken, de bijdragen van Europese theologen aan de vergadering van de Gereformeerde Oecumenische Synode in Potchefstroom 1958. Zo kwam hij geleidelijk tot "...de schokkende ontdekking dat de verdediging van apartheid door mijn kerk fout was, helemaal fout" (blz 49).

De waterscheiding kwam in 1960. Hij was inmiddels predikant in de gemeente Aasvoëlkop. Het was het jaar van de slachting van Sharpeville en kort erna van een bijeenkomst van afgevaardigden van acht Zuid-Afrikaanse kerken en de Wereldraad van Kerken in Cottesloe, waarheen ook Beyers Naudé afgevaardigd was. Daar werd gesproken over de beoordeling van de feitelijke situatie in Zuid-Afrika vanuit christelijk perspectief en het getuigenis van de kerk met betrekking tot gerechtigheid. De slotverklaring van Cottesloe wees de uitsluiting van christenen van de eredienst op grond van huidskleur of ras af en verwierp de bijbelse rechtvaardiging van het verbod op raciaal gemengde huwelijken.

Heftig waren de reacties op de slotverklaring. In de Afrikaner pers, maar vooral van premier Verwoerd. Hij beschouwde het als een ongeoorloofde inmenging van buitenlanders in Zuid-

Afrikaanse aangelegenheden. Bovendien trok hij de representativiteit van de Zuid-Afrikaanse deelnemers aan Cottesloe voor de kerk in twijfel. Het machtige informele netwerk sloeg eveneens toe. De Broederbond stuurde persoonlijke waarschuwingen naar haar leden die in Cottesloe vertegenwoordigd waren. Er kwam een einde aan het lidmaatschap van de Wereldraad van Kerken van de vier Zuid-Afrikaanse NG Kerken (elk van de vier provincies kende een autonome NG Kerk). Veel afgevaardigden trokken nog hun instemming met de aanbevelingen in. Behalve Beyers Naudé. Het was een begin van een periode die Beyers Naudé beschrijft als "dertig bittere jaren" (blz 62).

Verzet

Als zoon van een "bittereinder" was verzet hem bij wijze van spreken met de paplepel ingegoten. Verzet omwille van gerechtigheid en waarheid, desnoods over de perken van de eigen gemeenschap heen. Immers, niet de kerk, niet de instellingen van mensen, zijn de weg, de waarheid en het leven, maar Christus zelf. Beyers Naudé ging zich als redacteur van het onafhankelijke oecumenische tijdschrift "Pro Veritate" inzetten voor de "waarheid". Hij werd directeur van het Christelijk Instituut, waarvan de doelstelling was de christelijke eenheid te zoeken en te streven naar sociale gerechtigheid over de grenzen van ras, taal en cultuur heen. Noch de kerkgemeenschap, noch de Afrikaner gemeenschap, noch de politieke gemeenschap waar hij toe behoorde, zouden het aanvaarden.

Druk van de Kerkenraad van zijn gemeente dwong hem er in 1963 toe zijn ambt op te geven. De preek die hij bij zijn afscheid hield had de veelzeggende titel "God meer gehoorzamen dan de mensen" en staat afgedrukt als bijlage in de biografie "Verzet en verzoening". Ook vanuit de Afrikanergemeenschap kwamen de verwijten: de stille, van de mensen die niet meer met hem durfden te praten, en de anonieme telefoontjes, waarin hij voor volksverrader werd uitgescholden. Zelfs zijn moeder dacht in eerste instantie dat de oprichting van het Christelijk Instituut verraad betekende aan alles wat Afrikaners heilig is (blz 73). En met één van zijn zusters werd het contact definitief gebroken. De vriendenkring werd kleiner. In april 1963 zegde hij zijn lidmaatschap van de Broederbond op. Het Christelijk Instituut werd gebrandmerkt als communistische frontorganisatie. En de Algemene Synode van de NG Kerk noemde het een "dwaalrichting".

Met die anderen schreef Beyers Naudé in een reactie dat zij lid van de kerk wilden blijven - "de kerk van ons voorgeslacht" - maar dat zij niet wensten te bedanken als leden van het Instituut. De kerk was in de greep van de menselijke willekeur terechtgekomen. De kerk is dienares van God en niet van welke politieke partij dan ook. Bindt de kerk zich aan partijpolitiek, dan loopt zij het risico trouw aan God ondergeschikt te maken aan trouw aan mensen, zo schreven zij (blz 76).

Geloof mocht niet ondergeschikt worden gemaakt aan Afrikaner volksverheffing. Het was juist andersom. Beyers Naudé: "Wiens koninkrijk komt het eerst: het Koninkrijk van God of dat van ons volk? Wat is belangrijker: dat wij samen één front vormen of dat we God volgen? En wat betekent het volgen van God, als dat niet inhoudt de verkondiging van het koningschap van Jezus over alle volken, dus ook over ons volk..." (blz 170). Volksverheffing is

goed, mits gericht op gerechtigheid en waarheid. Maar nationalisme, dat gerechtigheid en waarheid ondergeschikt maakt aan de eigen belangen is verwerpelijk. Beyers Naudé heeft nooit lid willen zijn van een politieke partij, ook niet van het ANC, al kon hij zich van de eerste tot de laatste letter vinden in de inhoud van het Handvest voor de Vrijheid. Als predikant vond hij dat hij zich niet met welke partij dan ook mocht vereenzelvigen. Die les had hij inmiddels wel geleerd (blz 142).

Tegenover zijn uitsluiting uit de Afrikaner gemeenschap stond anderzijds opname in een bredere zwarte verzetsbeweging. Morele en financiële steun kwam daarnaast uit het buitenland, vanuit Engelse, Amerikaanse, Duitse en Nederlandse kerken, onder andere vanuit de in 1970 - op verzoek van Beyers Naudé - opgerichte Werkgroep Kairos. Het Christelijk Instituut spande zich in om financiële steun te bieden voor de opleiding van zwarte predikanten en zwarte auteurs voor het uitgeven van hun boeken. Later stimuleerde het de ontwikkeling van de *"Black Consciousness Movement"* van Steve Biko.

In oktober 1977 werd het Christelijk Instituut echter tot een verboden organisatie verklaard en volgde een banning order voor Beyers Naudé persoonlijk. Daarmee werd zijn bewegingsvrijheid beperkt tot een bepaald gebied, waarin hij met hooguit één persoon tegelijk mocht praten en waardoor het hem verboden was in het openbaar op te treden. Wat zeven magere jaren leken, zouden zeven vette jaren worden, aldus Beyers (blz 130): hij ging een grote en diverse reeks bezoekers ontvangen. Het werden jaren van luisteren en leren. Bovendien was de banning voor het zwarte verzet juist een teken van betrouwbaarheid.

Na afloop van zijn banning, in september 1984, werd hij van 1985 tot 1988 secretaris-generaal van de Zuid-Afrikaanse Raad van Kerken. Het was de tijd van verheviging van het verzet tegen de apartheid, maar ook van de politieke en militaire onderdrukking door het apartheidsregime. Als secretaris-generaal van de Zuid-Afrikaanse Raad van Kerken droeg hij onder andere bij aan het organiseren van ontmoetingen met het ANC en het PAC; misschien zou zo bemiddeling tussen regering en bevrijdingsbewegingen mogelijk worden. In 1987 maakte hij deel uit van een delegatie van de Raad van Kerken die in Lusaka een ontmoeting had met het ANC in ballingschap. In dat jaar nam hij zijn ambt als predikant weer op, ditmaal van de gemeente van het zwarte *township* Alexandra.

Verzoening

Verzoening, in de zin van het elkaar vinden over grenzen heen, is het tweede motief dat door Beyers' biografie heenloopt. Vergelding wijst hij af: "Op een fundament van wraak en vergelding kan geen land worden opgebouwd" (blz 162). Des te meer wijst hij op de noodzaak de slachtoffers aan het woord te laten en vooral omwille van hen de waarheid aan het licht te brengen en de daders bekentenissen te laten afleggen. Het is opmerkelijk dat hij, met zijn staat van dienst, reden vindt om ook zelf schuld te bekennen: hij vindt dat hij onvoldoende heeft gedaan wat in zijn vermogen lag in de strijd tegen het onrecht. Hij had een sterker beroep op het geweten van de (blanke) burgers van Zuid-Afrika moeten doen. Hij had eerder contact moeten aangaan met zwarten in het verzet. Hij had de noodzaak van oecumenische eenheid meer moeten uitdragen.

Voor het eerst realiseerde Beyers Naudé zich de waarde van vergeving en verzoening in het begin van de jaren veertig toen hij als predikant een bezoek bracht aan het kerkhof van het vroegere concentratiekamp in Irene. Toen ging het hem nog om verzoening tussen Boer en Brit. Later kwam daar het ideaal van de christelijke eenheid bij, over taal- en cultuurgrenzen heen, en dat van verzoening tussen blank en zwart. Weigering van zijn NG Kerk in 1978 om in te gaan op de uitnodiging van de gereformeerde kerken van kleurlingen en zwarten om tot eenwording over te gaan was voor Beyers Naudé de aanleiding om zijn lidmaatschap op te zeggen. Hij sloot zich aan bij de gereformeerde kerk voor zwarten.

Nog steeds zijn de gereformeerde kerken in Zuid-Afrika naar ras gescheiden. Wel gingen in 1994 de gereformeerde kerken voor kleurlingen en zwarten samen in de Verenigende Gereformeerde Kerk in Suider Afrika. In deze kerk zijn de gereformeerde belijdenisgeschriften uitgebreid met de zogeheten Belijdenis van Belhar van 1986. Deze belijdenis van de Nederduitse Gereformeerde Sendingkerk (voor kleurlingen) verwerpt de theologische en morele rechtvaardiging van de gedwongen scheiding van mensen op grond van ras en huidskleur als ketterij. De NG Kerk heeft een staande uitnodiging om zich aan te sluiten, op voorwaarde dat ook de laatste de Belhar Belijdenis aanvaardt. Maar die stap kan de blanke kerk niet maken. Niet alleen dat stelt Beyers Naudé teleur, maar ook de onwil van de NG Kerk om zich ten overstaan van de Commissie voor Waarheid en Verzoening (zie hieronder) te verantwoorden voor haar rol tijdens de apartheidsperiode (blz 151).

Wat betreft verzoening in politieke zin vermeldt Beyers Naudé enkele van zijn pogingen. Zoals gezegd had hij als secretaris-generaal van de Zuid-Afrikaanse Raad van Kerken bijgedragen aan het organiseren van ontmoetingen met het ANC en het PAC. Op die manier hoopte hij bemiddeling tussen regering en bevrijdingsbewegingen mogelijk te maken. En in 1990 maakte hij - hoewel hij geen lid was van het ANC - deel uit van de ANC-delegatie naar de historische eerste ontmoeting in "Groote Schuur" tussen regering en bevrijdingsbeweging. Tijdens die ontmoeting werd de weg geplaveid voor de echte onderhandelingen over een democratisch Zuid-Afrika.

Ook als Afrikaner ziet Beyers Naudé een persoonlijke opdracht tot verzoening want de bevolkingsgroep waar hij zelf uit voortgekomen is wil hij in het nieuwe Zuid-Afrika betrekken. Hij schrijft over zijn verlangen om al die blanken te helpen, die de oversteek in het veranderingsproces nog niet kunnen maken. Wat kunnen wij doen om Afrikaners te helpen bij het wegnemen van de angst om hun taal, hun cultuur, hun identiteit, zelfs hun toekomst te verliezen (blz 155)? Zijn afkomst heeft hij nooit verloochend. Wel nam hij afstand van het isolement, want zonder wederzijds vertrouwen kunnen we het land nooit opbouwen (blz 73). De indruk dringt zich op dat zijn biografie zelf, in Zuid-Afrika uitgegeven onder de titel "My land van hoop", is geschreven als een oproep aan hen.

Niet de kerk, niet de instellingen van mensen, zijn de weg, de waarheid en het leven, maar Christus zelf.

In sommige gevallen stuit hij daarbij op een onverzoenlijke hardheid, zoals bij zijn tijdgenoot en oud-president P.W. Botha, van wie vorig jaar ook een geautoriseerde biografie verschenen is. Voor hem stond en staat het verzoenende werk van de kerken gelijk aan communistische partijpolitiek. Ook toen in 1990 tijdens een bijeenkomst van Zuid-Afrikaanse kerken in Rustenburg de blanke gereformeerde kerk schuld beleed voor het structurele kwaad uit het verleden, zag Botha daar ANC-communistische partijpolitiek in.[1] Wat dat betreft vertoont Botha, die als president de bijnaam "Die Groot Krokodil" genoot, de intellectuele flexibiliteit van datzelfde reptiel.

P.W. Botha weigerde halsstarrig voor de Commissie voor Waarheid en Verzoening te verschijnen. Het gevolg van die opstelling is dat hij nu voor zijn verantwoordelijkheid als voorzitter van de Staatsveiligheidsraad moet voorkomen voor de gewone rechter op beschuldiging van deelname aan het autoriseren van de moord op politieke tegenstanders. De Waarheidscommissie beschikt over opgerakelde notulen van de Staatsveiligheidsraad, waaruit blijkt dat die raad onder Botha's voorzitterschap *"...the physical destruction of revolutionary organisations (people, facilities, funds, etc) by any means, overt and covert..."* aanbeval.[2]

Helaas behandelt Beyers Naudé het werk van de Commissie voor Waarheid en Verzoening erg kort. Hier mag misschien iets meer over de Waarheidscommissie verteld worden. Het proces moet nationale heelmaking mogelijk maken door de waarheid aan het licht te brengen omtrent de schendingen van de mensenrechten en door de slachtoffers hun verhaal te laten vertellen. Het aan het licht brengen van de waarheid is essentieel. Rouw en vergeving kunnen pas echt beginnen, als de slachtoffers en hun nabestaanden te weten komen wat er met hun dierbaren gebeurd is en wie verantwoordelijk was voor hun lijden. De schenders van de mensenrechten kunnen in aanmerking komen voor amnestie. Zij moeten dan wel volledige opening van zaken geven en dus in feite een bekentenis afleggen. Voorts is er een beperking in de tijd waarin de schendingen gepleegd werden, namelijk de periode tussen 1960 en 1994. En er moeten aantoonbaar politieke motieven aan ten grondslag gelegen hebben.

Het werk van de Commissie voor Waarheid en Verzoening nadert zijn voltooiing. Volledig kan zij niet zijn. Onderzoeker voor de Waarheidscommissie, Piers Pigou, erkende onlangs dat duizenden gevallen van schendingen van mensenrechten niet zijn behandeld. Talloze schenders zijn niet voor de Waarheidscommissie verschenen. De Commissie heeft 20.000 gevallen van slachtoffers ontvangen en 7.500 aanvragen voor amnestie. Een paar uitzonderingen daargelaten bleven hoogstverantwoordelijke NP-politici, onder wie F.W. de Klerk, volhouden dat zij geen idee hadden wat de veiligheidstroepen uithaalden. Ook het leiderschap van ANC en PAC is relatief buiten schot gebleven. De staf was te klein en de werktijd tekort om volledige behandeling mogelijk te maken. Piers Pigou: *"In spite of all that the Truth Commission has achieved, it has only just begun to scratch the surface of past violations. What happens next is crucial."*[3]

Maar al komt de waarheid nog niet volledig aan het licht, de mate van leugens is ingeperkt. Het zal in ieder geval niet meer mogelijk zijn om de schendingen van mensenrechten tijdens het apart-

heidsbewind te ontkennen. Dat is al een stap op weg naar heelmaking. Het rapport van de Waarheidscommissie, dat op 31 oktober verwacht wordt, kan de basis worden voor de opbouw van de nationale eenheid. *"The pursuit of truth is the beginning of justice"*, aldus onderzoeksdirecteur van de Waarheidscommissie Charles Villa-Vicencio.[4] Of het inderdaad tot gerechtigheid leidt, zal van het vervolg afhangen. Politieke keuzen zijn noodzakelijk.

Dat realiseert het Zuid-Afrikaanse Parlement zich ook. Veertig jaar na de verkiezingsoverwinning van 1948 die de Nationale Partij aan de macht bracht, besteedde het een debat aan het politieke vervolg op het werk van de Waarheidscommissie. *Deputy President* Thabo Mbeki, de opvolger van Nelson Mandela als ANC-voorzitter, wees in zijn bijdrage aan het debat op de waarden die aan de Zuid-Afrikaanse grondwet ten grondslag liggen, zoals de opdracht *"...to heal the divisions of the past"*. De komende jaren zal wat hem betreft vooral aandacht moeten uitgaan naar het slechten van de materiële verschillen tussen blank en zwart. In dat opzicht is nog steeds sprake van twee Zuid-Afrikaanse naties in plaats van één.

Slot

Had Beyers Naudé eigenlijk zwakke kanten? In ieder geval deze, en nog een aardige ook: zijn liefde voor auto's. De T-Ford van zijn vader, de eerste Dodge die hij als student samen met zijn broer had, de Hansa die hij in 1942 kocht, de "ouwe taaie Peugeot", die hem naar het Christelijk Instituut reed toen het werd verboden, zorgvuldig en met liefde worden de voertuigen beschreven. Sleutelen aan auto's is één van zijn grote hobby's. De meeste pastores die ik ken beschouwen de auto als een verwerpelijk vervoermiddel. Beyers Naudé is hier een gelukkige uitzondering.

Uitzonderlijk als autobiograaf is hij ook in zijn bescheidenheid. In de meeste autobiografieën zijn de ik-figuren maar al te vaak geneigd zichzelf als brandpunt van historische gebeurtenissen te zien (en gaat het om "Grote Mannen die Mij gekend hebben"). Bij Beyers Naudé is eerder het omgekeerde het geval: hij geeft vooral anderen krediet. Je zou willen dat hij wat minder bescheiden was, want veel van waar hij ongetwijfeld een grote invloed moet hebben gehad, zoals in informele gesprekken met kerkleiders en politici, blijft onbesproken.

De redacteuren van de Nederlandse uitgave hebben hier terecht voor enige aanvullingen gezorgd. Zo is "Verzet en verzoening" voorzien van een voorwoord door prof.dr. Joh. Verkuyl, die de historische betekenis van Beyers Naudé zorgvuldig neerzet. Ook de bijlagen aan het eind doen de man recht, bijvoorbeeld de publicatie van het geheime memorandum van de veiligheidspolitie van 19 september 1980, waaruit blijkt dat Beyers' *banning order* eigenlijk haar doel niet bereikt had, "... aangezien vele invloedrijke buitenlanders wat SA besoek 'n persoonlike besoek aflê by NAUDE. NAUDE het ook deur middel van koeriers skakeling met meningsvormers (veral op kerklike terrein) in die buiteland" (blz 174).

Uit eigen ervaring kan ik eraan toevoegen dat Beyers Naudé, van de prominente Zuid-Afrikaanse kerkleiders die in Nederland kwamen pleiten voor krachtige maatregelen tegen het apartheidsregime, de meeste invloed uitoefende op het CDA. Zijn begripvolle maar consequente opstelling en zijn bescheidenheid, die ook de biografie zo

kenmerkt, maakten veel meer indruk dan de harde confrontatie die door anderen gezocht werd.

De waarde van "Verzet en verzoening" stijgt uit boven die van een levensbeschrijving van een belangrijk figuur alleen. De autobiografie laat zich ook lezen als dialoog met de kringen waar Beyers Naudé uit afkomstig is: zijn kerk, volk en land. Het boek is daarmee ongetwijfeld onderdeel van zijn verlangen om al die blanken, die de oversteek nog niet kunnen maken, te betrekken bij het veranderingsproces.

De autobiografie laat zich ook lezen als dialoog met de kringen waar Beyers Naudé uit afkomstig is: zijn kerk, volk en land.

Maar er is meer. Bijna een jaar geleden legde de Zuid-Afrikaanse ambassadeur in Nederland, Carl Nichaus, op een bijeenkomst van het dagblad Trouw en de Nederlandse Zendingsraad een indringend persoonlijk getuigenis af over het verzoeningsproces in zijn land, met als centrale vraag: Is religie relevant? Zijn antwoord was ontnuchterend: "Ek is bevrees dat ek u gaan teleurstel, want ek dink nie dit is waar dat geloof - en dan met spesifieke verwysing na die christelike geloof - 'n beslissende faktor in die transformasie van Suid-Afrika is nie." Weliswaar waren er moedige en voorbeeldige kerkleiders in de strijd tegen apartheid, maar de kerk in brede zin heeft geen duidelijke en samenhangende theologische basis geboden in de strijd tegen apartheid en voor de vraag wat er in plaats van apartheid moest komen, aldus de ambassadeur.

Ik kan niet anders dan die persoonlijke ervaring van iemand die zelf als gevangene heeft geleden respecteren. En toch, daar staat die motivatie tegenover die het levensverhaal van Beyers Naudé geleid heeft en waarvan voor mij de sleutelzin was: Christus heeft niet gezegd dat de kerk de weg, de waarheid en het leven is, maar: "Ik ben de weg, de waarheid en het leven." Dat is de boodschap die Beyers Naudé meegeeft. Er is geen Synode of Curie nodig om de zeggingskracht en de actualiteit van die boodschap te bevestigen. Het hele leven van Beyers Naudé, zoals beschreven in zijn autobiografie, is in feite een eigenwijze en radicale toepassing van het vers uit het vroegere Zuid-Afrikaanse volkslied:

Skenk ook ons die krag, o Here! om te handhaaf en te hou
Dat die erwe van ons vaad're vir ons kinders erwe bly:
Knegte van die Allerhoogste, teen die hele wêreld vry.

Drs. Th. B.F.M. Brinkel is werkzaam bij het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA.

C.F. Beyers Naudé, Verzet en verzoening, autobiografie. Uitgegeven bij uitgeverij Ten Have, Baarn 1997. Voor Nederland vertaald en bewerkt door Marnix van der Sijs en Erik van den Bergh. ISBN 90 259 4659 3.

1. Daan Prinsloo, *Stem uit die Wilderness, 'n Biografie oor oud-pres PW Botha* (Mosselbaai 1997) 442.
2. *The Sunday Independent*, 19 april 1998.
3. Piers Pigou, in: *The Sunday Inde-pendent*, 7 juni 1998.
4. Charles Villa-Vicencio, in: *The Sunday Independent*, 7 juni 1989.

Kunnen CDA en PvdA samengaan?

In het zomernummer 1998 van Christen Democratische Verkenningen staat onder andere een artikel van drs. Wöltgens. In tegenstelling tot de meeste andere auteurs van dit boeiende nummer is Wöltgens geen geestverwant, maar een vooraanstaande figuur in de Partij van de Arbeid. Een artikel van dezelfde strekking verscheen in het Brabants Dagblad van 15 augustus 1998. De slotsom van Wöltgens is zo interessant dat een discussie terzake nuttig is. Deze beschouwing is bedoeld als een kleine bijdrage aan deze discussie.

Laat ik vooropstellen dat de PvdA in de laatste decennia enorm is veranderd. Waar is de tijd van 'Tien over rood' e.d.? Weg is de overdreven nadruk op overheidsingrijpen op velerlei terrein en de tegenzin tegen het functioneren van de markt of het particulier initiatief. Niet meer relevant zijn de derde-weg-neigingen ten opzichte van de Sovjet Unie van een aantal sociaal-democraten en de neiging tot het afschaffen als eerste van kernwapens. Gebleven is - en dat is belangrijk - de aandacht voor een rechtvaardige inkomensverdeling, al blijft dit een der moeilijkste sociaal-economische vraagstukken.

Immateriële zaken

Als er al sprake zou Kunnen zijn van aansluiting van het christelijk-sociaal erfgoed aan de sociaal-democratische beweging, dan valt daar nu meer voor te zeggen dan in de zeventiger en tachtiger jaren.

Dit gezegd zijnde, moet ik toch ook zeggen dat in de artikelen van Wöltgens een belangrijk aspect niet aan de orde komt en dat is nu juist waarom een aantal mensen van (laten wij globaal zeggen) christelijke huize aan het CDA de voorkeur geven boven de PvdA. Dat aspect betreft nu juist immateriële zaken, men kan ook zeggen: normen en waarden. Over het zogenaamde 'homo-huwelijk', over euthanasie en andere zaken op dit vlak wordt door vele christenen anders gedacht dan degenen die niet (meer) christelijk voelen. Veranderingen in de wetgeving op deze punten worden vaak voorgesteld door D66. De andere paarse partijen zijn daar niet altijd enthousi-

ast over, maar nemen de voorstellen van D66 wel over. Ik meen dat in die twee andere partijen het christelijke geluid te weinig of niet wordt gehoord. Over deze kwesties moet natuurlijk altijd een wetgevingscompromis worden gevonden en dat is in het verleden ook gebeurd. Maar daarbij kon het CDA een eigen geluid laten horen en inbrengen. Ik ben bang dat bij een samengaan van CDA en PvdA in één partij dat eigen geluid niet meer gehoord zal worden.

Nieuwe coalitie CDA-PvdA

Ik denk dat Wöltgens over de paarse coalitie zelf niet zo enthousiast is, getuige zijn woorden "Er wringt ook iets als de PvdA regeert met twee partijen die inhoudelijk en historisch veel verder van haar staan dan de grootste oppositiepartij". De oplossing daarvoor is in de toekomst een nieuwe coalitie van CDA en PvdA. Wie -en dat doet Wöltgens, maar ook vele anderen- het CDA-program van 1994 vergelijkt met het in hun ogen veel socialere van 1998, moet niet vergeten dat de situatie in 1994 nog een heel wat voorzichtiger beleid vroeg dan thans.

Prof. dr. H.W.J. Bosmans
emeritus-hoogleraar geld, krediet-, en bankwezen
Katholieke Universiteit Brabant

In memoriam prof.dr. H.W.J. Bosman

Een week voor zijn plotselinge overlijden, op 26 augustus 1998, ontving de redactie de hier gepubliceerde bijdrage van de hand van prof. dr. H.W.J. Bosman. Hans Bosman, geboren op 17 juli 1922 in Rotterdam, was zijn loopbaan begonnen bij het ministerie van Financiën en het Centraal Planbureau en was vervolgens sinds 1954 lector, vanaf 1959 tot zijn emeritaat eind 1987 hoogleraar geld-, krediet- en bankwezen aan de Katholieke Universiteit Brabant. Hij vervulde binnen en buiten de universiteit tal van bestuurlijke functies, waaronder van 1960 tot 1974 die van kroonlid van de Sociaal Economische Raad.

In de wetenschap en de financieel-economische praktijk hooggeschat, was hij tegelijkertijd één van de toonaangevende figuren in de gemeenschap van maatschappelijk en politiek betrokken katholieke intellectuelen. Zijn bereidheid mensen en hun motieven te respecteren maakte hem tot een bouwer van bruggen, zonder dat hij de vereiste lange-termijn-oriëntatie uit het oog verloor. Zulke kwaliteiten zijn ook in de politiek een schaars goed. Het Centrum voor Staatkundige Vorming - één van de voorlopers van het Wetenschappelijk Instituut - deed op hem een beroep als adviseur in economische beleidsvraagstukken. In het midden van de jaren zestig viel zijn naam bij kabinetsformaties - maar van een politiek ambt is het niet gekomen. In Christen Democratische Verkenningen van januari 1982 (pp. 26-34) schreef hij over 'Volkshuishouding en parlementaire democratie'. In deze aflevering is Hans Bosman nog eenmaal aan het woord.

Prof.dr. E.M.H. Hirsch Ballin, voorzitter redactie

Bij de memoires van generaal Calmeyer

Generaal Calmeyer was een christelijk-historisch militair en politicus van de oude stempel. Zo typeert dr. H. van Spanning het voormalige CHU-Kamerlid bij het verschijnen van zijn memoires. Een christelijk-historische traditie wordt hiermee voortgezet

Een belangrijk kenmerk van de christelijk-historische Unie (CHU), die met ARP en KVP opging in het CDA, was dat de Unie aan haar leden en vertegenwoordigers veel ruimte bood om hun persoonlijke visie op de relatie tussen geloof en politiek gestalte te geven. Dit gaf het optreden van christelijk-historische politici vaak sterk individuele trekken.

Mede als gevolg van de gedecentraliseerde organisatiestructuur van de CHU heeft deze individualistische benadering er toe geleid dat de CHU relatief weinig publicaties heeft uitgegeven waarin haar politiek beleid werd uiteengezet. Daar staat tegenover dat diverse CHU-Tweede Kamerleden hun herinneringen hebben gepubliceerd. In dit verband kunnen de memoires worden genoemd van jhr. mr. D.J. de Geer, J.R. Snoeck Henkemans, dr. H.W. Tilanus en jkvr. mr. C.W.I. Wttewaal van Stoetwegen.[1]

Met het verschijnen van de door dr. J. Hoffenaar bewerkte memoires van luitenant-generaal M.R.H. Calmeyer (1895-1990) wordt deze christelijk-historische traditie voortgezet.

Calmeyer was Tweede Kamerlid van 1956 tot 1959 en staatssecretaris van Defensie in het kabinet-De Quay van 1959 tot 1963. In dit boek wordt bevestigd dat Calmeyer - zoals we nog zullen zien - een eigen plaats in de CHU heeft ingenomen. Wel wijkt hij belangrijk af van zijn voorgangers in de omvang en de stijl van zijn memoires. De herinneringen van de eerder genoemde CHU-politici zijn kleine, populair geschreven boekjes. De aantekeningen van Calmeyer, die Hoffenaar zorgvuldig heeft bewerkt en geannoteerd, zijn aanzienlijk uitvoeriger en meer beschouwend van aard.

Dr. H. van Spanning

Voor hij in 1956 lid werd van de Tweede Kamer had Calmeyer een indrukwekkende carrière gemaakt als officier. Hij was onder meer kabinetschef van de minister van Defensie, directeur van het Defensie Studie Centrum en plaatsvervangend chef van de generale staf.

De uitgave van Calmeyers memoires, waarop Hoffenaar aan de Rijksuniversiteit te Leiden promoveerde, werd verricht in het kader van een onderzoeksproject van de sectie Militaire Geschiedenis van de Koninklijke Landmacht. De ondertitel van dit boek luidt: Memoires van een christen, militair en politicus. In deze recensie wil ik enkele kanttekeningen maken bij het politiek optreden van Calmeyer.

Christen-politicus

Als christen-politicus toont Calmeyer enkele sterk persoonlijke trekken. Hij was van huis uit Luthers maar ging over naar de Waalse gemeente binnen de Hervormde Kerk. Calmeyer toonde zich daarnaast sterk geïnteresseerd in de in gereformeerde kring ontwikkelde wijsbegeerte der wetsidee en was voorzitter van de Vereniging voor Calvinistische wijsbegeerte.

Zijn lidmaatschap van de CHU in 1946 werd in belangrijke mate ingegeven door zijn bezwaren tegen de CHU-politici die met de Doorbraak naar de PvdA gingen. Hij waardeerde in de CHU vooral de visie op het protestants karakter van Nederland en de opvatting dat het koningschap van het Huis van Oranje werd beschouwd als een vrucht van de leiding Gods met ons volk. Deze uitgangspunten sloten aan bij Calmeyers taakopvatting als officier. Voor de oorlog was Calmeyer korte tijd propagandist voor het - sterk nationalistisch georiënteerde - Verbond voor Nationaal Herstel. Deze groepering ontwikkelde zich geleidelijk in nationaal-socialistische richting. Calmeyer wees deze radicalisering af. Hij maakte tijdens een studieperiode van 1935 tot 1939 aan de Duitse *Kriegsakademie* de toenemende greep van het nationaal-socialistisch bewind op de samenleving van dichtbij mee. De gebeurtenissen in de *Kristallnacht* en de openlijke acties tegen de joodse bevolking vervulden hem met diepe afschuw.

Als staatssecretaris kreeg hij onder meer te maken met de destijds gerucht-makende affaire rond majoor K(oopmann) en de kwestie Van der Putten. Dit betrof twee militaire ambtenaren die een juridisch conflict uitvochten met het departement van Defensie en daarbij krachtig gesteund werden door het dagblad 'De Telegraaf'.

Veel aandacht kreeg in deze periode voorts het rapport 'Het vraagstuk van de kernwapenen; nadere beschouwing over oorlog en vrede van de Generale Synode van de Nederlandse Hervormde Kerk'. Dit in juni 1962 vastgestelde geschrift verscheen in oktober van dat jaar op een moment dat de wereld de adem inhield voor het mogelijk uitbreken van een gewapend conflict tussen de Verenigde Staten en de Sovjet-unie naar aanleiding van de Cubaanse crisis. In de inleiding werd gesteld dat dit rapport niet de pretentie had een 'oplossing' voor het vraagstuk van de kernwapenen te bieden maar richtlijnen bevatte voor het christelijk denken en handelen in deze kwestie. Enkele uitspraken in dit rapport deden echter veel stof opwaaien. Zo werd ondermeer gezegd: "Op grond van wat wij over de vredestaak van de kerk en over de aard van de kernwapenen hebben gezegd, mag de kerk dan ook niet anders doen dan een radicaal neen tegen de kernwapenen uitspreken". Elders in het rapport werd gesteld "dat de kernwapenen ook in het uiterste geval niet gebruikt mogen worden en dat de christenen het niet voor hun, aan het Woord en de beloften Gods gebonden, geweten zullen kunnen verantwoorden aan zulk een oorlog met kernwapenen hun mede-

werking te geven". Calmeyer zag hierin een opwekking tot dienstweigering op termijn. Hij reageerde op dit rapport in een brief aan de hoofdlegerpredikant. Hij plaatste zich daarbij op het standpunt van "een met overheidsgezag over een deel der strijdkrachten bekleed Christusbelijder".

Deze handelwijze is typerend voor Calmeyer. Hij komt in zijn memoires naar voren als een officier geworteld in de tradities van de eeuwwisseling. Hij was meer militair dan politicus. Het bepalen van beleidslijnen als staatssecretaris lag hem beter dan de controlerende taak als Tweede Kamerlid. In beide gevallen bleef Calmeyer echter rechtlijnig denken en kon hij weinig begrip opbrengen voor de arbeid die nodig is voor het bereiken van een politiek compromis. Omgaan met de pers viel hem moeilijk. Naast officier was Calmeyer een overtuigd protestant gevoed door de opvattingen ontwikkeld in het Reveil met nog duidelijk aanwezige reserves tegen het katholicisme.[2] Dit bepaalde ook zijn houding in de partijpolitiek. In het proces van partijpolitieke heroriëntatie speelde Calmeyer een rol als voorzitter van de CHU-Kamerkring Den Haag. In 1958 kreeg het, onder zijn leiding genomen, besluit van deze Kamerkring om bij de gemeenteraadsverkiezingen een gemeenschappelijke lijst te vormen met de ARP veel aandacht.[3]

Calmeyer was een groot voorstander van nauwere samenwerking tussen ARP en CHU met zo mogelijk de SGP daarbij. De ontwikkelingen zijn anders gelopen. De pogingen om tot nauwere samenwerking tussen CHU en ARP te komen zijn mede door het terughoudend beleid van de landelijke CHU-leiding slechts incidenteel van de grond gekomen. De met veel publiciteit omgeven Haagse protestantse samenwerking leidde tot het verschijnen van de brochure 'Een getuigenis waarom wij CH zijn en blijven'. Een aantal vooraanstaande CHU-vertegenwoordigers beklemtoonde in deze brochure de ideologische verschillen met de ARP. In 1967 werd deze protestantse samenwerking in christelijk-historische kring getypeerd als een gepasseerd station. De CHU besloot zich met de ARP en de KVP te richten op de christen-democratische samenwerking die tenslotte zou uitmonden in de vorming van het CDA.

Calmeyer had ten aanzien van de samenwerking tussen CHU en ARP een voortrekkersrol vervuld. Hij had geen bezwaar tegen samenwerking met de KVP, maar vorming van een partij van protestanten met katholieken achtte hij principieel onjuist. Zo kwam hij geleidelijk in een geïsoleerde positie. In 1972 bedankte hij voor de CHU. Hij achtte het onaanvaardbaar dat de Unie zou opgaan in een overwegend rooms-katholiek geheel met sterk verschillende staatkundige grondslagen.

Calmeyers herinneringen geven een interessant beeld van de interne gedachtewisseling binnen de CHU vanaf de jaren vijftig tot begin jaren zeventig.

Eigen plaats

Calmeyer toont in zijn standpunten een rotsvaste overtuiging. Hij respecteert de visie van zijn opponenten maar acht hun opvattingen volstrekt onjuist. In zijn terugblik toont zijn visie geen nuances maar hij raakt eerder nog meer overtuigd van zijn gelijk.[4] Dit leidt ertoe dat de herinneringen van Calmeyer een sterk persoonlijk karakter dragen en zijn standpunten soms kritisch bekeken moeten worden. Naast de korte maar rake typeringen van de christelijk-historische Tweede Kamerleden H.W. Tilanus en jkvr. C.W.I. Wttewaall van

Stoetwegen toont hij zich bijvoorbeeld duidelijk te weinig kritisch ten opzichte van de eigenzinnige CHU-senator prof. dr. F. C. Gerretson. In een enkel geval schiet zijn geheugen tekort en is het beeld dat hij schetst onvolledig. In zijn beschouwingen over het rapport van de Hervormde Synode inzake de kernbewapening beperkt hij zich tot de directe reacties op zijn brief aan de hoofdlegerpredikant. Nergens noemt hij de destijds opvallende rede van zijn geestverwant, het CHU-Tweede Kamerlid dr. I.N. Th. Diepenhorst. In een indringend betoog nam Diepenhorst, op zes januari 1963, in de Tweede Kamer afstand van de conclusies van dit rapport. Hij onderstreepte de vrijheid van de kerk om te spreken, maar tevens de protestantse vrijheid om met aandacht te luisteren naar hen die kerkelijk leiding geven om daarna zelf de verantwoordelijkheid te dragen voor de beslissingen die men op grond van Gods woord meent te moeten nemen. Ook al wijken zij af van de meningen van kerkelijke leiders. De inhoud van dit rapport had, aldus Diepenhorst, niet alleen verontrusting gewekt - wat te prijzen viel - maar ook verwarring gesticht. In het synoderapport was opgemerkt dat politici en militairen door hun dagelijks werk het gevaar lopen soms bedrijfsblind te worden. Diepenhorst vroeg zich af of dit gevaar bij theologen was uitgesloten.[5]

De herinneringen van Calmeyer vormen een belangrijke bron voor de militaire geschiedenis en een waardevolle aanwinst voor de kennis van de protestantse naoorlogse politiek en van de CHU in het bijzonder. Maar de lezer moet er voortdurend op bedacht zijn dat het hier gaat om de opvattingen van een 'christen, militair en politicus' die binnen de CHU een geheel eigen plaats in nam.

Dr. H. van Spanning was beleidsmedewerker bij de CDA-Tweede Kamerfractie.

M.R.H. Calmeyer, Herinneringen; memoires van een christen, militair en politicus, ingeleid en bewerkt door J. Hoffenaar, uitgeverij SDU, 925 pagina's. Prijs f 89,50.

Noten

1. D.J. de Geer, *Herinneringen*, s' Gravenhage 1959. G. Puchinger, *Tilanus vertelde mij zijn leven*, Kampen 1966. J. R. Snoeck Henkemans, *Parlementaire herinneringen, ingeleid door mr. J.J.R. Schmal*, z.pl. z.j. (1946). C.W. I. Wttewaall van Stoetwegen, *De freule vertelt*, Baarn 1973. In dit verband kan ook gewezen worden op de publicatie van het uit de CHU afkomstige CDA-Tweede Kamerlid J.S.L. Gualtherie van Weezel: *Rechts door het midden, Haagse herinneringen*, 's Gravenhage 1994.
2. Calmeyer typeert KVP-fractieleider mr. C.P.M. Romme als een zeer bekwaam politicus maar "een zo door en door roomse figuur, als het ware omgeven door wierookgeuren, daarbij meer neigende naar samenwerking met de PvdA dan met de reformatorische partijen in hun toenmalige geaardheid, dat ik generlei affiniteit met hem kon voelen" (blz. 538).
3. Het bestuur van de CHU was tot midden jaren zestig terughoudend ten aanzien van nauwere samenwerking met de ARP maar liet plaatselijke afdelingen vrij. In Den Haag kreeg de gemeenschappelijke lijst van beide protestantse partijen in 1958 veel aandacht omdat Kamerkringvoorzitter Calmeyer lid was van de Tweede Kamer en ook de christelijk-historische Tweede Kamerleden H.W. Tilanus en jkvr. Wttewaall van Stoetwegen in Den Haag woonden.
4. In een nabeschouwing merkt Calmeyer over de vermaatschappelijking van het leger op: "Het leger assimileren met een anti- of hoogstens a-militaire maatschappij, waarin de morele waarden die het fundament van iedere krijgsmacht vormen, weinig in tel zijn, kan slechts tot verwording leiden" (blz. 761).
5. *Handelingen Tweede Kamer 1962/63 deel 2*, 411-412. Dr. I.N. Th. Diepenhorst was jurist en theoloog. Hij was van 1963 tot 1965 in het kabinet-Marijnen de eerste bewindsman (staatssecretaris) die zich met zaken betreffende ontwikkelingssamenwerking bezig hield. Met uitzondering van de periode dat hij als staatssecretaris optrad, was hij van 1955 tot 1975 voorzitter van de Savornin Lohmanstichting, het wetenschappelijk bureau van de CHU.

Gouden kansen! (deel 1)

Nee, niet de plotseling opgestoken economische tegenwind biedt aan de christen-democratische oppositie gouden kansen en ook niet de onverwacht snelle bevestiging dat Kok II een vechtkabinet zal worden. Een tussentijdse val van deze regering, waarover breed gespeculeerd wordt, houdt voor het CDA zelfs aanzienlijke risico's in. Tijdens de verkiezingscampagne hebben we al gezien, dat het paars lukte om de grote eensgezindheid even te verbergen en in te ruilen voor een toneelspel van tegenstellingen; en zelfs toen leek het er al op, dat het politieke debat in Nederland beperkt zou worden tot de drie coalitiepartijen. Bij een ontijdig opbreken van dit kabinet is de kans niet denkbeeldig, dat het politieke dispuut geheel gemonopoliseerd wordt door de elkaar ontrouw geworden clubs en het electoraat wordt voorgesteld binnen die ruziemakers te kiezen voor gelijk of ongelijk. Natuurlijk, dat is unfair, maar we hebben intussen wel geleerd dat klagen over de ontwikkeling van het NOS-journaal tot regeringszender en spreekbuis van paars en het gebrek aan tegenwicht bij andere media toch niet helpt.

Nee, de kansen voor het CDA liggen op een ander gebied. Het zomernummer van Christen Democratische Verkenningen over de nederlaag en de herpositionering van de christen-democratie was boeiend, verscheiden, maar maakte nog geen duidelijke keuzes. Dat was ook niet de bedoeling van deze waardevolle inventarisatie van opinies en reflecties.

Wie de rode draad probeert te vinden in al die bijdragen, stuit eigenlijk niet in de eerste plaats op het fenomeen van de dreigende marginalisatie van het CDA, maar van de politiek in het algemeen. Het verdwijnen van de grote externe bedreigingen, het vervlakken van de idealen, de perspectieven in andere sectoren, en vooral de kloof tussen wat als uitdaging of levensprobleem wordt gezien aan de ene kant en het oppakkend en oplossend vermogen van de politiek aan de andere kant, laten we zeggen *Politikverdrossenheit*, dat is wat er echt speelt.

Het CDA heeft geleerd - en dat is de bittere les van 6 mei - dat het antwoord daarop niet alleen in woorden bestaat, niet alleen in analyses en niet alleen, zoals dr. A. Klink schrijft, in contouren van een alternatieve agenda.

In 'Nieuwe wegen, vaste waarden' hadden we het beste politieke document van de laatse decennia; in 'Samenleven doe je niet alleen' hadden we niet alleen het erkende best geschreven partijprogramma, maar ook het meest visionaire. Wat ging er dan mis, en is dat onherstelbaar? Besloten in de loop der dingen, omdat we de beweging van de 20e eeuw waren en met het oplossen van de sociale kwestie, de totstandkoming van de Europese eenwording en de afwenteling van de communistische bedrei-

ging alles bereikt is, waar we eigenlijk voor stonden? Andere bewegingen, of die zich de derde weg noemen - zelden is er een zo weinig fantasievol label uitgevonden, of beter gezegd uit de oude doos gehaald - of het liberalisme krijgen de kansen in de volgende eeuw, geseculariseerd als die zal zijn, geïndividualiseerd en geglobaliseerd. Zeker als de tegenstanders van weleer ook nog eens enthousiaste NAVO-aanhangers zijn geworden, voorstanders van het poldermodel en eigen huizenbezit, en zelfs zich op een laat moment sterk maken voor de herinvoering van de zedenpolitie.
Wat ging er mis op 6 mei? En is dat herstelbaar? Zeker: er ging van alles mis op organisatorisch gebied, zoals het eigen verslag ('Nieuwe wegen in aanleg') van de campagne-uitvoering liet zien, maar dat is geen antwoord op de vraag of er werkelijk nog kansen zijn voor een nieuwe doorbraak.

Er wordt in het zomernummer van dit blad een groot aantal suggesties gedaan. Maar alleen als we die afzetten tegen de algemene *Politikverdrossenheit* Kunnen die bij elkaar het antwoord geven op de toekomst van de christen-democratie. Dat antwoord gaat daarom ook veel verder dan analyses van onze cultuur of contouren van een politiek antwoord. Alleen een integrale strategie, die inderdaad ook de organisatie, de personen, het politieke handwerk omvat naast die culturele analyse en die contouren kan het CDA terugbrengen. Volgens mij gaat het daarbij om een vijftal elementen van een samenhangende en diep ingrijpende oppositiestrategie. Daarbij moeten soms pijnlijke keuzes gemaakt worden en is het motto bovenal: alleen het beste en de beste is goed genoeg.

Van wie is het CDA? De kiezers

Het eerste antwoord dat het CDA moet geven, is dat het zich bekend moet maken bij bepaalde groepen in de samenleving. Uit het zomernummer (Eilander, Fennema) komt een eerste antwoord. Er is een grote groep burgers, die bezig is met de vraag van "er is meer": de burger is meer dan belastingbetaler of consument, de samenleving is meer dan een zandbak van individuen, mensen leven voor meer dan alleen maar geld verdienen en het gaat in het leven en in de samenleving om meer dan het hier en nu. We kunnen het aanzienlijk gedeelte van de Nederlandse bevolking dat zoekt naar of bevattelijk is voor een politiek van "er is meer" allerhande etiketten geven, van post-modernisten tot cultuurchristenen, maar duidelijk is dat een beweging die durft uit te stralen gevoel te hebben voor de centrale dilemma's van jonge en oude mensen, respons zal krijgen. Dat bleek uit het rapport 'De verzwegen keuze van Nederland', waar recht doen aan emancipatie en zelfverwerkelijking uitgangspunt was, maar waar naar combinatiemogelijkheden werd gezocht van het nemen van verantwoordelijkheid voor een ander, juist op momenten dat die ander zorg en aandacht en toerusting behoeft. Dat zal ook blijken in de verdere uitwerking van het dezer dagen verschenen ouderenrapport 'Respect', waar zo'n ander dilemma wordt behandeld: hoe de economisch niet meer productieve burger mede-burger te laten blijven, in gemeenschappen en in waardering. Dat moet ook blijken uit dat andere zich opdringende dilemma: hoe werk, prestatie, welvaart - ja zeker - te combineren met gemeenschappelijke momenten van rust, van ontspanning, van ontmoeting, en voor wie wil van bezinning. Noem

het de reactie op de 24-uurseconomie; noem het de inzet voor de gezamenlijke rustdag; noem het de keuze tussen optimale arbeidsinzet, dus deling van arbeid en zorg, of maximale arbeidsinzet: iedereen *fulltime* aan het werk, juist in de jaren, dat tijd nodig is voor opvoeding en zorg. En natuurlijk willen burgers *quizzen* en *shows* zien, maar velen willen ook de keuzemogelijkheid hebben om af te stemmen op CNN of om culturele produkties te bekijken.

Die keuze voor burgers die niet de kansen en gaven van onze tijd afwijzen, maar wel een aantal trends en automatismen, is geen identificatie met *losers*. Het CDA moet een partij zijn van zelfbewuste mensen.

Intussen hoeft de opening naar deze life-stylegroep - vooruit dan maar - geen afscheid te betekenen van beroepsgroepen, inkomenscategoricën en leeftijdsegmenten, waarvoor het CDA aantrekkelijk kan zijn, en geweest is. Dat kan gemakkelijk samenvallen. Gezinnen met kinderen, spaarzame, hardwerkende mensen met een eigen huis, burgers in het algemeen die eerst zichzelf verantwoordelijk weten voor hun bestaan, daar is niets mis mee. Het CDA heeft van nature een boodschap voor de grote MKB-sector, van inkomensbeleid tot zelfregulering, en inderdaad tot een beperking van de 24-uurseconomie. Het CDA heeft een verhaal voor ouderen en het CDA was bij uitstek een partij waarbij het onderwijsbeleid in goede handen was. En bij "ons soort mensen" om Jan de Koning te citeren, hoort dat wij geen armoede op straat dulden, of in Afrika. Maar dat wil nog niet zeggen, dat wij een beweging van zieligaards en stumpers zijn, ook al zijn we niet de beweging van de volledig zelfredzame grachtengordel.

Het CDA moet een partij zijn van zelfbewuste mensen.

Een herstel van de band met doelgroepen, dat is de eerste opdracht. Doelgroepen, die weer moeten voelen dat het CDA van hen is. Nu het om moeilijker benoembare groepen gaat en nu de verzuiling voorbij is, zijn daar binnen de partijorganisatie wel bepaalde voorzieningen en actieprogramma's voor nodig. En vooral herkenbaarheid in de vorm van telkens een naam en een gezicht. Zo kan het CDA weer zijn constituerend karakter terug krijgen: een brede volkspartij.

De thema's

Van wie een partij is, wordt ook in sterke mate bepaald door de thema's waarop zo'n partij zich profileert. Sommigen hebben wel eens een tegenstelling willen construeren tussen een doelgroepenbeleid en een themabeleid. Zeker: het is voor een principiële partij niet verantwoord om de thema's alleen door de directe belangen van de "eigen" doelgroepen te laten bepalen - denk aan ontwikkelingssamenwerking - maar dat wil niet zeggen, dat die thema's niet in sterke mate het product kunnen zijn, ook in de toonzetting, van het contact en de signalen tussen de partij en haar kiezers (niet noodzakelijkerwijze hetzelfde als haar kader).

In het zomernummer is een aantal suggesties gedaan. Het gaat om keuzes. Ik zou voor deze oppositieperiode de keuze van een vijftal thema's ter discussie willen stellen, juist ook in relatie met die uitbraak naar de groep van "er is meer".

a) Herstel van de zelfbeschikking

Politikverdrossenheit heeft alles te maken met anonimiteit, bureaucratie, groot-

schaligheid, - burgers hebben geen naam en geen gezicht, maar wel een nummer - en van de andere kant een overmoed van de politiek om maatschappelijke processen te willen sturen met wetgeving en gedetailleerde uitvoeringsregeling. Ingrijpen in de wijze, waarop burgers, ondernemers, groepen van ondernemers op zich legitieme doeleinden moeten bereiken; de introductie van de efficiency-norm in een zeer verengde zin en de combinatie daarvan met grootschaligheid in bestuur en algemene voorzieningen: het zijn de verkeerde antwoorden in een tijd die vraagt om tegenreacties van eigen verantwoordelijkheid, herkenbaarheid, menselijke maat. En daarom moet de christen-democratie dat andere antwoord ook uitwerken, niet dat antwoord van deregulering, maar van zelfregulering, die ook vraagt om goed functionerende verbanden van ondernemers, zoals die in een aantal publiekrechtelijke organen gestalte hebben gekregen; dat bewijs dat bij algemene voorzieningen, zoals onderwijs en zorg, niet de schaal maar de betrokkenheid van burgers voor echte kwaliteit zorgt; dat bij het openbaar bestuur niet het getal van de bestuurden en de omvang van het territoir uitgangspunt moet zijn, maar dat voor draagvlak en wisselwerking doorslaggevend is, dat de bestuurlijke eenheid zoveel mogelijk een afgeleide is van een als zodanig ervaren menselijke gemeenschap. Daarom verzet tegen grootschalige herindelingen en annexaties, en daarom is het ook zo nodig, dat we snel uitvoering gaan geven aan dat voorstel uit het laatste verkiezingsprogramma om waar in het verleden grote gemeentelijke conglomeraties zijn ontstaan, de nog levende kernen daarbinnen een wettelijk verankerde vorm van zeggenschap te geven. Daarom systematisch de omgekeerde bewijslast vragen bij processen van schaalvergroting. En dan nog die andere, die nieuwe frontlinie: zelfbeschikking is ook in het geding, als commerciële belangen keuzemogelijkheden zo sterk gaan inperken, zoals op het Amsterdamse kabelnet gebeurde of bij de reductie van de eigen zeggenschap van burgers in medialand in het algemeen.

Mensen van objecten weer burgers laten zijn. De brug naar dat echte republikeinse burgerschap loopt vandaag via het subsidiariteitsprincipe, niet via de staatsvorm.

b) Veiligheid als het nieuwe ideaal

Onveiligheid gaat veel verder dan de kans slachtoffer te worden van kleine criminaliteit. En de criminaliteitsbestrijding gaat veel verder dan repressie. Tegenover onveiligheid staat zekerheid, bescherming, garantie, vertrouwen en als het CDA het veiligheidsthema op zijn manier op de agenda wil zetten, dan gaat dat van het teruggeven aan de burgers van een fatsoenlijke - in meerdere opzichten - openbare ruimte tot de kwaliteit van bijvoorbeeld voedingsproducten en medicijnen.

En een integraal veiligheidsbeleid kan niet om de centrale vraag heen in onze pluriforme samenleving, hoe er een gezamenlijk gedeeld en aan de individuele willekeur onttrokken waardenpatroon geldend gehouden kan worden en innerlijk doorleefd ook bij komende generaties. Van een nieuw evenwicht tussen sociale controle en individuele autonomie via identificatiemogelijkheden van randgroepen met de *mainstream* van onze samenleving tot de plaats van instellingen van waardenoverdracht en communicatie en het aanspreken van ouders op hun verantwoordelijkheid

kan dat integrale beleid worden vormgegeven. We zullen daarbij op felle weerstand stuiten, zoals de demagogische vertekening van de tienjarigenmaatregel bewees (we zetten ook geen vijftienjarigen achter slot en grendel!), maar het raakt dan de kern van de vraag, hoe hoog de prijs is van die combinatie van overindividualisering, commercialisering en hedonisme. Wat kan een overheidsbeleid bijdragen zonder dat verworvenheden van autonomie, zelfontplooiing en emancipatie in de waagschaal komen?

Een beëindigen van de gedoogcultuur is een eerste antwoord.

En uiteraard gaat het ook om een krachtige aanpak van de georganiseerde en internationale criminaliteit. Onlosmakelijk is aan het veiligheidsbegrip ook beveiliging van niet alleen goederen verbonden, maar zeker ook van het menselijk leven, in alle stadia.

c) De kwaliteit van de maatschappelijke voorzieningen

Versteegh heeft in het zomernummer terecht gewezen op de grote behoefte die er is aan constante kwaliteitsbewaking van zaken als zorg en onderwijs. Kwaliteitsbewaking in de zin van toegankelijkheid, hoogwaardigheid en als ontmoetingsplaats tussen burgers, die met hun uiteenlopende achtergrond elkaar in de normale samenleving niet meer treffen. Kwaliteit in onderwijsvoorzieningen als brug naar werk, inkomen en participatie, maar ook in de zin van toerusting van cultuur, traditie, waarden, levensbeschouwing.

We dachten een tijdlang te kunnen ontsnappen aan de Amerikaanse paradox: een hoge welvaart, die gepaard ging met verpaupering in een aantal maatschappelijke sectoren. We weten nu van de wachtlijsten in de zorg en de vacatures in het onderwijs, dat ook wij nieuwe formules moeten ontwikkelen en ons nieuwe inspanningen moeten getroosten om juist in tijden van welvaart de niet-marktsector enigszins gelijke tred te laten houden met bijvoorbeeld de salarisontwikkeling elders. Om maar niet te spreken van het afhankelijk stellen van investeringen in de zorgsector van de ontwikkeling van de energieprijzen.

Het CDA heeft in de verkiezingsstrijd het zwaar te verduren gehad doordat het kwaliteit in deze sectoren stelde boven algemene lastenverlichting. Het zou niet verwonderlijk zijn bij de komende loonontwikkeling, dat het kabinet-Kok II uitkomt op lastenverzwaring zonder wezenlijke afbouw van wachtlijsten en/of een verdere leegloop van het bestand van onderwijsgevenden. Het CDA dient inderdaad de beweging te zijn, die dan een concreet verhaal heeft voor een alternatief beleid dat die kwaliteit garandeert.

d) Gezin en samenleving

Het gezinsthema is aangeslagen. Het is de truttigheid voorbij en het zal op de agenda van de burgers blijven. Want die centrale vraag blijft: hoe kan een overheid in onze cultuur bevorderen, dat mensen langdurig verantwoordelijkheid voor elkaar nemen en houden. Dan gaat het om financiële zaken: de fiscale en inkomenspositie van gezinnen, zeker met opgroeiende kinderen; dan gaat het om opvoedingsondersteuning, maar ook om zorg mogelijk te blijven houden tussen partners, tussen ouders en kinderen, en omgekeerd. Het gaat om een ander levensloopperspectief dat niet alles zet op die overbelaste periode tussen dertig en vijftig; het gaat vooral, zoals ex-premier Lubbers in dit blad indiceerde om die nieuwe keuze

voor onze samenleving: maximale of optimale arbeidsparticipatie. Het gaat erom, zoals het recente rapport van het WI 'Respect' uitwerkte, de ouderen midden in de samenleving te houden, iets dat alleen mogelijk is in die herverkaveling algemeen beleid, professionele zorg, vrijwilligerswerk en mantelzorg. Maar het gaat ook om zaken als de zondagsrust, of beter gezegd in het algemeen om gezamenlijke, gedeelde momenten van rust, ontspanning, contacten en - voor wie wil - bezinning en kerkgang. Een kenmerkende verworvenheid van onze samenleving, de eeuwen door, die in deze kabinetsperiode ter discussie staat.

Door het gezinsthema iets breder te ploegen in deze zin komt ook de waarde van het vrijwilligerswerk, voor oud en jong - denk aan sport als integratie-instrument - tot zijn recht.

c) Met het oog op de toekomst

Het CDA bereikte zijn grootste resultaten, toen het onder Lubbers weer perspectief bood voor de toekomst, de genezing van the *Dutch disease* ter hand nam of zijn verantwoordelijkheid voor een krachtig, en misschien beslissend, antwoord op de nieuwe wapendreiging van de Sovjet Unie nam.

Beslistheid en moed tegen de belangen, emoties en ook goed bedoelde intenties van de dag. Omdat die een langere-termijnagenda blokkeerden of verduisterden.

Moed heden ten dage, tegen de opvattingen van een meerderheid in, betekent systematisch en gedisciplineerd de prijs van maatregelen, die nu verleidelijk zijn, tegen het licht van de toekomst houden. En dan gaat het om veel meer dan de AOW. Hoe kunnen die eerder genoemde maatschappelijke voorzieningen betaalbaar blijven als zij, na de pensionering van de *babyboomers* door een slinkend aantal actieven gedragen moeten worden? Hoe gaat het met de overheidsschuld in een teruglopende economie? Maar het gaat ook over andere zaken: hoe verantwoord is de inkrimping van een defensie-apparaat in een toenemend chaotiserende wereld? En hoe toekomstgericht zijn de bezuinigingen op ontwikkelingshulp, waar het enige afdoende antwoord tegenover de stroom economische vluchtelingen het bieden van perspectieven in eigen land is?

Maar vooral gaat het om een economisch en technologisch beleid, dat zowel de concurrentiekracht als de duurzaamheid van de Nederlandse economie ook over tien, twintig jaar garandeert in een globaliserende samenleving, waarin wij moeten oproeien tegen lagere lonen, langere werktijden en snel toenemende technologische expertise elders. En dat zonder mee te hoeven doen aan de *rat race* van verslechterende sociale voorzieningen of ecologische belastingen. Dus ook een duidelijk eigen beleid ter aanzien van zaken als informatietechnologie en de inzet van technologie ten gunste van duurzaamheid.

Het gaat tot slot, in navolging van 'Nieuwe wegen, vaste waarden' om een perspectiefverandering van het begrip economische groei van kwantitatief naar kwalitatief. *"It's the economy, stupid"* zeiden sommigen, die het recente verkiezingsprogramma te soft vonden. Wie het goed gelezen had, wist dat dat aan de tekst geen recht deed, maar misschien wel aan sommige begeleidende tonen.

Het CDA moet uitstralen dat bij ons de economie in goede handen is, in verantwoorde handen, juist op langere termijn.

Drieslag

Bij de themavoering zijn nog twee opmerkingen te maken:

Het gaat om een drieslag: probleemstelling, concrete, vooral concrete oplossingen en telkens een maatregel, die symbool kan staan voor de prioriteit, die het CDA geeft aan het thema. Het voorstel van een gezinsminister was zo'n symbool, zo'n icoon; de uitwerkingen in het rapport 'De verzwegen keuze van Nederland' vormden de samenhangende concrete voorstellen; de themakeuze verwoordde ten principale probleem en dilemma van vele jongere en oudere Nederlanders.
Als Wiegel het verval van normen en waarden aan de orde stelt en dat laat uitmonden in het voorstel dat de kinderen op school weer "U" tegen de leraar moeten zeggen, wordt daarmee opeens belang van thema en van samenhangend beleid duidelijk.

Paars mag niet wegkomen met de woorden zonder de daden.

Het tweede is de personificering van de centrale thema's. Ieder thema verdient zijn eerste woordvoerder, die met steun van vele deskundigen, indien nodig, in de komende jaren het belang van het onderwerp verpersoonlijkt. In de hedendaagse democratie kan dat niet alleen meer door de zaken te herhalen, maar de enig juiste toonzetting is de verwoording van dat thema, zoals het als dilemma beleefd wordt door de kiezers. Alleen wie zijn oren goed te luisteren legt bij jonge mensen kan als hij het thema "gezin" op de agenda wil houden dat doen vanuit de specifieke belevingswereld van een nieuwe generatie, en dat geldt evenzeer voor de andere thema's.

Alleen op deze manier hebben wij een verweer tegen de contra-strategie van paars, waarbij in de afgelopen jaren keer op keer onze thema's werden overgenomen, verbaal doodgeknuffeld en ontkracht. Hoe welluidend, en hoe inhoudsloos, waren de warme woorden over het gezin. Als Lubbers in de laatste Troonrede het door ons opgevoerde thema van cohesie in de samenleving zo dikwijls had laten uitspreken, zou hij ongetwijfeld in de redactionele commentaren van klefferigheid zijn beschuldigd. Men mag niet wegkomen met de woorden zonder de daden. Over de ontmaskeringsopdracht in het volgende nummer.

Mr. J.J.A.M. van Gennip, directeur van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA.

De verbeelding van de Macht

Op zaterdag 17 oktober aanstaande organiseren het Thijmgenootschap en de Thomas More Academie het symposium 'De verbeelding van de Macht' in de Ridderzaal, Binnenhof 11, te Den Haag.

Zowel vroeger als vandaag willen machthebbers dat de architectuur van overheidsgebouwen hun politieke idealen propageert. Maar de verbeelding van de macht verandert. Het zijn andere waarden, normen en deugden van burgers en overheid die in nieuwe overheidsgebouwen zichtbaar zijn.
Het symposium 'De verbeelding van de macht' vraagt aandacht voor de waarden die in de nieuwe moraal onzichtbaar zijn. Het is de vraag of onze democratische rechtsstaat zonder deze waarden kan voortbestaan. Het lijkt daarom belangrijk een weloverwogen moraal aan de programma's van eisen aan architect en kunstenaar ten grondslag te leggen.

Programma

09.45 uur	Aankomst
10.10 uur	Opening J.W. Remkes, staatssecretaris Volkshuivesting
10.15 uur	Inleiding dagvoorzitter mevrouw dr. Y. Kuin, psychogerontoloog
10.30 uur	Lezing 'Symbolen, vroeger en nu', prof.dr. J.M.M. de Valk, emeritus hoogleraar sociale filosofie
11.00 uur	Coreferaat 'De biologie van de macht', prof.dr. J.A.R.A.M. van Hooff, hoogleraar ethologie
11.20 uur	Pauze
11.45 uur	Lezing 'Stedelijke beeldspraak' ir. B.J.M.M. Pouderoyen, architect
12.15 uur	Coreferaat 'De macht van de opdrachtgever', drs. C.J. van der Peet, adviseur monumenten
13.00 uur	Lunch
14.15 uur	Lezing 'Macht en bestuurskunde, prof.dr. P.H.A. Frissen, hoogleraar bestuurskunde
14.45 uur	Column 'Macht en monumenten', mevrouw K. Feireiss, directeur Nederlands Architectuurinstituut
14.55 uur	Lezing 'De overheid mag zich wel wat meer verbeelden', prof.dr. C.J. Klop, hoogleraar politieke ethiek
15.45 uur	Reactie prof.dr.ir. K. Rijnboutt, voormalig rijksbouwmeester
15.55 uur	Afsluiting dagvoorzitter Y. Kuin
16.00 uur	Rondleiding door oude en nieuwe gedeelten van het Binnenhof als illustratie van het thema van de dag
16.40 uur	Borrel

De deelnemersbijdrage is *f* 25,- inclusief lunch en consumpties. U kunt zich tot en met 10 oktober aanstaande aanmelden. Voor inlichtingen en inschrijving kunt u contact opnemen met: Thomas More Academie, Postbus 32, 6500 AA Nijmegen (Antwoordnummer 1904, 6500 VC Nijmegen), telefoon 024-3615555, fax 024-3612041, e-mail Thomas-More@dum.kun.nl

INHOUD

Ter introductie 444

Dialoog in plaats van dogma
Mr. J.G. de Hoop Scheffer 445-450

Partij van de samenleving: verantwoordelijk, verbonden en duurzaam
Mr. S. van Haersma Buma 451-457

CDA moet titel 'Partij van de Samenleving' verdienen
Mr. F.A.M. van den Heuvel 458-460

Van harte!
Mr.drs. F.J. Paas 461-462

Ruimte om te leven
Mgr. A.H. van Luyn s.d.b. 463-469

De toekomst van de theologie
J.W.P. Wits 470-473

Over eerbied en grijze haren
Mr.drs. F.J. Paas 474-478

Gouden kansen (deel 2)
Mr. J.J.A.M. van Gennip 479-484

Ter introductie

In dit nummer loopt de discussie over het zomernummer (Durf te kiezen) door. De redactie vindt de discussie over het profiel van het CDA uitermate belangrijk. Daarom is zij verheugd dat de voorzitter van de CDA-fractie in de Tweede Kamer, mr. J.G. de Hoop Scheffer, dit nummer opent met zijn reactie op de voorzetten die in het zomernummer zijn gegeven. Mr. J.J.A.M. van Gennip schetst in het tweede deel van Gouden Kansen hoe ongelofelijk veel kansen er liggen voor de oppositie van het CDA. Onder andere indrukwekkend is op hoeveel punten het CDA achteraf gelijk krijgt. Daarom is het voorstel van Paas in zijn column om 'felicitatie-oppositie' te voeren helemaal geen gek idee. Markeer voortdurend waar de coalitie ideeën van het CDA overneemt; signaleer waar het CDA achteraf gelijk krijgt. Wanneer de PvdA-er Ed van Thijn paars I wegzet als 'sorry-democratie' wordt dat door de pers bliksemsnel overgenomen. Het CDA heeft paars I jarenlang voortdurend geconfronteerd met de 'sorry-democratie'. Blijkbaar werkt een boek beter dan moties van wantrouwen. Het probleem is dat het onvoldoende lukt om de winst van het gelijk te incasseren. Daarvoor zou de partij een felle en hardnekkige publicitaire campagne moeten voeren. Bijvoorbeeld door middel van een posteractie waar iedere maand met een andere poster op straat (felicitatie)oppositie wordt gevoerd. Van Loesje valt nog veel te leren. Dat is misschien een project dat de nieuwe partijvoorzitter zou kunnen aanvatten in nauw overleg met de fractie.

Een dergelijke campagne zal alleen maar overtuigend gevoerd kunnen worden als een zeer duidelijke strategie is uitgestippeld door de fractie. Een herkenbaar imago mag iets uitwendigs zijn, het is van levensbelang. Enerzijds is het waar dat de nieuwe fractie tijd nodig heeft, anderzijds - en zo is het nu eenmaal - is haar die tijd niet meer gegund. Het moment is aangebroken om zeer duidelijke keuzes te maken die in samenhang voortdurend het gekozen profiel demonstreren. Het lijkt duidelijk dat dat profiel 'partij van de samenleving' zal worden. Dringend behoefte is dan echter aan markerende keuzes die demonstreren wat dat precies betekent, mr. S. Haersma Buma en mr. E A.M. van den Heuvel geven daartoe interessante voorzetten. Dat concrete keuzes controversieel zullen zijn binnen en buiten de partij is wel zeker. Het CDA is gewend aan een 'frasenconsensus': op een abstract en ideologisch niveau is men het met elkaar eens. Maar bij concrete keuzes barst de discussie los. De fractie dient heel snel te gaan concretiseren. Dan zal blijken of 'wij een partij van discussie en vrije meningsvorming' zijn, zoals de Hoop Scheffer wenst.

Drs. M. Jansen
redactiesecretaris

Dialoog in plaats van dogma

De afgelopen zomer heeft de redactie van Christen Democratische Verkenningen een interessant nummer gewijd aan de plaats en de toekomst van de christen-democratie. De ingezonden beschouwingen getuigden van een grote ideeënrijkdom en logenstraften iedereen die vindt dat de rogge bij ons nog altijd dun is. Tevens maakten de diverse artikelen zichtbaar dat het water van de christen-democratie door een brede bedding stroomt, waar voor een variatie aan opvattingen ruimte is. Zo hoort het ook bij een beweging die midden in de samenleving staat en die vanuit vaste waarden liever de dialoog zoekt dan het dogma vindt. Dit laatste - dialoog in plaats van dogma - vind ik essentieel en wanneer ik hier mijn visie neerleg dan gebeurt dat met de uitdrukkelijke provisie dat wij een partij van discussie en vrije meningsvorming willen zijn.

Er is in de nasleep van de voor ons slecht afgelopen verkiezingen van 6 mei veel gesproken over het imago van het CDA. Hoewel ik het imago-vraagstuk niet uit de weg ga - ik kom er straks op terug - gaat daar mijns inziens veel aan vooraf. Imago laat zich voor wasmiddelen misschien manipuleren maar voor een open, democratische partij is imago de uitkomst van een aantal ontwikkelingen binnen en buiten de partij die van veel wezenlijker betekenis zijn. Imago is buitenkant, is een afgeleide. Waar het om gaat is de identiteit van een partij, om de binnenkant. Wie zijn we? Wat onderscheidt ons van anderen? Wat willen we? Wat kunnen we?

Mr. J.G. de Hoop Scheffer

Voor mij staat buiten kijf dat het Christen-Democratische Appel een volkspartij midden in de samenleving is. De C van christen willen wij niet verliezen, maar wij zijn daarmee nog geen getuigenispartij. Natuurlijk zou men kunnen be-

weren dat de C eigenlijk voor *community* zou moeten staan of voor centrum of voor cohesie. Maar dat is me te weinig en het doet, zo meen ik, ook geen recht aan wat ons binnen het CDA bindt. Voor mij staat de C in ons CDA voor het christelijk-joods-humanistische erfgoed, waarbinnen wij zijn geworteld. Dit erfgoed aanvaarden wij niet alleen als een gegeven - dat geldt immers voor diverse andere partijen ook - maar wij willen het koesteren. Is er dus voor een hindoe of een moslim geen plaats in onze beweging? Zeker wel, maar dan ga ik ervan uit dat hij of zij geïntrigeerd is door het erfgoed waar wij voor staan - een erfgoed dat in zijn praktische uitwerking overigens geen exclusief westerse aangelegenheid hoeft te zijn. Vanuit dit erfgoed zijn wij ook wars van elke vorm van, al dan niet religieus bepaald, fundamentalisme. Wij zijn ook geen kerkelijke partij. Als de bisschoppen of de Raad van Kerken opvattingen over maatschappelijke problemen te berde brengen dan zullen wij net als andere partijen goed luisteren, maar ook wij zullen het soms oneens zijn met hun opvattingen, hoezeer wij hun motieven respecteren.

Omdat wij ons erfgoed koesteren als een bron van inspiratie, hebben wij een extra antenne ontwikkeld voor ethische vraagstukken. Deze zijn vaak de vraagstukken van de post-industriële tijd en ook dat maakt ons tot een moderne beweging. Thema's als euthanasie, abortus, de 24-uurseconomie, de lifestyle-geneesmiddelen, het gezin - het zijn allemaal onderwerpen, waar wij behoedzaam, gretig en grondig over nadenken. Zoals wij dat doen over het zich thuis voelen in de buurt, een goede samenleving voor onze kinderen achterlaten, respect hebben voor medemensen, respect voor de publieke ruimte die schoon en veilig moet zijn. De overheid als schild voor de weerlozen maar ook en vooreerst de eigen verantwoordelijkheid en inzet van de burger.

Wij moeten ons dienstbaar maken aan de samenleving, dienstbaar maken aan het publieke debat. Daar heeft het CDA als het goed is een toegevoegde waarde in vergelijking met andere partijen. Deze dienstbaarheid betekent echter niet dat we moralistisch-belerend of pedant van bovenaf mogen verordonneren hoe het moet. Een thema als euthanasie bijvoorbeeld is te subtiel, te precair om simpelweg te kunnen reageren met glasharde geboden of verboden, laat staan dat de bijbel voor eenduidige recepten zorgt. Nee, onze kracht moet bij zulke onderwerpen liggen in onze kennis van zaken, onze weigerachtigheid om met alle modieuze winden mee te waaien, onze vaardigheid om de discussie op een verantwoord niveau mee te voeren en tenslotte een consensus te vinden. En dat alles vanuit de ethische kaders die ons vanuit onze wortels worden aangereikt. Ook met een zekere schroom, in het besef dat formele regels geen oplossing bieden voor persoonlijk leed. In onze ijver het waardendebat aan te jagen wekken we soms misverstanden. Ik zal er één noemen die illustratief is voor het feit dat we soms wat teveel belerend-van-bovenaf overkomen. Wij verzetten ons tegen de 24-uurseconomie. Het idee erachter is helder en ik steun dat van harte: voor ons bestaat de kwaliteit van het bestaan ook in de mate waarin mensen tijd hebben voor elkaar, voor opvoeding, voor kerk, voor nabuurschap, voor sport, voor natuur. Het mag niet zo zijn dat we in een economie verzeild raken, waarin iedereen de hele dag haast heeft, van klant naar

cliënt holt en in elke conversatie nog wordt onderbroken door de mobiele telefoon.
Hiervan ben ik ten diepste overtuigd. Desondanks of juist daardoor hebben we ons zo sterk verzet tegen de 24-uurseconomie. Toch kan ik me o zo goed voorstellen dat een jonge vader of moeder het met mijn gedachtengang roerend eens is, maar tegelijkertijd niets moet hebben van de uitwerking van ons standpunt inzake de 24-uurseconomie. Immers voor deze jonge vader of moeder kan het buitengewoon handig zijn om bijvoorbeeld 's avonds te werken, of op zaterdag, en dus op andere momenten tijd beschikbaar te hebben voor kind of buurtwerk. Misschien moet één van hen wel op zondag werken op de tram, of in het ziekenhuis. Ook daarvoor kiest men zelf. Met andere woorden: in plaats van duidelijk te maken dat we de burgers het recht op flexibiliteit en op vrije tijd zoveel mogelijk willen aanbieden, wekken wij soms indruk van bovenaf te willen aangeven op welke tijdstippen van de dag zij geacht worden de boodschappen te doen en wanneer niet. Dat is betutteling van gisteren, niet de kwalitatieve samenleving van morgen. Maar: wij hebben er oog voor dat vele mensen snakken naar een gemeenschappelijk moment van bezinning, rust en vrijheid, inderdaad op de zondag en dat vereist politieke keuzen. Laat de zondag zondag blijven. De meeste mensen zullen ervoor kiezen op die dag niet te werken. Ook met hen mogen we best rekening houden. Eenvoudiger gezegd: oog voor de ander.

Plaatsbepaling

Het CDA wil een moderne volkspartij zijn. Daaruit vloeit voort dat allerlei klassieke begrippen een actualisering verdienen en dat algemeen geformuleerde beleidsuitgangspunten met concrete politieke keuzen worden belegd. Vluchten kan niet meer.

Wij schamen ons er niet voor een burgerlijke partij te zijn. Burgerlijk dan in de zin dat we begrippen als spaarzaamheid, ijver, trouw, loyaliteit en deugdzaamheid niet als achterhaald of ouderwets terzijde schuiven. Maar wat we niet willen zijn is burgerlijk in de zin van bekrompen. Dat past niet in een partij die midden in een dynamische samenleving wil staan en dat past niet bij politici met een gezonde nieuwsgierigheid voor de veranderingen in de wereld.
In het politieke spectrum willen wij de partij van de samenleving zijn. Van relatief autonome organisaties van onderwijs (inclusief oudervereniging), van arbeid (werkgevers en werknemers), van welzijn, van kunst en cultuur, waarin burgers hun initiatieven kunnen ontplooien en hun rechten koppelen aan plichten. De geëmancipeerde burgers organiseren zich steeds vaker rondom bepaalde *single issues* die hun ter harte gaan. Verzoening van tegenstellingen tussen zulke bewegingen en tussen hen en de politiek is voor ons belangrijk en de wijze waarop dat moet gebeuren ook, namelijk in een voortdurende dialoog en via de diverse netwerken waarin de moderne samenleving zich manifesteert.
De markt achten wij een hoog goed. Daar ontwikkelt de samenleving dynamiek, daar creëert ze waarde en verbetert ze levensomstandigheden. Maar in een sociale markteconomie is de markt voor ons geen doel op zichzelf, maar een middel. De markt en dan vooral de vrije markt staat ook voor uitwassen, voor een vorm van materialisme en

egoïsme die de samenleving ondermijnt. De vrije markt heeft recentelijk tot misstanden geleid, tot luchtkastelen vol financiële derivaten en tot minachting voor maatschappelijke en langere termijn verantwoordelijkheid.

Overheid en burger

Voor de overheid zien wij blijvende kerntaken. Over de omvang van zulke kerntaken kan een samenleving afhankelijk van de omstandigheden en de tijdgeest van mening verschillen, maar het staat voor mij buiten kijf dat we dringend behoefte hebben aan een gezaghebbender overheid. Begrijp mij goed, ik bepleit hier bepaald geen etatisme, waarbij de overheid zich omwille van zichzelf, haar eigen bureaucratie en omwille van de economische herverdeling alleen maar nieuwe taken toedenkt. Nee, een gezaghebbende overheid, een betrouwbare overheid is essentieel om een samenleving goed en leefbaar te houden. Het is dus dringend noodzakelijk dat politie en justitie meer respect verwerven en gezag afdwingen. Het is dringend noodzakelijk dat de overheid wat meer wordt dan een technische regelinstantie en dat zij voor een paar eenvoudige vuistregels inzake rechten en plichten ook een normatieve instantie wordt. Hierin past geen gedoogcultuur. Gedogen (in het Engels *'looking the other way'*, de andere kant uitkijken) is als het goed is altijd tijdelijk, namelijk in afwachting van solide wetgeving. Het mag nooit tot cultuur uitgroeien en een permanent beleidsmatig en politiek zweven worden. Dan verwordt het tot een teken voor de burgers dat de overheid maar wat aan kan modderen. Wat voor een noodlottige uitwerking moet dat niet hebben op de deugdzame burger die in maart telkens weer naar behoren zijn belastingaangifte doet? In het spanningsveld tussen overheid en markt staat voor ons het maatschappelijk effect voorop. Om dat concreet te maken: wij moeten met zijn allen beter worden van een volledig geprivatiseerde Nederlandse Spoorwegen.

Mocht dat niet het geval blijken te zijn dan is het dus geen goed idee en moeten we ingrijpen. Want ook hier geldt: niet omwille van de ideologie de NS als overheidsmonopolie, niet omwille van de ideologie de NS als geheel vrije marktpartij, neen, omwille van alle burgers kiezen wij voor de methode die voor de samenleving de meeste vruchten afwerpt. Wij praten immers niet voor niets over openbaar vervoer. Als partij van de samenleving hechten wij grote waarde aan de rol van sociale partners. De overlegeconomie, de sociale markteconomie, het is ons op het lijf geschreven en binnen de Europese Unie willen we ons sterk maken om het concept algemeen aanvaard te krijgen. Voor de overheid zien we in sociale zin een essentiële rol als vangnet en als bijsturende instantie. Maar een rechtvaardige overheid betekent ook dat zij allereerst de nadruk zal leggen op de eigen verantwoordelijkheid van de burger. Pas wanneer die eigen verantwoordelijkheid van de burger of van groepen van burgers niet valt te verwezenlijken, komt de overheid in beeld. Dan herkennen wij ons, variërend van gezondheidszorg tot sociale voorzieningen, in het capuccino-model - de overheid voor het basispakket, de sociale part-

Het staat voor mij buiten kijf dat we dringend behoefte hebben aan een gezaghebbender overheid.

ners voor de kwalitatieve toevoeging en indien gewenst het toefje op eigen kosten.

Kwaliteit

In de aanloop naar de verkiezingen is onze keuze voor de kwaliteit van de samenleving en onze weigering om op dit moment verder voor iedereen lasten te verlichten door de buitenwereld opgevat als een positionering links van de paarse coalitie. Dat gaat voorbij aan de nadruk die wij ook hebben gelegd op eigen verantwoordelijkheid en op reductie van het overheidstekort. Deze veronderstelde positionering maakte ons kwetsbaar en bracht ons in een rol die niet past bij onze identiteit en derhalve iets kunstmatigs had. Tussen geëmancipeerde en emanciperende burgers willen wij staan met onze kwaliteiten, met onze benadering en met onze antennes. Dat mag niet moraliserend zijn, dat mag niet pedant zijn. Dat imago schudden wij werkende weg van ons af, want in werkelijkheid is onze identiteit allang niet meer in overeenstemming met dat beeld uit de jaren vijftig dat sommige media zo graag op ons plakken. Wie op dit moment een kijkje neemt in onze fractie weet wel beter.

Als er iets nodig is, is het wel dat politiek-maatschappelijke onderwerpen ook worden gezien als morele onderwerpen.

Datzelfde geldt voor het beeld van de spagaat dat in de media veelvuldig naar voren wordt gehaald. Ik noem dat een typering van een achterhaalde politieke analyse, die meer zegt over de analisten dan over onze partij. Zij is tenslotte gebaseerd op een links-rechtsschema dat allang de werkelijkheid van de Nederlandse politiek niet meer weerspiegelt. Paars is daar het levende bewijs van. De indeling in het politieke spectrum wordt niet meer bepaald door de sociaal-economische, materiële, as, maar door de as van marktdenken versus gemeenschapsdenken, de immateriële as, met een belangrijke rol voor waarden en normen en de visie op de overheid. Voor ons is de huidige positionering geen beklemming tussen 'twee ruiven', maar een geloofwaardige uitwerking van ons gedachtengoed. Een uitwerking die binnen Europa ook anderen lijkt aan te spreken.

Tony Blair heeft het over zijn 'Derde Weg'. Gerhard Schröder over *'Die Neue Mitte'*. "Krachtige gezinnen betekenen een krachtig Groot-Brittannië. Dat zal niet gebeuren door terug te reizen in de tijd, maar het gezin staat centraal in onze visie van een moderne Brittannië", aldus Tony Blair. Ik zie het misschien premier Kok in Nederland nog net zeggen, maar een PvdA-voorzitter nog niet zo snel. Waarmee maar gezegd wil zijn dat die Derde Weg vele varianten kent, verschillend van land tot land.

Onze positie als volkspartij is niet een kwestie van afpassen en middelen tussen socialisme en liberalisme. Wij hebben een natuurlijke plaats, passend bij onze wortels, passend bij ons erfgoed, passend bij onze bevlogenheid.

In het midden?

Niet zelden wordt er een beeld opgeroepen als zou het gehele politieke spectrum zich 'ergens in het midden' ophouden. Voorzover er nog uitersten zijn, zouden PvdA en VVD zich daar ophouden. Ik denk dat dergelijke type-

ringen te veel voorbij gaan aan wezenlijke politieke verschillen die er toe doen. Hoe vaak komt het niet voor dat oplossingen worden gezocht in overheidsinterventies - een overheid die stuurt, regelt, intervenieert - of in het overlaten van zaken aan het vrije spel van maatschappelijke krachten - de marktwerking? Het CDA miskent deze zaken niet, maar acht ze niet toereikend. Als er iets nodig is, is het wel dat politiek-maatschappelijke onderwerpen ook worden gezien als morele onderwerpen. De morele dimensie van beleidsissues vergt veel meer aandacht dan momenteel in de politieke praktijk gebeurt. 'Waarden en normen' doen het goed in het Haagse jargon, maar over welke waarden en normen hebben we het dan en wat doen we ermee in de praktijk? Het beleid staat bol van pragmatisme, maar zouden we niet veel meer moeten kijken naar de duurzaamheid en toekomstgerichtheid van het politieke handelen? Duurzaamheid wat betreft menselijke relaties en solidariteit, wat betreft de omgang met het natuurlijke milieu, wat betreft de soliditeit van de overheidsfinanciën. Tot die morele dimensie behoort ook het versterken van het probleemoplossend vermogen van de samenleving zelf. Er zijn nu eenmaal onderwerpen die bij uitstek door de samenleving zelf opgepakt kunnen worden. De aandrang in 'Samenleven doe je niet alleen' om te komen tot een beleidsprogramma 'Maatschappelijke verantwoordelijkheid en zelfregulering' houdt hier direct verband mee. Termen als 'het grote midden' gaan ten onrechte voorbij aan de uiteenlopende visies op de verantwoordelijkheden van overheid, markt en samenleving. Het CDA biedt een ander verhaal dan het gangbare staat-marktdenken dat momenteel het regeringsbeleid overheerst.

Om voor deze rol erkenning te krijgen, zullen we hard moeten werken en geduld moeten hebben. We zullen onszelf niet in geforceerd oppositioneel kabaal moeten overschreeuwen, want dat past niet bij ons. Maar we zullen fouten, we zullen arrogantie van de macht en we zullen broddelwerk moeten afstraffen. Dat hoort bij de verantwoordelijkheid die de kiezer ons in de hoedanigheid van oppositiepartij heeft gegeven. Telkens opnieuw zullen we moeten waarmaken dat we een serieus alternatief vormen. Met spoedig alweer de Statenverkiezingen voor de boeg is de nieuwe fractie weinig tijd vergund.
Geduld, uithoudingsvermogen, zelfvertrouwen en een lange adem zullen tenslotte ook voor bredere groepen in de samenleving zichtbaar maken dat voor het CDA ook in de volgende eeuw een belangrijke rol is weggelegd.

Mr. J.G. de Hoop Scheffer is voorzitter van de CDA-Tweede Kamerfractie.

Partij van de samenleving: verantwoordelijk, verbonden en duurzaam

Het CDA zit in een dip, maar zal daar weer uitkomen. Dan moet de C wel op een voor de samenleving herkenbare manier worden vertaald. Partij van de samenleving is daarbij een goed uitgangspunt. Verantwoordelijkheid, verbondenheid en duurzaamheid zijn kernbegrippen voor zo'n partij van de samenleving. Die kernbegrippen leiden tot de politieke keuzen maatschappelijke dienstplicht, veiligheid, vreemdelingen en integratie, en milieu.

Alweer een blauwtje gelopen. Twee verkiezingen verloren, twee keer uitgesloten van de regering. Na de verwarring als gevolg van de verkiezingsnederlaag uit 1994 overheerst na de onverwachte klap in 1998 de verdoving. Het CDA is voor de tweede maal bruut afgewezen door de kiezer en door de coalitiepartijen. Het CDA zit in een dip. Magere jaren zoals we die momenteel meemaken zijn nieuw voor het CDA. Uniek in de politiek zijn ze echter niet. De VVD heeft ze gehad, de PvdA nog recenter, en D66 heeft ze met de regelmaat van de klok. Al deze partijen zijn wel eens teruggekomen van weggeweest. Het meest opmerkelijk is de situatie bij de PvdA, waar een niet gering aantal kopstukken binnen de partij nog maar een jaar of vijf geleden opheffing en samengaan met de andere linkse partijen het enige werkelijke perspectief vond.[1] Toch is de PvdA er -althans voor het moment - weer bovenop gekomen.[2] Ook binnen de VVD is de discussie over het bestaansrecht van de partij altijd latent aanwezig. Zo is minister Van Aartsen verklaard voorstander van een fusie met D66. Bij het CDA is een fusie met andere partijen veel minder een optie die in de discussie een rol speelt.[3] Het CDA is zich blijkbaar sterk bewust van zijn eigen positie in de Nederlandse politiek. Alleen al door het eensgezinde geloof in de toekomst als onafhankelijke partij staat het CDA er beter voor dan de PvdA vijf jaar geleden. Van een acute existentiële crisis, zoals bij de PvdA ten tijde van de WAO-crisis in 1993, is geen sprake. Dat neemt niet weg dat de natuurlijke achterban van het CDA structureel onder druk staat.

Mr. S. van Haersma Buma

Wil het CDA het afkalvingsproces stoppen en terugkomen als volkspartij - en ik ga ervan uit dat dat is wat het CDA wil - dan zal het CDA met thema's moeten komen die de samenleving van vandaag aanspreken. Naar die thema's, en naar de uitgangspunten die daaraan voorafgaan, moet het CDA op zoek. Niet dat het CDA ooit nog zo onaantastbaar zal worden als vóór 1994. Het CDA moet daar ook niet naar streven. Maar een hoofdstroming in de Nederlandse politiek kan het CDA ook in de volgende eeuw zeker blijven.

In de huidige, voor het CDA verwarrende tijd, is een strategische plaatsbepaling nodig. Dat is van allereerst van groot belang, omdat het CDA bij het zwevende electoraat en vooral bij de jonge kiezers nog sterk het aura draagt van een confessionele, kerkgebonden partij. Dat is natuurlijk een imagoprobleem. En daar is aan te werken. Maar het is uitdrukkelijk ook een opdracht tot het zoeken naar een op de samenleving van vandaag gerichte christen-democratische boodschap. Het CDA zal overtuigender moeten laten zien dat het antwoorden heeft op de uitdagingen van de samenleving van vandaag. Dat is een samenleving waarin steeds minder mensen zich tot een bepaalde kerk rekenen. Een CDA dat in de beeldvorming nadrukkelijk verbonden is met de kerken, zal dus een steeds kleinere natuurlijke achterban achter zich scharen. De boodschap van het CDA wordt een boodschap voor een kleine achterhoede. Dat zou ik in hoge mate betreuren. De conclusie van Dr A. Need[4], dat handhaving van het confessionele karakter de beste van twee kwaden is, deel ik dan ook niet. Het CDA moet, door zijn relatieve onafhankelijkheid van de kerken, een veel groter bereik kunnen hebben. Het CDA moet aansluiten bij het nog - in sommige gevallen latent - aanwezige gevoel dat, ondanks de zich verzwakkende positie van de kerken, de boodschap die uit het christendom voortkomt nog levend en actueel is. Het CDA zal een invulling van de C moeten vinden die herkend wordt door de samenleving van vandaag. Het moet een boodschap zijn die in beginsel iedereen in de samenleving moet kunnen aanspreken. Dit pleidooi voor een meer op de ontkerkelijkte samenleving van vandaag gerichte boodschap is uitdrukkelijk geen oproep tot het "via karakterverlies politieke macht vergroten"[5]. Evenmin ben ik bang voor verlies van "authenticiteit"[6]. Het is wat mij betreft geen discussie tussen "fundis" en "realos". Het CDA is een volkspartij die een boodschap heeft voor de samenleving en die boodschap via regeren in de praktijk wil brengen. Een dergelijke partij is per definitie minder "fundi" dan bijvoorbeeld de RPF (en in de jaren zeventig en tachtig de Evangelische Volkspartij). Juist de mix tussen ideologie en pragmatisme is de grote kracht van het CDA geweest in de succesjaren. Die mix is authentiek CDA.

Het CDA moet er voor durven kiezen de maatschappelijke dienstplicht een verplichtend karakter te geven.

Partij van de samenleving

Hoe moet die mix nu meer concreet worden vormgegeven? In het zomernummer 'Durven kiezen' van Christen Democratische Verkenningen komt een aantal bijdragen uit bij een profilering

van het CDA als partij van de samenleving. Dat is een goed vertrekpunt.
Maar aan dit beginsel zal nog meer concrete inhoud moeten worden gegeven, wil het voor de burger herkenbaar zijn als exclusief behorend tot één partij. Want welke partij ziet zichzelf nu niet als "partij van de samenleving"[7]. Maar het begrip "partij van de samenleving" of partij van het gemeenschapsdenken[8] is een begin. Van groot belang daarbij is vast te houden aan het beginsel dat het "partij van de samenleving" niet hoeft te leiden tot een discussie over het al of niet loslaten van de C. Het is een vertaling daarvan naar de samenleving van vandaag.
De "partij van de samenleving" biedt een antwoord op de geïndividualiseerde samenleving van vandaag. De christen-democratie moet de burgers vragen om actieve deelname aan de samenleving. Dit gaat overigens niet ten koste van het individu. De christen-democratie als partij van de samenleving belemmert de zelfontplooiing niet, maar geeft deze wel grenzen. Meer dan het liberalisme, maar ook meer dan de moderne sociaal-democratie. Het gaat om het beleven van de eigen plek in de samenleving in verantwoordelijkheid voor de ander, of algemener, voor de samenleving.
Het "partij van de samenleving" willen zijn, houdt in dat het CDA nadrukkelijk de aandacht vestigt op thema's die de samenleving als geheel raken. Voorbeelden van dergelijke thema's zijn bijvoorbeeld veiligheid en milieu. In beide gevallen vragen de thema's om een keuze voor de samenleving of tegen de vrijheid van het individu. Ik zal beide thema's hieronder nog nader aanstippen. Maar allereerst zal ik pogen het begrip "partij van de samenleving" handen en voeten te geven.

Drie kernbegrippen voor de partij van de samenleving

1. Verantwoordelijkheid
In een goed functionerende samenleving is allereerst van belang dat de individuele burgers zich er bewust van zijn dat zij een verantwoordelijkheid hebben voor elkaar en voor de samenleving als geheel. Een burger die verantwoordelijk handelt kent zelf de grenzen van zijn vrijheid. Waar ontaardt het uitleven van de vrijheid in overlast voor de ander. Laat ik verantwoordelijkheid illustreren aan de hand van de burger in zijn directe leefomgeving, in de straat. De verantwoordelijke burger houdt rekening met de buren als hij de muziek aanzet, zet op de goede dag de vuilnis buiten en laat zijn hond niet uit op de stoep. Kortom: verantwoordelijkheidszin betekent goed burgerschap.

2. Verbondenheid
Verantwoordelijkheid jegens elkaar is een basisvoorwaarde voor een goed functionerende samenleving. Maar het is niet voldoende. Het CDA mag een stap verder gaan, nog steeds zonder de burger te vragen zichzelf weg te cijferen. Een samenleving heeft cement tussen de individuele delen nodig een gevoel van verbondenheid. Verantwoordelijkheid jegens elkaar heeft iets berekenends. Uit verbondenheid spreekt interesse in elkaar. Er ontstaat een positieve betrokkenheid op elkaar. Een betrokkenheid die, om het voorbeeld van de burger in de straat nog even vast te houden, het best kan worden geïllustreerd aan de hand van het "opzoomeren"[9]. Een hele straat steekt de handen uit de mouw om de straat een beter aanzien te geven. Vandaar dat verantwoordelijkheid en verbondenheid in de samenleving bij elkaar horen. Het "op-

zoomeren" is tot op heden een vrij incidenteel verschijnsel gebleven, maar het verdient meer navolging.
Er is ook een georganiseerde vorm van verbondenheid: de verenigingen waarin burgers zich organiseren. De combinatie van verantwoordelijkheid met verbondenheid brengt ons dan ook bij de behoudenswaardige christen-democratische keuze voor de verbanden van burgers in de samenleving: het middenveld.

3. *Duurzaamheid*

Verantwoordelijkheid en verbondenheid zijn begrippen die vooral tussen de burgers in de samenleving tot uitdrukking komen. De overheid moet de voorwaarden scheppen waarin verbondenheid en verantwoordelijkheid tot hun recht komen. Daarvoor is een overheid nodig waar de burgers op terug kunnen vallen. Een betrouwbare overheid die aanwezig is om voorwaarden te scheppen en heldere regels te geven. Een dergelijke overheid geeft duurzaamheid aan de samenleving. De samenleving waarin verantwoordelijkheid en verbondenheid tot hun recht komen moet duurzaam zijn. Ook hier kan het voorbeeld van de straat wellicht verhelderend werken. Een overheid die een duurzame samenleving wil zorgt voor goede verlichting en goede bestrating. Diezelfde overheid kan via bestemmingsplannen en vergunningen zorgen dat het evenwicht in een woonstraat niet wordt verstoord door een café of andere horecagelegenheid. Ook met juridische middelen zorgt de overheid voor duurzaamheid. Op macroniveau is het milieu een belangrijk thema waar duurzaamheid uitgangspunt moet zijn.

Waarden en normen als onmisbare spelregels

De spelregels om een verantwoordelijke, verbonden en duurzame samenleving goed te laten functioneren zijn waarden en normen. Waarden en normen en de partij van de samenleving in de uitwerking zoals hier geschetst, zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden. De overgrote meerderheid van de burgers hecht belang aan waarden en normen, en leeft daar ook naar. Maar een kleine minderheid lapt de spelregels aan zijn laars. En wie de regels aan zijn laars lapt, verziekt het spel. De grote ruimte die in de Nederlandse samenleving bestaat voor het individu betekent dat de kleine minderheid onder het mom van tolerantie de meerderheid overlast kan bezorgen. Het drugsbeleid is een goed voorbeeld. Een kleine minderheid is geregeld bezoeker van een coffeeshop. Een grote meerderheid heeft last van drugsoverlast, of irriteert zich aan de drugstoeristen die op zoek gaan naar het softdrugsparadijs Nederland. De bewoners van de grensgemeenten weten hier over mee te praten. De Nederlandse samenleving is, om een Engels woord te gebruiken, meer een *"permissive"* dan een *"tolerant" society*. In het Engels heeft *tolerant* een positieve, *permissive* een negatieve klank. Het is de "laat maar waaien"maatschappij. Verbondenheid en verantwoordelijkheid zijn nodig om de samenleving van de minderheid een samenleving voor de meerderheid te worden. Niet omdat de minderheid minder is, maar omdat de minderheid

Op het terrein van de veiligheid kan het CDA rechtlijniger zijn dan de als veiligheidspartij bekend staande VVD.

evenmin meer is dan de grote "zwijgende" meerderheid.

De verantwoordelijke, verbonden en duurzame samenleving nader uitgewerkt

Een partij die kiest voor een verantwoordelijke, verbonden en duurzame samenleving moet vervolgens wel durven kiezen tegen zaken die de verantwoordelijkheid, de verbondenheid en de duurzaamheid ondermijnen. Aan de hand van een aantal concrete thema's zal ik hieronder proberen de drie begrippen praktisch handen en voeten te geven. Politieke keuzen die gemaakt kunnen worden aan de hand van de drie begrippen verantwoordelijkheid, verbondenheid en duurzaamheid.

1. Maatschappelijke dienstplicht

Een idee dat de verbondenheid met de samenleving en de verantwoordelijkheid voor elkaar op een herkenbare manier met elkaar verbindt, is de maatschappelijke dienstplicht. Dit voorstel is in het verkiezingsprogramma enigszins voorzichtig (namelijk als stage) geformuleerd, maar het verdient een heldere uitwerking. Het CDA moet er voor durven kiezen hieraan een verplichtend karakter te geven: een vrijwillige stage zet geen zoden aan de dijk, omdat daarmee alleen de toch al gemotiveerden worden bereikt. Het CDA zou de lat bij dit authentieke thema hoger moeten durven leggen.[10] Een keuze voor een maatschappelijke dienstplicht is een nadrukkelijke keuze vóór de samenleving.

2. Veiligheid, een keuze tegen anonimiteit van de burger

De nadrukkelijke keuze voor een duurzame, verbonden en verantwoordelijke samenleving leidt tot een duidelijke keuze voor veiligheid. Aantasting van de veiligheid raakt het hart van de samenleving: het is, om in de hier gekozen terminologie te blijven, primair een gebrek aan verantwoordelijkheid. Het CDA zou het belang van veiligheid voor de samenleving gestalte kunnen geven door het initiatief te nemen tot opneming van de zorg voor veiligheid als sociaal grondrecht in de Grondwet. Het is van de zotte dat de overheid wél de grondwettelijke taak heeft voorwaarden te scheppen voor vrijetijdsbesteding[11](!) van de burgers maar niet voor hun veiligheid. Het CDA moet het voortouw nemen waar het zoiets elementairs betreft als de veiligheid van de samenleving. Op dit terrein kan het CDA rechtlijniger zijn dan de als veiligheidspartij bekend staande VVD. Immers, de VVD is als liberale partij niet alleen de partij van de veiligheid, maar ook van de individuele vrijheid. Het CDA kiest hier primair voor de samenleving, en de samenleving is meer dan een optelsom van individuele vrijheden. In één adem met de keuze voor veiligheid noem ik de afkeer van gedogen. Gedogen is onverschillig de andere kant opkijken: het is in hoge mate onverantwoordelijk. Om dezelfde reden moet het CDA helder durven kiezen tegen het verschijnsel dat *privacy* steeds vaker een alibi wordt voor anonimiteit ten opzichte van de samenleving. Want wellicht nog meer dan het gedoogbeleid is het ijzersterke recht op *privacy* een bron voor onveiligheid. Het CDA zou er goed aan doen de komende tijd na te gaan waar in de samenleving het recht op anonimiteit van het individu het recht op de veiligheid van de samenleving belemmert. Actueel voorbeeld is het recht van de pedofiel op het bezit van kinderporno "voor eigen gebruik" versus het recht van het kind op be-

scherming tegen misbruik. Of het gebruik van camera's op straat tegen criminaliteit versus het recht niet ongewenst op film te komen. Het recht op *privacy* verdient een zware bescherming tegen misbruik door particulieren. Voor de overheid, die het algemeen belang behartigt, moeten andere regels gelden. Ik wil nog een tweetal thema's aanstippen waarover in de Nederlandse samenleving de komende decennia fundamentele politieke keuzen gemaakt zullen moeten worden. Dat zijn het vreemdelingen- en minderhedenbeleid en het milieubeleid. Beide thema's hebben vooral betrekking op de duurzaamheid van de samenleving.

Milieu is een onvermijdelijk thema voor een partij die duurzaamheid wil bieden.

3. *Vreemdelingen en integratie*

In zeer korte tijd is de bevolking in Nederland sterk van samenstelling veranderd. Nederland is de facto een immigratieland. Immigratie is in de eerste plaats een bewijs dat het met een land goed gaat. Maar beheersing van immigratie is noodzakelijk, zeker in een land als Nederland. Van belang is dat wij die discussie niet krampachtig voeren. In de open Nederlandse samenleving moet het mogelijk zijn de kansen en bedreigingen van deze ontwikkeling te bespreken. Te vaak heeft dit thema nog het aura van een taboe-onderwerp.

Maar de toekomst van de samenleving is een buitengewoon belangrijk onderwerp voor de politiek. Allen die zich in Nederland bevinden, worden in gelijke gevallen gelijk behandeld[12]. Dat is het uitgangspunt. Dat staat er niet aan in de weg dat de Nederlandse overheid, zoals ieder land, het recht heeft immigratieregels te hebben en die toe te passen. Onder druk van de grote aantallen immigranten wordt inburgering, vooral in de grote steden, een steeds grotere opgave. Dat is voor allen die in Nederland wonen (zowel degenen die hier geboren zijn als degenen die hier al jaren hun steentje aan de samenleving bijdragen) steeds moeilijker te hanteren. Het Amerikaanse voorbeeld van getto's en *no go area's*, wat hier en daar al werkelijkheid wordt, moet sterker worden tegengegaan. Als dat lukt, dan zullen wij over enkele decennia zeggen dat de Nederlandse cultuur is verrijkt met de komst van de vele migranten. De vergelijking met de zeventiende eeuw gaat dan op. Lukt dat niet, dan zal men onze generatie kunnen verwijten dat wij een aankomende segregatie in de samenleving niet hebben voorkomen. Het verband in de samenleving wordt zwakker. En dat moet het CDA een zorg zijn. Een duurzame samenleving vraagt om een deltaplanachtige inburgeringsopgave gekoppeld aan een veel sterkere beheersing van de immigratie. Inburgering en immigratie zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden.[13]

4. *Milieu*

Het woord duurzaamheid is van grote waarde in relatie tot het milieu. Het milieu is het wereldthema voor de volgende eeuw. Het gaat om de toekomst van de aarde zoals wij die kennen. Omdat het probleem zulke onvoorstelbare proporties heeft, en door een enkel land zo moeilijk beïnvloedbaar, is het een moeilijk politiek thema. Even leek het de Nederlandse politiek te gaan beheersen, maar zo snel als het kwam, vooral dankzij de Kersttoespraak van de Koningin in 1988, zo snel is het ook weer verdwenen. Het is

de onoplosbaarheid, en niet de oplossing ervan, die het van de politieke agenda heeft gehaald. Verdere milieumaatregelen gaan pijn doen. Toch is er geen ontkomen aan. Het CDA is een partij die milieu als thema moet vastpakken. Onze consumptiemaatschappij is niet duurzaam. Iedereen weet dat ook, de tijdbom tikt door.

Omdat het vraagstuk zo enorm is en schijnbaar zo onoplosbaar is het niet een thema waar een partij gemakkelijk mee kan scoren. Ook voor het CDA is de positie ten opzichte van de eigen achterban moeilijk: Ook CDA-ers zijn autobezitters. Het CDA moet het thema milieu daarom niet op de agenda zetten om rechtstreeks politieke winst mee te behalen, maar omdat het een onvermijdelijk thema is voor een partij die duurzaamheid wil bieden. Het CDA kan het appèl op het milieubesef van de burger doen als appèl op verantwoordelijkheidszin. Milieu hoort als thema bij de partij van de samenleving.

Tot slot

Het CDA zit in een dip. Het is echter mijn stellige overtuiging dat het CDA hier weer uit kan komen. Nog stelliger: weer uit zal komen. Het geloof van de eigen mensen in de toekomst van de eigen partij kan hierbij doorslaggevend zijn. Daarvoor is wel assertiviteit nodig. Wat niet helpt is wanneer wij triest voor ons uit gaan mijmeren hoe mooi het vroeger was, en hoe treurig nu. De zekere tijden van toen keren niet weer. Daarvoor is de samenleving waaruit het CDA is ontstaan te veel veranderd: te veel ontkerstend en te veel ontzuild. Toch is juist de christelijke grondslag een sterke basis om met vertrouwen de onzekere uitdagingen van de toekomst aan te gaan. Het is het eigene en het bijzondere van het CDA. Maar dan moet die C wel op de toekomst worden gericht. Daarvoor moet de C op een voor de samenleving van nu herkenbare manier worden vertaald. Partij van de samenleving is daarbij een goed uitgangspunt. Wellicht dat de begrippen verantwoordelijkheid, verbondenheid en duurzaamheid daarvoor een aanzet kunnen zijn.

Mr. S. van Haersma Buma is beleidsmedewerker van de CDA-Tweede Kamerfractie

Noten

1. Zie bijvoorbeeld André van der Louw, *De Rode hoed en andere verhalen*, Schoorl 1992.
2. Mr J.G. de Hoop Scheffer geeft in zijn 1 mei lezing (CDV 6/98, blz 211 - 224) sterke argumenten voor de gedachte dat de PvdA "een geweldige reactie" wacht wanneer Wim Kok terugtreedt.
3. Dergelijke geluiden komen wel van buiten de partij. Zie Drs M.A.M. Wöltgens in *CDV* 7/8 1998 blz 350-353.
4. *CDV* 7/8 98, blz 263-269. Overigens is de presentatie van een keuze als "de beste van twee kwaden" een doemscenario, omdat het er van uit gaat dat het CDA alleen een keuze heeft tussen slechte alternatieven. Dat pessimisme deel ik niet.
5. Drs A.M. Oostlander in *CDV* 1998 7/8, blz 309-313.
6. Idem
7. Zie ook Dr A. Klink *CDV* 7/8, blz 386 - 397.
8. Het begrip "gemeenschapsdenken" zal ik hier verder niet gebruiken, omdat ik het een te ouderwetse term vindt.
9. Genoemd naar de Rotterdamse Opzoomerstraat, waar dit initiatief is ontstaan.
10. Zie ook Drs C.P. Versteegh, *CDV* 7/8 98 blz. 295 - 301.
11. Artikel 22, lid 3, Grondwet.
12. Artikel 1, eerste zin, Grondwet.
13. In het nieuw gevormde ministerschap voor integratie had immigratie moeten worden meegenomen. Dat dat niet is gebeurd is een gemiste kans.

CDA moet titel 'Partij van de Samenleving' verdienen

Paars denkt sterk vanuit de as staat-markt. Vanuit de gedachte van gespreide verantwoordelijkheid kan het CDA concrete voorstellen doen waar de samenleving naar smacht. Het belangrijke terrein publiek-privaat verdient meer aandacht. Het CDA heeft daarvoor de munitie. Op een aantal terreinen -infrastructuur, zorgsector, onderwijs, de nutssector en schaalvergroting in het openbaar bestuur - kan het CDA gespreide verantwoordelijkheid concreet uitwerken.

Kees Versteegh en Heleen Crul hebben in het zomernummer van Christen Democratische Verkenningen 'durven kiezen' suggesties gedaan en zich openlijk afgevraagd waar het CDA blijft met de ballen voor open doel: De notie van 'partij voor de samenleving' heeft in haar algemeen heel weinig onderscheidend vermogen, zolang zij niet programmatisch is uitgewerkt, aldus Ab Klink in de slotbeschouwing van het zomernummer. Die uitwerking is zeker niet altijd lastig.

Mr. F.A.M. van den Heuvel

Vanuit de gedachte van de gespreide verantwoordelijkheid kan het CDA concrete voorstellen doen, waar de samenleving naar smacht.

Paars denkt sterk vanuit de as staat-markt: zaken dienen of door de staat georganiseerd en uitgevoerd worden of door de markt. Juist op dit punt, en dan spreken we over sectoren als openbaar nut, onderwijs, zorg, infrastructuur, woningcorporaties, dient het CDA creatiever te denken. Het CDA heeft daarvoor de munitie.

Hieronder vijf suggesties.

Infrastructuur

Paars heeft de afgelopen vier jaar veel gepraat over infrastructuur, over diverse projecten en de aanleg hiervan. Steeds meer is duidelijk dat de overheid dit probleem niet alleen kan oplossen. Overheid en markt hebben een gezamenlijk belang: publiek-private samenwerking. Het CDA heeft als enige partij publiek-private samenwerking in de infrastructuur in het verkiezingsprogram staan, opgeschreven vanuit het beginsel van gespreide verantwoordelijkheid. Dit neemt overigens niet weg dat de overheid eindver-

antwoordelijke blijft voor een goede infrastructuur en hiervoor niet mag weglopen. Echter, taken, functies, activiteiten dienen zoveel mogelijk te worden gespreid over de spelers in de maatschappij: overheid, markt, samenleving. Wanneer een private partij een bepaalde taak beter, goedkoper en meer verantwoord kan uitvoeren dan de overheid, ook met het oog op de publieke rol en zaak, dan is deze de aangewezene om de taak uit te voeren. Het CDA dient dit onderwerp nog concreter naar voren brengen nu paars te veel op de toer zit van praten, seminars en rapporten.

De zorgsector

Een tweede punt betreft de zorgsector. Op het terrein van de gezondheidszorg wordt vaak krampachtig gedaan over private initiatieven. Privéklinieken zouden elitaire instituten zijn voor de *happy few*, terwijl het volk dan aangewezen is op slechte ziekenhuizen. Waarom privé-initiatieven niet toestaan wanneer behoefte is aan dergelijke initiatieven? Mogelijk kunnen deze instellingen de huidige krapte wel oplossen? Mogelijk kunnen private instellingen samenwerken met bestaande ziekenhuizen? Met werkgevers? Mogelijk kunnen bepaalde genees- en zorgtaken beter door andere partijen dan traditionele zorginstellingen gedaan worden: subsidiariteit. Juist het CDA zou hiervoor moeten pleiten. Natuurlijk moeten we dan waken voor de zo gevreesde tweedeling. Private zorginstellingen moeten niet tot gevolg hebben dat overheidsgerelateerde instellingen verpauperen. Ook voor een goede zorg voor iedereen heeft de overheid een verantwoordelijkheid. Daarnaast dient de overheid of een onafhankelijk instituut te waken over de kwaliteit van de privékliniek op terreinen van veiligheid, deskundigheid en hygiëne. Wat betreft onderwijs hebben we ruime ervaring. Iedere particuliere stichting of vereniging kan een school beginnen mits aan bepaalde kwaliteitscriteria wordt voldaan. Waarom deze mogelijkheid *mutatis mutandis* niet in de zorg creëren.

Onderwijs

Een derde sector met publieke en private invloeden is het onderwijs. Het CDA bepleit steeds, ter onderscheiding van paars, dat we niet rigide van óf overheid óf markt moeten uitgaan bij het zoeken naar nieuwe wegen. Ook binnen het onderwijs zijn mogelijkheden voor publiek-private samenwerking. Waarom scheppen of stimuleren we niet de mogelijkheid van de 'buitengewoon onderwijzer of leraar'. Binnen de universitaire wereld werkt het fenomeen goed. Iemand uit het bedrijfsleven, het advieswezen of de bancaire sector doceert één of twee dagen aan de studenten en brengt aldus praktijkervaring over. De hoogleraar zelf houdt zicht op hetgeen bij universiteiten rondloopt en de studenten horen meer dan de theorie. In het primair en voortgezet onderwijs, binnen het mbo- en hbo-onderwijs is een tekort aan onderwijzers en leraren voor met name technische en economische vakken. Bedrijven klagen dat het onderwijs zo slecht aansluit op hetgeen ze vragen en leerlingen vinden het onderwijs saai en eentonig. Wellicht lopen bij bedrijven en adviesbureaus veel deskundigen juist op de terreinen economie en techniek rond, die niet afwijzend staan tegenover één of twee dagen lesgeven. Het bedrijf kan hiermee het vaak genoemde maatschappelijk ondernemen concretiseren en de part-time leraren krijgen een bredere scoop. Vacatures worden

vervuld, de buitengewoon leraar kan een betere aansluiting met het bedrijfsleven verzorgen en de leerling krijgt gevarieerder lesstof. Gespreide verantwoordelijkheid!

De nutssector

Een vierde sector die sterk in beweging is: de nutssector. Eén van de belangrijkste ontwikkelingen onder deze bedrijven is privatisering. Dit past weer mooi op de paarse as staat-markt: van onderdeel van de overheid naar private NV met aandeelhoudersbelang als doel in zichzelf en de (kleinere) gebruikers die het kind van de rekening zijn. De CNN-A 2000-problemen in Amsterdam zijn illustratief en profetisch: keuzevrijheid, marktwerking, inspraak en lagere kosten bleken een farce. Wat is het christen-democratische antwoord of alternatief? Waarom denken we niet vaker aan de coöperatie? Openbare nutsbedrijven kunnen worden geëxploiteerd in de vorm van een coöperatie van leden/-consumenten. De ondernemingsleiding wordt dan gestimuleerd een beleid te voeren dat draagvlak heeft en de belanghebbenden zijn niet uit op het korte termijn-succes, dat aandeelhouders vaak nastreven. De onderneming kan in deze vorm zakelijkheid koppelen aan betrokkenheid en de coöperatie is een private vorm die meer dan de door aandeelhouders gedomineerde bv of nv inspraak en keuzevrijheid in zich heeft. In de Verenigde Staten heeft men positieve ervaringen met coöperaties in de sectoren energie, milieu, telecom en infrastructuur. De coöperatie is ook niet beperkt tot kleinschalige activiteiten zoals instellingen in de zuivel en de financiële sector aantonen. De coöperatie had de Amsterdamse CNN-fans veel leed kunnen besparen en Clinton-gate-vermaak kunnen bieden!

Schaalvergroting binnen het openbaar bestuur

Tot slot een vijfde terrein waar het CDA, met het uitgangspunt van de gespreide verantwoordelijkheid voor ogen, duidelijk en concreet kan zijn: de schaalvergroting binnen het openbaar bestuur. Het CDA dient op lokaal, provinciaal en landelijk niveau iedere vorm van gemeentelijke 'herindeling' keihard en rigoureus af te wijzen wanneer de relevante partijen (bestaande gemeenten) hier tegen zijn. Het wegstrepen van eeuwenoude gemeentegrenzen en het bij elkaar gooien van begrotingen dienen geen enkel doel. Wel is het van belang intergemeentelijk en regionaal samen te werken; zeker op terreinen als ruimtelijke ordening en milieu. Echter, dit behoeft geen grenscorrectie! Afstand burger-politiek, menselijke maat en herkenbaarheid zijn hier sleutelwoorden.

Het CDA heeft als enige partij publiek-private financiering in de infrastructuur in het verkiezingsprogramma staan.

Bovengenoemde concrete uitwerkingen van gespreide verantwoordelijkheid zijn slechts enkele voorbeelden. Wanneer het CDA aldus inhoud kan geven aan abstracte beginselen, creatiever is met aloude beginselen, dan pas kan ze de titel 'partij van de samenleving' claimen.

Mr. E.A.M. van den Heuvel is senior accountmanager gezondheidszorg Rabobank Utrecht.

Van harte!

We gaan iets nieuws doen. Het wordt hoog tijd voor felicitatie-oppositie. Geluk wensen kan nooit kwaad. Het staat doorgaans sympathiek. Eerlijk is eerlijk: we zijn niet de eersten die naar het krachtige wapen van de gelukwens grijpen. Thijs Wöltgens was eerder. Hij las het CDA-verkiezingsprogramma in het afgelopen najaar en werd meteen enthousiast. In De Groene Amsterdammer reageerde hij er op. Omstandig feliciteerde hij de christen-democratie met het beste verkiezingsprogramma dat in tijden was geschreven. Prachtig programma. Jammer alleen, dat het van het CDA is, want die partij voert zo'n programma toch niet uit. Wöltgens maakte zijn felicitatie af in ons zomernummer. Prachtige beweging, die christen-democratie. Die kunnen we er goed bij hebben. Daarom stelde hij voor om (een substantieel deel van) het CDA gewoon op te laten gaan in zijn eigen partij. Het is dikwijls een kleine stap van een gelukwens naar een ongewenste intimiteit!

Mr.drs. F.J. Paas

Indrukwekkend

De christen-democratie heeft alle reden om het tweede paarse kabinet van harte geluk te wensen. Allereerst staat het netjes. En het is natuurlijk niet zonder verdienste dat het succes van het vorige kabinet wordt voortgezet. De tweede reden is dat paars II zichtbaar worstelt met de erfenissen van paars I. Tussen Srebrenica, Schiphol en asielzoekers kun je wel wat geluk gebruiken, lijkt me.

Maar de belangrijkste reden voor felicitaties is het inspirerende gedachtegoed van dit kabinet. Elke rechtgeaarde christen-democraat die de regeringsverklaring in alle rust op zich heeft laten inwerken, kan niet anders dan onder de indruk raken van de inspirerende redeneertrant. Het stuk staat stijf van het gemeenschapsdenken. Sociale cohesie, vitaliteit en participatie worden met hoofdletters geschreven. Dit kabinet breekt zelfs een lans voor het waarden- en normendebat. En warme woorden worden gewijd aan gezinnen. Mooi, na de moeilijke aanloop van paars I, toen het nog zuinigjes ging over 'primaire leefeenheden'. Imposant was het succes van het 'poldermodel'. Het eerste paarse kabinet zou bij zijn aantreden Nederland bevrijden van de 'stopverfstaat', de uit zijn krachten gegroeide overlegeconomie. Dit land was toe aan een frisse wind. De tucht van de markt zou een groot deel van het praatcircus overbodig maken. Totdat de internationale pers het 'poldermodel' roemde. En Kok het mocht

komen uitleggen aan Clinton, wat op zichzelf al een felicitatie waard is. Wie daarbij nog de passages voegt die de regering wijdt aan maatschappelijke verantwoordelijkheid, ontkomt niet aan één conclusie: deze regering heeft heel wat in onze mars. En dat is zeker een gelukwens waard.

Wie zei er eigenlijk dat dit kabinet geen visie heeft? Integendeel! We hoeven niet eens in de regering te zitten om onze ideeën verwoord te krijgen. Bolkestein zei het zelf: imitatie is de eerlijkste vorm van vleierij. (Dat had hij trouwens ook niet van zichzelf.) Dus, christen-democratie: straal, prijs en feliciteer. De enige passende reactie is te glimmen van trots. De hele rijksbegroting is één grote blije doos. De moeite waard om aandachtig te openen.

Aandachtig. Want bij de felicitatie-oppositie hoort dat we de regering houden aan haar eigen voortreffelijke gedachtegoed. Wie de hoofddoelen van het kabinet steunt, heeft reden voor teleurstelling als ze niet worden waargemaakt. Als het blijft bij mooie verhalen. En daar is helaas volop kans op. Dat is de reden om aandachtig de agenda van paars II te blijven volgen. Geestdriftig over de uitgangspunten. Genadeloos in de afrekening.

De rogge schijnt er bij ons dun bij te staan. Deze maand verscheen opnieuw een publicatie waarin 'de fatale slotakte' van het CDA wordt geanalyseerd. Kennelijk een aansprekend verhaal. En geleerden en journalisten struikelen over elkaar heen om aan te tonen dat het CDA zijn plaats in het Nederlandse politieke krachtenveld nu toch definitief kwijt is. Ogenschijnlijk is dat waar. Het links-rechts-schema is achterhaald. Aan christen-democratische bruggenbouwers lijkt momenteel weinig behoefte. Het is krap in het 'nieuwe midden', waarin zich overal in Europa de sociaal-democratie heeft genesteld. En wanneer die ook nog eens de vertolker wordt van het verhaal van samenhang en verantwoordelijkheid, moet je wel een kenner zijn om nog ideologische verschillen te ontwaren. Als de vos de passie preekt...

Aanvallen

Reden te meer voor serieuze felicitatie-oppositie. Niet alleen duidelijk maken waar onze plannen anders zijn, maar vooral ook waar ze hetzelfde zijn en wie ze heeft bedacht. Constructief blijven volgen. En snoeihard meppen waar warme woorden niet worden waargemaakt. Want felicitatie-oppositie moet wel wat voorstellen. Anders is constructieve oppositie een tandenloze leeuw (en harakiri op termijn).

Feliciteren is een vorm van zelfmanifestatie. In alle onzekerheid van de afgelopen tijd hebben we ons veel te vaak de kaas van het brood laten eten. Begrijpelijk, want we hebben prima kaas. Maar het brood deugt ook! Aanvallen dus. Niet moe worden om goed te verkopen wat we nog steeds vinden. Om op alle slakken zout te leggen. Om te bouwen aan een reputatie die past bij de éénentwintigste eeuw.

Overleven is voor het CDA onvoldoende. Het gaat om idealen, waarvan wij bij alle felicitaties vinden dat anderen ze niet realiseren. Van harte, dus.

Mr.drs. E.J. Paas

In de column geven de leden van de redactie hun persoonlijke opvattingen weer. Zij hopen daarmee een aanzet te geven voor reflectie of debat.

Ruimte om te leven *

De kerkelijke actie 'Neem de tijd om te leven' was bedoeld als een signaal tegen de groeiende dominantie van economische belangen. De mens is er immers niet voor het werk, het werk is er voor de mens. De kerken hopen op een correctie van de trend van economisering. Ontwikkelingen in de richting van een 24-uurseconomie moeten beoordeeld worden op de gevolgen voor de participatie in de samenleving, de duurzaamheid, de sociale rechtvaardigheid en de welvaartsverdeling, de emancipatie van vrouwen en de zondagsrust.

De directe aanleiding tot de interkerkelijke actie tegen de 24-uurseconomie ligt bij de vorig jaar ingevoerde wijziging van de Winkeltijdenwet. De Raad van Kerken in Nijverdal zag dit als een symptoom van "het verder opdringen van economische belangen" en startte een handtekeningenactie tegen de verruiming van de werktijden en openingstijden van winkels. Het Interkerkelijk Contact in Overheidszaken (CIO) nam de actie over, evenals kort daarna de landelijke Raad van Kerken: als een "Actie tegen de 24-uurseconomie".

Mgr. A.H. van Luyn s.d.b.

Op 17 maart jongstleden opende Kardinaal Simonis de persconferentie in Den Haag met de constatering: "de Nederlandse samenleving ontwikkelt zich in de richting van een 24-uurseconomie" en hij voegde er onmiddellijk aan toe wat daaronder verstaan werd: "een manier van samenleven, waarin alle uren van dag en nacht tijdens alle dagen van de week voor economische bedrijvigheid ter beschikking staan". Volgens hem gaat het om een "onmiskenbare tendens" in de richting van een "*non-stop*-economie", waarin alle tijd "economische tijd" wordt, een ononderbroken cyclus van produceren en consumeren. Verwacht moet worden

* Dit is de tekst van een inleiding die gehouden werd op de conferentie '24-uurseconomie, fictie of gevaar?' van de Sectie Arbeidsverhoudingen van de Stichting Christelijk Sociaal Congres die 28 augustus jl. plaatsvond in Doorn.

dat "alle uren in beginsel arbeidstijd kunnen zijn en alle dagen geëgaliseerd worden tot potentiële werkdagen" (id.). Als slogan kreeg de actie mee: 'Neem tijd om te leven', samen met een logo waarin een menselijke gestalte de omklemming van een uurwerkcirkel doorbreekt.

Hoewel slogan en logo de indruk zouden kunnen wekken dat het om een individuele bevrijdingsdaad gaat, geldt het pleidooi niet de persoonlijke maar de gezamenlijke, van economisch beslag bevrijde tijd: gepleit wordt voor "collectieve rustmomenten". Zoals de secretaris-generaal, dr. B. Plaisier, van de Nederlandse Hervormde Kerk het uitdrukte in dezelfde persconferentie: "we hebben rust nodig om samen met anderen mens te zijn. Daarom moeten we die rust ook samen hebben. Onderzoekers hebben uitgewezen dat individuele rust pas optimaal is als deze ingebed is in het collectieve. Gemeenschappelijke vrije dagen zijn broodnodig" (id.). Daarom pleiten de kerken voor een "cultuur van gemeenschappelijk vrij zijn" en voor de handhaving van de zondag als collectieve rustdag, als "vrije dag voor zoveel mogelijk mensen". Ze zijn van mening "dat zo'n keus de Nederlandse samenleving en de individuele mens ten goede komt" (id.).

Signaal

De actie was bedoeld als een signaal aan overheid, politieke partijen, bedrijfsleven en samenleving. Dat dit signaal herkend werd, bleek uit de brede steun die de actie kreeg: vanuit de kerken zelf, van de vakcentrales, van de milieubeweging, van vele groeperingen uit het maatschappelijk middenveld, onder andere jongerenorganisaties van politieke partijen. Er waren echter ook vele negatieve reacties. Allereerst werd het bestaan ontkend van een 24-uurseconomie in ons land. De kerken hadden dat trouwens niet beweerd. Ze waarschuwden alleen met klem tegen de tendens in die richting. Maar zelfs deze tendens werd ontkend. Een 24-uurseconomie zou nog niet in zicht zijn in ons land. Er zou slechts sprake zijn van het oprekken van "de randen van de dag" vanwege de noodzakelijk geworden flexibilisering van de personeelsbezetting.

Vervolgens werd met name door de toenmalige minister van Economische Zaken het pleidooi voor collectieve rustmomenten ten principale afgewezen. "Mijn keuze", schreef hij in een podiumartikel, "is principieel een andere. Mensen hebben recht op rust, maar de momenten waarop ze rusten, moeten ze zelf kunnen bepalen". (VK, 24.06.98). De overheid moet geen "knellend keurslijf" scheppen, maar "zoveel mogelijk ruimte laten aan ieders individuele keuzen" (id.). Dus geen vaste, collectief geregelde, indeling van werkuren en vrije tijd, maar ieder moet zoveel mogelijk vrijheid hebben om zijn individuele behoefte te vervullen. Het is goed, zeggen de critici van de actie, dat de keuzemogelijkheden van de individuele burger verruimd worden, niet alleen door de welvaart en de technische vooruitgang, maar nu ook door het loslaten van vaste bedrijfstijden en flexibilisering van de werktijden. Dit beantwoordt aan de gestegen ambities van de mensen: terwijl de arbeidsduur nog steeds een dalende tendens heeft, komt de burger tijd te kort om aan alle ambities qua ontspanning, nevenactiviteiten, zorgtaken enzovoort te voldoen. Agenda's lopen over, daar komt een behoorlijk deel van de stress vandaan. Dus verruim gerust de keuzemogelijkheden. Het ligt voor de hand dat er in

dit verband ook allerlei situaties worden genoemd, waarin mensen juist met deelarbeid en met koopavonden en -zondagen gebaat zijn, wat betreft verplichtingen tegenover hun gezin en wat betreft hun persoonlijke gemoedsrust. Maar alle casuïstiek kan de bezorgdheid niet wegnemen. Immers, hoeveel mensen kunnen inderdaad profiteren van de vergrote keuzevrijheid? Is deze niet juist economisch geconditioneerd, ofwel afhankelijk van het inkomensniveau? Hoeveel mensen kunnen aan hun "ambities" niet voldoen, omdat ze te weinig financiële ruimte hebben? Vervolgens, wat blijft er over van de vrije persoonlijke keuze als je bijvoorbeeld in de detailhandel gedwongen wordt ook je winkel 's avonds en 's zondags open te houden, omdat je anders niet overeind kunt blijven in de concurrentieslag? Verder wat te doen in gezinnen en in maatschappelijke verbanden als de gezamenlijke ontmoetingsmogelijkheden steeds geringer worden omdat de agenda's vanwege uiteenlopende werktijden met moeite nog eens in de week gelijk gelegd kunnen worden?

'Ruimte om te leven' verwijst naar dimensies die de individuele mens overstijgen, naar de ruimte die door God geschapen is en aan de mens toevertrouwd.

Groeiende dominantie van economische belangen

Maar ook de kritiek op de kritiek kan verzanden in casuïstiek. Daarom de onderliggende vraag: waar gaat het in wezen om bij de actie van de kerken? Ook dat is onder woorden gebracht bij de presentatie ervan. De actie is bedoeld als een signaal, waartegen geprotesteerd wordt, is een symptoom van een bredere ontwikkeling, namelijk de groeiende dominantie van de economische belangen. "Nederland vereconomiseert. Het inzicht verdwijnt dat de cyclus van produceren en consumeren door andere waarden worden begrensd" (Kardinaal Simonis bij persconferentie). Het onderliggende probleem is de economisering van leven en samenleven.

Natuurlijk wil niemand ontkennen dat de economische ontwikkeling waardevol is. Ze heeft inderdaad de "ruimte om te leven", minstens in onze westerse wereld, aanmerkelijk vergroot. De economische vooruitgang mag niet per definitie beschouwd worden als alleen maar mogelijkheid om zich materieel te verrijken. Ze biedt ook de mensen, individueel en collectief, de mogelijkheid tot vrije en creatieve, echt humane en humaniserende werkzaamheid en welvaart. Ze mag echter niet gaan domineren, geen doel op zich worden. Op zichzelf is ze "instrumenteel" dat wil zeggen, ze kan ten goede en ten kwade aangewend worden, met andere woorden, ze is ondergeschikt aan andere, hogere waarden.

Ontwikkelingen in de richting van een 24-uurseconomie moeten beoordeeld worden vanuit de gevolgen die ze heeft:

- voor de participatie in de samenleving van personen en groepen, en de sociale cohesie op de diverse niveaus, te beginnen bij het gezin en de familie, en vervolgens de andere maatschappelijke verbanden. Er kan zich veel achterstallig onderhoud van familierelaties en andere sociale contacten gaan voordoen. Ook de zorgarbeid en het vrijwilligerswerk dreigen onder zware druk te komen staan;

- voor de duurzaamheid en omvang van de gevolgen voor het milieu, waardoor toekomstige generaties met onherstelbare schade en onbetaalbare rekeningen kunnen worden opgezadeld;
- voor de sociale rechtvaardigheid en de welvaartsverdeling tussen personen en groepen, door het verder uiteenlopen van arbeidsuren en inkomen;
- voor de emancipatie van vrouwen, door ongelijke verdeling van betaalde arbeid en onbetaalde zorg tussen vrouwen en mannen;
- voor de individuele en gezamenlijke rust op zondag en op andere momenten. (cfr. de notitie 'Deelnemen aan een 24-uurseconomie?' d.d. 8 mei 1998 van het Landelijk Bureau DISK te Amsterdam, pag. 6-7).

Gezamenlijke verantwoordelijkheid

De individuele ontplooiing kan niet het enige of het doorslaggevende criterium zijn. Naast de individuele eigen verantwoordelijkheid is er de wederkerige verantwoordelijkheid, zoals tussen werkgevers en werknemers, overheid en burgers, en is er de gezamenlijke verantwoordelijkheid van allen voor het *"bonum commune"*.

De individualisering van de hedendaagse mens benadrukt terecht de eigen verantwoordelijkheid, maar als deze exclusief of possessief wordt, dan zal het nog wel mogelijk zijn contractueel wederzijdse rechten en plichten vast te leggen, maar is er geen sprake meer van gezamenlijke verantwoordelijkheid voor het *"common good"*.

De gezamenlijke verantwoordelijkheid voor het *bonum commune*, kan vergen dat de belangen zowel van de individuele vrijheid als van de economische ontwikkeling gerelativeerd worden, zodat er ruimte geschapen wordt voor het publieke belang.

"Ruimte om te leven" is de titel die bij de programmering van de conferentie voor deze bijdrage is opgegeven. Mij dunkt dat deze titel meer ruimte biedt dan de actie-slogan 'Neem tijd om te leven'. Strikt genomen kan deze laatste, vanwege het "nemen", juist in individualistische zin geïnterpreteerd worden. Hetgeen ook door meerdere commentatoren in feite gedaan is. Zij stellen dat eenieder juist meer tijd kan nemen om te leven dankzij de 24-urige keuzevrijheid.

'Ruimte om te leven' - evenals 'tijd om te leven' - verwijst naar dimensies die de individuele mens overstijgen, naar de ruimte die de mens niet zelf gecreëerd heeft, maar die door God geschapen is en aan de mens is toevertrouwd. Naar de ruimte waarin de mens de ander ontmoet, die evenals hij geschapen is naar Gods beeld en gelijkenis en voor wie hij medeverantwoordelijk gesteld wordt.

Het christelijk mensbeeld is een relationeel mensbeeld, waarin de individuele zelfontplooiing niet losgekoppeld is van de doorleefde relatie met de ander en de Ander. Wat baat het de mens, wanneer hij de hele wereld wint, maar het ene noodzakelijke mist. Het voornaamste gebod is de liefde tot God en tot de naaste: deze twee zijn onlosmakelijk aan elkaar gekoppeld, zozeer dat hetgeen we voor onze broeders en zusters in nood doen, de eindtoets is van de persoonlijke levensvervulling (cf. Mt. 25). Hoezeer de egocentrische zelfontplooiing een doodlopende weg is, heeft Lucas ons opgetekend in de parabel van de rijke man die zijn schatten verzamelt in nog grotere voorraadschuren, die in gesprek met zichzelf droomt van een gouden toekomst, maar nog dezelfde nacht zijn leven hoort op-

eisen. "De zin van het leven bestaat niet daarin dat een mens op grond van zijn grote vermogen in overvloed leeft" (Lucas 12, 13-21).

Zondagsrust

In zijn apostolisch schrijven *'Dies Domini'* van 31 mei 1998 over de zondagsheiliging plaatst Paus Johannes Paulus II de zondagsrust in het perspectief van dit evangelische mensbeeld. "Dank zij de zondagsrust kunnen de dagelijkse zorg en arbeid hun juiste dimensie hervinden: de materiële zaken waarvoor we ons druk maken, maken plaats voor de waarden van de geest: de personen met wie we leven, hernemen in de ontmoeting en in de meer serene dialoog hun ware gelaat. De schoonheid van de natuur - te vaak geschonden door de logica van de beheersing die zich tegen de mens keert - kan herontdekt worden en diep genoten. Het is een dag van harmonie van de mens met God, met zichzelf en met zijn gelijken" (nr. 67). Het is een dag, waardoor de mens herinnerd wordt aan zijn spirituele relatie met God, Schepper en Verlosser, aan zijn solidaire relatie met de medemens en aan zijn rentmeesterschap ten aanzien van de schepping.

Op alle niveaus is 'omdenken' nodig.

Uiteindelijk is het pleidooi voor de handhaving van de zondagsrust een pleidooi voor de juiste hiërarchie van waarden. Er zijn hogere waarden dan de economische. Collectieve rustmomenten kunnen een tegenwicht vormen tegenover overbeklemtoning van de economische belangen, een pauze van bezinning op de fundamentele gerelateerdheid van de mens aan de ander/-Ander, te midden van de maalstroom van hebben en houden, een oase waarin de samenleving tot rust komt en ruimte maakt om van het leven met en voor elkaar te genieten, in de geborgenheid van de gezinnen, in allerlei sociale ontmoetingen en contacten, in gedeelde ervaringen van cultuur en natuur, in viering ook van de gedeelde ervaring van het contact met God in de geloofsgemeenschap.

"Een onvervangbaar goed van de sociale cultuur is de zondag. De bescherming van de zondag is steeds meer daardoor bedreigd, dat ze ondergeschikt gemaakt wordt aan economische belangen. De zondag moet beschermd blijven. Als dag des Heren heeft ze een centrale, godsdienstige inhoud. Ze is ook gemeenschappelijke tijd voor het gezin, de vrienden en buren en daarmee een belangrijk cultuurgoed dat niet ter beschikking gesteld mag worden". (*"Für eine Zukunft in Solidarität und Gerechtigkeit", Wort des Rates der Evangelische Kirche in Deutschland und der Deutschen Bischofskonferenz zur wirtschaftlichen und sozialen Lage in Deutschland*, febr. 1997, no 223).

Met recht stelt het commentaar van een landelijk dagblad: "Het pleit voor het maatschappelijk engagement van de kerken dat ze opgekomen zijn voor een veel breder belang dan alleen dat van de zondagsrust, laat staan van de zondagsheiliging. Niet dat daar iets mis mee is. Ook aan het eind van de twintigste eeuw kun je nog altijd beter de zondag heiligen, dan de *homo economicus*" (Trouw, 27 juni 1998).

De mens is er niet voor het werk. Het werk is er voor de mens. Hij werkt om mens te worden en te blijven. Hij dient geen slaaf te worden van zijn werk, zodat hij eraan verslaafd raakt, het niet meer laten kan, en niet meer tot rust komt. Dat zou in strijd zijn met de menselijke waardigheid. De bijbelse

boodschap van het Oude en het Nieuwe Testament is daar ondubbelzinnig over. (Zie P.J. Tomson, *Zes dagen zul je werken - en de zevende dag staken*, in: 'Gelieft is de mens. Artikelen rondom de Joodse traditie', Folkertsma Stichting voor Talmudica 1983, 4e druk, pag. 64-71). De mens moet op tijd het werk staken, zich wassen, feestelijk kleden en zijn kroon van menselijke waardigheid opzetten - en op adem komen (Exodus 23, 12). De Hebreeuwse tekst zegt: "om op te snuiven". De rabbijnen herkenden daar het woord *'nefesj'*, ziel, in. Ook in het houden van de sjabbat is de mens beeld van God. In het houden van de sjabbat volgen wij God na, die de wereld geschapen heeft in zes dagen en daarna de zevende dag 'staakt'. Niet alleen "het jochie van je slavin en de vreemdeling" en dergelijke onaanzienlijke mensen moeten na hun werk op adem kunnen komen (Exodus 23, 12), maar God zelf deed dat ook na Zijn scheppingswerk (Exodus 31, 17). Het boek Exodus (hoofdstuk 10) spreekt de mens aan als evenbeeld van God. Deuteronomium 5 voegt eraan toe, dat we ook de medemens en zelfs de dieren die we aan ons dienstbaar maken de kans moeten geven om te rusten: wie zelf door de Heer met opgeheven hand en gestrekte arm bevrijd is uit de slavernij van Egypteland, mag een ander niet tot slaaf maken.

Zoals de Joden de sjabbat heiligen, zo heiligen wij christenen de zondag, om bevrijding en verlossing te vieren, indachtig de verrijzenis en het nieuwe leven, ons door Christus gebracht.

De bijbelse bronnen kort samenvattend:

- De mens is er niet voor zijn werk, maar hij werkt om mens te kunnen zijn;
- De sjabbat is er niet voor de werkdagen, maar de werkdagen zijn er voor de sjabbat;
- En tenslotte: de mens is er niet voor de sjabbat, maar de sjabbat is er voor de mens.

Serieus gewetensonderzoek

De kerken hebben met hun actie een bijdrage willen geven aan "een fundamentele discussie over de inrichting en de toekomst van de maatschappij" (ds. K. Wigboldus, voorzitter van de werkgroep "Actie tegen de 24-uurseconomie"). Ze hopen op een trendcorrectie in onze samenleving. Ze zijn zich ervan bewust dat de geloofsgemeenschap de hand in eigen boezem moet steken. Ook christenen kunnen individualistisch en materialistisch ingesteld zijn. Het dictaat van de markt betreft niet alleen het aanbod van de producent, maar evenzeer de vraag van de consument. De drang naar steeds meer en steeds beter kan ook christenen in zijn greep krijgen. De wens van 24-urige keuzevrijheid en van 24-urig beroep op dienstverlening is een machtige aanjager van de 24-uurseconomie. De oproep van de kerken geldt niet alleen de politiek en het bedrijfsleven, maar ook de individuele christenen, de gezinnen, de parochies en de gemeenten. Ze is aanleiding tot een serieus gewetensonderzoek, want op alle niveaus is "omdenken" nodig. Kritiek op ontwikkelingen in de samenleving moet samengaan met een houding van zelfkritiek, bereidheid om eigen doen en laten te toetsen aan humane en evangelische waarden, aan de fundamentele relaties die wezenlijk zijn voor echte menswording en voor een humaniserende samenleving: tot God en de medemens. Het kerkelijk protest kan pas geloofwaardig klinken, wanneer de christenen zelf er serieus naar streven van op zichzelf staande individuen uit te groeien

tot volwaardige personen, die niet egocentrisch op zichzelf gericht zijn, maar in communicatie en dialoog treden met de medemensen, zich medeverantwoordelijk weten voor de kwaliteit van het menselijk bestaan in de samenleving, met name voor degenen die in nood verkeren, en die bereid zijn zelf stappen terug te doen in eigen consumptiegedrag, in de bevrediging van eigen verlangens en behoeften, om meer "ruimte om te leven" mogelijk te maken voor hen die te kort komen, dichtbij en veraf.

Bedrijfsleven

Van het bedrijfsleven mag verwacht worden dat er rekening gehouden wordt met andere belangen dan de economische. Terecht is onlangs in dit verband herinnerd aan de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens, met name aan artikel 24: "ieder heeft recht op rust en eigen vrije tijd, inbegrepen een redelijke beperking van de arbeidstijd en periodieke vakanties met behoud van loon" (Trouw, podiumpagina, 24 juli 1998). Waarbij aangetekend wordt: "steeds moet bedacht worden dat het de kern van de mensenrechten is een menswaardig bestaan mogelijk te maken" (id.); en geciteerd wordt de gedragscode van Shell, waarin gevraagd wordt dat de medewerkers "het bedrijf uitoefenen als verantwoordelijke leden van de samenleving". Het is zonder meer toe te juichen dat bedrijven gedragscodes opstellen, die ook extern controleerbaar zijn, dat ze hierin hun maatschappij niet beperken tot een onderneming die uit is op zoveel mogelijk rendement, door zo efficiënt mogelijk te produceren en in te spelen op de markt, maar dat zij deze codes zien als een mogelijkheid om dienstbaar te zijn aan een humane samenleving, aan mensenrechten, duurzame ontwikkeling en internationale rechtvaardigheid.

Overheid

Van de overheid mag verwacht worden dat ze niet slechts pragmatisch en zakelijk het maatschappelijk verkeer regelt, maar dat ze boven alle veelsoortige belangen van groepen en individuen het *bonum commune*, het algemene belang bevordert, dat een geheel eigen overstijgende waarde heeft. Daarvoor is niet voldoende dat ieder afzonderlijk zijn of haar rustmomenten heeft. Ook gemeenschappelijke rustmomenten moeten behartigd en bewaard worden.

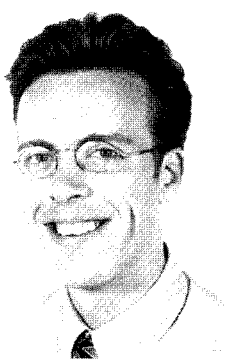
De overheid is niet de Raad van Bestuur van de BV Nederland. Het eerste en laatste criterium is niet dat de economie van ons land op zo hoog mogelijke toeren draait. Er zijn waarden die hoger zijn: de waardigheid van de menselijke persoon en de verantwoordelijke en humane samenleving.

Mgr. A.H. van Luyn s.d.b. is bisschop van Rotterdam.

De toekomst van de theologie

De predikantenopleiding van de Nederlandse Hervormde Kerk in Leiden dreigt te gaan verdwijnen en dat betekent de facto het einde van de theologische faculteit. Dit tot begrijpelijke ontstentenis van de Leidse theologen. In hun kritiek ontvouwt zich niettemin een paradox. Het voortbestaan van de Leidse theologie is nu afhankelijk van een instelling die men altijd het meest buiten de deur heeft willen houden: de kerk. Hebben de Leidse theologen hun eigen graf gegraven? In ieder geval dreigt de Godgeleerdheid definitief een binnenkerkelijke aangelegenheid te worden.

De theologische faculteiten aan de rijksuniversiteiten vormen de laatste herinnering aan de status van de Nederlandse Hervormde Kerk als quasi-staatskerk. Formeel is de 'neutrale' wetenschappelijke theologische vorming aan de rijksfaculteit strikt gescheiden van de 'kerkelijke opleiding', een postdoctorale opleiding die toegang geeft tot het ambt van predikant en onder verantwoordelijkheid valt van een kerkgenootschap. Met dit gescheiden samengaan van de wetenschappelijke en kerkelijke opleiding – de zogenaamde *duplex ordo* – verschillen de rijksuniversiteiten van de gezindtegebonden geïntegreerde opleidingen, zeg maar de *mono ordo*, van bijvoorbeeld de Vrije Universiteit (VU) en de katholieke instituten. De gereformeerden en katholieken vonden het nodig om eigen theologische opleidingen op te richten. Niet alleen omdat zij elke bemoeienis van staatswege wilden weren – dat garandeert de *duplex ordo* wat de ambtsopleiding betreft ook – maar vooral omdat de rijksuniversiteiten hervormde bolwerken waren (en zijn).

J.W.P. Wits

'God'

Vanouds hebben de afzonderlijke rijksuniversiteiten ieder een eigen invulling gegeven aan de *duplex ordo*, met Utrecht en Leiden als de twee uitersten. Om het stereotype voor de buitenstaander een beetje te typeren: Utrecht is Trouw, Leiden NRC Handelsblad en Amsterdam/ Groningen de

Volkskrant. "In Utrecht word je dominee, in Leiden theoloog", hoorde ook mijn grootvader al, toen hij in de jaren vijftig in de Domstad theologie studeerde. Niet alleen de kerkelijke opleiding in Utrecht, maar ook de 'rijksstudie' staat nadrukkelijk(er) ten dienste van het beroepsperspectief van de meeste studenten: het predikantschap. Leiden moet daar niets van hebben en verstaat de *duplex ordo* vooral als een vrijwaring van kerkelijke invloed op de autonome wetenschapsbeoefening.
"Hier wordt over God slechts tussen aanhalingstekens gesproken", aldus het dogma van faculteitsdecaan Adriaanse. God als zekerheid is wetenschappelijk vloeken in kerk. Dit *Sit Deus non daretur*-beginsel is nobel, maar geeft de Leidse theologen soms wel wat schizofrene trekken. Met name zij die zondags regelmatig een kansel bestijgen, weten zich gedwongen om doordeweeks vraagtekens te zetten achter alles wat zij op de Dag des Heren met uitroeptekens verkondigen.

Water bij de wijn

Die schizofrenie uit zich ook in het omgaan met het gegeven dat de studentenpopulatie vrijwel exclusief bestaat uit protestantse predikanten-in-spe, de meesten voor de Hervormde Kerk en enkelen van remonstrantse huize. Ook Leiden kan niet zonder de kerk. De laatste jaren heeft de faculteit, zij het tandenknarsend en onuitgesproken, meer water bij de wijn moeten doen om voldoende studentenaanwas mogelijk te maken. Zo zijn de kerkelijke en wetenschappelijke opleiding (toch al meer afgestemd op schriftgeleerden-in-wording dan op vrije religie-onderzoekers) verder geïntegreerd, is afstuderen met een kerkelijk bijvak mogelijk gemaakt en wordt bij het aantrekken van docenten rekening gehouden met de kerkelijke gezindte van de studenten. Een katholieke hoogleraar Kerkgeschiedenis of Nieuwe Testament lijkt nog steeds wat te veel van het goede.
Ook de toelating van 'zwaardere broeders' tot het docentenkorps kan de buitenstaander redelijkerwijs niet loszien van 'markttechnische' overwegingen. In het directe achterland van Leiden – zeg maar Katwijk, Noordwijk en het Westland – is de orthodoxe flank van de Hervormde Kerk nadrukkelijk aanwezig. Gezien de populariteit van de theologiestudie in deze kringen dus een interessant wervingsgebied. Gelijkgestemde docenten kunnen een belangrijke troef zijn om deze potentiële studenten de weg naar Utrecht af te snijden. Natuurlijk gaat dat wel gepaard met een Leids gezelschapsspel: 'Bondertje pesten'. Met name de in de Gereformeerde Gezindte zo vereerde Statenvertaling wordt met graagte wetenschappelijk gedemonteerd. Overigens geen reden voor de Bonders om meteen het stof van de schoenen te kloppen en alsnog naar het vriendelijker klimaat in Utrecht te verhuizen. Sommigen gaan zelfs met graagte de confrontatie met de Leidse vrijzinnigheid aan. "In Utrecht loopt de duivel op kousenvoeten, in Leiden op klompen", aldus een gevleugelde uitspraak.

Amsterdamse School

Toch kan ook Leiden er – net als de andere rijksuniversiteiten – niet omheen dat de teruglopende studentencijfers een reorganisatie van het aantal theologische faculteiten onafwendbaar maakt. Jarenlang is de definitieve besluitvorming met succes getraineerd. Met de zelfgenoegzaamheid die een Leidenaar niet geheel vreemd is, wees men erop dat de eigenzinnige visie op de *duplex*

ordo zich vertaalde in het wetenschappelijk primaat en internationaal aanzien. Bovendien is de theologische faculteit de oudste wetenschappelijke instelling in ons land. Met deze twee troeven keek men zonder vrees de toekomst tegemoet. Amsterdam bracht weliswaar de 'Amsterdamse School' voort, een manier van Bijbellezen (exegese) die het vooral in kerkelijke kring goed deed, maar dat is alweer een tijd geleden. En Groningen onderscheidt zich noch door wetenschappelijke werk noch door studentenaantallen. Alleen de positie van Utrecht is onaantastbaar. Sinds jaar en dag begroet deze universiteit het grootste aantal eerstejaars.

Curieus

Dat uitgerekend Leiden nu de rijksuniversiteit is die de kerkelijke opleiding dreigt te verliezen, beschouwt menig Leidenaar als een kerkpolitieke beslissing. De talrijke Utrechters onder de hervormde bestuurders zien eindelijk hun kans schoon om het lastige en pedante Leiden buiten boord te zetten, zo vermoedt men. Dat zij de minister van Onderwijs oproepen om het nakende einde af te wenden, is natuurlijk wat merkwaardig. De scheiding van kerk en staat laat het niet toe dat de overheid zich gaat bemoeien met de autonome beslissing van kerken inzake de eigen ambtsopleiding. Niettemin is het in het licht van dezelfde scheiding ook wat curieus dat de minister de kerken vraagt om het beleid op het gebied van de Godgeleerdheid aan rijksuniversiteiten te bepalen.

Deze wederzijdse 'gebonden onafhankelijkheid' geeft wel de realiteit weer: zonder kerkelijke opleiding kunnen de theologische faculteiten het qua studenten wel schudden. Alleen al omdat de kerken vrijwel volledige werkgelegenheid voor theologen garanderen en er daarbuiten nauwelijks banen zijn voor godgeleerden. Ook andere 'ambteloze' studierichtingen leiden daarom een zieltogend bestaan. Dat brengt Leiden in een paradoxale situatie. Nu de 'vrijmaking' van kerk en wetenschap in het verschiet ligt, en in Leiden eindelijk een zuiver wetenschappelijke opleiding mogelijk wordt, moet men de deuren sluiten wegens gebrek aan belangstelling. Wat je noemt een Pyrrhusoverwinning. Dat daarmee de oudste universitaire instelling van Nederland dreigt te verdwijnen, valt vanuit cultuur-historisch oogpunt te betreuren, maar is niet het sterkste argument om continuering af te dwingen. Een universiteit is geen openluchtmuseum waarin oude wetenschappelijke ambachten kunnen worden bewonderd.

Slimste jongetje

Dat er geen studenten zijn die kiezen voor een toekomst als theoloog in buitenkerkelijk verband, doet culturele en levensbeschouwelijke bloedarmoede in ons land vermoeden. Het is alleen de vraag of dat een terechte conclusie is. De boeken van een gewezen Amsterdamse dominee en een emeritus-hoogleraar zijn bestsellers en lijken ook onder minder kerkelijken gretig aftrek te vinden. Onderzoek toont bovendien aan dat er in Nederland volop religiositeit leeft buiten de gewone kerkelijke kanalen. En in het publieke debat zijn tal van onderwerpen waaraan theologen een waardevolle bijdrage kunnen leveren (normen en waarden, 24-uurseconomie, milieu, solidariteit). Voor 'seculiere theologen' werk te over, zo lijkt het. Dat Leiden deze *niche* in de reli-markt niet weet te veroveren, is daarom niet los te zien van de eigen onzichtbaarheid. Nu ook de kerk de

rug toekeert, blijft men achter als het mokkende slimste jongetje van de klas dat boos is omdat niemand met hem wil spelen. Anderen zouden liever van een gemiste kans spreken.

Vragen

De afhankelijkheid van rijksuniversiteiten van kerkelijke opleidingen roept wel vragen op. Zeker nu we zien dat bij de toekomstbepaling van de theologie rijksuniversiteiten en bijzondere faculteiten (VU, Kampen) in één adem worden genoemd. Daarmee vervaagt de *duplex ordo* en zullen sommigen zich gaan afvragen waarom rijksuniversiteiten eigenlijk nog theologische faculteiten moeten hebben. Moet de overheid zich inlaten met interne opleiding van kerkelijke ambtsdragers? Wanneer de rijksfaculteiten dit tij willen keren, zullen zij een offensieve strategie moeten ontwikkelen en actief aanwezig dienen te zijn in het publieke debat. Door de betekenis van geloven voor de culturele identiteit en het geestelijk welzijn van ons land aan te tonen. Door de twijfel aan het nut en het bestaansrecht van identiteitsgebonden maatschappelijke organisaties weg te nemen. Door de buitenkerkelijke religiositeit in kaart te brengen (wat het SCP en de RKK/KRO kunnen, moet voor rijksuniversiteiten toch ook mogelijk zijn?). En dat alles natuurlijk door gedegen wetenschappelijk onderzoek, want een universiteit is méér dan een opleidingscentrum voor toekomstige professionals.

Seminaries

Maar ook de andere rijksfaculteiten én de (Samen-op-Weg, SoW-) kerken kunnen belang hebben bij het behoud van een 'seculiere theologiebeoefening', zelfs als dat leidt tot strikt neutrale theologische faculteiten met aparte seminaries buiten het universitaire terrein voor de (postdoctorale) opleiding van kerkelijke ambtsdragers. Neutrale theologiebeoefening vergroot immers de geloofwaardigheid van het algemeen belang van de levensbeschouwelijke dimensie. Dat versterkt op den duur tevens het maatschappelijk draagvlak voor kerkelijke interventies in het publieke domein. Door een doctoraalstudie aan een rijksuniversiteit hebben de aanstaande predikanten bovendien een grotere kans om nog eens een heiden tegen te komen en dat kan nooit slecht zijn.

Harmonisatie

Er is ook een meer opportunistische reden voor het behoud van de scheiding van kerk en wetenschap naar Leids model. De reorganisatie van de theologische opleidingen kan Zoetermeer wel eens aangrijpen om op termijn een bijzondere hervormde of SoW-universiteit af te dwingen. Dan ontstaat er bijvoorbeeld een protestantse theologische universiteit in de plaats van de rijksuniversiteiten, de VU en Kampen en naast de katholieke theologische opleidingen. Dat is goed te verdedigen, want leidt tot een harmonisatie van de opleidingen voor kerkelijke ambtsdragers. Zo'n kerkelijke beroepsopleiding zal niettemin in de toekomst eerder discussie rond de financiering uit publieke middelen oproepen, dan een neutrale rijksfaculteit. Bovendien is theologie dan definitief een binnenkerkelijke aangelegenheid geworden. Het is de vraag of de samenleving én de kerken daar echt blij mee zouden moeten zijn.

J.W.P. Wits is redacteur van Christen Democratische Verkenningen en studeerde theologie in Leiden en Utrecht (KTU).

Over eerbied en grijze haren

Eigenlijk is respect een weinig betrokken, weinig warme waarde. Respect resteert als je geen andere, meer primaire waarderingsgronden meer hebt. Het is daarmee de vraag of het begrip voldoende beleidsmatige slagkracht en relevantie heeft om te kunnen uitgroeien tot krachtig referentiekader. Toch is 'Respect' de titel van het nieuwe ouderenrapport van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA. 'Respect' beschrijft in essentie de houding van de niet-oudere ten opzichte van de oudere. Een bespreking door mr.drs. F.J. Paas van een rapport dat aanzienlijk meer te bieden heeft dan: 'eerbied voor jouw grijze haren'.

Het voorwoord typeert het rapport als onderdeel van een "project om te komen tot een levensloopbestendig beleid, om een samenleving te creëren waarin generaties elkaar ontmoeten, waar belangstelling tussen jongeren en ouderen zichtbaar is." Flinke ambities. Geruststellend wordt daaraan toegevoegd dat het project met dit rapport nog zeker niet is voltooid. Dat kan ook haast niet anders met een rapport. Een goed project heeft een eind. Het is de vraag of dat voor dit project geldt. Maar met een beetje geluk krijgt de discussie in de partij en ook daarbuiten met dit rapport een solide onderbouwing.

Het rapport verdient serieuze discussie, want het is een mooie en gedegen poging om christen-democratisch ouderenbeleid te voorzien van een fundament. Het biedt in nog geen tweehonderd pagina's een behoorlijk volledig overzicht van de condities voor een evenwichtige benadering in een ingewikkeld beleidsveld. Daarbij bewandelen de auteurs niet alleen de veilige, gebaande paden. Hier en daar is 'Respect' zelfs een waagstuk. Immers: trekt een politieke partij niet een al te grote broek aan in haar cultuurkritiek? En is het Wetenschappelijk Instituut met dit rapport in staat een werkelijke discussie te initiëren, die verder gaat dan vrome wensen? Een levensloopbestendig beleid? Volgens mij zijn er niet eens levensloopbestendige mensen!

Bij het lezen van het ouderenrapport moest ik regelmatig denken aan de Groninger Jeugdmonitor. Jeugdbeleid gaat in principe over alle jongeren. Maar ook bij jongeren constateren we (tot verve-

lens toe) dat het met het overgrote deel daarvan uitstekend gaat, dat ze voluit participeren, nauwelijks spijbelen en later gewoon een baan vinden. Vervolgens richten we onze energie op het (gelukkig) kleinere deel, waar alle problemen zich ophopen. Ik denk dat voor ouderen hetzelfde geldt. Een grote groep redt zich immers prima en leeft zelfs aangenaam. De kleine groep alleenstaanden met weinig middelen of veel zorgbehoefte is sterk afhankelijk van onze betrokkenheid. Net als bij de jeugd moet voor de totale groep ouderen een aantal zaken in stand worden gehouden en vraagt een klein deel van de ouderen om maatwerk.

Respect

De schrijvers van dit rapport willen een herkenbare politieke visie ontwikkelen op de plaats van ouderen in de Nederlandse samenleving. Hun uitgangspunt is dat het daarbij niet in de eerste plaats gaat over nieuwe rechten en meer geld voor ouderen. Centraal staan respect, erkenning en wederkerigheid. Om dat punt, meer precies de noodzaak van meer accent op waarden, duidelijk te maken, is het begrip 'respect' een vondst. Maar voor het beleid is het uiteindelijk niet structuur *of* cultuur. Beide zijn nodig. Zeer vrij naar Jan Schaefer: van respect kan je niet eten. Goed daarom dat 'Respect' na het neerzetten van deze fundamentele notie uiteindelijk inzoomt op een aantal concrete maatregelen – geld en rechten. Het begrip kan in die context nog aan waarde winnen als we het combineren met een rationele fundering van het ouderenbeleid. We praten dan over zelfrespect. Een slimme meid is op haar toekomst voorbereid en weet daarnaar te handelen.

Opvallend vind ik dat in de uitwerking de nieuwe thema's 'respect', 'erkenning' en 'wederkerigheid' gestalte krijgen in de veel meer beleidsmatig getoonzette hoofdstuktitels 'participatie', 'bestaanszekerheid' en 'zorg'. Vertrouwde thema's: het zijn kernthema's in het Groningse ouderenbeleid. En niet alleen bij ons: deze thema's zijn alom in gebruik.

Mevrouw Van der Muysenbergh-Geurts (voorzitter studiecommissie WI) overhandigt fractievoorzitter De Hoop Scheffer het eerste exemplaar van het rapport 'Respect'.
(foto: Dirk Hol)

En dat is wat teleurstellend na de hoge verwachtingen die de zorgvuldig opgebouwde beschouwingen vooraf hebben gewekt: de christen-democratische benadering blijkt goed te passen in tamelijk universele beleidsbegrippen.

Facetbeleid

Ouderenbeleid is op zichzelf niet zoveel. Het is een onderdeel van een scala aan beleidsterreinen. 'Facetbeleid', in het jargon. Kenmerkend zijn niet zozeer de verschillende disciplines als wel de doelgroep. Doelgroepen, want het rapport formuleert het terecht: ouderen zijn niet één groep. Opvallend is dat voor al die groepen kennelijk 'Respect' wel voldoende is als gemeenschappelijke noemer voor beleid.

Onlangs stelde het Sociaal en Cultureel Planbureau vast "dat wanneer gekeken wordt naar hun netwerken en uitgaansgedrag, de leefsituatie van de ouderen positiever is dan vaak wordt verondersteld. Dat laat onverlet dat andere aspecten van de leefsituatie van ouderen, met name het inkomen minder rooskleurig zijn." 'Respect' presenteert hetzelfde beeld. De conclusies deugen, maar misleidende gemiddelden moeten worden verfijnd, voordat ze kunnen leiden tot concrete aanbevelingen. Het valt niet altijd mee om een brug te slaan tussen op zichzelf juiste analyses en herkenbare en slagvaardige oplossingen. Ik vind wel dat het ouderenrapport daartoe een geloofwaardige aanzet doet.

De problemen die veel ouderen ervaren, hebben alles te maken met het uitdunnen van sociale netwerken. Ook 'Respect' bevestigt het beeld van ouderen die gemiddeld tot op hoge leeftijd actief zijn. Participatie is ongelooflijk belangrijk. Mensen worden immers pas zichzelf in relatie tot elkaar. Dit geldt voor alle sociale contacten en denkbare vormen van participatie (buren en familie, onderwijs en recreatie of zelfs kerken en politieke partijen). In dat kader ligt voor de hand dat we ook aandringen op grotere bereikbaarheid voor ouderen. Het kan zelfs geen kwaad om in een rapport als dit de hand in eigen boezem te steken en aan te dringen op een grotere participatie van ouderen in het CDA, ook al zal niet iedereen dat als een probleem ervaren, gelet op de hoge gemiddelde leeftijd van de actieve leden. Desondanks vermindert ook lezing van de behartigenswaardige adviezen uit het rapport niet het machteloze gevoel dat ik in Groningen deel met de vertegenwoordigers van ouderenorganisaties: een groot aantal ouderen blijkt volstrekt immuun voor doordachte en goedbedoelde maatregelen.

'Respect' beweert dat de samenleving niet op ouderen is ingesteld. Dat is een betrekkelijke waarheid. Op welke groep is de samenleving dan wel ingesteld? Voor een deel zal ook een oudere meemoeten (en zelfs graag meegaan). We kunnen pinpasjes tegenwoordig toch niet meer wegdenken? Wel is aandacht voor gebruikersvriendelijkheid cruciaal. Maar daar profiteren niet alleen ouderen van. De aanbeveling om ouderen door middel van cursussen bijvoorbeeld wegwijs te maken op de elektronische snelweg verdient dan ook een vertaling naar eenvoudige zaken als chipknips en kaartjesautomaten.

Het is nuttig dat een overzicht wordt geboden van aandachtspunten ter bevordering van de participatie. Hoofddoel is ouderen langer te laten meedoen. Dat vergt aanpassingen in het verkeer, in de huisvesting en in de begeleiding van ouderen. De opvattingen die daarover worden weergegeven, zijn

maatschappelijk niet omstreden. Toch kost het vaak grote moeite om ze in beleidssectoren te veroveren. Dat is de ellende van facetbeleid: de gevestigde belangen in het verkeer en in de huisvesting houden vaak bitter weinig rekening met de demografische opbouw van het land van straks.

Veel aandacht wordt besteed aan betaald werk. Dat is een opvallende keuze, nu in ons denken en in de wereld van ouderen onbetaald werk zo'n vitale rol speelt. Charles Handy wees in *The age of unreason* op de grote bijdrage van ouderen aan het vrijwilligerswerk: ze helpen andere ouderen, of gehandicapten of de buren. In 'Respect' wordt duidelijk hoezeer dit beeld ook voor Nederland opgaat. "In feite," stelt Handy, "hoeven we alleen maar onze opvatting over onbetaald werk te veranderen om in te zien dat deze mensen alleen maar technisch of juridisch zijn gepensioneerd. In de vorige eeuw bestond dat woord niet eens." Hij vervolgt met de voorspelling dat het woord 'pensionering' ooit even ouderwets zal klinken als het woord 'knecht'. Dat neemt niet weg, dat het pleidooi voor flexibele pensionering me uit het hart is gegrepen.

Als ergens de grote getallen hun versluierende werk doen, is het bij de bestaanszekerheid. Oudere mensen zijn gemiddeld zeker niet arm. Wel zijn specifieke maatregelen nodig om juist bij ouderen te voorkomen dat ze de eindjes niet meer aan elkaar kunnen knopen. Dit is een gevoelig punt. Allereerst omdat het voor de overheid nog altijd een geweldig karwei blijkt om juist ouderen met geldzorgen te bereiken. Terecht constateert 'Respect' dat ouderen slecht de weg vinden naar de bijzondere bijstand en de huursubsidie. "Ze houden niet graag hun hand op." Gemeenten doen wat ze kunnen. Met voorlichting. Met bestandskoppelingen (onder luid misbaar van de Registratiekamer die volstrekt onnavolgbaar prioriteiten stelt). In nauwe samenwerking met vak- en ouderenbonden en kerken. Natuurlijk: het meer is nooit vol. Dus de aanbevelingen over spreekuren, over wijkverenigingen, kerken en ouderenbonden zijn terecht, evenals die over de stroomlijning en vereenvoudiging van de regels. Maar ze beschrijven helaas voor een groot deel de nog steeds tekortschietende praktijk. Een praktijk die mijns inziens ook toe is aan meer generieke maatregelen als verhoging van het sociaal minimum en een bredere toepassing van de bijzondere bijstand op grotere groepen, zoals ouderen

De praktijk is toe aan meer generieke maatregelen als verhoging van het sociaal minimum en een bredere toepassing van de bijzondere bijstand op grotere groepen, zoals ouderen.

Bestaanszekerheid voor ouderen is ook binnen de christen-democratie een spannend thema. De spanning die in 1993 leidde tot stevige standpunten over de AOW (en daarmee de basis legden voor een historische verkiezingsnederlaag) is in het hoofdstuk nog steeds voelbaar. Ik ben onvoldoende deskundig om te kunnen beoordelen of de samenhangende voorstellen voor de toekomst van de AOW in de praktijk zullen leiden tot betaalbaarheid, maar de AOW-paragraaf ziet er doorleefd uit. Wat daarboven nodig is, is regulier minimabeleid voor een bijzondere

doelgroep. Voor de meeste gemeenten zijn ouderen met een laag inkomen een belangrijke doelgroep. Diverse maatregelen zijn denkbaar om armoedeproblemen bij ouderen te lijf te gaan.

Vooruitzien

Goede zorg is een kwestie van organisatie en van geld. De schrijvers van het rapport hadden zichzelf in de inleiding verboden een rapport over geld te schrijven. Toch krijgt het geld terecht veel aandacht. Wie de afzonderlijke maatregelen zou optellen, ziet de financiële claims door de teksten heen. En dat is niet gek. Het aantal ouderen groeit. Het aantal zorgbehoeftige hoogbejaarden groeit. Dus ligt een groeiende geldnood evenzeer voor de hand.

Ik vind het beschamend dat we na jaren hoogconjunctuur zo weinig hebben verbeterd aan de zorg. Droevig, dat eigenlijk iedereen wel een vader, moeder, opa of oma heeft die moet leven onder omstandigheden die we onder de maat vinden. Dat is allemaal een kwestie van prioriteiten stellen. Wanneer politieke partijen roepen dat ze zorg belangrijk vinden, maar er onvoldoende geld voor beschikbaar stellen, getuigt dat van weinig respect.

Wanneer politieke partijen roepen dat ze zorg belangrijk vinden, maar er onvoldoende geld voor beschikbaar stellen, getuigt dat van weinig respect.

Zorg schreeuwt om meer samenwerking. Het 'ieder voor zich-principe' is in de alledaagse praktijk al te zeer merkbaar. De samenwerking tussen verzorgings- en verpleegtehuizen en de thuiszorg wordt geregeerd door institutionele belangen. En die zijn weer begrijpelijk in een wereld die aan elkaar hangt van de tekorten. Toch is het een gezamenlijke verantwoordelijkheid van overheden, zorgaanbieders en verzekeraars om de afstemming te verbeteren. Geïntegreerde indicatiestelling biedt mogelijkheden de zorg optimaal aan de behoefte aan te passen. En het bespaart grote hoeveelheden geld. Het vervelende is alleen dat de besparingen in bijvoorbeeld de AWBZ vaak op eigen kosten moeten worden gerealiseerd. De prikkels om te besparen zijn daardoor minimaal. Er zijn nog een hoop schotten te doorbreken.

Regeren is vooruitzien. De grote kracht van het ouderenbeleid is gelegen in de betekenis ervan voor ons allemaal. Oud hopen we allemaal te worden. Een goed ouderenbeleid geeft aan iedereen bepaalde zekerheden voor de 'oude dag'. En daarbij gaat het om meer dan geld alleen. Die grote kracht is tegelijk ook de zwakte. Ver vooruitzien is voor de meeste mensen in hun huidige levensfase nauwelijks interessant. Net als collectieve preventie ondervindt het ouderenbeleid in veel facetten hinder van het feit dat het beleid is 'voor later'. En wie dan leeft, die dan zorgt. Daarom moet ouderenbeleid meer als een belang van iedereen en alledag worden benadrukt. Niet alleen de plicht om ouderen te geven waar ze recht op hebben: respect, maar ook de noodzaak om er voor te zorgen dat we ook voor later voor onszelf de zaakjes op orde hebben: zelfrespect. Dat kan helpen bij een rationelere en meer 'levensloopbestendige' fundering van het ouderenbeleid.

Mr.drs. F.J. Paas is lid van de redactie van Christen Democratische Verkenningen en coördinerend wethouder ouderenbeleid in Groningen.

Gouden kansen! (deel 2)*

De oppositierol

Ontmaskering

Een oppositiepartij heeft tot taak om geloofwaardig – dat vooropgesteld – de regering en de regeringspartijen kritisch te volgen op daden en op beloftes.

Deze ontmaskeringsopdracht ligt ons niet zo erg, en dat siert ons zelfs. Maar, laten we niet vergeten, het is oorlog. Wij zullen moeten ontmaskeren. Het klimaat in Nederland is nu eenmaal zo, dat paars nog steeds met grote welwillendheid wordt behandeld. Wij, wij hebben de taak om de vingers op de zere plekken te leggen, want anders komt paars gewoon gemakkelijk weg met de gebroken beloftes van lastenverlichting, geen bezuinigingen op Defensie, weg met wachtlijsten in de zorg, een schoner milieu, een hoog ontwikkelingsbudget, een stevige tekortreductie, een oplossing van de files, een kwaliteitsimpuls in het onderwijs, achtduizend agenten op straat meer. Paars is niet alleen de verkiezingen ingegaan met al onmiddellijk gebroken beloftes; we kunnen zeker zijn, dat de beloftes van regeerakkoord, Regeringsverklaring en Prinsjesdag ook gerelativeerd zullen worden: wanneer komt die nieuwe Defensienota en wat laat zij heel van de kerntaken; wanneer is er die duidelijkheid over Schiphol, de Betuwelijn, het asielbeleid?

Wij, wij hebben de taak op de daden te beoordelen: een feestje organiseren in ex-Joegoslavië, met premier en kroonprins ter gelegenheid van de grootste naoorlogse blunder van onze buitenlands en defensiebeleid; ten aanhore van de wereldleiders als Clinton en Kohl aankondigen, dat wij wel eens even Oost-Europa met een nieuw Marshall-plan uit het slop zouden halen: wat hebben we erna nog van gehoord? Had Lubbers eens moeten presteren. En, als wij zelf het ons niet herinneren, zal in het *'court mémoire'* van de politiek de publieke opinie eraan herinneren, dat het de Kamer was, onder aanvoering van D66, die het de laatste christen-democratische minister van Justitie zo moeilijk maakte in het doorvoeren van strenge en preventieve veiligheidsmaatregelen? En waar is de lijn tussen het sociaal-democratisch gedachtegoed en de nieuwe plannen van staatssecretaris Van der Ploeg om de positie van de commerciële omroep te .... versterken? En hoe gemakkelijk is de regering weggekomen met de herhaalde verzekering aan mijn adres, tegen beter weten in, dat de realisering van de Ecologische Hoofdstructuur binnen de bestaande financiële kaders mogelijk was en dat ons voorstel voor een Nationaal

* Het eerste deel van het tweeluik 'Gouden kansen' verscheen in Christen Democratische Verkenningen 9/10/98.

Erfgoedfonds om dat veilig te stellen absoluut overbodig was, en ziet... En als Zalm pleit voor een zeer snelle invoering van de euro, herinneren zich te weinigen, dat een jaar geleden nog tegen die euro door zijn politiek leider actie werd gevoerd, en als straks bij het vijftigjarig bestaan van de NAVO namens Nederland de handtekening wordt gezet voor de uitbreiding door minister Van Aartsen, zal er niemand zijn die aan de recente goedkope stemmingmakerij herinnert dan het CDA.

Ontmaskering, in stijl, op basis van research, maar ontmaskering. Dat is de eerste taak van de oppositie.

En was voor de verkiezingen echt onbekend, dat het asielbeleid uit zou lopen op het faillissement van enkele maanden later; een faillissement waar de VVD toch medeverantwoordelijkheid voor heeft gedragen, al die tijd, ondanks de grote woorden.

Waren de cijfers over Schiphol op 5 mei nergens aanwezig; cijfers die aantonen, dat er op een van de kerndossiers van dit kabinet dat zo graag over infrastructuur droomt, níet geregeerd wordt. En die tekortcijfers bij de sociale fondsen? Wij zijn het zelf die zullen moeten ontmaskeren de verbreking van de beloften van het voorjaar; de vaagheden en soms regelrechte misleidingen van paars I (bijvoorbeeld monitoring Iran), de nu ook door Ed van Thijn gesignaleerde *sorrycultuur* en het gegeven dat de transparantie van de eerdere kabinetten met afgetreden bewindslieden als Braks, Brokx, Van der Linden, Van Eekelen wel pijnlijk was, maar meer respectabel dan de recente zetelplakkerij.

Misschien moeten we ook meer wijzen naar het late gelijk van de christen-democratie, van het afzien van hoger beroep bij asiel tot het poldermodel, van de strenge wetgeving inzake criminaliteitsbestrijding tot late ontdekking van 'de derde weg'. Maar vooral ook zullen we moeten tackelen op de implementatie van de aangekondigde beleidsvoornemens in deze maanden en jaren: wanneer, hoe, waarom.

De nieuwe fractie in de Tweede Kamer is in staat, heeft bewezen al in staat te zijn, met frisheid, inventiviteit en op basis van research en deskundigheid een nieuwe start te maken. Ontmaskering, in stijl, op basis van research, maar ontmaskering. Dat is de eerste taak van de oppositie. Paars II doet het slecht, zegt ongeveer iedereen, maar het CDA profiteert daar nog niet van.

Eigen achterban

Naast de ontmaskering en naast het systematisch naar voren brengen van onze eigen thema's, (zie periscoop Gouden Kansen I in Christen Democratische Verkenningen van oktober 1998) is er ook nog de duidelijke rol van advocaat van de belangen van kiezers en instellingen, die bij ons hun heil zoeken. En dan gaat het over de achterdeurmaatregelen tot ontkrachting van de identiteitsorganisaties; over boeren, die – precedentloos – onteigend worden in productierechten zonder compensatie; over winkeliers, die de concurrentie gaan verliezen tegen de kongsie van grootbedrijf en branchevreemde maatschappijen; over studenten én ondernemers, die de kloof steeds groter zien worden tussen wat de maatschappij aan opleiding nodig heeft en een daarvoor adequaat onderwijsbeleid. En zonder te hoeven vervallen in anti-Randstadgevoelens mag en moet ge-

constateerd worden, dat 'de provincie' tekort gedaan wordt, van cultuurbeleid, via bestuursmodellen (schaalvergrotingen) tot het meest duidelijk de infrastructuur. Bij het CDA kun je terecht.
De terugkeer lukt alleen als we onze eigen thema's weten te combineren met een geloofwaardige respons op woede en verzet uit de samenleving.

Regerings-alternatief
Maar het vierde – en wellicht belangrijkste – facet aan onze oppositievoering is het bieden van een regeringsalternatief. Vertrouwen, gezag, deskundigheid: dat zijn de kernwoorden. Met de radicale vernieuwing en de daarop gevolgde tegenvallende uitslag is dat een enorme uitdaging.
Voor een belangrijk gedeelte zal die gezagsuitstraling van de fractie in de Tweede Kamer in haar oppositierol moeten komen, maar terzelfder tijd kunnen wij ons niet veroorloven om de totale deskundigheid en bestuurskracht, die we in onze partij hebben onder de korenmaat te houden.
Ik denk dan zeker ook aan een meer prominente rol voor een aantal provinciale en lokale bestuurders. Ik denk aan een zwaardere positionering van de vele eminente deskundigen, jongeren en ouderen, waarover onze partij kan beschikken en ik denk aan een duidelijk evenwicht tussen de nieuwe en de oudere gezichten van onze beweging. Wij hebben die capaciteit voor alternatieve regeringsverantwoordelijkheid en we moeten dat ook uitstralen.

De partij zelf

Ook de partij en de partijorganisatie staan voor een herbezinning op eigen inrichting in deze tweede oppositieperiode, nu nog duidelijker is geworden dan ik vier jaar geleden voorspelde, dat onze oppositie geen interimverschijnsel is.

Regionalisering
Het overleven van de christen-democratische beweging in onze samenleving hangt allereerst af van ons vermogen aansluiting te vinden bij die nieuwe trend van herkenbaarheid, zich thuis voelen, bij iets horen, in een traditie staan. Dat betekent vooral, dat het CDA kan kapitaliseren op zijn lokale en provinciale verworteling. Fries met de Friezen, Limburger met de Limburgers. De resultaten van de lokale verkiezingen waren daarom relatief gunstig, omdat wij lokaal een gezicht hadden, een vertrouwd kader vormden, goede en vertrouwde mensen naar voren konden brengen. (In dit verband verdient de drie termijnenregeling het om nog eens tegen het licht gehouden te worden.)
Voor het feit, dat het CDA op lokaal niveau niet gedemoraliseerd is, verdient de scheidende partijvoorzitter, Helgers, veel krediet. Dat betekent intussen ook, dat wij binnen de partij ruimte geven voor de cultuurverschillen naar provincies en regio's. In sommige streken is het woord, het verhaal het belangrijkst; in andere de persoon. Het betekent ook voor het Wetenschappelijk Instituut, dat het zijn rapporten regionaal en provinciaal ter discussie stelt, zoals het Steenkampinstituut zijn cursussen heeft gedecentraliseerd.
Het had moeten betekenen, dat het Strategisch Beraad veel meer provinciale of regionale vervolgen had moeten krijgen.
Dat betekent geen versplintering. We kunnen in de komende Statencampagne best het zorgthema of het veiligheidsthema landelijk en gecoördineerd voeren, terwijl we ze per provincie in-

vullen. De regionalisering van de partij betekent ook voor de eigen positie van de grote steden in de Randstad een nieuwe kans tot profilering in de partij. In aansluiting op de analyses van professor Zijderveld is de Nederlandse samenleving een mozaïek van - geclusterde - provincies en steden. Er is zoiets als een Friese én een Rotterdamse identiteit en als dat oprijst in de Nederlandse vereuropeaniserende en globaliserende samenleving dan verdient dat erkenning in onze partijstructuur en in onze partijcultuur!

Professionaliteit

Uit de eigen evaluatie van de verkiezingscampagne kwam duidelijk het dilemma naar voren, dat in een tijdperk van teruglopende inkomsten er behoefte is aan een hoge mate van professionaliteit. Professionaliteit in de uitvoering van de diensten; professionaliteit in de voorlichting; professionaliteit in de besluitvorming. Soms moeten daarvoor hoogwaardige professionele krachten worden aangesteld en dat is niet altijd mogelijk. Soms moeten geheel nieuwe wegen worden ingeslagen. Als wij op vrijwel geen "bevriende" publicaties kunnen terugvallen, ja als we dikwijls moeten opboksen tegen een ons vreemd en soms zelfs vijandig gezinde omgeving in tegenstelling met bewegingen, die van de tijdgeest leven, dan moeten we daar niet over zeuren, maar onze consequenties uit trekken. Eén van die consequenties is versterkte aandacht voor eigen uitgaven, bijdragen van eigen mensen in andere media en vooral het maximaal benutten van nieuwe media, met name internet. Als hoofdnieuws bij de Algemene Beschouwingen schijnt te zijn het ontbreken van een tegenbegroting, dan kunnen wij op onze eigen manier op honderdduizenden adressen ons eigen verhaal brengen.

Maar er is ook nog iets anders in de partijorganisatie: we moeten de vraag durven stellen, of de maatregelen tot afslanking van de besluitvorming, zoals die een aantal jaren geleden zijn getroffen en die misschien begrijpelijk waren in een periode van grote voorspoed, heroverweging verdienen. Het op afstand zetten van de zogenaamde gelieerde organisaties, de vermindering van het aantal 'onafhankelijke' deskundigen in de bestuursorganen; het was allemaal verdedigbaar en het is het nog. Maar een serieuze evaluatie van de effecten van de afslankingsmaatregelen enkele jaren geleden moet de vraag beantwoorden, of het nu niet beter zou zijn te bevorderen concentratie, samenspraak en alle hens aan dek in plaats van op afstandplaatsing.

Gezag is het kernwoord van deze periode, het medicijn tegen marginalisering.

Zeker nu de verzuiling definitief voorbij is, zullen ook nieuwe vormen van samenspraak en ontmoeting met doelgroepen moeten worden gevoed.

Recrutering

Maar naast professionele dienstverlening, naast de ontmoetings- en samenspraakfunctie, naast de communicatieve en voorlichtende agenda, en naast de beleidsvormende opdracht is de belangrijkste taak van dit moment de recrutering.

De gouden kansen liggen op dit terrein. Er is een enorme behoefte op vele niveaus aan een inhoudelijk gesprek over de koers van samenleving en overheid. Dat blijkt uit de respons bij *hearings* en

dat blijkt uit de snelle groei van de laagdrempelige gespreks- en discussiegroepen van tientallen jongere mensen rond het CDA. Inhoud en niet de carrière zijn daarbij het motief.
Als bloedarmoede ten gevolge van *Politikverdrossenheit* de ernstigste bedreiging vormt voor een vitale democratie, dan moeten we in het aantrekken en inhoudelijk serieus nemen van een nieuwe generatie veel energie steken.
En dat moeten we combineren met het gezag van toegewijde en bekwame bestuurders en representanten. Gezag is het kernwoord van deze periode, het medicijn tegen marginalisering. En dat betekent ook in de partijorganen en bij de beelddragers die juiste mix van nieuwe en vertrouwde gezichten om op deze manier vernieuwing en continuïteit te onderstrepen. Dat is iets anders dan terugvallen op oude gezichten, zoals sommigen vrezen, maar wel maximaal kapitaliseren op het vertrouwen, dat vele verantwoordelijken uit de christendemocratie nog hebben bij grote delen van de bevolking. Gezag, niveau, deskundigheid, warmte en engagement: een beweging, die over vele beelddragers beschikt, waarvan dit de kernwoorden zijn, heeft toekomst.
Maar dat vraagt naast kansen ook organisatorische voorzieningen in de partij, ook in de vorm van zorgvuldige registraties en databestanden. De smalende taakstelling voor de voorzitter van een partij – de kaartenbakken van de leden bijhouden – zou wel eens in deze zin een ere-opgave kunnen zijn.

Het politieke krachtenveld

En waar gaat het CDA dan staan in het politieke krachtenveld, nu de centrumplaats door bijna iedereen bezet lijkt te worden, nu Kok zich ontwikkelt tot een centrum-rechtse politicus, nu de VVD zich welbevindt in de omarming met de PvdA.
De vraag naar de positionering van de politieke partijen speelt in heel Europa. Je kunt je in verwarring afvragen, wat er aan de hand is, als de aandelenkoersen op de beurzen van het betrokken land telkens stijgen als de sociaal-democraten winnen. Geldt het links-rechtsschema nog, zoals zich dat langs sociaal-economische lijnen vastgezet heeft in deze eeuw, dat was één van de centrale vragen in het zomernummer van Christen Democratische Verkenningen.

Ons antwoord is geweest met Etzioni, dat er zich nieuwe assen aftekenen, van individualisme naar gemeenschap, en van libertinisme naar traditionalisme. Etzioni stelt in *The New Golden Rule*, dat het laatste de eigenlijke politieke tegenstelling van de toekomst wordt, maar dat mag nog steeds gefixeerd zijn op de sociaal-economische opvattingen. Etzioni wordt daarin duidelijk bijgevallen in het zomernummer, en wie de verkiezingscampagne heeft meegemaakt weet, hoe moeilijk het was om uit te leggen, dat het CDA allerlei extra maatregelen voor de zwaksten in de samenleving leek te combineren met een zwaar-veiligheidsbeleid. Toonzetting en maatvoering zijn hierbij van essentieel belang. Inderdaad geldt ook voor onze achterban, die opgegroeid is met waardering voor hard werken, eigen verantwoordelijkheid nemen, sparen, zelfredzaamheid, dat zij niet van de ene dag op de andere goed weg weet met de beschuldigingen, dat we de PvdA links aan het passeren waren. Of als we – door begrijpelijkerwijze te reageren op de provocaties van Bolkestein – vergaten, dat zo velen in onze achterban liever een aanval op de PvdA hoorden, of minstens een evenwicht.

Intussen blijft het discussiëren over waar het CDA zich in het politieke krachtenveld bevindt tamelijk onvruchtbaar. Het gaat om de boodschap en de sfeer, die het CDA wil uitstralen.

Ik denk dan, dat de christen-democratie een beweging moet zijn, die in het politieke krachtenveld staat voor die drieslag waarden, samenleving en toekomst. Daar ligt meteen onze cultuur- kritiek in besloten, als men wil, de huidige vertaling van de antithese. De oriëntatie op de toekomst kan bovendien het gevaar van zwartgalligheid en moralisme compenseren, of de suggestie, dat de economie er niet meer toe doet.

Daarnaast, zoals boven gezegd, hoeft het CDA zich niet te schamen op te komen voor de eigen belangen van de achterban, van gezinnen met opgroeiende kinderen, alleenstaande AOW-ers of burgers in onveilige buurten, zoals twee van de drie christelijke partijen stonden voor de emancipatie van hun achterban.

Maar eigenlijk is in deze tijd de sfeer, die we uitstralen, doorslaggevend. Die sfeer, die nu nog zo dikwijls vervat zit in termen van achterhaald zijn, vastzitten aan verouderde instituties, zedenprekerij en betweterij kan in één keer omslaan, als wij de reële en nu steeds duidelijker wordende dilemma's van de hedendaagse tijd weten te verwoorden. Niet de afwijzing ervan, maar dat nieuwe evenwicht tussen de kansen van de toekomst en de onwil van zovelen om de goede kanten van die wegebbende negentiende/twintigste-eeuwse cultuur en haar daarbij horende samenleving los te laten.

Het gaat om de boodschap en de sfeer, die het CDA wil uitstralen.

Het CDA niet als partij van de preek, maar van de vraag.

Een vijfpunten-strategie

Een vijfpunten-strategie voor terugkeer en herstel, voor nieuwe relevantie.

* Nieuwe kansen ook bij kiezers, die meer verwachten van de politiek dan de paarse partijen bieden.
* Nieuwe kansen bij thema's, die symbool staan voor wat mensen echt bezighoudt.
* Nieuwe kansen voor een oppositierol tegenover een regering vol spanningen, gebroken beloftes en haperende antwoorden.
* Nieuwe kansen voor een partij van gesprek, ontmoeting en verdieping.
* Nieuwe kansen voor een beweging, die de vertolker wil zijn van de vragen van zovelen bij een aantal automatismen in samenleving en cultuur.

Nieuwe kansen, gouden kansen.

Mr. J.J.A.M. van Gennip

INHOUD

Ter introductie 488

Een communitaristische beschouwing over gehandicaptenzorg
Prof.dr. J.S. Reinders 489-505

De handschoen van Renate Dorrestein
Drs. M. Jansen 506-507

Wachter, hoe lang nog duurt de nacht?
Bisschop Karl Lehmann 508-519

Verzoening voor waarheid; waarheid voor verzoening
Drs. Th.B.F.M. Brinkel 520-529

Inhoudsopgave jaargang 1998 530-540

Ter introductie

Dit is het laatste nummer van 1998, maar ook het laatste nummer in deze vorm. Met ingang van januari 1999 zal *Christen Democratische Verkenningen* een forse gedaanteverandering ondergaan. In het afgelopen jaar is deze door Jan Willem Wits en ondergetekende voorbereid in nauwe samenwerking met vormgeefster Bertine Colssen. De bedoeling van de operatie is om veel meer aandacht te besteden aan de toegankelijkheid en de esthetiek van het blad. Het oog wil immers ook wat. In de redactie en bij de uitgever leefde al langer de wens om het tijdschrift als geheel op een hoger plan te tillen. In de afgelopen jaren is bij de zomernummers geëxperimenteerd met de vormgeving. Het best geslaagde voorbeeld was het nummer 'Partners in duurzaamheid'. Er is lang gesleuteld aan het nieuwe concept. De redactie heeft het ontwerp met groot enthousiasme ontvangen. Het is niet alleen een vernieuwing van de vormgeving. Daarnaast zullen een aantal nieuwe herkenbare vaste rubrieken worden geïntroduceerd. Misschien mag een tip van de sluier worden opgelicht. Een nieuwe rubriek is 'Stand van zaken'. Daarin zal elke maand een expert heel in het kort de ontwikkelingen in wetenschap en beleid inzake een politiek thema bespreken, bijvoorbeeld inzake medisch-ethische thema's als euthanasie of klonen, of milieubeleid. De informatieve waarde van het tijdschrift zal hierdoor verder toenemen. Wij hopen dat u door de vernieuwing als lezer aangenaam verrast zult zijn.

Het nummer dat u nu in handen heeft bevat twee relatief lange artikelen die zeer aan te raden zijn. Het kernidee in beide artikelen is dat een staat het ethos waarop hij is aangewezen, niet in het leven kan roepen en niet kan garanderen. Prof.dr. J.S. Reinders analyseert de vooronderstellingen van het huidige gehandicaptenbeleid. De strekking is dat de overheid individuele rechten voor verstandelijk gehandicapten in het leven kan roepen, maar dat de sociale integratie van deze groep daarmee zeker nog niet gegarandeerd is. Daar ligt een taak voor de *'civil society'*. Dat laatste wordt in het huidige gehandicaptenbeleid sterk onderschat. Het tweede artikel is een vertaling van een tekst van Karl Lehmann, bisschop van Mainz. Hij roept de kerk op om zich veel intensiever en offensiever met het maatschappelijk debat te bemoeien. De inbreng vanuit de christelijke traditie is meer dan ooit nodig. De kerk is door het toegenomen pluralisme teveel in haar schulp gekropen. Lehmann geeft een analyse waar van het CDA veel kan leren.

Drs. M. Jansen
redactiesecretaris

Een communitaristische beschouwing over gehandicaptenzorg

Het terugtreden van de overheid in de zorg gaat gepaard met het introduceren van een liberaal burgerschapsmodel. Het versterken van de individuele rechten van de zorgbehoevenden staat daarin centraal. Dat populaire model heeft onmiskenbare positieve kanten, maar ook te weinig belichte schaduwkanten. Voortbouwend op zijn vorige artikel in het meinummer over de nieuwe gulden regel van Amitai Etzioni, belicht J.S. Reinders deze schaduwzijden voor de zorg van verstandelijk gehandicapten. Een belangrijk nadeel is dat in het liberale burgerschapsmodel de sociale integratie niet tot voorwerp van beleid wordt gemaakt. De communitaristische benadering daagt uit om verstandelijk gehandicapten niet alleen rechten te geven, maar hen ook tot hun recht te laten komen.

Het is voor degenen die werkzaam zijn in de zorg voor mensen met een verstandelijke handicap in Nederland een hard gelag, maar het 'buitenland' beschouwt ons land als een onderontwikkeld gebied waar het de zorgvernieuwing betreft. Alleen al het simpele feit dat in Nederland het aantal plaatsen in de intramurale zorg nog groeit, is voldoende voor dit oordeel. Het kan niet worden ontkend, we lopen duidelijk achter. Tegelijkertijd heerst in eigen land echter de overtuiging dat Nederland ook een gegronde reden heeft om een eigen koers te varen. De gehandicaptenzorg in ons land heeft een lange traditie van kwalitatief goede zorgverlening en er is alle reden om die traditie niet zonder meer overboord te zetten. In de discussie over zorgvernieuwing strijden dan ook twee zegswijzen om voorrang: 'we hebben last van de wet van de remmende voorsprong' en: 'we moeten niet het kind met het badwater weggooien'. Beide uitdrukkingen weerspiegelen een ze-

Prof.dr. J.S. Reinders

kere tweeslachtigheid ten aanzien van de vraag hoe de toekomst van de gehandicaptenzorg in Nederland eruit moet zien.[2 en 3]

De ontwikkeling in de zorgsector in Nederland heeft in de jaren negentig een trend gevolgd die de hele samenleving al enkele tientallen jaren in haar greep heeft, te weten de trend van emancipatie en individualisering. Mensen willen steeds meer een eigen stempel op hun bestaan zetten. Daarom onttrekken ze zich aan het gezag van overgeleverde opvattingen en gewoonten wanneer deze een belemmering vormen voor wie ze zelf willen zijn. Deze cultuuromslag vraagt om vernieuwing in allerlei sociale verhoudingen. Daarmee wordt de laatste jaren dan ook driftig geëxperimenteerd. Dat geldt ook op het terrein van de geestelijke volksgezondheid.

Wat echter grotendeels ontbreekt, is een eigentijdse analyse die deze ontwikkeling in een breder maatschappelijk kader plaatst. De fundamentele ideeën die de zorgvernieuwing beheersen zijn in grote lijnen die van de normalisatiefilosofie van zo'n dertig jaar geleden, terwijl intussen het denken over de verzorgingsstaat grondig is gewijzigd. De staat geldt niet langer als de aangewezen instantie om de kwaliteit van de samenleving te verbeteren; dat moeten maatschappelijke instellingen en organisaties zelf doen. Alles wijst erop dat onze samenleving is verwikkeld in een proces van heroriëntatie op de verhouding tussen staat en maatschappij. Een eigentijdse analyse moet aandacht geven aan de vraag welke gevolgen dit proces zal hebben voor de toekomst van de gehandicaptenzorg. De vraag hoe die toekomst eruit moet zien kan niet worden beantwoord door eens in de zoveel jaren weer eens in het buitenland te gaan kijken om te zien of we het wel goed doen. Gegeven de in uitvoer zijnde ombouw van de Nederlandse verzorgingsstaat zal een toekomstig beleid van deïnstitutonalisering zich langs andere lijnen voltrekken dan in het buitenland de afgelopen decennia is gebeurd - bijvoorbeeld in Scandinavië in de periode dat daar de verzorgingsstaat oude stijl nog grotendeels in tact was. Veranderde maatschappelijke omstandigheden brengen met zich mee dat ook de normalisatiefilosofie een nieuwe inhoud krijgt. De vraag is derhalve welke maatschappelijke processen de richting bepalen waarin de gehandicaptenzorg zich zal ontwikkelen.

De geschiedenis in vogelvlucht: vier modellen

Laten we om te beginnen eens achterom kijken om te zien waar de zorg voor verstandelijk gehandicapten vandaan komt. Daartoe zal ik in de geschiedenis van deze sector vier perioden onderscheiden en deze typeren in de vorm van vier modellen. Deze modellen hebben een ideaaltypisch karakter, hetgeen wil zeggen dat ze in de 'onvermengde' vorm waarin ik ze beschrijf nooit hebben bestaan. Niettemin zijn ze geschikt om de grote lijn in het oog te krijgen.[4] Zie het schema op pagina 491.

De eerste twee modellen liggen reeds ver achter ons. De klassieke periode van de opvoeders, de grondleggers van de gehandicaptenzorg in de eerste helft van de negentiende eeuw, werd ingehaald door een aanzienlijk sceptischer klimaat waarin de geest van het sociaaldarwinisme (later het malthusianisme) waaide. Het oogmerk van bescherming gold rond de eeuwwisseling in twee

DE OPVOEDERS	DE BESCHERMERS
scholen	bewaarhuizen
opvoeding	bescherming
pedagogisch	medisch-biologisch
'pupillen' (onnozelen)	'devianten' (oligofrenen)
charitas	sociaal-darwinisme
part.initiatief	part.initiatief, overheid
DE VERZORGERS	**DE ZORGAANBIEDERS**
instituten	vraaggestuurde voorzieningen
verzorging, gezinsvervanging	individuele ondersteuning
verpleegkundig	economisch, juridisch
'bewoners' (zwakzinnigen)	'burgers' (cliënten)
verzorgingsstaatdenken	emancipatiefilosofie
overheid (AWBZ)	overheid (AWBZ), markt (PGB)

richtingen: niet alleen moesten gehandicapten beschermd worden, ook moest ervoor worden gewaakt dat hun aanwezigheid geen overlast tot gevolg zou hebben. De grotere rol van de overheid begint zich rond de eeuwwisseling middels sociale wetgeving langzaam af te tekenen, maar komt pas na de Tweede Wereldoorlog tot volle wasdom, om vervolgens vanaf de jaren zestig uit te groeien tot de verzorgingsstaat met haar concept van een verzekerd bestaan 'van de wieg tot het graf'. Wat de gehandicaptenzorg betreft vindt dit concept in Nederland zijn bekroning in de 'Algemene Wet Bijzondere Ziektekosten' (AWBZ). In de daarop volgende periode komt een proces van differentiatie van voorzieningen op gang, beginnend met het 'Gezinsvervangende Tehuis' (GVT) en eindigend met het concept van de 'zorg op maat' - aan het eind van de jaren tachtig - waarin naast nieuwere woonvormen ook andere voorzieningen zoals logeerhuizen, opvang in pleeggezinnen en dagverblijven een plaats hebben. Men zou kunnen stellen dat 'zorg op maat' de voltooiing van het aanbodgestuurde zorgmodel belichaamt. In de jaren negentig breekt de tijd van de 'vraaggestuurde zorg' aan, waarin zorgaanbieders een kwalitatief hoogwaardig 'product' tegen concurrerende prijzen op de markt gaan brengen.

Voor zover de geschetste modellen een maatschappelijke werkelijkheid weergeven, kan men stellen dat de gehandicaptenzorg in Nederland zich ergens beweegt op de weg van de nog altijd in ruime mate aanwezige 'grote instellingen' (het derde model), via een primair op woonfuncties gerichte schaalverkleining naar een beleid dat gericht is op de afschaffing van een 'categorale benadering' en de ontwikkeling van 'vraaggestuurde zorg' (het vierde model). In dit laatste model gelden mensen met

een handicap in juridisch opzicht als volwaardige burgers en in economisch opzicht als 'inkopers'. Dat betekent enerzijds dat ze zoveel mogelijk gebruik maken van algemene voorzieningen waarvan ook andere burgers gebruik maken. 'Gewoon waar mogelijk, speciaal waar nodig' is hier het devies. Anderzijds betekent het dat ze nu als onderhandelingspartners (een beperkte) macht hebben tegenover zorgaanbieders die hun product willen verkopen en hen daarom 'klantvriendelijk' moeten behandelen. Het meest onderscheidende kenmerk van dit model is het gegeven dat zich voor het eerst in de geschiedenis van de gehandicaptenzorg een positiewisseling voltrekt tussen gebruikers en professionals: waar de laatsten in alle voorgaande perioden de primaire actoren in het zorgproces waren, moet hun rol nu secundair worden ten opzichte van die van de gebruikers van zorgvoorzieningen.

Naast de mogelijke vergelijkingen tussen deze modellen onderling, is het echter van groot belang te zien van welk maatschappelijk proces ze met elkaar deel uitmaken. In de volgende paragraaf zal ik een poging doen om dit proces in drie factoren te ontleden: een toenemende economische rationalisering, de opkomst van professionalisering in de zorgverlening en de emancipatie van ontvangers van zorg. Het oogmerk van de resulterende schets is te suggereren dat de zich voltrekkende ontwikkeling van zorg- en hulpverlening naar dienstverlening begeleid wordt door een heroriëntatie op de rol van de staat in het reguleren en sturen van maatschappelijke ontwikkelingen. Deze heroriëntatie heeft vooral betrekking op de afbakening van verantwoordelijkheden. Wat behoort de staat te doen? Wat behoren burgers zelf te doen? Welke instituten en instellingen spelen hierbij een bemiddelende rol en hoe moet die rol gestalte krijgen?

De transformatie van de gehandicaptenzorg

Van cruciaal belang voor ons doel is te zien dat de gehandicaptenzorg is ontstaan uit het particulier initiatief van burgers zonder tussenkomst van de staat. Maatschappelijke verantwoordelijkheid kreeg in de beginperiode gestalte in het kader van een *'civil society'*, een sociale structuur die bestaat in de betrekkingen van burgers onderling. Blikken we nog even terug naar de hierboven beschreven modellen, dan zien we onmiddellijk wat er in de afgelopen anderhalve eeuw in Nederland is gebeurd. De gehandicaptenzorg die is ontstaan uit christelijke liefdadigheid en burgerlijke filantropie, is langzaam maar zeker steeds meer onder invloed van de staat gekomen, terwijl deze daaraan oorspronkelijk part noch deel had.

De gehandicaptenzorg die is ontstaan uit christelijke liefdadigheid en burgerlijke filantropie, is langzaam maar zeker steeds meer onder invloed van de staat gekomen, terwijl deze daaraan oorspronkelijk part noch deel had.

De staat heeft gaandeweg een groeiend deel van de verantwoordelijkheid van burgers geïncorporeerd. Maat-schappelijke verantwoordelijkheden die voorheen gestalte kregen via de inzet van het 'maatschappelijke middenveld', werden middels het

voertuig van de verzorgingsstaat tot rechtsverhoudingen getransformeerd.[5] Met het naderende einde van de twintigste eeuw lijkt deze transformatie - de voortschrijdende 'verstatelijking' van maatschappelijke verhoudingen - echter over haar hoogtepunt heen te zijn. De verzorgingsstaat wordt zo niet ontmanteld, dan toch op zijn minst afgeslankt. In plaats daarvan komt een 'sociaal vangnet', waarbij de overheid door middel van 'deregulering' de maatschappij een deel van haar eigen verantwoordelijkheden teruggeeft. Gegroeide rechtsverhoudingen brengen echter met zich mee dat de overheid zich niet kan terugtrekken zonder de maatschappelijke verantwoordelijkheden van de burgers onderling goed te regelen. De overheid spant een vangnet van rechten en plichten die ieders verantwoordelijkheden in het maatschappelijk verkeer afbakenen. Dat geldt in de gezondheidszorg zowel voor op winst gerichte zorgverzekeraars, voor leveranciers van zorg, voor uitvoerende professionals alsook voor 'inkopende' gebruikers. Instrumenten daarbij zijn bijvoorbeeld de Wet Medezeggenschap Cliënten Zorgvoorzieningen, de Wet op het Klachtrecht, de Wet op de Geneeskundige Behandelingsovereenkomst en de Wet Bijzondere Opnamen Psychiatrische Ziekenhuizen (BOPZ). Binnen dit juridische kader staat de overheid een economische liberalisering van het zorgsysteem toe, waarbij het aandeel van categoriale en volledig door de overheid gefinancierde voorzieningen vermoedelijk zal teruglopen. Deze met een terugtredende overheid gegeven herverdeling van maatschappelijke verantwoordelijkheden is voor een deel reeds in volle gang, onder meer door toedoen van de omschakeling van een industriële naar een post-industriële samenleving die zich vooral richt op dienstverlening. De economische rationalisering die de gezondheidszorg momenteel in haar greep houdt, is zo gezien niet alleen het gevolg van een zich terugtrekkende overheid. Het is voor een deel ook een gevolg van het toenemende belang van 'zorg' als economische activiteit. Vandaar het nieuwe spraakgebruik: zorg als 'product', het exploiteren van zorgvoorzieningen als 'marktaandeel' en - *last but not least* - de zorgontvanger als 'cliënt'. In deze ontwikkeling manifesteert zich de omwenteling waarin zorgverleners en zorgontvangers elkaar in een nieuwe hoedanigheid ontmoeten, namelijk als economisch gedefinieerde actoren die onderhandelen over vraag en aanbod, over prijsstelling en inkoop van zorg. Kijken we opnieuw terug naar het verleden dan zien we dat deze ontwikkeling de actoren in de dienstverleningseconomie in dezelfde verhouding plaatst waarin het industriële productieproces burgers sinds de achttiende eeuw heeft geplaatst, namelijk de verhouding van economische partijen die elkaar als contractanten 'vinden' op de markt.

Hand in hand met de economische liberalisering van het zorgsysteem gaat de professionalisering van de zorg.[6] In de afgelopen decennia heeft zich een begrip van professionaliteit ontwikkeld waarin deze wordt gekenmerkt door een regime van 'instrumentele rationaliteit': de deskundigheid van de professional bestaat in het vermogen om doeleinden te operationaliseren die door de 'cliënt' worden gesteld. In het hiermee gegeven begrip van professionaliteit komt een sterke nadruk te liggen op methoden en technieken, op procedures en protocollen, op regule-

ring en administrering. De professional is als geen ander in staat om dit instrumentarium effectief in te zetten met het oog op door de 'cliënt' gestelde doelen. Op het terrein van de gezondheidszorg zien we deze ontwikkeling in snel tempo aan invloed winnen. Steeds nadrukkelijker wordt de legitimatie van het professionele handelen ontleend aan de eigen keuzen van de zorgontvanger. Het primaire beeld van de zorgontvanger is niet langer dat van iemand die hulpbehoevend is, maar dat van de 'cliënt' die zelf een keuze maakt uit de mogelijkheden die de professional kan 'aanbieden'. De opkomst van professionaliteit als dientverlening is zo gezien een pendant van de emancipatie van de gebruiker ten opzichte van de aanbieder. Binnen dit klimaat is het totstandkomen van eerder genoemde wetten zoals de Wet op de Geneeskundige Behandelingsovereenkomst, de Bijzondere Opnamen Psychiatrische Ziekenhuizen en de Beroepen Individuele Gezondheidszorg een vanzelfsprekende zaak. Deze wetten staan voor een deel in het teken van het versterken van de positie van de burger als cliënt. Mensen die door ziekte of gebrek in een afhankelijkheidsrelatie terechtkomen en daardoor het risico lopen te zijn overgeleverd aan de macht van professionele hulpverleners dienen in die positie te worden beschermd. Juist de toenemende 'economisering' van professionele zorgrelaties geeft extra gewicht aan het belang om de cliënt tegen machtsmisbruik te beschermen. Zo zien we dat de twee gesignaleerde factoren in de transformatie van de verzorgingsstaat - een zich terugtrekkende overheid en de opkomst van dienstverlening als economische activiteit - versterkt worden door een derde factor, te weten de emancipatie van de 'cliënt' die gebruik maakt van zorgvoorzieningen. Met deze schets van de maatschappelijke achtergronden van het huidige beleid valt ook de toenemende aandacht voor de eigen keuzen van mensen met een verstandelijke handicap op zijn plaats. Deze aandacht is het resultaat van een proces van liberalisering waarin enerzijds de relatie tussen verzorgers en verzorgden in het teken van economische dienstverlening zijn komen te staan, terwijl deze relatie anderzijds door de staat in een kader van rechtsverhoudingen wordt bewaakt. Dit liberaliseringsproces heeft echter ook een andere kant: wat voor alle leden van de samenleving geldt, lijkt nu ook voor gehandicapten te gaan gelden. De emancipatie uit sociale afhankelijkheidsrelaties gaat gepaard met een sterkere nadruk op de juridische en economische dimensie van hun bestaan als individuele burgers.

'Volwaardig burgerschap': mogelijkheden en beperkingen

Deze analyse van de maatschappelijke context waarbinnen de toekomst van de gehandicaptenzorg zijn beslag moet krijgen, stelt ons in staat om het streven naar 'volwaardig burgerschap' op zijn mogelijkheden en beperkingen te onderzoeken. Laat ik om te beginnen de positieve elementen in dit streven het volle pond geven. Allerwegen wordt erkend dat de transformatie van sociale verhoudingen in rechtsverhoudingen voor mensen in afhankelijkheidsrelaties zeer belangrijk is. Niet alleen uit het oogpunt van bescherming, maar ook uit het oogpunt van zelfrespect. Deze transformatie betekent immers dat 'gunsten' die eerder hun grond vonden in de zelfverplichting van 'weldoeners' nu worden omgezet in 'rechten' waarop men op eigen gezag aanspraak kan ma-

ken. De taal der rechten fungeert als een breekijzer waarmee sociale afhankelijkheid die in traditie en gewoonte verankerd is, kan worden opengebroken. Het is een taal die onze blikrichting omkeert van de 'gevende' of 'verstrekkende' naar de 'ontvangende' partij. 'Begunstigden' worden 'rechtendragers'. In die zin is de sterke nadruk op rechten in onze samenleving zonder twijfel het voertuig waarmee de gesignaleerde positiewisseling tussen zorgontvangers en professionals kan worden gerealiseerd. Bepalend voor het zorgproces is niet langer de vraag wat professionals op grond van hun institutionele en beroepsmatige plichten behoren aan te bieden, maar wat zorgontvangers krachtens hun rechten kunnen vragen. Dat is winst.

Ook al is het burgerschapsmodel in dit opzicht positief te waarderen, toch kan dit oordeel ons niet de ogen doen sluiten voor de beperkingen die daaraan inherent zijn. Door het creëren van individuele rechten kan de overheid ons weliswaar bevrijden uit sociale relaties die ons afhankelijker maken dan nodig is, maar ze kan daardoor niet de positieve functie van deze relaties vervangen.[7] Die positieve functie bestaat hierin dat sociale afhankelijkheidsrelaties van doorslaggevend belang zijn voor de vorming van een eigen identiteit. Individuele identiteit is geen product van vrije keuze, maar is slechts mogelijk in een veilige en beschermde sociale omgeving. Alleen in het kader van een stabiele sociale omgeving kunnen individuen tot ontdekking van zichzelf komen, juist omdat en voorzover ze zich daarin veilig en beschermd weten. Voor de ontwikkeling van hun eigen identiteit zijn ze dan ook van die veiligheid en bescherming afhankelijk (zoals men bijvoorbeeld in de jeugdhulpverlening dagelijks kan constateren). Deze sociale conditie van individuele identiteit impliceert echter de erkenning dat wederzijdse afhankelijkheid tot de fundamentele kenmerken van het menselijk bestaan behoort. De vrijheid om eigen keuzen te maken is een groot goed, maar dit laat onverlet dat de mogelijkheid van individuele vrijheid nauw samenhangt met de sociale constitutie van ons bestaan als individu. Het individuele 'zelf' is zonder sociale interdependentie ondenkbaar. Deze gedachtengang wordt in de hedendaagse filosofie sterk benadrukt door de woordvoerders van het zogeheten 'communitarisme'.[8] De betreffende auteurs gaan uit van een ander begrip van burgerschap dan het liberale begrip dat nu in het overheidsbeleid opgeld doet. Men zou kunnen zeggen dat in het communitaristische begrip de sociale dimensie overheerst, terwijl in het liberale begrip de juridische en economische dimensies overheersen. Volwaardig burgerschap in de communitaristische visie veronderstelt een inbedding in sociale instituties - buurt, school, vakbond, vereniging, kerk - die mensen in staat stellen om als individu tot hun recht te komen. Het belang van deze inbedding in andersoortige relaties dan de juridisch en economisch gedefinieerde relaties tus-

Men zou kunnen zeggen dat in het communitaristische begrip van volwaardig burgerschap de sociale dimensie overheerst, terwijl in het liberale begrip de juridische en economische dimensie overheersen.

Verstandelijk gehandicapten moeten niet alleen als burger, maar ook en vooral als mens tot hun recht kunnen komen. *(Foto: Mieke Schlaman)*

sen burgers ten opzichte van elkaar geldt zeker voor individuen wier identiteit beschadigd en/of wankel is, waaronder mensen met een verstandelijke handicap.[9] Verstandelijk gehandicapten moeten evenals ieder ander niet alleen als burger, maar ook en vooral als mens tot hun recht kunnen komen. Het streven naar volwaardig burgerschap staat in dienst daarvan en is derhalve geen doel in zichzelf, behoort dat althans niet te zijn. De emancipatie van mensen met een handicap als burger is een middel om te komen tot maatschappelijke participatie, waarbij 'maatschappelijk' verstaan moet worden in de oorspronkelijke betekenis van de 'civil society': het gaat erom dat ze aanvaarde en gewaardeerde partners kunnen zijn.[10] Daarvoor is het creëren van rechten door de overheid een weliswaar noodzakelijk, maar onvoldoende instrument. Door mensen met een verstandelijke handicap het recht te geven op een eigen woning, op scholing, op werk, op vrije tijdsbesteding kunnen institutionele barrières worden geslecht die hun participatie belemmeren. Dat is wat rechten voor gehandicapten kunnen doen. Wat rechten echter niet kunnen bewerkstelligen is dat de buren, de klasgenoten, de collegae en de andere bezoekers van het buurthuis hen ook zodanig bejegenen dat deelnemen aan de samenleving een positieve uitwerking heeft op hun zelfbeeld. Met andere woorden, het creëren van rechten die participatie mogelijk maken, is alleen dan effectief wanneer de andere leden van die samenleving bereid zijn om de nieuwkomers in hun sociale verbanden op te nemen.[11] Daarom kan 'volwaardig burgerschap' niet uitsluitend in juridische en economische zin worden opgevat, wil het gegeven van sociale afhankelijkheid dat het bestaan van deze nieuwkomers kenmerkt niet worden veronachtzaamd. Juist omdat mensen met een verstandelijke handicap meer kansen moeten krijgen om deel te ne-

men aan het maatschappelijke leven - het doel waarvoor 'volwaardig burgerschap' een onvervangbaar instrument is - is de aandacht voor de sociale inbedding van hun bestaan des te belangrijker. Bijzondere aandacht voor dit aspect is een voorwaarde om recht te kunnen doen aan hun 'precaire zelfbeeld'. Daarom moet op dit punt het burgerschapsmodel worden gecorrigeerd in zijn overwegend juridische en economische oriëntatie.

Een bijkomende overweging die ik in dit verband naar voren wil brengen betreft de definitieve tweedeling die de zorg voor verstandelijk gehandicapten bedreigt. Wil men de degradatie (en verwaarlozing) van mensen met een ernstige handicap voorkomen, dan moet het denken in termen van individuele mogelijkheden worden ontregeld. De tweedeling in de gehandicaptenpopulatie wordt op den duur onvermijdelijk wanneer de doeleinden van hulpverlening, dienstverlening of ondersteuning uitsluitend worden gesteld in termen van individuele ontplooiing - zoals vrijwel alle hedendaagse zorgvisies doen. Dat hoeft ze echter niet te zijn. Wie zich afvraagt waarin het mens-zijn van ernstig verstandelijk gehandicapten tot zijn recht komt die hoeft niet te beginnen bij een onderzoek naar hun individuele mogelijkheden, maar kan beginnen bij de constatering dat ook zij een naam hebben. Ook hun bestaan is ingeweven in het web van relaties dat het bestaan van elk mens betekenis geeft. Dit gegeven bepaalt ons bij het feit dat het bestaan voor ieder van ons in zijn individuele eigenheid op de eerste plaats wordt ontsloten door de vraag 'wie ben je?' in plaats van 'wat ben je?' Die eerste vraag wordt ook voor mensen met een ernstige handicap niet anders beantwoord dan voor lezers van deze tekst. Het verschil zit alleen in de mate waarin zij in staat zijn deze vraag zelf te beantwoorden.

Voorbij de grenzen van 'volwaardig burgerschap'

De praktische beperkingen van een volwaardig burgerschap dat in juridische en economische zin wordt opgevat, hangen nauw met het voorgaande samen. Het scheppen van rechtsverhoudingen als instrument om mensen in sociale afhankelijkheidsrelaties te 'wapenen' tegen machtsmisbruik is noodzakelijk waar machtsmisbruik plaatsvindt. Het versterken van onderhandelingsposities voor mensen die voor hun zorgbehoeften zijn aangewezen op professionele zorgaanbieders is niet minder noodzakelijk wanneer zij als partijen in een economische relatie tegenover elkaar komen te staan. Het belang van de emancipatie van de gebruikers van zorg ten opzichte van de aanbieders moet ons echter niet de neveneffecten van dit beleid uit het oog doen verliezen. Deze bestaan momenteel vooral in het feit dat de juridisering van maatschappelijke verhoudingen een ingrijpende transformatie van de zorgpraktijk tot gevolg heeft. De overheid intervenieert door

Voor de toekomst van een vermaatschappelijkte gehandicaptenzorg hangt veel af van de bereidwilligheid in onze samenleving om verstandelijk gehandicapten - en andere 'nieuwkomers' - in haar midden op te nemen.

middel van het recht, want dat is haar meest effectieve instrument. Het recht werkt echter noodzakelijk met standaards, regels en procedures die van concrete individuen abstraheren. Alleen zo kan de overheid burgers en instanties gelijk behandelen en zich in het openbaar - dat wil zeggen: zonder 'aanzien des persoons' - verantwoorden voor haar regelgeving. Deze eigenschap van het recht betekent dat de zorgpraktijk - inclusief zijn hele infrastructurele inbedding - tot voorwerp van standaardisering en proceduralisering wordt. De effecten daarvan worden allerwegen gevoeld en met groeiend onbehagen waargenomen. Niet alleen zet de voortgaande formalisering van de zorgpraktijk de ruimte voor het informele, niet-gerationaliseerde aspect van zorg onder druk. Ze leidt bovendien tot verlies aan tijd en aandacht waardoor het relationele aspect van zorgverlening wordt ondermijnd. De praktische beperking van een juridisch en economisch gedefinieerd burgerschapsmodel is dat het de tendens heeft om het belang van de interpersoonlijke dimensie van zorg onzichtbaar te maken. Dit belang vraagt om een vermaatschappelijking van de zorg waarin juist deze dimensie aandacht krijgt. Vandaar de stelling dat voor de toekomst van een vermaatschappelijkte gehandicaptenzorg veel afhangt van de bereidwilligheid in onze samenleving om verstandelijk gehandicapten - en andere 'nieuwkomers' - in haar midden op te nemen. Het bezwaar tegen het liberale burgerschapsmodel is niet dat het scheppen van rechtsverhoudingen tussen burgers slechts beperkte institutionele doeleinden kan dienen. Daar zijn het rechtsverhoudingen voor. Het bezwaar is dat het streven om gehandicapten in de maatschappij te doen participeren op een cruciaal punt *'beyond politics'* is en niet door het scheppen van rechtsverhoudingen kan worden gerealiseerd.[12] In recente literatuur treft men juist met het oog op dit probleem een andere benaderingswijze aan, namelijk wanneer zorgrelaties worden geplaatst in het teken van 'vriendschap'.[13] Vriendschap is een informele kwaliteit van het menselijk bestaan die begrijpelijkerwijs in de discussie opkomt wanneer juridisering het proces van zorgvernieuwing gaat domineren, zoals momenteel het geval is. De eerder beschreven instrumentele opvatting van professionaliteit richt de aandacht op de vaardigheid om te reguleren, te administreren en te operationaliseren. Dergelijke activiteiten zijn vooral een functie van zorgverlening als georganiseerd systeem.[14] De vraag is echter wat een adequaat begrip van professionaliteit moet inhouden voor een sector die zich toelegt op het creëren en in stand houden van een 'leefwereld'. Het belang van deze vraag wordt door het thema 'vriendschap' aan het licht gebracht. Kenmerkend voor vriendschap is dat we vrienden hebben omwille van wie we zijn en niet omwille van wat we zijn. Professionele zorgverleners die mensen willen steunen in het vinden van zichzelf dienen zich te richten op de samenhang tussen individuele identiteit en sociale bedding. Er is dus een goede reden de vraag te stellen of professionals in de zorg niet vanuit een vriendschapsmodel

Waar het nu op aan komt is de stap te zetten van 'wat ben je?' (autistisch, gedragsmoeilijk, automutilerend, enz.) naar 'wie ben je?'

Kenmerkend voor vriendschap is dat we vrienden hebben omwille van wie we zijn en niet omwille van wat we zijn. *(Foto: ANP)*

moeten denken. Als het juist is dat kwaliteit van zorg in dienst staat van de kwaliteit van het bestaan, dan volgt daaruit dat de vraag 'wie ben ik voor de cliënt?' voor professionals van minstens evengroot belang is als de vraag 'wat doe ik voor hem of haar?' Of, anders gezegd, het is voor zorgverleners van belang hun eigen werk niet alleen - en zelfs niet op de eerste plaats - te begrijpen in termen van 'interventie' maar van 'presentie'.[15]

Naar een synthese in het gehandicaptenbeleid

De presentatie van de vier modellen ontleend aan de geschiedenis van de gehandicaptenzorg roept de vraag op hoe het model voor de toekomst eruit zou kunnen zien. Er zijn enkele kenmerken van het Nederlandse zorgbeleid die we moeten zien te behouden, ook al hoeft dat niet in de huidige vorm. Dat geldt mijns inziens met name voor twee zaken: de cultuur van goede zorgverlening en de maatschappelijke solidariteit die aan de financieringsstructuur ten grondslag ligt. Beide zijn in hun bestaande uitvoering - de intra- en semimurale instelling enerzijds en AWBZ anderzijds - zeker voor kritiek vatbaar, maar hier is van belang wat ze aan onderliggende opvattingen en attituden tot uitdrukking brengen. De cultuur van zorgverlening herbergt het 'spirituele kapitaal' van de sector. Wie meent dit kapitaal te kunnen negeren door de zorgcultuur als "warme zorg" terzijde te schuiven, moet eens uitleggen wat voor gehandicapten het voordeel zou kunnen zijn van een geïndividualiseerde zorg waarin voor betrokkenheid en zorgzaamheid geen plaats meer is. Hoe dat ook zij, de suggestie dat toewijding en betrokkenheid synoniem zijn voor betutteling en bevoogding is misplaatst.

Wat de financieringsstructuur betreft, is de AWBZ een maatschappelijke verworvenheid die uit dezelfde zorgtraditie afkomstig is. Deze wet brengt een vanzelfsprekendheid in de maatschap-

pelijke solidariteit met gehandicapten en hun families tot uitdrukking die in slechts weinig andere landen wordt geëvenaard. Beide kenmerken mogen worden beschouwd als morele fundamenten van de Nederlandse gehandicaptenzorg waarop ook in de toekomst kan worden voortgebouwd.[16] De voornaamste opgave is dan ook gelegen in de vraag hoe te bewaren wat waardevol is in een synthese met de verworvenheden van de emancipatiebeweging die de zorg recentelijk beheerst.

In deze slotparagraaf doe ik een poging die vraag te beantwoorden door de verschillende items van de eerder beschreven modellen na te lopen. De kern is dat de sociale dimensie van burgerschap prioriteit krijgt boven de juridische en economische dimensies die het liberale model van volwaardig burgerschap domineren. De uitdaging die in deze stap besloten ligt, leidt tot de vraag: hoe zou een toekomstig zorgmodel eruit zien wanneer niet het geïndividualiseerde burgerschap van de gehandicapte, maar diens inbedding in een sociaal netwerk het sleutelbegrip zou zijn?[17] Deze vraag wordt gesteld tegen de achtergrond van twee beleidsontwikkelingen. De eerste is dat het streven om mensen met een handicap zoveel mogelijk in algemene voorzieningen te laten participeren, zal worden voortgezet (decategorialisering).[18] De tweede is het streven naar de doorvoering van het beginsel van 'scheiding van wonen en zorg'.[19] Beide doeleinden tezamen betekenen dat in de dagelijkse zorgpraktijk weinig meer terug te vinden is van de traditionele 'verpleegkundige' zorg en dat ook het aandeel van specialistische voorzieningen (de paramedische, psychologische en orthopedagogische dienst) zal teruglopen. De vraag die daardoor opkomt luidt derhalve: wanneer mensen met een verstandelijke handicap straks van dezelfde voorzieningen gebruik zullen maken als andere burgers, blijft er dan nog een taak voor wat nu nog 'gehandicaptenzorg' heet en zo ja, welke?

1. *De bemiddelaars*

Wat uit het burgerschapsmodel zeker moet worden overgenomen is de omkering in de verhouding tussen degenen die zorg ontvangen en degenen die zorg geven. Mensen met een verstandelijke handicap en hun families c.q. vertegenwoordigers dienen zelf de primaire actoren in het zorgproces te zijn, zodanig dat professionals een ondersteunende functie vervullen. Wat is het object van die ondersteuning? Het antwoord kan mijns inziens alleen maar luiden dat alle professionele activiteit gericht is op een goed leven voor de betrokkene(n). In het streven naar normalisatie van hun bestaan heeft de zorg voor gehandicapten niet langer verpleging en behandeling als object, maar vormgeving van hun leefwereld. Dit betekent dat die aspecten van het leven met een handicap worden ondersteund en versterkt die dit leven de moeite waard maken. In die zin wordt kwaliteit van zorg genormeerd door kwaliteit van bestaan.[20] Over de invulling van dit laatste begrip kan men uiteraard van mening verschillen, maar mij lijkt dat de volgende veronderstelling op brede steun kan rekenen. Wie voor zichzelf een kwaliteit van bestaan moet definiëren, die zal daarin zeker een plaats toekennen aan anderen. Mensen worden doorgaans niet graag gelukkig in hun eentje. Ook lijkt mij vrij zeker dat niemand bij de vraag wie die anderen moeten zijn aan professionele hulpverleners denkt, tenzij in situaties waarin zich de professionele relatie tot een

vriendschapsrelatie heeft ontwikkeld. Dat wil zeggen: de sociale relaties die mede constituerend zijn voor de kwaliteit van menselijk bestaan hebben een informeel karakter. De typerende rollen zijn in dit verband die van familieleden, vrienden, collegae, buren, kennissen en dergelijke en niet zozeer die van artsen, psychologen, docenten, maatschappelijk werkers en andere professionals. Hieruit volgt dat de taak van de professionele hulpverlener iets te maken moet hebben met de bemiddeling van deze informele relaties.

2. *De locatie*

De functie van bemiddelaar heeft tot gevolg dat de hulpverlening niet zozeer op een bepaalde plaats wordt gerealiseerd, maar op allerlei plaatsen waar ondersteuning van de gehandicapte in diens relaties tot anderen nodig is. Dat wil zeggen: in vele situaties zal die ondersteuning met name in de woning van de gehandicapte gestalte krijgen, maar de 'woonsituatie' is niet de bepalende categorie van het zorgsysteem, zoals in vrijwel alle schaalverkleiningsprojecten tot dusver wel het geval is. Het oogmerk van de 'bemiddeling' is niet primair de ontplooiing van individuele mogelijkheden, want ook hier geldt dat de ontplooiing van mogelijkheden een middel is maar geen doel op zichzelf. Doel van professionele activiteit moet zijn de kwaliteit van bestaan van de betrokkene, waarbij de aandacht primair gericht is op ondersteuning van relaties met *'significant others'* die hem of haar staat stellen om zichzelf te zijn. Het hangt daarbij van de gehandicapte zelf af wie deze significant others zijn en in welke hoedanigheid zij van betekenis zijn voor hem of haar. Zoals reeds werd uiteengezet is deze toespitsing van groot belang omdat op deze manier ook mensen met een ernstige handicap 'in beeld' blijven. *'Significant others'* zijn voor hen niet van minder belang dan voor andere mensen, indien tenminste dit belang niet afhankelijk wordt gemaakt van wat deze anderen kunnen bijdragen aan hun ontwikkeling.[21]

3. *De taak*

Wordt het sociale netwerk van informele relaties tot definiërend kenmerk van zorgverlening gemaakt, dan is de centrale opgave onmiddellijk duidelijk. De vraag is hoe personen uit het secundaire circuit - de professionals - personen uit het primaire circuit kunnen steunen en versterken in hun betrokkenheid bij en hun aandeel in het leven van mensen met een handicap. Voor de invulling van een toekomstig zorgmodel betekent dit, dat de ondersteuners ook in de toekomst ondersteuners zullen blijven, maar hun ondersteuning heeft een ander doel. Ze zal niet zozeer zijn gericht op de toegang van de gehandicapte tot allerlei benodigde zorgvoorzieningen, maar op versterking en - waar gewenst - uitbreiding van diens sociale netwerk.[22] De toekomstige professional is iemand die bemiddelt tussen mensen met een handicap en de *'significant others'* en die hun ondersteunen in hun samenwerkings- en/of samenlevingsverband.

4. *De discipline*

Welke discipline domineert het toekomstige zorgmodel? Het pleidooi voor een vermaatschappelijking van de zorg- en hulpverlening leidt ertoe om niet al te nadrukkelijk naar één discipline te wijzen. Professionalisering zoals die nu wordt begrepen, namelijk als technische handelingscompetentie - vanuit welke discipline dan ook, is niet

zozeer de oplossing alswel de uitdrukking van het probleem van isolatie en segregatie van mensen met een handicap. De benodigde ondersteuning is van dien aard dat ze de specifieke invalshoek van verschillende disciplines overstijgt. Mensen kunnen alleen zichzelf zijn wanneer ze in hun 'zelfheid' door anderen worden bevestigd. Het ondersteunen van 'mens-zijn-in-relaties' is niet de specifieke competentie van een bepaalde discipline, al heb je er wel een aantal sociale vaardigheden voor nodig. Het accent zal vanwege deze vaardigheden vermoedelijk moeten liggen bij sociaal-cultureel en maatschappelijk werk. Moet de hier geschetste visie de toekomst van de gehandicaptenzorg gaan bepalen, dan staan professionele hulpverleners voor de taak die hen dikwijls het zwaarste valt: ze moeten zichzelf als professionals overbodig maken.

5. *De ontvangers*

Gaat het om het mede vorm geven aan een 'leefwereld' en om het ondersteunen van individuele identiteit in sociale relaties, dan is de onderscheiding tussen de 'wie'-vraag en de 'wat'-vraag opnieuw cruciaal.[23] De rollen die in het verleden voor mensen met een handicap waren weggelegd ('pupil', 'onnozele', 'zwakzinnige') identificeerden de betrokkenen met hun beperkingen. Ze werden door middel van dergelijke labels gestempeld als behorend tot een bepaalde groep. Waar het nu op aan komt is de stap te zetten van 'wat ben je? (autistisch, gedragsmoeilijk, automutilerend, enz.) naar 'wie ben je?'. Niet de identificatie met een bepaalde klasse door middel van schema's en definities, maar de identificatie van de persoon door middel van zijn of haar naam en de daarmee verbonden levensgeschiedenis is de basis van het sociale netwerk dat mensen in hun individualiteit ondersteunt. Deze netwerken zijn behalve informeel ook heterogeen omdat ze door persoonlijke en niet door functionele relaties worden gedragen. Ze komen ook niet primair tot stand omdat er een probleem moet worden opgelost ('interventie') maar omdat mensen deel hebben aan elkaars bestaan ('presentie').[24]

6. *De filosofie*

Een belangrijke implicatie van het hier geschetste toekomstmodel is dat het zijn praktische toespitsing niet vindt in een bepáálde rol (zoals de rol van 'bewoner', 'burger' of 'cliënt' in bestaande modellen). Effectieve bemiddeling in de ondersteuning van het sociale netwerk optimaliseert het aantal sociale rollen dat door individuele gehandicapten vervuld zou kunnen worden: echtgenoten, partners, ouders, werknemers, leerlingen, patiënten, klanten, gemeenteleden, medebezoekers, clubgenoten, buren, kennissen of vrienden. Noch de locatie ('bewoner'), noch de professionele relatie ('cliënt'), noch de relatie met de overheid ('burger') is van doorslaggevend belang, maar de relaties die mensen een eigen plaats geven in de gemeenschap waarvan ze deel uitmaken. Deze gedachte is ontleend aan post-liberale ideeën betreffende de revitalisering van de *'civil society'*.[25] De paradox van het liberale burgerschapsmodel bestaat hierin dat het de relatie tussen de burger en de staat in het middelpunt plaatst, terwijl het de relaties tussen de burgers onderling zijn die vrijheid werkelijk mogelijk maken. Het groeiende aantal stemmen dat pleit voor de revitalisering van deze sociale dimensie van burgerschap - en van de *'mediating institutions'* waarin ze gestalte krijgen - komt

voort uit het besef dat de moderne samenleving doende is haar 'spirituele kapitaal' te verwaarlozen.[26]

7. *De financiering*

Over dit laatste item moet met enkele speculatieve opmerkingen worden volstaan, voornamelijk omdat het buiten de competentie van de auteur valt om hierover stellige uitspraken te doen. De ontwikkeling in het overheidsbeleid doet vermoeden dat de AWBZ in Nederland haar langste tijd heeft gehad, althans in haar huidige vorm. Via een verder toenemende marktwerking zal een deel van de financiële steun voor mensen met bijzondere zorgbehoeften worden gegoten in meer geïndividualiseerde financieringsvormen, zoals het persoonsgebonden budget. De trend in het huidige overheidsbeleid doet vermoeden dat de categoriale benadering van speciale groepen burgers over de hele linie op haar retour is. Dit betekent echter niet dat met de AWBZ ook de solidariteitsgedachte waarop deze berust zou moeten verdwijnen. Dat gebeurt pas wanneer mensen in de toekomst zelf verantwoordelijk worden gehouden voor de extra lasten van gehandicapte familieleden, bijvoorbeeld onder invloed van voortschrijdende medisch-technische mogelijkheden tot preventie. De vraag of een dergelijke ontwikkeling de pas kan worden afgesneden, hangt ten nauwste samen met de vraag of het maatschappelijk verantwoordelijkheidsbesef waaruit de gehandicaptenzorg anderhalve eeuw geleden is voortgekomen, nog voldoende wortels heeft.[27]

Tot besluit

De beschreven synthese in de Nederlandse gehandicaptenzorg is een poging om beproefde waarden te integreren in 'het nieuwe paradigma'.[28] Het lijdt weinig twijfel dat de toenemende participatie van deze mensen in de samenleving hun kwetsbaarheid extra scherp aan het licht zal brengen. Daarom is nadrukkelijke aandacht voor de sociale dimensie van hun burgerschap dringend gewenst.[29] De juridische en economische oriëntatie van het liberale burgerschapsmodel veronachtzaamt de bijzondere kwetsbaarheid van mensen met een verstandelijke handicap.

De centrale stelling van dit artikel luidt dat een beleid wenselijk is waarin sociale integratie ('aanvaarding en respect voor de gehandicapte als partner in sociale relaties') wordt nagestreefd als dimensie van functionele integratie ('het gebruik van algemene maatschappelijke voorzieningen en instellingen') op basis van politieke integratie ('burgerschap op basis van gelijke politieke en wettelijke rechten en plichten'). In deze termen gesteld luidt de kritiek op het vigerende burgerschapsmodel dat het zich uitsluitend richt op de politieke en functionele integratie, en het welslagen van de sociale integratie niet tot voorwerp van beleid maakt. De vraag moet worden gesteld wat eigenlijk de winst van het 'nieuwe paradigma' is wanneer uitgerekend dit doel - sociale integratie - niet wordt bereikt. Het succes van het nieuwe zorgbeleid is aangewezen - behalve op regelgeving door de overheid - op sociale en culturele bronnen die niet door het creëren van rechtsverhoudingen kunnen worden vervangen. Om die reden is het van groot belang om de Nederlandse zorgtraditie niet als achterhaald aan de straat te zetten. De herdefiniëring van de verhouding tussen de staat en de *'civil society'* die zich in de afslanking van de verzorgingsstaat aftekent, vraagt juist om een krachtige herwaardering van deze traditie.

Prof.dr. J.S. Reinders is hoogleraar ethiek aan de Vrije Universiteit te Amsterdam. Hij is aan deze universiteit tevens houder van de Willem van den Bergh-leerstoel voor ethiek, in het bijzonder normatieve aspecten van de zorgverlening ten behoeve van mensen met een verstandelijke handicap.

Noten.

1 Deze tekst is een uitwerking van een inleiding gehouden op een studiedag van de AKO, een commissie voor kwaliteit en onderzoek van de VGN, op 14 maart 1997 te Amersfoort en als *keynote lecture* gepresenteerd op de jaarlijkse conferentie van de *American Association of Mental Retardation* (AAMR) - Region IX in Ellicot City MD op 15 oktober 1997. Ik ben dank verschuldigd aan Smeke ten Horn, Wil Buntinx en Bob van Zijderveld voor uitvoerig commentaar op eerdere versies van deze tekst.

2 Voor de hier gesignaleerde ambivalentie zie ook het *Verslag van IASSID-Congres te Helsinki (8 - 13 juli 1996)*. VGN, 2 oktober 1996. Voorts W.M.E. Buntinx, 'In de spiegel van Helsinki; de remmende voorsprong nader bekeken,' in: W.M.E. Buntinx en M.C.O. Kersten, *Gehandeld en gedoogd*. Thematische rapportages en beschouwingen naar aanleiding van het 10e IASSID congres juli 1996, Helsinki Finland.

3 Het onderzoeksrapport *Vooruitkijken in de gehandicaptenzorg* door het NIZW in opdracht van de Vereniging 's Heeren Loo (Utrecht, november 1998) verscheen na eindredactie van dit artikel en kon niet meer in de beschouwingen worden betrokken.

4 Zie voor een vergelijkbare aanpak E.A. Polloway, J.D. Smith, J.R. Patton & T.E.C. Smith, 'Historic Changes in Mental Retardation and Developmental Disabilities', *Education and Training in Mental Retardation and Developmental Disabilities*, Vol.31 (1996), no. 1, pp.3-12. De onderscheiden dimensies benoemen hoe in de betreffende modellen werd gedacht over achtereenvolgens: de uitvoerders, de locatie, de taak, de discipline, de ontvangers, de filosofie, de financiering.

5 Zie voor deze ontwikkeling in Nederland H.P.M. Adriaansens en A.C. Zijderveld, *Vrijwillig initiatief en de verzorgingsstaat*. Deventer: Kluwer, 1981.

6 In deze paragraaf maakt ik gebruik van J.S. Reinders, 'De autonomie van verstandelijk gehandicapten. Een contradictio in terminis?', *Nederlands tijdschrift voor opvoeding, vorming en onderwijs*. Jrg. 10 (1994), pp.228-242.

7 Dezelfde gedachtengang uitvoeriger in J.S. Reinders, *'Wat niets kan worden stelt niets voor'. Het bestaan van mensen met een ernstige verstandelijke handicap in het licht van de hedendaagse gezondheidsethiek - een kritische uiteenzetting*. Monografieën 's Heeren Loo - no.15, Amersfoort: 's Heeren Loo, 1996.

8 Voor een uitstekend overzicht zie Amitai Etzioni, *The New Golden Rule. Community and Morality in a Democratic Society*, New York: Basic Books, 1996. Etzioni analyseert het communitarisme als een sociale beweging die een revitalisering van de maatschappelijke instituties tussen de staat en het individu voorstaat. Voor een bespreking zie mijn artikel 'Het evenwicht tussen individu en gemeenschap: een nieuwe Gulden Regel? Amitai Etzioni over sociale orde en autonomie.' *Christen Democratische Verkenningen*, 5/1998, pp.164-177.

9 Zie I. van Weelden, *Geschonden eigenheid. Uit het domein van de antropologische orthopedagogiek*. Leuven/Amersfoort: Acco, 1986.

10 Zie Ad van Gennep, *De kwaliteit van het bestaan van de zwaksten in de samenleving*. Amsterdam/Meppel: Boom, 1989, p.94.

11 Een uitgebreidere versie van dit argument in: Hans S. Reinders, 'The Ethics of Normalization. Remarks on the Moral Presuppositions of Community Care Policy', *Cambridge Quarterly of Health Care Ethics*, 6 (1997), pp.487-493.

12 Vgl. J. Tossebro, *Deinstitutionalization in Norway: continuity and change*. Paper presented at the 10th World Congress of the IASSID, Helsinki, 8-13 july, 1996. De auteur vraagt zich af 'why the 1988 reform (in Noorwegen - JSR) became a "housing reform" rather than the comprehensive care reform which was intended'. Het meest belangwekkende deel van het antwoord op die vraag, aldus Tossebro, ligt in het feit dat 'Many of the intentions of the reform were beyond politics. It is possible to decide politically that a new house of a certain quality is to be built. It is not easy to decide that the new neighbour is going to be your friend.'

13 Angela Novak Amado, 'Staff Roles in Affecting Friendships and Community Relationships', *American Journal of Mental Deficiency*, Vol. 7 (1994), p.4.

14 Angela Novak Amado, O.c., p.4: 'The human services field is very skilled at establishing requirements, procedures, and processes that discourage natural connections and distance people from normal life and normal relationships.'

15 Vgl. Amado, *Staff Roles*, p.4. Ik ontleen de terminologie 'van interventie naar presentie' aan Doortje Kal in haar verslag over het project 'Kwartier maken' van het RIAGG in Zoetermeer, gepresenteerd op de NGBZ-congres in Ede op 30 oktober 1998. De polariteit van 'doen' en 'zijn' komt helder tot uitdrukking in de *Handleiding Bezoekvrienden*, uitgegeven door Toekomst voor Twee (Landelijk steunpunt vrijwilligerswerk voor mensen met een verstandelijke handicap): 'Wat bezoekvrienden kunnen betekenen, is gemakkelijker te zeggen dan wat

ze precies doen. Omdat het contact voorop staat, is de activiteit betrekkelijk ondergeschikt' (p.41). In het huidige proces van rationalisering van de zorg moet worden gevreesd dat voor vele professionals precies het omgekeerde geldt.

16 Zie J.S. Reinders, 'Waarop berust onze zorg voor zwakzinnigen?', *Filosofie & Praktijk*, september 1990, pp.113-129; idem, 'Solidariteit: Een fundamentele waarde in de Nederlandse gezondheidszorg', *Filosofie & Praktijk*, najaar 1993, pp.142-147.

17 Voor zover ik zien kan is de betekenis van sociale netwerken vooral in de psychiatrie voorwerp van wetenschappelijk onderzoek geweest. Zie bijvoorbeeld H.M.J. Baars, *Sociale netwerken van Ambulante Chronisch Psychiatrische Patiënten*. Academisch proefschrift, Maastricht: Rijksuniversiteit Limburg, 1994 en de daar aangehaalde literatuur. Het type netwerk dat mijns inziens voor de zorg voor mensen met een verstandelijke handicap van belang is, wordt door Baars 'sociale support netwerken' genoemd. Hij citeert de definitie van Sadoun: 'A person's social network can be defined as that group of significant others which is supposed to form a natural supportsystem' (p.65). Voor een recente studie over de toepassing van het sociale netwerk als sleutelbegrip in de zorg voor gehandicapten zie het inspirerende boek van H.R.Th. Kröber en H.J. van Dongen, *Mensen met een handicap en hun omgeving. Bouwstenen voor anders denken*. Baarn: Nelissen, 1997.

18 Zie P. van Lieshout, 'Verschuivende zorgconcepten en de antwoorden daarop', in: L.J. Boon, *Zorgvisies en management*. Amstelveen: Stichting Sympoz, 1996.

19 Zie bijvoorbeeld het *Beleidstoetsingskader Gehandicaptenzorg* uitgebracht door het Ministerie van VWS, Tweede Kamer, vergaderjaar 1995-1996, 24170, nr 15.

20 Zie A.Th. van Gennep, *Paradigma-verschuiving in de visie op zorg voor mensen met een verstandelijke handicap*. Oratie Maastricht, Rijksuniversiteit Limburg, 1996, pp.27-28.

21 Voor alle duidelijkheid: hier staat niet dat ontwikkeling en ontplooiing niet belangrijk zijn, maar wel dat hun belang dient te worden genormeerd door wat ze bijdragen tot de kwaliteit van bestaan. De dwang tot ontwikkeling kan ook kwaliteitsverlies betekenen.

22 Het kritische punt ligt in de vraag welke plaats professionele zorg-, hulp- of dienstverleners in het sociale netwerk van de gehandicapte innemen. Bestaat iemands samenlevingsverband voornamelijk uit professionals, dan spreekt Baars van een *'institutional network'* (O.c., pp.63-64). Deze onderscheiding maakt zichtbaar wat in de huidige discussie over deïnstitutionalisering gemakkelijk over het hoofd wordt gezien, namelijk dat ook de gehandicapte die thuiswoont nog volledig kan zijn aangewezen op een 'institutional network'. In die situatie kan men beter van 'reïnstitutionalisering' dan van 'deïnstitutionalisering' spreken.

23 Zie boven, p.9.

24 In die zin is in dergelijke sociale relaties een wederzijdse afhankelijkheid ook niet iets bedreigends omdat ze niet worden geconstitueerd door verschillen in competentie (zoals in professionele relaties per definitie wel het geval is). Ik dank dit punt aan Sineke ten Horn.

25 Deze gedachte distantieert zich van het culturele pessimisme van de 'vervalshypothese' die zegt dat de voortgaande individualisering een erosie van gemeenschap en de daarbij behorende deugden tot gevolg heeft. Zie voor een empirisch gefundeerde kritiek op deze hypothese: M. Bovens en A. Hemerijck, *Het verhaal van de moraal. Een empirisch onderzoek naar de sociale binding van morele beddingen*. Amsterdam/Meppel: Boom, 1996 (in het bijzonder de bijdrage van P. Renooy, 'De wonderbaarlijke continuïteit van het vrijwillig initiatief binnen de verzorgingsstaat', pp.72-90).

26 A. Kinneging, 'Het Spirituele Kapitaal', *Trouw bijlage Letter & Geest*, 30 maart 1996. Overigens is Kinnegings uitwerking van wat onder dit kapitaal moet worden verstaan een heel andere dan die welke in dit stuk wordt voorgelegd.

27 Vgl. *Actualisatie 1996*, Ministerie van VWS, Rijswijk, 1996, p.21.

28 Van Gennep, *Oratie*, p.23.

29 In de reeds eerder aangehaalde nota van het ministerie van VWS, *Actualisatie 1996*, geeft de overheid blijk van het besef van de grenzen van het burgerschapsmodel wanneer zij stelt: 'Bij het verder nastreven van volwaardig burgerschap van alle mensen met een handicap, zullen burgers uit de Nederlandse samenleving een eigen taak moeten vervullen. Dit is een noodzakelijke voorwaarde om het veranderingsproces op verantwoorde wijze te doen slagen. Participatiebeleid zonder een 'zorgzame' sociale omgeving is tot mislukken gedoemd, wat kan leiden tot ongewenste isolatie van kwetsbare individuen' (p.21).

COLUMN

De handschoen van Renate Dorrestein

De NCRV heeft de handschoen opgepakt van schrijfster Renate Dorrestein. In mei 1998 publiceerde zij in NRC Handelsblad het artikel 'Het fatsoen ligt aan flarden'. Zij plaatste het programma van Paul de Leeuw in het verband van een samenleving waarin geen respect meer bestaat voor de ander. Natuurlijk kreeg Dorrestein forse kritiek uit de grachtengordel (bijvoorbeeld van Theo van Gogh), maar opvallend was dat er ook veel applaus was voor haar moed. Zij lijkt tolk van een zwijgende meerderheid.

In de landelijke dagbladen van 1 december jongstleden adverteerde de NCRV paginagroot in de landelijke dagbladen met een appèl om lid te worden onder de titel 'FATSOEN'. De slogan is 'Ze laten mensen in hun waarde bij de NCRV'. Het getuigt van moed dat de NCRV een zo moralistisch woord durft te gebruiken om een nieuwe *'corporate identity'* neer te zetten. In het CDA weten we zo langzamerhand hoe riskant het is om met moralistische slogans de markt op te gaan. We weten uit ervaring dat het levensgevaarlijk is om anderen de kans te geven jou morele superioriteit te kunnen verwijten. De NCRV-advertentie is zo listig opgesteld dat valkuilen handig worden omzeild.

Drs. M. Jansen

Allereerst dat akelig bedompte woord 'fatsoen'. Meteen wordt afstand genomen van de associaties met 'fatsoensrakkers en betuttelen en zaken als brandschoon geschrobde stoepen en gluren vanachter vitrages'. De NCRV 'wil op zijn minst de omroep te zijn die zich niet wenst te schamen voor het woord fatsoen'. Alleen al het je niet schamen voor dat woord wordt voorgesteld als een enorm moedige stap. En dat is het misschien wel.

Een ander struikelblok is jezelf afficheren als christelijk, omdat daarmee veel niet-christenen zich uitgesloten voelen. Echter, wanneer het verband met de 'C' niet gelegd wordt is het ook niet goed. Men komt er daarom ruiterlijk voor uit dat 'fatsoen ingegeven wordt door het christelijk geloof'. Om de alarmbellen bij veel niet-kerkelijke/christelijke kijkers onschadelijk te maken, wordt snel toegevoegd dat het christelijk geloof niet expliciet gepredikt wordt; dat 'dat allemaal resulteert in leuke, amusante, educatieve en ontroerende programma's. (...) Programma's waar je helemaal niet gelovig voor hoeft te zijn om ze te waarderen'. Het zijn listige oplossingen voor problemen die het CDA zeer bekend voorkomen. De *'coming out'* van de NCRV is waarschijnlijk bevorderd door de toegenomen bezorgdheid over de verruwing

van de samenleving. Er gaan steeds meer stemmen op voor een beschavingsoffensief. De discussie over zinloos geweld heeft geleid tot het besef dat er iets moeten gebeuren aan het beschavingspeil in Nederland. Van maatschappelijke organisaties in de sportwereld, het onderwijs en de media wordt terecht veel verwacht.

De actie van de NCRV roept indringend de vraag op of het wel juist is waar de overheid op aanstuurt met de publieke omroep (BBC-model). Lange tijd is de bescherming van de publieke omroep verdedigd met het beroep op pluriformiteit, kwaliteit en andere van dat soort mooie abstracte waarden. Het politieke draagvlak voor het instandhouden van externe pluriformiteit (een publieke omroep met omroepverenigingen) is echter langzaam afgekalfd. Dat kon gebeuren in een tijd waarin omroepverenigingen vooral bezig waren zichzelf staande te houden in een vijandig politiek klimaat waarin het niveau van de publieke moraal nauwelijks ter discussie stond. Het was in die context gemakkelijk om het bestel af te doen als een fossiel van de verzuiling. De functie van christelijke omroepverenigingen werd niet meer gezien. Nu steeds duidelijker wordt dat de samenleving niet kan zonder organisaties die zich inzetten voor een hoger beschavingspeil, krijgen christelijke organisaties die hun identiteit serieus nemen steeds meer 'zin'. Zij kunnen het vrij gemakkelijk en geloofwaardig opnemen voor een fatsoenlijke samenleving. Bovendien kunnen zij aan een dergelijk begrip concrete invulling geven. De kerk timmert ook aan de weg. De invloed van bisschop Muskens in het publieke debat zegt genoeg. Het CDA heeft dezelfde voorsprong, maar weet daarvan nog onvoldoende gebruik te maken.

Het is wel de vraag of de herontdekking van de zin van christelijke organisaties niet te laat komt. Om mij tot de omroepverenigingen te beperken: deze zijn de afgelopen jaren fors beknot in hun vrijheid: zij zijn ondergeschikt gemaakt aan netcoördinatoren die een enorme invloed hebben op wat wanneer wordt uitgezonden; zij zijn niet meer vertegenwoordigd in de Raad van Bestuur van de NOS.; zij hebben geen stevige greep meer op de professionals die voor hen werken.
Hoezeer een heldere en geloofwaardige *'corporate identity'* ook van belang is, andere ferme stappen zijn nodig. Christelijke organisaties in verschillende sectoren zullen heel scherp moeten laten merken hoe waardevol ze zijn. In samenspraak moeten ze komen tot een verheldering van hun gemeenschappelijk maatschappelijke opdracht: bijdragen aan een hoog peil van beschaving. Een krachtig en duidelijk christelijk contrapunt is nodig.
De idealen liggen voor het oprapen: mensen in hun waarde laten, solidariteit, verantwoordelijkheid. Een publieke omroep met dergelijke vitale christelijke omroepverenigingen is een belangrijk tegenwicht tegen de verruwing en vervlakking die onmiskenbaar is. Netcoördinatoren zijn dan overbodig. Dan wordt de handschoen van Renate Dorrestein pas werkelijk opgepakt.

Drs. M. Jansen

In de column geven de leden van de redactie hun persoonlijke opvattingen weer. Zij hopen daarmee een aanzet te geven voor reflectie of debat.

Wachter, hoe lang nog duurt de nacht?*

Het moderne pluralisme ondermijnt bijna noodzakelijk de 'vanzelfsprekende' consensus over wat wereld, samenleving, leven en identiteit zijn. Geen enkele verklaring wordt meer als algemeen geldend aangenomen. De politiek-sociale ordening is daardoor kwetsbaar geworden. De overheid lijkt soms slechts een notaris die de maatschappelijke ontwikkelingen en behoeften codificeert. Volgens de Duitse bisschop Lehmann heeft de kerk ten onrechte de moed opgegeven om een stevige bijdrage te leveren aan het publieke debat ter vorming van een maatschappelijke consensus. Hij schetst de contouren van een nieuwe meer offensieve benadering.

Zolang mensen leven, vragen zij naar de toekomst. Dit geldt des te sterker naarmate het heden moeilijker is. Want dan is een mens waakzaam en let nauwkeurig op hoe de tijd vordert. Daarom was de wachter in voorchristelijke tijden al een diepzinnig symbool. Hij heeft tot taak, het volk dat op zijn stem moet letten, te waarschuwen (vergelijk Ez 33, 1-9; 3, 17). Zo staat bij de profeet Jesaja met het oog op de verhoopte ineenstorting van de Babylonische heerschappij geschreven: "Wachter, hoe lang nog duurt de nacht?" De nacht is het beeld voor een situatie van onderdrukking, bedreigde vrijheid, vreemde overheersing. Op de achtergrond speelt hier de intense hoop, dat de morgen spoedig aanbreekt en dat de grote omkeer niet lang meer op zich laat wachten. De ziener maant tot terughoudendheid, stoutmoedige verwachtingen stellen vaak teleur, de omstandigheden zijn nog niet transparant genoeg. Men doet er goed aan het ongeduld in toom te houden. Een soortgelijk beeld gebruikt de bijbel ook, wanneer hij van de tekenen des tijd spreekt (vergelijk Mt 16, 1 vv.; Lk 12, 54 vv.). In die teksten wordt gewaarschuwd om de tekenen alleen uiterlijk waar te nemen. Jezus zegt: "Van het beeld van land en

Bisschop Karl Lehmann

lucht weet ge de juiste betekenis te bepalen, maar waarom dan niet van deze tijd?" (Lk 12, 56). De tekenen des tijds moeten dus worden ontdekt, hun belang moet worden bepaald en zij moeten in hun diepere betekenis van andere tekens worden onderscheiden. Deze bijbelse werkwijze geldt ook voor de toespelingen in de Pastorale Constitutie *Gaudium et Spes*, uitgegeven door het Tweede Vaticaans Concilie, op de 'tekenen des tijds'.[1] Zij moeten ons helpen om de situatie en zending van de kerk van vandaag beter te begrijpen. Voor een dergelijke beoordeling is een innerlijke en uiterlijke onafhankelijkheid van de machten en machthebbers nodig. Het is verleidelijk aan de hand van afzonderlijke gebeurtenissen of opvattingen een oordeel te vellen. Maar ook een wetenschappelijk gevormd oordeel is niet gevrijwaard van misinterpretaties. Een goede beoordeling van de tekenen des tijds is gewoon moeilijk. Er is levenservaring en levenswijsheid nodig, alsmede de kunst om het belang van bepaalde gebeurtenissen in te schatten. Daarbij kan het door de Geest verlichte geloof behulpzaam zijn om het kaf van het koren te scheiden. Wij hoeven dan wel niet de loop van de sterren in de gaten te houden, maar zonder betrouwbare wetenschappelijke inzichten gaat het niet. Net als de wachter bij Jesaja wil ik in dit referaat naar de tekenen des tijds zoeken om de situatie van de kerk in staat en samenleving te bepalen. Hiervoor ga ik nader in op de kwetsbare ordening van onze samenleving en het antwoord van de kerk daarop.

Wat de samenleving bijeenhoudt

Het samenleven van mensen is in alle maatschappijen geordend volgens bepaalde spelregels. Plaatselijke spelregels kunnen veranderen en zich verbreden tot een universeel mensheidsethos, dat in de loop van een lange tijd ontstaan is en dat een schat aan menselijke grondervaringen bevat. Sommige maatstaven hebben hun oorsprong in een woord Gods of in een norm ontstaan in een gelovige context. Het moge volstaan hier naar de Tien Geboden te verwijzen.

Spelregels in een samenleving hebben iets merkwaardigs. Op de lange duur gezien schijnen ze zo vanzelfsprekend dat ze zichzelf dragen. Daardoor hebben ze zo'n gezag en schijnen steeds 'voorgegeven' te zijn. Ze zijn er onafhankelijk van het feit of hun oorsprong nu aan de natuur, aan menselijke gebruiken of aan een goddelijke openbaring toegeschreven wordt. Toch valt niet te ontkennen dat ze tegelijkertijd gedragen worden door een levende consensus van de samenleving, die daarin haar grondovertuigingen bevestigt, beschermt en veilig stelt. Zo'n consensus kan mondeling of schriftelijk geschieden en op zeer verschillende manieren overgedragen worden. Zo nadenkend komen we vlug uit bij de vastlegging van fundamentele geboden en verboden voor het menselijk samenleven, de formulering van ethische en juridische normen voor afzonderlijke standen en beroepen, en tenslotte de vastlegging van grondwetten. Fundament en middelpunt zijn daarbij de grondrechten en grondplichten.

Vroeger heb ik al eens uiteengezet waarom er in onze tijd geen homogene consensus bestaat. Er is geen uniforme zingeving van het leven meer die gemeenschappelijke overtuigingen van religieuze en vooral ook van ethische aard insluit. De paradox van het mo-

derne pluralisme is dat er, te midden van pluraliteit en tegenspraak van opvattingen over God, de mens en de wereld, kennelijk toch zoiets als betrouwbare gemeenschappelijke criteria voor het menselijk samenleven bestaan.
Het is niet gemakkelijk een passend, algemeen woord te vinden om aan te duiden wat ik hier bedoel. Dit hangt vermoedelijk samen met de paradoxale structuur ervan. Ik denk dat het begrip 'grondwaarde' hier mag worden gebruikt, ook al hebben vooral filosofen, juristen en theologen hun twijfel betreffende het begrip 'waarde'.[2] We werken op dit gebied noodgedwongen met onvolledige en belaste woorden, die ondanks hun begrenzingen toch onmisbaar blijken te zijn. Geen enkele gemeenschap kan zich op den duur aan dit fundamentele probleem onttrekken. Het is niet verrassend dat ook niet-Europese maatschappijen zich deze vragen moeten stellen,[3] want ook daar gaat het om een tolerante dialoog over normen en waarden. Belangrijk zijn intermediaire structuren, die de maatschappijen in staat stellen weloverwogen met conflicten om te gaan. Het is nodig voortdurend begrip voor elkaar op te brengen, zodat verschillende normatieve posities naast elkaar kunnen bestaan en uiteenlopende waardesystemen zich kunnen handhaven. Daarbij dienen andere uitgangspunten gerespecteerd te worden. Slechts op die manier kunnen er te midden van de pluraliteit wegen naar vrede en wederzijdse verstandhouding ontstaan. Deze wijze van omgaan met conflicten is niet onze enige opgave. We moeten de vraag, waar zich te midden van alle verschillen een gemeenschappelijk draagvlak bevindt, niet uit de weg gaan.

We moeten de schier onoplosbare vraag naar gemeenschappelijke criteria blijven stellen en de oorsprong van conflicten in moderne maatschappijen niet toedekken. Gedurende lange tijd is men aan deze vragen niet toegekomen. Het moderne pluralisme ondermijnt bijna noodzakelijk de 'vanzelfsprekende' consensus over wat wereld, samenleving, leven en identiteit zijn. Geen enkele verklaring wordt als algemeen geldend aangenomen. Vele mensen zijn daar blij mee en voelen zich bevrijd in zo'n pluralistische wereld met voortdurend nieuwe perspectieven en levensmogelijkheden. Zij hebben geen moeite met nieuwe en onbekende ontwikkelingen. Het zijn de mensen die de socioloog Peter L. Berger 'pluralismevirtuosen' noemt. Maar de meeste mensen voelen zich in een onoverzichtelijke wereld eerder onzeker en staan vaak radeloos tegenover de overdaad aan keuzemogelijkheden. En dat is bedreigend voor staat en samenleving. Door de voortdurende veranderingen en het steeds vernieuwde aanbod van mogelijkheden ontstaat er een eigenaardige vermenging van nieuwe vrijheid en groeiende afhankelijkheid. De mensen zijn gedwongen zin in hun leven te vinden terwijl ze betrokken zijn in een veelheid van weinig gecoördineerde, naast elkaar liggende sociale sectoren en niveaus. Voor veel mensen kan dit pluralisme tot een zware last worden. Ze voelen zich

Het moderne pluralisme ondermijnt bijna noodzakelijk de 'vanzelfsprekende' consensus over wat wereld, samenleving, leven en identiteit zijn

overbelast, zeker als daar nog een persoonlijke crisis bijkomt. De talrijke hulpverleningsinstellingen in onze maatschappij hebben handenvol werk. Er is een stormloop op psychotherapeuten en psychiaters. De last van de vrijheid wordt vaak als dwang ervaren.
Volgens het boek *'Kinder der Freiheit'*,[4] van Ulrich Beck, moet deze individualisering, die haar vertakkingen tot in de uiterste hoeken van ons leven heeft, niet alleen negatief begrepen worden. Zij geeft de mensen tot dusverre ongekende individuele vrijheden en speelruimten. Wel is het een veel grotere inspanning geworden om te 'slagen' in het leven. Het is niet zo gemakkelijk om in vrijheid richting te vinden. Gemeenschappelijk overgedragen identiteiten zijn steeds minder in staat de enkeling richting te geven.Veel vrijheid geeft veel individuele mogelijkheden. Daar positief mee omgaan vergt meer kennis van de moraal, want die verschaft spelregels voor de individuele zelfbepaling. Deze druk om zelf te kiezen is overigens helemaal niet zo eenvoudig. De meeste mensen komen er niet eens aan toe maar bezwijken onder de druk van de aanpassing en van de reclame, van de openbare mening en van twijfelachtige figuren die de trend zetten. Geconfronteerd met een pluraliteit aan invullingen van hun leven bezwijken zij voor nieuwe vormen van dwang. De toename van allerlei verslavingsziekten is een teken dat niet iedereen tegen die nieuwe vrijheid is opgewassen.

Wat voor het leven van de enkeling geldt, geldt ook voor de samenleving en in het bijzonder voor de staat. Deze heeft in zo'n situatie steeds minder mogelijkheden richting te geven en te sturen. De overheid komt over als een notaris die de maatschappelijke ontwikkelingen en behoeften codificeert. De staat wordt verweten dat het huidige leven onoverzichtelijk en zinloos is en dat er nauwelijks gestuurd wordt en dat er destructieve krachten werken. De staat schijnt zich vooral bezig te houden met de modernisering van de maatschappij voorwaarts te stuwen en de schadelijke gevolgen ervan te beperken. Alles wat het menselijk leven gemakkelijker en vrijer maakt wordt bijna vanzelfsprekend aanvaard en gebruikt, maar de mensen zijn nauwelijks bereid de keerzijde hiervan te accepteren en een tegenprestatie te leveren. De burger is een toeschouwer, ja een consument geworden en heeft zijn maatschappelijk-politieke rechten op participatie prijsgegeven. De afnemende deelname aan verkiezingen, met name op plaatselijk niveau, en de afgenomen belastingmoraal tonen dit aan. Politieke onverschilligheid verbaast niet meer. Deze mentaliteit wordt versterkt door de media, die alles tot amusement degraderen.

De kwetsbare en gekwetste orde

Als nu wat preciezer over die kwetsbare ordening gepraat wordt, dan gaat het niet om goedkoop pessimisme of de roep om een *law and order-staat*. Een pleidooi voor een vrij gekozen ordening voor samenlevingen is nog wat anders dan te pleiten voor onderdrukking of repressie. Ik wil hier geen klaagzang op de huidige maatschappij aanheffen, maar ter wille van de analyse moeten enige verschijnselen met naam en toenaam genoemd worden.[5]
Iedereen is het erover eens dat de bindende krachten in onze samenleving - men spreekt ook wel van sociale cohesie - verzwakt zijn. De individualisering

heeft bij alle voordelen voor het individu ook een sterke centrifugale werking. Dit wordt het duidelijkst in de verandering en het verval van huwelijk en gezin. Geconfronteerd met uiterlijke en innerlijke crises en belastende situaties zijn de bindende krachten afgezwakt. Maar ook op andere levenssferen worden hogere eisen gesteld, die in een ongelijke verhouding staan tot de bereidheid zich voor de samenleving in te zetten. De vraag 'wat schiet ik ermee op?' is soms de enige horizon waarbinnen beslissingen vallen. Ons dagelijks leven is vol van voorbeelden die dit illustreren: bij geweld op straat worden de slachtoffers door de omstanders vaak alleen gelaten; niemand heeft het gezien. Meedogenloos en consequent wordt alleen aan het eigenbelang gedacht.

Ik wil hier geen cultuurpessimisme aanpraten of alleen een negatieve waardeverandering verkondigen. De mensen in onze maatschappij zijn niet alleen maar met zichzelf bezig. Er is ook een toename van positieve waarden, juist bij jonge mensen: buurthulp, zelfhulp-groepen, gezamenlijk autogebruik door pendelaars, derdewereldgroepen enzovoort. Ondanks alle liberalisering van relaties is het verlangen naar trouw en betrouwbaarheid van jonge mensen niet te ontkennen. De grote giften bij hulpacties laten zien, dat de bereidheid zich voor anderen in te zetten weliswaar andere vormen heeft aangenomen, maar niet eenvoudig verdwenen is.

Ongetwijfeld is ook de positie van gehandicapte mensen beter geworden. Maar dit neemt niet weg dat de samenbindende krachten in de samenleving zwak zijn geworden. Daarbij is geen enkele laag van de bevolking uitgezonderd. De elite weet goed voor zichzelf te zorgen. Het gebrek aan ethiek bij belastingontduiking en subsidiezwendel wordt ook onder aanzienlijke leden van de samenleving aangetroffen. De corruptie woekert als nooit te voren. Overal stoot men op hetzelfde fenomeen: Gemeenschapszin trekt in toenemende mate aan het kortere eind.[9] Met wat zwak en gehandicapt is wordt minder rekening gehouden. Het sociale net van solidariteit vertoont nogal grote scheuren.

Deze feiten, dat namelijk relaties losser worden en dat de zin van het leven in crisis verkeert, zijn veel belangrijker dan economische en demografische feiten. Van wat overal in een moderne maatschappij wordt aangetroffen wil ik de volgende verschijnselen noemen: het toegenomen asociaal gedrag, zoals criminaliteit, drugsgebruik en geweld; het verval van het gezin, en in samenhang daarmee de toename van echtscheidingen; de vele kinderen uit eenoudergezinnen en de kinderen die psychosociale problemen hebben door de scheiding van hun ouders; de gedaalde arbeidsmoraal; de trend om individuele behoeften prioriteit te geven; de achteruitgang van het 'sociale kapitaal', dat bestaat uit het lidmaatschap van verenigingen en uit het vrijwilligerswerk op maatschappelijk gebied.

Iedereen is het erover eens dat de bindende krachten in onze samenleving - men spreekt ook wel van sociale cohesie - verzwakt zijn.

Kijken we naar de niet-westerse wereld, dan zien we dezelfde verschijnselen, die Samuel P. Huntingdon in zijn boek over de strijd tussen beschavingen be-

schreven heeft.[7] In die benadering ligt het accent overigens nauwelijks op de groter wordende kloof tussen de vele ontwikkelingslanden en de geïndustrialiseerde landen, op de verschillen tussen rijk en arm in vele delen van de wereld, op het achteruitgaan van het democratiseringsproces, op het weer toenemen van epidemieën, van grotere migratiestromen en gewapende conflicten. Ook Ralf Dahrendorf heeft gewezen op nieuwe sociale problemen zoals een maatschappelijke onderlaag van permanent werklozen. Een samenleving die permanent vijf procent van haar leden vergeet, pleegt verraad aan de eigen fundamentele waarden en zou zich niet moeten verbazen dat deze voor haar eigen leden ook niet meer geloofwaardig zijn.[8, 9]

Er zijn dus nogal wat manieren, waarop een maatschappelijke ordening in gevaar kan worden gebracht of schade kan oplopen. De staat zelf kan wel via de rechtsorde bedreigingen het hoofd bieden door preventief beschermende hulp te geven of, wanneer het om strafbare feiten gaat, deze door sancties strafrechtelijk te vervolgen. Maar daarbij worden vaak tegenstrijdige, door toevallige politieke trends bepaalde handelwijzen toegepast: in het ene geval, bijvoorbeeld bij abortus, worden - tenminste met betrekking tot de vrouw - sancties afgezwakt tot en met vrijstelling van straf, terwijl men zich op ander gebied van massieve nieuwe strafmaatregelen bedient om een ethos of leefvormen te beschermen, zoals bijvoorbeeld bij de zogeheten 'verkrachting binnen het huwelijk'.

Deze handelwijzen zijn een bewijs dat de staat, volgens het bekende woord van Ernst-Wolfgang Böckenförde, het ethos, waarop hij is aangewezen, niet in het leven kan roepen en ook niet kan garanderen.[10] Deze bewering sluit natuurlijk niet uit, dat de staat door een reeks rechtsbepalingen de moraal van het recht kan afgrenzen en de moraal zo bevrijdt. Maar door een volledige afscheiding van het recht wordt de moraal te vrijblijvend. Ik wil niet principieel bestrijden dat er enig verschil is tussen moraal en recht.[11] Vroeger gold de op ervaring gebaseerde vuistregel dat morele regels met een algemeen pragmatische betekenis op den duur in rechtsregels veranderden. Dit is heden in onze complexe leefwereld moeilijker geworden. Naarmate ons leven moderner wordt, wordt het des te moeilijker een algemene moraal te ontwikkelen. We laten ons leven steeds minder bepalen door instituties en de daarbij horende rechtsregels. Wat er nog aan gevoel voor verantwoordelijkheid en voor morele plichten rest, is niet meer terug te voeren op een wettelijk verankerde moraal.[12]

Principiële reactie van de kerk

Uit mijn beschouwing tot nu toe komt duidelijk naar voren hoe gering de mogelijkheden van de kerk zijn om een adequaat antwoord te geven op de bedreiging en verzwakking van de sociaal-politieke ordening. Het is moeilijk een voet tussen de deur te krijgen. Dit hangt ook samen met de fundamenteel zwakke plaats van de kerk in het moderne sociale systeem. Zij wordt nog het meest geaccepteerd, wanneer zij zich naast de andere sectoren van de maatschappij zoals de economie, de sport en de gezondheidszorg laat invoegen. Maar dan wordt haar competentie gereduceerd tot een spirituele hulpverlening aan mensen in grenssituaties of tot zorg voor mensen die blijvend gehandicapt zijn met ernstige geestelijke of lichamelijke gebreken.

De kerk verschijnt hier als een verzorgingsinstelling naast andere. Stelt men zich daarmee tevreden, dan doet men op beslissende wijze afbreuk aan de opdracht en reikwijdte van de kerk. Ofwel men heeft de vraag naar een uiteindelijke zin van het menselijk samenleven helemaal opgegeven ofwel men ontkent iedere competentie tot zingeving door de kerk. Als de kerk in een moderne maatschappij beperkt wordt tot de functie om mensen te helpen precaire situaties te overwinnen, dan heeft ze in het volle leven geen plaats meer en staat zij, ver van de andere sferen van de samenleving, aan de rand. Bij de kleiner wordende ruimte voor de omvangrijkere vragen naar een uiteindelijke zin van het menselijk leven gaat het evenwel niet alleen om de ethische dimensie. Op zich genomen is deze in hoge mate abstract. Voor de meeste mensen zijn de ethische regels op wereldbeschouwelijke of religieuze grondkeuzen gebaseerd. In deze zin kan de vraag naar de betrouwbare maatstaven van het menselijk samenleven niet alleen op het ethische vlak worden betrokken. Extra moeilijk wordt het als we beseffen dat door de pluraliteit, privatisering en individualisering van religieuze opties de daaruit voortvloeiende waarden niet of nauwelijks nog invloed hebben op de maatschappelijke ontwikkeling.[13] De vaak extreme privatisering van de religie in Midden- en Oost-Europa laat bijvoorbeeld nauwelijks meer toe dat de godsdienst daar publiekelijk een weg aangeeft. Steeds verder wordt de religie teruggebracht tot het innerlijke leven of tot zielzorg, tot de binnenkamer van de kerk of zelfs tot de sacristie.[14]

Peter L. Berger heeft in het boek *'Sehnsucht nach Sinn: Glauben in einer Zeit der Leichtgläubigkeit'* voor de christelijke kerken vier manieren aangegeven om met de moeilijke gevolgen van het moderne pluralisme om te gaan.[15] Hij noemt ze de weg van het 'cognitieve onderhandelen', de weg van de 'cognitieve capitulatie' en de weg van de 'cognitieve verschansing' die uit een defensieve en een offensieve variant bestaat.

Daarom horen tot een juist begrepen pluralisme de belijdenis en het getuigenis van geleefd geloof, zowel van de enkeling als ook van groepen en van de kerk op alle niveaus

De weg van het 'cognitieve onderhandelen' behelst een diepgaand disputt met de twijfels, die in een moderne samenleving leven. De bedreigingen, die met deze weg verbonden zijn, liggen in het feit, dat men de eigen identiteit op het spel zet en zo gevaar loopt door de twijfels te worden opgeslokt.

De tweede weg betekent een daad van onderwerping, doordat men de macht van de seculiere werkelijkheid met zijn uitdagingen erkent en zich aan zijn dynamiek overgeeft. Het blijft dan, zoals indertijd in de God-is-dood-theologie of in de 'ethiek van de oorspronkelijke Jezus', een surrogaatproduct van spirituele of van politieke aard. Berger ziet daarin een rechtstreekse intellectuele zelfmoord en een opeenhoping van sociale concessies, die op zelfvernietiging uitlopen.

De derde weg splitst zich in een defensieve en een offensieve variant. Het is een achterwaartse beweging om een verdediging op te bouwen. In de defensieve variant trekt men zich terug in

een vesting, waarbinnen alle oude geloofsnormen en gedragsnormen gehandhaafd blijven. In de offensieve variant is het doel de maatschappij voor de traditionele religie terug te veroveren. Met andere woorden de eerste variant is de weg naar een getto, de tweede variant is een kruisweg.[16] Duidelijk zal zijn dat het pluralisme in deze optie heel nadrukkelijk wordt afgewezen.[17]

De kerk staat hier voor een buitengewoon dilemma, waarop zij niet gemakkelijk greep krijgt en waarin slechts heel moeilijk licht te brengen is. P.L. Berger zegt het in duidelijke en eenvoudige woorden: "Het is lastig levensbeschouwingen te bestrijden, zonder ze in een uiterste relativiteit op te lossen of in de onjuiste absoluutheid van het fanatisme in te metselen. Het is een moeilijke, maar niet onmogelijke onderneming." [18]

Uitgangspunten van een eigen en nieuw antwoord

Het staat niet bij voorbaat vast, dat deze modellen voor altijd geldig zijn. In de onderzoeken van F.X. Kaufmann[19] en K. Gabriel[20] blijkt dat het moderne katholicisme tot aan het Tweede Vaticaans Concilie met een soort defensieve 'cognitieve verschansing' een over het algemeen succesvolle strategie van zelfhandhaving heeft gevoerd. Een katholieke subcultuur en de vorming van een katholiek milieu, die in eng contact met de kerk stond, hebben daartoe bijgedragen. Het moderne katholicisme 'verschanste' de kerk op een manier, die tussen offensief en defensief zweefde. Het Tweede Vaticaans Concilie bewerkte een fundamentele verandering, een *aggiornamento*, een opening naar de moderne wereld toe. De kerk wilde zich losmaken van alle modellen, die een of andere 'verschansing' tegenover de moderne wereld inhielden. De ontwikkeling sinds het Tweede Vaticaans Concilie hebben anderen en ook ikzelf vaak beschreven als een kwestie met een open einde.[21] Openheid en een goed begrepen dialoog met de moderne wereld zijn belangrijke pijlers van het nieuwe paradigma. Hier hoeft niet verder te worden uitgelegd, waarom deze poging in een crisis is geraakt en wat uit de daarmee verbonden onduidelijkheden volgt, wanneer men een nieuwe poging wil ondernemen.

In het volgende wil ik enkele lijnen van zo'n nieuwe poging aanduiden. Deze moeten natuurlijk diepgaander worden uitgewerkt.

1. Erkennen van het pluralisme met zijn kansen en grenzen: ik ga ervan uit, dat het wereldbeschouwelijke en ook het religieuze pluralisme principieel eigenlijk niet mag worden opgeheven. Het is voor ons ten nauwste met het grondrecht van de godsdienstvrijheid en de democratie verbonden. Maar het is geenszins zeker, dat het in ieder opzicht onveranderlijk is. Met name P.L. Berger heeft er steeds voor gewaarschuwd het secullariserings- en pluraliseringsproces als onomkeerbaar te beschouwen. Het is helemaal niet zeker of een existentieel pluralisme van de fundamentele menselijke problemen bij ernstige conflicten en spanningen steeds kan worden gehandhaafd. Op dit moment is er geen aanwijzing dat er spoedig een omslagpunt zal inzetten. Het moet toch voor een christen niet zo moeilijk zijn, zijn diepste geloofsovertuigingen en geloofszekerheden onder voorlopige en veranderlijke randvoorwaarden te beleven en te verkondigen.

2. Vastbesloten het eigen standpunt innemen: wanneer het pluralisme eerlijk wordt aanvaard, biedt het ook de mogelijkheid voor een tot nog toe weinig benutte kracht. Onder voorwaarde dat binnen het pluralistisch systeem iedere optie tegenover andere standpunten waardering, tolerantie en bereidheid tot dialoog oproept, kan men bepleiten dat geloofsovertuigingen openlijk beleden mogen worden. De zekerheid, die het geloof schenkt, behoeft daardoor niet gereduceerd te worden. Zij mag zeker niet met een tot dialogeren onmachtig 'fundamentalisme' verwisseld worden.[22] Maar een gelovige mag toch met vrijmoedigheid, oftewel met de bijbelse *'parrhesia'*, de gehele volheid van de eigen boodschap onverschrokken ter sprake en tot gelding brengen. In het pluralisme is niemand er mee gediend, dat alles zo op elkaar lijkt dat alles gewoon uitwisselbaar is geworden. Men moet streven naar een minstens minimale gemeenschappelijkheid van de 'grondwaarden', maar de kleinste gemene noemer van vele opties is geen weg, die in het pluralisme standhoudt. Daarom horen tot een juist begrepen pluralisme de belijdenis en het getuigenis van geleefd geloof, zowel van de enkeling als ook van groepen en van de kerk op alle niveaus. Juist het getuigenis zal door de eenheid van het persoonlijke en publiekelijke element in staat zijn, om de vrije oorsprong van het geloof in het centrum van de persoon even overtuigend te laten zijn als de publieke aanspraak van het evangelie. Op deze wijze kunnen en moeten alle uitingen van een verkeerd begrepen innerlijkheid en een blind fanatisme vermeden worden. Zo moeten ook de individuele en collectieve, de persoonlijke en de institutionele aspecten van de verkondiging en van het getuigenis opnieuw met elkaar verbonden worden.

3. Moed tot een spirituele en geestelijke wedkamp: zolang het katholicisme fundamenteel zich 'verschanst', zal het zijn defensieve karakter niet kunnen verliezen. Het staat dan altijd met de rug tegen de muur, zal in verregaande mate op aanvallen en kritiek alleen maar passief reageren en verliest daarmee de geestelijke manoeuvreerruimte voor een werkelijk offensief voorwaarts gerichte strategie. Daardoor wordt men van buiten genadeloos en zonder echte mogelijkheden tot verzet op thema's vastgelegd, die weliswaar allemaal ook met intellectuele eerlijkheid besproken moeten worden, maar bij een voortdurende cementering de oorsprong en de kern van het katholieke geloof diepgaand toedekken. Deze provocerende thema's behoef ik hier niet op te noemen. Wij hebben daarom heel wat meer moed tot een offensieve vertolking van onze fundamentele geloofskennis en van de maatschappelijke opties nodig

Dit sluit de bereidheid tot een grotere geestelijke wedkamp in. Wij hebben vaak een verkeerd begrip van tolerantie en hebben niet de moed met onze eigen opties een echte wedkamp van ideeën en uitdagingen aan te gaan. Wanneer deze geestelijke concurrentie werkelijk door openheid en dialoogvaardigheid bepaald wordt, dan kan men zonder de andere deelnemers pijn te doen in het openbare gesprek met grotere inzet de positieve kanten van de eigen positie inbrengen. Wij zijn veel te schuw, te angstig en te aarzelend, om de werkelijke sterkte van onze optie in een karakteristieke spiritualiteit tot gelding te brengen. Daarom verschijnen wij als moedeloos, vluchten in

een abstracte solidariteit met andere posities en verraden op die manier nogal eens dat wat ons eigen is. Deze grotere beslistheid in het opkomen voor de eigen zaak en de moed onze eigen positie te handhaven zijn wat anders dan het triomfalisme van de vroegere apologetiek.

4. Katholiciteit en oecumene: in dit verband is zonder twijfel ook een nieuwe bezinning op de oecumenische methode in theologische theorie en kerkelijke praktijk nodig. Al te vaak betekent oecumenische verstandhouding het zich terugtrekken op de kleinste gemeenschappelijke noemer, een abstracte overeenstemming, maar in principe van de actuele kerkelijke leefwereld ver verwijderd is, daarop geen invloed uitoefent en de sterkten van de protestantse respectievelijk katholieke opties buiten beschouwing laat. Dit is te weinig. In de oecumene moet men juist ook aan de hand van de uitdagende sterkte van de andere partner groeien. Anders bestaat het gevaar, dat men tegenover elkaar alleen de *status quo* bevestigt. Dan hoeft niemand zich te bekeren, terwijl wij allemaal hard nodig inniger moeten samengroeien door een grotere nabijheid tot Jezus Christus. Zonder zo'n diepergaande bereidheid tot verandering is oecumene een doodlopende weg, die uiteindelijk niet nader tot elkaar brengt en ook niet bevrijdt. Wij moeten elkaar meer uitdagen, om het beter met elkaar te kunnen vinden.

5. "Laat het relativeren over aan degenen, die relativeren": deze enigszins merkwaardige raad stamt van Peter L. Berger[23] die daarmee bedoelt dat de instrumenten van de sociale wetenschappen en daarmee dus ook van de ideologiekritiek "even goed op die ideeën kunnen worden toegepast, die het bovennatuurlijke zicht van de wereld blijvend in diskrediet hebben gebracht, alsook op die mensen, die deze zienswijzen propageren".[24] In alle duidelijkheid wil dat zeggen, dat wij standpunten van opponenten veel sterker op hun eigen inhouden moeten onderzoeken en moeten proberen te testen, hoe zijzelf de problemen die ze aansnijden, tot een oplossing brengen. Daarmee wordt dan ook duidelijk, hoe relatief en kwetsbaar de wereldvisie is van andere posities en zelfs van de wetenschappen, die voortdurend alles wat met religie samenhangt bekritiseren. Dit hangt natuurlijk nauw met de moed tot geestelijke wedkamp samen.

6. De miskenning van het belang van instituties: de kritiek aan het adres van de instituties na 1968 heeft vele leden van de kerk de moed tot een identificatie met hun geloofsgemeenschap ontnomen of deze minstens verzwakt. Daarvoor zijn zeker ook nog andere oorzaken te noemen, niet op de laatste plaats die, welke op eigen rekening komen. De intussen opgetreden individualisieringsprocessen hebben een onevenredige en onrealistische overheersing van de individuen voorgespiegeld. In de tussentijd is heel wat duidelijker geworden, hoe gemakkelijk de structuur van de ongebonden subjectiviteit met name waar het om de religie gaat, te beïnvloeden is. Ze heeft in de context van buitenkerkelijke religiositeit geen al te lange levenskansen en laat lastige thema's, zoals die van de individuele ethiek, buiten beschouwing. Ondanks de impulsen van vele sociologische institutietheorieën zijn de thema's van religiositeit en kerkelijkheid dikwijls als eilandjes en geïsoleerd

behandeld. Er zijn zeker instituties die vooral polariseren. Wanneer die uitdaging wordt aangenomen, kunnen ze ook een bemiddelende rol spelen. Zulke intermediaire instituties tussen de staat en de maatschappij zijn politieke partijen, vormingscentra en de media. Kerkelijke instituties nemen deel aan deze opgave, al gaat de opdracht van de kerk niet geheel en al op in deze bemiddelende functie. Als kerk moet zij steeds ook daaraan vasthouden zulke rollen te overstijgen. Tegenover de zeker vaak ongedifferentieerde institutiekritiek is het niet werkelijk gelukt aan te tonen, dat de elementaire zin van de instituties er niet in bestaat vrijheid te verminderen en repressief te zijn, maar juist het slagen van echte vrijheid, die niet in tegenspraak is met zelf aangegane bindingen, te bevorderen.

7. Onontbeerlijk missionair getuigenis: evenals het institutionele aspect van kerk zijn het missionaire karakter en het zendingsbewustzijn van de kerk in diskrediet geraakt. Zendingsbewustzijn wordt daarbij zoveel mogelijk met de aanspraak op exclusiviteit en indoctrinatie gelijk gesteld. Maar wanneer we eerlijk zijn, kan juist het missionaire bewustzijn onder de voorwaarden van het pluralisme helemaal niet zonder het karakter van een persoonlijk getuigenis, dat geloofwaardig probeert te bemiddelen tussen de persoonlijke ervaring en de claim op waarheid. Wanneer het christelijk geloof nu prioriteiten moet stellen, dan moet het aan zo'n missionair getuigenis de voorkeur geven boven alle vormen van propaganda. Argumenteren en bereidheid tot dialoog bepalen deze communicatie. Hier mag men zonder twijfel de onmiskenbare sterkten van de groepsvorming op kerkelijk gebied niet over het hoofd zien. Tussen de enkeling en de kerk als geheel moeten juist hier intermediaire instanties staan. Daarmee hangt ook samen, dat men bijvoorbeeld de gemeenschapszin en het algemeen welzijn niet kan veranderen vanuit de kerk maar wel vanuit het middenveld.

8. Radicalisering van de geloofsvraag: zo'n eigen positie is niet door een lauwe, vrijblijvende gedragswijze te verwerven. Daarom moet de radicale verdieping van de geloofsvraag de hoogste prioriteit krijgen. Anders is de drang, in verkeerde of tenminste problematische maatschappelijke, politieke en institutionele garanties te vluchten, niet te verhinderen. Zoals de bijbelse theologie van een geloof, dat alle vertrouwen op de Heer stelt en dat van Zijn macht om bergen te verzetten overtuigd is, moet ook nu de geloofsvraag uitgaan van een onderscheiding der geesten. Alleen tegen deze achtergrond kan de sterkte van een geloof, dat in staat is alle maatschappelijke taboes en blokkades te doorbreken, worden teruggewonnen. Dit geloof is dan altijd een soort alternatief en een storende factor, die dwars tegen het hedendaags bewustzijn ingaat en in vergelijking tot de normaliteit van het leven altijd iets subversiefs in zich heeft. Een subcultuur kan zich evenwel ook gemakkelijk in een schuilhoek terugtrekken of in een getto verdwijnen. Hier betekent het missionaire getuigenis een fundamenteel correctief, dat geen genoegen neemt met onwaarachtige gezelligheid. Zonder een minimum aan bereidheid anders te zijn, zuurdesem in de maatschappij te zijn en tot een 'exodus' op te breken, is er geen echt 'geloof' mogelijk. Dit wordt door een theologie van het kruis nog eens bekrachtigd.[25]

Aan het begin vroegen wij: 'Wachter, hoe lang nog duurt de nacht?' De Bijbel waarschuwde ons voor ongeduld, maar ondersteunde tegelijk de intense hoop, dat de 'omkeer' niet lang meer op zich laat wachten. Ik ben en blijf sceptisch ten aanzien van schalmeiklanken, die verkondigen, dat de religieuze lente voor de deur staat. Misschien moeten we eerst nog door de diepte van de nacht. Maar sinds Paaszaterdag bestaat er geen nacht, die niet tegelijk vol verwachting naar het morgenlicht uitziet.

'Dit is de tekst van het referaat dat de bisschop van Mainz Dr. K. Lehmann als voorzitter van de Duitse bisschoppenconferentie uitsprak op 22 september 1997 ter opening van de plenaire herfstvergadering van de Duitse bisschoppen.'

Dit referaat werd door Dr. R.J.F. Cornelissen, uit Kleef en Dr. E.J.L.M. Kimman uit Maastricht, vertaald en bewerkt.

Noten:

1. *Gaudium et spes*, Art. 4.
2. Vgl. K. Lehmann, Art. Grundwerte, in: *Staatslexikon*, Freiburg i. Br., 7. Aufl. 1986, 1131-1137.
3. Vgl. *Die Grenzen der Gemeinschaft. Konflikt und Vermittlung in pluralistischen Gesellschaften.* Ein Bericht der Bertelsmann Stiftung an den Club of Rome, hrsg. von P.L. Berger, Gütersloh 1997.
4. Vgl. *Kinder der Freiheit*, hrsg. von U. Beck, Frankfurt 1997.
5. Vgl. K. Lehmann, *Gesellschaftlicher Wandel und Weitergabe des Glaubens*, Bonn 1989.
6. Vgl. L. Kühnhardt, *Jeder für sich und alle gegen alle*, Freiburg i. Br. 1994.
7. S. P. Huntington, *Der Kampf der Kulturen. Die Neugestaltung der Weltpolitik im 21. Jahrhundert*, München 1996, 530, vgl. ach 500.
8. R. Dahrendorf, Erstarrende Gesellschaft in bewegten Zeiten, in: *Erstarrende Gesellschaft in bewegten Zeiten. Gründe, Folgen, Öffnungschancen*, hrsg. von der Alfred Herrhausen, Gesellschaft für Internationalen Dialog, Stuttgart 1993, 14.
9. Ebd., 14 f.
10. Vgl. E.W. Böckenförde, Die Entstehung des Staates als Vorgang der Säkularisation, in : *Säkularisation und Utopie*. Ebracher Studien. E. Forsthoff zum 65. Geburtstag, Stuttgart 1967, 75-94, bes. 93 f.
11. Vgl. K. Lehmann, *Glauben bezeugen, Gesellschaft gestalten*, Freiburg 1993, 383-396.
12. H. Lübbe, Desorientierungsfolgen der Modernisierung. Über die Moralisierung des Lebens in offenen Gesellschaften, in: H. Lübbe u.a., *Werte im pluralistischen Staat* – Aktuelle Fragen der Politik 46,, hrsg. von der Konrad Adenauer-Stiftung, Sankt Augustin 1997, 17-30, hier: 24 f.
13. K. Lehmann Mit dem Pluralismus leben, in : Renovatio 52. Jahrgang,, März 1996, 1-10; Kirche und Glaube in einer pluralistischen Gesellschaft, in : *Religion als Privatsache und als öffentliche Angelegenheit*, Köln 1997, 51-66.
14. Vgl. *Religiöse Individualisierung oder Säkularisierung*, hrsg. von K. Gabriel Veröffentlichungen des Sektion Religionssoziologie in der Deutschen Gesellschaft für Soziologie I, Gütersloh 1996.
15. Vgl. P.L. Berger, *Sehnsucht nach Sinn. Glauben in einer Zeit der Leichtgläubigkeit*, Franklurt 1994, 2. Auflage 1995, 47 e.v.
16. Ebd., 49.
17. Vgl. *Pluralismus und Identität*, hrsg. von J. Mehlhausen, Gütersloh 1995.
18. P.L. Berger, *Sehnsucht nach Sinn*, 52.
19. Vgl. F.X. Kaufmann, *Kirche begreifen*, Freiburg 1979, 100 ff.
20. Vgl. K. Gabriel, *Christentum zwischen Tradition und Postmoderne*, Freiburg, 4. Aufl. 1994, 82 ff.
21. Vgl. K. Lehmann, *Glauben bezeugen, Gesellschaft gestalten*, 295-362; ders., *Neuer Mut zum Kirchesein*, Freiburg, 3. Aufl. 1985.
22. Vgl. *Glauben bezeugen, Gesellschaft gestalten*, 603-617.
23. P.L. Berger, *Auf den Spuren der Engel*, Freiburg, 3. Auflage 1996, 9.
24. Ebd.
25. Vgl. K. Lehmann, Glauben bezeugen, Gesellschaft gestalten, 359 e.v.

Verzoening voor waarheid; waarheid voor verzoening

We kijken de andere kant op. Want dit hier onder onze neus begint op zot geweld te lijken en daar zijn wij vreesachtig voor. Hebben wij geen oorlogen doorgesparteld, hebben wij geen onnatuurlijke rampen ondergaan? Wel, zijn wij er niet zonder al te veel blaren op ons gat doorgeraakt omdat wij ons koest gehouden hebben en goed opgelet hebben vanwaar de wind waaide.

Hugo Claus, De Geruchten (Amsterdam 1996) 195.

Kenmerkend voor veel landen die zich begin jaren negentig bevrijd hebben van onderdrukkende regimes is de gevoelde noodzaak om op een of andere manier in het reine te komen met het verleden. Dat is niet eenvoudig. Zeker niet als de democratische verworvenheden kwestbaar zijn en vertegenwoordigers van de vroegere machthebbers nog invloedrijke posities bekleden, zoals met name in het militaire apparaat. Deze groep heeft alle belang bij het zo snel mogelijk uitwissen van het verleden en bij een generaal pardon voor hun aandeel daarin. Toch gaan de meeste jonge democratieën over tot de instelling van een onderzoek naar het recente verleden, vaak met behulp van een speciaal daartoe belaste commissie. Daar zijn uiteenlopende redenen voor aan te voeren.

De integriteit van de samenleving vraagt om gerechtigheid

Waarom waarheidscommissies?

De meest voor de hand liggende reden is de wens van de familieleden van de slachtoffers om te weten wat er met hun verwanten is gebeurd en wie daarvoor verantwoordelijk was. Breder uitgewerkt betekent het het vaststellen van wat er in de voorafgaande periode van dictatuur en onderdrukking precies gebeurd is, wie verantwoordelijk waren voor politieke misdaden en schendingen van de rechten van de mens.De vroegere Tsjechi-sche dissident Vaclav Havel noemt de poging om in waarheid te leven de belangrijkste morele drijfveer voor mensen in een onderdrukkend regime. Als dat zo is, dan is het vastleggen van de waarheid omtrent het verleden - en dus het ontkrachten van geruchten, ontkenningen, laster - een noodzakelijke stap op weg naar integriteit van de samenleving.

De integriteit van de samenleving vraagt om gerechtigheid.
Gerechtigheid heeft in dit verband verschillende componenten: recht doen aan de slachtoffers en bestraffing van de daders. Recht doen aan de slachtof-

fers is een belangrijke grond voor zelfonderzoek. Dergelijk onderzoek moet erkenning van de waardigheid van de mensen die onder de onderdrukking geleden hebben mogelijk maken door hen hun verhaal te laten vertellen. De slachtoffers worden dan subject, met een stem en een naam, en geen object meer van de geschiedenis. Erkenning van hun waardigheid kan ook materieel, in de vorm van vergoeding voor geleden schade.

Veel moeilijker is de bestraffing van de daders. Hoe krachtig de jonge democratie staat ten opzichte van de machten van het verleden blijkt hier. Het bij name noemen van de verantwoordelijken voor onderdrukking en schendingen van mensenrechten in de voorbije periode is op zich al een waarschuwing voor diegenen die plannen voor de toekomst hadden. Maar van zo'n waarschuwing kan des te meer kracht uitgaan, indien die vaststelling gepaard gaat met strafrechtelijke vervolging. Zulks komt echter zelden voor.

Gehoopt wordt dan ook dat de beschrijving van de misstanden onder het *'ancien régime'* op zichzelf al een les inhoudt voor de toekomst. Bijvoorbeeld over de omstandigheden die de vestiging van een dictatuur of van schendingen van mensenrechten positief dan wel negatief beïnvloeden. Uit zo'n les zouden suggesties en aanbevelingen voor de toekomst kunnen voortvloeien. Zelfonderzoek kan inzicht geven in de betekenis van fundamentele waarden en normen waar de rechtsstaat op zou moeten zijn gebaseerd en waar de publieke autoriteiten zich aan zouden moeten houden. Brede instemming met en consensus over een dergelijk publiek ethos vormen garanties tegen toekomstige autoritaire en populistische leiders. Bovendien kan zo een basis worden gelegd voor nationale eenheid. De behoefte aan natiebouw is des te sterker in landen die ten tijde van de voorafgaande dictatuur sterk verdeeld zijn geweest. Als een gemeenschappelijke kijk op het eigen verleden noodzakelijk is voor het bewustzijn van een gedeelde nationale identiteit, dan zijn het vastleggen en de publieke erkenning van de geschiedenis onmisbaar. Op basis van het zo gegroeide publieke ethos en van de gevonden waarheid in de geschiedenis kan verzoening op gang komen.

Versies van verwerking

Jonge democratieën hebben uiteenlopende methoden toegepast in het verwerken van het verleden. De gekozen methode is sterk afhankelijk van de omstandigheden gedurende de overgangsfase waarin het mandaat voor het onderzoek en de eventuele onderzoekscommissie is geformuleerd. Zo is er de methode om het boek van het verleden te sluiten en een nieuw begin te maken. Polen en Hongarije hebben bewust gekozen voor deze handelwijze, om het proces van vreedzame transformatie niet in gevaar te brengen. Een milde opstelling ten opzichte van de vroegere machthebbers wordt bovendien wel verdedigd met het argument dat op die manier hun loyaliteit aan de nieuwe bedeling kan worden verkregen.

Een verdergaande werkwijze is de instelling van een onafhankelijke onderzoekscommissie. Voornaamste taak van zo'n commissie is de waarheid omtrent martelingen en verdwijningen aan het licht te brengen en recht te doen aan slachtoffers en hun nabestaanden. Het enige voorbeeld van deze benadering in Midden- en Oost-Europa is de On-

derzoekscommissie in Duitsland. Ook in Chili is deze methode gevolgd. Het zuiveren van openbare instellingen van vroegere collaborateurs kon plaatsvinden in landen waarin de transformatie duurzaam genoeg is. Dit is bijvoorbeeld gebeurd in Tsjechië en Bulgarije, waar alle hoge publieke functies voor een bepaalde periode uitgesloten waren voor personen die hadden toebehoord aan de veiligheidspolitie, die hoge functies hadden bekleed in de partij en wier namen voorkwamen als collaborateurs op de lijsten van de vroegere geheime politie. In Duitsland is het voor ieder, wiens naam voorkomt als collaborateur in de archieven van de geheime politie van de DDR voor een periode van 15 jaar verboden enig openbaar ambt te bekleden. Hoewel het juridisch zeer complex is, probeert Duitsland vroegere generaals en politici die verantwoordelijk waren voor het schietbevel op mensen die de grens naar het Westen probeerden over te steken, strafrechtelijk te vervolgen.

Zelfonderzoek in Zuid-Afrika

De Zuid-Afrikaanse Commissie voor Waarheid en Verzoening (Truth and Reconciliation Commission, TRC) had als taak de waarheid omtrent het verleden aan het licht te brengen en onder voorwaarden amnestie te verlenen. Op donderdag 29 oktober jongstleden kwam haar 3500 pagina's dikke Final Report uit. Het Final Report is tot 29 januari 1999 in te zien en op te halen vanaf de internetwebsite <www.truth.-org.za> van de Waarheids- en Verzoeningscommissie.

Het rapport was het resultaat van dertig maanden onderzoek. De Commissie voor Waarheid en Verzoening maakte onderdeel uit van het bredere proces van transformatie van Zuid-Afrika. De constitutionele verankering van het werk van de Commissie is te vinden aan het slot van de Interim Grondwet die in december 1993 was aangenomen en op 27 april 1994 van kracht werd. De definitieve grondwet, die in 1996 werd vastgesteld, nam deze bepaling over.

De betreffende tekst luidt:
"The adoption of this Constitution lays the secure foundation for the people of South Africa to transcend the divisions and strife of the past, which generated gross violations of human rights, the transgression of humanitarian principles in violent conflicts and a legacy of hatred, fear, guilt and revenge. These can now be addressed on the basis that there is a need for understanding but not for vengeance, a need for reparation but not for retaliation, a need for ubuntu but not for victimisation. In order to advance such reconciliation and reconstruction, amnesty shall be granted in respect of acts, omissions and offences associated with political objectives and committed in the course of the conflicts of the past."

Hoe dit alles moest plaatsvinden werd vastgelegd in de National Unity and Reconciliation Act van 1995. Deze wet bepaalde dat er een speciale onderzoekscommissie voor Waarheid en Verzoening zou komen. De opdracht luidde om nationale eenheid en verzoening te bevorderen in een geest van begrip waarmee de conflicten en verdeeldheden van het verleden worden overstegen. De Commissie was bevoegd onderzoek te doen, documenten in beslag te nemen en personen in verzekerde bewaring te stellen. Zij mocht getuigen onder ede verhoren. Voorzitter van de Commissie, die in totaal uit zeventien leden bestond, was aartsbisschop Desmond Tutu.

In december 1995 ging de TRC van start. De Commissie kende drie onderafdelingen:

1. Het *Human Rights Violations Committee*, speciaal gericht op het vinden van de waarheid omtrent grove schendingen van de mensenrechten, gedefinieerd als moord, ontvoering, marteling en ernstige mishandeling en ingegeven door een politiek doel. De commissie maakte daarbij gebruik van meer dan 21.000 verklaringen van overlevenden en familieleden van de slachtoffers. Daarvoor zijn ruim 50 publieke hoorzittingen gehouden die in totaal 244 dagen duurden.

2. Het *Amnesty Committee*, verantwoordelijk voor het horen en beoordelen van amnestie-aanvragen. Het comité ontving meer dan 7000 aanvragen, hield eveneens openbare zittingen en is nog steeds druk bezig met de beoordelingen.

3. Het *Reparations and Rehabilitations Committee*, dat zich bezighield met schadevergoedingen en andere maatregelen gericht op de rehabilitatie en het herstel van de waardigheid van degenen die als slachtoffers worden aangemerkt.

De Commissie voor Waarheid en Verzoening en het mandaat dat zij heeft meegekregen is het resultaat van een compromis gedurende de overgangsfase tussen de toenmalige regering van de *Nasionale Party* (NP) en het *African National Congress* (ANC). De eerste wilde verzoening en een generaal pardon, de tweede wilde de waarheid boven tafel halen en strafrechtelijke vervolging voor degenen die verantwoordelijk waren geweest voor het schenden van de mensenrechten. Het compromis was waarheid in ruil voor verzoening, verzoening in ruil voor waarheid.

Er kwam geen generaal pardon, maar amnestie op individuele basis werd wel mogelijk. Zij het onder voorwaarden: personen die om politieke redenen mensenrechten geschonden hebben in de periode tussen 1 maart 1960 en 10 mei 1994 konden amnestie aanvragen. Degenen die volledige opening van zaken gaven en dus in feite een bekentenis aflegden konden worden vrijgesteld van vervolging en van alle strafrechtelijke en civielrechtelijke aansprakelijkheid.

Dit gold niet alleen voor personen in dienst van het vroegere staatsapparaat, maar voor alle partijen in het toenmalige conflict. Met die bekentenissen kon een deel van de waarheid boven tafel komen.

Het compromis was waarheid in ruil voor verzoening, verzoening in ruil voor waarheid

Het andere deel kwam van de vele, indrukwekkende getuigenissen van de slachtoffers: de gemartelden; de moeders die hadden moeten meemaken hoe hun kinderen weggevoerd werden, om ze nooit meer terug te zien; de vaders die hun gezin voor hun ogen in een bomaanslag zagen omkomen. Zij onthulden hun deel van de waarheid van het apartheidsverleden. Waar de waarheid uit de mist van vergeten, wegdrukken en goedpraten

zichtbaar werd, kon wellicht een begin gemaakt worden met verzoening. Waarheid is voorwaarde voor verzoening.

Zodoende sloot de Waarheids- en Verzoeningscommissie aan bij het concept van 'helende gerechtigheid', een gemeenschapsgerichte benadering waarin het primair gaat om herstel van gebroken verhoudingen en de dialoog tussen dader en slachtoffer. Die benadering heeft herkenbare overeenkomsten met de wijze van rechtspraak in traditionele Afrikaanse culturen, die herstel van de integriteit van de gemeenschap belangrijker vindt dan het straffen van de dader. Het gebruik van het Xhosa woord *ubuntu* in de bovengenoemde passage in de Interim Grondwet gaf dat al aan. *Ubuntu* betekent mens-zijn in gemeenschap met anderen. Van helende gerechtigheid is in individuele gevallen sprake geweest gedurende de werkzaamheden van de TRC (Truth and Reconcilation Commission). Slachtoffers en daders hebben oog in oog met elkaar gestaan. Soms hebben daders persoonlijk schadeloosstellingen aan hun vroegere slachtoffers ter beschikking gesteld. Andere keren hebben zittingen van de TRC een vervolg gekregen in de vorm van lokale initiatieven voor steun aan slachtoffers en gemeenschapsopbouw.

De Waarheids- en Verzoeningscommissie had een speciale *Investigation Unit* ter beschikking om de feiten te verzamelen. De waarheid mag zich dan misschien wel niet in totaliteit hebben geopenbaard - dat gebeurt trouwens op een ander moment in de geschiedenis - de Commissie beschikte toch over voldoende 'bronnen' om een treffend beeld van het recente verleden te schetsen. Vele schuldigen en verantwoordelijken voor schendingen van de mensenrechten zijn benoemd en velen van hen hebben hun aandeel daarin erkend. En wie dat niet gedaan hebben staan in ieder geval in moreel opzicht in het defensief.

Vele schuldigen en verantwoordelijken voor schendingen van de mensenrechten zijn benoemd en velen van hen hebben hun aandeel daarin erkend

Amnestie of vervolging?

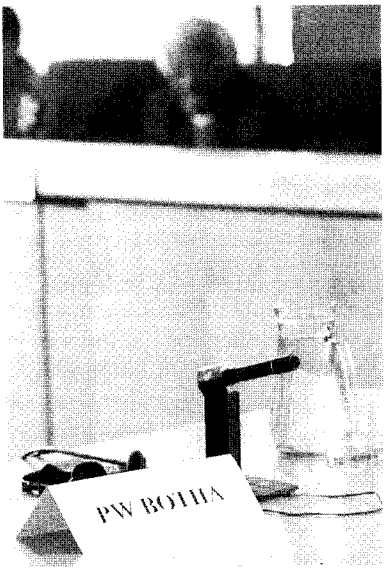
Onder mensenrechtenschendingen verstaat de TRC onder andere moord en poging tot moord, marteling en zware mishandeling. Aan het eind van haar rapport concludeert de commissie dat grove schendingen van de mensenrechten werden gepleegd of mogelijk gemaakt door alle belangrijke partijen in de conflictperiode van 1960 tot 1994. En zij somt op (Deel V, Hoofdstuk 6, paragraaf 66; hierna aangeduid als: V;6;66):

- de staat en het inlichtingen- en veiligheidsapparaat;
- groepen en instellingen die in meer of mindere mate officieel verbonden waren aan de staat, zoals thuislandregeringen en veiligheidstroepen, ook de IFP en conservatieve organisaties die belang hadden bij de *status quo*;
- blanke rechtse organisaties die vochten voor behoud van de *status quo*, zoals de Afrikaner Weerstandsbeweging;
- bevrijdingsbewegingen en hun gewapende takken;

- binnenlandse organisaties als het *United Democratic Front*.

Apartheid was een misdaad tegen de mensheid en de bevrijdingsbewegingen voerden een rechtvaardige strijd, aldus de TRC. Maar dat doel rechtvaardigt nog niet het plegen van grove schendingen van de mensenrechten. Ook deze zijn dus onderworpen aan het werk van de TRC. Desalniettemin berust de grootste verantwoordelijkheid bij de staat en zijn bondgenoten. Een staat, met zijn macht en privileges, moet aan hogere morele maatstaven worden gehouden dan particuliere organisaties. Zo staat het in de conclusies van het rapport te lezen.

Een paar uitzonderingen daargelaten - de Commissie noemt onder andere Roelf Meyer en Leon Wessels - bleven hoogstverantwoordelijke politici van de Nasionale Party volhouden dat zij geen weet hadden van de misdaden die in dienst van de staat gepleegd werden. De TRC oordeelde: *"Evidence before the Commission indicates, however, that from the late 1970s, senior politicians [...] developed a strategy to deal with opposition to the government. This entailed, among other actions, the unlawful killing, within and beyond South Africa, of people whom they perceived as posing a significant challenge to the state's authority."* (*V;6;82*) Weliswaar spraken de bedoelde politici voor de Commissie verontschuldigingen uit voor hun deelname in het apartheidssysteem en voor de consequenties van dat systeem voor individuele personen, hun persoonlijk aandeel daarin namen zij nooit voor hun verantwoording. Liever plaatsten zij de gruweldaden in de context van de toenmalige strijd tegen het communisme en wezen zij uitvoerende personen aan als zondebok.

(*Foto: ANP*)

Over oud-staatspresident P.W. Botha stelt de TRC vast: *"The period during which the South African State ventured into the realm of criminal misconduct stretches from P.W. Botha's accession to power into the early 1990s, including a part of the period in which his successor held office."* (*V;6;79*) Het laatste zinsdeel doet vermoeden wat er in het rapport van de Commissie moet hebben gestaan over mensenrechtenschendingen onder Botha's opvolger F.W. de Klerk. Deze passages zijn echter geschrapt. Iedereen, die in het rapport beschuldigd werd had het recht op inzage in de op hem of haar van toepassing zijnde teksten. Ook oud-president De Klerk. Hij spande een geding aan en kreeg van de rechter gedaan dat de betreffende passages verwijderd werden. Voorlopig althans, want in maart 1999 spreekt de rechter zich definitief uit over de vraag of de bewuste tekst gepubliceerd mag worden.

Niet dat het de reputatie van F.W. de Klerk ten goede is gekomen. Wat is

blijven staan is de conclusie over diens optreden ten overstaan van de TRC: Deze was *"... a particular disappointment to the Commission. As one who has done so much to turn the tide of South African history, his evasiveness and unwillingness candidly to acknowledge the full burden of the NP's responsibility seemed to the Commission to be a missed opportunity to take the reconciliation process forward."* (*V;6;8*)

Van het ANC meldt de Commissie dat het leiderschap collectief verantwoordelijkheid nam voor de schendingen van de mensenrechten door ANC-leden en dat het de gestelde vragen van de Commissie openhartig beantwoordde. Daar stond tegenover dat de Commissie weinig persoonlijke verklaringen kreeg, met name niet van ANC-leiders, noch van het kader van de vroegere gewapende tak van het ANC, Umkhonto weSizwe. Dat betekende voor de TRC, dat: *"... its knowledge of of those who led and those who worked in its structures for lengthy periods of time is largely non-existent."* (*V;6;19*) Het oordeel over Winnie Madikizela-Mandela, de ex-vrouw van president Mandela was hard. Zij wordt aansprakelijk gesteld voor grove mensenrechtenschendingen door de Mandela United Football Club, waaronder de moord op Stompie Seipei. De Commissie: *"Ms. Winnie Madikizela-Mandela's contempt not only for the Commission but for the notion of accountability was palpable to the millions who followed the hearing in which she appeared."* (*V;6;20*)

Over Mangosuthu Buthelezi en de Inkatha Freedom Party zegt de Commission: *"Considering the overwhelming evidence that Inkatha/the IFP was the primary non-state perpetrator, and that it was responsible for approximately 33% of all the violations reported to the Commission, its submission was singularly unforthcoming, evasive and defensive."* (*V;6;22*) De IFP had bovendien haar eigen aanhangers ontraden om mee te werken met de TRC. Dat zou ertoe kunnen leiden dat slachtoffers, die lid zijn van de IFP en niet naar voren zijn gekomen met verklaringen, niet in aanmerking komen voor schadevergoedingen, hetgeen weer tot vergroting van de spanningen tussen ANC en IFP in KwaZulu Natal zou kunnen leiden. (V;6;24).

Of het tot daadwerkelijke vervolging en strafrechtspraak zal komen is nog maar de vraag.

De Waarheids- en Verzoeningscommissie heeft zelf geen bevoegdheid om aanklachten in te dienen of tot strafrechtelijke vervolging over te gaan. Dat wordt overgelaten aan de normale strafrechtelijke procedures. Maar zij concludeert in het rapport wel: *"Where amnesty has not been sought or has been denied, prosecution should be considered."* Of het tot daadwerkelijke vervolging en strafrechtspraak zal komen is nog maar de vraag. De kans is serieus aanwezig dat de grotere partijen, ANC, IFP en NP, geneigd zullen zijn de werkbare politieke verhoudingen niet op het spel te zetten. ANC en IFP zitten samen in de coalitieregering van nationale eenheid en na jaren van gewelddadige onderlinge strijd zijn de betrekkingen tussen beide sterk aan het verbeteren. Strafrechtelijke vervolging van met name IFP-leiderschap en -aanhang op grond van mensenrechtenschendingen in de periode 1960-1994 zou de kwetsbare vrede ernstig kunnen beschadigen. Zeker voor de provincie

KwaZulu Natal zou dat opnieuw tot uitbarsting van geweld kunnen leiden.

Waarheid en rechtsstaat

Buthelezi in de beklaagdenbank? Kennelijk is de rechtsstaat in Zuid-Afrika nog niet sterk genoeg om dat te trekken. Het nieuwe Zuid-Afrika lijdt nog steeds aan ernstige chronische ziektes die door het apartheidssysteem zijn opgelopen: corruptie, geweld en misdaad en gigantische sociaal-economische tegenstellingen. Ze zijn als het ware onderdeel van de cultuur geworden. De bestrijding ervan zal een langdurig proces zijn. Het rapport van de TRC kan het begin zijn van een effectieve kuur. Maar die moet dan wel consequent worden volgehouden.

De plegers van mensenrechtenschendingen hebben hun 'kennis en ervaring' ter beschikking kunnen stellen in nieuwe werkkringen, zoals in particuliere veiligheidsmaatschappijen en bij de bestrijding van de gewone misdaad. Politie-optreden is onverminderd hard. De TRC meldt in haar rapport dat er nog steeds gemarteld wordt tijdens strafrechtelijk onderzoek. Het gevangeniswezen is nauwelijks veranderd. Vermoedelijk komen er gemiddeld 60 gedetineerden per maand om in de gevangenissen. Dit alles roept echter geen publieke verontwaardiging meer op, omdat het om gewone misdadigers gaat die kennelijk minder bescherming behoeven. Justitie, politie en gevangeniswezen waren destijds vooraanstaand in het schenden van mensenrechten. Nu worden deze instanties geacht de rechtsstaat, de nieuwe grondwet en de grondrechten te bewaken.
Politiepersoneel was uit zichzelf eigenlijk niet bereid om ten overstaan van de TRC de waarheid te vertellen en zo amnestie te verkrijgen. Het was de bereidheid van de reeds veroordeelde *"arch villain of the apartheid era"* Eugène de Kok om de Commissie volledig inzicht van zaken te geven die de politie ertoe zette mee te werken. Ze konden niet anders, om strafrechtelijke vervolging te ontlopen, toen De Kok ieders rol publiekelijk ging beschrijven. Ook mag worden vermeld dat rechters niet zijn ingegaan op het verzoek van de TRC om voor de Commissie te verschijnen. Zij vreesden dat daardoor hun onafhankelijkheid in het gedrang zou kunnen komen. Hun rol in het instandhouden van de apartheidsstaat is dus niet in dialoog met de Waarheids- en Verzoeningscommissie behandeld.

Zoals gezegd zou de wil om de politieke vrede te bewaren kunnen leiden tot het afzien van strafvervolging voor de plegers van mensenrechtenschendingen. *"Blanket amnesty"* heet dat in het Zuid-Afrikaanse politieke jargon. Het is uiteraard aan de verantwoordelijke politici in Zuid-Afrika zelf om de meest verantwoorde beslissing te nemen.
Toch zijn er wel een aantal opmerkingen bij te plaatsen. Gaan die plegers van mensenrechtenschendingen vrijuit, dan kunnen zij ook niet meer via civielrechtelijke procedures worden vervolgd. Dan wordt een wel heel zware wissel getrokken op het rechtvaardigheidsgevoel onder de slachtoffers.

Dat rechtvaardigheidsgevoel vraagt in principe om berechting van degenen die niet hebben voldaan aan de amnestiecriteria. De voorwaarden waren duidelijk en voor ieder hetzelfde. Sommigen zijn daardoor overgehaald om bekentenis af te leggen. Slachtoffers hebben zodoende het verzoeningsproces kunnen aanvaarden. Trouwens, het

idee dat misdadigers vrijaf gaan versterkt het gevoel onder gewone criminelen dat ze voor strafvervolging praktisch niet te vrezen hebben, een gevoel dat in Zuid-Afrika toch al sterk ontwikkeld is. Een land met een hoog misdaadcijfer heeft duidelijke normen nodig en een staat die bereid is die normen in stand te houden.

De TRC deelt hier in de problematiek waar alle waarheidscommissies in jonge democratieën mee worstelen: de spanning tussen wenselijkheid en werkelijkheid. Die spanning kan een waarheidscommissie niet oplossen; zij moet binnen de gegeven politieke mogelijkheden haar weg zien te vinden. Gelukkig beschikt Zuid-Afrika over een van de modernste grondwetten in de wereld, met een uitgebreide lijst van grondrechten, over een onafhankelijk Constitutioneel Hof, dat alle wetgeving toetst aan de grondwet, en over een onafhankelijke *Human Rights Commission*, die waakt over de naleving van de mensenrechten.

Het meest indrukwekkende resultaat van het werk van de Waarheids- en Verzoeningscommissie lag echter in de kans die zij bood aan de slachtoffers om hun verhaal te vertellen

Het meest indrukwekkende resultaat van het werk van de Waarheids- en Verzoeningscommissie lag echter in de kans die zij bood aan de slachtoffers om hun verhaal te vertellen. Zij herkregen hun waardigheid. Psychische steun aan de slachtoffers, die tijdens de zittingen door emoties werden overmand, was niet voorzien en had een incidenteel karakter. Vaak hielpen mensen elkaar spontaan. Ook hier vraagt het werk van de TRC voortzetting. De Commissie heeft slechts aanbevelingen kunnen doen voor sociale, psychische en emotionele hulp aan *"each person found to be a victim"*. Dat kan in de praktijk variëren van het opzetten van monumenten en gedenktekens, herstelprogramma's voor lokale gemeenschappen, tot het toekennen van uitkeringen aan slachtoffers en het opzetten van een instantie die daar verantwoordelijk voor is.

Dat zijn maatregelen gericht op individuele gevallen. Structurele maatregelen zijn eveneens onvermijdelijk. Het land wacht al lang op daadwerkelijke sociaal-economische hervormingen. De uitvoering van die hervormingen loopt niet alleen achter op de verwachtingen die vóór de verkiezingen van 1994 heersten, maar ook op de toezeggingen van de regering in het Herstel en Ontwikkelingsprogramma, dat ná die verkiezingen van start zou gaan. In de praktijk zijn de sociaal-economische omstandigheden van de meerderheid van de Zuid-Afrikaanse bevolking, onder wie zich ook de meeste slachtoffers bevinden, nauwelijks verbeterd.

Slot

Het ligt niet zozeer aan de TRC, als wel aan regering en parlement, maar hier zou het verzoeningsproces ernstig onder druk kunnen komen staan. De combinatie van structurele achterstelling van grote groepen van de bevolking en amnestie voor de plegers van de wandaden van vroeger is fnuikend

voor het rechtvaardigheidsgevoel. De Waarheids- en Verzoeningscommissie maakt in dat verband ernstige verwijten aan de blanken: *"... the white community often seemed either indifferent or plainly hostile to the work of the Commission, and certain media appear to have actively sought to sustain this indifference and hostility."* (*V,6,3*) Net zo schadelijk is de houding van die politiek leiders, die zich, in tegenstelling tot soldaten en politiemannen, niet verantwoordelijk voelden voor de mensenrechtenschendingen van het ancien regime. De waarheid kan weliswaar niet meer ontkend worden, zij wordt op die manier volop ontweken.

Zolang de politiek verantwoordelijken voor wandaden van gisteren de waarheid ontwijken, zijn het de slachtoffers die de zwaarste lasten moeten dragen ter wille van verzoening. Strafrechtelijke vervolging voor degenen van wie de TRC bewezen heeft dat zij verantwoordelijk waren voor schendingen van de mensenrechten en die geen gebruik hebben gemaakt van de mogelijkheden van amnestie; sociaal-economische hervormingen, materiële steun aan de slachtoffers, duidelijke normen bij justitie en politie: om de erfenis van de apartheid te boven te komen is een consequente en lang volgehouden aanpak noodzakelijk. Volgend jaar zijn er verkiezingen in Zuid-Afrika. Ongetwijfeld zullen deze thema's een voorname rol spelen.

De Waarheids- en Verzoeningscommissie heeft veel van de waarheid over onderdrukking en schending van de mensenrechten boven tafel gekregen. Daar gaat al een waarschuwing vanuit voor de toekomst. Zij heeft ook bouwstenen geleverd voor een nieuwe gemeenschappelijke nationale identiteit, al wordt ze nog lang niet gedragen door alle bevolkingsgroepen. Voor verzoening is meer tijd nodig. Slachtoffers hebben belang bij sociaal-economische hervormingen en duidelijke normen bij justitie en politie. Hier kan Nederland iets bieden met hulp- en samenwerkingsprogramma's. Het is te hopen dat de besluitvorming over beperking van het aantal landen waar Nederland een ontwikkelingsrelatie mee onderhoudt ruimte laat voor deze overwegingen.

Drs. Th.B.F.M. Brinkel is wetenschappelijk medewerker van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA.

Inhoudsopgave jaargang 1998

Auteurs

Balkenende, prof.mr.dr. J.P.	Zelfregulering en 'polderkringen'	4/98	151
Beinema, drs. M.	Ter introductie	2/98	40
Beinema, drs. M.	Zonder last	5/98	182
Bemelmans-Videc, prof.dr. M.L.	Het publieke ambt verdient herwaardering	4/98	135
Biggelaar, A.J.M. van den	Omslag van identiteit en imago, een praktijkvoorbeeld	7/8/98	278
Bockxmeer, drs. H.M. van	Wordt de strijd om de ether ooit beslecht?	5/98	192
Bosch, prof.dr. L.	Het CDA en het begin van menselijk leven	2/98	49
Bosch, prof.dr. L.	Embryo's en klonen	4/98	137
Bosman, prof.dr. H.W.J.	Kunnen CDA en PvdA samengaan?	9/10/98	428
Brinkel, drs. Th.B.F.M.	God meer gehoorzamen dan de mensen	9/10/98	420
Brinkel, drs. Th.B.F.M.	Verzoening voor waarheid, waarheid voor verzoening	12/98	520
Brugmans, prof.dr. E.H.L.	Het sociaal tekort: waar zijn de zachtmoedigen?	7/8/98	322
Camps, dr. Th.W.A.	Talent voor verantwoordelijkheid	9/10/98	416
Crul-van Brussel, H.	CDA-gezinsbeleid: kiezen en delen	7/8/98	332
Dekker, dr. P.	Het CDA tussen links en rechts	7/8/98	289
Dijkstra, mr.dr. G.S.A. en	De derde weg tussen overheid en		

dr. F.M. van der Meer	markt	6/98	222
Don, prof.dr. F.J.H.	Verbons verwijten aan CPB onterecht	9/10/98	406
Eilander, G.	Over de waarde van waarden	7/8/98	356
Esmeijer, J.J.	Bijzonder gebundeld	2/98	66
Evers, mr.drs. R.	Materie en geest, door-de-week en sjabbat	9/10/98	401
Fennema, drs. F.	Christen-democratie ten onder in drijfzand?	7/8/98	258
Gennip, mr. J.J.A.M. van	God in Nederland	1/98	30
Gennip, mr. J.J.A.M. van	Het profiel van de nieuwe christen-democratie	3/98	110
Gennip, mr. J.J.A.M. van	In memoriam Jacques Aarden	3/98	100
Gennip, mr. J.J.A.M. van	De balans van vier jaar oppositie	5/98	199
Gennip, mr. J.J.A.M. van	Gouden kansen (deel 1)	9/10/98	434
Gennip, mr. J.J.A.M. van	Gouden kansen (deel 2)	11/98	479
Gordijn, dr. B.	Bosch en de innesteling in de baarmoederwand	2/98	58
Haersma Buma, mr. S. van	Partij van de samenleving; verantwoordelijk, verbonden en duurzaam	11/98	451
Helgers, J.J.M.	Vernieuwing uitbouwen	7/8/98	282
Heuvel, mr. F.A.M. van den	CDA moet titel 'Partij van de samenleving' verdienen	11/98	458
Hillen, drs. J.S.J.	Waarheen gaat de stoet	7/8/98	302
Hirsch Ballin, prof.dr. E.M.H.	Respect en respons	1/98	15
Hirsch Ballin, prof.dr. E.M.H. en drs. M. Jansen	Gesprek met Etzioni: Moraliteit in een vrije samenleving	5/98	177

Hirsch Ballin, prof.dr. E.M.H.	Hervorming van de christen-democratie	7/8/98	314
Hoop Scheffer, mr. J.G. de,	Het millenniumvraagstuk	6/98	211
Hoop Scheffer, mr. J.G. de,	Dialoog in plaats van dogma	11/98	445
Jansen, drs. M.	Het gezin en het Sociaal en Cultureel Planbureau	2/98	73
Jansen, drs. M.	Ter introductie	5/98	162
Jansen, drs. M.	Beschikbaar gezinsonderzoek woestijnlandschap	6/98	233
Jansen, drs. M., en drs. T.A. Krijger	Introductie	7/8/98	254
Jansen, drs. M.	Ter introductie	9/10/98	400
Jansen, drs. M.	Ter introductie	11/98	444
Jansen, drs. M.	Ter introductie	12/98	488
Jansen, drs. M.	De handschoen van Renate Dorrestein	12/98	506
Jong, drs. G. de	Armoede en armoedeval	3/98	82
Kamp, L.B. van de	Democratie en medische ethiek, een spanningsveld	1/98	26
Kersbergen, prof.dr. C.J. van	Het machtsverval van het CDA is structureel	7/8/98	339
Kimman, prof.dr. E.J.J.M.	Ter introductie	1/98	2
Kimman, prof.dr. E.J.J.M.	Korupsi! Corruptie!	6/98	231
Kip, mr.drs. H.P.	Streven naar christen-democratische kwaliteits-politiek	7/8/98	272
Klink, dr. A.	'Die Geister die ich rief ...'	3/98	96
Klink, dr. A.	Ter introductie	6/98	209

Klink, dr. A.	Slotbeschouwing	7/8/98	386
Klop, prof.dr. C.J.	De basis herstellen is onvoldoende	1/98	17
Klop, prof.dr. C.J.	De verbeelding van de macht	6/98	240
Laning-Boersema, drs. F.J.	Verdelingsconcept in gezondheidszorg ontbreekt	9/10/98	414
Lansink, dr. A.G.W.J.	De ene kloon is de andere niet	2/98	62
Lehmann, dr. K.	Wachter, hoe lang duurt de nacht?	12/98	508
Lubbers, drs. R.F.M.	Marga Klompé: zorg en solidariteit	3/98	89
Luyn s.d.b., mgr. A.H. van	Ruimte om te leven	11/98	463
Need, dr. A.	Moet het CDA verder als niet-christelijke partij?	7/8/98	263
Notenboom, dr. H.A.C.M.	Staatsrechtelijke onwetendheid	2/98	64
Notenboom, dr. H.A.C.M.	Ter introductie	4/98	114
Oostlander, drs. A.M.	Hardlopers en handicaps bij uitbreiding Europese Unie	4/98	124
Oostlander, drs. A.M.	Ontwikkelingen in EVP waarschuwing voor CDA	7/8/98	309
Ouderaa, I. van der	Waarden en normen, de KRO en het CDA	7/8/98	361
Paas, mr.drs. F.J.	Over eerbied en grijze haren	11/98	474
Paas, mr.drs. F.J.	Van harte!	11/98	461
Postma, prof.mr.dr. A.	Tussen Staat en maatschappij	3/98	104
Reinders, prof.dr. J.S.	Het evenwicht tussen individu en gemeenschap: een nieuwe gulden regel?	5/98	164
Reinders, prof.dr. J.S.	Een communitaristische beschouwing over gehandicaptenzorg	12/98	489
Rij, mr. M.L.A. van	Nota paars kabinet schiet tekort	5/98	184

Schaik, drs. J.G.H.	Rabobank, een bank midden in de samenleving	7/8/98	367
Soete, prof.dr. L.L.G.	Werk, werk en nog eens werk: naar een '24-uurs arbeidsparticipatie'?	7/8/98	327
Spanning, dr. H. van	De afrekening van paars met het christelijk erfgoed	4/98	143
Spanning, dr. H. van	Bij de memoires van generaal Calmeyer	9/10/98	430
Tongeren, prof.dr. P.J.M. van	Zorg op maat van de deugd	1/98	4
Veldkamp, drs. C.C.J.	Een historisch veiligheidspolitiek belang	4/98	116
Verbon, prof.dr. H.A.A.	CPB-rekenmodellen verwijtbaar ondeugdelijk	7/8/98	345
Verbon, prof.dr. H.A.A.	CPB onderschat beperkingen van eigen modellen	9/10/98	411
Versteegh, drs. C.P.	De macht van het idee	7/8/98	295
Wits, J.W.P.	CDA is klaar om de aanloop af te maken	2/98	42
Wits, J.W.P.	Ter introductie: De ondraaglijke lichtheid van paars	3/98	80
Wits, J.W.P.	Een strategische verkenning	7/8/98	372
Wits, J.W.P.	De toekomst van de theologie	11/98	470
Wöltgens, drs. M.A.M.	Partij, persoon of principe?	7/8/98	350

Rubrieken

Belastinghervorming

Rij, mr. M.L.A. van	Nota paars kabinet schiet tekort	5/98	184

Boekbespreking

Brinkel, drs. Th.B.F.M.	God meer gehoorzamen dan de mensen	9/10/98	420
Paas, mr.drs. F.J.	Over eerbied en grijze haren	11/98	474
Postma, prof.mr.dr. A.	Tussen Staat en maatschappij	3/98	104
Spanning, dr. H. van	Bij de memoires van generaal Calmeyer	9/10/98	430

Christelijke organisaties

Esmeijer, J.J.	Bijzonder gebundeld	2/98	66

Column

Beinema, drs. M.	Zonder last	5/98	182
Bemelmans-Videc, prof.dr. M.L.	Het publieke ambt verdient herwaardering	4/98	135
Jansen, drs. M.	De handschoen van Renate Dorrestein	12/98	506
Hirsch Ballin, prof.dr. E.M.H.	Respect en respons	1/98	15
Kimman, prof.dr. E.J.J.M.	Korupsi! Corruptie!	6/98	231
Laning-Boersema, drs. F.J.	Verdelingsconcept in gezondheidszorg ontbreekt	9/10/98	414
Notenboom, dr. H.A.C.M.	Staatsrechtelijke onwetendheid	2/98	64
Paas, mr.drs. F.J.	Van harte!	11/98	461

De moeite waard

Jong, drs. G. de	Armoede en armoedeval	3/98	82

Durven kiezen

Bosman, prof.dr. H.W.J.	Kunnen CDA en PvdA samengaan?	9/10/98	428

Camps, dr. Th.W.A.	Talent voor verantwoordelijkheid	9/10/98	416
Don, prof.dr. F.J.H.	Verbons verwijten aan CPB onterecht	9/10/98	406
Haersma Buma, mr. S. van	Partij van de samenleving; verantwoordelijk, verbonden en duurzaam	11/98	451
Heuvel, mr. F.A.M. van den	CDA moet titel 'Partij van de samenleving' verdienen	11/98	458
Hoop Scheffer, mr. J.G. de	Dialoog in plaats van dogma	11/98	445
Verbon, prof.dr. H.A.A.	CPB onderschat beperkingen van eigen modellen	9/10/98	411

1 meilezing

Hoop Scheffer, mr. J.G. de	Het millenniumvraagstuk	6/98	211

Familie- en gezinsbeleid

Jansen, drs. M.	Beschikbaar gezinsonderzoek woestijnlandschap	6/98	233

Forum

Bosch, prof.dr. L.	Embryo's en klonen	4/98	137
Kamp, L.B. van de	Democratie en medische ethiek, een spanningsveld	1/98	26

Gehandicaptenzorg

Reinders, prof.dr. J.S.	Een communitaristische beschouwing over gehandicaptenzorg	12/98	489

Gemeenschapsdenken

Hirsch Ballin, prof.dr. E.M.H. en drs. M. Jansen	Gesprek met Etzioni: Moraliteit in een vrije samenleving	5/98	177
Reinders, prof.dr. J.S.	Het evenwicht tussen individu en gemeenschap: een nieuwe gulden regel?	5/98	164

Inleiding

Beinema, drs. M.	Ter introductie	2/98	40
Jansen, drs. M.	Ter introductie	5/98	162

Jansen, drs. M. en drs. T.A. Krijger	Introductie	7/8/98	254
Jansen, drs. M.	Ter introductie	9/10/98	400
Jansen, drs. M.	Ter introductie	11/98	444
Jansen, drs. M.	Ter introductie	12/98	488
Kimman, prof.dr. E.J.J.M.	Ter introductie	1/98	2
Klink, dr. A.	Ter introductie	6/98	209
Notenboom, dr. H.A.C.M.	Ter introductie	4/98	114
Wits, J.W.P.	Ter introductie: De ondraaglijke lichtheid van paars	3/98	80

Kerk en samenleving

Lehmann, dr. K.	Wachter, hoe lang duurt de nacht?	12/98	508
Wits, J.W.P.	De toekomst van de theologie	11/98	470

Maatschappelijke organisaties

Klop, prof.dr. C.J.	De basis herstellen is onvoldoende	1/98	17

Mediabeleid

Bockxmeer, drs. H.M. van	Wordt de strijd om de ether ooit beslecht?	5/98	192

Medische ethiek

Bosch, prof.dr. L.	Het CDA en het begin van menselijk leven	2/98	49
Gordijn, dr. B.	Bosch en de innesteling in de baarmoederwand	2/98	58
Lansink, dr. A.G.W.J.	De ene kloon is de andere niet	2/98	62
Tongeren, prof.dr. P.J.M. van	Zorg op maat van de deugd	1/98	4

Necrologie

Gennip, mr. J.J.A.M. van	In memoriam Jacques Aarden	3/98	100

Paars en sociaal-economisch beleid

Klink, dr. A.	'Die Geister die ich rief ...'	3/98	96

Paars en christendom

Spanning, dr. H. van	De afrekening van paars met het christelijk erfgoed	4/98	143

Periscoop

Balkenende, prof.mr.dr. J.P.	Zelfregulering en 'polderkringen'	4/98	151
Brinkel, drs.Th.B.F.M.	Verzoening voor waarheid; waarheid voor verzoening	12/98	520
Gennip, mr. J.J.A.M. van	God in Nederland	1/98	30
Gennip, mr. J.J.A.M. van	Het profiel van de nieuwe christen-democratie	3/98	110
Gennip, mr. J.J.A.M. van	De balans van vier jaar oppositie	5/98	199
Gennip, mr. J.J.A.M. van	Gouden kansen (deel 1)	9/10/98	434
Gennip, mr. J.J.A.M. van	Gouden kansen (deel 2)	11/98	479
Jansen, drs. M.	Het gezin en het Sociaal en Cultureel Planbureau	2/98	73
Klop, prof.dr. C.J.	De verbeelding van de macht	6/98	240

Politieke marketing, communicatie van waarden en engagement

Eilander, G.	Over de waarde van waarden	7/8/98	356
Ouderaa, I. van der	Waarden en normen, de KRO en het CDA	7/8/98	361
Schaik, drs. J.G.H.	Rabobank, een bank midden in de samenleving	7/8/98	367
Wits, J.W.P.	Een strategische verkenning	7/8/98	372

Positie CDA: feiten en cijfers

Fennema, drs. F.	Christen-democratie ten onder in drijfzand?	7/8/98	258
Need, dr. A.	Moet het CDA verder als niet-christelijke partij?	7/8/98	263

Positionering van het CDA

Brugmans, prof.dr. E.H.L.	Het sociaal tekort: waar zijn de zachtmoedigen?	7/8/98	322

Crul-van Brussel, H.	CDA-gezinsbeleid: kiezen en delen	7/8/98	332
Dekker, dr. P.	Het CDA tussen links en rechts	7/8/98	289
Hillen, drs. J.S.J.	Waarheen gaat de stoet	7/8/98	302
Hirsch Ballin, prof.dr. E.M.H.	Hervorming van de christen-democratie	7/8/98	314
Kersbergen, prof.dr. C.J. van	Het machtsverval van het CDA is structureel	7/8/98	339
Oostlander, drs. A.M.	Ontwikkelingen in EVP waarschuwing voor CDA	7/8/98	309
Soete, prof.dr. L.L.G.	Werk, werk en nog eens werk: naar een '24-uurs arbeidsparticipatie'?	7/8/98	327
Verbon, prof.dr. H.A.A.	CPB-rekenmodellen verwijtbaar ondeugdelijk	7/8/98	345
Versteegh, drs. C.P.	De macht van het idee	7/8/98	295
Wöltgens, drs. M.A.M.	Partij, persoon of principe?	7/8/98	350
Klink, dr. A.	Slotbeschouwing	7/8/98	386

Uitbreiding Europese Unie

Oostlander, drs. A.M.	Hardlopers en handicaps bij uitbreiding	4/98	124
Veldkamp, drs. C.C.J.	Een historisch veiligheidspolitiek belang	4/98	116

Verkiezingen

Wits, J.W.P.	CDA is klaar om de aanloop af te maken	2/98	42

Vernieuwing van de partij

Biggelaar, A.J.M. van den	Omslag van identiteit en imago, een praktijkvoorbeeld	7/8/98	278
Helgers, J.J.M.	Vernieuwing uitbouwen	7/8/98	282
Kip, mr.drs. H.P.	Streven naar christen-democratische kwaliteits politiek	7/8/98	272

24-uurseconomie

Evers, mr.drs. R.	Materie en geest, door-de-week en sjabbat	9/10/98	401
Luyn s.d.b., mgr. A.H. van	Ruimte om te leven	11/98	463

Voorpublicatie

Lubbers, drs. R.F.M.	Marga Klompé: zorg en solidariteit	3/98	89

Zelfregulering

Balkenende, prof.mr.dr. J.P.	Zelfregulering en 'polderkringen'	4/98	151
Dijkstra, mr.dr. G.S.A. en dr. F.M. van der Meer	De derde weg tussen overheid en markt	6/98	222

EDUARD FREI

WI

Conferentie

Ontwikkeling, religie, waarheid en verzoening in Zuid-Afrika

Zaterdag 12 december 1998, 10.00 - 15.00 uur
Sint Gertrudiskapel te Utrecht

Dagvoorzitter: *Norbert Schmelzer*

Inleiding: 'De religieuze dimensie van ontwikkeling', door *Carl Niehaus* (ambassadeur van Zuid-Afrika in Nederland)

Inleiding: 'Waarheid, verzoening en ontwikkeling in Zuid-Afrika', door *ms. Yasmin Sooka* (lid Commissie voor Waarheid en Verzoening)

Deelsessies:

I 'De religieuze dimensie van ontwikkeling'
Voorzitter: *Pieter Anton van Gennip* (secretaris Katholieke Raad voor Kerk en samenleving)
Commentator: *Pieter Holtrop* (hoogleraar Zendingswetenschappen Theologische Universiteit Kampen)

II 'Waarheid, verzoening en ontwikkeling'
Voorzitter: *Marie Louise Bemelmans-Videc* (hoogleraar Bestuurskunde Katholieke Universiteit Nijmegen)
Commentator: *Hans Hartman* (Werkgroep Kairos)

U kunt zich aanmelden via: 070-3424835 (tel), 070-3643417 (fax)
en e-mail: bureau@cda.nl

Deze bijeenkomst is de tweede in een serie van vier over 'Ontwikkeling en religie in internationaal perspectief'. Op 26 september jl. vond de startconferentie plaats. In mei 1999 staat de bijeenkomst 'Oosters orthodoxe kerken en ontwikkeling' gepland en in december 1999 staat de laatste bijeenkomst in deze serie in het teken van 'Islam en ontwikkeling'.

Deze bijeenkomst wordt mede mogelijk gemaakt door NCDO.